

ONHOUDBAAR VERLEDEN

Geschiedenis als politiek instrument
tijdens de Franse periode in België

ONHOUDBAAR VERLEDEN

Geschiedenis als politiek instrument
tijdens de Franse periode in België

Brecht Deseure

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

Uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting van België

© 2014 Universitaire Pers Leuven / Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain.
Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ISBN 978 90 5867 983 3
D/ 2014 / 1869 / 11
NUR: 694

Vormgeving: Friedemann BVBA

Illustratie cover: De Reus van Antwerpen in de stoet ter gelegenheid van het feest van de stichting van de Franse Republiek op 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796) in Antwerpen.

Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

'Die Menschen machen ihre eigene Geschichte, aber sie machen sie nicht aus freien Stücken, nicht unter selbstgewählten, sondern unter unmittelbar vorgefundenen, gegebenen und überlieferten Umständen. Die Tradition aller toten Geschlechter lastet wie ein Alp auf dem Gehirne der Lebenden. Und wenn sie eben damit beschäftigt scheinen, sich und die Dinge umzuwälzen, noch nicht Dagewesenes zu schaffen, gerade in solchen Epochen revolutionärer Krise beschwören sie ängstlich die Geister der Vergangenheit zu ihrem Dienste herauf, entlehnen ihnen Namen, Schlachtparole, Kostüm, um in dieser altehrwürdigen Verkleidung und mit dieser erborgten Sprache die neuen Weltgeschichtsszene aufzuführen.'

Karl Marx,

Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte (1852).

Voorwoord

Dit boek is een herwerking van het proefschrift dat ik op 21 december 2011 verdedigde aan de Universiteit Antwerpen. Het onderzoek werd begeleid door Bert De Munck en Marnix Beyen en was mogelijk dankzij een beurs van het FWO Vlaanderen. Het is een project waaraan ik met plezier en passie heb gewerkt. Het welslagen ervan was in grote mate het resultaat van de hulp en inspiratie waarvan heel veel mensen me genereus hebben voorzien. Om te beginnen dank ik mijn promotoren en de leden van de doctoraatsjury: Henk de Smaele, Frans Griizenhout, Annie Jourdan, Herman Van Goethem en Tom Verschaffel. Verder vermeld ik hier graag Inge Bertels, Bruno Blondé, Patricia Chastain-Howe, Luc Duerloo, Wannas Dupont, Raingard Esser, Hilde Greefs, Erika Kuijpers, Marc Lerner, Guido Marnef, Nicolas Mazeure, Judith Pollmann, Dries Raeymaekers, Peter Stabel, Jo Tollebeek, Ilja Van Damme, Maarten Van Ginderachter, Ellen Van Impe, Carolien Van Loon, Gerrit Verhoeven en mijn vele collega-onderzoekers aan de Universiteit Antwerpen. Voor hulp bij de totstandkoming van dit boek dank ik Marleen Brock, Veerle De Laet, Anne Petterson, Diederik Smit en Jasper van der Steen. Alle vrienden en familie opsommen die hier een plaats verdienen, zou te ver leiden. Ik hoop dat ze zich desondanks aangesproken voelen en weten dat ze me dierbaar zijn. Tot slot een speciale vermelding die geen uitleg nodig heeft voor mijn ouders en voor Joris.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	13
‘Une lettre écrite par P. Van Eyck’	13
De bruikbaarheid van het verleden	16
Gebaande paden en nieuwe wegen	20
<i>Van natie naar transfer</i>	21
<i>Politieke cultuur buiten Frankrijk</i>	28
<i>Revolutie in de historische cultuur?</i>	31
Bronnen	38
I. Van Blijde Inkomst naar Franse vrijheid.	
Een gecontesteerd verleden	43
1. De constitutie van Manneken Pis	45
2. Politieke cultuur en de aloude constitutie	49
<i>Het historisch argument tijdens het ancien régime</i>	49
<i>Het Brabants constitutionalisme</i>	56
<i>‘The language of the ancient constitution’</i>	63
<i>Constitutie & revolutie</i>	68
3. Het historische debat tijdens de Brabantse Omwenteling	73
<i>Jozef II en het constitutioneel verzet in Brabant</i>	73
<i>Het statistische verzet</i>	78
<i>Het democratische verzet</i>	85
4. De eerste Franse periode	93
<i>Democratische radicalisering</i>	93
<i>Het Belgische plan</i>	98
<i>‘Rien de si triste que l’entrée joyeuse’. Radicale democraten over het verleden</i>	107
<i>Annexatie & restauratie</i>	118
5. Het omstreden verleden	124

II. Nieuwe orde, oude Belgen. Het verleden tussen afrekening en toe-eigening	127
1. Met de geschiedenis als gids	129
2. Politieke en institutionele ontwikkelingen	130
3. De Franse Revolutie en het verleden	136
<i>Een antihistorische revolutie</i>	136
<i>De moeilijkheid van het eigen verleden</i>	140
<i>Thermidor of de terugkeer in de historische tijd</i>	144
4. Het beeld van de Belgen	149
<i>'Un peuple qui devient libre avant d'être philosophe'. De Brabantse Omwenteling en de eerste Franse periode</i>	150
<i>Het besluit tot aanbechting</i>	154
<i>Het kneedbare verleden</i>	158
5. 'Rappelez-leur, pour mieux les persuader'.	
Frans discours over de Belgische geschiedenis	159
<i>Wie spreekt?</i>	159
<i>Breekpunt der eeuwen. De Revolutie en de Tijd</i>	162
<i>De Belgische geschiedenis</i>	166
<i>Tussen afrekening en toe-eigening</i>	176
6. Symbolische politiek en de politiek van het symbool	177
<i>De Revolutie tussen afbraak en opbouw</i>	177
<i>De zuivering van de publieke ruimte</i>	184
<i>De vrijheidsboom</i>	189
<i>De tempels van Rede en Wet</i>	195
<i>Het stedelijke landschap</i>	209
<i>Republikeinse monumenten en feestarchitectuur</i>	214
<i>De tekenen des tijd</i>	223
7. 'Ces siècles d'abondance et ces beaux jours...'. De toe-eigening van het lokale verleden	224
<i>De Franse Scheldepolitiek</i>	224
<i>De Schelde als vrijheidsmetafoor</i>	234
<i>Abstractie en herkenbaarheid</i>	238
<i>Voedster der kunsten</i>	251
<i>Herkenbaarheid, lokaal verleden en esprit public</i>	261
8. Het verleden als koppeltaken	273

III. De verloren tijd hervonden. Recuperatie van het verleden onder Napoleon	277
1. De pantomime Geneviève de Brabant	279
2. Politieke en institutionele ontwikkelingen	284
3. Napoleon, geschiedenis en politieke legitimatie	290
<i>Nut en nadeel van geschiedenis</i>	290
<i>Het nieuwe staats theater</i>	298
4. De creatie van continuïteit	301
<i>Het einde van de Revolutie</i>	302
<i>De terugkeer van het historische verhaal</i>	305
<i>In de rij der groten. Het bezoek van 1803</i>	310
<i>De kleren van de Keizer</i>	322
5. Een nieuwe cesuur	333
<i>Libérateur de l'Escaut</i>	333
<i>De artistieke politiek</i>	345
<i>Napoleon en de Tijd</i>	353
6. Nieuwe wijn in oude zakken	355
Besluit	361
Een streven naar herkenbaarheid	362
Het toegeëigende verleden	364
Randvoorwaarden voor een geschiedenispolitiek	367
Aanpassing en beïnvloeding	371
Afkortingen	375
Bibliografie	377
Bronnen	377
Literatuur	390
Verantwoording illustraties	421

Inleiding

‘Une lettre écrite par P. Van Eyck’

‘Il vous est permis d’ignorer l’histoire d’un pays qui vous est étranger, mais pourquoi alors vouloir en parler? Votre discours fait preuve d’ignorance des faits dont vous vous érigez historien’¹

Deze zinsnede komt uit een pamflet dat in augustus 1796 van de persen rolde. De auteur, P. Van Eyck uit Antwerpen, richtte zich in briefvorm tot de Franse *citoyen* en volksvertegenwoordiger Emmanuel Pérès (1752-1833).² Hij deed dit om lucht te geven aan de ergernis die hem was bekropen bij het lezen van diens laatste toespraak voor de Raad van Vijfhonderd, de eerste kamer van het Franse parlement. Pérès had het woord genomen in een debat naar aanleiding van een wetsvoorstel over de opheffing van de reguliere geestelijkheid in de voormalige Oostenrijkse Nederlanden.³ Sinds 1 oktober 1795 maakten die immers officieel deel uit van de Franse Republiek.

Ter ondersteuning van het voorstel had Pérès zich uitgelaten over de invloed van de recente geschiedenis op het Belgische volkskarakter. Hij beriep zich op zijn bestuurlijke ervaring in het betrokken gebied. Als regeringscommissaris was hij zowel voor als na de annexatie uitgestuurd om er de Franse administratieve structuren op poten te zetten. Zijn stelling luidde dat het Belgische volk sinds het einde van de Brabantse Omwenteling in 1790 een diepe afschuw koesterde voor monniken en kloosterlingen. Tijdens de Omwenteling hadden die hun landgenoten opgezweept in een zogenaamde vrijheidsstrijd tegen de Oostenrijkse keizer die in werkelijkheid enkel hun eigen belangen had gediend. Eenmaal hun doel was bereikt, hadden ze het volk in de steek gelaten en overgeleverd aan de genade van de Oostenrijkse troepen. Deze streek had bij de Belgen zulke verontwaardiging en haat veroorzaakt dat ze niets liever wensten dan de afschaffing van de kloosters en abdijen. Bovendien gedroegen de Belgen zich sinds de invoering van de Franse grondwet als rasechte republikeinen. Ze erkenden volgens Pérès de sublieme republikeinse principes van de grondwet en overtroffen in de toepassing ervan vaak het Franse voorbeeld. De ontbinding van de clerus was hun diepste wens en Frankrijk moest hen daarbij helpen.

¹ P. Van Eyck, *Copie d'une lettre écrite par P. Van Eyck, d'Anvers, le 5 Fructidor, an 4, au citoyen Pérès* (Breda, 1797).

² ‘Pérès de Lagesse (Emmanuel, baron)’, in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 582.

³ *Gazette nationale ou le moniteur universel* (uitg. C. Panckouke, originele editie. Hierna: *Moniteur*), 6 fructidor jaar IV (23 augustus 1796).

Van Eyck betwistte dat Pérès' verblijf in de bezette gebieden hem inzicht had verschafte in de aard van de inwoners. Volgens hem stond de clerus bij de Belgen in hoog aanzien. Ze beschouwden de katholieke religie als het fundament van hun eigenheid en de garantie voor hun welzijn. Aan de basis van Pérès' beledigende uitspraken lag volgens de briefschrijver diens gebrekkige kennis van de Belgische geschiedenis. De Brabantse Omwenteling was niet de klerikale samenzwering waarvoor Pérès haar hield. Integendeel, het was een ware volksofstand geweest waarin de inwoners verenigd waren opgekomen voor het behoud van hun politieke rechten en de religie van hun voorouders. De historische feiten toonden aan dat de Belgen zich sinds 1789 op een constante manier hadden verweerd tegen elke poging om hen via despotische nieuwe wetten van hun politieke rechten te beroven.

Dat Pérès de Belgische geschiedenis niet kende, verbaasde Van Eyck naar eigen zeggen niet. De volksvertegenwoordiger had zich tijdens zijn zendingen immers niet bekommerd om het karakter van de inwoners maar had juist verhinderd dat de publieke opinie zich vrijelijk kon uiten. Dat hij de Belgische geschiedenis dan toch als argument probeerde te gebruiken om zijn gefingeerde stellingen te ondersteunen, verwonderde hem des te meer. Vandaar zijn ironische uitlating over Pérès' gebrekkige vaardigheden als historicus.

Het pamflet maakt enkele essentiële dingen duidelijk met betrekking tot het thema van dit boek. Het toont aan dat het verleden aan het einde van de achttiende eeuw, net zoals vandaag, niet onomstreden was. Geschiedenis was geen dode materie die slechts antiquarische hobbyisten of moraliserende zedenpredikers aanging. Wat zich in het verleden had voorgedaan, was van direct belang voor het heden. Voorbijgebeurtenissen bezaten een actualiteitswaarde die van groot gewicht kon zijn in eigentijdse debatten, zowel politieke als andere. Een 'juiste' lezing van het verleden was daarom van groot belang.

Een algemene eigenschap van elk verhaal over het verleden is dat het nooit een identieke reproductie van de historische feiten kan zijn. Geen enkele weergave van een geheel aan gebeurtenissen is ooit dezelfde, en elke versie bevat een bepaalde mate van interpretatie. Sinds de intrede van het postmodernisme in het historische bedrijf hebben zelfs hedendaagse academische historici de pretentie van pure objectiviteit laten varen.⁴ Precies de 'historische waarheid' staat in Van Eycks protestschrift centraal. Hij weerlegt de beweringen van Pérès in een poging om de enige juiste interpretatie van de geschiedenis te doen zegevieren. Over wat die juiste interpretatie is, bestaat geen consensus. Ze wordt door verschillende partijen geclaimd in een debat met belangrijke implicaties voor het heden.

In de gegeven omstandigheden kon een dergelijke consensus ook nauwelijks worden verwacht. Zowel Pérès als Van Eyck deden politieke uitspraken over het

---

⁴ M. Beyen, 'Het bestuur van het verleden in oorlogstijd: België en Nederland, 1938-1947', *Onze Alma Mater* (2000/4) 443; C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam, 1998) 54.

Belgische verleden.⁵ Ze gebruikten het als argument in een actueel debat met als inzet de invoering van een Franse wet in de aangehechte Zuidelijke Nederlanden. De staatkundige context was een toestand die door de ene als een legitieme gebiedsuitbreiding, door de andere als een onrechtmatige bezetting werd beschouwd. Het kwam er op aan om het verleden te presenteren op een manier die de eigen belangen diende. En niet enkel in de kwestie van de opheffing van de kloosterorden werd het relevant geacht. Tijdens de Franse periode stonden verschillende versies van en ideeën over de geschiedenis met grote regelmaat lijnrecht tegenover elkaar. De omstandigheden van de bezetting schiepen daar een vruchtbare voedingsbodem voor. Een bestaande, historisch gegroeide toestand werd op plotse wijze door een nieuwe vervangen. Een dergelijke situatie problematiseert noodzakelijkerwijs de verhouding tussen heden en verleden.

Daarbij komt dat historische argumenten een belangrijke plaats innamen in de republikeinse ideologie van de Franse Revolutie. Pèrès' oordeel over de Brabantse Omwenteling kwam niet enkel voort uit zijn positie in het debat over de kloosterorden, maar werd ook beïnvloed door de algemene kenmerken van de revolutionaire historische denkwijze. Voor de revolutionairen stond de geschiedenis voor alles waar ze zich tegen afzetten. Niet toevallig doken reeds in een vroeg stadium alternatieve jaartellingen op, die de Revolutie als nieuw nulpunt namen. De revolutionaire ideologie kwam tot stand als een antithese met wat bestond.

Een dergelijke zienswijze vond in de Zuidelijke Nederlanden maar weinig aanhangers. Zoals blijkt uit Van Eycks reactie bestonden er ter plaatse uitgesproken opinies over het verloop en de betekenis van de Belgische geschiedenis. Die opvattingen over het verleden hadden een maatschappelijke betekenis. In de vroegmoderne samenleving werden maatschappijordenende principes gewoonlijk niet in een revolutionaire toekomst, maar in het verre verleden gezocht. Zowel op lokale, regionale als Zuid-Nederlandse schaal putten instituties hun legitimiteit uit een erkende en gedeeltelijk geïnstitutionaliseerde voorgeschiedenis. De inzet van de Brabantse Omwenteling was het behoud van de op middeleeuwse privileges gestoelde maatschappelijke orde. Maar ook binnen de verzetsbeweging zelf barstte een hevig debat los over het belang van de oude privileges voor de eigen tijd.

Tijdens de Franse periode kwamen verschillende manieren van denken over en omgaan met het verleden met elkaar in conflict. De omstandigheden van de bezetting verleenden aan deze confrontatie een politieke actualiteitswaarde voor zowel de nieuwe overheid als voor de Zuid-Nederlandse *citoyens*. Uiteenlopende groepen deden een beroep op de geschiedenis om een bepaald maatschappijmodel te verdedigen. De geschiedenis moest voortdurend worden onderhandeld. Over die onderhandeling tussen oud en nieuw, dat schipperen tussen *ancien* en *nouveau régime*, zal het in dit boek gaan.

⁵ Het gebruik van de term 'Belgisch' in dit boek heeft geen politieke bijbedoeling maar ligt in het verlengde van de taal van de bronnen. Aan het einde van de achttiende eeuw had 'Belgisch' algemeen ingang gevonden als synoniem voor 'Zuid-Nederlands'. Zie: S. Dubois, *L'invention de la Belgique. Genèse d'un état-nation, 1648-1830* (Brussel, 2005) 112.

De bruikbaarheid van het verleden

Zoals blijkt uit het voorbeeld van het pamflet was het verleden tijdens deze periode een kwestie van belang. Het was omstreden en weekte meningen los. Voor het nieuwe Franse bestuur van de Nederlanden was het een politieke factor om rekening mee te houden. Die vaststelling gaat op voor elk nieuw regime dat de plaats van een voorganger inneemt. Elke uitspraak of intentieverklaring over een nieuwe orde houdt automatisch een positionering in tegenover de bestaande toestand. Het politieke gewicht van het verleden is des te groter wanneer het nieuwe regime niet kan beschikken over een vanzelfsprekende basis van legitimiteit. Bij de meeste buitenlandse bezettingsregimes is in dit geval.⁶ In een recente bundel onder redactie van Martin Conway en Peter Romijn wordt dit legitimatieprobleem onder de loep genomen voor een reeks twintigste-eeuwse Europese bezettingsregimes.⁷ De auteurs benadrukken dat het functioneren van zo'n nieuw regime sterk samenhangt van de mate waarin het erin slaagt om politieke legitimiteit te verwerven. Hoe sterk ook de militaire en economische basis van een nieuwe bestuurlijke organisatie, medewerking van de bevolking is essentieel voor het welslagen ervan. Het gaat daarbij niet in de eerste plaats om ideologische steun, maar wel om praktische medewerking bij de uitvoering van bestuurstaken. Daaronder vallen bijvoorbeeld het betalen van belastingen, het naleven van regels met betrekking tot de openbare orde en het erkennen van een politionele autoriteit.

Deze medewerking is volgens de auteurs sterk afhankelijk van de mate waarin de bevolking het regime legitimiteit toekent. Hierop volgt een interessante conclusie: hoe nieuw of onwettig de onderzochte bezettingsregimes ook waren vanuit ideologisch of juridisch oogpunt, voor de uitoefening van de macht waren ze in grote mate aangewezen op oudere bestuursvormen. Het zijn immers bestaande of als 'juist' ervaren modellen van machtsuitoefening die voor een groot deel de perceptie van legitimiteit

---

⁶ Het gebruik van de term 'bezetting' om de Franse periode mee aan te duiden, is niet onomstreden. Henri Pirenne mocht dit ervaren op een wallingantisch congres in de jaren '20, waar hem het gebruik ervan werd verweten als een uiting van belgicisme (M.R. Thielemans, 'De Belgische geschiedschrijvers en de Franse periode', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind, 1792-1815* (Brussel, 1993) 436-457). De term houdt inderdaad een oordeel in over de legitimiteit van de Franse aanwezigheid in de Zuidelijke Nederlanden. In 1797, en opnieuw in 1801, heeft de voormalige landsheer Oostenrijk de Zuid-Nederlandse gebiedsdelen aan Frankrijk afgestaan als onderdeel van internationale vredesverdragen. Zodoende kan er na 1795 in principe niet meer over bezetting worden gesproken. Hier zal de term bezetting zowel voor de 'daadwerkelijke' bezettingsperiodes vóór 1795 worden gebruikt, als voor de rest van de Franse tijd. Deze keuze moet niet worden begrepen als een stellingname in het debat over de geldigheid van de Franse aanwezigheid of als een oordeel over de plaats van deze periode in de Belgische geschiedenis. Ze wordt gemotiveerd vanuit de gevolgde methode. Centraal staan de legitimatiestrategieën van een regime dat zich in een dominante positie bevond als gevolg van verovering en dat niet automatisch kon beschikken over de steun van de meerderheid van de bevolking. De literatuur en het eigen onderzoek ondersteunen de stelling dat het Franse bewind in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1792 en 1814 aan die omschrijving voldeed.

⁷ M. Conway en P. Romijn (eds.), *The War for Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946* (Oxford, 2008).

bepalen. Herkenbare bestuursvormen verlagen voor een bevolking de drempel tot medewerking met de nieuwe autoriteiten. Nieuwe regimes zijn zich daar vaak van bewust en houden er rekening mee bij de vormgeving van de machtsuitoefening.

Hoewel ze gebaseerd zijn op chronologisch en geografisch zeer verschillende casussen, bieden deze vaststellingen enkele prikkelende uitdagingen voor het bestuderen van de Franse aanwezigheid in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1792 en 1814. Het revolutionaire Franse regime wordt gewoonlijk gelijkgesteld met het vernietigen van het verleden en het stichten van een nieuwe orde. Gezien de antihistorische uitgangspunten van de revolutionaire ideologie zijn daar goede redenen voor. Net zoals enkele jaren eerder in Frankrijk was gebeurd, werd de bestaande orde in de Zuidelijke Nederlanden na de annexatie omvergeworpen en werden de symbolen van het oude regime vernietigd. De vaststellingen van Conway en Romein suggereren echter dat dit beeld te eenzijdig is. Als buitenlands bezettingsregime kon het Franse bestuur het verleden mogelijk ook positief benutten, met name in de zoektocht naar legitimiteit. Behalve een taai tegenstander kon de geschiedenis onder bepaalde omstandigheden ook een bondgenoot zijn. Het is de stelling van dit boek dat het verleden voor de Franse overheden in de Zuidelijke Nederlanden bruikbaar was dan tot nu toe door historici werd gedacht.

‘Het verleden’ zal in wat volgt worden opgevat volgens de meest eenvoudige en ruime omschrijving ervan, namelijk als het geheel van alle voorbije gebeurtenissen. Een nadere afbakening riskeert het onderzoeksobject op een onnodige of kunstmatige manier te beperken. Essentieel is dat het verleden als verleden werd behandeld. Dat wil zeggen: dat uit het gebruik ervan een bewustzijn spreekt van het voorbij-zijn. Of de bewuste episode zich lang of kort geleden afspeelde is minder belangrijk dan het besef dat het een voorbije episode betrof waar in het heden naar werd teruggegrepen. Zoals uit het voorbeeld van het pamflet van Van Eyck blijkt, kon het daarbij om een recente gebeurtenis zoals de Brabantse Omwenteling gaan. Evengoed passeerden Romeinen, Franken en late middeleeuwen de revue.

De verschillende Franse regimes die elkaar vanaf 1789 opvolgden, verhielden zich telkens op een verschillende manier ten aanzien van dit verleden. Naarmate de officiële ideologie evolueerde, werd de geschiedenis positiever of negatiever geëvalueerd. Dit culturele luik van het Franse politieke avontuur na 1789 kan sinds enkele decennia rekenen op een groeiende belangstelling van historici. Vanaf het baanbrekende onderzoek van François Furet, en onder invloed van een ruimere wending naar het culturele als verklaringsfactor in het historisch onderzoek, wordt de Franse Revolutie niet langer uitsluitend in politieke of economische termen verklaard. ‘Politieke cultuur’ is een dominante onderzoeksfocus geworden. De omgang met tijd en geschiedenis deelt in de belangstelling.⁸ Daardoor is er nu heel wat bekend over de zienswijzen van de openvolgende regimes ten aanzien van het verleden.

⁸ Over die omslag, lees: J. Censer, ‘Social Twists and Linguistic Turns: Revolutionary Historiography a Decade after the Bicentennial’, *French Historical Studies* 22 (1999/1) 139-167; S. Desan, ‘What’s after Political Culture? Recent French Revolutionary Historiography’, *French Historical Studies* 23 (2000/1) 163-196; M. Vovelle, ‘Du tout social au tout politique’, *Annales historiques de la Révolution française* 310 (1997/1) 545-554.

Op welke manier deze zienswijzen werden omgezet in een beleid is veel minder duidelijk. Zeker de situatie buiten Parijs, en in het bijzonder in de perifere en aangehechte gebieden, is *terra incognita*. Welke rol het verleden kon krijgen in een veroveringscontext, welke dynamieken op elkaar inspeelden bij het uitwerken van een concreet beleid, wat daarbij de verhouding was tussen lokale en nationale bestuursniveaus en vele andere kwesties blijven grotendeels buiten beeld. In dit boek zal worden gepeild naar de concrete ‘geschiedenispolitiek’: het geheel van beleidsdaden ten aanzien van het verleden. Deze politiek kreeg op vele manieren publiekelijk vorm. Niet alleen in parlementaire discussies speelden argumenten over het Zuid-Nederlandse verleden een rol. In de veroverde gebieden was geschiedenis niet weg te denken uit de overheidscommunicatie. Triomferende generaals, verhitte leiders van jakobijnse clubs, schipperende leden van republikeinse stadsbesturen, bezadigde prefecten en door Napoleon benoemde burgemeesters verwezen in hun boodschappen aan de bevolking met de regelmaat van de klok naar het verleden. Ook in de publieke ruimte nam de overheid een standpunt in. Historisch geladen gebouwen en andere betekenisdragers werden verwijderd of vervangen, nieuwe symbolen maakten hun opwachting, bestaande tradities werden afgeschaft of aangepast.

Zowel de inhoud als de functie van het discours zullen worden onderzocht. Centraal staat de historische boodschap zelf. Welke relatie veronderstelden de Franse autoriteiten tussen heden en verleden? Welk beeld verspreidden ze van de geschiedenis in het algemeen en van de Belgische in het bijzonder? Welke periodes en historische personages kwamen aan bod? De Franse overheidscommunicatie zal op een zo breed mogelijke manier worden geanalyseerd. De aangetroffen geschiedbeelden zullen enerzijds worden vergeleken met de oudere Zuid-Nederlandse historische cultuur en anderzijds met het officiële ideologische programma in de betrokken periode. Deze methode moet toelaten om per periode na te gaan hoe de in de Zuidelijke Nederlanden uitgedragen geschiedbeelden evolueerden en wat de invloed was van het beleid in Parijs. Significante afwijkingen van de oudere geschiedverhalen of van de ideologische lijn van het regime kunnen wijzen op betekenisvolle inhoudelijke keuzes.

De officiële houding ten aanzien van het verleden kwam tot uiting in boodschappen van de autoriteiten aan de inwoners. Die namen gevarieerde vormen aan: gesproken woord, geschreven en gedrukte tekst, visuele beelden en ruimtelijke ingrepen. Het geheel van deze boodschappen kan worden omgeschreven als ‘discours’ of ‘vertoog’. Sinds de wending naar de cultuurgeschiedenis in het onderzoek van de afgelopen decennia is dat een belangrijk onderzoeksobject geworden.⁹ De achterliggende idee is dat taal een zelfstandige historische actor is die een eigen invloed uitoefent op de werkelijkheid en de perceptie ervan construeert. In dit geval gaat het om de taal waarvan de overheid zich bediende in haar communicatie met de Zuid-Nederlandse bevolking.

---

⁹ Lees hierover: E. Clark, *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn* (Cambridge, 2004); L. Hunt, ‘Introduction: History, Culture and Text’, in: Idem (ed.), *The New Cultural History* (Berkeley, 1989) 1-22.

‘De overheid’ doet hierbij dienst als verzamelterm voor een gamma aan personen, instanties en bestuursniveaus. In de bestudeerde periode volgden verschillende bestuursvormen elkaar op. In de periodes 1792-1793 en 1794-1795 maakten tijdelijke bezettingsregimes de dienst uit. Vanaf 1795 deden de centraal en hiërarchisch georganiseerde Franse bestuursstructuren hun intrede. Het aanbreken van het Consulaat in 1799 leidde tot een grondige hervorming, waarvan de ontwikkeling vervolgens verder ging onder het Keizerrijk. Telkens werd een veelheid aan bestuursposten gecreëerd op verschillende niveaus. Het officieel discours waarmee de burgers in aanraking kwamen werd geproduceerd door veel verschillende personen en instanties. Ze lazen aangeplakte proclamaties van de lokale stedelijke overheid, luisterden naar redevoeringen door leden van het departementsbestuur of de prefect, kregen bezoek van een afgevaardigde volksvertegenwoordiger en woonden in uitzonderlijke gevallen zelfs feestelijkheden bij naar aanleiding van de intrede van een minister of het staatshoofd. Behalve bestuurlijke instellingen verspreidden ook aan de overheid gerelateerde groeperingen of erdoor gesteunde instanties historische vertogen. Onder meer jakobijnse clubs, wetenschappelijke verenigingen en onderwijsinstellingen manifesteerden zich op een publieke manier via redevoeringen, publicaties en opschriften. Die brede waaier aan vertogen zal in het onderzoek aan bod komen.

Het officiële discours was dus divers en veelstemmig. Individuele functionarissen konden gemakkelijk een persoonlijke stempel drukken. Een sterke prefect of militante overheidscommissaris had een grote invloed op de vormgeving van het officiële vertoog. Het gewicht van deze individuele bijdragen kan worden afgemeten aan de mate waarin ze afwijken van het geheel. Wanneer al deze redevoeringen, aangeplakte teksten, publicaties, aanmoedigingen en openbare decoraties samen worden bekenen, tekenen zich duidelijke chronologische ontwikkelingen af. Deze grote evoluties zullen in de analyse centraal staan, zonder de bijdragen en motivaties van de verschillende individuele auteurs en instanties uit het oog te verliezen.

Een genuanceerde analyse van dit gelaagde discours is enkel mogelijk via de intensieve analyse van een beperkte geografische ruimte. Om zicht te krijgen op de manier waarop geschiedverhalen werden geconstrueerd is bovendien de lokale bestuurspraktijk van belang. Wie was bij het verspreiden van geschiedbeelden aan het woord? Op welk bestuursniveau werden officiële beelden over het verleden ontworpen en met welk doel gebeurde dit? Antwerpen en Brussel staan in dit onderzoek centraal. De stedelijke context laat toe om een zo groot mogelijk aantal actoren en producenten van discours aan bod te laten komen en hun interactie te bestuderen. De productie en de inhoud van het discours kunnen op die manier in de lokale context worden ingebed. Het uitgangspunt is dat het officiële beeld van het verleden het resultaat was van een onderhandeling tussen bestuurders en bestuurden, tussen officiële voorschriften en lokale praktijk. Het bestuderen van die wisselwerking moet leiden tot een beter begrip van de in het veroverde gebied gevoerde representatiepolitiek.

Antwerpen en Brussel laten zich bovendien uitstekend onderling vergelijken. Hoewel beide steden in het hertogdom Brabant lagen en ruwweg dezelfde omvang

hadden, bestonden er grote onderlinge verschillen. Beide beschikten ze over een traditionele historische cultuur met specifieke verhalen over de eigen oorsprong en identiteit. Inhoudelijk vertoonden deze herinneringsculturen heel andere accenten. Waar in Antwerpen de stedelijke handelsgeschiedenis een hoofdrol speelde, waren in Brussel vooral de hofcultuur en het hertogelijke en keizerlijke verleden van tel. Dat onderscheid gaat terug op het traditionele antagonisme tussen Antwerpen als economische en Brussel als bestuurlijke poot van het hertogdom.¹⁰ Een vergelijking van de resultaten van beide steden zal de lokale variatie in het Franse historische discours aan het licht brengen. Tegenover deze beperking van de geografische ruimte staat de keuze voor een ruim chronologisch perspectief. Het onderzoek beslaat de hele Franse periode, van de eerste inval in 1792 tot de definitieve aftocht in 1814. Het lokale perspectief leent zich immers uitstekend tot het vaststellen van chronologische en thematische evoluties.

Een belangrijk deel van communicatie is receptie. Peilen naar de publieke opinie in de Franse periode is echter geen evidentie. Pamfletten zoals dat van Van Eyck, waarin een burger vrijuit zijn onvrede met de regeringspolitiek ventileert, zijn zeldzaam. De strenge perscensuur tijdens de Franse periode maakte een volwaardig publiek debat onmogelijk. Ook het verenigingsleven was strikt gereguleerd. Tegenstemmen werden voornamelijk indirect geuit: via verholen kritiek in krantenartikels, het niet uitvoeren van wetten, het wegblijven van ceremonies of het beschadigen van symbolen. Waar mogelijk zullen deze tegenstemmen aan bod komen, onder meer via rapporten over de publieke opinie, kronieken en spotliederen. Bovendien impliceert het eerder besproken theoretische kader dat het officiële beeld van het verleden de vrucht was van een onderhandeling tussen ideologische directieven en lokale praktijken. Dat betekent dat lokale bestuurders rekening hielden met signalen die hen van onderop bereikten. In redevoeringen en in vertrouwelijke rapporten verwezen ze inderdaad regelmatig naar de ontvangst van de officiële boodschappen en de mate van medewerking van de bevolking.

Gebaande paden en nieuwe wegen

De hier aangesneden thematiek is nog grotendeels onbekend terrein. In wat volgt zal worden geschetst op welke onderzoekstradities dit onderzoek voortbouwt en aan welke lacunes in de literatuur het tegemoet wil komen. Het innoverende karakter zit zowel in de chronologische afbakening, in de thematische invalshoek als in het gebruik van de bronnen.

---

¹⁰ M. Beyen, L. Duerloo, H. Van Goethem en C. Van Loon., 'Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (eds.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen, 2010) 74.

Van natie naar transfer

In een zeldzaam recent en vernieuwend artikel over de Franse periode in België legt Michael Rapport de vinger op de wonde van de Belgische historiografie over dit onderwerp.¹¹ Aan aandacht heeft het de periode meestal niet ontbroken. Van bij de stichting van de Belgische staat kreeg de Franse tijd een belangrijke plaats toegekend in de nationale geschiedschrijving. Vanzelfsprekend heeft de politieke inzetbaarheid van het thema het door de historici geschetste beeld in hoge mate gekleurd. Het opvoeren van de Franse periode als argument ter ondersteuning van de Belgische nationale identiteit heeft bijna noodzakelijkerwijs geleid tot de constructie van een beeld van tegenstelling. In het nationale Belgische geschiedverhaal uit de negentiende en twintigste eeuw werd de Franse periode voorgesteld als de gewelddadige confrontatie tussen twee volkskarakters.¹² In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog kreeg die visie haar meest monumentale bekroning in de vorm van Paul Verhaegens vijfdelig overzichtswerk.¹³

Weliswaar werd de Franse periode door de oudere historici niet unisono veroordeeld als een vijandelijke inbreuk op de Belgische nationale eigenheid. De communautaire problematiek zorgde ook in de historiografie voor verdeeldheid. Marie-Rose Thielemans toonde aan dat deze breuklijn zelfs de traditionele ideologische tegenstellingen overschaduwde.¹⁴ In de eerste helft van de negentiende eeuw vertoonden de door katholieke en liberale historici verspreide beelden van de Franse periode nog uitgesproken verschillen. Als gevolg van de revolutie van 1848 in Frankrijk groeiden ze naar elkaar toe in een gezamenlijke beschermingspoging van de Belgische nationale identiteit. De 'taalgrens' trok daarentegen een veel duidelijker lijn door de interpretaties van de Franse periode.

Vooral in flamingantische middens heerste er een vijandsbeeld waarin het verschil tussen de volkskarakters of 'rassen' werd benadrukt. De behoudsgezinde Vlaams-katholieke strekking zag de Franse bezetting als de oorzaak van vele kwalen: de verdrukking van het Nederlands, de bedreiging van de katholieke identiteit, de introductie van gevaarlijke nieuwe ideologieën en het einde van de harmonieuze, corporatistische samenleving. De Boerenkrijg werd verheerlijkt als een nationale opstand die het heroïsche verzet van de katholieke Vlaamse plattelandsbevolking tegen de Franse onderdrukker illustreerde.

¹¹ M. Rapport, 'Belgium under French Occupation: Between Collaboration and Resistance, July 1794 to October 1795', *French History* 16 (2002/1) 55.

¹² Zie over deze oudere historiografie: H. Hasquin, *Historiographie et politique en Belgique* (Charleroi, 1996); M.R. Thielemans, 'De Jemappes (1792) à Waterloo (1815): courants de l'historiographie belge aux XIXe et XXe siècles', in: *La Storia sulla storiografia Europea sulla Rivoluzione Francese. Relazioni congresso associazione degli storici europei maggio 1989* (Rome, 1990) 209-260; Idem, 'De Belgische geschiedschrijvers', 436-457.

¹³ P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française. 1792-1814* (Brussel en Parijs, 1924).

¹⁴ Thielemans, 'De Belgische geschiedschrijvers', 436-457.

Aan wallingantische zijde werd op dit beeld gereageerd door het Franse regime van de jaren 1792-1814 op te voeren als bringer van vrijheid. Dankzij de aanhechting bij Frankrijk werden de Belgen verlost van het obscurantistische ancien régime en kregen ze de rechten van de mens. Bovendien benadrukten Waalsgezinde historici graag de overeenkomsten in de volkskarakters. Voor Franstalig België zou de aanhechting bij Frankrijk een innig gewenste terugkeer zijn geweest naar de cultuurgemeenschap waarvan het eeuwenlang gescheiden was.

Gelijkheid en vreemdheid waren dus belangrijke categorieën in de analyse van en het oordeel over de Franse periode. Rapport wijst erop dat dit in de door Belgisch en Vlaams nationalisme gekleurde historiografie dikwijls heeft geleid tot een overdreven nadruk op verschil en tegenstelling. In zijn onderzoek peilde hij naar de mate van samenwerking tussen Belgische gezagsdragers en de Franse autoriteiten tijdens het ongemeen harde bezettingsregime tussen juli 1794 en oktober 1795. Tijdens die periode van bijna anderhalf jaar deden de pas heroverde Belgische gebieden dienst als wingewest voor het leger en Franse de staatskas. Rapport stelde vast dat er niettemin allerlei vormen van samenwerking bestonden tussen bezetters en bezetten. In het belang van een verzachting van de bezettingsomstandigheden kwamen Belgische gezagsdragers de nieuwe autoriteiten vaak tegemoet in hun eisen. De Belgische leden van de nieuwe administraties fungeerden als een soort buffer tussen de strenge Franse *comités de surveillance* en de plaatselijke bevolking. Ze probeerden stabiliteit te creëren door op te treden als bemiddelaars. Zo spanden ze zich in om plaatselijke tradities te respecteren, geen antiklerikale indruk te wekken en al te strenge gerechtelijke vervolging van overtreders van de nieuwe wetten af te wenden. Toen de bezettingsomstandigheden ondraaglijk werden, zetten zelfs lokale conservatieven zich in voor aansluiting bij Frankrijk, in weerwil van hun eigen politieke voorkeur. Dit deden ze niet uit ideologische overtuiging maar vanuit de hoop dat de Belgische departementen als onderdeel van Frankrijk verlost zouden worden van het harde militaire bestuur.

Eenmaal de patriottische mythe van tegenstelling is doorprikt, komen volgens Rapport subtiele vormen van samenwerking aan de oppervlakte die een realistischer beeld scheppen van de bezettingsperiode. In de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw onstond in de verschillende natiestaten waarvan het latere grondgebied door Frankrijk was bezet een gelijkaardige historiografie. Ze werd gekenmerkt door weinig genuanceerde, nationalistisch getinte interpretaties van de Franse tijd, zeker aan de rechterzijde van het ideologische spectrum. De periode werd gekenmerkt als 'onvaderlands'. Samenwerking met de Franse overheerser kreeg vaak het statuut van collaboratie of landverraad.

De overwegingen van Rapport zijn niet geïsoleerd maar passen in een bredere historiografische trend. De oude nadruk op confrontatie en tegenstelling wordt ingeruild voor een model waarin wederzijdse uitwisseling centraal staat. In Duitsland kreeg het beeld van de Franse periode als een vreemd bezettingsregime vooral vorm

in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog.¹⁵ Onder invloed van de Koude Oorlog werd het in de decennia na de Tweede Wereldoorlog verder gecultiveerd, vooral door Oost-Duitse historici. Tegelijk ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog een comparatieve onderzoekstraditie die erop was gericht om de these van de Duitse *Sonderweg* te testen door de ontwikkeling van dat land systematisch met die van buurland Frankrijk te vergelijken. Sinds het midden van de jaren '80 heeft die traditie plaatsgemaakt voor onderzoek dat zich richt op culturele uitwisseling.¹⁶ De initiatiefnemers van deze nieuwe richting bestuderen de twee landen niet langer als homogene, onderscheiden entiteiten.¹⁷ In de plaats focussen ze op communicatieve processen van transmissie en acculturatie.¹⁸ Elk communicatief proces wordt volgens deze theorie bepaald door de noden van de ontvangende cultuur. Culturele en politieke goederen worden toegeëigend en van een nieuwe betekenis voorzien door middel van creatieve aanpassing. Bij de analyse daarvan dient aandacht te worden besteed aan de originele context, de communicatiemediën, de betrokken actoren en de receptie. Met betrekking tot Frankrijk en Duitsland is het concept vooral toegepast in onderzoek naar de circulatie en vertaling van Franse literatuur en naar in Duitsland gevestigde gemeenschappen van Franse *émigrés*.

Dezelfde aanpak heeft sinds enige tijd voet aan de grond gekregen in Nederland. De periode van de Bataafse Republiek (1795-1806), toen de Republiek der Verenigde Nederlanden met Franse steun werd omgevormd naar democratisch model, is lange tijd stiefmoederlijk behandeld in de vaderlandse historiografie. Aan de basis daarvan lag opnieuw een door patriottische sentimenten gevoede perceptie van 'andersheid'. Hoewel de Noordelijke Nederlanden in tegenstelling tot hun zuidelijke evenknie geruime tijd als een zelfstandige republiek zijn blijven voortbestaan, werd de periode door de meeste negentiende- en zelfs twintigste-eeuwse historici meer tot de Franse dan tot de Nederlandse geschiedenis gerekend. De Bataafse Republiek werd omschreven als een onvaderlandse marionettenstaat geleid door Franse indringers en landverraders van eigen bodem.¹⁹

¹⁵ A. Owzar, 'Vom Topos der Fremdherrschaft zum Modernisierungsparadigma – Zur Einführung', in: G. Dethlefs, A. Owzar en G. Weiß (eds.), *Modell und Wirklichkeit. Politik, Kultur und Gesellschaft im Großherzogtum Berg und im Königreich Westphalen* (Paderborn, 2008) 1-14.

¹⁶ M. van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam, 2009) 11.

¹⁷ D. Schönplüg, 'So Far, and Yet So Near: Comparison, Transfer and Memory in Recent German Books on the Age of the French Revolution and Napoleon', *French History* 18 (2004/4) 450.

¹⁸ M. Espagne en M. Werner, *Transfers: les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand* (Paris, 1988); H.J. Lüsebrink en R. Reichardt (eds.), *Kulturtransfer in Epochenumbruch. Frankreich-Deutschland 1770-1815* (Leipzig, 1997); R. Reichardt, 'Die Französische Revolution und Deutschland. Thesen für einen komparatistischen, kulturhistorischen Neuansatz', in: K. O. Freiherr von Aretin en K. Härter (eds.), *Revolution und konservatives Beharren. Das alte Reich und die Französische Revolution* (Mainz, 1990) 21-28; H. te Velde, 'Political Transfer: an Introduction', *European Review of History* 12 (2005/2) 205-211.

¹⁹ P. Blaas, 'Nederland en de Franse revolutie. Een curieuze lacune in de historiografie?', *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989/4) 554; A. Jourdan, *La Révolution batave entre la France et l'Amérique (1795-1806)* (Rennes, 2008) 16; S. Schama, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (Londen, 1977) 17.

Ook hier waait echter een nieuwe historiografische wind.²⁰ De logica van extreme tegenstelling heeft plaatsgemaakt voor onderzoek waarin uitwisseling en beïnvloeding centraal staan. Onder andere Willem Frijhoff, Frans Grijzenhout en Niek van Sas droegen daar met hun publicaties toe bij.²¹ Van groot belang is het werk van Annie Jourdan. In een artikel gewijd aan de toepassing van het concept 'transfer' op de Bataafse Republiek onderscheidde zij een hele reeks mogelijke manieren van overname en aanpassing van culturele en politieke goederen tussen beide landen.²² Daarbij zijn onder meer acculturatie en *creative relocation*; het opnieuw aanpassen van 'geleende' instituties of beginselen aan een nieuwe, al dan niet nationale context.²³ Zelf onderzocht ze de evoluties op het vlak van politieke hervormingen, privaatrecht en onderwijs en opvoeding.²⁴ Haar conclusie luidt dat het in de Bataafse Republiek tot een originele vermenging kwam van externe revolutionaire elementen met autochtone tradities. De doorgevoerde hervormingen kunnen niet zonder meer als contextloze Franse exportproducten worden beschouwd. Ze waren het resultaat van een proces van creatieve overname waarin verschillende invloeden (waaronder Franse, maar ook Amerikaanse) op actieve wijze aan de lokale context werden aangepast. Aspecten van dat proces van creatieve overname werden belicht door onder andere Joost Rosendaal en Martijn van der Burg.²⁵

Soortgelijke conclusies werden bereikt voor Zwitserland. De Zwitserse kantons werden in 1798 ingenomen door Franse troepen en net als de Republiek der Verenigde Nederlanden omgevormd tot een vazalstaat onder de naam Helvetische

²⁰ W. Frijhoff en J. Rosendaal, 'La Révolution régénérée: nouvelles approches et nouvelles images de la Révolution néerlandaise', in: M. Vovelle (ed.), *L'image de la Révolution française*, dl. 1 (Parijs, 1990) 543-561; A. Jourdan en J. Rosendaal, 'La Révolution batave à l'entrée du troisième millénaire. Nouveaux problèmes, nouvelles approches, nouveaux objets', *Annales historiques de la Révolution française* 326 (2001/4) 1-23.

²¹ W. Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur in de revolutietijd', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609; Idem, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding', *De achttiende eeuw* 24 (1992/1) 5-28; Idem, 'La réforme de l'enseignement secondaire dans les départements hollandais', in: J.O. Boudon (ed.), *Napoléon et les lycées. Enseignement et société en Europe au début du XIXe siècle* (Parijs, 2004) 165-193; Idem, 'Colloque "Les Républiques-Sœurs"', Rome, 13-16 mai 1998', in: C. Santing, *Atti del Convegno internazionale 'Repubbliche Sorelle'* (Assen, 2002) 197-205; F. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten, 1780-1806* (Zwolle, 1989); Idem en N.C.F. van Sas, *Denkbeeldig vaderland. Kunst en politiek in de Bataaf-Franse tijd, 1795-1813* (Den Haag, 1995); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2005). Zie ook: J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001).

²² A. Jourdan, 'Politieke en culturele transfers in een tijd van revolutie', *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009/4, themanummer 'Nationale geschiedenis en internationalisering') 559-577.

²³ Ibidem. Zie ook: J.M. Blaut, 'Diffusionism. A Uniformitarian Critique', *Annales of the Association of American Geographers* 77 (1987/1) 30-47 en J.W. Duyvendak, 'Globalization and Transnational Diffusion between Social Movements', *Theory and Society* 31 (2002/6) 697-740.

²⁴ Jourdan, *La Révolution batave*.

²⁵ J. Rosendaal, *Bataven! De Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk (1787-1795)* (Nijmegen, 2005); Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*.

Republiek. Het gebrek aan populariteit van deze nieuwe entiteit bij de Zwitserse bevolking werd in de negentiende-eeuwse nationale geschiedschrijving toegeschreven aan haar Franse en volksvreemde karakter. De Zwitserse kantons beschikten immers over een roemrijke republikeinse traditie gebaseerd op een eigen, autochtone vrijheidsopvatting. Het ongevraagd opleggen van de ‘Franse vrijheid’ zou de Zwitsers van het Helvetische project hebben vervreemd. Marc Lerner toonde echter aan dat de relatie tussen Zwitserse en Franse vrijheidsopvattingen helemaal niet zo antithetisch was.²⁶ Niettegenstaande belangrijke inhoudelijke verschillen ondernamen de politieke hoofdrolspelers van het moment serieuze pogingen om de twee met elkaar in verband te brengen. Zowel lokale aanhangers van het Franse systeem als Franse overheidsfunctionarissen probeerden het nieuwe vrijheidsjargon met het oude te verzoenen. Zelfs Zwitserse jakobijnen beriepen zich ter verdediging van hun project op de inheemse republikeinse traditie.

De revolutietijd krijgt in het onderzoek meer nadruk dan de Napoleontische periode. Toch zijn er ook voor het tijdvak na 1799 vergelijkbare tendensen. Het in 1807 opgerichte Koninkrijk Westfalen was een andere Franse vazalstaat die tot nog toe sterk werd verwaarloosd in de historiografie. Recent verscheen een bundel waarin voor het eerst de clichés van de nationale Duitse geschiedschrijving werden doorbroken door te focussen op concrete politieke praktijken.²⁷ Martijn van der Burg deed onderzoek naar politieke en culturele overdracht tijdens de Napoleontische periode in Nederland. Hij stelde vast dat de instellingen en bestuurlijke structuren tijdens het Koninkrijk Holland in aanzienlijke mate aan de Nederlandse context werden aangepast.²⁸ Zelfs na de inlijving van het land bij Frankrijk bleef dat het geval. Daarnaast zijn er enkele interessante voorbeelden van onderzoek naar de representatie van de staatsmacht. Armin Owzar beschreef hoe het officiële discours tijdens het Keizerrijk in de bezette Duitse gebieden werd aangepast aan de regionale context. Bij de creatie van het officiële beeld van Napoleon als staatshoofd greep men terug naar traditionele, autochtone modellen van representatie.²⁹ Ook Alan Forrest stelde vast dat de gebieden die geen deel uitmaakten van het traditionele Franse grondgebied konden rekenen op een aan hun historische context aangepast representatiebeleid.³⁰

Hoewel onderzoek naar ‘transfers’ in de Franse periode voorlopig schaars blijft, tekent er zich in deze onderzoekstak een duidelijke tendens af naar de introductie van een Europees perspectief. Een comparatieve, soms zelfs transnationale methode

²⁶ M.H. Lerner, ‘The Helvetic Republic: an Ambivalent Reception of French Revolutionary Liberty’, *French History* 18 (2004/1) 50-75.

²⁷ G. Dethlefs, A. Owzar en G. Weiß (eds.), *Modell und Wirklichkeit. Politik, Kultur und Gesellschaft im Großherzogtum Berg und im Königreich Westphalen* (Paderborn, 2008).

²⁸ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 272.

²⁹ A. Owzar, “Par la grâce de Dieu et les constitutions, Empereur des Français”. La représentation anachronique de l’Empire napoléonien dans les régions occupées de l’Allemagne”, in: N. Scholz en C. Schröer, *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007) 119-128.

³⁰ A. Forrest, ‘Propaganda and the Legitimation of Power in Napoleonic France’, *French History* 18 (2004/4) 436.

verdringt gaandeweg de dominante focus op Frankrijk. Tijdens de Koude Oorlog kende Robert Palmers these van de 'Atlantische democratische revolutie' een brede verspreiding. Mede onder invloed van de eigentijdse geopolitieke verhoudingen verdedigden vele historici de stelling dat zich vanaf het einde van de achttiende eeuw in het Westen een breed gedragen beweging richting democratie voordeed.³¹ De vele negentiende-eeuwse omwentelingen werden beschouwd als imitaties van de Franse Revolutie.³² De tandende overtuigingskracht van de nationalistische historiografische tradities en de introductie van een buiten-Frans perspectief brachten daar gaandeweg verandering in. De gelijktijdige revolutionaire ervaringen van andere Europese en Amerikaanse gebiedsdelen werden niet langer als minder geslaagde doorslagjes van het grote Franse voorbeeld bestempeld. Ze werden erkend als de manifestaties van een inter- en transnationaal revolutionair proces dat werd gekenmerkt door intensieve wederzijdse beïnvloeding. De hernieuwde interesse voor de zogenaamde zusterrepublieken en de door Frankrijk veroverde en bezette gebieden is daarvan een uiting. Belangrijke voorbeelden zijn het onderzoek van Timothy Blanning naar het Rijnland en dat van Michael Broers naar Piemonte.³³

Onderzoek naar de Zuidelijke Nederlanden blijft voorlopig beperkt. Een interessante aanzet tot een comparatief Europees perspectief werd al in 1968 gegeven met het congres *Occupants et occupés* onder impuls van Robert Devleeshouwer. Tot een ambitieuze vergelijking tussen de gebeurtenissen en ervaringen in de Zuidelijke Nederlanden en die in andere aangehechte gebieden is het echter nooit gekomen. De voorafgaande Brabantse Omwenteling kon de afgelopen decennia bovendien op meer historische belangstelling rekenen dan de Franse. Een laatste grote opstoot van publicaties deed zich voor naar aanleiding van de tweehonderdste verjaardag van de Franse Revolutie in 1989. Deelaspecten werden uitgediept terwijl verschillende publicaties een synthetisch beeld van de revolutieperiode trachtten te brengen.³⁴ Een comparatief internationaal perspectief was daarbij niet dominant maar was wel aanwezig. Voor de periode na 1799 is het, wat comparatief en transnationaal onderzoek betreft, pover gesteld.

---

³¹ R. Palmer, *The Age of Democratic Revolutions. A Political History of Europe and America, 1760-1800* (Princeton, 1959). Zie ook: J. Godechot, *France and the Atlantic Revolution of the Eighteenth Century, 1770-1799* (New York, 1965).

³² Jourdan, *La Révolution batave*, 16.

³³ T.C.W. Blanning, *The French Revolution in Germany: Occupation and Resistance in the Rhineland 1792-1802* (Oxford, 1983); M. Broers, *Napoleonic Imperialism and the Savoyard Monarchy 1773-1821: State Building in Piedmont* (Lewiston, 1997). En verder: Frijhoff, 'Colloque'; M. Rowe, *From Reich to State. The Rhineland in the Revolutionary Age, 1780-1830* (New York, 2003); U. Planert, *Der Mythos vom Befreiungskrieg, 1792-1841. Frankreichs Kriege und der deutsche Süden: Alltag - Wahrnehmung - Deutung 1792-1841* (Paderborn, 2007); M. Vovelle, *Les Républiques-sœurs sous le regard de la Grande Nation, 1795-1803* (Parijs, 2000).

³⁴ De belangrijkste zijn: C. Bruneel, J. Craeybecks en D. Droixhe (eds.), *De erfenis van de Franse Revolutie 1794-1814* (Brussel, 1989); P. Delsaerd e.a. (eds.) *Bastille, Boerenkrijg en tricolore. De Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden* (Leuven, 1989); Hasquin, *België onder het Frans bewind*. Voor het complete overzicht, zie: S. Deruette, 'De Franse revolutie in de recente Belgische geschiedschrijving: een overzicht van de discussies', in: Hasquin, *België onder het Frans bewind*, 439-468.

Het concept 'transfer' biedt interessante mogelijkheden voor een meer genuanceerde analyse van de bezettingsperiode, omdat het een werkbaar alternatief vormt voor de oude, nationale denkkaders. Door niet te focussen op de confrontatie tussen landen en 'nationale karakters' maar op specifieke veranderings- en overnameprocessen, kan de impact van de Franse politieke dominantie op een meer genuanceerde en concrete manier in beeld worden gebracht. Weliswaar was de situatie in de Zuidelijke Nederlanden anders dan in de meeste hierboven aangehaalde voorbeelden. Terwijl de zusterrepublicen uiteenlopende vormen van politieke zelfstandigheid behielden, werd dit laatste gebied in 1795 bij Frankrijk aangehecht.³⁵ Het werd ingedeeld in departementen en maakte tot 1814 een integraal deel uit van de Republiek.

Een dergelijke situatie verkleint de mogelijkheden tot creatieve aanpassing. De marge voor wederzijdse beïnvloeding is groter in een staat die grotendeels zelfstandig kan instaan voor het doorvoeren van culturele en politieke hervormingen dan in gebieden waarvan het bestuurlijke systeem gelijkgeschakeld wordt aan dat van het dominante buurland. Onbestaand is deze marge echter zeker niet. Op centraal niveau tot stand gekomen wet- en regelgeving moet immers steeds door concrete actoren in een specifieke lokale context worden geïmplementeerd. De confrontatie tussen lokale context – bevolking – en vertegenwoordigers van het centrale beleid heeft noodgedwongen het karakter van een onderhandeling. Zoals Conway en Romijn aantoonen met betrekking tot bezettingsregimes uit het midden van de twintigste eeuw, is absolute staatsdwang in de meeste gevallen een fictie.³⁶ Voor het sterk onderbemande Franse staatsapparaat in de Zuidelijke Nederlanden was dit *a fortiori* zo. Medewerking van de bevolking kon gewoonlijk niet door louter militair overwicht worden bedongen. Het is op dit lokale niveau dat naar uitwisseling en wederzijdse beïnvloeding zal worden gezocht. De smalle beleidsruimte maakt elke afwijking van het (door vergelijking met centrale instructies en nationale tendensen) te verwachten patroon des te significanter.³⁷

Daarnaast draagt onderzoek naar culturele en politieke transfers bij tot een beter begrip van de revolutie als inter- en transnationaal proces op een Europese schaal. Door de concrete evoluties in plaatsen en regio's in kaart te brengen en onderling te vergelijken, ontstaat een beeld van de revolutieperiode als een pluriform proces met uiteenlopende dynamieken en resultaten. Afhankelijk van de plek en de omstandigheden waar(in) ze werden toegepast konden woorden en concepten een heel andere lading krijgen dan door hun Parijse bedenkers was bedoeld. Die geografische variatie bleef tot dusver onderbelicht.

³⁵ Over de situatie van de zusterrepublicen: A. Jainchill, *Reimagining Politics after the Terror. The Republican Origins of French Liberalism* (New York, 2008) 186; Vovelle, *Les républiques-soeurs*. Het klassieke overzicht van de Franse revolutionaire expansie is: J. Godechot, *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799* (Parijs, 1956).

³⁶ M. Conway en P. Romijn, 'Political Legitimacy in Mid-Twentieth-Century Europe', in: Idem, *The War for Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946* (Oxford, 2008) 1-27.

³⁷ Owzar, 'Vom Topos der Fremdherrschaft', 6.

Politieke cultuur buiten Frankrijk

Het is geen toeval dat het 'transfer'-onderzoek vooral op politieke en culturele thema's is toegespitst. Sinds de jaren '80 heeft politieke cultuur de klassenstrijd afgelost als voornaamste verklaringsmodel in het revolutieonderzoek. Die omslag heeft enerzijds specifieke ideologische oorzaken (het einde van de Koude Oorlog) maar past anderzijds in een brede paradigmawisseling binnen de humane wetenschappen die bekendstaat als de *cultural turn*. Onder invloed van postmodernisme en poststructuralisme verloren sociaaleconomische en structuralistische modellen terrein bij de verklaring van de werkelijkheid. De marxistische idee van cultuur als bovenbouw werd ingeruild voor een benadering waarin de functie van cultuur als actor met een eigen invloed op de werkelijkheid wordt benadrukt. Een belangrijke plaats is daarbij weggelegd voor de werking van taal en representatie.

De eerste aanzet tot een culturele benadering van de Franse Revolutie werd al in de jaren '60 gegeven door James E. Leith. Zijn studies naar het inzetten van cultuur als officiële propaganda in de Franse Revolutie waren pionierswerk in een periode waarin klassenstrijd nog de onderzoeksagenda beheerste.³⁸ De grote conceptuele omslag werd ingeluid door het revisionistische werk van François Furet. Hij maakte komaf met het marxistische model en herintroduceerde politiek, cultuur en ideologie als verklaringfactoren. Hij bestreed de idee van de Revolutie als een radicale breuk met het verleden. Deze sterk door de marxistische school benadrukte opvatting hield hij voor een kritiekloze overname van de revolutionaire retoriek waarin de Revolutie werd voorgesteld als een nieuw begin.³⁹ Hij benadrukte daarentegen de continuïteit met politieke processen die al tijdens het ancien régime tot ontwikkeling waren gekomen. De motor achter deze vernieuwingen – en dus ook achter de Revolutie zelf – vond hij in taal.

Taal en discours zijn sindsdien niet meer weg te denken uit het revolutieonderzoek. De oorzaken van het ontstaan en het verloop van de Revolutie worden niet langer gezocht in sociale verhoudingen maar wel in de productie en dynamiek van politieke vertogen. Furet maakte van de strijd tussen verschillende machtsvertogen het centrale probleem van de revolutionaire geschiedenis. Geen enkele van die vertogen slaagde er zijns inziens in om de nodige legitimiteit te verwerven, waardoor politieke stabiliteit onmogelijk was. Zijn aanpak heeft enorm veel navolging gekregen. Lynn Hunt noemde taal de nieuwe drager van soevereiniteit na het verdwijnen van de koning. In haar klassiek geworden boek over de band tussen taal en politiek tijdens de Revolutie stelt ze dat het discursieve opbod dat volgde uit dat nieuwe belang van het woord verantwoordelijk was voor het uitblijven van stabiliteit na 1789.

---

³⁸ I. Germani en R. Swales (eds.), *Symbols, Myths & Images of the French Revolution* (Winnipeg, 1998); J.E. Leith, 'The Idea of Art as Propaganda During the French Revolution', *The Canadian Historical Association Annual Report 1959* (Ottawa, 1960) 30-34.

³⁹ G. Betros, 'Francois Furet: Finding 'Revolution' within the French Revolution', *Access: History* 2 (1999/2) 53-64.

Vanaf 1799 werd de soevereiniteit daarom opnieuw in een persoonlijk staatshoofd gelokaliseerd.⁴⁰

De acceptatie van deze uitgangspunten heeft geleid tot een stroom aan onderzoek naar het taalgebruik van de revolutionairen en het ontstaan van de revolutionaire politieke cultuur.⁴¹ Keith Baker definieerde politieke cultuur als het geheel van vertogen en symbolische praktijken dat individuen of groepen in een gegeven samenleving gebruiken om politieke claims te maken.⁴² Hij onderzocht hoe de grote politieke debatten tijdens de laatste decennia van het ancien régime het ontstaan mogelijk maakten van een revolutionair vertoog. Door middel van discoursanalyse reconstrueerde hij de conceptuele ruimte waarbinnen revolutionaire politieke claims konden worden gemaakt. Elke politieke aanspraak speelt zich immers af binnen een discursieve omgeving waarin ze moet worden ingepast of waartegen ze zich afzet. Politieke autoriteit hangt daarom nauw samen met het verwerven van symbolische autoriteit en het creëren van culturele representaties die de mogelijkheid bieden om claims te maken tegenover anderen. Deze inzichten gaven aanleiding tot gedetailleerde studies over het taalgebruik tijdens de polemieken die aan de Revolutie voorafgingen en in de verschillende revolutionaire assemblees.⁴³ De revolutionaire taal zelf werd in kaart gebracht door middel van een omvangrijk inventarisatieproject.⁴⁴

Behalve naar het revolutionaire taalgebruik werd op grote schaal onderzoek verricht naar de revolutionaire cultuur en representatie.⁴⁵ Van grote invloed was het boek van Mona Ozouf over het revolutionaire feest, waarin ze op een systematische manier de evolutie van de republikeinse feestcultuur verkende.⁴⁶ Het luidde een nieuwe interesse in voor de representatiepolitiek tijdens en na de Revolutie, met haar eigen monumenten, rituelen, religie en kalender.⁴⁷ Het aandeel van kunstenaars daarbij

⁴⁰ L. Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution* (Londen, 1986) 26.

⁴¹ Voor een overzicht, zie: F. Brunel, 'L'histoire politique de la Révolution française. Quelques réflexions sur l'historiographie récente', in: M. Lapid en C. Peyrard (eds.), *La Révolution française au carrefour des recherches* (Aix-en-Provence, 2003) 115-137.

⁴² K.M. Baker, *Inventing the French Revolution* (Cambridge, 1990) 4.

⁴³ K.M. Baker, F. Furet, C. Lucas en M. Ozouf (eds.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* (Oxford, 1987); K. Margerison, 'History, Representative Institutions, and Political Rights in the French Pre-Revolution (1787-1789)', *French Historical Studies* 15 (1987/1) 68-98; T. Tackett, *Becoming a Revolutionary: the Deputies of the French National Assembly and the Emergence of a Revolutionary Culture (1789-1790)* (Princeton, 1996).

⁴⁴ R. Reichardt, E. Schmitt e.a. (eds.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* (München, 1985-...).

⁴⁵ Voor een overzicht, zie: R. Reichardt, 'Histoire de la culture et des opinions', in: Lapid en Peyrard, *La Révolution française*, 205-234.

⁴⁶ M. Ozouf, *La fête révolutionnaire 1789-1799* (Parijs, 1976).

⁴⁷ B. Bacsko, 'Le tournant culturel de l'an III', in: R. Dupuy en M. Morabito (eds.), *1795: Pour une République sans Révolution* (Rennes, 1996) 17-38; C. Hesse, *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris, 1789-1810* (Berkeley, 1991); M. Meinzer, *Der französische Revolutionskalender: 1792-1805. Planung, Durchführung und Scheitern einer politischen Zeitrechnung* (München, 1992); N. Scholz en C. Schröder (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007).

en de band tussen kunst en politiek is een vruchtbaar onderzoeksveld gebleken.⁴⁸ Erg veel aandacht ging naar de symboliek en beeldtaal van de Revolutie, waarbij Maurice Agulhon en Michel Vovelle een belangrijke rol hebben gespeeld.⁴⁹ Vanwege de politisering van de publieke ruimte als gevolg van het ontstaan van de nieuwe revolutionaire politieke cultuur kregen ook heel alledaagse cultuurfenomenen zoals liedjes, mode en naamgeving een politieke lading.

Toch vertoont de kennis van de revolutionaire politieke cultuur nog belangrijke lacunes. Het onderzoek naar de revolutionaire politieke cultuur is immers in hoge mate gericht op het kernland Frankrijk. Slechts zelden komen de aangehechte gebieden in beeld.⁵⁰ De voor Frankrijk bereikte resultaten worden vaak probleemloos naar deze gebieden overgeplaatst. Nochtans kan worden verwacht dat de politieke cultuur daar tenminste gedeeltelijk een andere functie vervulde dan in het kernland en ook inhoudelijk verschillen vertoonde. Opnieuw rijst de vraag naar de mate van beïnvloeding door en aanpassing aan de lokale context. De voor Frankrijk bereikte conclusies zullen daarom worden vergeleken met de in Antwerpen en Brussel aangetroffen situatie.

De hierboven geschetste onderzoekstradities hebben vooral betrekking op de revolutietijd. De Napoleontische periode wordt in de politieke geschiedenis meestal als een apart hoofdstuk behandeld, ondanks een recente tendens om het breekpunt van 18 brumaire jaar VIII (9 november 1799, de staatsgreep door Napoleon) te relativiseren.⁵¹ Deze tweedeling wordt ook aangehouden met betrekking tot de representatiepolitiek. Nadat de soevereiniteit vanaf 1799 opnieuw bij het staatshoofd kwam te liggen, veranderde de representatie zowel vormelijk als inhoudelijk van karakter. Naar Napoleons representatiestrategieën werd recent heel wat onderzoek verricht.⁵² Dit maakt het mogelijk om niet alleen de evoluties ten opzichte van de

⁴⁸ P. Bordes en R. Michel (eds.), *Aux armes et aux arts! Les arts de la Révolution française 1789-1799* (Parijs, 1988); T. E. Crow, *Emulation: Making Artists for Revolutionary France* (New Haven, 1995); A. Jourdan, *Les Monuments de la Révolution, 1770-1804. Une histoire de représentation* (Parijs, 1997); H. Kohle en R. Reichardt, *Visualizing the Revolution: Politics and Pictorial Arts in Late Eighteenth-Century France* (Londen, 2008); E. Pommier, *L'art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française* (Parijs, 1991); D. Poulot, *Musée, nation, patrimoine 1789-1815* (Parijs, 1997).

⁴⁹ M. Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaine de 1789 à 1880* (Parijs, 1979); Idem, *Cultures et folklores républicains* (Parijs, 1995); M. Vovelle (ed.), *Les images de la Révolution française* (Parijs, 1988); Idem, *La Révolution française, images et récit* (Parijs, 1986).

⁵⁰ O. Dotzenrod, 'Republikanische Feste im Rheinland zur Zeit der Französischen Revolution', in: D. Düding, P. Friedmann en P. Munch (eds.), *Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg* (Hamburg, 1988).

⁵¹ H.G. Brown, 'The Search for Stability', in: Idem en J.A. Miller (eds.), *Taking Liberties. Problems of a New Order from the French Revolution to Napoleon* (Manchester, 2002) 20-47.

⁵² M. Broers, *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814: Cultural Imperialism in a European Context?* (Basingstoke, 2005); D. Chaillou, *Napoléon et l'Opéra: la politique sur la scène, 1810-1815* (Parijs, 2004); Forrest, 'Propaganda'; A. Jourdan, *Napoléon. Héros, Imperator, Mécène* (Parijs, 1998); R. Morrissey, *Napoléon et l'héritage de la gloire* (Mayenne, 2010); N. Petiteau, *Napoléon, de la mythologie à l'histoire* (Parijs, 1999); P. Serna, 'Refaire l'Histoire, écrire l'Histoire, ou comme raconter le 18 Brumaire', in: A. De Francesco (ed.), *La democrazia alla prova della spada. Esperienza e memoria del 1799 in Europa* (Milaan

revolutionaire periode te bestuderen maar ook om te vergelijken met de gelijktijdige situatie in Frankrijk en de zusterrepublieken.

Revolutie in de historische cultuur?

De vraagstelling past in de grote belangstelling voor de omgang met het verleden die zich sinds enkele decennia manifesteert in het historische bedrijf. Onderzoek naar historische beeldvorming is niet nieuw maar concentreerde zich aanvankelijk uitsluitend op de historiografie. Vanuit een positivistisch geloof in de geschiedwetenschap als bevoorrechte weg tot ware kennis over het verleden werd vooral de productie van professionele historici onder de loep genomen. Dit geloof in de monopoliepositie van de historicus taande naarmate het hele spectrum van historische vertogen in het vizier kwam.⁵³ Historische beelden verspreiden zich immers niet enkel via academische publicaties maar zijn op allerlei manieren in de maatschappij aanwezig. Een populair onderzoeksonderwerp is de historische beeldvorming in het kader van het negentiende- en twintigste-eeuwse nationalisme.⁵⁴ De natiestaten bedienden zich immers op allerlei manieren van geschiedenis ter legitimering van hun bestaan.

Deze perspectieverruiming in de geschiedenis van de historiografie hield verband met een bredere evolutie binnen de discipline. Sinds de jaren '80 van de twintigste eeuw maakte onderzoek naar de omgang met het verleden in de ruimste zin een pijlsnelle opgang. Het was de academische pendant van een maatschappijbrede opstoot in de historische interesse.⁵⁵ Aan de basis ervan lag een crisisgevoel over de verhouding tot het verleden.⁵⁶ In een westerse wereld die steeds sneller veranderde, verloren de oude nationale geschiedverhalen hun overtuigingskracht. Het nationale historische eenheidsverhaal werd stilaan onherkenbaar. Het noopte de Franse historicus Pierre Nora tot een omvangrijk inventarisatieproject van de relictten van de nationale geschiedenis, die hij *lieux de mémoire* doopte.⁵⁷ François Hartog sprak van een paradigmawisseling in de maatschappelijke omgang met het verleden.⁵⁸

2003) 203-227; T. Wilson-Smith, *Napoleon and his Artists* (Londen, 1996); I. Woloch, *Napoleon and his Collaborators: the Making of a Dictatorship* (New York, 2001).

⁵³ Beyen, 'Het bestuur', 444.

⁵⁴ De standaardwerken terzake zijn: B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen, 1983); E. Hobsbawm en T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983).

⁵⁵ Lees in dit verband: D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge, 1985); R. Samuel, *Theatres of Memory* (Londen, 1994).

⁵⁶ Lees: F. van Vree, *De scherven van de geschiedenis: over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur* (Amsterdam, 1998).

⁵⁷ P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire* (Parijs, 1984-1992). Lees in het bijzonder: Idem, 'Entre mémoire et histoire. Le problème des lieux', in: Idem, (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl I: *La République* (Parijs, 1984) XVII-XLII. En verder: F. Hartog, 'Temps et histoire. Comment écrire l'histoire de France?', *Annales. Histoire, sciences sociales* 50 (1995/6) 1219-1236.

⁵⁸ F. Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps* (Parijs, 2000).

De keerzijde van die vervreemding van het gecanoniseerde nationale verleden was een groeiende historische interesse van onderop. Het verleden van allerlei groepen en individuen dat geen plaats had gevonden in de grote geschiedverhalen kwam in de belangstelling te staan. Daarnaast werd de historische verbeelding gevoed door een steeds toenemende niet-academische productie van geschiedbeelden. Van amateurhistorische publicaties, over romans, films en computergames, tot themaparken en prullaria.⁵⁹ Het historische eenheidsbeeld verbrokkelde en het aandeel van historici in het scheppen van geschiedverhalen nam af. Deze vaststellingen leidden tot een nieuwe conceptualisering van het historisch besef en de taak van de historicus.⁶⁰

Onder invloed van het postmodernisme waren historici al eerder van hun positivistische illusie beroofd. Het werd duidelijk dat het verhaal dat zij over het verleden produceerden niet enkel de vrucht was van gedegen bronnenonderzoek en een onberispelijke wetenschappelijke methode, maar evenzeer werd beïnvloed door individuele voorkeuren, talige constructies en een gekleurd waarnemingsproces. Nu bleek bovendien dat ze niet langer aanspraak konden maken op het marktleiderschap in de productie van geschiedverhalen. Raphael Samuel beschreef in zijn boek *Theatres of Memory* de talloze niet-academische manieren waarop verhalen over en herinneringen aan het verleden vorm krijgen en worden doorgegeven.⁶¹

Traditioneel werd er een antithetische relatie verondersteld tussen 'dode' geschiedenis, wedersamengesteld door onpartijdige historici, en 'levende' herinnering, de gekleurde en onvolledige versie van het verleden zoals ze wordt onthouden en doorgegeven binnen een gemeenschap.⁶² De taak van de historicus bestond erin om te waken over de historische waarheid en de herinnering waar nodig te corrigeren. Het in vraag stellen van het bestaan van die waarheid en aandacht voor de diversiteit van de productie van geschiedverhalen leidden tot een nieuwe conceptualisering van geschiedenis en herinnering. De omgang met 'het historische' wordt niet langer volgens een kwalitatieve hiërarchie opgevat en bij voorkeur toegewezen aan een groep gediplomeerde specialisten, maar begrepen als een existentiële zingevende categorie van het menselijk bestaan. In de hele samenleving wordt, met verschillende snelheden en met verschillende doelen, 'herinnerd'. Aanvankelijk werd vooral de van Maurice Halbwachs afkomstige term 'collectief geheugen' gebruikt om die herinneringsactiviteit aan te duiden.⁶³ Het sociaaldeterministische karakter ervan

---

⁵⁹ Lees bijvoorbeeld: D. Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge, 2004); K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum, 2002).

⁶⁰ F. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen, 1990); A. Funkenstein, 'Collective Memory and Historical Consciousness', *History & Memory* 1 (1989/1) 5-21; J. Tollebeek, 'De conjunctuur van het historisch besef', in: B. Raymaekers en G. Van Riel (eds.), *De horizons van weten en kunnen* (Leuven, 2002) 167-193.

⁶¹ Samuel, *Theatres*.

⁶² K. Lee Klein, 'On the Emergence of Memory in Historical Discourse', *Representations* 69 (2002) 127-150.

⁶³ L. Coser en M. Halbwachs (eds.), *On Collective Memory* (Chicago, 1992).

en de empirische problemen die de term oproept, schiepen echter de nood aan een nieuwe terminologie.⁶⁴

Het begrip 'historische cultuur' maakt opgang als een nieuwe manier om de omgang met het verleden te duiden. Het nieuwe concept omvat alle bewust en onbewust geproduceerde historische vertogen over het verleden.⁶⁵ De verschillende vertogen worden naast elkaar bestudeerd als de veelvuldige uitingen van het historisch bewustzijn in een gegeven samenleving. Op een meer empirisch niveau ontwierp Aleida Assman een invloedrijke typologie waarin ze vier vormen van herinnering onderscheidt: persoonlijk, sociaal, cultureel en politiek.⁶⁶ De eerste twee vormen betreffen herinneringen met een beperkte reikwijdte, die belichaamd worden door een persoon of een groep van personen en meestal in mondelinge vorm worden doorgegeven. Hun levensduur beslaat slechts enkele generaties. De laatste twee vormen gaan over maatschappelijke vormen van herinneren. Ze bestrijken een veel grotere groep (een natie, een religie), betreffen geen eigen ervaringen of herinneringen en hebben een permanent karakter omdat ze in externe dragers zijn vastgelegd. Daardoor kunnen ze steeds aan nieuwe generaties worden doorgegeven. Hoewel in de praktijk uiteraard vaak mengvormen voorkomen, biedt deze indeling interessante categorieën om de omgang met het verleden te analyseren.

In dit onderzoek zal vooral de demonstratieve of politieke omgang met het verleden worden bestudeerd. Het gaat daarbij om het inschakelen van geschiedverhalen in een poging om anderen van een bepaalde opvatting te overtuigen. Dit aspect kreeg heel wat aandacht in het kader van het constructivistische nationalismeonderzoek. Deze richting benadrukt het belang van geschiedverhalen voor de ontwikkeling van het negentiende- en twintigste-eeuwse nationalisme. Dergelijke verhalen vormden immers een essentiële bron van legitimatie voor de natiestaten. Mijlpalen in het onderzoek naar deze processen zijn de werken van Benedict Anderson en Eric Hobsbawm.⁶⁷ Volgens Anderson behoren geschiedverhalen en een ver in de tijd geprojecteerde oorsprong tot de fundamenteën van de verbeelde volksgemeenschap of 'imagined community'. Hobsbawm stelde vast dat de nationale tradities, die dikwijls baden in een sfeer van eeuwenoude oorspronkelijkheid, in werkelijkheid vaak van recente makelij zijn. Hij noemde ze 'invented traditions'. Heel vaak waren het bewuste pogingen om een *in se* nieuwe politieke of sociale situatie te legitimeren door

⁶⁴ S. Crane, 'Writing the Individual back into Collective Memory', *American Historical Review* 102 (1997/5) 1373-1385; N. Gedi en Y. Elam, 'Collective Memory – What Is It?', *History & Memory* 8 (1996/1) 30-50.

⁶⁵ Lees: J. Rüsen, 'Was ist Geschichtskultur', in: K. Füssmann, H. Grütter en J. Rüsen (eds.), *Historische Faszination. Geschichtskultur Heute* (Keulen, 1994) 3-26.

⁶⁶ A. Assmann, 'Four Formats of Memory: from Individual to Collective Constructions of the Past', in: C. Emden en D. Midgley (eds.), *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500* (Bern, 2004) 19-37.

⁶⁷ Anderson, *Imagined Communities* en E. Hobsbawm, 'Inventing Traditions', in: Hobsbawm en Ranger, *The Invention*, 1-9.

ze met een antiek ogend decorum te omringen. Op die manier komt de constructie van het nationale verleden aan het licht. In het onderzoek is de nadruk ondertussen verschoven van het ontmaskeren van 'valse' geschiedbeelden, naar het onderzoeken en contextualiseren van de discursieve strategieën waarmee het verleden door allerlei overheden werd en wordt ingezet.

Inzichten als deze hebben een heel instrumentarium geschapen om het officiële aandeel in de historische cultuur mee te analyseren. In een invloedrijk artikel pleitte Alon Confino ervoor om de politieke constructie van de geschiedenis niet los te zien van de rest van het herinneringslandschap.⁶⁸ Naar zijn mening worden deze officiële historische vertogen al te vaak op een contextloze manier bestudeerd, wat de relevantie van het onderzoek ondermijnt. Politieke geschiedverhalen refereren altijd aan de sociale en culturele achtergrond waarbinnen ze relevant zijn. Ze bieden een antwoord op specifieke problemen die bepalend zijn voor inhoudelijke keuzes bij de constructie van een historisch vertoog. Bij de studie van het gebruik van dat vertoog moet daarom rekening worden gehouden met de bestuurlijke en maatschappelijke context.

Ook de receptie moet om die reden een plaats krijgen in het onderzoek. Voor welk publiek werd een bepaald discours gecreëerd en hoe reageerde het daarop? Zoals de verhitte reactie van de Antwerpse burger Van Eyck op de redevoering van de volksvertegenwoordiger Pérès illustreert, was politieke representatie geen eenrichtingsverkeer. Het uitgedragen discours riep reactie op, weekte goedkeuring of net tegenstemmen los. De concrete betekenis van een bepaalde representatiepolitiek kan slechts worden ingeschat door ook te peilen naar het effect ervan. Daarbij is het belangrijk om te kijken naar de interactie tussen een bepaalde historische representatie met andere, bestaande historische vertogen. Tussen officieel historisch discours en de sociale en culturele herinnering bestaat er niet zozeer een *top-down* relatie als wel een dialoog. Beiden bepalen elkaar door wederzijdse reactie en beïnvloeding.

Gewapend met deze inzichten wil dit onderzoek op drie vlakken een aanvulling bieden op de bestaande historiografie. Een eerste lacune betreft de periode. Ook in België kreeg het snel groeiende onderzoek naar historische cultuur voet aan de grond. De historische representatie werd op uiteenlopende vlakken onderzocht. Nationale feesten, geschiedenisonderwijs, historiografie, historieschilderkunst en andere manifestaties van publiek historisch vertoog kwamen onder de aandacht. Chronologisch bleef het onderzoek vrij beperkt. De nadruk ligt op de negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische natiestaat en de verschillende subnationale bewegingen. De periode vóór 1830 kreeg tot dusver weinig aandacht. Dit gaat zowel op voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, de Franse tijd als het ancien régime. Ten dele sluit deze situatie aan bij de internationale literatuur, waarin de negentiende en twintigste eeuw domineren. Toch lijkt zich daarin de laatste jaren een kentering voor

---

⁶⁸ A. Confino, 'Collective Memory and Cultural History: Problems of Method', *The American Historical Review* 102 (1997/5) 1386-1403. Zie ook: Idem en P. Fritzsche, 'Introduction: Noises of the Past', in: Idem (eds.), *The Work of Memory. New Directions in the Study of German Society and Culture* (Chicago, 2002) 4-5.

te doen. Heel wat nieuwe onderzoeksprojecten nemen uitdrukkelijk de historische cultuur van het ancien régime in het vizier.⁶⁹

De historische cultuur van de Franse periode in België werd tot dusver nauwelijks aangeraakt. Enkel naar de historiografie en het onderwijs gebeurde onderzoek. De eerste benadering, door Tom Verschaffel, geeft een uitstekend beeld van de invloed van de Franse periode op de historische productie en op de relatie met de overheid.⁷⁰ Opvallend is de vaststelling dat de geproduceerde geschiedenissen volledig in de lijn lagen van hun achttiende-eeuwse voorgangers, ondanks de nodige lippendienst aan de nieuwe autoriteiten. De nieuwe politieke situatie leidde niet tot een grondige hertekening van de Zuid-Nederlandse geschiedenis. Het geschiedenisonderwijs aan de Franse centrale scholen in de Zuidelijke Nederlanden werd recent geanalyseerd door Matthias Meirlaen.⁷¹ Uit zijn onderzoek blijkt onder meer dat ook de inhoud van het aan deze scholen onderwezen vak geschiedenis minder vernieuwend was dan op basis van de revolutionaire historische opvattingen zou kunnen worden vermoed.

Over de consumptiezijde is, zoals zo dikwijls bij historiografisch onderzoek, veel minder bekend. Naar de beleving en het gebruik van historische verhalen in de samenleving bestaat weinig onderzoek. Dit geldt ook voor het officiële historische discours. De weinige keren dat redevoeringen of andere discursieve uitingen ter sprake komen in de historiografie wordt hun inhoud gewoonlijk afgedaan als ideologische woordenkramerij.⁷² Zo schreef Paul Verhaegen bij zijn bespreking van het bezoek van Bonaparte aan België in 1803 dat hij de talrijke redevoeringen die bij die gelegenheid werden uitgesproken terzijde zou laten, 'parce qu'elles manquèrent totalement d'intérêt'.⁷³ De onderzochte bronnen vormen daardoor een bijna onaangeroerd corpus. In het geval van Antwerpen en Brussel werden ze gedeeltelijk gebruikt door

⁶⁹ Zie onder meer: H.J. Bernstein, *Between Crown and Community. Politics and Civic Culture in Sixteenth-Century Poitiers* (Londen, 2004); J. Broadway, 'No Historie so Meete'. *Gentry Culture and the Development of Local History in Elizabethan and Early Stuart England* (Manchester, 2006); D. Cressey, *Bonfires and Bells: National Memory and the Protestant Calendar in Elizabethan and Stuart England* (Berkeley, 1989); A. Fox, 'Remembering the Past in Early Modern England: Oral and Written Tradition', *Transactions of the Royal Historical Society* 9 (1999) 233-256; E. Kuijpers, J. Pollmann, J. Müller en J. van der Steen (eds.), *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe* (Leiden, 2013); V. Morgan, 'The Construction of a Civic Memory in Early Modern Norwich', in: M. Kwint e.a. (eds.), *Material Memories* (Oxford, 1999) 183-197; L. Munro, 'Shakespeare and the Uses of the Past: Critical Approaches and Current Debates', *Shakespeare* 7 (2011/1) 102-125; N. Whyte, 'Contested Pasts: Custom, Conflict and Landscape Change in West Norfolk c.1550-1650', in: R. Hoyle (ed.), *Custom, Improvement and the Landscape in Early Modern Britain* (Ashgate, 2011); D. Woolf, *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture 1500-1730* (Oxford, 2003).

⁷⁰ T. Verschaffel, 'Passé composé. Geschiedschrijving in België in de Franse Tijd', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 47-59.

⁷¹ M. Meirlaen, *Vlijt, voorzienigheid en vooruitgang. De genese van het vak geschiedenis in het secundair onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden, 1750-1850* (onuitgegeven doctoraal proefschrift. Katholieke Universiteit Leuven, 2011).

⁷² Een interessante uitzondering is: P. Delsaerdt, 'Pedagogie en conformisme. Het revolutionaire feest te Leuven (1794-1799)', *De Brabantse Folklore* 255 (1987) 217-251.

⁷³ Verhaegen, *La Belgique*, dl. IV, 280.

patriottisch ingestelde historici met een sterk anti-Frans engagement. Hun analyse is verre van genuanceerd of compleet.⁷⁴

In de tweede plaats biedt het lokale perspectief een noodzakelijke aanvulling op de dominante nationale invalshoek. In de Belgische context is de aandacht tot dusver vooral gegaan naar de discursieve constructie van de natie. Deze invalshoek is nuttig maar heeft ook zijn beperkingen. Door op voorhand te focussen op het nationale niveau verdwijnen andere (lokale, regionale) identiteiten buiten beeld. Bovendien komt de nadruk daardoor snel te liggen op een constructie van bovenaf die weinig rekening houdt met de omgeving waarin het discours functioneert.⁷⁵ Deze opmerking sluit aan bij het pleidooi van Confino voor meer geïntegreerd herinneringsonderzoek. In dit onderzoek wordt het overheidsdiscours behandeld als het resultaat van de spanning tussen de nationale ideologie en de concrete situatie waarin het functioneerde. De vergelijking tussen twee steden moet het bovendien mogelijk maken om na te gaan in welke mate verschillende lokale omstandigheden resulteerden in een aangepast discours.

Ten derde was de invloed van *memory studies* op het onderzoek naar de Franse revolutietijd als geheel tot hiertoe vrij beperkt. Weliswaar is er steeds aandacht geweest voor de revolutionaire interesse in tijd. Keer op keer is benadrukt dat de Revolutie tot stand kwam in oppositie met de bestaande toestand. De notie ‘ancien régime’ ontstond als resultaat van de revolutionaire afkeer voor het verleden en het verlangen om een nieuwe maatschappij te stichten. Onder invloed van de hernieuwde interesse in culturele verklarende factoren werd het revolutionaire tijdsbesef verder verkend. François Furet, Lynn Hunt en Mona Ozouf besteedden er heel wat aandacht aan in hun onderzoeken naar de revolutionaire historische cultuur. Alle auteurs erkennen dat breken met het verleden centraal stond in de revolutionaire onderneming. Furet stelde dat de afkeer van de revolutionairen voor de eigen geschiedenis zo groot was dat ze zich er zo min mogelijk mee bezighielden.⁷⁶ Hierdoor bekommerden ze zich niet om het ontwikkelen van een eigen versie van het nationale verleden. Hunt benadrukte dat de revolutionairen handelden vanuit een constant verlangen om zich van de degeneratieve geschiedenis te verlossen.⁷⁷ Het temporele bewustzijn dat gepaard ging met het nastreven van een nieuwe begin voor de mensheid omschreef ze als ‘het mythische heden’.

---

⁷⁴ Zie onder meer: C. Pergameni, *Le culte national à Bruxelles sous le Directoire* (Brussel, 1934); J. Staes, *De sansculotten te Antwerpen, 1792-1802* (Antwerpen, 1893) en de verschillende publicaties van Floris Prims.

⁷⁵ Internationaal zit dit thema wel in de lift. Zie onder meer: C. Applegate, *A Nation of Provincials: the German Idea of Heimat* (Berkeley, 1990); A. Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1918* (Londen, 1997); S. Gerson, *The Pride of Place, Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France* (Londen, 2003); Idem, ‘Une France locale. The Local Past in Recent French Scholarship’, *French Historical Studies* 26 (2003/3) 539-559; A.M. Thiesse, *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique* (Parijs, 1997).

⁷⁶ F. Furet, ‘La naissance de l'histoire’, in: Idem, *L'atelier de l'histoire* (Parijs 1982) 113.

⁷⁷ Hunt, *Politics*.

Ook het offensief dat de revolutionaire ideologen vanaf het jaar III (1794-1795) lanceerden om de tijdsbeleving te hervormen kreeg de nodige wetenschappelijke aandacht. Om de revolutionaire principes te laten doordringen tot het dagelijkse leven werd toen een radicaal nieuwe kalender ingevoerd. De ideeën achter de revolutionaire tijdsrekening werden onderzocht door Bronislaw Baczko, terwijl Mona Ozouf de introductie van het nieuwe tijdsperspectief behandelde in haar onderzoek naar de revolutionaire feesten.⁷⁸ De receptiezijde werd onderzocht door Michael Meinzer. Hij boog zich over de vraag of de nieuwe kalender effect had op de dagelijkse tijdsbeleving. Anders dan het gangbare beeld van de kalenderhervorming als een mislukking, stelde hij dat de bevolking van de grote Franse steden zich het gebruik van de nieuwe tijdsindeling tegen het einde van het Directoire eigen maakte.⁷⁹ Recent verschenen twee nieuwe analyses van de kalenderhervorming en het revolutionaire denken over tijd door Sanja Perovic en Mathew Shaw.⁸⁰

Veel aandacht gaat bovendien naar de invloed van de Franse Revolutie en de Napoleontische periode op het tijdsbesef op langere termijn. Tijdgenoten vonden de Revolutie en haar gevolgen zo ingrijpend dat ze het gevoel hadden in een nieuwe tijd terecht te zijn gekomen. De manier waarop mensen zich tot het heden en het verleden verhielden, leek onder invloed van de gebeurtenissen te veranderen. De meest geciteerde theorie in dit verband is die van Reinhart Koselleck over de 'Sattelzeit'.⁸¹ Hij noemde het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een overgangstijd tussen het vroegmoderne en het moderne tijdsbesef. De Revolutie zou daarbij een katalysator zijn geweest. Talrijke auteurs stelden dat voor vele negentiende-eeuwers de Revolutie een bres had geslagen in de relatie tot het verleden.⁸²

Hoewel vragen naar tijdsbeleving en omgang met het verleden dus een plaats hebben in het revolutieonderzoek, blijft het beeld van de historische cultuur vaak eenzijdig. Het antihistorische karakter van de Revolutie wordt vaak in die mate benadrukt dat het concrete gebruik van historische repertoires in de schaduw blijft. Bovendien worden bevindingen met betrekking tot de eerste revolutiejaren vaak ten onrechte geprojecteerd op de rest van de revolutionaire periode, net zoals de situatie in Parijs al te gemakkelijk als *pars pro toto* voor heel Frankrijk wordt genomen. Hoewel

⁷⁸ Baczko, 'Le tournant'; Idem, 'La constitution de l'an III et la promotion culturelle du citoyen' in: F. Azouvi (ed.), *L'institution de la raison* (Mayenne, 1992) 21-37; Ozouf, *La fête*; Idem, 'La Révolution française et la formation de l'homme nouveau', in: Idem, *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française* (Parijs, 1989) 116-157.

⁷⁹ Meinzer, *Der französische Revolutionskalender*.

⁸⁰ S. Perovic, *The Calendar in Revolutionary France. Perceptions of Time in Literature, Culture, Politics* (Cambridge, 2012); M. Shaw, *Time and the French Revolution. The Republican Calendar, 1789-Year XIV* (Woodbridge, 2011).

⁸¹ R. Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York, 2004).

⁸² Zie onder meer: P. Fritzsche, 'Chateaubriand's Ruins. Loss and Memory after the French Revolution', *History & Memory* 10 (1998/2) 102-117; Hartog, *Régimes d'historicité*; Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*; R. Terdiman, *Present Past: Modernity and the Memory Crisis* (Londen, 1993); Tollebeek, 'De conjunctuur'.

de revisionistische school een kapitale bijdrage heeft geleverd tot het begrijpen van de revolutionaire tijdsbeleving is het door haar gecreëerde beeld dus ook statisch en veralgemenend. Een verfrissende uitzondering is het werk van Annie Jourdan, waarin wordt aangetoond dat de verwerping van het nationale Franse verleden minder eenduidig was dan gedacht. Ondanks haar katholieke en monarchale lading kon een middeleeuwse heldin als Jeanne d'Arc bijvoorbeeld worden geïntegreerd in de revolutionaire mythologie.⁸³ Deze kant van het revolutionaire historische discours is sterk onderbelicht. Dit onderzoek wil bijdragen tot een genuanceerder beeld van de revolutionaire historische cultuur door precies na te gaan hoe de gezagsdragers in de bezette gebieden omgingen met het verleden.

Een andere belangrijke nuance werd aangebracht door Andrew Jainchill in zijn onderzoek naar de politieke cultuur na de Thermidorische Reactie, waarmee een einde kwam aan de Terreur. Daarin bevestigt hij Lynn Hunts stelling dat de mythische, buitentemporele tijdservaring vooral een kwestie was van de eerste revolutiejaren. Het temporele klimaat van na Thermidor omschrijft Jainchill als een terugkeer naar de menselijke tijd. De leidende politieke klasse positioneerde de revolutionaire onderneming niet meer buiten maar wel binnen het normale tijdsverloop en ging over tot een meer pragmatische toepassing van de revolutionaire principes.⁸⁴ Dit impliceerde geen positiever oordeel over het ancien régime maar vergrootte misschien wel de mogelijkheden tot creatieve aanpassing. Het aantreden van Napoleon bracht daarentegen een echte hertraditionalisering van de politieke cultuur. Zoals bekend greep hij terug naar oudere legitimatiestrategieën, herintroduceerde afgeschafte functies en instellingen en spiegelde zich aan grote vorsten uit de Oudheid. Over de manier waarop deze omslag vorm kreeg in de in België gevoerde geschiedenispolitiek is evenwel nog weinig bekend.

Bronnen

'Overheidsdiscours' is een ruime categorie. De verschillende overheden richtten onder zeer diverse vormen een bijna continue stroom van boodschappen tot de bevolking. Elk van deze boodschappen bevatte zowel een informatief als een persuasief aspect. Ze deelden niet alleen iets mee, maar probeerden de ontvanger ook op de één of andere manier te overtuigen. Beide functies komen telkens in verschillende mate voren in de betrokken teksten. Wetten en bestuurlijke maatregelen, die in de vorm van gedrukte proclamaties werden verspreid, dienden in de eerste plaats het functioneren van het staatsapparaat te garanderen. Hun inhoud is hoofdzakelijk ambtelijk. Toch bieden de manier waarop ze zijn geformuleerd en de principes waarop ze een beroep doen heel wat impliciete informatie over de relatie tussen de overheid en de burger. In andere

⁸³ A. Jourdan, 'Images de la pucelle à l'époque révolutionnaire (1770-1830). Martyre illuminée, guerrière héroïque ou vierge céleste?', in: T. Hoenselaars en J. Koopmans (eds.), *Jeanne d'Arc entre les nations* (Amsterdam, 1998) 53-76.

⁸⁴ Jainchill, *Reimagining Politics*, 34.

teksten komt die relatie veel explicieter aan bod. In die categorie vallen bijvoorbeeld de vele redevoeringen waarin overheidsfunctionarissen zich rechtstreeks tot de bevolking richtten. Anders dan wetteksten hadden die geen zuiver informerende functie maar waren ze een middel om te overtuigen. De sprekers gebruikten ze om bestuurlijke en ideologische principes te expliciteren, te reflecteren over politieke gebeurtenissen, de bevolking een veeg uit de pan te geven of haar net tot broederlijke samenwerking te bewegen.

Voor dit onderzoek is een breed gamma aan documenten geraadpleegd om een zo compleet mogelijk beeld te scheppen van het officiële historische discours. Centraal staat de officiële, publieke, aan de bevolking gerichte communicatie. Die nam ruwweg drie vormen aan: gedrukte proclamaties van wetten en besluiten, gesproken redevoeringen en publiek ceremonieel. Door de combinatie van verschillende bronnentypes kan dit geheel aan boodschappen zoveel mogelijk worden gereconstrueerd.

Vooreerst bleef er een lange reeks proclamaties met uiteenlopende inhoud bewaard, die door verschillende overheden (lokaal, regionaal, nationaal) werden uitgevaardigd. De onderwerpen van deze proclamaties zijn erg uiteenlopend. Deze documenten kunnen zowel relevant zijn vanwege de inhoud als vanwege de manier van formuleren. Inhoudelijk interessant zijn bestuurlijke maatregelen met een duidelijk ideologisch karakter, feestprogramma's, aanmoedigingen en zo verder. Ook zuiver ambtelijke mededelingen kunnen vanwege de in de preambule geformuleerde overwegingen echter waardevolle informatie bevatten voor het onderzoek. Niet zelden werd daarbij verwezen naar tijd en geschiedenis.

Daarnaast werden er door de overheid heel wat gelegenheidspublicaties uitgegeven. Daaronder zijn onder meer de uitgegeven teksten van redevoeringen en de processen-verbaal van feestelijkheden. Ook verzoekschriften aan hogere overheden of officiële rapporten kunnen relevant zijn. Verder lieten semiofficiële verenigingen zoals de Kamer van Koophandel of wetenschappelijke genootschappen interessant materiaal na in de vorm van verzoekschriften en zittingsverslagen.

Voor redevoeringen, beschrijvingen van feestelijkheden en andere elementen van publiek discours vormen kranten een rijke bron. Censuurmaatregelen bemoeilijkten zoals gezegd in hoge mate de vrije verslaggeving in de Franse tijd. Door strikte perscontrole en publicatieverboden voor kritische persorganen voer de vrije verslaggeving daarom dikwijls een neutrale of gezagstrouwe koers. Gaandeweg verdween deze zelfs helemaal om vervangen te worden door één officieel toegelaten nieuwskrant per departement. Voor dit onderzoek werden de *Gazette van Antwerpen*, het *Journal du Commerce d'Anvers* en de Brusselse *Le Republicain du Nord* en *L'Oracle* doorzocht.

Ooggetuigenverslagen doen dienst als aanvulling op het officiële beeld. Voor beide steden bleven er particuliere kronieken bewaard waarin inwoners vanuit hun eigen standpunt de gebeurtenissen in hun woonplaats optekenden. Deze verslagen bevatten dikwijls bijkomende informatie over een welbepaalde gebeurtenis of ceremonie, teksten van redevoeringen of soms zelfs nauwkeurige afbeeldingen van openbare plechtigheden. Ze zullen tevens worden gebruikt als aanwijzingen voor de uitwerking

van het discours. Uit de observaties en kritische commentaren van hun auteurs kan veel worden afgeleid over de reactie van grotere groepen inwoners.

De tot dusver besproken bronnen dienen vooral voor de reconstructie van het officiële discours zoals het publiekelijk werd gecommuniceerd. De inhoud van dat discours in verband te brengen met door de lokale realiteit ingegeven beleidskeuzes is vaak moeilijk. Van redevoeringen is gewoonlijk alleen de tekst bewaard, zonder verdere duiding door de auteur. Over vele sprekers is weinig meer bekend dan hun naam en de functie die ze hebben uitgeoefend. Vaak waren het immers geen befaamde redenaars of geslepen ideologen, maar lokale bestuurders zonder geestelijke nalatenschap. De keuze voor een bepaald officieel vertoog werd slechts zelden schriftelijk gemotiveerd. Administratieve en organisatorische dossiers brengen op dit vlak soelaas. Hun inhoud biedt de nodige context bij de totstandkoming van het publieke discours. Naast de officiële rondzendbrieven waarin de ideologische lijn werd uitgezet, bevatten ze ook correspondentie tussen de belangrijkste organiserende instanties. Die biedt inzicht in de totstandkoming van het beleid. Zo worden thematische keuzes expliciet gemotiveerd of wordt er ingegaan op het doel van bepaalde decoratieve elementen. Vergelijkbare achtergrondinformatie bieden de rapporten over de *esprit public* die op regelmatige basis door de departementale commissarissen – later door de prefecten – naar Parijs werden gestuurd. Hierin berichtten ze uitgebreid over de gezindheid van de bevolking en suggereerden ze oplossingen om het publieke oordeel gunstig te beïnvloeden. Daarbij toonden ze veel aandacht voor representatie. Deze bron laat bovendien toe om te peilen naar de uitwerking van het gehanteerde discours bij de bevolking.

Dit boek is chronologisch opgebouwd. Omdat de opeenvolgende regimes telkens een heel eigen geschiedenispolitiek voerden, dienen de grote politieke cesuren ook hier als breuklijnen. Sommige deelthema's lopen door de verschillende delen heen. Het eerste deel is gewijd aan de historische cultuur in Brabant vóór de komst van de Fransen. Die informatie is nodig om de discursieve context te begrijpen waarin de revolutionaire gezagsdragers vanaf 1792 functioneerden. Daarom wordt om te beginnen gekeken naar de positie van het historische argument in de vroegmoderne samenleving en vervolgens naar de ontwikkeling ervan ten tijde van de Brabantse Omwenteling. De verschillende historische interpretaties van statisten en vonckisten zullen worden geanalyseerd. Tevens wordt vanuit het radicaal democratisch discours de brug gemaakt naar de eerste Franse periode.

In het tweede deel komt het officiële historische discours tijdens de tweede bezettingsperiode en het Directoire (1794-1799) aan bod. Eerst worden de algemene evoluties van de omgang met het verleden tijdens en na de Revolutie geschetst. Die worden vervolgens vergeleken met de geschiedenispolitiek van de Franse gezagsdragers in de bezette Zuidelijke Nederlanden. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds het Belgische, 'nationale' verleden en anderzijds de lokale geschiedenis. Behalve naar de inhoud van redevoeringen en proclamaties wordt ook gekeken naar het in beide steden ontplooid publieke ceremonieel.

Het derde deel behandelt de periode na 1799. Daarin wordt nagegaan welke invloed de nieuwe politieke cultuur van het Consulaat en het Keizerrijk uitoefende op het officiële historisch discours. In de eerste plaats gaat het om de historische beeldvorming rond de figuur van Napoleon. Naast de voor de hand liggende verschillen met de revolutionaire periode worden het doorleven en de evolutie van reeds vroeger gebruikte thema's behandeld. Ook komen er enkele nieuwe historische topoi aan bod.

In het besluit komen de verschillende lijnen die de drie delen doorkruisen samen en wordt een synthetisch beeld geschetst van de vastgestelde evoluties.

I.

Van Blijde Inkomst
naar Franse vrijheid.
Een gecontesteerd verleden

1. De constitutie van Manneken Pis

In mei 1790, in volle Brabantse Omwenteling, verscheen in Brussel een pamflet in de vorm van een brief geschreven door Manneken Pis. De brief was gericht aan het standbeeld van Karel van Lotharingen dat sinds 1774 waakte over het Koningsplein. In zijn schrijven beroemde het Manneken zich op zijn verzet tegen de democratische leider Jan Frans Vonck (1743-1792).¹ Diens plannen om te tornen aan de grondrechten van de Brabanders had het naar eigen zeggen mee in de kiem helpen smoren. Zijn gebruikelijke attribuut in de strijd werpend, had het de hervormers ‘hunnen Vonck uytgepist’. Daarmee doelde het niet enkel op het doven van hun democratische vuur, maar ook op de gewelddadige verdrijving van vele democraten uit Brussel midden maart 1790, onder wie Jan Frans Vonck.

Het standbeeld van Karel van Lotharingen stuurde een vriendelijk briefje terug, dat eveneens als pamflet werd verspreid.² Hierin loofde hij het Manneken om zijn moedig optreden. Het had immers met hand en tand de Brabantse constitutie verdedigd, zowel tegen de soldaten van de tirannieke Jozef II als tegen de hervormingspogingen van de democraten. Ook de Oostenrijkse troepen had het ‘met het geweld van [zijn] Waterspruyt (...) uyt de Naemsche Poorte gesproten’. De zelfverklaarde patriot van het Koningsplein was van mening dat het schaarsgeklede Manneken vanwege zijn moed een militair kostuum verdiende. Hij riep zijn medeburgers daarom op om het beeldje een fraai uniform te schenken en besloot: ‘Hy sal dan eenen schoonen regenboogh pissen tegen dat onse Vrinden Vander Noot en Van Eupen sullen passeren’.

Hendrik Vander Noot (1731-1827) en Pierre Van Eupen (1744-1804) waren tijdens de Omwenteling de voormannen van de behoudsgezinde of statistische partij.³ In hun visie op de organisatie van de Brabantse samenleving stonden ze tegenover de democratische partij enerzijds en de royalisten anderzijds. De anonieme pamfletschrijver beschouwde de standbeelden van Karel van Lotharingen en Manneken Pis als geschikte spreekbuizen voor het statistische standpunt. Dat kwam zowel door de historische figuren die ze uitbeeldden als door hun symbolische belang voor de lokale identiteit van het Brusselse doelpubliek. Bij Karel van Lotharingen (1712-1780) speelde vooral het eerste argument mee.⁴ De landvoogd was zo geliefd geweest bij de Brabanders dat ze bij leven een standbeeld voor hem hadden opgericht. Volgens

---

¹ S. Tassier, ‘Vonck (Jean-François)’, in: Académie Royale des Sciences, des Beaux-Arts et des Lettres de Belgique: *Biographie nationale*, dl. XXVI (1936-1938) 822-833. Zie ook: H. Hasquin en R. Mortier (eds.), *Jean-François Vonck (1743-1792)* (Brussel, 1996); Tassier, ‘Jean-François Vonck (1743-1792)’, in: Idem, *Figures révolutionnaires* (Brussel, 1943) 1-16.

² S.a., *Copie van den brief van het statue aen Mannekenpis, patriot* (Brussel, 1790).

³ E. Duchesne, ‘Noot (Henri-Charles-Nicolas, Vander)’, in: *Biographie nationale*, dl. XV (1899) 835-865; T. Juste, ‘Eupen (Pierre-Jean-Simon, Van)’, in: *Biographie nationale*, dl. VI (1878) 733-737.

⁴ L. Duerloo (ed.), *Karel Alexander van Lotharingen: mens, veldheer, grootmeester* (Brussel, 1987); M. Galand, *Charles de Lorraine, gouverneur général des Pays-Bas autrichiens, 1744-1780* (Brussel, 1993); C. Lemaire (ed.), *Karel Alexander van Lotharingen: gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel, 1987).

de statistische auteur lag dat aan zijn respect voor de oude Brabantse grondwetten. Karel's bronzen evenbeeld was er niet toevallig gekomen op voorspraak van de Raad van Brabant, het hoogste Brabantse rechtsorgaan dat fungeerde als waakhond van de privileges. Karel had goed begrepen welke rol er voor hem als landvoogd was weggelegd in het Brabantse staatsbestel en had zich overeenkomstig gedragen. De gesuggereerde tegenstelling met zijn eigentijdse Oostenrijkse verwanten lag voor de hand. Het beeld liet zich dan ook laatdunkend uit over zijn 'tirannieke' neefjes Jozef II (1741-1790) en Leopold II (1747-1792).

Tegenover Karel van Lotharingen als voorbeeldige vorst vertolkte Manneken Pis de rol van het vrijheidslievende Brabantse volk. Die dankte het aan zijn status als oudste burger van Brussel. Het passende beeldje was sinds mensenheugenis verweven met de lokale Brusselse identiteit en moest daarom wel een Brabander in hart en nieren zijn. In de woorden van het standbeeld van de landvoogd had het Manneken de constitutie 'sien blyven staen tegen wille en dank van oudere tirannen dan Joseph den tweeden'. De beide beelden vertolkten daarmee het centrale standpunt waarmee de statistische partij haar verzet tegen de Oostenrijkse keizer rechtvaardigde: de regering van het hertogdom berustte op een contract tussen het volk en de prins dat was vastgelegd in de Brabantse constituties. Indien de prins zich onttrok aan zijn contractueel vastgelegde plichten verviel de overeenkomst. Dit recht van verzet was reeds vroeger gebruikt om tirannieke hertogen af te zetten. Door te benadrukken dat de constituties eeuwenoud en onveranderlijk waren, positioneerden de standbeelden zich bovendien tegen de democratische partij. Hervorming van het systeem van representatie was geen optie.

Karel van Lotharingen en Manneken Pis waren lang niet de enige historische personages die van zich lieten horen tijdens de Brabantse Omwenteling. Ook hertog Jan IV, de koningen Filips II van Spanje en George III van Engeland, Willem van Oranje en de graaf van Egmont deden in de pamflettenstrijd hun zegje.⁵ Het is geen toeval dat pamfletschrijvers zich in het conflict van historische personages bedienden om hun punt te maken. Tijdens de Brabantse Omwenteling stond het verleden centraal. Het conflict brak uit naar aanleiding van de invoering van hervormingen in de administratieve en juridische organisatie van de Oostenrijkse Nederlanden door keizer Jozef II. De argumentatie van de ontevreden Brabantse Staten was gestoeld op de rechten die ze op basis van de Blijde Inkomst en andere charters meenden te kunnen doen gelden. Hun interpretatie daarvan was echter niet onomstreden. Behalve van de Staten kwam er protest van een groep advocaten en handelaren die het bestuur van het hertogdom in democratische zin wenste te hervormen. Ook

---

⁵ S.a., *Eloge du Comte d'Egmont, dédié aux Etats de Brabant à l'occasion de la journée glorieuse du 30 mai 1787* (Brabant, 1787); s.a., *Triple parallèle de la Révolution des Sept Provinces Unies en 1579, sous Philippe II, roi d'Espagne, de la Révolution des Treize Etats Unis en 1776, sous George III, Roi de la Grande-Bretagne, & de la Révolution des Onze Etats Unis en 1790, sous Joseph II, Empereur d'Allemagne, Roi d'Hongrie & de Bohême* (Brussel, 1790); s.a., *Vive altercation aux enfers entre deux Ducs de Brabant déposés, Jean IV de la Maison de Bourgogne, & Joseph II, de la Maison d'Autriche. Sur la dignité des Ducs de Brabant: si elle étoit souveraine?* (Brussel, 1790).

tussen hen en de behoudsgezinde statisten werd er met historische argumenten geschermd.

In de jaren '80 en '90 van de achttiende eeuw stond het verleden in het middelpunt van een bitse strijd met als inzet de bestuursvorm van het hertogdom. Die strijd was niet beslecht op het moment dat de Nederlanden in de Franse invloedssfeer kwamen te liggen. De debatten uit deze periode leefden voort en bepaalden mee de relatie tussen de inwoners en de nieuwe machthebbers. Ook het door de Franse overheid gevoerde discours werd er door beïnvloed. Om te begrijpen in welke discursieve ruimte het Franse revolutionaire gedachtegoed werd onthaald, zullen in dit deel de historisch debatten aan bod komen die werden gevoerd tijdens de Brabantse Omwenteling en de eerste Franse periode. Aan de hand van de belangrijkste programmatische teksten van de verschillende partijen zal hun historische discours worden bestudeerd.

Een dergelijke discursieve benadering heeft geen lange traditie. In de historiografie is de Omwenteling, net zoals de Franse periode, vanouds op een sterk gepolitiseerde manier benaderd.⁶ De Omwenteling zadelde de jonge Belgische staat op met een moeilijke erfenis. Enerzijds werd de Republiek der Verenigde Nederlandse Staten die uit de Omwenteling was voortgekomen door Belgische historici na 1830 haast onvermijdelijk geïnterpreteerd als een voorafspiegeling van de Belgische natiestaat.⁷ Aan de basis van die projectie lag het vooruitgangdenken dat eigen is aan het westerse nationalisme. Volgens die denkwijze vormt het ontstaan van de negentiende-eeuwse natiestaten de bekroning van een eeuwenlange, doelgerichte ontwikkeling in de geschiedenis.⁸ De Brabantse Omwenteling werd beschouwd als een uiting van hetzelfde nationale gevoel dat in 1830 de Belgische revolutionairen bezielde.⁹

Anderzijds was de politieke recuperatie van de Omwenteling niet vanzelfsprekend. De kortlevende Verenigde Nederlandse Staten waren immers niet bepaald een inspirerend voorbeeld. Geteisterd door interne verdeeldheid kon de onstabiele staat haar onafhankelijkheid slechts minder dan een jaar handhaven. De leiders van het jonge België deden er alles aan om de institutionele erfenis van de Staten af te wijzen.¹⁰ Zo kozen ze resoluut voor een unitaire staat om een herhaling van het mislukte federale experiment te voorkomen. Daarnaast stelden de Verenigde Nederlandse Staten ook een ideologisch probleem. Vooral liberalen laakten het conservatisme, de politieke onhandigheid en de klerikale koers van de leiders van de opstandige

⁶ L. Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen 1780-1794 in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IX (Haarlem, 1980) 157; O. Lee, *Les comités et les clubs des patriotes belges et liégeois (1791 - An III)* (Parijs, 1931) 8-9.

⁷ Dubois, *L'invention de la Belgique*, 103; Hasquin, *Historiographie*, 36-40; G. Van den Bossche, *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution. The Intellectual Justification of Revolution in Brabant (1787-1790)* (Wetteren, 2001) 15.

⁸ Zie hierover de volgende standaardwerken: Anderson, *Imagined Communities*; E. Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, 1983); Hobsbawm en Ranger, *The Invention*.

⁹ Zie bijvoorbeeld: S. Tassier, *Histoire de la Belgique sous l'occupation française* (Brussel, 1934) 322-329.

¹⁰ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 15.

republiek.¹¹ Zij identificeerden zich op ideologische gronden met de vonckistische partij die mee aan de basis had gestaan voor de Brabantse Omwenteling maar die na de onafhankelijkheid door de rivaliserende statisten aan de kant was geschoven. De ‘democratische’ vonckisten werden daarom als de wegbereiders beschouwd van de liberale natiestaat van 1830. De statisten van hun kant werden vanwege hun machtsovername in 1790 verantwoordelijk gehouden voor de mislukking van de Omwenteling, die ‘une révolution manquée’ was geweest.

Dit resulteerde in een gekleurde en lacunaire historiografie. Het gros van de aandacht ging naar de vonckistische partij, die op een anachronistische manier werd uitgeroepen tot vaandeldrager van het moderne, liberale België.¹² Het statistische standpunt werd grotendeels verwaarloosd. Voor beide groepen geldt dat een nauwkeurige analyse van hun politieke gedachtegoed het vaak heeft moeten afleggen tegen een sterk ideologisch gekleurde beoordeling a posteriori.¹³ Sinds enkele decennia is daarin verandering gekomen.¹⁴ Janet Polasky zorgde voor een nieuwe analyse van het conflict vanuit het vonckistische standpunt.¹⁵ Ze wees op het belang van sociaaleconomische factoren en plaatste het optreden van de vonckisten terug in zijn geëigende historische context. Geert Van den Bossche schreef een hoognodige revisionistische analyse van de statistische partij.¹⁶ Ze reconstrueerde het politieke programma van de statisten op basis van hun eigen politieke geschriften en los van hun politieke handelwijze.

Aan de hand van deze recente analyses en een keuze aan bronteksten zullen in dit gedeelte de historische discussies worden gereconstrueerd die tussen 1787 en 1793 het staatkundig debat bepaalden. De uit deze periode overgeleverde pamfletliteratuur – het medium bij uitstek voor het ventileren van politieke standpunten – is enorm. Hier zal worden gekeken naar de belangrijkste programmatische teksten die de betrokken partijen verspreidden tijdens de opeenvolgende fasen van het conflict. Als programmatisch worden die teksten beschouwd die essentiële stappen markeerden in de argumentatie van de betrokken beweging of waarin haar visie op een samenvattende manier in het debat werd gepresenteerd.

---

¹¹ Ibidem, 16.

¹² Het standaardwerk van deze visie is Suzanne Tassiers *Les démocrates belges de 1789*. Deze zienswijze kreeg in de jaren vijftig nieuwe steun met de werken van Robert Palmer en Jacques Godechot die de Omwenteling inschreven in de ‘Atlantische democratische revolutie’. Ze werkt nog steeds door in het werk van een aantal (vaak liberaal geïnspireerde) historici. Zie bijvoorbeeld: Hasquin, ‘La Révolution brabançonne ou quand l’Histoire marche à reculons’, in: H. Hasquin en R. Mortier (eds.), *Unité et diversité de l’empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel, 1988) 165-172; F. Vanhemelryck, ‘De Brabantse Revolutie: het verhaal van een mislukking’, in: Idem (ed.), *Revolutie in Brabant 1787-1793* (Brussel, 1990) 9-82.

¹³ Van de Bossche, *Enlightened Innovation*, 25.

¹⁴ Eén van de eerste belangrijke bijdragen tot een nieuwe interpretatie van de Omwenteling was: J. Craeybeckx, ‘De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 80 (1967) 303-330. Daarnaast zijn de talloze publicaties van Luc Dhondt te signaleren.

¹⁵ J.L. Polasky, *Revolution in Brussels, 1787-1793* (Brussel, 1985).

¹⁶ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*.

2. Politieke cultuur en de aloude constitutie

Het historisch argument tijdens het ancien régime

Niettegenstaande dieperliggende politieke en sociale oorzaken nam de Brabantse Omwenteling de vorm aan van een confrontatie tussen twee visies op het verleden.¹⁷ Deze tegenstelling geeft de toon aan in de argumentaties die werden ontwikkeld door de hervormingsgezinde keizerlijke entourage enerzijds en de behoudsgezinde Brabantse elites anderzijds. De jozefijnse hervormingsplannen getuigden van een visie op de waarde van het verleden die haaks stond op degene die aan de basis lag van het Brabantse staatsbestel. Die confrontatie was geenszins uniek. Het einde van de achttiende eeuw werd in Europa gekenmerkt door een reeks van politieke conflicten waarin de verhouding tussen heden en verleden opnieuw werd bemiddeld. Gewoonlijk nam die tweestrijd de vorm aan van een debat over de oorsprong, de aard en de geldigheid van de wetten die de verhouding regelden tussen vorst en onderdanen.¹⁸ In de loop van de conflicten verschoof de geldigheid van het historisch argument zelf echter meer en meer naar het centrum van de discussie. Welke waarde diende aan de erfenis van het verleden te worden toegekend bij het vormgeven van de eigentijdse maatschappij?

Op een ideaaltypisch niveau diende zich de keuze aan tussen twee opvattingen. Enerzijds het ordenen van de samenleving volgens bestaande modellen, waarbij het heden zoveel mogelijk op vroegere voorbeelden wordt gemodelleerd. Anderzijds het inrichten van de samenleving volgens principes die pas in de toekomst gerealiseerd zullen worden.¹⁹ De bestuurlijke denkbeelden van Jozef en zijn entourage sloten aan bij dit laatste model, dat sterk was beïnvloed door de Franse Verlichting. De *philosophes* vertrouwden immers op de ratio om de bestaande toestand te verbeteren. Daartegenover stond de idee dat het verstandiger is om te vertrouwen op de voorouderlijke ervaring van vele eeuwen, die de samenleving op een organische manier heeft aangepast aan de menselijke noden.²⁰ Niet toevallig vormden zich in deze periode de ideologische krachtvelden die zouden kristalliseren in de tegenstelling tussen conservatief en progressief.²¹

Reinhart Koselleck definieerde de periode 1750-1850 als een overgangstijd waarin er zich een belangrijke omslag voordeed in de omgang met het verleden. De

¹⁷ T. Verschaffel, 'De traditie in de Brabantse Omwenteling. De oude constitutie en het lange leven van artikel 59', in: H. de Smaele en J. Tollebeek (eds.), *Politieke representatie* (Leuven, 2002) 154.

¹⁸ Zie hierover: Baker, *Inventing the French Revolution*.

¹⁹ R. Koselleck, 'Historia Magistra Vitae: the Dissolution of the Topos into the Perspective of a Modernized Historical Process', in: Idem, *Futures Past*, 36.

²⁰ M. Huyseune, 'Het tableau van de werkelijkheid', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 64.

²¹ Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 158.

vroegmoderne relatie tot het verleden kenmerkte hij met het concept *historia magistra vitae*: de geschiedenis als leermeesteres van het leven.²² Die aloude maxime uit de *ars retorica* onthult veel over de plaats van het verleden in de vroegmoderne maatschappij. Anders dan vandaag werd de geschiedenis niet opgevat als een procesmatige beweging die in het teken stond van vooruitgang en verandering. Heden en verleden verschilden in de vroegmoderne beleving niet wezenlijk van elkaar maar maakten deel uit van hetzelfde temporele continuüm. Het heden bracht niets nieuws, maar schikte zich telkens weer naar door de ervaring van het verleden overgeleverde modellen. Weliswaar zou het een vereenvoudiging zijn om de hele vroegmoderne omgang met de tijd onder deze noemer te plaatsen. Plotse en ingrijpende gebeurtenissen leidden immers ook vóór 1789 tot een besef van temporele verandering. Bovendien manifesteerde zich op sommige maatschappelijke domeinen veel vroeger dan elders een besef van historische evolutie.²³

Toch kan over het algemeen van de Europese samenlevingen in het ancien régime worden gezegd dat ze dit principe huldigden. Het verleden gold als de belangrijkste bron van autoriteit.²⁴ Een verre afstamming en een hoge ouderdom werden sterk gewaardeerd als gezagsargumenten. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de vele genealogische falsificaties die tot doel hadden een zo eerbiedwaardig mogelijke familiale afstamming aan te tonen. Bij het nemen van actuele beslissingen was het verleden een invloedrijke factor. In de juridische, politieke en corporatieve sfeer vertaalde dit zich in een voortdurend terugrijpen naar verworven rechten en historische precedenten.

In de Oostenrijkse Nederlanden van de tweede helft van de achttiende eeuw was dit *a fortiori* het geval. De specifieke bestuurs situatie van het gebied, met een verre vorst en een grote autonomie voor de verschillende deelprovincies, bemoeilijkte het voeren van een moderniseringspolitiek door het centrale gezag.²⁵ Het kunnen doen gelden van oude rechten bleef er zowel in de politiek als in andere maatschappelijke echelons van kapitaal belang. Advocaten in juridische geschillen, corporaties in privilegekwesties en overheden in bevoegdheidsconflicten baseerden hun argumentaties op documenten die dikwijls eeuwen geleden waren uitgevaardigd. De geldigheid van de wetten of maatregelen kwam door het verstrijken van de tijd niet in het gedrang. Teksten bleven door de tijd heen een legitimerende kracht behouden ondanks, of eerder dankzij, hun

---

²² Koselleck, 'Historia Magistra Vitae', 26-42.

²³ Zie over de evolutie naar een meer lineaire geschiedenisopvatting onder meer: A. Kemp, *The Estrangement of the Past. A Study in the Origins of Modern Historical Consciousness* (Oxford, 1991); J.G.A. Pocock, 'The Origins of the Study of the Past: a Comparative Approach', *Comparative Studies in Society and History* 4 (1961-1962) 209-246; D. Woolf, 'From Histories to the Historical: Five Transitions in Thinking about the Past, 1500-1700', in: P. Kewes (ed.), *The Uses of History in Early Modern England* (Berkeley, 2006) 31-60; Tollebeek, 'De conjunctuur', 169.

²⁴ K.M. Baker, 'Memory and Practice: Politics and the Representation of the Past in Eighteenth-Century France', *Representations* 11 (1985) 136, 142; Margerison, 'History', 73.

²⁵ J. Roegiers, 'Nederlandse vrijheden en trouw aan het Huis van Oostenrijk', in: Hasquin en Mortier, *Unité et diversité*, 54; Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 39.

hoge leeftijd. Dergelijke teksten hadden een transhistorische geldigheid. Ze smeedden een rechtstreekse band tussen het verleden en het heden.²⁶

Naar de wijze waarop er tijdens het ancien régime door verschillende groepen in de Zuid-Nederlandse samenleving met het verleden werd omgegaan, is nog maar weinig onderzoek verricht. De grote aandacht voor historische cultuur in het hedendaagse onderzoek sijpelt maar zeer geleidelijk van de negentiende eeuw door naar de voorgaande periodes. Een groep die op dit vlak wel aandacht heeft genoten, is die van de stedelijke ambachtsgilden.²⁷ Hun gespecialiseerde omgang met het verleden kan dienen als een treffende illustratie van de logica van het oude historiciteitsregime.²⁸ De beroepscorporaties waren berucht om hun geschermd met oorkondes en oprichtingsdata.²⁹ De werking en bevoegdheden van de vele ambachten (Brussel bijvoorbeeld telde er in de achttiende eeuw niet minder dan negenenveertig) waren nauwkeurig vastgelegd in privileges en vonnissen.³⁰ De naleving ervan werd nauwlettend gecontroleerd door de ambachtsdekens, die niet aarzelden om geschillen voor de rechtbank te beslechten. In de vaak lang aanslepende processen kwam het erop aan om de eigen aanspraken hard te maken door het invoeren van de juiste oude teksten.

Marc Jacobs bedacht de term 'krachtige tekst' voor de gezaghebbende oude geschriften die bij die gelegenheden werden gemobiliseerd.³¹ Het ging om oprichtingsoorkonden, privileges, reglementen, landwetten, vonnissen en alle andere officiële documenten die de rechten van het betrokken korps fundeerden. Hun kracht ontleenden deze teksten aan de identiteit van de ordonnerende instantie (vaak een soevereine heerser of statenvergadering) en aan hun ouderdom. Wanneer het ambacht in een proces of tegenover de lokale of centrale overheid een bepaalde aanspraak wilde hardmaken, werden de relevante krachtige teksten in stelling gebracht. Karin Van Honacker duidde die strategie aan met de term 'geleerde oppositie'.³² Juristen en

²⁶ M. Jacobs, "Zonder twijfel dat waarschijnlijk...". Ambachtelijke geschiedenissen in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het 'oude regime', in C. Lis en H. Soly (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel, 1997) 244.

²⁷ M. De Keyser, 'Opportunisme, corporatisme en progressiviteit. Conflicten en vertogen van corporatieve belangengroepen in het stedelijk milieu van het achttiende-eeuwse Mechelen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 7 (2010/4) 3-26; B. De Munck, 'Erfgoed is van alle tijden. Ambachten en hun beeldcultuur in het Ancien Régime', in: A. Vandewalle (ed.), *Tē Wapen! Heraldiek, teken van gezag en identiteit* (Brugge, 2004) 29-45; M. Jacobs, 'Zonder twijfel'; Idem, 'Oude structuren en verse vis. Representaties van corporaties te Nieuwpoort in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994) 283-320; K. Van Honacker, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in: Lis en Soly, *Werken volgens de regels*, 179-228.

²⁸ Het term 'historiciteitsregime' is afkomstig van François Hartog. Zie: Hartog, *Régimes d'historicité*.

²⁹ J.J. Heirwegh, *Les corporations dans les Pays-Bas autrichiens (1738-1784)* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, 1980) 128.

³⁰ Van Honacker, 'De politieke cultuur', 183.

³¹ Jacobs, 'Zonder twijfel', 244.

³² Van Honacker, 'De politieke cultuur', 185.

advocaten plozen zorgvuldig de oude charters na op bepalingen waarmee pogingen tot verandering of modernisering de pas konden worden afgesneden. Het resultaat waren doorwrochte werkstukken, gelardeerd met data en namen van vroegere vorsten, waarin de aanspraken van het ambacht zo ver mogelijk in de tijd werden teruggevoerd en op een zo solide mogelijke tekstbasis werden gebaseerd.

Het politieke gewicht en soms explosieve potentieel dat de eeuwenoude oorkonden in de vroegmoderne samenleving bezaten, wordt treffend geïllustreerd door de herontdekking van de oorkondeschat van de Brusselse Naties (die de ambachten verenigden) in 1695. De stad had dat jaar grote schade geleden als gevolg van de beschieting ervan in opdracht van Lodewijk XIV (1638-1715) tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Tussen het puin van de ambachtshuizen vond men een kist met verloren gewaande oorkonden.³³ Op initiatief van de ambachten werden de stukken kort daarna in druk verspreid onder de titel *Luyster van Brabant*.³⁴ Dat het daarbij ging om meer dan een antiquarische interesse in oude oorkonden mag blijken uit de reactie van de centrale overheid die het boek prompt verbood. Niettemin werd de *Luyster* in de decennia die volgden een vaste waarde in de door de Naties ontwikkelde argumentaties, onder andere bij hun opstanden tegen het centrale gezag.³⁵ Authentieke charters konden ook na eeuwenlange vergetelheid opnieuw worden geactiveerd om te dienen als legitimatiegrond.

Deze situatie was zeker niet uniek. In achttiende-eeuws Frankrijk woedde in het kader van een hoogoplaaiende concurrentiestrijd tussen de monarchie en de parlementen zelfs een ware archieffoorlog.³⁶ Sinds een bevoegdheidsconflict over het toedienen van de sacramenten aan jansenisten in 1753 betwistten beide partijen elkaar de symbolische autoriteit als vertegenwoordiger van de natie. In de decennia die volgden probeerden ze elk deze autoriteit te verwerven door hun eigen oorsprong zo ver mogelijk terug te leiden in de tijd. Beide partijen namen specialisten in dienst die bibliotheken en archieven afschuimden op zoek naar bruikbare akten om hun claim te onderbouwen. Enorme arsenalen archiefmateriaal werden aangelegd om controle te verweven over het verleden.

Deze logica komt ook tot uiting in de reactie van de ambachten op pogingen tot inmenging door het centrale gezag. In de achttiende eeuw spande de Oostenrijkse overheid zich in om het ambachtswezen te moderniseren.³⁷ Vooral in de tweede helft van de eeuw deed ze gerichte pogingen tot hervorming, onder meer geïnspireerd

³³ Jacobs, 'Zonder twijfel dat waarschijnlijk', 251.

³⁴ S.a., *Den luyster ende glorie van het hertoghdom van Brabant, herstelt door de genealogique beschrijvinge van desselfs souvereijne princen, ende door het ontdekken van den schat der privilegiën, ordonnantiën ende soo rechts, en staetkundige als oeconomische reglementen der stadt Brussel, opgedragen aan den Koning, door de negen natien makende het derde lidt der selven* (Brussel, 1699).

³⁵ K. Van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk, 1994) 559; Verschaffel, 'De traditie', 159.

³⁶ Baker, 'Memory and Practice'.

³⁷ Zie hierover: Heirwegh, *Les corporations*.

door het experiment met de afschaffing van de ambachten in Frankrijk in 1776.³⁸ De slechte financiële toestand van vele ambachten, de vele overbodig geachte procedures, de exorbitant hoge intredegeden en de nichevorming werden in overheidskringen beschouwd als bedreigingen voor het goed functioneren van de economie.³⁹ Ter voorbereiding stuurde de overheid enquêtes waarin de ambachten om allerlei inlichtingen werden gevraagd omtrent hun reglementering en werking. Deze enquêtes en de antwoorden erop illustreren treffend de botsende uitgangspunten met betrekking tot het verleden. Dat de centrale overheid komaf wilde maken met de historisch gegroeide ambachtsreglementering was duidelijk. Zo klonk het in de opdracht tot de enquête van 1773 dat de reglementen niet meer waren aangepast aan de eigen tijd. De omstandigheden waarin ze eeuwen voordien tot stand waren gekomen, heetten veranderd te zijn. Daarom drong een actualisering van de achterhaalde voorschriften zich op.⁴⁰

Uit de antwoorden van de ambachten blijkt een heel andere denkwijze. In 1738 kregen ze de kans om hun grieven te uiten over de situatie van de nijverheid.⁴¹ Alle corporaties werden gesommeerd om zich te buigen over 'de oorsaecken van den onderganck ofte verminderinghen van hunne Ambachten' en de manieren waarop daaraan hun inziens verholpen kon worden.⁴² Zo goed als alle ambachten bevestigden in hun antwoord het in de rondvraag geschetste beeld van verval. Ze beklagden zich over de teloorgang van hun stiel, waarvan ze het hoogtepunt in het (al dan niet verre) verleden situeerden. Om een terugkeer van die glorie tijd mogelijk te maken, drongen ze opvallend genoeg niet aan op nieuwe maatregelen. Volgens de grote meerderheid van de ambachten moest de oplossing in het verleden worden gezocht.

Vele opstellers wezen in hun antwoord op het feit dat de eigentijdse toestand in manifeste tegenspraak was met de privileges van hun corporatie. De voorgestelde oplossingen begonnen steevast met dezelfde wens: het herstel van de oude privileges. Het niet naleven daarvan werd verantwoordelijk gehouden voor de terugval in hun nering, veeleer dan de overdaad aan reglementen die volgens de centrale overheid de boosdoener was.⁴³ De redenering van de ambachtlieden gaf blijk van een transhistorische opvatting met betrekking tot de oude teksten: de geldigheid van een privilege dat in 1481 was uitgevaardigd, strekte zich onverkort uit tot de

³⁸ H. Coppejans-Desmet, 'De enquête van 1784 over het ambachtswezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Bijdrage tot een kritisch onderzoek', *Archief- en bibliotheekwezen in België* 42 (1971) 36. Over de evoluties in het achttiende-eeuwse Franse ambachtswezen, zie: S.L. Kaplan en C.L. Koepf (eds.), *Work in France. Representations, Meaning, Organization and Practice* (New York, 1986).

³⁹ Y. Vanden Berghe, 'Het offensief van de steden tegen het corporatisme op het einde van de 18de eeuw. Een voorbeeld: de vruchteloze strijd van de Brugse beenhouwers', *Gemeentekrediet van België*, dl. 17 (1970) 90.

⁴⁰ SAB, OA, lias 722 B, ordonnantie van het stadsbestuur (29 maart 1773).

⁴¹ Heirwegh, *Les corporations*, 302.

⁴² SAB, OA, nr. 1448, ambachtsenquête van 1739.

⁴³ Dezelfde redenering blijkt uit het antwoord van het stadsbestuur van Menen op de enquête van 1761. Jacobs, 'Zonder twijfel', 290.

eigen tijd. De argumentatie luidde meermaals dat de hoge leeftijd van de bestaande maatschappelijke ordening aantoonde dat deze geheel was aangepast aan de specifieke noden van de eigen samenleving. Vaak werd de autoriteit van ‘de voorvaderen’ ingeroepen op wier wijsheid de eigentijdse mens diende te betrouwen en wier erfenis hij aan zijn nakomelingen diende door te geven.

Die positieve waardering van oudheid spreekt ook uit de antwoorden op de enquête die in 1784 werd georganiseerd.⁴⁴ Met name de vraag wanneer en door wie het ambacht was opgericht, gaf aanleiding tot allerlei historische constructies. Marc Jacobs belichtte de manier waarop de Mechelse brouwers er alles aan deden om te bewijzen dat hun ambacht het oudste was van de stad.⁴⁵ Met een vroege stichtingsdatum hoopte de corporatie haar politieke aanzien te vergroten. Het impliceerde immers dat de voorouders het oprichten van dit ambacht hoogst noodzakelijk en dus nuttig voor de hele gemeenschap hadden gevonden. Op die manier wisten de ambachten een vleugje algemeen belang toe te voegen aan de historisch geladen retoriek waarmee ze hun geprivilegieerde voortbestaan probeerden veilig te stellen.⁴⁶ Om hun claim kracht bij te zetten, citeerden ze ook graag de namen van de illustere heersers uit het verleden – zoals Karel V of Albrecht en Isabella – door wie hen rechten waren verleend.

De autoriteit van het historische precedent was zo groot dat ambachten er niet voor terugschrokken om de historische werkelijkheid naar hun hand te zetten. In 1777 bijvoorbeeld beweerden de Negen Naties in twee rekestten aan de Staten van Brabant dat hun geschiedenis terugging tot 1321. Die vroege oprichtingsdatum zou hen tot het oudste lid van de drie Brabantse Staten hebben gemaakt en hen voorrang hebben gegeven over de geestelijkheid en de adel. Verschillende verdragen, plakaten en historische werken bevestigden volgens hen die oude oorsprong. In werkelijkheid waren de Naties pas honderd jaar later, in 1421, door de vorst erkend. Een schijnbaar onopzettelijke schrijffout die echter cruciaal was voor de hele argumentatie. Karin Van Honacker noemt deze falsificering typisch voor de opportunistische manier waarop de ambachten de historische bronnen manipuleerden.⁴⁷ Uniek kan die strategie geenszins worden genoemd. Het onderbouwen van claims met zogenaamd authentieke historische documenten was geen typisch corporatieve handelswijze maar een wijdverspreide praktijk.⁴⁸

Van Honacker kwalificeerde deze politiek voor wat de Brabantse ambachten betreft als een door opportunisme gedreven, star conservatisme.⁴⁹ Maika De Keyzer stelde die visie in vraag door de historisch getinte retoriek te vergelijken met de concrete

---

⁴⁴ Over deze enquête: Coppejans-Desmedt, ‘De enquête’; F. Smekens, ‘De Antwerpse antwoorden op de ambachtsenquête van 1784’, in: *Verzamelde geschriften Frans Smekens* (Borgerhout, 1980) 227-236.

⁴⁵ Jacobs, ‘Zonder twijfel’, 243.

⁴⁶ De Keyzer, ‘Opportunisme’, 20 en Van Honacker, ‘De politieke cultuur’, 184.

⁴⁷ Van Honacker, ‘De politieke cultuur’, 179.

⁴⁸ Zie hierover onder meer: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.-19. September 1986* (Hannover, 1988); J.M. Sansterre, (ed.), *L'autorité du passé dans les sociétés médiévales. Actes du colloque, Rome 2-4 mai 2002* (Rome, 2004).

⁴⁹ Van Honacker, ‘De politieke cultuur’, 180.

doelstellingen die erachter schuilgingen.⁵⁰ Het blijkt dat de vertegenwoordigers van de ambachten in de praktijk dikwijls wel aandrongen op nieuwe regels of een verandering van de privileges. Bovendien gebruikten ze daarvoor moderne begrippen en concepten die soms zo uit het werk van verlichte filosofen waren geplukt. Ze deden dit echter onder het mom van een herstelling of terugkeer naar de oorspronkelijke toestand. Gezien het enorme gewicht van het verleden als legitimatiegrond dienden vernieuwingen zich te hullen in het geheiligde kleed van de traditie.

De normerende functie van het verleden blijkt tevens uit de negatieve connotatie van woorden als 'nieuw' en 'verandering'.⁵¹ In talrijke gevallen waarschuwden indieners van rekesten voor de nefaste gevolgen van nieuwigheden. Degenen die ze bedachten kregen het kwalijke etiket 'novateurs' opgeplakt. Sleutelen aan de in de privileges vastgelegde bepalingen bracht de beproefde maatschappelijke orde in gevaar. Zo waarschuwde het Brusselse stadsbestuur in 1785 tegen de 'geest van veranderinge' die de centrale overheid scheen te bezielen wanneer die aandrang op ingrepen in het ambachtswezen.⁵² Het verwees naar de ervaring van staatslieden, voor wie het welbekend was 'dat als de publiecke zaeken eens tot eene sekere gesteltenisse gekomen zijn, het altijd van de voorsigtigheyd is die in deselfde gesteltenisse te laeten'. Het stadsbestuur was niet geneigd om gevolg te geven aan het verzoek van de centrale overheid omdat het daarmee zou verzaken aan zijn plicht om het erfdeel van de voorouders ongeschonden door te geven aan de nakomelingen. Immers: 'Alle veranderingen in de oude herkomen zijn van quaed gevolg ende ondermijnen allengskens de constitutie'.

In 1773 liet het stadsbestuur zich wel positief uit over de vernieuwingsplannen. Het meende dat de door Wenen georganiseerde enquête een heilzaam middel kon zijn om bestaande misbruiken in de ambachtsreglementen weg te werken. Toch weigerde het zijn medewerking te verlenen aan de Raad van Brabant om diezelfde enquête uit te voeren. Op basis van de privileges van de stad Brussel verklaarde het de Raad immers onbevoegd inzake ambachtsmateries. Het stadsbestuur tekende protest aan in een brief en een ellenlang rekest waarin het een chronologisch overzicht gaf van alle privileges die sinds 1290 de exclusieve stedelijke bevoegdheid inzake ambachten bevestigden. Het optreden van de Raad strookte niet met de oude gebruiken maar was 'eene nieuwigheyt waer van men in desen hertoghdomme noch geen exempel en heeft gesien ende de welcke absolutelyck strydigh is tegens de privilegien (...) van brussel'.⁵³ Bij gebrek aan historisch exempel kon het stadsbestuur zijn medewerking niet verlenen.

Het bediende zich met andere woorden van precies dezelfde argumentatie als de ambachten wanneer die hun eigen bevoegdheden in gevaar zagen komen.

⁵⁰ De Keyzer, 'Opportunisme', 20.

⁵¹ Ibidem, 19; Jacobs, 'Zonder twijfel', 280. Zie ook: B. Deseure, "Den ouden luijster is verdwenen". Geschiedenis, herinnering en verlies bij Jan Baptist Van der Straelen (1792-1817)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 10 (2010/4) 517-555.

⁵² SAB, OA, lias 722B, 27 juni 1785: brief van het stadsbestuur aan de Raad van Brabant (27 juni 1785).

⁵³ SAB, OA, lias 722B, brief van het stadsbestuur aan de Raad van Brabant (26 april 1773).

Daarmee onderschreef het de op historische precedenten berustende logica die de hele samenleving doordrong. Niet enkel bronnen uit de politieke praktijk maar ook persoonlijke documenten zoals kronieken en dagboeken getuigen daarvan.⁵⁴ Het ancien régime kende geen natuurlijke rechten die iedere burger dankzij het gelijkheidsprincipe toebehoren maar functioneerde op basis van verworven rechten of privileges.⁵⁵ Om die te mobiliseren was het noodzakelijk om te beschikken over een toereikend historisch instrumentarium.

Dit betekent niet dat er ook een maatschappelijke consensus bestond over het verleden. Dat de geschiedenis werd ingeroepen als belangrijkste legitimatiegrond, impliceert ook dat er evenveel versies van werden geconstrueerd als er belangen waren. Het onderzoek van De Keyzer naar de retoriek van de Mechelse ambachten in de achttiende eeuw is op dit vlak onthullend. Ondanks een gezamenlijk beroep op het verleden verwezen belangengroepen binnen elke corporatie systematisch naar andere periodes. Het middeleeuwse verleden werd gemobiliseerd door andere groepen dan de regering van Karel V of in de zeventiende eeuw verworven privileges, afhankelijk van de voordelen die elke groep in de betreffende periode had genoten. Het verleden was met andere woorden even inzetbaar als omstreden.

Het Brabants constitutionalisme

Ook het functioneren van de staat in het ancien régime berustte op historische rechten en oude privileges.⁵⁶ Die rechten bepaalden de basisinrichting van de staat en stonden bekend als de grondwet of constitutie. Ze regelde de verhouding tussen vorst en onderdanen en de verdeling van de soevereiniteit. De staatsinrichting van de Zuid-Nederlandse provincies functioneerde volgens het principe *dominium politicum et regale*.⁵⁷ Dit houdt in dat een gebied wordt bestuurd volgens regels die door de vorst zijn gemaakt maar die slechts kunnen gelden wanneer ze door de onderdanen worden goedgekeurd. De vorstelijke macht wordt dus getemperd door de voorwaarde van consent. Die goedkeuring heeft in het bijzonder betrekking op de belastingheffing, maar is daar niet noodzakelijk toe beperkt. Deze regeling impliceert eveneens het bestaan van een representatief orgaan dat in naam van het volk zijn goed- of afkeuring kan uitspreken. De soevereiniteit wordt dus gedeeld tussen twee partijen. Vooral voor het beheer van gebieden met een verre vorst was dit een praktische bestuursvorm.

Typisch voor Brabant was daarbij de hoge mate van verschriftelijking van de constitutie. De regels rond de staatsinrichting waren er op schrift gesteld en opgenomen in het positief recht. Dit in tegenstelling tot de meeste andere landen, waar de

---

⁵⁴ B. Deseure, 'Den ouden luijster'.

⁵⁵ Baker, 'Memory and Practice', 135; P. Blicke, *Resistance, Representation and Community* (Oxford, 1997) 280.

⁵⁶ Baker, 'Memory and practice', 136, 142.

⁵⁷ H.G. Koenigsberger, "Dominium Regale' or 'Dominium Politicum et Regale': Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe", in: Idem, *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History* (Londen, 1986) 1-25; Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 39.

staatsinrichting niet ondubbelzinnig in constitutionele charters was vastgelegd maar grotendeels werd bepaald door gewoonterecht.⁵⁸ De Brabantse charters verleenden bovendien een aanzienlijke mate van zelfstandigheid en medebeslissingsrecht aan het representatieve orgaan dat het volk vertegenwoordigde. De toekenning van deze rechten was het gevolg van een reeks conflicten en onderhandelingen tussen de Brabantse hertog en (groepen van) onderdanen, waaronder de steden. Het voornaamste grondwettelijke charter was de Blijde Inkomst, die in 1356 bij hun aantreden was verleend door de hertogen Johanna (1333-1406) en Wenceslas (1337-1383).⁵⁹

Het charter garandeerde de voornaamste algemene privileges. Het omvatte een aantal grondrechten van de Brabantse inwoners en garanties in verband met de vertegenwoordiging. Het diende door elke soeverein opnieuw te worden bezworen bij zijn inhuldiging en was dus een *conditio sine qua non* voor het bekleden van het hertogelijke ambt. Bovenal bevatte het onder artikel 59 een clause van recht op verzet. Deze ontsloeg de onderdanen van hun plicht tot dienst aan de landsheer indien die de constitutie niet respecteerde.⁶⁰ Deze bepaling was verregaand omdat ze het contractuele karakter van de relatie tussen vorst en onderdaan expliciet maakte. Ze was dan ook van grote invloed op de Brabantse politieke cultuur. Hoewel hun onderhandelingspositie door meer elementen werd bepaald dan de Blijde Inkomst alleen ontleenden de Brabantse politieke elites er een politiek zelfbewustzijn aan. Dit uitte zich in het contesteren van hertogelijke beslissingen wanneer die niet conform werden geacht met de privileges, voornamelijk via het weigeren van de vorstelijke bedes (de belastingen ten gunste van de hertog). Bij drie gelegenheden leidde het bovendien tot de daadwerkelijke stopzetting of opschorting van de hertogelijke soevereiniteit.⁶¹

⁵⁸ R. van Bragt, 'De Blijde Inkomst van de Hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave', *Standen en Landen* 13 (Leuven, 1956) 6; Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 129.

⁵⁹ E. Pouillet, *Histoire de la Joyeuse-Entrée de Brabant et de ses origines* (Brussel, 1863); Idem, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794* (Brussel, 1875); Van Bragt, 'De Blijde Inkomst'.

⁶⁰ Over de ontwikkeling van deze clause: Pouillet, *Histoire*, 362-375. In het charter van 1356 luidde de bepaling: 'Ende waer dat sake, dat wij, onse hoir ocht onse nacomelingen jeghen enighe van dese voirs. pointen, articulen ende vesticheiden ghingen, daden of daden doen, in al ocht in deel, hoe ende in wat manieren dat dat waer, soe consenteren wi ende willecoiren onsen voirs. goiden lieden, dat si ons, noch onsen hoir, noch onsen nacomelingen nemmermeer neghenen dienst doen en suelen noch onderhorich sijn totter tijt dat wi hen dat weder daen hadden ende afghelaten volcomelic' (Van Bragt, 'De Blijde Inkomst', 106). Sinds de Blijde Inkomst van Filips II werd de tekst van de opeenvolgende Blijde Inkomsten niet meer gewijzigd en was de verzetsclause de negenenvijftigste bepaling van het charter. G. Van Dievoet, *L'empereur Joseph II et la Joyeuse Entrée de Brabant. Les dernières années de la constitution brabançonne* (Leuven, 1958) 89.

⁶¹ P.A.M. Geurts, 'Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog', *Standen en Landen* 16 (1958) 9.

De vertegenwoordiging van het volk nam de vorm aan van een statenvergadering. Die had weliswaar geen initiatiefrecht maar hield er wel enkele belangrijke bestuurlijke bevoegdheden op na. Zo was de hertog verplicht om haar samen te roepen om te delibereren over kwesties als muntslag en oorlogsverklaring en was zij bevoegd voor het goedkeuren van de vorstelijke bede. Ze bestond uit de drie traditionele standen, die apart vergaderden en elk recht hadden op één stem. In de eerste stand hadden de abten van de grote Brabantse abdijen zitting. De tweede bestond uit een dertigtal vertegenwoordigers van de aanzienlijkste adellijke families. De derde werd gevormd door afvaardigingen van de drie Brabantse hoofdsteden. Per stad waren delen van het ambachtswezen, het stadspatriciaat en het stadsbestuur stemgerechtigd. Daarnaast zetelde ook nog de permanente Raad van Brabant. Behalve als hoogste Brabantse rechtscollege functioneerde die als grondwettelijk hof. Alle hertogelijke besluiten dienden door de Raad te worden goedgekeurd (dat wil zeggen afgetoetst aan de constituties) om in het hertogdom kracht van wet te krijgen.⁶²

Hoewel de Blijde Inkomst een exclusief Brabants privilege was, strekte zijn uitstraling zich uit tot buiten het hertogdom.⁶³ In geen enkele andere Nederlandse provincie beschikten de inwoners over zo'n verstrekkende constitutionele bevoegdheden. Wel getuigden de grondwettelijke bepalingen van de omliggende gebieden van dezelfde bestuurlijke principes.⁶⁴ Gedeeltelijk waren ze zelfs op de Brabantse charters geïnspireerd. Die brede uitstraling blijkt onder meer uit de periode van de Nederlandse Opstand toen de Staten-Generaal, die alle provincies verenigden, zich op de Blijde Inkomst beriepen ter legitimatie van het protest. Hetzelfde gebeurde tijdens de Brabantse Omwenteling.⁶⁵

Deze tendens werd in de hand gewerkt door het staatsvormingsproces dat zich geleidelijk doorzette vanaf de vijftiende eeuw. Het bestuur van de Nederlandse provincies door één dynastie sinds de Bourgondiërs werkte het ontstaan van een Nederlands samenhorigheidsgevoel in de hand.⁶⁶ Hoewel het aanvankelijk om een zuiver personele unie ging, zorgde de oprichting van centrale instellingen stilaan voor het ontstaan van meer formele verbintenissen. Met de Pragmatieke Sanctie van 1549 legde Karel V bovendien de ondeelbaarheid van de Nederlanden vast. Ook na de afscheiding van de noordelijke provincies bleven die principes gehandhaafd. Hoewel de vorst nog steeds in elke provincie afzonderlijk diende te worden ingehuldigd, beschikten de Nederlanden over een centrale regering in Brussel. Naast de centrale regeringsraden resideerde daar ook de landvoogd, bijgestaan door een volwaardig hof waaraan buitenlandse ambassadeurs waren gedetacheerd.

---

⁶² Van Dievoet, *L'empereur Joseph II*, 103.

⁶³ Geurts, 'Het beroep', 11; Van Bragt, 'De Blijde Inkomst', 7.

⁶⁴ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 39.

⁶⁵ J. Koll, 'Revolution und Nation', in: Idem (ed.), *Nationale Bewegungen in Belgien. Ein historischer Überblick* (Munster, 2005) 27; Geurts, 'Het beroep'.

⁶⁶ Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 150.

Vanwege de gedeelde soevereiniteit tussen de vorst en de statenvergaderingen vereiste het bestuur van de Nederlanden in de vroegmoderne periode de nodige compromisvaardigheid. Er ontstond een traditie van constitutioneel verzet waarbij belangengroepen zich op basis van de constituties verzetten tegen regeringsmaatregelen. Omdat bij de totstandkoming van de stemmen per stand de unanimiteitsregel gold, konden relatief kleine subalterne groeperingen de financiële middelen van de centrale regering blokkeren. Alle privileges ten spijt was de mate van succes van deze obstructie pogingen grotendeels afhankelijk van de ruilmiddelen waarover die groepen beschikten, met name geld.⁶⁷ Hervormingspogingen van de centrale overheid werden veelal afgekocht door het goedkeuren van de beden. Toch bleven de constitutionele bepalingen in het centrum staan van de politieke praktijk. De centrale overheid gebruikte zelf op de Blijde Inkomst gebaseerde argumenten om belangengroepen terug te fluiten wanneer die te ver gingen in hun protest.⁶⁸

In de achttiende eeuw nam het hervormings- en centralisatiestreven van de Oostenrijkse overheid toe. In de Nederlanden werden de effecten daarvan getemperd door de betalingsbereidheid van de standen om hun privileges te vrijwaren. De hieruit resulterende situatie wordt naar keizerin Maria Theresia (1717-1787) het 'theresiaans compromis' genoemd. Deze term suggereert echter een te statisch beeld.⁶⁹ Hoewel de Nederlanden werden ontzien in vergelijking met andere delen van het rijk, werden er toch heel wat stappen genomen richting bestuurlijke modernisering. De keizerin zorgde er echter voor om de Nederlandse onderdanen niet te bruuskieren met al te ingrijpende hervormingen.⁷⁰ Pas vanaf het bewind van Jozef II kwam het tot een openlijke confrontatie tussen de hervormingsgezinde centrale regering en de geprivilegieerde Zuid-Nederlandse standen.

De toenemende hervormingspogingen van de centrale regering vanaf het midden van de achttiende eeuw hadden als onbedoeld effect een toenemend zelfbewustzijn in de Zuidelijke Nederlanden.⁷¹ Met de Oostenrijkse erflanden bestond hoe dan ook weinig contact. Daarentegen groeide er over de grenzen van de verschillende provincies heen een identiteits- en samenhorigheidsbesef.⁷² Dit besef had zowel culturele (de Nederlandse schildersschool), religieuze (de eigenheid van de Zuid-Nederlandse Kerk) als politieke (de constituties en de formele verbondenheid) componenten. Het beroep op die eigenheid werd sterker onder invloed van het externe hervormingsstreven. Toch

⁶⁷ Van Honacker, *Lokaal verzet*, 560.

⁶⁸ *Ibidem*, 560.

⁶⁹ Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 140.

⁷⁰ W.W. Davis, *Joseph II. An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands* (Den Haag, 1974) 61; H. Hasquin, *Joseph II. Catholique anticlérical et réformateur impatient, 1741-1790* (Brussel, 2007) 254; P. Lenders, 'De Zuidelijke Nederlanden onder Maria Theresia, 1740-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IX (Haarlem, 1980) 101; Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 152; Idem, 'De Brabantse Omwenteling in haar politieke, religieuze en culturele context', 150.

⁷¹ Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 152.

⁷² Zie hierover: J. Stengers, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918* (Brussel, 2000-2002).

sloot dit identiteitsbesef geen gevoel van dynastieke verbondenheid met de Habsburgse dynastie uit. Landvoogd Karel van Lotharingen en keizerin Maria Theresia genoten een oprechte en breed gedragen populariteit.⁷³

De Oostenrijkse overheid slaagde er echter niet in om aan het Zuid-Nederlandse identiteitsgevoel een monarchale invulling te geven. Geert Van den Bossche wijst erop dat Wenen op twee vlakken de boot miste. Ten eerste bestond er geen permanente, door de overheid gepatroneerde leerstoel voor publiek recht aan de universiteit van Leuven. Aangezien de universiteit het belangrijkste instituut was voor de opleiding van de toekomstige politieke en vooral juridische elite van het Zuid-Nederlandse bestuursapparaat kon van een dergelijke leerstoel een belangrijke ideologische invloed uitgaan. Hij kon met name bijdragen tot het onderwijzen van een royalistische opvatting van het publiekrecht, als tegengewicht voor de dominante constitutionele zienswijze. Ondanks herhaaldelijke pogingen kwam hij er niet, waardoor de constitutionele zienswijze de universitaire opleiding bleef domineren.

Bovendien bloeide de praktijk van het samenstellen en commentariëren van compendia van Zuid-Nederlands publiekrecht. Talrijke dergelijke verzamelingen, waaronder de al vernoemde *Luyster van Brabant*, zagen in de zeventiende en achttiende eeuw het licht. Het samenstellen ervan had een lange voorgeschiedenis en kwam tegemoet aan de nood om overzicht te scheppen in complexe wettelijke materies. Tegelijk droeg het echter bij tot het ontstaan van een meer coherente en systematische opvatting van het Zuid-Nederlandse publiekrecht en versterkte het daardoor het samenhorigheidsgevoel tussen de verschillende provincies.⁷⁴ De positie van het constitutionalisme werd erdoor bevestigd. Invloedrijke auteurs onderstreepten in hun commentaren het Zuid-Nederlandse nationale kader en wezen op het recht op verzet.

Een tweede domein waarop de centrale overheid er niet in slaagde om haar invloed te doen gelden, was dat van de geschiedschrijving. In de Zuid-Nederlandse historiografie kwam het niet tot de volwaardige ontwikkeling van een royalistische interpretatie van het nationale verleden. Nochtans had de overheid er zelf de instrumenten voor in handen. In 1769 nam ze het initiatief tot de oprichting van een *Société littéraire*, vanaf 1772 omgedoopt tot Keizerlijke en Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Letteren in Brussel.⁷⁵ De Oostenrijkse kanselier Wenzel Anton von Kaunitz (1711-1794) en de gevolmachtigde minister in de Nederlanden Karl Johann Philipp von Cobenzl (1712-1770) hoopten daarmee het intellectuele leven in de Oostenrijkse Nederlanden te stimuleren in een verlichte en geseculariseerde geest. In de praktijk hield het nieuwe genootschap zich vooral bezig met geschiedschrijving. De meeste leden waren zelf actief als historicus. Ze spanden zich in voor het tot stand brengen van historische bronnenuitgaven en probeerden de kennis van en de interesse voor het nationale verleden aan te wakkeren door het uitschrijven van prijsvragen.

⁷³ Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 153.

⁷⁴ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 135.

⁷⁵ Verschaffel, *De hoed*, 69.

Hoewel de centrale overheid het initiatief nam tot de oprichting ervan en ze de kennis van het nationale verleden als nuttig beschouwde voor het bestuur, mengde ze zich verder nauwelijks in de inhoudelijke werkzaamheden van de Academie.⁷⁶ Toch erkende de regering het ideologische potentieel van historisch onderzoek. Zo verzette ze zich uitdrukkelijk tegen het opnemen van voormalige jezuïeten in de academische rangen na de afschaffing van de orde in 1773.⁷⁷ Anderzijds oefende ze druk uit om een duo onderzoekers toe te laten dat in dienst van de Franse overheid werkte aan het aanleggen van een bronnencollectie die een monarchale interpretatie van de Franse geschiedenis moest onderbouwen.⁷⁸ Een vergelijkbare onderneming met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden ondernam de Oostenrijkse overheid – onder meer vanwege financiële motieven – echter niet.

Bij gebrek aan inhoudelijke sturing vanuit Wenen ontwikkelde het onderzoek aan de Academie zich in een heel andere richting. Met name de ‘parlementaire’ versie van de Zuid-Nederlandse geschiedenis vond er een vruchtbare bodem. Uit een analyse van de jaarlijkse prijsvragen blijkt dat de grote meerderheid ervan handelde over soevereiniteitskwesaties, het karakter en de evolutie van de wetten (waaronder de aloude constituties) en de oorsprong en aard van het nationale (Zuid-Nederlandse) karakter.⁷⁹ In de jaren 1780 bijvoorbeeld werden er verschillende prijsvragen uitgeschreven over de oorsprong en samenstelling van de leden van de Staten van Brabant. Zo luidde de vraag in 1783: ‘Comment et depuis quel temps s’est formé l’ordre du tiers état, en sa qualité de représentant du peuple dans les assemblées des états du duché de Brabant? Cet ordre est-il plus ancien ou moins ancien que celui de la noblesse?’⁸⁰

Dat dit soort onderwerpen een grote actuele relevantie had, blijkt uit de zenuwachtigheid die ze veroorzaakten in politieke kringen. Zo drongen de Staten van Brabant er bij de gevolmachtigde minister op aan dat de bekroonde verhandeling niet zou worden gepubliceerd omdat publicaties in verband met de constitutie aanleiding konden geven tot ongegronde aanspraken.⁸¹ De landvoogd vroeg de Kanselier van Brabant, Joseph de Crumpipen (1737-1809), om raad in de kwestie.⁸² Die interpreteerde de waarschuwing als een verwijzing naar de politiek explosieve publicatie van de *Luyster van Brabant* in 1699 en van het *Kort begrip en bericht van de historie van Brabant* door Adriaan Havermans in 1652. Zelf zag hij echter geen graten in de publicatie, op voorwaarde dat ze gebaseerd was op gedegen historisch onderzoek. Dat was immers te verkiezen boven ‘les opinions erronées, les idées fausses, que les

⁷⁶ Ibidem, 65.

⁷⁷ Ibidem, 63 en Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 147-150.

⁷⁸ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 150-151.

⁷⁹ Ibidem, 143-155.

⁸⁰ E. Mailly, *Histoire de l’Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, dl. I (Brussel, 1883) 407.

⁸¹ Ibidem, 408.

⁸² C. Piot, ‘Crumpipen (Joseph-Ambroise-Henri-Jean-Népomucène de)’, in: *Biographie nationale*, dl. IV (1873) 571-578.

ignorants éditeurs du *Luyster van Brabant* ont fait naître'.⁸³ In buurland Frankrijk stonden soortgelijke vragen in het midden van een verhitte staatkundige polemiek.

Het aan de Academie gevoerde onderzoek schreef zich dus niet alleen in in het Zuid-Nederlandse nationale kader, het concentreerde zich bovendien op onderwerpen die de historisch en constitutioneel gegronde eigenheid ervan benadrukten en versterkten. Door de publicatie van de bekroonde verhandelingen werd dit beeld ook in bredere kringen verspreid. Niet toevallig zagen in de schoot van de Academie de eerste aanzetten tot een algemene Zuid-Nederlandse geschiedenis het licht.⁸⁴ Hoewel de academici zelf het politiek neutrale karakter van hun onderzoek benadrukten, zouden hun bevindingen tijdens de Brabantse Omwenteling zeer bruikbaar blijken om het verzet tegen Oostenrijk historisch te onderbouwen.⁸⁵

Behalve de uitbouw van een nationale historische infrastructuur zag de tweede helft van de achttiende eeuw ook een nationalisering van het geschiedverhaal zelf. Eerder dan afzonderlijke provincies of de vroegere zeventien provinciën gingen de Zuidelijke Nederlanden als geheel meer en meer dienst doen als het kader voor de geschiedbeoefening.⁸⁶ Die zienswijze veronderstelde dat er in de geschiedenis van deze gewesten een voldoende groot aantal gemeenschappelijke elementen was terug te vinden om hen samen te behandelen. De evolutie paste in de ontwikkeling van een groeiend Zuid-Nederlands natiebeseft in deze periode en versterkte het tegelijkertijd. Een nationale geschiedenis impliceerde immers het bestaan van een natie.⁸⁷ Een nieuw gevormde groep nationale historici voorzag haar van een eeuwenoude oorsprong.

In deze nationale geschiedverhalen speelden de constituties een prominente rol. Volgens de meeste historici was de voornaamste leidraad in de Zuid-Nederlandse geschiedenis een combinatie van trouw en vrijheidsliefde bij de inwoners.⁸⁸ Ze veronderstelden het bestaan van een Zuid-Nederlands volkskarakter waarvan de essentie door de geschiedenis heen onveranderd was gebleven. Ze beschouwden de Belgen als afstammelingen van de Germanen en daardoor ook als erfgenamen van de befaamde Germaanse liefde voor de vrijheid. Dit vrijheidsprincipe kwam volgens

⁸³ Mailly, *Histoire de l'Académie Impériale*, 409.

⁸⁴ Verschaffel, *De hoed*, 83-86.

⁸⁵ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 155.

⁸⁶ Verschaffel, *De hoed*, 89-98.

⁸⁷ Over het ontstaan en de ontwikkeling van die Zuid-Nederlandse of Belgische natie, zie: Dubois, *L'invention*; J. Koll, *Die belgische Nation: Patriotismus und Nationalbewusstsein in den südlichen Niederlanden im späten 18. Jahrhundert* (Munster, 2003); J. Stengers, 'La genèse du sentiment national belge', in: J. Craeybeckx e.a. (eds.), *1585: op gescheiden wegen* (1988) 237-251; Idem, 'La révolution brabançonne, une révolution nationale?', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* 6 (1992/3) 323-369; Idem, *Histoire du sentiment national*; L. Vos, 'De nationale identiteit in België: een historisch overzicht', in: R. Detrez en J. Blommaert (eds.), *Nationalisme. Kritische opstellen* (Berchem, 1994) 120-150; L. Wils, *Van Clovis tot Happart: de lange weg van de naties in de Lage Landen* (Leuven, 1992).

⁸⁸ J. Roegiers, 'Tussen vrijheid en trouw: het identiteitsbeseft in de Oostenrijkse Nederlanden', in: K. Deprez en L. Vos, *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000* (Antwerpen, 1999) 150; Verschaffel, *De hoed*, 269.

deze auteurs tot uitdrukking in de maatschappelijke organisatie van de oudste Zuid-Nederlandse samenlevingen: volksvergaderingen speelden er een belangrijke rol en de koning beschikte niet over de absolute macht maar werd verkozen door het volk.⁸⁹ De keerzijde van die vrijheidsdrang was een standvastige trouw aan de vorst.

De constitutionele staatsopvatting kreeg daarmee haar historische legitimering. De middeleeuwse privileges en constituties werden voorgesteld als de schriftelijke neerslag van de aloude vrijheidsliefde. Ze waren een uitdrukking van de onveranderlijke volksaard en vormden dus de geëigende basis voor het bestuur van de Nederlanden. De geschiedenis bewees dat respect voor de constituties een garantie was voor een gelukkige heerschappij. Vorsten die zich niet aan de constitutionele bepalingen hielden, hadden daarentegen stevast ongelukkige regeringen gekend.⁹⁰

Samengevat kan worden gesteld dat het historisch argument tijdens de vroegmoderne periode in het centrum stond van de Brabantse en Zuid-Nederlandse bestuurspraktijk. Op provinciaal en nationaal niveau vond het zijn krachtigste uitdrukking in het constitutionalisme dat de relatie tussen vorst en onderdanen medeerde. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw groeide de constitutionele zienswijze uit tot een belangrijk bestanddeel van het opkomende Zuid-Nederlandse natiebeseef. Als onderdeel van die tendens deed er zich een toenemende nationalisering voor in de historiografie. Op gezag van een groep vooraanstaande historici kregen de constituties zo, samen met het katholieke geloof, de status van fundament van de Zuid-Nederlandse identiteit.

'The language of the ancient constitution'

De grote aandacht voor oude grondwetten in de vroegmoderne politiek was een internationaal verschijnsel. In de zeventiende en achttiende eeuw woedden er in heel Europa staatkundige debatten over de oude constitutie. Het verschijnsel heeft inmiddels veel aandacht gekregen in de historiografie. De initiator van die belangstellingsgolf was John Pocock. Als stichtend lid van de zogenaamde *Cambridge school* wees hij op het belang van 'politieke talen' of discours bij de studie van de politieke geschiedenis.⁹¹ Politieke teksten kunnen volgens deze zienswijze slechts worden begrepen in relatie met andere contemporaine teksten en de politieke taal waarvan ze een uitdrukking zijn.⁹² Om een politiek geschrift te begrijpen is het noodzakelijk om die taal te reconstrueren.

⁸⁹ Verschaffel, *De hoed*, 300.

⁹⁰ *Ibidem*, 302.

⁹¹ J.G.A. Pocock, *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with Retrospect* (Cambridge, 1987). Zie ook: M. Finley, *The Ancestral Constitution. An Inaugural Lecture* (Cambridge, 1971).

⁹² D. Castiglione, 'Historical Arguments in Political Theory', *Political Theory Newsletter* 5 (1993) 89-109; I. Hampsher-Monk, 'The History of Political Thought and the Political History of Thought', in: D. Castiglione en I. Hampsher-Monk (eds.), *The History of Political Thought in National Context* (Cambridge, 2001); Q. Skinner, *Visions of Politics*, dl. I, *Regarding Method* (Cambridge, 2002).

De taal waarin de vroegmoderne grondwettelijke discussies werden gevoerd noemde Pocock 'the language of the ancient constitution'. Hij stelde vast dat het karakter van de wetten in de vroegmoderne periode het voorwerp van fundamentele discussies was geworden vanwege de moeilijkheid om de twee geldende juridische systemen – het gewoonterecht enerzijds en het Romeins recht anderzijds – met elkaar te verzoenen. De studie van de oorsprong en de ontwikkeling van deze rechtssystemen leidde volgens Pocock tot een groeiend besef van historische evolutie in de vroegmoderne maatschappij.⁹³ Hij stelde daarom dat de dominante historische denkwijze binnen een samenleving ten minste gedeeltelijk een resultaat is van de heersende wetten. De discussie over de oorsprong van de wetten was echter ook van invloed op debatten over de oorsprong en de aard van de staatsinrichting. De zoektocht naar en het invoeren van de oorspronkelijke 'oude constitutie' groeiden uit tot essentiële aspecten van het politieke debat in de zeventiende en achttiende eeuw.

In wat volgt zullen de ontwikkelingen van het debat in Frankrijk in de achttiende eeuw worden belicht. Dat is in deze context relevant omdat de uitkomst ervan later, in de revolutieperiode, belangrijke gevolgen zou hebben voor de Zuidelijke Nederlanden. De kwestie werd uitstekend beschreven door Keith Michael Baker in een boek dat een mijlpaal betekende in de studie van de politieke cultuur.⁹⁴ Baker stelde dat politiek bepaald wordt door het bestaan van culturele representaties die de relaties tussen de politieke actoren regelen. Om een claim te maken komt het erop aan om deze representaties te mobiliseren en op een geloofwaardige manier te herdefiniëren in het eigen voordeel.⁹⁵ Gezien de kracht van het historische argument in het ancien régime noemde Baker geschiedenis één van de voornaamste symbolische goederen in de vroegmoderne politiek. Het voortdurend invoeren en interpreteren van oude privileges door ambachtsgroeperingen in confrontatie met de centrale overheid is daarvan een goed voorbeeld.

Ook in achttiende-eeuws Frankrijk bleef de legitimerende waarde van geschiedenis onaangetast ondanks de grote invloed van verlichte en rationalistische denkbeelden. De oude constitutie bleef er centraal staan in het debat over de vormgeving van het staatkundige lichaam.⁹⁶ Vooral in crisisperiodes laaide het debat over de betekenis en de verdeling van de politieke macht weer op.⁹⁷ Een dergelijke crisis deed zich voor in de jaren 1750. Aan de basis lag een juridisch geschil tussen het parlement van Parijs en de kroon in verband met het weigeren van de sacramenten aan jansenisten. De volgehouden oppositie van het parlement leidde ertoe dat de koning de rechters

---

⁹³ Pocock, *The Ancient Constitution*, 5-11; Idem, 'The origins', 209-246.

⁹⁴ Baker, *Inventing the French Revolution*.

⁹⁵ Baker, 'Memory and Practice', 135.

⁹⁶ Ibidem, 135.

⁹⁷ F. Furet en M. Ozouf, 'Deux légitimations historiques de la société française au XVIIIe siècle: Mably et Boulainvilliers', in: F. Furet, *L'atelier de l'histoire* (Parijs, 1982) 165-183.

ervan in 1753 in verbanning stuurde.⁹⁸ Het conflict vormde de aanleiding voor een fundamentele confrontatie tussen het parlement en de monarchie in de decennia die volgden. De kwestie leidde tot het ontstaan van drie invloedrijke denkrichtingen.

De parlementen waren traditionele instellingen die waren voortgekomen uit de vroegere koninklijke adviesraad en die over wetgevende en juridische bevoegdheden beschikten. Door de ijver waarmee ze die bevoegdheden bewaakten, waren ze in het vroegmoderne Frankrijk de belangrijkste bron van verzet tegen het koninklijk absolutisme. Net zoals de Zuid-Nederlandse staten beriepen ze zich op aloude wetten om hun autoriteit te legitimeren. De crisis over het jansenisme markeerde een intensivering van dat beroep op historische rechten. De inzet ervan was bovendien groter. Het was er de parlementsleden om te doen om te bewijzen dat de parlementen historisch gezien moesten worden beschouwd als de vertegenwoordigers van de natie. Dit zou hen tot een oorspronkelijk en fundamenteel onderdeel van de oude constitutie maken en op gelijke hoogte plaatsen met de monarchie.⁹⁹

Ze meenden dit te kunnen doen door hun bestaan terug te voeren op de vroegste geschiedenis van Frankrijk, met name de Frankische volksvergaderingen. Deze befaamde bijeenkomsten op het Champ de Mars hadden een groot symbolisch gewicht in het Franse staatkundige debat. Ze werden beschouwd als de oorspronkelijke bron van de soevereiniteit.¹⁰⁰ Het hele volk zou in deze vergaderingen zijn samengekomen om er zijn stem uit te brengen en wetten te maken. Het deelde samen met de vorst in de soevereiniteit en waakte erover dat die laatste zijn bevoegdheden niet te buiten ging. Uit praktische noodzaak waren deze bevoegdheden na verloop van tijd overgedragen op vorstelijke adviesraden die ze bleven uitoefenen in naam van het volk. De parlementen wierpen zich na 1753 steeds nadrukkelijker op als de voortzetting van die raden en claimden op basis daarvan een gelijk aandeel in de soevereiniteit.¹⁰¹ De parlementariërs riepen archiefstukken in die het onafgebroken functioneren van hun instelling sinds de oudste tijden moesten bewijzen. Het verzamelen van de relevante charters en privileges was essentieel voor de bewijsvoering. Actieve verdedigers van de parlementaire belangen spanden zich daarom in om gigantische hoeveelheden krachtige teksten op te sporen, te kopiëren en bijeen te brengen. Die archiefcollecties functioneerden als ware ideologische arsenalen in de juridische strijd met de monarchie.

Het initiatief van de parlementsleden bracht de monarchie in een gezagscrisis. De positie van de vorst werd erdoor ondermijnd, in het bijzonder vanwege de publieke

⁹⁸ J. Egret, *Louis XV et l'opposition parlementaire, 1715-1774* (Parijs, 1970); D. Carroll Joyne, *Jansenists and Ideologues: Opposition Theory in the Parlement of Paris, 1750-1775* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, University of Chicago, 1981).

⁹⁹ Baker, 'Memory and Practice', 139.

¹⁰⁰ Margerison, 'History', 77.

¹⁰¹ Baker, 'Memory and Practice', 139.

weerklink van de parlementaire oppositie.¹⁰² Het traditionele argument van het koninklijk prerogatief was vanwege die grote publieke invloed niet langer houdbaar. De vorstelijke positie kon slechts worden verstevigd door de historische basis van de parlementaire aanspraken te ondermijnen. De regering sloeg daarom terug met gelijke wapens. Op haar beurt ging ze over tot het aanleggen van een archivalisch arsenaal waarmee het primaat van de vorstelijke autoriteit kon worden aangetoond. De leiding over het project was in handen van Jacob-Nicolas Moreau (1707-1803), ministerieel propagandist en koninklijk historiograaf.¹⁰³

Anders dan de parlementen presenteerde Moreau de geschiedenis van de soevereiniteit niet als een continu verhaal. Hij bestreed de opvatting dat de Frankische volksvergaderingen over wetgevende autoriteit hadden beschikt. De soevereiniteit was volgens hem reeds tijdens de heerschappij van Clovis (466-511) een monarchaal attribuut. Latere vorsten waren de controle erover echter weer verloren door hun zwakke of onbekwame beleid. Moreau betoogde dat het volk slechts vrij en welvend was geweest wanneer de macht stevig in handen was geweest van een bekwame vorst. Het voorbeeld bij uitstek was Karel de Grote (742/748-814), die zijn verstrekkende macht aan uitzonderlijke wijsheid en bekommernis had gekoppeld. Absolute vorsten zoals Lodewijk XIV overtroffen echter nog ruimschoots diens verdiensten. De geschiedenis toonde met andere woorden aan dat het eigentijdse, verlichte absolutisme de meest juiste en rechtvaardige regeringsvorm was voor Frankrijk. Niet de door het parlement verdedigde grondwettelijke rechten gebaseerd op een fundamentele wet maar het vorstelijke absolutisme moest de basis vormen van het politiek lichaam.¹⁰⁴

In het debat mengde zich ook een derde denkrichting. Die zette zich af tegen de idee dat een juiste verdeling van de soevereiniteit in het verleden moest worden gezocht. De belangrijkste vertegenwoordiger ervan was Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785). Hij was de laatste vertegenwoordiger van een in de zeventiende eeuw ontstane historiografische traditie die uit onvrede met het vorstelijk absolutisme de geschiedenis van Frankrijk benaderde vanuit het oogpunt van de Staten-Generaal.¹⁰⁵ In die periode had zich immers een vergelijkbaar historiografisch conflict voorgedaan rond de staatsmacht.¹⁰⁶ Als reactie op de politiek van Lodewijk XIV hadden historici zich toen op de geschiedenis van de Staten-Generaal toegelegd. Door te wijzen op het politieke belang van deze instelling in het verleden hadden ze geprobeerd om de koninklijke claim op absolute macht te ondermijnen.

---

¹⁰² Ibidem, 140.

¹⁰³ Ibidem, 139-143, 152-156; Idem, *Inventing the French Revolution*, 59-86; D. Gembicki, *Histoire et politique à la fin de l'ancien régime: Jacob-Nicolas Moreau (1717-1803)* (Parijs, 1979).

¹⁰⁴ Baker, 'Memory and Practice', 154.

¹⁰⁵ Margerison, 'History', 70.

¹⁰⁶ Over de voorafgaande ontwikkelingen van het debat in de zeventiende eeuw, zie: P. Leffler, 'French Historians and the Challenge to Louis XIV's Absolutism', *French Historical Studies* 14 (1985/1) 1-22; O. Rannum, *Artisans of Glory: Writers and Historical Thought in Seventeenth-Century France* (Chapel Hill, 1980).

In zijn *Observations sur l'histoire de France*¹⁰⁷ verwierp Mably resoluut het bestaan van een historische constitutie die een rechtvaardige vertegenwoordiging van de natie waarborgde.¹⁰⁸ De 'nationale wil' was er zijns inziens op geen enkele moment in de geschiedenis in geslaagd om zich te manifesteren. Ook hij gebruikte historische documenten om zijn zienswijze te onderbouwen. Anders dan bij de twee eerder genoemde visies dienden die echter niet om het continue bestaan of een opwaartse ontwikkeling van de uitoefening van de nationale soevereiniteit aan te tonen. Integendeel, chaos en revolutie zag hij als de kenmerkende eigenschappen van de Franse geschiedenis. Allerlei regeringsvormen hadden elkaar onophoudelijk en zonder enig structurerend beginsel afgewisseld. Van een fundamentele wet kon er dus geen sprake zijn. Sinds zijn ontstaan had het Franse volk nooit de politieke orde bereikt die beantwoordde aan zijn vrije en soevereine status.

De oorspronkelijke vrijheid die de Franken hadden genoten, was volgens Mably in een vroeg stadium geïsurpeerd door de koning, de adel en de parlementen. Enkel de Staten-Generaal, die hij zeer uitgebreide legislatieve bevoegdheden toedichtte, hadden de potentie om zich tot een echte volksvertegenwoordiging te ontwikkelen. De concurrentie van de parlementen had dit echter verhinderd. Van instrumenten in dienst van de koninklijke almacht hadden die laatste zich ontwikkeld tot instellingen die een deel van de soevereiniteit claimden in hun eigen belang. De idee van een nationale grondwet die ze daartoe hadden ontwikkeld, was echter niets meer dan een rookgordijn dat diende om het gebrek aan politieke vrijheid te verbergen achter een schijn van legitimiteit. De veronderstelling van het bestaan van een dergelijke continue wet was gezien de chaotische en wisselvallige Franse geschiedenis onhoudbaar.

Zijn conclusie luidde daarom dat de nationale soevereiniteit nog nooit was uitgeoefend.¹⁰⁹ Als oplossing suggereerde hij een scenario dat enkele decennia later verbazend accuraat zou blijken. De enige manier voor het Franse volk om de soevereiniteit opnieuw in bezit te nemen was volgens Mably een bijeenkomst van de Staten-Generaal. Indien een volgende koning zich door omstandigheden verplicht zou zien om het oude representatieve orgaan opnieuw samen te roepen, diende dat de gelegenheid aan te grijpen om eindelijk de nationale wil te herstellen. De politieke orde zou dan kunnen worden hervormd op een manier die het volk in staat zou stellen om zelf de soevereiniteit uit te oefenen. Zijn analyse, die tot stand kwam aan het einde van de jaren 1750, leest als een script voor het begin van de Franse Revolutie. Mably zelf betwijfelde echter of het Franse volk bij een hypothetische bijeenroeping van de Staten-Generaal over het nodige dynamisme zou beschikken om de hervormingen tot stand te brengen.

¹⁰⁷ Gabriel Bonnot de Mably, *Observations sur l'histoire de France*, in: *Collection complète des oeuvres de l'abbé Mably*, vol. 1-3 (Parijs, jaar III). Zie ook: T. Schleich, *Aufklärung und Revolution: Die Wirkungsgeschichte Gabriel Bonnot Mablays in Frankreich, 1740-1914* (Stuttgart, 1981).

¹⁰⁸ Baker, *Inventing the French Revolution*, 147.

¹⁰⁹ Baker, 'Memory and Practice', 146-152.

In het debat rond de Franse staatsinrichting vormden zich dus drie dominante denkrichtingen: de parlementair-constitutionalistische, de royalistische en de democratisch-hervormingsgezinde. Die drie posities waren zeker niet typisch voor de Franse context; ze keerden in de meeste buurlanden terug in soortgelijke discussies. Weliswaar werd hun precieze inhoud telkens bepaald door de specifieke omstandigheden van de lokale politieke cultuur. Een constante was dat ze zich alledrie positioneerden ten aanzien van het vraagstuk van de oude constitutie. Die kwestie bleef de termen van het debat immers bepalen tijdens de hele zeventiende en achttiende eeuw.

Constitutie & revolutie

Zoals bleek uit het voorbeeld van het Franse parlementaire verzet kon de ‘taal van de oude constitutie’ zich ontwikkelen tot een basis voor contestatie van de gevestigde macht. Op het eerste gezicht is die vaststelling paradoxaal. De verdedigers van de constitutie eisten doorgaans immers niet de verwerping maar juist het behoud van de bestaande rechten en privileges. Hun argument luidde dat in de loop der jaren van deze rechten was afgeweken en dat de oorspronkelijke politieke constellatie diende te worden hersteld. ‘Herstel’ of ‘terugkeer’ was de formulering waarmee ze hun eisen legitimiteit trachtten te verschaffen.

In het discours van de politieke contestatiebewegingen van het einde van de achttiende eeuw was herstel van oude rechten dan ook een speerpunt. In Frankrijk baseerde de derde stand zijn argumentatie aanvankelijk op ‘de constitutie’ van het vroegmiddeleeuwse Frankische staatsbestel.¹¹⁰ Ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden waren de jaren 1780 een periode van burgerverzet, die bekendstaat als de Patriottentijd.¹¹¹ De misbruiken van het regentenregime en de uitbreiding van de stadhoudelijke macht werden er gecontesteerd door een hervormingsgezinde burgerbeweging met democratische sympathieën. De titel van de voornaamste programmatische tekst van de Nederlandse patriotten luidde veelzeggend: *Grondwettige Herstelling van het Nederlands Staatswezen*.¹¹² Het stuk bepleitte het herstel van de grondwettelijke bepalingen om een einde te stellen aan de misbruiken.¹¹³

---

¹¹⁰ Margerison, ‘History’, 96.

¹¹¹ Schama, *Patriots and Liberators*; T.S.M. van der Zee e.a. (red.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988).

¹¹² G.J. Schutte, ‘Van grondslag tot breidel der vrijheid. Opvattingen over de Unie van Utrecht in het laatste kwart van de achttiende eeuw’, in: S. Groeneveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (eds.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979); Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 211-215; L.H.M. Wessels, ‘Over heden en verleden in het tweede tijdvak. Historie, Verlichting en Revolutie: enkele impressies bij een beoordeling van de ideologische positie van de Nederlandse Patriotten’, in: Van der Zee, *1787. De Nederlandse revolutie?*, 218-245.

¹¹³ Over de politieke taal van de patriotten, zie: W.R.E. Velema, ‘Contemporaine reacties op het Patriotse politieke vocabulaire’, in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (eds.), *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam, 1988) 32-48.

De bedoelde grondwet was de Unie van Utrecht, het solidariteitsverdrag van de opstandige provincies uit 1579. Sinds de breuk met Spanje functioneerde het als grondwet van de Republiek. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren de zestiende-eeuwse charters daarom nog steeds brandend actueel. Ze werden herdrukt, becommentarieerd en aangehaald in pamfletten. De patriotten volgden deze logica door hun politieke aanspraken op de oude charters te baseren.¹¹⁴ Het herstel ervan beschouwden ze als het voornaamste middel om de ‘Nederlandse vrijheid’ te restaureren.

Dezelfde redenering maakte opgeld in het Angelsaksische radicale gedachtegoed. De Engelse *common law* vormde een belangrijke basis voor politieke contestatie in Groot-Brittannië. Ook in de Amerikaanse Revolutie was dat het geval.¹¹⁵ Het verzet tegen de Engelse koning werd er mede gelegitimeerd als een reactie op het schenden van de grondwet door de monarch. De Amerikaanse revolutionairen beriepen zich zelfs op de vrijheidsliefde van de oude Saksen die zich in de middeleeuwen in Engeland hadden gevestigd. Hoewel ze een nieuwe grondwet opstelden die gebaseerd was op natuurrechtelijke principes getuigde de Amerikaanse opvatting van de politiek eerder van een voortzetting dan van een breuk met de Engelse politieke principes.¹¹⁶

Het streven naar een herstel van de oude rechten wijst echter niet *a priori* op een welbepaalde ideologische oriëntatie. Het was in het oude regime de meest geschikte taal om op een geloofwaardige manier politieke claims te maken. Inhoudelijk gezien was het politieke programma van de Nederlandse patriotten en Amerikaanse revolutionairen wel degelijk innovatief.¹¹⁷ Hun discours vertoont de invloed van verlichte en natuurrechtelijke opvattingen die op geen enkele manier voortkwamen uit de inhoud van de grondwetten. Door deze op de oude charters te projecteren, werden ze politiek bruikbaar. Hetzelfde geldt voor het progressieve maar ook voor het behoudsgezinde verzet tijdens de Brabantse Omwenteling. Niet alleen interpreteerden de Staten de privileges op een manier die hen veel ruimere bevoegdheden toekende dan ooit tevoren, bovendien gebruikten ze ook concepten uit eigentijdse politieke en filosofische stromingen.¹¹⁸

Die spreidstand tussen nieuwe ideeën en oude vormen was niet altijd houdbaar. In de loop van de politieke conflicten ontstonden denkrichtingen die het historische argument radicaal verwierpen. Die overtuigingen ontstonden doorgaans geleidelijk, als resultaat van een samenspel tussen politieke en discursieve ontwikkelingen in een gegeven context. Wanneer de feiten aantoonde dat de gewenste hervormingen niet vanuit de bestaande constituties tot stand konden worden gebracht, werd er door sommige groepen uitgekeken naar alternatieven.

¹¹⁴ Wessels, ‘Over heden en verleden’, 230.

¹¹⁵ L. Hunt, ‘The Language of Politics and Political Culture in France, England, the USA and the Dutch Republic’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 612.

¹¹⁶ G. Wood, *The Creation of the American Republic, 1776-1787* (Chapel Hill, 1969) 593-615.

¹¹⁷ Jourdan, ‘La Révolution batave’, 61-60. Zie ook: Finley, *The Ancestral Constitution*, 21.

¹¹⁸ Hasquin, ‘La Révolution Brabançonne’, 165; J. Koll, ‘Revolution und Nation’, 15-40; J. Vercruysee, ‘Vander Noot, Holbach et le Manifeste du peuple brabançon’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 46 (1968/4) 1222-1227.

In de Republiek was dit het geval na de Orangistische onderdrukking van het patriottenverzet in 1787. Met Pruisische hulp werden de patriotse milities toen verslagen en werd de oude orde hersteld. Als reactie vond bij een deel van de democratische patriotten een ideologische radicalisering plaats.¹¹⁹ De nederlaag zorgde voor een ommekeer in hun visie op de Unie van Utrecht. In plaats van een waarborg voor fundamentele grondwettelijke vrijheden gingen ze haar beschouwen als een inefficiënt en ondemocratisch charter dat de aristocratie in de kaart speelde. De nadruk die het legde op provinciale autonomie bleek bovendien onwenselijk. Het federale systeem bemoeilijkte een eensgezind optreden en stond het patriotse streven naar nationale eenheid in de weg.¹²⁰ Bij de verdere uitwerking van die radicale ideeën was de invloed van de Franse Revolutie van kapitaal belang.¹²¹

De Franse Revolutie ging immers verder dan alle andere omwentelingen in het verwerpen van het historisch argument. Wat in 1789 begon als een standenvergadering naar aanleiding van een crisis in de staatsfinanciën evolueerde in korte tijd naar een streven tot fundamentele hervorming van de Franse maatschappij. Eén van de meest radicale ontwikkelingen in dat proces was de totale verwerping van de geschiedenis als legitimatiegrond. Die omslag liet toe om *tabula rasa* te maken met de bestaande maatschappelijke orde en nieuwe ordeningsprincipes te introduceren. De vraag hoe die omslag kon plaatsvinden in een op historische precedenten gebouwde samenleving als Frankrijk tijdens het ancien régime heeft vanaf het begin veel commentatoren beziggehouden.¹²² Vanuit het discoursonderzoek zijn interessante antwoorden aangereikt. Eerder dan te peilen naar dieperliggende sociale of politieke drijfveren bij de historische actoren wordt het verloop van het revolutionaire proces volgens deze onderzoeksrichting verklaard door de talige dynamiek. Heel wat aandacht is daarom gegaan naar de debatten over de noodzaak van politieke hervormingen. Die werden aanvankelijk gevoerd via pamfletten en vanaf mei 1789 ook in de Staten-Generaal (en hun opvolgers).¹²³

Uit de analyse ervan blijkt dat het kantelmoment vrij precies kan worden aangeduid. Na mei 1789 – de maand waarin de Staten-Generaal voor het eerst vergaderden – verloren historische argumenten hun dominantie. Die overgang kwam als een echte breuk nadat tijdens de maanden en jaren daarvoor historische kwesties het debat hadden beheerst. De debatten tijdens de ‘prerevolutie’ (ruwweg de twee jaren

---

¹¹⁹ Hunt, ‘The language’, 614; Schutte, ‘Van grondslag tot breidel’, 221.

¹²⁰ Schutte, ‘Van grondslag tot breidel’, 220.

¹²¹ A. Jourdan, *La Révolution, une exception française?* (Parijs, 2004) 349; Rosendaal, *Bataven*.

¹²² Hunt, ‘The language’, 613.

¹²³ Belangrijke werken zijn: Furet, *Penser la Révolution française*; Hunt, *Politics* en Margerison, ‘History’. Enkele oudere analyses van de pamfletliteratuur: R. Greenlaw, *The French Nobility on the Eve of the French Revolution: A Study of its Aims and Attitudes* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Princeton University, 1952); B. Shafer, *The Pamphlet Literature at the Outbreak of the French Revolution* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, State University of Iowa, 1932); H. Ojala, *Education for Revolution: Pamphlets and the Politicization of French Society, 1787-1789* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, State University of New York at Binghamton, 1974).

van politieke agitatie voorafgaand aan de bijeenroeping van de statenvergadering) stonden in het teken van dezelfde constitutionele vragen die al sinds honderdvijftig jaar historici en lobbyisten bezighielden. Deze hadden betrekking op de oorsprong, geschiedenis en historische bevoegdheden van de representatieve instellingen.

Om de financiële crisis van het rijk te bedwingen riep de koning in 1787 de *assemblée des notables* bijeen, een adviesraad bestaande uit edelen, hoge geestelijken en ambtenaren. Het was van het eerste kwart van de zeventiende eeuw geleden dat er in Frankrijk nog een representatief orgaan van welke aard dan ook was samengeroepen. De convocatie van 1787 zorgde dan ook voor een enorme opstoot in de publieke interesse voor de geschiedenis en functie van dit soort instellingen in Frankrijk.¹²⁴ Daarbij werd gretig geput uit de werken van zeventiende- en achttiende-eeuwse historici die zich onder meer uit onvrede met het vorstelijk absolutisme op de studie ervan hadden toegelegd. De kwestie ontwikkelde zich tot het meest politieke geladen thema van het prerevolutionaire debat.

De meeste aandacht ging vanaf het begin uit naar de Staten-Generaal.¹²⁵ Meer nog dan de *assemblée des notables* of de parlementen kon deze instelling zich opwerpen als een echte volksvertegenwoordiging. Haar precieze bevoegdheden, de relatie met de koning en het al dan niet deel uitmaken van de Franse 'constitutie' waren de voornaamste bekommernissen van de pamflettisten. Een essentiële kwestie was de aard van de vertegenwoordiging. De meeste pamflettisten geloofden op basis van de historiografie dat die verband hield met de oorspronkelijke verhouding tussen Franken en Galliërs. De adel grondde zijn aanspraak op een superieure sociale positie en op een betere vertegenwoordiging in de statenvergadering op de veronderstelling dat hij als groep afstamde van de Franken. Ten tijde van de volksverhuizingen hadden die de oorspronkelijke Gallische bewoners van het land onderworpen. Uit dit overwonnen volk zou de derde stand zijn voortgekomen, die daardoor slechts aanspraak kon maken op een beperkte vertegenwoordiging in de Staten-Generaal.¹²⁶

Uit deze centrale kwestie kwamen talrijke elementen voort die van belang waren voor de organisatie van een nieuwe Staten-Generaal. Hadden Franken en Galliërs in de middeleeuwse samenleving een gelijke status of was de eerste groep superieur? Waren de Galliërs vertegenwoordigd op het Champ de Mars? Vergaderde het volk toen al per stand en zo ja, hoeveel standen waren er? Als de derde stand niet vertegenwoordigd was op het Champ de Mars, op welk moment had hij dan zijn intrede gedaan in de Staten-Generaal? De kwestie werd brandend actueel toen het parlement van Parijs besliste dat de statenvergadering die de koning in 1789 samenriep op dezelfde manier werd georganiseerd als de vorige editie in 1614. Dat betekende een gelijke vertegenwoordiging en één stem per stand.¹²⁷ Die regeling dreigde de derde stand te isoleren ten opzichte van de eerste twee standen die samen

¹²⁴ Margerison, 'History', 85.

¹²⁵ Ibidem, 74.

¹²⁶ Ibidem, 86.

¹²⁷ Ibidem, 88.

probleemloos de meerderheid zouden halen. Daarom klonk vanuit die hoek dadelijk de eis om een dubbele vertegenwoordiging voor *le Tiers* en de stemming per hoofd in plaats van per stand. De geschiedenis van de Staten-Generaal werd uitgespit op zoek naar precedënten tijdens vorige bijeenkomsten.

Nog fundamenteeler dan de oorsprong en samenstelling van de Staten-Generaal was de kwestie van de oude constitutie.¹²⁸ De legitimiteit van de in verband met de Staten-Generaal ontwikkelde historische argumenten was immers afhankelijk van de idee dat Frankrijk over een aloude grondwet beschikte waarin de Staten waren opgenomen. Ook over deze kwestie heerste grote verdeeldheid onder de pamfletschrijvers. Sommigen gingen uit van het bestaan van een onveranderlijke constitutie sinds de tijd van de Franken. Anderen meenden dat de constitutie op een bepaald moment in de Franse geschiedenis tot stand was gekomen als resultaat van historische ontwikkelingen. Voor een derde partij toonde de geschiedenis aan dat er niet zoiets bestond als een oude Franse constitutie.

Juist deze voortdurende onenigheid over de oude grondwet en over de vergaderwijze van de Staten-Generaal beslechtte volgens auteurs als Lynn Hunt en Kenneth Margerison het lot van het historische argument. Hunt stelde dat de aanhoudende onduidelijkheid over de precieze bepalingen van de oude grondwet het verwerpen ervan in de hand werkte.¹²⁹ Het gebrek aan eensgezindheid over de fundamentele principes die aan de basis lagen van de Franse constitutie maakte op het verleden gebaseerde argumenten stilaan onbruikbaar. Zo liet Emmanuel-Joseph Sieyès (1748-1836) zich in zijn beroemde pamflet *Qu'est ce que le Tiers état?* sarcastisch uit over de adellijke aanspraken op sociale superioriteit: 'Pourquoi ne renverroit-il [de derde stand] pas dans les forêts de la Franconie toutes ces familles qui conservent la folle prétention d'être issues de la race des Conquérans?'.¹³⁰ Dergelijke argumenten stonden een zinvol debat in de weg.

Margerison bracht het einde van het historische argument heel precies in verband met de discussies in de Staten-Generaal in mei 1789. Daarin werd duidelijk dat de derde stand alleen stond met zijn eis om een meer evenredige vertegenwoordiging en het invoeren van de hoofdelijke stemming. De eerste twee standen bleven vasthouden aan de oude vergadermethode en gaven daarmee aan niet uit te zijn op samenwerking. Het resultaat was dat de door vele pamflettisten verdedigde idee van de Staten-Generaal als buffer tegen de monarchale macht verviel.¹³¹ Een eensgezind optreden van de drie standen was immers het fundament van dit historische ideaal. Het verdedigen ervan was weinig zinvol meer toen het door de feiten werd achterhaald. De hervormingsgezinde schrijvers gingen vanaf dat moment op zoek naar andere bronnen van intellectuele ondersteuning voor hun streven. Eenmaal de derde stand

¹²⁸ Ibidem, 93.

¹²⁹ Hunt, 'The language', 614.

¹³⁰ 'Sieyès (Emmanuel-Joseph, comte)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 5 (Parijs, 1891) 316-318; Emmanuel-Joseph Sieyès, *Qu'est ce que le Tiers état?* (Parijs, 1789) 17.

¹³¹ Margerison, 'History', 96.

ermee dreigde om zichzelf uit te roepen tot nationale vergadering, verloren historische argumenten aan progressieve zijde hun relevantie. Ter ondersteuning van een door de derde stand geleide opstand tegen de twee andere standen waren immers helemaal geen historische precedenten voorhanden.

Toen deze omslag zich eenmaal had voorgedaan, evolueerde het gebruikte vocabularium zeer snel in revolutionaire richting. Zodra hervormingsgezinde schrijvers hun ideeën niet langer als een terugkeer naar historische modellen verpakten, ging het werk van radicale verlichte auteurs de toon aangeven. Alexis de Tocqueville schreef daarover: 'Au commencement, on ne parle que de mieux pondérer les pouvoirs, de mieux ajuster les rapports des classes; bientôt on marche, on court, on se précipite vers l'idée de la pure démocratie. Au début, c'est Montesquieu qu'on cite et qu'on commente; à la fin, on ne parle plus que de Rousseau'.¹³² Uiteraard hadden de verlichte denkbeelden ook de historisch geïnspireerde pamfletten beïnvloed. De interesse voor de constitutie en de representatieve organen was mede ingegeven door hun compatibiliteit met ideeën als het sociaal contract en de algemene wil. Het afschudden van de historische modellen maakte echter het bedenken van veel radicalere scenario's voor de opbouw van een nieuwe samenleving mogelijk. Het resultaat van deze omslag was een revolutionaire dynamiek die in korte tijd leidde tot een totale ondermijning van het historische argument. De revolutie nam de vorm aan van een antihistorische onderneming. De oude constitutie, de statenvergaderingen en alles wat daarbij hoorde gingen behoren tot de wereld van het ancien régime waar de revolutionairen zich tegen afzetten.

3. Het historische debat tijdens de Brabantse Omwenteling

Jozef II en het constitutioneel verzet in Brabant

In Frankrijk mondde het constitutioneel geïnspireerde verzet aan het einde van de achttiende eeuw dus uit in een nationale democratische revolutie. Dat hetzelfde in de Zuidelijke Nederlanden niet gebeurde, heeft historici van de Brabantse Omwenteling lange tijd voor raadselen geplaatst. In vele Belgischgezinde werken uit de negentiende en twintigste eeuw klinkt teleurstelling over de loop die het conflict nam.¹³³ De Omwenteling had dan wel geleid tot het ontstaan van een eerste versie van het onafhankelijke België, maar veel positiefs viel er over deze voorloper niet te melden. De fundamentele principes van de in 1790 ontstane Republiek der Verenigde

¹³² A. de Tocqueville, *Oeuvres complètes*, dl. II: *L'Ancien Régime*, dl. II: *Fragments et notes inédites sur la Révolution* (Parijs, 1953) 106-107. Geciteerd in: Hunt, 'The language', 613.

¹³³ Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 149; J.L. Polasky, 'Pirenne (Henri) and Vercruyse (Jerôme). Les Etats Belges Unis', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 76 (1998/2) 636.

Nederlandse Staten stonden ver af van die van het België van 1830.¹³⁴ Zo was de Republiek niet unitair maar vormde ze naar het voorbeeld van de Verenigde Staten van Amerika een federatie van provincies met hun eigen instellingen en wetgeving. Bovendien ging het om een op oude constituties en middeleeuwse rechten gebaseerde standenstaat zonder de minste democratische inspiratie. De vooruitgang naar vrijheid die deze historici graag hanteerden als leidraad voor de westerse geschiedenis was hier ver te zoeken. Integendeel, vergeleken met de revoluties in Frankrijk, Nederland en Amerika was de Brabantse Omwenteling zonder meer reactionair. Heel wat van de heilzame hervormingen die door het Franse volk van onderop waren geëist, had Jozef II zijn Zuid-Nederlandse onderdanen van bovenaf willen aanbieden.¹³⁵ Die hadden echter een ondemocratische, conservatieve standenregering verkozen boven de voordelen van de vooruitgang. Dit afwijzen van de vooruitgang bracht vele historici ertoe om de Brabantse Omwenteling te kenmerken als ‘een stap terug in de tijd’.¹³⁶

Toch was de Omwenteling op vele vlakken vergelijkbaar met haar beroemdere democratische tijdgenoten. Ondanks de ideologisch verschillende uitkomst van het conflict kende het een soortgelijke opbouw en werd het gevoerd in dezelfde politieke taal als de revoluties in Frankrijk, Nederland en Amerika.¹³⁷ Net als de andere revoluties begon de Omwenteling als een patriottische beweging ter bescherming van rechten die als het eigendom van de natie werden beschouwd. Over de vragen wie als vertegenwoordiger van de natie mocht gelden en waar de nationale soevereiniteit lag, ontstonden denkrichtingen volgens dezelfde breuklijnen als in de buurlanden.¹³⁸ De getalsterkte van de aanhangers van die verschillende richtingen vertoonde in de Zuidelijke Nederlanden weliswaar bijzonderheden en dat dat droeg zeker bij aan de verschillende afloop van de Omwenteling.

Zoals hierboven al aan bod kwam, waren de constitutionele bepalingen in de Zuidelijke Nederlanden sterker dan elders geïnstitutionaliseerd. De oude charters maakten deel uit van het positieve recht en bevatten bindende bepalingen met betrekking tot het uitoefenen van de soevereiniteit. Ze werden bovendien gedragen door grote delen van de bevolking, waaronder heel wat hoge ambtenaren. De Brusselse regeringsorganen werden bevolkt door een elite van ‘landeigen lieden’ die tegelijk de Oostenrijkse dynastie aanhing en verknocht was aan de politieke zelfstandigheid van de Zuidelijke Nederlanden. Zij was een belangrijke drager van het culturele en politieke natiegevoel dat in de achttiende eeuw gaandeweg opgang maakte.¹³⁹

Het typevoorbeeld van de toegewijde Zuid-Nederlandse hoge ambtenaar in Oostenrijkse dienst was Patrice-François de Neny (1716-1784) die van 1757 tot

---

¹³⁴ J.L. Polasky, ‘The Brabant Revolution, “a Revolution in Historiographical Perception”’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 25 (2005/4) 435.

¹³⁵ Polasky, *Revolution*, 111.

¹³⁶ Hasquin, ‘La révolution brabançonne’.

¹³⁷ Polasky, *Revolution*, 54.

¹³⁸ Koll, ‘Revolution’, 34.

¹³⁹ Roegiers, ‘Nederlandse vrijheden’, 152.

1783 chef-president was van de Geheime Raad.¹⁴⁰ Op verzoek van de Oostenrijkse kanselier Wenzel Anton von Kaunitz schreef hij in 1759 een staatkundig-institutionele verhandeling over de Zuidelijke Nederlanden die moest dienen voor het onderwijs van aartshertog en toekomstig keizer Jozef.¹⁴¹ In zijn verhandeling legde De Neny grote nadruk op de eigenheid van de Zuidelijke Nederlanden binnen de Oostenrijkse territoria en onderstreepte hij het belang van de constituties als basis voor het bestuur. Artikel 59 van de Blijde Inkomst dat het befaamde ‘recht op verzet’ stipuleerde, bleef daarbij niet onbesproken. De Neny benadrukte dat enkel vorsten die zich hadden weten te voegen naar de eigenheid van het Nederlandse karakter en staatsbestel een gelukkige regering hadden gekend.¹⁴² Op dat vlak was Karel V zijns inziens de ideale vorst geweest. Filips II voerde hij op als diens tegenbeeld. Zijn catastrofale regering moest in grote mate worden toegeschreven aan zijn onvermogen om de Nederlandse eigenheid te respecteren. Die voorstellingswijze beantwoordde aan een brede tendens in de eindachttiende-eeuwse historiografie waarin de regeringen van vorsten als Albrecht en Isabella en Maria Theresia werden verheerlijkt vanwege hun respect voor de constituties.¹⁴³

In zijn functie van hoge ambtenaar probeerde De Neny de in zijn verhandeling uiteengezette bestuurprincipes zoveel mogelijk zelf in de praktijk te brengen. Dit betekende zeker niet dat de bestuursklasse waartoe hij behoorde bestuurlijk immobilisme nastreefde. De Brusselse regeringskringen waren niet onontvankelijk voor moderne staatkundige ideeën.¹⁴⁴ De Neny zelf was een aanhanger van het vorstelijk absolutisme.¹⁴⁵ Wel stemde hij de stijl van zijn bestuur af op de Nederlandse eigenheid. Hervormingsvoorstellen en decreten kregen een historische verantwoording mee waarin werd verwezen naar oude rechten en historische precedentes.¹⁴⁶ Conform de traditie stelde hij hervormingen niet voor als een vernieuwing maar als een terugkeer naar de oorspronkelijke toestand. In zijn *Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens* trachtte hij het belang van deze bestuursstijl voor het behoud van het vertrouwen van de onderdanen over te brengen op de toekomstige keizer. Ook diens moeder Maria Theresia maande hem aan de privileges van zijn Nederlandse

¹⁴⁰ B. Bernard, *Patrice-François de Neny (1716-1784). Portrait d'un homme d'état* (Brussel, 1993).

¹⁴¹ De Neny's *Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens* waren niet bedoeld voor publicatie en verschenen aanvankelijk dan ook niet in druk. Afschriften ervan circuleerden evenwel bij een groter publiek. Pas na de dood van de auteur in 1784 verscheen de eerste uitgave. C. Sorgeloos, *Les mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens de Patrice-François de Neny. Rédaction, diffusion et publication* (Brussel, 1989); Verschaffel, *De boed*, 62.

¹⁴² Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 155.

¹⁴³ E. Peeters, *Het labyrint van het verleden* (Leuven, 2003) 62.

¹⁴⁴ J. Bosch, 'De sporen van de Blijde Inkomst in de hervormingsplannen van het strafproces op het einde der XVIIIe eeuw', *Standen en Landen* 16 (1958) 69; Verschaffel, *De boed*, 62.

¹⁴⁵ P. Lenders, 'Neny en de staatstheorie van zijn tijd', in: G. Van Dievoet (ed.), *Patrice de Neny (1716-1784) en de regering der Oostenrijkse Nederlanden* (Kortrijk, 1987) 115; Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 152.

¹⁴⁶ Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 156.

onderdanen om strategische redenen te respecteren, hoe belachelijk en onredelijk ze soms ook mochten lijken.¹⁴⁷

Het verschil in bestuursstijl van Jozef II zou inderdaad een belangrijk breekpunt worden in de relatie met zijn Zuid-Nederlandse onderdanen. De keizer wilde een einde maken aan de uitzonderingspositie van de Nederlanden binnen de Habsburgse staten.¹⁴⁸ Hij wilde in de Zuidelijke Nederlanden de rationalisatie en harmonisering van de instellingen doorvoeren die reeds lang voordien in de andere deelgebieden waren gerealiseerd. In Zuid-Nederlandse ogen was de manier waarop die hervormingen werden aangekondigd al even aanstootgevend als de inhoud ervan.

De inspectiereis die Jozef in 1781 maakte door de Oostenrijkse Nederlanden was het eerste persoonlijke bezoek van de soevereine landsheer sinds Albrecht en Isabella. Het liet de onderdanen een eerste keer kennismaken met de nieuwe bestuursstijl.¹⁴⁹ Jozef stond erop incognito te reizen en wees zonder pardon alle ontvangstceremonies en traditionele eerbewijzen die hem waren toebedeeld van de hand.¹⁵⁰ In plaats van het bijwonen van officiële recepties verkoos hij werkplaatsen, fabrieken, kloosters, scholen en ziekenhuizen te bezichtigen.¹⁵¹ Zijn ongedwongen handelwijze wekte sympathie maar bij leden van de lokale elites viel het gebrek aan interesse voor traditioneel decorum in slechte aarde.¹⁵² Verontrustender was dat hij schijnbaar opzettelijk vermeed om persoonlijk de eed af te leggen op de Blijde Inkomst en de andere charters.¹⁵³ De eed diende in elke provincie afzonderlijk te worden gezworen ten overstaan van de Staten en bezegelde plechtig de wederzijdse overeenkomst tussen vorst en onderdanen. Sinds Albrecht en Isabella was dat steeds gebeurd bij plaatsvervangende. Uit praktische overwegingen legde de dienstdoende landvoogd de eed af in naam van de in Madrid of Wenen residerende vorst. In 1781 golden die omstandigheden echter niet. De keizer verbleef in de Nederlanden tot 6 juli en kwam er terug op 22 juli.¹⁵⁴ Toch werd de eed op 17 juli afgelegd door zijn schoonbroer, landvoogd Albert van Saksen-Teschén (1738-1823). Die opvallende afwezigheid boezemde zijn Nederlandse onderdanen weinig vertrouwen in met betrekking tot zijn respect voor de constituties.

De bestuurlijke ideeën van de keizer gingen dan ook radicaal in tegen de fundamentele logica van het constitutionalisme. Geschiedenis en historische prece-

---

¹⁴⁷ Polasky, *Revolution*, 35.

¹⁴⁸ Over de keizerlijke hervormingspolitiek: T.C.W. Blanning, *Joseph II* (New York, 1994); Davis, *Joseph II*; Hasquin, *Joseph II*.

¹⁴⁹ Polasky, *Revolution*, 36.

¹⁵⁰ E. Hubert, *Le voyage de l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas (31 mai 1781-27 juillet 1781). Etude d'histoire politique et diplomatique* (Brussel, 1900) 27; A.M. Reinquin, G. Van Bockstaele en M. Wynants, *Le voyage de Joseph II dans les Pays-Bas Autrichiens, 1781* (Brussel, 1987) 154.

¹⁵¹ Polasky, *Revolution*, 36; Hubert, *Le voyage*, 297; C. Pergameni, *Le voyage de Joseph II en Belgique* (Brussel, 1900) 101.

¹⁵² Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 142; Hubert, *Le voyage*, 300; Polasky, *Revolution*, 36.

¹⁵³ Van Dievoet, *L'empereur Joseph II*, 102; Verschaffel, 'De traditie', 156.

¹⁵⁴ Hubert, *Le voyage*, 25-90.

denten golden voor Jozef niet als leidraden bij het bestuur. Integendeel, gesterkt door zijn verlichte opvattingen verwierp hij de geschiedenis als legitimatiegrond.¹⁵⁵ De erfenis van het verleden beschouwde hij als een last die goed bestuur in de weg stond. Een verstandige vorst ging zijn inziens in tegen het verleden en verwijderde wat niet functioneel was. Bestuursdaden dienden voort te komen uit rationele overwegingen en niet uit de vermeende sacraliteit van één of andere traditie. In de geest van die principes gaf de keizer vooral vanaf 1787 een nieuwsoortige motivatie mee aan zijn decreten en bestuurlijke besluiten.¹⁵⁶ De traditionele historische verantwoording maakte plaats voor een beroep op natuurrechtelijke principes, verlichte concepten of de wil van de soeverein.¹⁵⁷

Dergelijke concepten botsten uiteraard met de constitutionele bestuurstraditie. Het protest tegen de kerkelijke en administratieve hervormingen die vanaf 1787 werden aangekondigd, ging zich dan ook al snel toespitsen op de vorm veeleer dan de inhoud van de besluiten. Het protest ontwikkelde zich tot een echt constitutioneel verzet dat de keizerlijke hervormingsplannen met juridische argumenten trachtte te dwarsbomen. De rechtsgeldigheid van de nieuwe wetten werd in twijfel getrokken omdat de manier waarop ze werden uitgevaardigd strijdig was met het traditionele wettencorpus. De oppositie tegen de keizerlijke hervormingen ontwikkelde zich in verschillende ideologische richtingen. Het constitutionele uitgangspunt werd echter gedeeld door de progressieve en de conservatieve strekking.

In zijn pogingen tot het verstevigen van de staatsmacht concentreerde Jozef zich tijdens de eerste vijf jaar van zijn bewind op het hervormen van de katholieke Kerk.¹⁵⁸ Omdat hij het ultramontanisme als een belangrijke bedreiging beschouwde voor zijn eenheidsstreven trachtte hij de Belgische Kerk zoveel mogelijk onder overheidscontrole te brengen.¹⁵⁹ Onder de uitgevaardigde maatregelen waren de afschaffing van negen 'onnutte' kloosterorden, de oprichting van een keizerlijk Seminarie-Generaal ter vervanging van de bisschoppelijke priesteropleidingen en het terugdringen van religieuze ceremonies. Ook de Leuvense universiteit werd hervormd. Deze maatregelen stuitten op grote weerstand bij de geestelijkheid en haar sympathisanten maar lokten geen algemeen protest uit in bredere lagen van de samenleving.¹⁶⁰ Pas de grote juridische en administratieve hervormingen van 1787 zouden tot openlijk en georganiseerd verzet leiden.¹⁶¹ Hier zullen niet de oorzaken van het verzet of het verloop van de Omwenteling aan bod komen maar wel de evoluties in het historische discours van de statistische en democratische oppositie.

---

¹⁵⁵ Blanning, *Joseph II*, 119; Verschaffel, 'De traditie', 155.

¹⁵⁶ Verschaffel, 'De traditie', 153.

¹⁵⁷ Roegiers, 'Nederlandse vrijheden', 156.

¹⁵⁸ Blanning, *Joseph II*, 118.

¹⁵⁹ Hasquin, *Joseph II*, 181-242; Polasky, *Revolution*, 43.

¹⁶⁰ Dhondt, 'Politiek onvermogen', 143.

¹⁶¹ J. Roegiers, 'Kerk en staat in de Oostenrijkse Nederlanden', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. IX (Haarlem, 1980) 361-375.

Het statistische verzet

De statistische politieke argumentatie tijdens de Brabantse Omwenteling kwam grotendeels tot stand tijdens een gelijkaardig conflict twee jaar eerder dat bekendstaat als de 'kleine Brabantse Omwenteling'. Geert Van den Bossche stelde vast dat tijdens deze episode de historische argumentatie werd ontwikkeld waarmee in 1789 de vervallenverklaring van Jozef II als hertog van Brabant werd gelegitimeerd.¹⁶² De aanleiding ervan waren de juridische en administratieve hervormingen die werden aangekondigd op 1 januari 1787. Hun voorziene impact en draagwijdte waren groot. De vele bestaande tribunalen werden opgeheven en vervangen door een eenvormig en centraal georganiseerd systeem van regionale rechtbanken. De oude indeling van de Zuidelijke Nederlanden in provincies werd vervangen door een systeem van negen kringen met aan het hoofd telkens een intendant en twaalf commissarissen. De met symboliek beladen Raad van Brabant verdween en het aantal vergaderingen van de provinciale Staten werd drastisch ingeperkt. Meer dan bij de eerdere ingrepen op het niveau van de Kerk en de Leuvense universiteit dreigde nu een groot aantal leden van het bestuursstelsel op allerlei niveaus aan invloed te verliezen.¹⁶³ De Raad van Brabant weigerde de hervormingen te publiceren omdat ze ingingen tegen de grondwettelijke bepalingen. De Staten van Brabant wezen de keizer erop dat hij zijn constitutionele bevoegdheden te buiten ging en weigerden in maart de vorstelijke bedes.¹⁶⁴

Het verzet groeide aanvankelijk *ad hoc* en was niet centraal georganiseerd. Het statistische standpunt moet dan ook worden gereconstrueerd uit een aanzienlijke verzameling redevoeringen, remonstranties, pamfletten, commentaren en aanverwante documenten. De meeste daarvan borduurden evenwel voort op enkele invloedrijke teksten, die daardoor een programmatische waarde kregen. Daaronder is de redevoering die Hendrik Vander Noot op 23 april 1787 hield voor de Staten van Brabant in zijn hoedanigheid van advocaat van de Brusselse Negen Naties.¹⁶⁵ De principes die hij uiteenzette in zijn *Mémoire sur les droits du Peuple Brabançon et les atteintes y portées au nom de S.M. l'Empereur et Roi* waren bepalend voor het verdere verloop van het statistische verzet.¹⁶⁶

Niet toevallig citeerde Vander Noot in zijn verhandeling een fameuze zin uit het werkstuk van de graaf De Neny: 'L'histoire d'un pays est si essentiellement liée avec sa constitution politique, qu'il n'est pas possible de séparer ces deux objets, vérité incontestable surtout par rapport aux Pays-Bas'. De idee dat de oude constitutie een wezenlijk en onvervreemdbaar deel uitmaakte van de Belgische geschiedenis en staatsopvatting stond centraal in zijn argumentatie. Vander Noot wees zijn toehoorders

¹⁶² G. Van den Bossche, 'Historians as Advisors to Revolution? Imagining the Belgian Nation', *History of European Ideas* 23 (1998/3) 227.

¹⁶³ Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 150.

¹⁶⁴ Polasky, *Revolution*, 47.

¹⁶⁵ Ibidem, 48; Van den Bossche, 'Historians', 221.

¹⁶⁶ H. Vander Noot, *Mémoire sur les droits du Peuple Brabançon et les atteintes y portées au nom de S.M. l'Empereur et Roi* (Brussel, 1787).

op de plicht om de constitutie te onderhouden en ongeschonden door te geven aan hun nakomelingen. Zelf hadden ze dit geheiligd erfdeel immers verkregen van hun voorvaderen die het generatie op generatie hadden doorgegeven en van inbreuken hadden gevrijwaard. Hierdoor was de constitutie geheel aangepast aan de Belgische zeden en het nationale karakter. Ze moest daarom als verzamelplaats van de collectieve wijsheid en als fundament van het nationale geluk worden beschouwd.¹⁶⁷

Essentieel voor dit argument was dat het volkskarakter en de daaruit voortvloeiende constitutie door de eeuwen heen onveranderd waren gebleven. Ten bewijze verwees Vander Noot naar de oudst beschikbare beschrijvingen van de ‘Belgische’ samenleving, waarvan het gezag bovendien nauwelijks kon worden betwijfeld: Caesar en Tacitus. Zij hadden de *Belgae* beschreven als woest en vrijheidslievend. Die Germaanse erfenis had zich vertaald in de instellingen, waarvan het langdurige bestaan werd aangetoond door verwijzingen naar de oude charters zelf, bronnenverzamelingen zoals *De Luyster van Brabant* en het werk van historici verbonden aan de Academie. Vele van deze laatste gooiden hun kennis in de strijd en publiceerden zelf pamfletten en brochures ter ondersteuning van de statistische visie.¹⁶⁸ Het materiaal van de academische prijsvragen uit de voorbije decennia, waarin werd gespeeld naar de oorsprong van de soevereiniteit en de ontwikkeling van de instellingen, kwam daarbij goed van pas. Naar analogie met andere historische constructies waarmee de eigentijdse machtsverdeling in vroegmoderne samenlevingen werd gelegitimeerd, noemde Van den Bossche dit verhaal de ‘Belgische mythe’.¹⁶⁹

Vander Noot gebruikte deze mythe ter ondersteuning van een welbepaalde visie op het Belgische politieke lichaam. Die hield in dat er in Brabant een systeem van gemengde soevereiniteit heerste met de soevereiniteit van het volk als basis.¹⁷⁰ In oorsprong had de politieke macht bij het hele volk gelegen. Uit praktische overwegingen was die lang geleden overgedragen aan een aristocratische vertegenwoordiging, de Staten, die haar uitoefende in naam van het volk. De Staten hadden op hun beurt een deel van de macht overgedragen aan de vorst om de belangen van het volk te verdedigen. Tussen deze twee partijen bestond een contractuele band. Het contract waarmee de vorst door het volk werd aangeworven en waaraan hij zich bij de uitoefening van zijn taak diende te houden, was de Blijde Inkomst. Het behoorde tot de plicht van de Staten om de vorst te wijzen op eventuele overtredingen van het contract en hem tot de

¹⁶⁷ Polasky, *Revolution*, 98; Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 186.

¹⁶⁸ Onder andere Ernst, Ghesquière, Nelis, d’Outrepoint en Verhoeven ondersteunden de statistische visie met historische pamfletten. Verschaffel, ‘De traditie’, 161.

¹⁶⁹ E.O.G. Haitsma Mulier, “Hoofsche papegaaien” of “redelyke schepsels”. Geschiedschrijvers en politiek in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987/3) 450-475; Idem, ‘De Bataafse mythe in de Patriottentijd. De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden van E.M. Engelberts’, *Theoretische geschiedenis* 19 (1992/1) 16-31; I. Schoeffter, ‘The Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Century’, in: J. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands. Some Political Mythologies* (Den Haag, 1975) 78-10; A. van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam, 1990).

¹⁷⁰ Van den Bossche, ‘Historians’, 223.

rechtzetting ervan aan te sporen. Deze opvatting ging uiteraard lijnrecht in tegen de absolutistische visie waarbij de soevereiniteit uitsluitend aan de vorst toekwam.

In zijn verwerping van het absolutisme bleef Vander Noot niet louter binnen het kader van het traditionele constitutionalisme. De volkssoevereiniteit en de contractidee waren nieuwe elementen die een gevoelige uitbreiding betekenden van de traditionele bevoegdheden van de Staten. Hun oorsprong was tweeledig. Enerzijds putte Vander Noot gretig uit het werk van verlichte Franse denkers. Zijn invloedrijke *Manifest van het Brabantse volk* uit 1789 opent zelfs met een lang, quasi letterlijk citaat uit de *Politique naturelle*, het meest radicale werk van Baron d'Holbach (1723-1789).¹⁷¹ Vander Noot gebruikte diens inzichten echter niet ter verdediging van de radicale volkssoevereiniteit maar wel voor die van de gemengde soevereiniteit en aristocratische vertegenwoordiging. Het statistische discours toont dan ook een opmerkelijke vermenging van verlichte ideeën en middeleeuwse privileges.¹⁷²

Een tweede bron voor de radicalere interpretatie van het constitutionalisme werd geboden door de 'Bataafse mythe'. Van den Bossche stelde vast hoe de leiders van het Brabantse protest hun discours vanaf 1787 spiegelde aan de politieke mythe waarmee sinds de Nederlandse Opstand het bestaan van de Republiek der Verenigde Provinciën werd gelegitimeerd.¹⁷³ Zijn canonieke vorm kreeg hij in de versie van Hugo Grotius (1583-1645).¹⁷⁴ De door Tacitus beschreven opstand van de Germaanse stam der Bataven tegen de Romeinen onder leiding van de gromaniseerde Bataaf Claudius Civilis ligt aan de basis van het verhaal. De door de klassieke auteurs aan de Bataven toegeschreven deugden werden door hun vroegmoderne navolgers toegëigend en als leidraad genomen voor de eigen geschiedenis. Deze toe-eigening kreeg geloofwaardigheid door het aloude Batavia geografisch te situeren op het grondgebied van het gewest Holland. De inwoners van de Republiek waren de erfgenamen van de Bataven en de geschiedenis bewees hun onverminderde vrijheidsliefde.

Die traditie van vrijheidsliefde moest blijken uit de principes van de Nederlandse grondwetten en de bereidheid tot opstand tegen despotische vorsten. De ontwikkeling van die idee hing nauw samen met de politieke context waarin de mythe functioneerde. Hoewel humanistische auteurs al naar de oude Bataven verwezen sinds de nieuwe interesse voor Tacitus vanaf de late middeleeuwen, bloeide hun populariteit pas echt tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).¹⁷⁵ De Republiek was een recente staat die haar bestaan dankte aan een opstand tegen de rechtmatige landsheer. De Bataafse mythe stelde de inwoners en bestuurders van de Republiek zowel in staat om de nieuwe

---

¹⁷¹ Vercruyse, 'Vander Noot', 1222.

¹⁷² Polasky, 'The Brabant Revolution', 444.

¹⁷³ Van den Bossche, 'Historians', 215.

¹⁷⁴ H. Grotius, *Tractaet vande Oudtheyt vande Batavische nu Hollantsche Republiek* (1610); Idem en G. Molewijk (ed.), *De Oudheid van de Bataafse nu Hollandse Republiek* (Weesp, 1988). Zie ook: M. Morineau, 'Les Bataves, des Gaulois réussis', in: J. Ehrard en P. Viallaneix (eds.), *Nos ancêtres les Gaulois* (Clermont-Ferrand, 1982) 59-68; E.O.G. Haitsma Mulier, 'Grotius, Hooft and the Writing of History in the Dutch Republic', in: Bromley en Kossmann, *Britain*, 55-72.

¹⁷⁵ Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe', 17.

politieke entiteit te legitimeren als om haar een eerbiedwaardige voorgeschiedenis mee te geven. De bepalingen van de Blijde Inkomst, op basis waarvan Filips II in 1581 door de Staten-Generaal van de macht vervallen was verklaard, kregen hierdoor een oorsprongverhaal dat reikte tot de Oudheid.

Voor de Brabantse oppositie boden de republikeinse ideologie van de noorderburen en de historische legitimering ervan interessante mogelijkheden. In zijn *Mémoire sur les droits du Peuple Brabançon* integreerde Vander Noot verschillende argumenten die hun oorsprong vonden in de Bataafse mythe. Niet zozeer de Bataafse afstamming werd overgenomen, als wel de argumenten voor een meer radicale interpretatie van de oude constituties. Daaronder waren de stelling dat de antieke auteurs de Germaanse samenlevingen als oorspronkelijk republikeins hadden gekenmerkt en de rol van de Staten als bewakers van de constitutie. Beide elementen suggereerden dat de soevereiniteit bij het volk lag en aan de prins voorafging. Het recht om de prins af te zetten liet Vander Noot in zijn redevoering echter onuitsproken.

Tijdens dezelfde tumultueuze statenvergadering van 23 april gaf de graaf de Limminghe, zelf lid van de tweede stand, een redevoering waarin hij het optreden van Jozef II uitdrukkelijk vergeleek met dat van zijn onfortuinlijke voorganger Filips II.¹⁷⁶ En ook de advocaat van de Brusselse graanhandelaren, Charles d'Outrepoint (1756-1809), verwees in een redevoering voor de Staten naar Filips om aan te tonen dat de constituties nooit ongestraft genegeerd werden door 'le pouvoir arbitraire & tyrannique'.¹⁷⁷ Het optreden van 'le Néron de l'Espagne' was in een catastrofe geresulteerd: 'Il perdit sept Provinces, l'amour de ses sujets Belges dont les vertus de son pere l'avoient fait héritier, & n'acquit que l'opprobre qui ternit encore aujourd'hui sa mémoire'.¹⁷⁸ Pamfletschrijvers werkten deze analogie verder uit om het recht op verzet te illustreren.¹⁷⁹ Veelbetekenend is ook dat de instructies van Keizer Karel aan zijn zoon Filips werden heruitgegeven.¹⁸⁰

De vergelijking hield een duidelijke waarschuwing in aan het adres van de keizer. Indien het voorbeeld van zijn verdreven voorgangers hem niet tot inkeer bracht dan zou het volk niet aarzelen om opnieuw gebruik te maken van zijn constitutionele rechten. Die idee veronderstelde een nieuwe lezing van de geschiedenis van de Opstand. In tegenstelling tot de traditionale interpretatie van de Zuid-Nederlandse historici werd de Republiek niet langer beschouwd als een onrechtmatige afscheuring van het landsheerlijke gezag; ze werd nu gepresenterd als het resultaat van een legitieme

¹⁷⁶ A. Wauters, 'Limminghe (les de)', in: *Biographie nationale*, dl. XII (1892-1893) 204-206; S.a., *Discours prononcé à l'Assemblée des États de Brabant le 23 Avril 1787, par M. le C. de **** (s.l., 1787).

¹⁷⁷ C. Piot, 'Outrepoint (Charles-Lambert, d')', in: *Biographie nationale*, dl. XVI (1901) 401-404.

¹⁷⁸ C. d'Outrepoint, *Considérations sur les constitutions des duchés de Brabant et de Limbourg, et des autres Provinces des Pays-Bas Autrichiens, Lues dans l'Assemblée Générale des États de Brabant, le 23 Mai 1787* (s.l., 1787) 4.

¹⁷⁹ Van den Bossche, 'Historians', 224. Ook in politieke prenten werd dit thema opgevoerd, zie: S. Van Rossem, *Revolutie op de koperplaat. Repertorium van politieke prenten tijdens de Brabantse Omwenteling 1787-1792* (Leuven, 2012) 33.

¹⁸⁰ S.a., *Instruction de l'empereur Charles V à Philippe II, son fils* (s.l., 1787). Verschaffel, 'De traditie', 167.

en consequente toepassing van de constitutionele bepalingen.¹⁸¹ De Opstand kon zo dienstdoen als historisch precedent voor de Brabantse Omwenteling. Meer nog, de Omwenteling zou de voltooiing brengen van wat in 1579 was begonnen. Het legitimerend potentieel van de Bataafse mythe werd dus toegeëigend en toegepast op de Belgische context. Na de verdrijving van de Oostenrijkse troepen pleitten de leiders van de nieuwe staat daarom bij de noorderburen voor een hereniging van de oude Zeventien Provinciën.

De afloop van de krachtmeting tussen de Staten en de vorst in 1787 versterkte deze 'verbelgische' opstandsmythe. Onder druk van de aanhoudende protesten tegen de inbreuken op de Blijde Inkomst gaven de gouverneurs-generaal Albert en Marie-Christine (1742-1798) op 30 mei toe en annuleerden de hervormingsplannen. Meer nog, ze beloofden het herstel van alle inbreuken op de constitutie tijdens de voorbije tweehonderd jaar.¹⁸² Eigenlijk berustte de politieke verantwoordelijkheid hiervoor niet bij hen; hun functie in de Brusselse regering was protocollair. De keizer zelf was echter moeilijk bereikbaar want hij bevond zich ver weg op een rondreis door de Krim. Zijn afwezigheid aan het hoofd van de regering en de toegeeflijkheid van de landvoogden maakten een overwinning van de Staten mogelijk. De intrekking van de hervormingen werd triomfantelijk onthaald door de pamfletschrijvers die de nieuwe, verregaande interpretatie van de rol van de Staten in het besluitvormingsproces bevestigd zagen. Het zwaartepunt van de soevereine macht was bij hen komen te liggen.¹⁸³

Deze interpretatie werd in de loop van het conflict verder uitgewerkt en historisch gegrond. Constitutionele teksten die een sleutelrol hadden gespeeld in het verzet tegen Filips II werden herdrukt en becommentarieerd.¹⁸⁴ Die strategie was trouwens niet voorbehouden aan de statisten. Op regeringsgezind initiatief werd in 1787 bijvoorbeeld een gematigd zeventiende-eeuws commentaar op de Blijde Inkomst uitgegeven dat vooral de rechten van de vorst benadrukte en een minder groot gewicht toedichtte aan de verzetsclausule.¹⁸⁵ Het historisch arsenaal van de regeringsgezinde visie op het Zuid-Nederlandse verleden was echter beduidend slechter uitgerust dan dat van de parlementaire strekking. Tijdens de latere fasen van het conflict rolden

¹⁸¹ Van den Bossche, 'Historians', 224.

¹⁸² Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 144.

¹⁸³ Van den Bossche, 'Historians', 227.

¹⁸⁴ Zo bijvoorbeeld de *Corte Verthoninghe* waarmee Francois Vranck in 1578 het recht op verzet door de staten had beargumenteerd en het door Josse Ange Rombaut in 1578 uitgegeven *Het recht dat de Staeten altydt gehad hebben, van te zyn de waere representanten van het volk; betoond wyt de Declaratie van de Staeten van Holland en West-Vriesland, gegeven binnen Haerlem, den 16 october 1578*. Zie Verschaffel, 'De traditie', 166 en Van den Bossche, 'Historians', 245.

¹⁸⁵ L. De Pape, *Traité de la Joyeuse Entrée dans lequel on voit à quoi le souverain s'oblige par sa Joyeuse Entrée de Brabant; les changements qui y ont été faits de temps à autre; de quelle manière les ecclésiastiques ont obtenu le premier rang aux états; de quelles personnes l'ancien Etat de Brabant a été composé; et comment on a accordé les subsides; les troubles qui sont survenus de commun peuple par le tiers-état au sujet des consentemens et généralement le devoir desdits Etats de Brabant* (Mechelen, 1787). Roegiers, 'Tussen vrijheid en trouw', 39; Van Bragt, 'De Blijde Inkomst', 13.

honderden pamfletten van de pers die het recht op verzet ondersteunden. Enkele invloedrijke polemisten, zoals de voormalige jezuïet François-Xavier de Feller (1735-1802), toonden zich bijzonder actief in het uitwerken van een verregaande interpretatie van de oude constituties.¹⁸⁶

Niet toevallig werd de graaf van Egmont opgevoerd in een pamflet ter gelegenheid van de intrekking van de hervormingsbesluiten van 1787.¹⁸⁷ Tijdens de volgende twee jaar won de idee veld dat Jozef optrad als een despoot. De spanning tussen de keizer en de Brabantse Staten bleef oplopen. Nieuwe hervormingen werden aangekondigd, tot ongenoegen van de Staten. In januari 1788 weigerden de Staten van Brabant en van Henegouwen om de verklaringen van de nieuwe gevolmachtigde minister Ferdinand von Trauttmansdorff (1749-1827) af te kondigen.¹⁸⁸ In november van dat jaar weigerden beide statenvergaderingen opnieuw de bedes. Eind april 1789 bevestigde de keizer ten slotte finaal de aantijgingen van despotisme door openlijk de aanval in te zetten op de constituties. Nadat de Staten van Brabant ondanks militaire druk hadden geweigerd om een reeks hervormingsvoorstellen goed te keuren, verklaarde hij niet langer gebonden te zijn door de Blijde Inkomst en de andere charters.¹⁸⁹ Alle oude privileges waren voortaan 'abrogés, cassés et annulés'.¹⁹⁰ De Raad van Brabant werd opgeheven en de Staten van Brabant mochten niet meer bijeenkomen in permanente zitting.

Deze nieuwe fase luidde het begin in van het georganiseerde verzet, dat vanaf 24 oktober 1789 uitmondde in een militair conflict. Bij de intocht van de verzetstroepen op het grondgebied van de Oostenrijkse Nederlanden publiceerde Vander Noot het *Manifest van het Brabantse volk*, dat geldt als een echte programmaverklaring van de opstand. In de tekst werd Jozef II door het volk van Brabant en bij monde van de Staten vervallen verklaard van de hertogelijke macht. Naar aanleiding van de afschaffing van de Blijde Inkomst schreef Vander Noot: 'Il est donc notoire pour l'Europe entière, que Sa Majesté l'Empereur & Roi, a fait exercer à l'égard des Belges, le despotisme le plus affreux'.¹⁹¹ De invoering van deze maatregelen, die de onderdanen blootstelden aan de meest willekeurige wetten, betekende zijns inziens dat de Belgen niet langer als een vrij volk werden behandeld maar als 'vijanden, slaven en rebellen'. Aangezien het volk zich wel aan zijn constitutionele verplichtingen had gehouden maar de vorst de zijne had gebroken, had de natie het recht zich aan het inaugurele pact te onttrekken en terug te keren in het bezit van haar 'oorspronkelijke en onvervreembare rechten'.¹⁹²

Vander Noot stoffeerde de verklaring met de nodige historische voorbeelden. Hij

¹⁸⁶ E. de Borchgrave, 'Feller (François-Xavier de)', in: *Biographie nationale*, dl. VII (1883) 2-8.

¹⁸⁷ S.a., *Eloge du Comte d'Egmont, dédié aux Etats de Brabant à l'occasion de la journée glorieuse du 30 mai 1787* (Brabant, 1787).

¹⁸⁸ H. Pirenne, 'Trauttmansdorff (comte puis prince de)', in: *Biographie nationale*, dl. XXV (1930-1932) 547-553.

¹⁸⁹ Davis, *Joseph II*, 253; Polasky, *Revolution*, 88.

¹⁹⁰ Polasky, *Revolution*, 89.

¹⁹¹ H. Vander Noot, *Manifeste du Peuple Brabançon* (Hoogstraten, 1789) 34.

¹⁹² *Ibidem*, 35.

schreef dat er talrijke nationale en internationale precedentes waren van het opnieuw in bezit nemen van de primitieve rechten door het volk. In Brabant was het eerder gebeurd onder de regeringen van Jan IV (1403-1427) en Filips II. Hij voegde er fijntjes aan toe dat die laatste zelfs voor veel kleinere inbreuken van de hertogelijke macht was ontheven. Jozef II overtrof hem ruimschoots want hij wilde het volk de meest fundamentele rechten ontnemen en tiranniseerde het onophoudelijk. Het manifest was dan ook gemodelleerd op de *Akte van Verlatinghe* waarmee de Staten-Generaal der Nederlanden in 1581 hun trouw aan Filips II opzegden. Na een bladzijdelange opsomming van inbreuken op alle charters en privileges waaraan Jozef schuldig was bevonden, volgde de officiële verklaring waarmee de keizer uit zijn hertogelijke functie werd ontheven.

De visie dat Jozef zich als een despoot had gedragen en zichzelf daarmee buiten de Brabantse constitutie had geplaatst, vond een brede weerklank onder pamflettisten. Pamfletten met titels als *Vive altercation aux enfers entre deux Ducs de Brabant déposés, Jean IV de la Maison de Bourgogne, & Joseph II, de la Maison d'Autriche* en *Triple parallèle de la révolution des sept Provinces Unies en 1579, sous Philippe II, Roi d'Espagne, de la révolution des treize Etats Unis en 1776, sous George III, Roi de la Grand Bretagne, & de la révolution des Onze Etats Unis en 1790, sous Joseph II, Empereur d'Allemagne, Roi de Hongrie & de Bohême* lieten niets aan de verbeelding over. Dat de afzetting van Jan IV door de Staten van Brabant in 1420 slechts tijdelijk was geweest en dat hij na een korte periode van schorsing opnieuw in de hertogelijke macht was hersteld, lieten deze publicaties onvermeld.

Het terugkeren van het volk in zijn primitieve rechten betekende voor de statistische ideologen evenwel niet de installatie van een democratisch bestuursmodel. De volkssoevereiniteit diende dan wel als basis voor de politieke macht maar het volk nam niet onmiddellijk deel aan het bestuur. Aan de basis daarvan lag de idee dat het volk de politieke taken uit praktische overwegingen had afgestaan aan een gespecialiseerd lichaam.¹⁹³ Dit was gebeurd op het moment dat de primitieve Belgische samenleving complexer begon te worden en directe bestuursdeelname door het hele volk niet langer werkbaar was. Het verbreken van het contract met de prins had volgens de statistische visie geen invloed op de blijvende geldigheid van deze overeenkomst tussen het volk en zijn vertegenwoordigers.¹⁹⁴ Aangezien het nationale karakter en de nationale wil door de eeuwen heen onveranderlijk waren gebleven, hoefde het contract tussen het volk en de Staten niet te worden herzien.

Van het contract tussen de volksvertegenwoordigers en de prins ontwikkelden de statisten in de loop van het conflict echter een radicalere interpretatie. Nadat de Oostenrijkse troepen in de loop van 1790 uit de meeste provincies waren verjaagd, kwam de macht *de facto* bij de statenvergaderingen te liggen. De Staten van Brabant kondigden aan dat ze de soevereiniteit zouden uitoefenen in plaats van de vorst. De opstandige provincies verenigden zich in een nieuwe, federale republiek met maximale

¹⁹³ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 191.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 200.

provinciale bevoegdheden. De Staten-Generaal werden bijeengeroepen en duiden een permanent, nationaal Soeverein Congres aan dat de gezamenlijke bevoegdheden op zich zou nemen. Hendrik Vander Noot fungeerde als gevolmachtigd minister van het nieuwe orgaan en Pierre Van Eupen als secretaris. Deze situatie was fundamenteel nieuw. Bij vergelijkbare conflicten in het verleden waren de Staten-Generaal steeds op zoek gegaan naar een nieuwe prins om het constitutionele evenwicht te herstellen. Het constitutionele charter had tot dan toe uitsluitend in een monarchale context gefunctioneerd.

Ter legitimatie van de nieuwe situatie herdefinieerden de statisten de rol van de prins. De republikeinse opvatting dat de soevereiniteit oorspronkelijk enkel behoorde tot het volk werd uitgebreid tot het niveau van de uitvoerende macht.¹⁹⁵ De statisten argumenteerden dat de Nederlandse constitutie in beginsel republikeins was geweest en al een perfect evenwicht had bereikt vóór er ooit een prins was aangesteld. Die redenering klonk ook door in het Verdrag van Unie waarmee de opstandige provincies zich op 11 januari 1790 verenigden tot de Republiek der Verenigde Nederlandse Staten: 'Ces stipulations et ces réserves, contenues dans le pacte inaugural, étaient plus anciennes que la maison qui gouvernait le pays, et nées, pour ainsi dire, avec la nation même'.¹⁹⁶ In plaats van een gemengde soevereiniteit waarin de Staten en de vorst een gelijk aandeel hadden, stelden ze dat het aandeel van de Staten in de soevereiniteit veel ouder en dus groter was dan dat van de vorst. Het waren de Staten die op eigen initiatief een landsheer hadden aangeworven en een klein deel van de macht aan hem hadden gedelegeerd. Aangezien de wetgevende taken volledig bij de Staten lagen, konden zij ook zonder monarchaal verlengstuk blijven functioneren.¹⁹⁷ Die definitie van het constitutioneel pact was een stuk radicaler dan degene die in 1787 was verdedigd. Het was deze interpretatie die een belangrijk breekpunt zou vormen met de democraten.

Het democratische verzet

Het onderzoek van de laatste decennia heeft overtuigend aangetoond dat het gedachtegoed van statisten en democraten niet zo diametraal tegengesteld was als lange tijd werd verondersteld. Eigentijdse tegenstellingen in het Belgische politieke spectrum, waarvan de partijstrijd ten tijde van de Brabantse Omwenteling als een voorloper werd beschouwd, lagen mede aan de basis van die bipolaire analyse.¹⁹⁸ De statistische ideeën zijn vaak afgeschilderd als volkomen reactionair en gedateerd, terwijl

¹⁹⁵ Ibidem, 193.

¹⁹⁶ *Traité d'union et établissement du congrès souverain des Etats-Belgiques-Unis*, opgenomen in: B. Coppens, *Chronique des Révolutions belge et liégeoise 1789-1790: l'intégrale des articles du Moniteur universel sur les événements survenus dans les provinces Belges et le Pays de Liège entre le 24 novembre 1789 et le 18 janvier 1791* (Beauchevain, 1992) 138.

¹⁹⁷ Van den Bossche, *Enlightened Innovation*, 199.

¹⁹⁸ Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 158.

het democratische gedachtegoed soms radicalere en moderner is voorgesteld dan het in werkelijkheid was. Zoals Janet Polasky heeft opgemerkt, vermengden beide partijen in hun discours verschillende politieke talen.¹⁹⁹ Vander Noot en de zijnen lardeerden hun betoog met concepten van verlichte denkers als d'Holbach en Voltaire, terwijl de democraten zelfs na het mislukken van de Omwenteling nog bleven vasthouden aan de Blijde Inkomst en andere middeleeuwse charters.

Evenmin is het mogelijk om te spreken van 'het' democratische standpunt. De democraten vormden een losse oppositiebeweging die niet met één stem sprak. Zeker na het verdrijven van haar leiders uit Brussel in maart 1790 versplinterde de beweging. Toch kunnen ook hier enkele invloedrijke teksten worden aangeduid die de belangrijkste tendensen binnen het democratische denken illustreren. De term 'democraten' is overigens niet accuraat want getuigt van een te grote focus op het moderne element in het ideeëngoed van de groepering. Ook de term 'vonckisten' dekt de lading niet omdat er naarmate het conflict vorderde naast Jan Frans Vonck ook andere, afwijkende stemmen weerklonken. Bij gebrek aan een beter alternatief zullen de twee termen in wat volgt wel worden gebruikt ter aanduiding van de aanhangers van het hervormingsgezinde kamp.

Het democratische verzet begon met de oprichting van het geheime verzetscomité *Pro aris et focis* ('voor outer en heerd') in de zomer van 1789. De professionele achtergrond van zijn leden verschilde gevoelig van die van de statistische oppositie rond Vander Noot. De democratische achterban bestond vooral uit beoefenaars van vrije beroepen, rijke handelaren en bankiers die niet waren vertegenwoordigd in de Staten van Brabant.²⁰⁰ In de derde stand hadden immers uitsluitend vertegenwoordigers van (een deel van) het stedelijke ambachtswezen zitting. Deze zelfbewuste maar politiek onmondige klasse koesterde heel andere verwachtingen van de op handen zijnde revolutie. De oude constitutie diende voor hen niet alleen te worden hersteld, zoals de statisten eisten, maar ze moesten ook worden hervormd. Daarbij werden ze geleid door meer democratisch geïnspireerde ideeën dan hun statistische tegenhangers. Hen stond een rechtvaardiger en op moderne leest geschoeid samenlevingsmodel voor ogen waarvan ze de realisatie meenden waar te nemen in de vele eigentijdse revoluties.²⁰¹ Het religieus geïnspireerde, conservatief-corporatistische model dat de meeste statisten voorstonden, kon voor hen geen eindpunt zijn.

De leidende statisten waren zich ten volle bewust van de ideologische verschillende tussen beide partijen en hielden de democraten daarom op een afstand. Vander Noot wantrouwde vanaf het begin hun filosofische overtuigingen en ging samenwerking met het comité *Pro aris et focis* zoveel mogelijk uit de weg.²⁰² Ondanks het grote aandeel van de democraten in de militaire overwinning op de Oostenrijkers bleven ze daarom na de onafhankelijkheid verstoken van politiek medezeggenschap.

---

¹⁹⁹ Polasky, 'The Brabant Revolution', 444.

²⁰⁰ Polasky, *Revolution*, 166.

²⁰¹ Ibidem, 269; Tassier, *Les démocrates*, 445-448.

²⁰² Tassier, *Les démocrates*, 111.

Ook voor de democraten was het protest nochtans in de eerste plaats gericht tegen het schenden van de constituties door de keizer. Ze deelden het standpunt van de statisten dat de Blijde Inkomst een contract was tussen de onderdanen en de vorst dat bindende overeenkomsten inhield. Eén van de meest radicale leden van de democratische beweging was Charles d'Outrepoint die al in 1787 bij het protest betrokken was. In zijn redevoering voor de Staten van Brabant op 23 mei 1787 stelde hij in navolging van Montesquieu dat de wetgeving aangepast moet zijn aan het nationale karakter.²⁰³ Gezien hun lange geschiedenis waren de Brabantse charters dit zijns inziens zonder twijfel. D'Outrepoint was actief als historicus en had in 1782 van de Academie een eervolle vermelding gekregen voor zijn antwoord op de prijsvraag in verband met de introductie van het Romeinse recht.²⁰⁴ Onder verwijzing naar de Blijde Inkomst en tal van andere oude teksten stelde hij dat de Belgische regeringsvorm reeds duizend jaar dezelfde was.²⁰⁵ Bovendien benadrukte hij de republikeinse elementen in de oude grondwet en het cruciale belang van de instemming van het volk voor de invoering van nieuwe wetten.

Protest tegen de schending van de constituties was ook in 1789 het uitgangspunt van vele democratische pamfletten. De oppositie tegen de keizer en zijn uiteindelijke afzetting werden gerechtvaardigd door zijn niet-naleving van het inaugurele pact. De opzegging van het contract kwam voort uit zijn schending van de in de oude charters vastgelegde volkssoevereiniteit. Het essentiële verschilpunt met de statisten lag in de appreciatie van de oude grondwet na het verdrijven van de despoot. De meeste democraten deelden de overtuiging dat de constitutie in een monarchaal kader tot stand was gekomen. Het monarchale element was er een fundamenteel onderdeel van en niet enkel een accessoire zoals bij de statisten. Als gevolg hiervan kon de oude constitutie na het wegvallen van de vorst niet zonder meer worden gehandhaafd. Het fundamentele evenwicht was verstoord en er moest een nieuwe machtsverdeling worden uitgewerkt.

De democraten protesteerden daarom tegen het opnemen van de soevereiniteit door de Staten na de opzegging van het contract met de keizer.²⁰⁶ De Staten waren volgens hen slechts een intermediair lichaam tussen het soevereine volk en de vorst dat uitsluitend in een monarchale context kon functioneren. Door de uitvoerende macht over te nemen, overschreden ze niet alleen hun constitutionele rol, bovendien negeerden ze zo de scheiding der machten. De regering door de Staten beschouwden de democraten daarom als illegaal. Meer nog, door de opzegging van het contract met de vorst was ook het mandaat van de Staten vervallen. Zij dienden immers enkel om het volk te vertegenwoordigen bij de onderhandeling met de monarch. Zonder vorst

---

²⁰³ Van den Bossche, 'Historians', 225.

²⁰⁴ Ibidem, 225. Maily, *Histoire*, 370; C. Piot, 'Outrepoint (Charles-Lambert d')', in: *Biographie nationale*, dl. XVI (1901) 401-404.

²⁰⁵ C. d'Outrepoint, *Considérations sur les constitutions des duchés de Brabant et de Limbourg, et des autres Provinces des Pays-Bas Autrichiens, Lues dans l'Assemblée Générale des Etats de Brabant, le 23 Mai 1787* (s.l., 1787) 15.

²⁰⁶ Polasky, *Revolution*, 144.

ging de hele constructie teniet en keerde de natie terug in het volle bezit van haar soevereiniteit.²⁰⁷ Charles d'Outrepoint verwoordde het in één van de meest radicale democratische pamfletten als volgt: 'Les Belges sont précisément dans le même cas où ils se trouveraient si dans ce moment ils sortaient des mains du Créateur'.²⁰⁸ Voor heel wat democraten was de Blijde Inkomst dan ook geannuleerd en diende het volk zich over een nieuwe staatsregeling te beraden.²⁰⁹

Lang niet alle democraten deelden de radicale standpunten van d'Outrepoint. Allen waren er evenwel van overtuigd dat de Blijde Inkomst als het product van een bepaald tijdperk moest worden beschouwd dat niet geschikt was voor de eigentijdse omstandigheden. Een modernisering van de oude grondwet drong zich op. De verschijning van talrijke democratische pamfletten van uiteenlopende strekking en toon noodzaakte Jan Frans Vonck, die mee aan de wieg stond van *Pro aris et focis*, tot het schrijven van een document dat een 'officiële' lijn trok in het democratische discours. De meer radicale publicaties werden immers al volop door de leiding van de Verenigde Nederlandse Staten gebruikt om de democratische partij in diskrediet te brengen.²¹⁰ In zijn *Considérations impartiales sur la position actuelle du Brabant* formuleerde Vonck een soort partijprogramma. Het werd een doorwrocht werkstuk waarin de democratische leider er alles aan deed om een mengvorm tussen statistische en democratische ideeën tot stand te brengen. De voorgestelde hervormingen dienden voor beide partijen verteerbaar te zijn. De derde van de drie vragen waarrond het werkstuk was opgebouwd, weerspiegelt dit opzet: 'comment on pourroit organiser en Brabant une nouvelle forme de représentation, qui, sans s'écarter de l'esprit de l'ancienne, seroit néanmoins conforme aux règles de la justice & à ce qu'exige le bien-être du pays?'.²¹¹

Vonck onderzocht om te beginnen de oorsprong van de oude grondwet en stelde vast dat Brabant zeker al sinds de vijfde eeuw werd geregeerd als een constitutionele monarchie. Een uit drie standen samengestelde statenvergadering diende als breidel

---

²⁰⁷ Ibidem, 144.

²⁰⁸ C. d'Outrepoint, *Qu'allons nous devenir? Ou avis essentiel d'un belge à ses concitoyens; dans lequel on examine si quelqu'un, dans l'état actuel des choses, a le droit d'exercer l'autorité souveraine dans la Belgique, et où l'on indique ce qu'il faudroit faire pour y entretenir la paix et l'union, et faire la bonheur de ces belles contrées* (Brussel, 1790) 10.

²⁰⁹ Polasky, *Revolution*, 143.

²¹⁰ Tassier, *Les démocrates*, 148.

²¹¹ J.F. Vonck, *Considérations impartiales sur la position actuelle du Brabant où l'on examine 1°. Si les Etats actuels du Brabant y représentent légalement le peuple brabançon, à l'effet de le gouverner comme souverains? 2°. S'il seroit compatible avec les règles de la justice & avec les avantages du Brabant, que les Etats actuels de cette province en exerçassent la souveraineté? 3°. Comment on pourroit organiser en Brabant une nouvelle forme de représentation qui, sans s'écarter de l'esprit de l'ancienne, seroit néanmoins conforme aux règles de la justice, & à ce qu'exige le bien-être du Pays? 4°. Quelle seroit la meilleure forme de gouvernement, que les Représentans légaux de la Nation pourroient établir relativement au régime intérieur du Brabant?* (Brussel, 1790). Voor een gedetailleerde analyse van Voncks politiek gedachtegoed voorafgaand aan de publicatie van de *Considérations*, zie: L. Dhondt, 'Les débuts de la démocratie en Belgique et la figure de Jean-François Vonck', in: Hasquin en Mortier (eds.), *Jean-François Vonck*, 65-84.

op de macht van de monarch. De standen konden volgens de bepalingen van de oude constitutie geens aanspraak maken op een deel van de soevereiniteit. De geschiedenis toonde aan dat ze die op geen enkel moment hadden uitgeoefend, uitgenomen tijdens twee periodes van interregnum die niet vergelijkbaar waren met de huidige situatie. Indien de Staten toch een deel van de soevereiniteit zouden opnemen dan hield dat een grove schending in van de oude grondwet. Niet alleen was er geen enkel historisch precedent, bovendien vertegenwoordigden de Staten slechts een heel klein deel van de bevolking. Regering door de Staten stond dan ook gelijk aan een aristocratische dictatuur en een inbreuk op de grondwet. Zoals Vonck het verwoordde: 'Les vrais novateurs sont ceux, qui par la plus étrange des innovations veulent attribuer aux états une souveraineté qui ne leur a jamais appartenu & qui ne leur a jamais été conférée par personne'.²¹²

Vonck voorzag zijn analyse van een uitgebreid historisch gedeelte waarin hij telkens verwees naar oude wetten en relevante documenten. Hij hoedde er zich echter voor om de Blijde Inkomst opzij te schuiven. Zijns inziens diende de geest van het oude charter te worden bewaard omdat het in overeenstemming was met de volksaard. Bepaalde anomalieën moesten echter worden aangepakt.²¹³ Zo stelde hij voor om de Staten uit te bouwen tot een echte volksvertegenwoordiging. Het standensysteem kon blijven bestaan maar de samenstelling diende te worden gedemocratiseerd. Hij stelde voor om vertegenwoordigers van niet-corporatieve stedelijke bevolkingsgroepen en van de bewoners van de kleinere steden en het platteland toe te laten tot de derde stand. Die laatste kreeg twee stemmen, in overeenstemming met de samenstelling van de bevolking. Maar niet enkel de derde stand moest worden uitgebreid. Ook de seculiere clerus en de lagere adel, die allebei onvertegenwoordigd waren in de twee eerste standen, kregen recht op een afvaardiging.

Dergelijke aanpassingen aan de staatsregeling waren volgens Vonck helemaal niet strijdig met de Blijde Inkomst, waarin de samenstelling van de standen niet werd gepreciseerd. Integendeel, hij citeerde zowel historici als oude charters om aan te tonen dat de samenstelling van de Staten door de tijd heen steeds was veranderd en ooit veel breder was geweest dan in zijn eigen tijd. De eigentijdse samenstelling was zijns inziens niet ouder dan twee eeuwen. Volgens hem dienden de hervormde Staten de rol van wetgevende vergadering te krijgen. Daarnaast legde hij ook een tamelijk gecompliceerd plan voor tot de vorming van een uitvoerende en rechtgevende macht. Door het wegvallen van de monarch dreigde de scheiding der machten immers in gevaar te komen, zoals geïllustreerd werd door de cumulatie van machten door de Staten.

Vonck kaderde zijn pleidooi voor een rechtvaardiger vertegenwoordiging dus uitdrukkelijk in de constitutionele traditie en bleef de Blijde Inkomst als uitgangspunt nemen voor zijn maatschappelijke project. Daarin stond hij niet alleen. Nadat duidelijk was geworden dat de Staten niet van plan waren om de leden van

²¹² Vonck, *Considérations*, 13.

²¹³ Tassier, *Les démocrates*, 163.

Pro aris et focis bij de regering te betrekken, vormde het genootschap zich om tot de *Société patriotique*.²¹⁴ Op 15 maart richtte deze oppositiebeweging een adres met haar verzuchtingen aan de Staten van Brabant.²¹⁵ De ondertekenaars schaarden zich achter de *Considérations impartiales* als basis voor het overleg.²¹⁶ Bovendien voorzagen ze een historische inleiding over de geschiedenis van de Belgische regeringsvorm, beginnend bij de Germanen. Hieruit moest opnieuw blijken dat de volksvertegenwoordiging oorspronkelijk veel ruimer was geweest en dat de huidige samenstelling van de Staten pas vrij recent tot stand was gekomen.

De gematigde stijl waarvan de democratische oppositie zich bediende, kon de standpunten echter niet verzoenen. Het verzoekschrift van de Société patriotique vormde zelfs het ultieme breekpunt tussen beide partijen. Nauwelijks was het ingediend of in de straten van Brussel braken rellen uit. Aangevuurd door enkele fanatieke statisten plunderden gewelddadige volksbendes de huizen van de democratische ondertekenaars. De democraten waren niet langer veilig in Brussel en vertrokken massaal in ballingschap. Met de emigratie verdween ook de tijdelijke eensgezindheid die was bereikt rond de tekst van Vonck. De beweging viel uiteen in splintergroeperingen die in verschillende richtingen evolueerden. Sommige groepen bleven Voncks ideeën verdedigen, anderen bepleitten toenadering tot Oostenrijk, weer anderen deden radicale revolutionaire ideeën op in Frankrijk.²¹⁷ Brussel was ondertussen het toneel van een steeds moeilijker te controleren escalatie van religieus fanatisme en straatgeweld.

Toen de Oostenrijkse heerschappij in de Zuidelijke Nederlanden eind 1790 werd hersteld, keerden de meeste democratische bannelingen terug. Het voorbeeld van de revolutionaire zuiderburen had velen grondig beïnvloed. De idee van een langzame en stapsgewijze evolutie van de samenleving die Vonck voor ogen stond, had door de statistische excessen in de zomer van 1790 aan aanhang verloren. Onder invloed van de op dat moment nog ongetroefde revolutie in Frankrijk won het verlangen naar een meer radicale transformatie van de samenleving terrein.²¹⁸ Onder het herstelde Oostenrijkse regime vormde zich in Brussel een nieuwe democratische groepering onder de naam *Société des amis du bien public*. Dit genootschap won snel aan invloed en populariteit en werd door de Brusselse overheid aangemoedigd om zijn ideeën over de staatsinrichting op papier te zetten.²¹⁹

---

²¹⁴ Polasky, *Revolution*, 142.

²¹⁵ Tassier, *Les démocrates*, 204.

²¹⁶ S.a., *Adresse présentée aux Etats de Brabant, le 15 mars 1790, signée par quarante-une Personnes, & dont les signatures ont servi de Liste de Proscription* (Brussel, 1790).

²¹⁷ Tassier, *Les démocrates*, 221.

²¹⁸ *Ibidem*, 248.

²¹⁹ Polasky, *Revolution*, 186; Tassier, *Les démocrates*, 260. De Oostenrijkse regering had reeds in 1790 toenadering gezocht tot de naar Rijsel uitgeweken vonckisten. Dezen hadden hierop twee teksten met hervormingsvoorstellen opgesteld. Door de ontwikkelingen in de internationale politiek was de toenaderingspoging echter op niets uitgelopen. Tassier, *Les démocrates*, 393-408.

Het resultaat was een lijvig werkstuk getiteld *Observations sur la constitution primitive et originnaire des trois Etats de Brabant*.²²⁰ De titel geeft al aan dat ook dit voorstel stevig verankerd bleef in de logica van de oude constitutie.²²¹ Toch droeg het veel meer dan vorige voorstellen de stempel van het democratische ideeëngoed en van de Franse Revolutie. Het continue geschiedbeeld van de Brabantse traditie had erin plaatsgemaakt voor een veel negatievere en discontinue benadering van het verleden.²²² De vrijheid kon volgens de auteurs niet worden beschouwd als een aloud erfgoed dat ongeschonden de eeuwen was doorgekomen. Echte vrijheid was enkel te vinden in de oudste Germaanse samenlevingen: ‘Plus on remonte vers l’origine des assemblées de la nation Belge, plus on les voit organisées d’une manière tout à fait démocratique’.²²³ Mettertijd was het democratische samenlevingsmodel in verval geraakt en was de politieke macht geïsurpeerd door een minderheid. Het absolute dieptepunt was de feodale periode die zich uitstrekte van de zevende tot de elfde eeuw. De auteurs schetsen de middeleeuwse geschiedenis in de donkerste kleuren van slavernij en despotisme. ‘Chercher à découvrir les germes de nos institutions modernes dans ces dégoûtantes chroniques, où tout respire la barbarie et l’immoralité des tems de ténèbres, d’ignorance et d’anarchie’, vonden ze volkomen zinloos.²²⁴ ‘D’ailleurs, ces tristes monumens, tout informes qu’ils soient, nous apprennent cependant, que dans ces tems humilians pour l’humanité, il ne se trouvoit plus guères d’hommes libres que les nobles et les ecclésiastiques’. De rest van het volk, zowel in de steden als op het platteland, werd als slaven behandeld.

Aangezien er slechts na de feodale periode weer enige mate van vrijheid was ontstaan, stelden de auteurs dat het bestaan van de Staten onmogelijk kon terugklimmen tot de Germaanse samenlevingen, zoals de statisten beweerden.²²⁵ Het ontstaan van intermediaire lichamen tussen het volk en de vorst hield verband met het opkomen van de steden in de elfde eeuw, een punt dat ook door Vonck was gemaakt en dat de invloed van Mably verraadt. Uit een resem charters en documenten moest blijken dat de vertegenwoordiging in die tijd veel ruimer was dan in de achttiende eeuw en dat ze oorspronkelijk ook de kleinere steden en het platteland omvatte. Dit leek de auteurs

²²⁰ G. Poringo en J. Motoulle, *Observations sur la constitution primitive et originnaire des trois Etats de Brabant, où l’on verra: 1° Que leur organisation actuelle n’est nullement constitutionnelle; mais qu’elle a considérablement dérogé, au contraire, à leur constitution respective et originnaire, et qu’il est conséquemment très-possible, sans blesser en rien cette constitution, de remédier aux défauts qui peuvent s’y rencontrer 2° Qu’en elle-même l’organisation actuelle des Etats de Brabant est défectueuse et peu conforme à la destination et à l’objet de ces Etats 3° Quels sont les moyens de remédier à la défectuosité de l’organisation actuelle des Etats de Brabant, sans enfreindre la constitution du pays* (Brussel, 1791).

²²¹ Tassier, *Les démocrates*, 253.

²²² Polasky, *Revolution*, 187.

²²³ Poringo en Motoulle, *Observations sur la constitution*, 5.

²²⁴ *Ibidem*, 3.

²²⁵ ‘On concevra sans peine que c’est à des époques postérieures à ces siècles d’ignorance et de barbarie, qu’il faut chercher à découvrir les germes de ces institutions, d’après lesquelles nos sociétés politiques sont actuellement organisées’. Poringo en Motoulle, *Observations sur la constitution*, 3.

ook natuurlijk gezien het feit dat de Staten geacht werden om de belangen van het hele volk te vertegenwoordigen en niet slechts die van een minderheid.

Van de oorspronkelijke vertegenwoordiging was slechts een zeer klein, aristocratisch gedeelte overgebleven: 'Il est également absurde, injuste en inconstitutionnel que vingt à trente nobles, treize ecclésiastiques, et les individus de quelques familles nobles, quelques corporations des trois villes de Brabant, continuent par état à proposer exclusivement leur vœu, ou leur volonté particulière comme le vœu, ou la volonté générale de toute la nation brabançonne'.²²⁶ Ze concludeerden dat de eigentijdse organisatie van de Staten van Brabant niet werd voorgeschreven door de oude constitutie en er zelfs mee in tegenspraak was.

Om de samenstelling van de Staten opnieuw in lijn te brengen met de oorspronkelijke constitutie diende ze te worden verruimd. De indeling in standen bleef behouden maar het aandeel van de derde stand zou dubbel zo groot worden als dat van de twee eerste standen samen en er zou per hoofd worden gestemd. Bovendien namen de opstellers geen vrede met de idee dat het volk ooit en eenmalig zijn macht had overgedragen aan de Staten. Om het mandaat van het volk te kunnen bekleden moesten de vertegenwoordigers op regelmatige tijdstippen door middel van algemene verkiezingen worden aangeduid. De gestelde voorwaarden om kiesgerechtigd of verkiesbaar te zijn waren behoorlijk liberaal: inwoner zijn van Brabant, geboren zijn uit een wettig huwelijk, het katholieke geloof aanhangen, de leeftijd van vijftientig jaar hebben bereikt en niet in dienst zijn van een buitenlandse mogendheid.²²⁷

Uit het historische beeld van de stellers van de *Observations* spreekt onmiskenbaar de invloed van Mably, naar wiens *Observations sur l'histoire de France* de auteurs trouwens verwezen. Ook hij beschreef de Franse geschiedenis als een degeneratie van de oorspronkelijke vrijheid. Hoewel de duistere feodaliteit uiteindelijk had plaatsgemaakt voor een constitutionele monarchie was ook dit stelsel opnieuw afgetakeld. De leden van de Société des amis du bien public deelden die denkwijze. De tijd had de oorspronkelijke vrijheden niet ongeschonden voor het Brabantse volk bewaard maar had ze aangetast en verminkt. Van de continue opvatting en positieve beoordeling van de Brabantse geschiedenis die het statistische discours kenmerkte, was geen sprake meer.

De *Observations* markeerden dan ook een omslag in het democratische denken. Vanaf het begin waren de democraten van mening geweest dat de oude constituties weliswaar een waardevolle uitdrukking boden van de vrijheidsliefde van het volk maar dat ze tegelijk ook verouderd waren en aan de eigentijdse politieke situatie dienden te worden aangepast. Gedurende de periode van de Brabantse Omwenteling en de Oostenrijkse restauratie bleef de hervorming van de oude constituties, en niet hun afschaffing, daarom hun uitgangspunt. Gaandeweg evolueerde de democratische beoordeling van het verleden in negatieve richting. De geschiedenis van de Zuid-Nederlandse vrijheden bleek contingent en wisselvallig te zijn. Het belang dat aan

---

²²⁶ Ibidem, 123.

²²⁷ Ibidem, 124.

de oude charters werd toegekend, evolueerde mee met die veranderende perceptie. Uit de in de *Observations* geformuleerde voorstellen voor vrije verkiezingen en een brede volksvertegenwoordiging blijkt al dat de eigentijdse, democratische politieke principes voorrang hadden gekregen op de historische erfenis. De oude vormen van het Brabantse constitutionalisme werden in de eerste plaats behouden om het choqueren van de publieke opinie te vermijden. In de periode volgend op de publicatie van de *Observations* verdwenen de middeleeuwse charters steeds verder naar de achtergrond.

4. De eerste Franse periode

Democratische radicalisering

De oprichting van de Société des amis du bien public en de publicatie van de *Observations* waren er gekomen na positieve signalen van graaf Florimund de Mercy-d'Argenteau (1727-1794), de Oostenrijkse gevolmachtigde minister te Brussel tijdens de Oostenrijkse restauratie. Hij had interesse getoond in de denkbeelden van de democraten en hen aangemoedigd om hun staatkundige ideeën op papier te zetten.²²⁸ Achter de schermen werd er in regeringskringen echter heel anders gedacht over de democratische beweging. Uit vrees voor het overslaan van de steeds radicaler wordende revolutie in Frankrijk wantrouwde men de democraten.²²⁹ Keizer Jozef II was inmiddels overleden en opgevolgd door zijn broer Leopold II. Hoewel die veel minder absolutistische ideeën koesterde over de uitoefening van het gezag dan zijn voorganger, leidde het Franse voorbeeld ook bij hem tot een conservatieve reflex. Na hun publicatie werden de democratische hervormingsvoorstellen genegeerd.²³⁰

De staatkundige toestand in de Oostenrijkse Nederlanden leek ondertussen sterk op die van 1787. De Staten waren door de nieuwe keizer hersteld in hun politieke rol. Leopold hanteerde een veel voorzichtiger regeerstijl dan zijn voorganger en had de oude constituties in ere hersteld.²³¹ Tijdens de laatste fase van de Omwenteling had hij de Staten in ruil voor hun overgave zelfs verregaande wetgevende en uitvoerende bevoegdheden aangeboden, een voorstel waarop echter geen reactie was gekomen. Hoewel het ongenoegen met de Oostenrijkse restauratie groot was, gedroegen de eerste en tweede stand van de Brabantse Staten zich volgzzaam.²³² De derde stand voerde daarentegen een constante oppositie tegen de keizerlijke politiek, die volgens zijn vertegenwoordigers een even grote aanslag op de constituties inhield als die van Jozef.

²²⁸ Polasky, *Revolution*, 186.

²²⁹ Davis, *Joseph II*, 281; P. Chastain Howe, *Foreign Policy and the French Revolution. Charles-François Dumouriez, Pierre LeBrun, and the Belgian Plan, 1789-1793* (New York, 2008) 39; Polasky, *Revolution*, 196.

²³⁰ Howe, *Foreign Policy*, 40.

²³¹ Davis, *Joseph II*, 277; Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 153; Roegiers, 'Het religieuze leven', 374.

²³² Howe, *Foreign Policy*, 39; Polasky, *Revolution*, 193.

Door consequent de keizerlijke bedes te weigeren ontstond een totale bestuurlijke impasse die de keizer er zelfs toe dreef om de Staten opnieuw aan de kant te schuiven.²³³

Als reactie weken de voornaamste statisten en vele democraten opnieuw uit naar het buitenland. De meesten kozen voor Frankrijk als ballingsoord omdat het politiek gezien de beste omstandigheden bood voor de voorbereiding van een tweede Brabantse Omwenteling. Tijdens het korte bestaan van de Verenigde Nederlandse Staten hadden beide partijen de Franse *Assemblée législative* (1791-1792) al een keer verzocht om hulp bij het consolideren van de Belgische vrijheid. Aanvankelijk waren de berichten over de Brabantse Omwenteling in Parijs op gejuich onthaald. Ze werd beschouwd als de volgende schakel in de universele bevrijding van de mensheid. De invloedrijke journalist en latere *député* Camille Desmoulins (1750-1794) doopte zijn populaire revolutionaire weekblad zelfs *Histoire des Révolutions de France et de Brabant*.²³⁴ Het duurde echter niet lang voor bleek dat het Soeverein Congres heel andere principes huldigde dan de Franse revolutionairen. De Brabantse Omwenteling kreeg de naam reactionair te zijn en de *Assemblée* weigerde elke medewerking met het statistische regime.²³⁵ De Belgische democraten en de veteranen van de democratische Luikse Revolutie (1789-1791) werden daarentegen gehuldigd in de wetgevende vergadering en konden in Parijs rekenen op de steun van machtige beschermheren.²³⁶ Een meer representatieve vertegenwoordiging – een democratische eis – was de voorwaarde die Frankrijk stelde om de Belgische republiek militair te hulp te komen tegen Oostenrijk.

Ten gevolge van de politieke impasse tijdens de Oostenrijkse restauratie vormden zich over de grens met Frankrijk zowel democratische als statistische revolutionaire comités. In Douai groepeerden officieren van het vroegere Belgische republikeinse leger en uitgeweken statisten zich rond de edelman en avonturier Armand-Louis de Béthune-Charost (1771-1793) om een nieuwe patriottische legermacht te vormen.²³⁷ De aanwezigheid van deze groep gewapende statisten in de in conflictgebied gelegen Franse grenssteden alarmeerde zowel de uitgeweken democraten als de leden van de *Assemblée*. Deze laatste gaf hen het bevel om zich te verspreiden met het argument dat alle slachtoffers en vluchtelingen van despotische regimes weliswaar welkom waren in Frankrijk maar dat er zich geen gewapende groepen mochten ophouden in de grenssteden.²³⁸ De meeste ideologische leiders van de statistische partij, onder wie

²³³ Polasky, *Revolution*, 200.

²³⁴ 'Desmoulins (Benoît-Camille)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. II (Parijs, 1890) 360-361; F. Stevens, 'Révolutions de France et de Brabant'. Heurs et malheurs de la Révolution brabançonne dans le tourbillon de la France', in: B. Jacobs, R. Kubben en R. Lesaffer (eds.), *In the Embrace of France. The Law of Nations and Constitutional Law in the French Satellite States of the Revolutionary and Napoleonic Age (1789-1815)* (Tilburg, 2006) 53-68.

²³⁵ Howe, *Foreign Policy*, 34.

²³⁶ Ibidem, 36. Gelijktijdig met de Brabantse Omwenteling was in het prinsbisdom Luik een democratisch geïnspireerde opstand uitgebroken. Die leidde tot het kortstondige bestaan van de Luikse Republiek. In 1791 werd het prins-bisschoppelijke gezag echter met Oostenrijkse steun hersteld.

²³⁷ C. Piot, 'Béthune-Charost (Armand-Louis-François, prince de)', in: *Biographie nationale*, dl. II (1868) 371-376.

²³⁸ Tassier, *Histoire*, 19.

Vander Noot en Van Eupen, bevonden zich in de Republiek der Verenigde Nederlanden.²³⁹

Aan democratische zijde vormden zich twee comités. Het ene concentreerde zich rond Jan Frans Vonck in Rijsel. Wegens zijn zwakke gezondheid was hij tijdens de Oostenrijkse restauratie niet teruggekeerd naar de Nederlanden. Vanuit zijn Franse ballingsoord was hij echter de belangrijkste ideoloog gebleven van het hervormingsgezinde kamp. Na de vrijwillige ontbinding van de Société des amis du bien public schaarde de meerderheid van de uitgeweken Brusselse democraten zich rond hem. In Parijs vormde zich ondertussen een tweede democratisch comité dat radicaler was en een grotere invloed zou uitoefenen op het verdere verloop van de gebeurtenissen. Dit *Comité des Belges et Liégeois unis* bestond uit veteranen van de Belgische en Luikse revoluties die zich rondom hetzelfde revolutionaire streven hadden verenigd. De voornaamste Belg in het gezelschap was Edouard de Walckiers (1758-1837), een belangrijke democratische geldschietster van de Brabantse Omwenteling.²⁴⁰ De leider van de Luikenaren was de Fransman Pierre Lebrun (1754-1793), de invloedrijke uitgever van het revolutionaire *Journal général de l'Europe* die één van de voortrekkers was van de Luikse Revolutie in 1789.²⁴¹ Meer dan de Belgen werden de Luikenaren in Frankrijk als rasechte revolutionairen beschouwd vanwege hun democratisch geïnspireerde opstand tegen de prins-bisschop. Beide groepen deelden radicaal democratische uitgangspunten en stelden zich de oprichting van een democratische, Belgisch-Luikse republiek tot doel.

De leden van het Parijse comité waren radicaler dan hun Rijselse collega's in het omarmen van verlichte en democratische principes. Begin 1792 zette Lebrun in het *Manifeste des Belges et Liégeois unis* de visie van het comité op de geschiedenis en de grondwet van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik uiteen. De analyse was bikkelhard. De geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden was volgens het manifest niets anders dan de eeuwenlange onderdrukking van het volk door despotische enkelingen. De wortel van het kwaad was het erfelijke koningschap. Met dit middel hadden ambitieuze dynastieën hun eigen macht van generatie op generatie vergroot ten koste van het volk. Nochtans waren zij gebonden door constituties die enkele basisrechten garandeerden aan de onderdanen. De vorsten hadden voor deze bepalingen echter niet het minste respect getoond en daarentegen de inaugurale eed telkens opnieuw gebroken. De schendingen van de grondwettelijke bepalingen door Leopold II vormden slechts de bekroning van een lange en trieste geschiedenis.

Het continu negeren van de vrijheden werd teruggevoerd tot Karel V, 'par-tout manquant à sa parole, châtiant jusqu'à deux fois, avec une injuste sévérité, la juste

²³⁹ Ibidem, 13-19.

²⁴⁰ S. Tassier, 'Walckiers (Edouard-Dominique-Sébastien-Joseph de)', in: *Biographie nationale*, dl. XXVII (1938) 37-42. Zie ook: Idem, 'Edouard de Walckiers (1758-1837)', in: Idem, *Figures révolutionnaires*, 17-46.

²⁴¹ 'Lebrun-Tondu (Pierre-Hélène-Marie)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (Parijs, 1891) 21.

insurrection des Flamands'.²⁴² Hoe zou de mateloze ambitie van een monarch die oorlog bracht over heel Europa en die droomde van een universele monarchie zich laten beperken door de grondwettelijke vrijheden van een miniem onderdeel van zijn immense rijk? Zijn zoon kreeg een nog strengere oordeel te verduren: 'Faut-il rappeler la mémoire de Philippe II, tyran soupçonneux, dissimulé, perfide, atrabilaire, bourreau de son propre fils, bourreau des peuples dont le sang n'a cessé de couler, soit dans les combats, soit sur les échaffauds, durant tout le cours d'un long règne?'.²⁴³ Eén van de grootste misdaden van deze despoot was dat de Belgen door zijn toedoen gescheiden waren geraakt van hun Bataafse broeders, 'si grands alors, si dégénérés de nos jours'. Na zijn regering was een serie zwakke Spaanse prinsen aangetreden onder wier heerschappij de Nederlanden het voortdurende toneel van oorlogen waren geweest. Hun al even zwakke opvolgers van Duitse origine hadden de Zuid-Nederlandse handelsvrijheid en voorspoed opgeofferd aan hun internationale politiek, de Nederlanden laten leiden door inhalige en wilspelturige vertegenwoordigers en bovendien het verwerpelijke plan opgevat om het gebied te verkopen na het van zijn rijkdommen te hebben ontdaan.²⁴⁴ Ook van de Luikse geschiedenis werd een duister beeld opgehangen, waarin bloeddorstige en op macht beluste prins-bisschoppen de toon aangaven.

Het voortdurend beknibbelen van de monarchen op de vrijheden van het volk mocht volgens het comité echter niet verbazen. Het was het gevolg van de inherente tekortkomingen van de oude constituties zelf: 'elles n'étoient qu'un correctif imparfait du régime féodal, dont elles avoient conservé les distinctions avilissantes & les odieuses prérogatives'.²⁴⁵ Ze waren de onrechtvaardige uitdrukking van een onrechtvaardige tijd. Tot stand gekomen in een periode waarin vrijheid slechts een leeg woord was, waren ze 'tachées de tous les vices des siècles encore barbares'.²⁴⁶ De zogenaamd evenwichtige machtsverdeling die ze voorschreven, was slechts schijn. Zowel de monarchale macht als die van de intermediaire lichamen (de Staten) was immers erfelijk. Hieruit resulteerde een voortdurende strijd tussen beide machten om hun eigen invloed te vergroten ten nadele van het volk.

De resultaten van die strijd waren een ambitieuze prins en een zogenaamde volksvertegenwoordiging die op geen enkele manier representatief was voor de natie. De Staten van het grootste gewest, Brabant, waren samengesteld uit een handvol door de vorst aangestelde abten van grote abdijen, enkele erfelijke edelen en de afgevaardigden van een dertigtal geprivilegieerde families uit het ambachtswezen. Niet alleen vormden ze geen afspiegeling van de bevolking, bovendien hadden de Staten niet geaarzeld om het welzijn van het volk 'en mille occasions importantes' te verkopen aan de prins. De zogenaamde oude rechten waren dan ook niet meer dan luchtspiegelingen.²⁴⁷

²⁴² [P. Lebrun], *Manifeste des Belges et Liégeois Unis* (Parijs, 1792) 5.

²⁴³ *Ibidem*, 5.

²⁴⁴ De Oostenrijkse Habsburgers probeerden inderdaad verschillende keren om de verafgelegen Zuidelijke Nederlanden te ruilen tegen gebieden die geografisch aansloten bij de Oostenrijkse erflanden.

²⁴⁵ *Ibidem*, 3.

²⁴⁶ *Ibidem*, 3.

²⁴⁷ *Ibidem*, 9.

Ondanks hun vele tekortkomingen maakte het comité de constituties niet volledig met de grond gelijk. Ze waren immers voortgekomen uit een poging om het volk via een bindende eed enkele minimale rechten te garanderen. Door de slechte machtsverdeling en de onafdwingbaarheid van de bepalingen waren ze echter een slag in het water. Ze hadden de Nederlanden opgezaald met despotische vorsten en onechte vertegenwoordigers. Het comité had de ambitie om de Belgen en Luikenaren te bevrijden en putte daarvoor uit een radicaal andere inspiratiebron dan overgeleverde middeleeuwse charters. De Verlichting, de filosofie en het natuurrecht vormden de echte basis van de vrijheid: 'Ce ne sont plus des privilèges, ce sont des droits communs que nous réclamons: c'est une constitution vraiment libre qu'il nous faut'.²⁴⁸

Voor het recht op opstand verwees het comité dan ook niet langer naar artikel 59 van de Blijde Inkomst. De opstand was wel degelijk uitgebroken naar aanleiding van het schenden van de constitutionele eed door de vorst. Het recht om zich te verzetten tegen onderdrukking ontleende elke mens echter aan het natuurrecht. Natuurlijke en universele principes dienden de basis te zijn van de nieuwe Nederlandse constitutie. De Belgen en Luikenaren verklaarden in het manifest hun wil om te breken met de vorst, terug te keren in het bezit van hun natuurlijke rechten en via vrije verkiezingen zelf een nieuwe regeringswijze aan te duiden.

Over hoe de machtsovername en de verkiezingen moesten verlopen maakte het comité gedetailleerde plannen. Het ontwierp zelfs een grondwet voor de nieuw te vormen republiek die een zuivere uitdrukking bood van zijn democratische principes.²⁴⁹ Het grondwetsontwerp opende met een verwijzing naar de Verklaring van de rechten van de mens en de burger en verwees in zijn verschillende onderdelen bijna letterlijk naar de Franse constitutie.²⁵⁰ De tekst had dan ook niets meer gemeen met het aloude constitutionalisme dat zo lang had gediend als fundament van het Brabantse vrijheidsstreven. Het *Manifeste des Belges et Liégeois Unis* markeerde een omslag in het radicaal democratische denken naar de verwerping van de geschiedenis en de oude constituties als legitimatiegrond.

Vanwege zijn radicaliteit zorgden het manifest en aanverwante publicaties van het Parijse comité voor verdeeldheid in het democratische kamp. Voor de hervormingsgezinde democraten uit de kring rond Vonck gingen de plannen te ver. Vonck weigerde zijn naam aan de publicaties te verbinden en distantieerde zich uitdrukkelijk van het Parijse comité.²⁵¹ De voorgestelde hervormingen waren zo ingrijpend dat ze zijns inziens ingingen tegen het gevoel van de meeste Belgen. Hij verzette zich in het bijzonder tegen het afschaffen van de oude constituties. Hoewel hij erkende dat de Blijde Inkomst het product was van een onwetend tijdperk vond hij het charter mits de nodige hervormingen nog steeds geschikt als basis voor een

²⁴⁸ Ibidem, 12.

²⁴⁹ [P. Lebrun], *Essai sur une Constitution à adopter par les provinces Belges & le pays de Liège* (Parijs, 1792); Le Comité des Belges et Liégeois Unis séant à Paris, *Pouvoir révolutionnaire* (Parijs, 1792).

²⁵⁰ Polasky, *Revolution*, 205.

²⁵¹ Ibidem, 204.

nieuwe grondwet. Het vervangen van de Staten door een nationale assemblee zou nodeloos veel Belgen choqueren terwijl de principes van de volkssoevereiniteit ook via een hervorming van de oude charters konden worden gerealiseerd.²⁵²

Ook stoorde hij zich aan het antiklerikalisme van het Parijse comité dat hij al helemaal niet verenigbaar achtte met de Belgische natuur. Bij gebrek aan consensus onder de Belgen dreigden de hervormingen, indien ze werden doorgevoerd, volgens Vonck zelfs een nieuwe tirannie in te luiden. De hervormingsgezinde democraten verweten de leden van het Parijse comité dat hun extremisme de Belgen in de armen van de conservatieven dreigde te drijven. Vonck bleef als basis voor democratische hervormingen van de Belgische staatsinrichting zijn *Considérations impartiales* verdedigen. Tijdens zijn verblijf in Rijsel liet hij verschillende heruitgaven verschijnen, voorzien van nieuwe historische inleidingen, om het hervormingsgezinde standpunt te verduidelijken.²⁵³

Het Belgische plan

Tijdens hun Franse ballingschap probeerden zowel de statisten, hervormingsgezinde democraten als radicale democraten steun te winnen bij de Franse wetgevende vergadering. Polasky stelt dat de sympathie van de *députés* vanwege hun respect voor de rol van Vonck bij het democratische verzet in 1790 vooral uitging naar de Rijselse groepering.²⁵⁴ De groep met de beste politieke connecties was echter het Parijse comité. Zijn leider, Pierre Lebrun, werkte zich van invloedrijk journalist op tot topambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken.²⁵⁵ Hij onderhield bovendien uitstekende contacten met de gerespecteerde militair en diplomaat Charles-François Dumouriez (1739-1823).²⁵⁶ Die had Lebrun in het ministerie binnengehaald toen hij zelf buitenlandminister was tussen maart en juni 1792.

Patricia Howe toonde aan dat beide mannen zich al sinds 1790 inzetten voor de realisatie van een onafhankelijke, democratische Belgisch-Luikse republiek onder

---

²⁵² Ibidem, 205.

²⁵³ J.F. Vonck, *Onzeydige aenmerkingen over de tegenwoordige gesteltenis van Brabant, vertaelt uyt den tweeden franschen druk met een kort historisch verhael, dienende toe inleyding uytgegeven door den advocaet Vonck* (Rijsel, 1791); Idem, *Naerdere onzeydige aenmerkingen of vervolg van staetkundige onderrigtingen voor het volk van Brabant; betrekkelijk tot den Staet der Opperheerschappye aldaer in 1790, met merkelyke aenteekeningen, een Historisch byvoegzel, en omtrent de 80 justificative stukken over den voorval van Namen, en de gevangenis van den Generaal Van der Mersch op het Kasteel van Antwerpen* (Rijsel, 1792); Idem, *Abrégé historique servant d'introduction aux Considérations impartiales sur l'état actuel du Brabant* (Rijsel, 1792); Idem, *Essai d'institutions politiques par demandes et réponses à l'usage du Brabant, pour servir d'introduction à la brochure Considérations sur la position actuelle du Brabant* (Brussel, 1792).

²⁵⁴ Polasky, *Revolution*, 208.

²⁵⁵ Howe, *Foreign Policy*, 7-22. Zie ook: S. Tassier, 'Aux origines de la première coalition: le ministre Lebrun', *Revue du Nord* 36 (1954) 263-272.

²⁵⁶ Howe, *Foreign Policy*, 23-40. Zie ook: C. Dumouriez, *La vie et les mémoires du général Dumouriez, avec des notes et des éclaircissements historiques* (Parijs, 1822); P. de Saint-André, *Le général Dumouriez (1739-1823): d'après des documents inédits* (Parijs, 1914).

Franse bescherming. Lebrun was een belangrijke leider van de Luikse Revolutie geweest, terwijl Dumouriez tijdens de Brabantse Omwenteling had bemiddeld tussen Frankrijk en de Verenigde Nederlandse Staten. Samen waren ze de drijvende krachten achter het plan voor een Franse inval in België om de Oostenrijkers te verdrijven en een democratische republiek te stichten. In zijn periode als minister was Dumouriez er een eerste keer in geslaagd om de Assemblée te overtuigen van de noodzaak van een inval in België.²⁵⁷ Hij speelde daarbij in op de groeiende angst voor een contrarevolutionaire samenzwering door de Europese monarchen om het absolutistische regime van Lodewijk XVI (1754-1793) te herstellen. De twee eerste pogingen tot inval (in april en juni 1792) draaiden echter uit op een faliekante mislukking, deels vanwege de slechte uitrusting van het leger en deels vanwege tegenstand bij de generaals.

Na de val van de Franse monarchie op 10 augustus 1792 lagen de kaarten voor het ten uitvoer brengen van het Belgische plan gunstiger. Dumouriez werd aangesteld als generaal van het Armée du Nord ter vervanging van de royalistische generaal Lafayette (1757-1834) terwijl Lebrun tot minister van Buitenlandse Zaken werd benoemd.²⁵⁸ In de door de Girondijnse partij beheerste revolutionaire regering heerste een nieuw enthousiasme om de revolutie te exporteren en de andere Europese volkeren te bevrijden van de tirannie van het absolute vorstendom.²⁵⁹ Bovendien vereiste de buitenlandse dreiging een krachtadig militair optreden. Eind augustus viel een Oostenrijks-Pruisisch leger Frankrijk binnen. Binnen enkele dagen veroverde het Verdun. De inname van die strategische vesting vormde een directe bedreiging voor Parijs en dus voor het voortbestaan van de Revolutie. Maar op 20 september diende Dumouriez het invasieleger bij Valmy een verpletterende nederlaag toe die het revolutionaire zelfvertrouwen in één klap herstelde.²⁶⁰

In de nasleep van de Slag bij Valmy en gesteund door Lebrun drukte Dumouriez een Franse invasie in de Oostenrijkse Nederlanden door. Ook de buitenlandse gebieden Savoye, Nice en het Rijnland werden preventief bezet om de coalitietroepen op een afstand te houden. Dumouriez verdedigde vanaf het begin de stelling dat de gewapende Oostenrijkse aanwezigheid op de noordgrens een belangrijke bedreiging inhield voor Frankrijk. Na het enthousiaste onthaal van de revolutionaire legers in Savoye en Nice klonk in de Conventie (die op 21 september 1792 de Assemblée législative was opgevolgd) en de publieke opinie bovendien de roep om een universele revolutie ter bevrijding van alle volkeren. Op 12 oktober verkondigde Dumouriez in de Conventie dat hij de Belgen en Luikenaren zou bevrijden.²⁶¹ Op 6 november behaalde zijn Armée de Belgique bij Jemappes de beslissende overwinning op het Oostenrijkse

²⁵⁷ Howe, *Foreign Policy*, 72.

²⁵⁸ 'La Fayette (Marie-Joseph-Paul-Roch-Yves-Gilbert du Motier, marquis de)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 3 (1891) 510-515. Lebrun vervulde die functie van 11 augustus 1792 tot 2 juni 1793. Howe, *Foreign Policy*, 96.

²⁵⁹ Ibidem, 94; Polasky, *Revolution*, 216. Jacques Godechot schreef de inname van België daarentegen toe aan expansiedrift bij de Girondijnen. Godechot, *La grande nation*, 208-210.

²⁶⁰ Howe, *Foreign Policy*, 103.

²⁶¹ *Moniteur*, 17 oktober 1792.

leger. Een snelle opmars volgde en op 14 november maakte hij zijn intrede in Brussel. De plannen voor de oprichting van een Belgisch-Luikse democratische republiek die de voorbije jaren door Lebrun, het comité van Belgen en Luikenaren en hemzelf waren gesmeed, konden nu ten uitvoer worden gebracht.²⁶²

Voorafgaand aan de invasie richtte Dumouriez met de goedkeuring van de Conventie een manifest aan de Belgen waarin hij de bedoeling van de invasie uiteenzette. In de tekst loofde hij de Belgische vrijheidsliefde, die zich zelfs eerder had gemanifesteerd dan de Franse. De Franse legers kwamen hun vrijheidslievende broeders ter hulp om de Oostenrijkers te verdrijven en de volkssoevereiniteit te laten zegevieren: ‘Nous entrons incessamment sur votre territoire, nous y entrons pour vous aider à planter l’arbre de la liberté sans nous mêler en rien de la Constitution, que vous voudrez adopter. Pourvu que vous établissiez la Souverainité du peuple et que vous renonciez à vivre sous les despotes quelconques, nous serons vos frères, vos amis et vos soutiens’.²⁶³

Dumouriez wilde ten allen prijze vermijden om de Belgen te verontrusten over de Franse aanwezigheid. Vele behoudsgezinde Belgen stonden wantrouwig tegenover het revolutionaire en republikeinse experiment van hun zuiderburen. Statistische opiniemakers hadden tijdens de voorgaande jaren gewaarschuwd voor de funeste filosofische en antikatholieke uitgangspunten van de Revolutie. Bovendien was de mislukte eerste invasie poging in de maand juni, waarbij de steden Menen en Kortrijk waren veroverd, een traumatische ervaring geweest. Bij hun aftocht brandden de Franse troepen in opdracht van generaal Jarry (1764-1819) enkele gehuchten bij Kortrijk plat. Die krijgsdaad had zowel in België als Frankrijk tot grote verontwaardiging geleid en de geloofwaardigheid van de Franse bevrijdingsretoriek aangetast.²⁶⁴ Daarom benadrukte Dumouriez in zijn pamflet dat de Fransen niet kwamen veroveren maar bevrijden. Bovendien verbood hij het nemen van onpopulaire maatregelen zoals de introductie van het Franse assignaat (papiergeld) en opeisingen door het leger.²⁶⁵

Bij hun intocht in november wachtte de Franse soldaten een warm onthaal. In vele steden werden ze door de bevolking als bevrijders ontvangen. Dit enthousiasme kwam voort uit de hopeloze blokkering van de Belgische politieke situatie. De spanning tussen vonckisten en statisten liep opnieuw hoog op terwijl de Oostenrijkse regering van beide partijen vervreemd was geraakt.²⁶⁶ Het regime van Leopold II was in korte tijd erg onpopulair geworden en werd door veel Belgen als despotisch ervaren.²⁶⁷ Het manifest van Dumouriez leek het vertrouwen in de Franse bevrijders te rechtvaardigen.

²⁶² Howe, *Foreign Policy*, 111.

²⁶³ C. Dumouriez, *Manifeste du Général Dumouriez au peuple de la Belgique. De Valenciennes, le 26 octobre 1792* (Valenciennes, 1792).

²⁶⁴ Howe, *Foreign Policy*, 87; Tassier, *Histoire*, 47.

²⁶⁵ Tassier, *Histoire*, 112.

²⁶⁶ Polasky, *Revolution*, 217.

²⁶⁷ M. Lamblot, ‘Les belges face au “nouveau régime” et à la France: une approche de l’opinion publique (1787-1792)’, in: R. Martinage (ed.), *Justice et institutions françaises en Belgique (1795-1815): Traditions et innovations autour de l’annexion* (Rijssel, 1996) 185.

Aangezien de Fransen beloofden om de Belgen de vrije hand te laten in de keuze van een grondwet hadden zowel conservatieven als democraten redenen tot optimisme.

Enkele dagen na de overwinning, op 8 november, lanceerde Dumouriez een tweede boodschap aan de Belgen waarin hij de Franse opvatting over vrijheid preciseerde. Hij verklaarde dat door het verdrijven van de Oostenrijkers alle bestaande autoriteiten vervielen en dat de soevereiniteit van het volk was hersteld. Het natuurrecht bepaalde 'que c'est lui, Peuple, qui est le Souverain, & que nulle Personne n'a l'autorité sur lui, si ce n'est lui-même qui délègue une partie de sa Souveraineté'.²⁶⁸ Hieruit volgde dat het volk zich moest verenigen om zijn soevereine rechten uit te oefenen en zich opnieuw uit te spreken over de grondwet. Het was vrij zijn om elke grondwet aan te nemen die het wenste, zonder dat de Franse Republiek of haar generaals zich met de keuze zouden bemoeien, zolang de volkssoevereiniteit werd gerespecteerd. Hij waarschuwde bovendien dat al wie de vrijheid niet omarmde als een slaaf van het huis van Oostenrijk zou worden behandeld.

Dumouriez, Lebrun en hun medestanders gingen er bij de implementering van hun Belgische plan van uit dat een grote meerderheid van de Belgen democratische hervormingen genegen was. De Brabantse Omwenteling was volgens hen een echte vrijheidsstrijd geweest die enkel door de misleiding en usurpatie van de bevoordeelde standen op een reactionaire mislukking was uitgedraaid. Ze twijfelden er niet aan dat het grootste deel van de bevolking sympathiseerde met de democratische partij. Onder invloed van hun revolutionaire enthousiasme waren ze er bovendien van overtuigd dat het volk gezegend was met een ingeboren neiging tot vrijheid die onder Franse leiding automatisch zou worden geactiveerd.²⁶⁹ Ze veronderstelden dat de Belgische nationale vergadering een democratisch geïnspireerde grondwet zou aannemen en dat ze zou overgaan tot de vereniging met Luik. Het manifest bepaalde daarom dat de dorpen en steden zich zo snel mogelijk opnieuw moesten organiseren door de verkiezing van voorlopige vertegenwoordigers. Deze voorlopige besturen zouden afgevaardigden sturen naar voorlopige provinciale vergaderingen ter vervanging van de bestaande provinciale instellingen. Als kers op de taart zouden er verkiezingen komen voor een Belgische nationale conventie die de invoering van een democratische grondwet voor de nieuwe staat zou verzekeren.

De bestuurlijke reorganisatie verliep echter minder vlot dan gepland, vooral in het conservatieve Brabant. Terwijl de verkiezing van nieuwe lokale besturen in de andere gewesten vrij vlot ging, kwam ze in Brabant slechts traag van de grond. Hier en daar kwamen er bovendien klachten over manipulatie van de verkiezingen die de geloofwaardigheid van de nieuwe besturen aantastte. Die beschuldigingen waren wellicht niet ongegrond. In de meeste steden en dorpen werden de afgevaardigden per acclamatie aangewezen door de in de hoofdkerk verzamelde inwoners.²⁷⁰ De verkiezingen stonden onder leiding van Franse agenten of leden van het Comité des

²⁶⁸ C. Dumouriez, *Nous Charles-François Dumouriez* (Mons, 8 november 1792).

²⁶⁹ Polasky, *Revolution*, 223.

²⁷⁰ Tassier, *Histoire*, 131.

Belges et Liégeois unis die het kiesproces gemakkelijk konden beïnvloeden in het voordeel van democratische kandidaten. Dumouriez had hen verboden om dwang uit te oefenen maar had hen wel aangemoedigd om alle beschikbare overtuigingsmiddelen te gebruiken om de Belgen een vrije grondwet te laten aannemen.²⁷¹ In Brussel was er overduidelijk sprake van beïnvloeding, met felle statistische reacties tot gevolg.²⁷² In steden waar toch overwegend conservatieve afgevaardigden werden verkozen, zoals in Leuven, Mechelen, Antwerpen, Vilvoorde en Tienen, legden de nieuwe besturen een verklaring af waarin ze trouw zwoeren aan de Blijde Inkomst, het katholieke geloof en de Staten van Brabant.²⁷³

Statistische opiniemakers protesteerden ondertussen tegen de samenroeping van een grondwettelijke vergadering. Kort na het de publicatie van het tweede manifest van Dumouriez verscheen in Brussel een pamflet waarin het conservatieve standpunt nog eens haarfijn werd uiteengezet.²⁷⁴ De auteur stelde dat het doel van de Brabantse Omwenteling de verdediging was geweest van de aloude constituties die de vrijheid van het Brabantse volk waarborgden. De leden van de Staten waren de waardige vertegenwoordigers van het volk en verdienden lof voor hun onversaagde verzet tegen de Oostenrijkse despoot ter bescherming van de rechten van de natie. Op Dumouriez' belofte dat de Fransen zich niet zouden mengen in de keuze van een nieuwe grondwet antwoordde de auteur in naam van zijn landgenoten: 'Nous avons l'honneur de Vous dire avec cette franchise qu'inspire l'amour de la Liberté, que nous ne devons pas *adopter une constitution* puisque nous en avons une pour laquelle nos Ancêtres, depuis une si longue série de siècles, ont versé tant de sang: le même sang coule dans nos veines, & c'est pour cette Constitution chérie que nous combattrons contre les Despotes & que nous verserons jusqu'à la dernière goutte de notre Sang'.

In Brabant stuitte de verkiezing van provinciale afgevaardigden op statistisch verzet.²⁷⁵ De lokale conservatieve besturen weigerden om afgevaardigden te sturen naar de provinciale assemblee aangezien die een inbreuk inhield op de macht van de Staten. Dumouriez reageerde door zich opnieuw tot de Belgen te richten en hen te wijzen op het ondemocratische en misleidende karakter van de oude constitutie: 'Ce qu'on appelle sa [van het volk] constitution n'en est pas une. Elle n'a pas été faite par lui, ni pour lui; il faut qu'il puisse prononcer sur celle qu'il lui sera convenable

---

²⁷¹ Howe, *Foreign Policy*, 112.

²⁷² Polasky, *Revolution*, 219; L. Galesloot, *Chronique des événements les plus remarquables, arrivés à Bruxelles de 1780-1827* (Brussel, 2002) 97; KB, Handschriften, 13463-65, Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het jaar 1780 tot 1805*, deel 2: *Extra Ordinaire geschiedenissen voorgevallen in ons Nederland, naer de afleyghheit van onse doorluchtige Keyserinne Maria Theresia, Welcke troebbels veroorsaect syn geweest door haeren opvolger josephus II haeren oudsten soon*, f. 59v; SAB, OA, nr. 3106, *Opmerkingen van eenige zaeken in de stad Brussel voorgevallen*, p. 41.

²⁷³ Tassier, *Histoire*, 131.

²⁷⁴ S.a., *Réponse d'un Belge au Manifeste du Général Dumouriez* (s.l., 1792). De auteur was vermoedelijk de behoudsgezinde publicist Antonius De Braeckenier.

²⁷⁵ Howe, *Foreign Policy*, 113; Tassier, *Histoire*, 169.

d'adopter'.²⁷⁶ Hij stelde de constitutie bovendien verantwoordelijk voor het mislukken van de eerste Belgische greep naar de vrijheid. Ze had de gepriviliegeerde klassen immers in staat gesteld om de macht over te nemen terwijl ze het volk onwetend hadden gehouden over zijn rechten.

Hij richtte zich in de eerste plaats tot de leden van de derde stand, de arbeiders en handwerklieden, die hij als het fundament van de natie beschouwde. Zij hadden het meeste te winnen bij een hervorming van de grondwet en toonden zich enthousiast voor de vrijheid. Hun vrijheidsopvatting liet echter te wensen over: 'avec quelle douleur vous ai-je entendu crier: *vive la liberté, vive les états!* C'est comme si vous disiez: *vive la liberté, vive l'esclavage!*'.²⁷⁷ Om echt vrij te worden dienden ze het gelijkheidsprincipe te omarmen en af te rekenen met de Staten, de privileges, de feodale rechten en de oude constitutie. Ook in een redevoering voor de Brusselse jakobijnse club stelde de generaal dat elke autoriteit moest voortkomen uit het volk, en dat 'toute autre corporation, sous quelque dénomination qu'elle puisse être, de prêtres, de nobles, d'Etats, etc., est abolie dans le règne de la liberté'.²⁷⁸

Die verklaringen waren een streep door de rekening van de statisten die nog steeds hoop koesterden op het herstel van een aristocratische standenrepubliek. Als reactie op Dumouriez' boodschap verscheen het pamflet *Het Neerlandsch volk aen den Lieutenant Generael Dumouriez*. De auteur ervan weerlegde in virulente bewoordingen de beweringen van de generaal over de aard van de vrijheid. Die was niet te vinden in democratische waanideeën maar in de oude constituties die het volk al zo vaak met succes hadden verdedigd tegen de soevereine dwingelanden. 'Den wensch van de meerderheyl van het Volk is van te maintineren Religie, Constitutie en Wetten, voor de welke in de Revolutie van anno 1555 tot anno 1584 zoo veel Bloed vergoten is, en nu wederom van anno 1786 tot 1792'.²⁷⁹ De afschaffing van de constitutie betekende de opheffing van het laatste bastion tegen de slavernij. Wat zou er immers worden van het Nederlandse volk indien het de constituties annuleerde en vervolgens opnieuw door de Oostenrijkers werd veroverd?: 'In de Rattevalle en Slaven voor altyd'. Ook Hendrik Vander Noot en andere statistische opiniemakers waarschuwden in pamfletten dat de Franse vrijheidsopvatting niet verenigbaar was met de Belgische tradities.²⁸⁰ Het verleden toonde voldoende aan dat vrijheid en geluk in België slechts door een aristocratisch en corporatief model konden worden gegarandeerd.

Om te vermijden dat de statistische oppositie de overhand zou krijgen werd versneld overgegaan tot de organisatie van verkiezingen voor een Belgische nationale conventie. Per provincie werden vertegenwoordigers gekozen die uit hun midden een

²⁷⁶ C. Dumouriez, *Proclamation du général Dumouriez, pour la formation des assemblées primaires & provinciales & d'une convention nationale dans la Belgique*, geciteerd in: *Journal de la Société des Amis de la Liberté et de l'Egalité* (Brussel, 1793) 24 december 1792. Los verspreid onder de titel: *Le Général Dumouriez au peuple belge* (s.l., 1792).

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ *Journal de la Société*, 23 november 1792.

²⁷⁹ S.a., *Het Neerlandsch volk aen den Lieutenant Generael Dumouriez* (s.l., 1792).

²⁸⁰ Polasky, *Revolution*, 226.

afvaardiging naar de conventie zouden sturen.²⁸¹ De eerste verkiezingen vonden plaats in Brussel op 29 december. De statisten behaalden een verpletterende overwinning. De meeste secties namen vooraf een verklaring aan waarmee ze hun trouw aan de oude orde en de constituties bevestigden en de macht van de afgevaardigden beperkten. De gekozenen mochten louter een uitvoerende taak uitoefenen in de plaats van de verdreven hertog en mochten zich niet inlaten met wetgeving, die het prerogatief van de Staten bleef. De voorgeschreven eed aan de vrijheid en de gelijkheid werd geweigerd en vervangen door een eed aan het 'Vry ende Souveryn Volk van de Provintie van Brabant', waarmee de gekozenen beloofden 'te handhaven de Heylige Roomsche-Catholyke ende Apostolyke Religie [en] de Constitutie van desen Lande van Brabant'.²⁸² De eed hield tevens een verwerping in van de idee van een eengemaakte Belgische staat waarin de oude provincies zouden verdwijnen.

Het mislukken van de verkiezingen voor een nationale conventie, die uiteindelijk stukliepen op Brussel, had verstrekken gevolgen. Het betekende het failliet van het plan voor de creatie van een democratische Belgisch-Luikse republiek.²⁸³ Zonder nieuwe grondwet bleef België in Franse ogen een reactionaire standenstaat. De Franse Conventie had de inval gesteund met het oog op de bevrijding van het volk en niet om een Statenregime te installeren. Dat had ze ook al duidelijk gemaakt door op 15 december een decreet te stemmen dat het vertrouwen van de Belgische publieke opinie in de Franse bedoelingen kelderde. Het decreet bepaalde het door de generaals in bezet gebied te volgen beleid. Het kwam enerzijds voort uit de penibele financiële situatie van Frankrijk ten gevolge van de oorlogsinspanningen in België en anderzijds uit de contrarevolutionaire dreiging in dat gebied.²⁸⁴

Het decreet bepaalde de afschaffing van alle bestaande bestuurlijke instellingen in België.²⁸⁵ Hun goederen werden in afwachting van de vorming van een democratische regering in bewaring genomen door het Franse leger en moesten dienen om de oorlogsinspanningen te vergoeden. Ook alle privileges werden afgeschaft in naam van de gelijkheid. Iedereen die werd verkozen in een politieke functie diende een eed af te leggen op de principes van vrijheid en gelijkheid. Alle bestaande belastingen verdwenen. De auteur van het decreet was Pierre-Joseph Cambon (1756-1820), lid van het *Comité des finances*.²⁸⁶ Hij motiveerde het door te stellen dat de Franse aanwezigheid in België de revolutie niet naderbij had gebracht. Doordat alle oude instituties bleven voortbestaan werd het volk niet aangemoedigd om de vrijheid te omarmen. De Belgische bevolking zou de ogen openen wanneer komaf werd gemaakt met het ancien régime: 'Si nous ne proclamons pas solennellement la déchéance des

²⁸¹ Tassier, *Histoire*, 148.

²⁸² S.a., *Voorstelling voor den wille ende keus te doen door de inwoonders der vry-stad Brussel* (Brussel, 1792). Van de verkiezingen in de verschillende secties werden processen-verbaal gepubliceerd (zie bronnenlijst).

²⁸³ Howe, *Foreign Policy*, 126; Tassier, *Histoire*, 166.

²⁸⁴ Howe, *Foreign Policy*, 122.

²⁸⁵ *Moniteur*, 17 december 1792.

²⁸⁶ 'Cambon (Pierre-Joseph)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 1 (Parijs, 1889) 561-562.

tyrans et des privilégiés, le peuple, accoutumé d'être enchaîné, ne pourrait briser ses fers'.²⁸⁷

Daarnaast diende het decreet bij te dragen tot de redding van het onder druk staande Franse assignaat. Het bezit van de Belgische wereldlijke en geestelijke instanties zou worden gebruikt om de waarde van het papiergeld te dekken. In de oudere, patriottisch geïnspireerde historiografie werd het decreet daarom vaak uitgelegd als een offensieve maatregel die enkel werd ingegeven door revolutionair expansionisme en Franse financiële noden.²⁸⁸ Volgens deze interpretatie was de onderliggende bedoeling om de aanhechting van België bij Frankrijk te bespoedigen. De lokale besturen werden door het wegvallen van de belastingsinkomsten immers financieel drooggelegd en zouden bijgevolg hun taken niet meer kunnen uitoefenen. De daaropvolgende bestuurlijke chaos zou de Belgen ertoe drijven om hun heil te zoeken in de aanhechting bij Frankrijk.

Patricia Howe bestreed deze interpretatie door te stellen dat historici al te sterk zijn voortgegaan op de eigentijdse reacties in België, die zeer afwijzend waren. Ze argumenteert dat het decreet mede gepland was door Lebrun die er een middel in zag om de vorming van een Belgische nationale conventie naderbij te brengen.²⁸⁹ Het argument van financiële plundering wijst ze af omdat de goederen van de afgeschafte instellingen en corporaties niet werden opgeëist maar enkel in bewaring werden genomen in afwachting van de vorming van een democratische regering. Voor de Franse Conventie, die ingestemd had met de Belgische campagne in de veronderstelling dat de Belgen naar een democratische revolutie verlangden, was het decreet een logische stap.

Het antwoord dat de voorzitter van de Conventie op 6 december gaf aan een afvaardiging van het Comité des Belges et Liégeois unis bevestigt die redenering. De delegatie kwam de Conventieleden bedanken voor de bevrijding en smeekte hen om bij het sluiten van internationale verdragen de soevereiniteit van België en Luik te vrijwaren. In zijn antwoord loofde de Conventievoorzitter de vrijheidsliefde van de Belgen en Luikenaren en verzekerde hen van Franse steun voor de oprichting van een onafhankelijke republiek. De nationale soevereiniteit kregen de Belgen niet van Frankrijk maar moesten ze zelf opnemen door het aanstellen van een vrije regering. Frankrijks respect voor het natuurrecht garandeerde dat het die regering zou steunen. Van een veroveringsoorlog kon geen sprake zijn: 'Vous paraissez craindre qu'on altère votre indépendance; ce fut la folie des conquérans de donner leurs loix & leurs coutumes à tous les peuples. Rome les imposa aux peuples vaincus, mais la France n'a rien conquis pour elle dans la Belgique que vos cœurs; elle n'a vaincu que les Autrichiens'.²⁹⁰ Daarmee bevestigde hij Dumouriez' belofte van zelfbeschikking.

²⁸⁷ *Moniteur*, 18 december 1792.

²⁸⁸ Zie: Tassier, *Histoire*, 166.

²⁸⁹ Howe, *Foreign Policy*, 124.

²⁹⁰ *Journal de la Société*, 15 december 1792.

Desondanks maken de bepalingen van het decreet duidelijk dat er aan Franse zijde in steeds interventionistischer termen werd gedacht over de bevrijding van de buurlanden. Een altruïstisch vrijheidsdiscours raakte in toenemende mate verweven met een pleidooi voor het bewaken van de Franse belangen. Cambon schroomde niet om een omvangrijk deel van het rapport dat als motivatie diende voor het decreet te wijden aan het verwachte gunstige effect op de waarde van het Franse staatspapier. Bovendien werd 'vrijheid' in steeds exclusievere termen gedefinieerd. Vrijheid kon enkel bestaan volgens de principes van de Franse Revolutie, die van universele waarde werden geacht. Wie zich daartegen verzette en verdroeg dat er slechts halve vrijheid heerste door overblijfselen van het ancien régime in stand te houden, was de vrijheid onwaardig: 'Il faut donc dire au peuples qui voudraient conserver des castes privilégiés: vous êtes nos ennemis; alors on les traitera comme tels, puisqu'ils ne voudront ni liberté, ni égalité'.²⁹¹

De goedkeuring van het decreet ontketende een storm van protest in België. De hele traditionele standensamenleving dreigde erdoor te worden ontmanteld. Bij de Conventie stroomden massaal protestschriften binnen van lokale Belgische besturen. Ook de democratisch gezinde afgevaardigden van de stad Brussel tekenden protest aan. Hoewel ze de Conventie van hun oprechte republikanisme verzekerden, vonden ze het decreet onaanvaardbaar. Niet alleen beschouwden ze het als een aanslag op de Belgische soevereiniteit, bovendien getuigde het van 'une contradiction révoltante' met de eerder gemaakte beloftes van zelfbeschikking. Het Belgische volk beschikte al over vrij verkozen vertegenwoordigers en had van niemand wetten aan te nemen.²⁹² De klacht dat het decreet inging tegen de door Dumouriez gedane beloftes was algemeen. Voor de Belgische publieke opinie stond deze plotse wending in het Franse beleid gelijk aan woordbreuk en velen zagen er een eerste stap in richting despotisme en annexatie.

Voor Dumouriez en Lebrun kwam de massale oppositie als een onaangename verrassing. Ze meenden voor de democratische hervorming van België over een breed draagvlak te beschikken.²⁹³ De heftige Belgische reacties toonden aan dat ze zich hadden vergist. De kans op de vorming van een Belgische nationale conventie, die essentieel was voor de stichting van een democratische republiek, werd er ernstig door gecompromitteerd. Het was bovendien koren op de molen van de statistische oppositie die zich ten volle inspande om het draagvlak voor de Franse aanwezigheid te ondergraven. Ondanks zijn inhoudelijke steun voor het decreet raakte Dumouriez er dan ook van overtuigd dat enkel de intrekking ervan de Belgische campagne nog kon doen slagen. Eind december begaf hij zich naar Parijs om er te pleiten tegen de implementatie van het decreet. Hij vond er geen gehoor.

---

²⁹¹ *Moniteur*, 17 december 1792.

²⁹² S.a., *Extrait du Procès-verbal de l'assemblée des Représentans provisoires du Peuple de la ville libre de Bruxelles. Publié extraordinairement* (Brussel, 1792).

²⁹³ Howe, *Foreign Policy*, 125.

'Rien de si triste que l'entrée joyeuse'.²⁹⁴
Radicale democraten over het verleden

Dat ook veel leidende vonckisten tegen het decreet protesteerden, legde het verschil in overtuiging bloot tussen de radicale democraten en de gematigde strekking. Die laatste was er in vele plaatsen in geslaagd om door te dringen tot de nieuw verkozen lokale besturen, waar ze de macht niet zelden deelde met leden van de oude elite.²⁹⁵ De meerderheid van de democratische leden was afkomstig uit de middenklasse, was professioneel actief als handelaar of in een vrij beroep en had politieke ervaring opgedaan in het vonckistische verzet.²⁹⁶ Waar de democraten over een meerderheid beschikten, gingen de voorlopige besturen over tot gematigde hervormingen in de geest van vrijheid en gelijkheid.²⁹⁷ De oude bestuurstructuren, waaronder de Staten, werden ontbonden. De vrijheid van pers en van meningsuiting werd ingesteld, politieke gevangenen van het vorige regime werden bevrijd. De vrijstelling van belasting voor de geprivilegieerde klassen werd ongedaan gemaakt. Er werden maatregelen genomen ter bevordering van de vrije handel en de onbeperkte uitoefening van beroepen. Meer ingrijpende hervormingen, zoals de afschaffing van de ambachten, lieten de voorlopige vertegenwoordigers echter over aan de nog te vormen nationale conventie. Het zittend administratief personeel werd bovendien in dienst gehouden om de functionering van het bestuursapparaat te verzekeren.²⁹⁸ Ondanks hun democratische oriëntatie protesteerden de voorlopige besturen massaal tegen het decreet van 15 december.

Daarnaast ontwikkelde zich een circuit van radicale democraten zonder bestuursdeelname. Leden van het Comité des Belges et Liégeois Unis doorkruisten het bezette gebied om de verkiezingen van de lokale besturen te regelen en de democratische zaak te propageren. In de steden richtten ze een netwerk op van democratische clubs. Deze *Sociétés des amis de la Liberté et de l'Égalité* werden georganiseerd naar het voorbeeld van de beroemde Parijse *Club des Jacobins* die een grote invloed uitoefende op de Franse politiek. De clubs waren bedoeld als leerscholen in de principes van vrijheid en gelijkheid en als politieke drukingsgroepen. Democratisch gezinde burgers kwamen er bijeen om stichtende redevoeringen te beluisteren, politieke discussies te voeren en aan het politieke en militaire gezag gerichte petitie's op te stellen waarin ze hun eisen met betrekking tot de hervorming van de samenleving uiteenzetten. Het dagelijks bestuur van de clubs werd op regelmatige tijdstippen democratisch verkozen. Voor niet-leden was er een publiektribune voorzien om de vergaderingen bij te wonen.

Aanvankelijk bestond er een uitstekende verstandhouding tussen de clubs en de voorlopige lokale besturen. In Brussel nodigden de voorlopige vertegenwoordigers

²⁹⁴ P. Chaussard, *Mémoires historiques et politiques sur la révolution de la Belgique et du pays de Liège en 1793* (Parijs, 1793) 357.

²⁹⁵ Tassier, *Histoire*, 177.

²⁹⁶ Polasky, *Revolution*, 246.

²⁹⁷ Tassier, *Histoire*, 186.

²⁹⁸ *Ibidem*, 182.

de club uit om met een officiële delegatie aanwezig te zijn bij hun beraadslagingen. Naarmate het verschil in zienswijze tussen radicale en gematigde democraten duidelijker werd, verzuurden de relaties echter. Door hun gemengde samenstelling en de eerder hervormingsgezinde oriëntatie van de democratische leden voeren de voorlopige vertegenwoordigers een gematigde koers. Ze spanden zich bovendien in om de publieke opinie niet te choqueren, terwijl de clubleden aandrongen op onmiddellijke en ingrijpende hervormingen.²⁹⁹ In tegenstelling tot de verkozen democraten konden de meeste clubleden niet bogen op politieke ervaring.³⁰⁰ Net als in Frankrijk ontwikkelden de clubs zich tot zeer radicale genootschappen. Vanwege hun radicaliteit trokken ze steeds minder volk terwijl ze zich anderzijds steeds nadrukkelijker manifesteerden in de publieke ruimte.³⁰¹

Bij de leidende clubleden waren behalve leden van het Comité des Belges et Liégeois unis ook ingeweken Franse radicalen en soldaten. Zo werd de Antwerpse *Société des amis des droits de l'homme* opgericht door Claude-Remy Buirette de Verrières (1749-1793), een kolonel-generaal van de Parijse *Gendarmerie Nationale* die in Antwerpen was gearriveerd aan het hoofd van twee bataljons sansculotten.³⁰² In zijn redevoering tijdens de stichtingsvergadering van de club op 9 december beriep hij zich op zijn aandeel in de oprichting van de befaamde Parijse *Club des Cordeliers* en op zijn deelname aan de bestorming van de Bastille.³⁰³ Hij trok fel van leer tegen de koningen, de adel en de hoge geestelijkheid die de mensen zolang onwetend hadden gehouden en nam zich voor om de Antwerpenaren te onderwijzen in de principes van vrijheid en gelijkheid.

Zijn radicale standpunten vielen bij het talrijk opgekomen publiek in slechte aarde. De eerste twee vergaderingen werden geschorst omdat de gekozen secretarissen van het genootschap weigerden om de eed af te leggen zolang daarin geen melding werd gemaakt van trouw aan de rooms-katholieke religie. De andere aanwezigen steunden hen en jowden Verrières uit toen deze verklaarde dat het katholicisme strijdig was met de vrijheid. De in woede ontstoken kolonel verjoeg vervolgens de secretarissen, die door de massa als helden naar buiten werden gedragen.³⁰⁴ Hij schoffeerde de behoudsgezinde bevolking verder door de Sint-Carolus Borromeuskerk op te eisen als

²⁹⁹ Polasky, *Revolution*, 223.

³⁰⁰ Ibidem, 232.

³⁰¹ Tassier, *Histoire*, 210.

³⁰² J.P. Barbier, *Des Châlonnais célèbres, illustres et mémorables* (s.l., 2000) 42; F. Mertens en K. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden*, dl. VI (Antwerpen, 1977) 338-341; F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. VII: *Met Oostenrijk en onder de Fransen (1715-1814)* (Brussel, 1984, orig. 1927-1949) 130-133.

³⁰³ C.R. Buirette de Verrières, *Discours prononcé par le Républicain Verrières, Colonel-Général de la Gendarmerie Nationale Parisienne, en garnison à Anvers, A l'ouverture de la Société des Amis des Droits de l'Homme, ou Club de la Liberté de l'Escaut, Le 9 Décembre, l'An premier de la République & de la Liberté de l'Escaut* (Antwerpen, 1792).

³⁰⁴ Van der Straelen, J.B. en J.F., *De kronijk van Antwerpen*, dl. IV (ed. F. Prims en J. Rylant) (Antwerpen, 1932) 117.

clublokaal en te beslissen dat het genootschap ook zou bijeenkomen op zondagen en kerkelijke feestdagen.

Van de Antwerpse club bleven slechts enkele in druk verspreide redevoeringen bewaard, evenals getuigenverslagen over een aantal van haar activiteiten.³⁰⁵ De Brusselse club liet gedetailleerde zittingsverslagen publiceren. Deze documentatie laat toe om een nauwkeurig beeld te scheppen van het historisch discours dat er werd gehanteerd. Dit discours vertegenwoordigt niet enkel de opvatting van een geïsoleerd groepje Brusselse radicale democraten maar is representatief voor de radicaal democratische beweging in heel Brabant. De Brusselse club was het brandpunt van die beweging en haar invloed overschreed dan ook de stadsgrenzen. Vooraanstaande democraten en leden van het Comité des Belges et Liégeois unis waren er actief. Ze onderhield bovendien intensieve contacten met de militaire overheid, het voorlopige stadsbestuur en andere clubs.

De ideeën over vrijheid en de geschiedenis van de Nederlanden die in de clubs werden geventileerd, getuigen van een wederzijdse beïnvloeding tussen het Franse en het Brabantse vrijheidsdiscours. Hoewel de clubleden het Franse vrijheidsideaal voorstonden, blijkt uit hun redevoeringen dat ze hun politieke ideeën bleven formuleren in dialoog met het Brabants constitutionalisme. In tegenstelling tot de statisten verwierpen ze de geschiedenis als maatstaf voor het heden. Toch bleef het verleden ook voor hun vrijheidsopvatting een belangrijke legitimatiegrond. Hun historische ideeën vertegenwoordigen daarom een belangrijk stadium in het Belgische democratische denken. Het werd vormgegeven door autochtone democraten, Belgen die revolutionaire ervaring hadden opgedaan in Parijs en ingeweken Franse revolutionairen. Veel van de ideeën die er werden ontwikkeld, vonden hun weg naar het officiële Franse discours.

Niet alleen de statisten beriepen zich op de geschiedenis als oorsprong en rechtvaardiging van het Belgische verlangen naar vrijheid. Ook de radicale democraten stelden dat de Belgen bezield waren van een vrijheidsliefde die zich sinds eeuwen had geuit in opstandigheid tegen de vorst. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het enthousiaste applaus dat in de Brusselse club weerklonk voor de redevoering die door een afvaardiging van het voorlopige stadsbestuur was gehouden in de Franse Conventie om haar te danken voor de bevrijding. Daarin klonk het: 'nous avons connu, exercé les droits de la liberté pendant quatorze siècles, & si les tyrans en ont paralysé l'effet, depuis le duc d'Albe jusqu'à l'époque présente, nous n'avons jamais cessé de combattre, par l'insurrection, les injustices & l'oppression des successeurs de Philippe II. La maison d'Autriche, durant 200 années que son despotisme a gouverné,

³⁰⁵ C.R. Buirette de Verrières, *Discours prononcé par le Républicain Verrières Colonel-Général de la Gendarmerie Nationale Parisienne, en garnison à Anvers, A l'ouverture de la Société des Amis des Droits de l'Homme, ou Club de la Liberté de l'Escaut, Le 9 Décembre, l'An premier de la République & de la Liberté de l'Escaut* (Antwerpen, 1792); s.a., *Adresse et Réflexions des amis des droits de l'homme à leurs concitoyens, dont l'impression & traduction a été arrêtée par la Société dans la séance du 20. de l'An 1793* (Antwerpen, 1793. Exemplaar in: SAA, AR, PK 2858, nr. 431); s.a., *Qu'étions nous? Que sommes nous & qu'allons nous devenir? Discours prononcé dans la Société des Amis des Droits de l'Homme Etablie en cette Ville* (Antwerpen, 1793).

n'a pas cessé de nous voir indépendans par principe, & prêts à lui opposer la résistance de force; & nous pouvons dire qu'avant la fin du seizième siècle, il n'y avoit que les belges & les suisses qui connussent la liberté en Europe'.³⁰⁶ Net zoals de statisten zagen de radicale democraten het verlangen om de eigen vrijheid te bewaken als de rode draad in de Belgische geschiedenis. Ook zij haalden de zestiende-eeuwse Opstand aan als een belangrijk precedent voor de strijdvaardigheid van het volk.

In hun pogingen om aan te tonen dat de Belgen geschikt waren voor de ware vrijheid bedienden de clubleden zich dus niet uitsluitend van universele, natuurrechtelijke principes. Het Belgische volk kende de vrijheid want had haar in het verleden zelf uitgeoefend. Ook toen het daarna door despoten was overheerst, had het zijn vrijheidsliefde gemanifesteerd. De idee van een onveranderlijk nationaal karakter bleef dus overeind. Over wanneer en onder welke omstandigheden het volk vrij was geweest, vertelden de radicale democraten een heel ander verhaal. Volgens de meeste statistische versies waren de Belgen pas door Jozef II opnieuw onder het juk gebracht. Het herwinnen van de vrijheid hield dus eenvoudig een terugkeer in naar de bestuurlijke omstandigheden onder Maria Theresia. Volgens de clubleden was het despotisme van veel vroegere datum. In bovenstaand fragment is de Opstand het keerpunt tussen een vrij en een onvrij regime. Filips II en de hertog van Alva worden erin aangeduid als de tirannen die de Belgen onder het juk brachten. De Spaanse en Oostenrijkse opvolgers van eerstgenoemde zetten die despotische lijn verder. Ook Lebrun situeerde de knechting van de Belgen in zijn *Manifeste des Belges et Liégeois Unis* in de zestiende eeuw.

Dezelfde geschiedvisie spreekt uit een in radicaal democratische middens ontstaan pamflet waarin opnieuw twee standbeelden de politieke situatie becommentarieerden. In *Les Nuits de Jean de Nivelles, contes Belgiques* converseerde Manneken Pis met Jean de Nivelles, de *jaquemart* van de Sint-Gertrudiskerk van Nijvel.³⁰⁷ Het Manneken liet zich voorstaan op zijn schamele klederdracht om de rol van radicale democraat te vertolken: 'je suis un vrai sans-culotte & je m'en fais gloire'.³⁰⁸ De Nijvelse klokkenluider was volgens de legende de beeltenis van de edelman Jean de Montmorency. Gezien die hoge afkomst verdedigde hij het behoudsgezinde standpunt. Samen bespraken ze de voor- en nadelen van de oude constitutie en zochten daarvoor illustraties in de Belgische geschiedenis. Als 'oudste burgers' van hun respectievelijke steden konden ze immers bogen op de nodige ervaring.

Het Manneken spande zich in om aan te tonen dat de oude constitutie het volk had geketend en dat de afschaffing ervan een voorwaarde was om vrij te worden. Ook hij verwees naar de Opstand als de zwanenzang van de Belgische vrijheid. Hij loofde het martelaarschap van de graaf van Egmont en de baron van Montigny, wier

³⁰⁶ *Journal de la Société*, 12 december 1792.

³⁰⁷ S.a., *Les Nuits de Jean de Nivelles, contes Belgiques*, 5 afl. (Brussel, 1793). Ook één van reuzen uit de Brusselsse Ommegang heette Jean de Nivelles. W. Knops, *Marionetten en reuzen in Brabant* (Brussel, 1979); L. van Acker, 'Les Géants de l'Ommegang de Bruxelles', in: R. Desart (ed.), *Les géants du Brabant* (Brussel, 1959) 16.

³⁰⁸ S.a., *Les Nuits de Jean de Nivelles, contes Belgiques*, afl. 1 (Brussel, 1793).

bloed had gevloeid op 'les échafauds de l'infâme Philippe II'.³⁰⁹ Ook verheerlijkte hij het optreden van de protesterende lagere edelen die zich, na door 'les vils esclaves de Philippe II' bedelaars te zijn genoemd, trots met houten bedelnappen tooiden. Hoewel de klokkenluider de constitutie verdedigde, moest hij toegeven dat de geest van vrijheid sinds die dagen uit België was verdwenen: 'j'ai beau promener mes yeux sur la Belgique, je n'y vois plus de Hornes, de Montigny, de d'Egmont: tu dors d'Egmont...'. Daarmee onderschreef hij de idee dat de Belgen sinds het despotische regime van Filips II geketend waren. Dat de zuidelijke provincies na de Opstand onder Spaans bewind waren gebleven, had de vrijheid in de kiem gesmoord: 'Ah! C'était dans ces jours brûlans du Patriotisme, qu'il fallait élever l'arbre de la liberté: il a fleuri dans les marais du Batave, il s'est séché sur les riches campagnes du Belge'.

De door de radicale democraten geventileerde ideeën over de vroegere Belgische vrijheid waren enigszins dubbelzinnig. Hun overtuiging dat er in de zestiende eeuw vrijheid had geheerst in de Nederlanden was in tegenspraak met hun veroordeling van elk monarchaal regime als despotisch. Ondanks de weeklacht van Jean de Nivelles waren er trouwens ook in een recenter verleden nog martelaren van de vrijheid te vinden. Zo werd in de club de terechtstelling van Frans Anneessens (1660-1719) in herinnering gebracht. Deze Brusselse ambachtsdeken was in 1719 onthoofd vanwege zijn rol in de revolve van de ambachten tegen de Oostenrijkse overheid. Op de clubvergadering van 20 december werd het voorstel gelanceerd om het proces van Anneessens te herzien en hem op die manier eerherstel te bezorgen.³¹⁰ Dat Anneessens en de zijnen in opstand waren gekomen ter verdediging van hun aloude voorrechten deed kennelijk niet terzake. Zijn terechtstelling maakte hem tot een ideale martelaar van de verknechte Belgische vrijheidsliefde.

Maar ook een ouder verleden werd ingeroepen om de aanspraak op een republikeins regime te rechtvaardigen. In de Antwerpse club werd het aloude beeld van de dappere Galliërs aangehaald: 'Enfans d'un pays fameux depuis plus de vingt siècles par son amour pour la Liberté! Descendans de ces peuples antiques auxquels le conquérant des Gaules fut obligé de s'allier'.³¹¹ Erg veel aandacht werd er in de clubs echter niet besteed aan het definiëren van die vrije oorsprongstoestand. Veruit de meeste historische inspanningen gingen naar het aantonen van het onvrije karakter van het constitutionele regime. De sprekers bestreden met klem de statistische bewering dat de constituties steeds de Belgische garantie op vrijheid waren geweest. In de clubs viel er geen enkel positief woord meer in verband met de oude grondwetten. Niet alleen heetten ze gebrekkig en onvolmaakt te zijn, voor de aristocratie waren ze zelfs het geëigende middel geweest om het volk in slavernij te leiden.

³⁰⁹ Ibidem. Floris van Montmorency, graaf van Montigny, was een achterkleinzoon van Jean de Nivelles en een jongere broer van Filips de Montmorency, beter bekend als de graaf van Horne. In 1570 werd hij net als zijn broer ter dood gebracht na een vonnis door de Raad van Beroerten.

³¹⁰ A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, dl. 2 (Brussel, 1968, orig. 1845) 358.

³¹¹ S.a., *Adresse et Réflexions des amis des droits de l'homme à leurs concitoyens* (Antwerpen, 1793). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2828, nr. 431.

De hoge leeftijd van de oude grondwetten, die voorheen zo vaak was geroemd, strekte daarbij tot nadeel. Onveranderlijk werd er gewezen op het primitieve karakter van de tijden waaruit ze stamden: ‘restes de l’ancienne barbarie de nos ancêtres’, ‘gothique constitution du Brabant, mère complaisante de tous les usurpateurs & des sang-sues publiques, & marâtre du peuple laborieux’, ‘vieille & difforme constitution des états (...) imparfaite dans son origine, détestable dans ce qu’elle fut après’.³¹² De leeftijd van de constituties stond in een omgekeerd evenredige verhouding tot hun vrijheidswaarde.

Die redenering was het gevolg van de idee dat de menselijke geest door de geschiedenis heen een opwaartse evolutie doormaakte richting verlichting. J. Chateigner, de secretaris van het Brusselse genootschap, formuleerde die gedachte glashelder in zijn inleiding op de zittingsverslagen: ‘Nous ne sommes plus dans ces tems d’ignorance, de fanatisme & du despotisme nobiliaire & monacal, où la déclaration donnée sur une papillote; que la Souveraineté réside dans le Peuple lui suffisoit, & en abandonnoit bonnement l’exercice à ceux qui s’en emparoiert, sous le ridicule, le faux & le révoltant prétexte qu’ils étoient ses représentants nés. Non, le règne de l’erreur, comme celui de tous les genres d’esclavages, de tous les genres de despotisme est passé’.³¹³ Om de leden te doordringen van de superioriteit van de Franse wetten werd in de vergadering van 29 november beslist om voortaan driemaal per week collectief de Blijde Inkomst te lezen en een bepaling eruit te vergelijken met de artikelen van de Verklaring van de rechten van de mens.³¹⁴

Hun grootste inhoudelijke kritiek betrof het feit dat het volk op basis van de constituties werd vertegenwoordigd door een geprivilegieerde minderheid die het niet zelf kon aanduiden. De bevoorrechte standen verdedigden enkel hun eigen belangen. Ze deden er alles aan om het volk onwetend en onderdanig te houden om zo hun voorrechten – zoals de tiendenheffing en de vrijstelling van belastingen – te kunnen behouden. De oude constitutie ‘fait le bonheur des nobles, des moines & maintient les abus, en laissant le pauvre peuple écrasé d’impôts’.³¹⁵ Zij die er baat bij hadden, slaagden erin om het volk ervan te overtuigen dat het behoud van de oude charters in het belang van de hele samenleving was. In werkelijkheid bevoordeelden ze slechts een kleine minderheid. Als reactie op de conservatieve uitslag van de verkiezing van voorlopige afgevaardigden in Antwerpen eind december verspreidde de lokale club een pamflet waarin de verblinding van het volk door de bevoordeelde klassen aan de kaak werd gesteld: ‘En effet, la postérité pourra t’elle croire, qu’au milieu des armes libres ces vils fauteurs du Fanatisme, aient crié & crient encore à l’esclavage; qu’après des consultations nombreuses ils aient proposés à leurs Concitoyens *de vivre libre sous*

³¹² Brief van Edouard de Walckiers (Mons, 16 november 1792), opgenomen in het *Journal de la Société*, nr. 9 (28 november 1792); *Journal de la Société*, 30 november 1792; *Ibidem*, 7 januari 1793.

³¹³ *Ibidem*, 18 november 1792.

³¹⁴ *Ibidem*, 3 december 1792. Een gelijkaardige oefening werd gemaakt door nationaal commissaris Publicola Chaussard in het boek dat hij achteraf over zijn Belgische missie publiceerde. Chaussard, *Mémoires*, 356-383.

³¹⁵ *Ibidem*, 11 december 1792.

*l'ancienne Constitution, ou, ce qui est la même chose, d'être libre de nom & esclave de fait?*³¹⁶

De beste illustratie daarvan was volgens de clubleden de Brabantse Omwenteling. Tijdens die ongelukkige episode hadden de Staten hun ware gelaat getoond. Ze kaapten de revolutie van het volk om er hun eigen macht mee te vergroten. Niet alleen eigenden ze zich illegaal de soevereiniteit toe, bovendien gebruikten ze de macht uitsluitend ter bescherming van hun eigen privileges. Politieke oppositie smoorden ze met geweld en de schijn van goddelijke rechtvaardigheid in de kiem. Toen de Oostenrijkers voor de deur stonden, verraadden ze het volk opnieuw door het behoud van hun eigen privileges onder Oostenrijkse heerschappij te verkiezen boven het voortzetten van de revolutie. Het volk lieten ze machteloos over aan de Oostenrijkse troepen. Bovendien hadden ze aan de Omwenteling grof geld verdiend.

De afkeer van de clubleden voor de Staten kwam niet alleen voort uit hun inhoudelijke meningsverschillen maar werd mede gevoed door hun rancune over de behandeling van de vonckisten in 1790. Onder de leden bevonden zich heel wat democraten die tijdens de Omwenteling op de vlucht waren geslaan voor gewelddadige vervolging. In de club heerste een cultus rondom het slachtofferschap van die groep. Bewijs van patriottisch gedrag tijdens de Omwenteling strekte tot aanbeveling voor lidmaatschap. Regelmatig werden op de tribune 'slachtoffers van het despotische Statenregime' ontvangen, hetzij democratische oud-strijders, hetzij gewone burgers die in de periode van de Verenigde Nederlandse Staten gewond waren geraakt of onterecht waren opgesloten. Generaal Jan Andries Vander Mersch was tijdens de Omwenteling ondanks zijn glansvolle overwinningen op het Oostenrijkse leger door de Staten gearresteerd vanwege zijn vonckistische sympathie. Bij zijn overlijden werd in het vergaderlokaal met groot rouwceremonieel een portret van hem onthuld.³¹⁷ De afkeer voor de statistische leiders was daarentegen zo groot dat op de vijfde vergadering een verbod werd ingesteld op het uitspreken van de namen Vander Noot en Van Eupen in de club.

Volgens de clubleden hadden echter niet alleen de Staten de constituties gebruikt om het volk te onderdrukken; ook voor de monarch was het pact gesneden koek. Dat ze nadelig waren voor het volk en voordelig voor de vorst sprak alleen al uit het feit dat de nieuwe keizer Frans II (1768-1835) de Belgen beloofde om bij het verdrijven van de Fransen de oude charters integraal in ere te herstellen. Frans was zijn vader Leopold opgevolgd in 1792. Het ontlokte Edouard de Walckiers de volgende overweging: 'Si cette constitution faite il y a 500 ans n'étoit pas favorable au despote Autrichien, il ne la recommanderoit pas sans doute comme il le fait aujourd'hui'.³¹⁸ Het feit dat landvoogdes Marie-Christine bij de Oostenrijkse aftocht het volledige herstel ervan

³¹⁶ S.a., *Adresse et Réflexions des amis des droits de l'homme à leurs concitoyens* (Antwerpen, 1793). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2828, nr. 431.

³¹⁷ H. Vander Linden, 'Mersch (Jean-André Vander)', in: *Biographie nationale*, dl. XIV (Brussel, 1897) 590-596.

³¹⁸ *Journal de la Société*, 11 december 1792.

beloofde, bewees ook volgens Dumouriez dat de constitutie altijd een pact zou zijn 'd'un peuple esclave avec un despote'.³¹⁹ In de club kon de aartshertogin rekenen op de weinig flatterende bijnamen 'hyène', 'architigresse' en 'brûle maison'.

De clubleden stelden zich tot doel om de Brusselaars te onderrichten over de wandaden van de Staten en om de ware vrijheid te promoten. De vergaderingen waren publiek toegankelijk en op marktdagen zetelde een permanent bureau zodat ook buitenlui kennis konden nemen van de nieuwe principes. Daarnaast probeerden de leden de vrijheidsgedachte te stimuleren door acties in de stad. Een belangrijk middel daarbij was het in december opgerichte bataljon sansculotten. Het stond onder bevel van het Franse clublid Estienne en voerde als motto: 'tremblez tyrans et vous esclaves'. Deze radicale republikeinen tooiden zich met pieken en vrijheidsmutsen naar Frans model. Ze namen zich voor de vrijheid te bewaken en haar principes onder de bevolking te verspreiden.³²⁰ Er werden eveneens leden uitgestuurd om de plattelandsbevolking te onderwijzen over de vrijheid. De clubleden huldigden de Rousseauiaanse opvatting dat het bespelen van de zintuigen mensen ontvankelijker maakt voor de inhoud van de overgebrachte boodschap. Daarom organiseerden ze acties en plechtigheden om het ancien régime op een symbolische manier te beëindigen en het rijk van de vrijheid naderbij te brengen.

Zo gingen er stemmen op om de publieke ruimte te zuiveren van de sporen van de oude orde. De Franse agent Alexandre Courtois pleitte er in januari voor om het nieuwe vrijheidsregime zichtbaar te maken: 'quand un peuple se régénérerait, il devoit effacer les traces de son esclavage & n'offrir que des images de la liberté'.³²¹ Hij stelde daarom voor om de oude constitutie in een publieke ceremonie te verbranden, zoals in Frankrijk was gebeurd met de adelstitels. Zijn voorstel vond gretige bijval bij de andere leden. Het voorlopige stadsbestuur werd verzocht om een origineel exemplaar van de Blijde Inkomst ter beschikking te stellen. Bevriende clubs in Vlaanderen en Henegouwen werden aangemoedigd om het Brusselse voorbeeld te volgen. Omdat het graafschap Vlaanderen niet over een geschreven grondwet beschikte, werden de Vlamingen uitgenodigd om zich eveneens van het Brabantse charter te bedienen. Een geschikte gelegenheid voor de ceremonie deed zich voor toen op 13 januari de vaandels van het sansculottenbataljon werden gezegend tijdens een mis in de Sint-Goedelekerk. Tijdens de dienst wakkerden clubleden vanaf de preekstoel het revolutionaire vuur aan. Nadien begaf de stoet van sansculotten en clubleden zich naar de Grote Markt waar ze zich rond de vrijheidsboom schaarden. Een clublid las de terdoodveroordeling van Vander Noot en Van Eupen voor. Hun geschilderde portretten werden vervolgens

---

³¹⁹ Ibidem, 19 november 1792.

³²⁰ Deze muts met typische naar voren vallende punt stamde oorspronkelijk uit het oude Frygië. In Rome werd hij gedragen voor vrijgelaten slaven waardoor hij dienst ging doen als vrijheidssymbool. Tijdens de Franse Revolutie werd de vrijheidsmuts met de sansculottenbeweging en het radicale jacobinisme geassocieerd. Ook de piek was een radicaal revolutionair symbool. Hij verbeeldde de bereidheid om de Revolutie gewapenderhand te verdedigen. S. Anderegg, *Der Freiheitsbaum. Ein Rechtssymbol in Zeitalter der Rationalismus* (Zürich, 1968) 37.

³²¹ Ibidem, 4 januari 1793.

samen met een (niet-origineel) exemplaar van de Blijde Inkomst en een gebundelde verzameling van de Brabantse privileges onder de boom verbrand.³²²

Geanimeerd door hetzelfde iconoclastische enthousiasme keerde de club zich vervolgens tegen het standbeeld van landvoogd Karel van Lotharingen op het Koningsplein.³²³ Het plein was in de tussentijd omgedoopt tot Place de la Liberté en de aanwezigheid van een monument voor een aristocratische heerser werd ongepast bevonden. Sommige clubleden pleitten ervoor om het beeld te verplaatsen of om het enkel van zijn commandantstaf te ontdoen. De meerderheid wenste het echter te verwijderen.³²⁴ Opnieuw diende Frankrijk als voorbeeld. Na de val van de monarchie op 10 augustus 1792 wierpen revolutionaire Parijzenaren de koninklijke standbeelden omver en sloegen ze in stukken. Het sansculottenbataljon klaarde de klus. Na afloop van de verbranding van de Blijde Inkomst begaf de troep zich naar de Place de la Liberté en haalde het beeld met behulp van paarden en touwen omver. Op de lege sokkel plaatsten ze een met eikenloof en de vrijheidsmuts bekroonde buste van generaal Vander Mersch.³²⁵ Na afloop werd ook het Warandepark gezuiverd van aanwezige beeltenissen van vroegere heersers.³²⁶ In de club barstte vervolgens een discussie los over wat er met het omvergeworpen standbeeld moest gebeuren. Diende het omgesmolten te worden tot kanonnen voor het Belgische leger dat generaal Dumouriez probeerde op te richten ter verzekering van de landsverdediging? Of tot muntegeld om die troepen te betalen? De laatste oplossing kreeg de voorkeur: 'qu'on fasse payer au prince Charles la contribution patriotique & qu'on convertisse en monnoie sa statue'.³²⁷ Het voorlopige stadsbestuur stak daar echter een stokje voor. Het liet het beeld veilig opbergen in afwachting van het aantreden van een democratisch verkozen regering.³²⁸

De respectloze behandeling van het standbeeld zorgde in Brussel voor verontwaardiging. Zelfs de Fransgezinde *Courrier de l'Égalité* betreurde de actie en verdedigde de nagedachtenis van de gevallen landvoogd.³²⁹ De gebeurtenis werd onder meer bekritiseerd in een pamflet dat was geschreven in de vorm van een dialoog tussen het standbeeld en de sansculotten die het kwamen omverwerpen.³³⁰ De anonieme

³²² S.a., *Relation de la cérémonie de la bénédiction du drapeau des Sans-Culottes faite à Bruxelles le 13 Janvier, l'an 2 des peuples libres* (Brussel, 1792); *Moniteur*, 21 januari 1793; A. Levae, *Les jacobins, les patriotes et les représentants provisoires de Bruxelles, 1792-1793* (Brussel, 1846) 215.

³²³ Over de ontstaansgeschiedenis van het beeld en zijn architecturale context, zie: G. Des Marez, *La Place Royale à Bruxelles. Genèse de l'œuvre, sa conception et ses auteurs* (Brussel, 1923) 6; C. Loir, *Bruxelles néo-classique: mutation d'un espace urbain, 1775-1840* (Brussel, 2009) 77-84.

³²⁴ *Journal de la Société*, 2 en 13 januari 1793.

³²⁵ *Ibidem*.

³²⁶ Het ging om de koningsbeelden die voorheen de omheining van het Balieplein sierden.

³²⁷ *Journal de la Société*, 5 januari 1793.

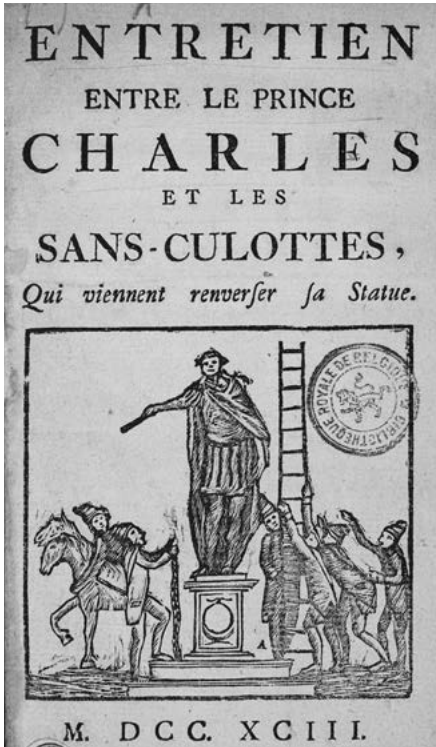
³²⁸ S.a., *Procès-verbal des séances des Représentans provisoires de la ville libre de Bruxelles, tenues matin et soir le 25 Janvier 1793, an premier de la République Belgique* (Brussel, 1793).

³²⁹ Levae, *Les Jacobins*, 216.

³³⁰ S.a., *Entretien entre le Prince Charles et les Sans-Culottes qui viennent renverser sa Statue* (Brussel, 1793).

auteur liet het standbeeld vragen waarom de Brusselaars zouden instemmen met de omverwerping van de beeltenis van een heerser die het zelf uit liefde voor hem had opgericht. De sansculotten repliceerden dat het volk na eeuwen van verblinding eindelijk de ogen had geopend voor de vrijheid en de rechten van de mens. Het standbeeld antwoordde minachtend:

‘vous verrez que j’ai mieux que vous tous & que votre Convention Nationale connu les Droits de l’Homme; vous verrez que jamais Peuple ne fut plus Libre que le Belge sous mon gouvernement’. Daarmee vertolkte het de opinie van een groot deel van de bevolking dat de regering van Karel van Lotharingen associeerde met voorspoed en respect voor de grondwettelijke vrijheden. Over de inspanningen van de clubleden om de publieke ruimte te republikaniseren merkte het beeld spottend op: ‘Ils veulent faire la guerre à l’Univers entier, & ils ne savent que renverser les Statues, abbatre les Armoiries, casser les Vitres, &c.’

Entretien entre le prince Charles et les sans-culottes qui viennent renverser sa Statue.
Anoniem pamflet, 1793.

De clubleden grepen de omverwerping van het standbeeld inderdaad aan om te pleiten voor een verdere zuivering van de publieke ruimte. Alexandre Courtois deed dat met de volgende woorden: ‘allons maintenant à la recherche de toutes les traces de la servitude; rien ne corrompt ou n’élève plus les hommes que les images’.³³¹ De voorlopige vertegenwoordigers werden verzocht om hun vergaderlokaal in het stadhuis te zuiveren van oude vlaggen en wapenschilden. Republikeinse bestuurders dienden niet deze ‘restes gothiques de l’ancien régime’ onder ogen te houden, maar wel het Charter van de rechten van de mens.³³² Ook wapenschilden op woonhuizen en koetsen moesten verdwijnen en worden vervangen door de rode vrijheidsmuts. Een opgehitst clublid eiste dat de glasramen van de Sint-Goedelekerk werden uitgeslagen

³³¹ *Journal de la Société*, 13 januari 1793.

³³² *Ibidem*, 10 januari 1793.

omdat er wapenschilden en adellijke personages op voorkwamen.³³³ Vanwege hun artistieke waarde besloot men echter om de ramen te sparen. Verder moesten straten met namen die naar het ancien régime verwezen worden herdoopt. Zo stelden de clubleden aan de voorlopige vertegenwoordigers voor om de benaming Keizerstraat te vervangen door Rue des Sansculottes.³³⁴ Er zouden straten en pleinen worden gewijd aan republikeinse denkers, deugden en symbolen, gaande van een Cours de la Liberté en een Rue Franco-belge tot een Rue de l'artillerie Française en een Rue de la couronne de chêne.

Telkens dienden symbolen van het ancien régime plaats te maken voor emblemen van de vrijheid en de revolutie. Zo stimuleerden leden van de club de cultus van de vrijheidsbomen die in alle veroverde steden werden geplant na de intocht van de Franse troepen. In Brussel verrees een vrijheidsboom op de Grote Markt. Een tweede exemplaar werd na afloop van de stichtingsvergadering van de club opgericht op de plek waar jaarlijkse de traditionele Meyboom werd geplant.³³⁵ In Antwerpen werd in januari 1793 op de Grote Markt een vrijheidsboom opgericht ter vervanging van het door de bevrijdingstroepen geplante exemplaar dat inmiddels was gestorven. Ook hier nam de club het voortouw. Tijdens de ceremonie drongen Franse matrozen binnen in de Statenkamer van het stadhuis op zoek naar portretten van vroegere vorsten. De schilderijen werden samen met enkele Oostenrijkse adelaars onder de boom verbrand.³³⁶ Later hielden clubleden aan de boom redevoeringen over de vrijheid die werden gevolgd door een rondedans op de tonen van het republikeinse wijsje *la Carmagnole*.³³⁷ Ook voor de sokkel van het standbeeld van Karel van Lotharingen werd een republikeinse herbestemming bedacht. Sansculottenleider Estienne stelde voor om er een monument op te richten voor Louis-Michel Lepeletier de Saint-Fargeau (1760-1793).³³⁸ Dit Franse Conventielid was op 21 januari in een café in het Parijse Palais-Royal doodgestoken omdat hij vóór de terechtstelling van Lodewijk XVI had gestemd. Op de lege sokkel van het standbeeld van Karel van Lotharingen zou te zijner nagedachtenis een piek worden opgericht, bekroond door een Frygische muts. Onderaan moest een steen van de Bastille worden geplaatst met daarop gegraveerd de omstandigheden van de moord.³³⁹

In het voorjaar van 1793 gingen de clubs steeds zwaarder wegen op het openbare leven. In de Belgische provincies heerste een politieke impasse. De voorlopige stadsbesturen hadden niet langer de controle over de openbare orde. De Antwerpse en Brusselse sansculottenbataljons gingen steeds driester te werk bij het 'republikaniseren' van de publieke ruimte. De Brusselse sansculottenleider Estienne verkondigde als

³³³ Ibidem, 11 maart 1793.

³³⁴ Ibidem, 4 januari 1793.

³³⁵ Polasky, *Revolution*, 219.

³³⁶ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. IV, 131.

³³⁷ Ibidem, 141.

³³⁸ 'Lepeletier de Saint-Fargeau (Louis-Michel)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (Parijs, 1891) 101-102.

³³⁹ *Journal de la Société*, 31 januari 1793.

reactie op de behoudsgezinde tegenstand van zijn medeburgers dat de vrijheid met geweld zou worden opgelegd: ‘Si cependant vous ne voulez pas l’être [libre], eh bien! Vous le serez malgré vous’.³⁴⁰

Op 25 februari 1793, de dag waarop gestemd werd over de aansluiting van Brussel bij Frankrijk, volgde het vermetelee hoogtepunt. In de Sint-Goedelerk, die als stemlokaal dienstdeed, vernielden de sansculotten de wapenschilden op grafmonumenten, beeldhouwwerk en schilderijen. Het met schroot kapotschieten van de ‘aristocratische’ glasramen werd ternauwernood vermeden. Vervolgens begaf de opgehitste troep zich naar de Grote Markt om die te zuiveren van de symbolen van het oude regime. Niet alleen het allegorische beeldhouwwerk van de barokke gevels moest eraan geloven, ook de ambachtskamers werden aangepakt. Objecten waarop wapenschilden voorkwamen werden verbrijzeld, de archieven van de corporaties werden verscheurd en uit de ramen van de kamers geworpen.³⁴¹ Vervolgens trokken de sansculotten door de straten om uithangborden van herbergen en winkels die verwijzingen naar het koningschap of de Kerk bevatten te vernielen. Zelfs opschriften waarin ambachtslieden de ‘ondemocratische’ titel van ‘meester’ voerden, moesten eraan geloven.

Op dat moment was de club ook intern al ten prooi gevallen aan de funeste effecten van een voortschrijdende radicalisering. Voortdurende verdachtmakingen en beschuldigingen verziekten de sfeer op de vergaderingen en kostten heel wat van de aanvankelijke leiders het lidmaatschap. De gematigde opstelling van het voorlopige stadsbestuur vond – zeker na zijn protest tegen het decreet van 15 december – geen genade in de ogen van de clubleden. De vertegenwoordigers werden daarom van de ledenlijst geschrapt. Het ledental nam hoe dan ook snel af en bereikte in februari en maart een pijnlijk dieptepunt. De extreme standpunten en het agressieve gedrag van de clubleden deden hun aanhang zienderogen verschrompelen.³⁴²

Annexatie & restauratie

De uitslag van de verkiezingen voor een nationale conventie op 29 december 1792 kwam als een koude douche voor de gematigde democraten van het voorlopige stadsbestuur. Het aartsconservatieve resultaat stelde hen diep teleur. Als reactie verklaarden ze de verkiezingsresultaten ongeldig, op grond van een onreglementair verloop en behoudsgezinde intimidatie van de kiezers. Ze verspreidden tevens een

³⁴⁰ Ibidem, 10 februari 1793.

³⁴¹ *Moniteur*, 7 maart 1793; Galesloot, *Chronique*, 112; KB, Handschriften, 13463-65, Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het jaar 1780 tot 1805*, deel 2: *Extra Ordinaire geschiedenissen voorgevallen in ons Nederland, naer de afleyvigheyt van onse doortluchtige Keyserinne Maria Theresia, Welcke troebbels veroorsaect syn geweest door haeren opvolger josephus II haeren oudsten soon*, f. 61; SAB, OA, nr. 3106, *Opmerkingen van eenige zaeken in de stad Brussel voorgevallen*, p. 42; EHC, inventarisnummer K 151560 (629) s.a., s.t., s.l.; Levae, *Les Jacobins*, 319-321.

³⁴² Levae, *Les Jacobins*, 348; Polasky, *Revolution*, 257.

proclamatie waarin ze de bevolking wezen op de funeste effecten van haar keuze.³⁴³ Frankrijk had de Belgen voor de keuze gesteld tussen vrijheid en slavernij. Bij de inname van het Belgische grondgebied had het land genereus afgezien van zijn rechten als veroveraar en de bevolking zelfbeschikking en bescherming beloofd op voorwaarde dat ze de vrijheid zou omarmen. De Belgen hadden zich echter laten misleiden door de aanhangers van het despotisme: 'ils ont invoqué & juré le maintien d'une constitution aussi aristocratique qu'absurde; ils ont rejezté le serment de la liberté & de l'égalité, pour jurer le despotisme & l'esclavage; en un mot, ils ont opté pour la servitude & pour la conquête'. Door de vrijheid af te wijzen, toonden de Belgen dat ze niet klaar waren voor de onafhankelijkheid. Ze kozen er zodoende voor om door Frankrijk te worden veroverd: 'un peuple qui ne demande que des fers, les trouve facilement & sous mille formes différentes'.

De sombere voorspelling van de Brusselse voorlopige vertegenwoordigers bleek gegrond. Het Franse geduld met de Belgen nam zienderogen af. De voortdurende behoudsgezinde tegenstand en de conservatieve verkiezingsresultaten overtuigden de Conventieleden er stilaan van dat hun noorderburen niet klaar waren voor de vrijheid. Franse agenten zonden rapporten naar Parijs waarin ze zich beklaagden over de oerconservatieve gezindheid van de bevolking.³⁴⁴ Daar kwam bij dat in grote delen van het land chaos heerste. De gematigde voorlopige besturen waren zo goed als machteloos omdat ze geprangd zaten tussen een steeds aan kracht winnende conservatieve oppositie enerzijds en radicale jakobijnse agitatie anderzijds. De Conventie reageerde eind januari met het besluit om het heft in eigen handen te nemen. Aangezien de Belgen niet klaar waren om zichzelf te regeren nam de Conventie de soevereiniteit tijdelijk over.³⁴⁵ Franse commissarissen werden aangesteld om het land te reorganiseren volgens de principes uiteengezet in het decreet van 15 december.

In Parijs groeide de overtuiging dat enkel aanhechting bij Frankrijk de revolutie in België nog kon redden. Georges Danton (1759-1794), die als commissaris van de Conventie naar België was gezonden in verband met bevoorradingsproblemen bij het leger, pleitte in de Conventievergadering van 31 januari voor de aanhechting.³⁴⁶ Hij was ervan overtuigd dat het gewone volk verlangde naar de vereniging omdat het de enige manier was om het land te onttrekken aan de perfide invloed van monniken en aristocraten. De uitvoering van het decreet van 15 december en de aanhechting bij Frankrijk zouden de Belgen zijns inziens doen openbloeien tot ware republikeinen.

Bovendien had ook Frankrijk erbij te winnen. Net als bij de aanhechting van Nice en Savoye in november 1792 speelde het argument mee om Frankrijk uit te breiden

³⁴³ D. Dotrange en A. Frison, *Proclamation au nom du peuple souverain* (Brussel, 1792).

³⁴⁴ J.J. Heirwegh, 'Het einde van het Ancien Régime en de revoluties', in: H. Hasquin (ed.), *Oostenrijks België 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers* (Brussel, 1987) 497; Polasky, *Revolution*, 255.

³⁴⁵ Ibidem, 255; Tassier, *Histoire*, 234.

³⁴⁶ 'Danton (Georges-Jacques)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 2 (1890) 253-255; *Moniteur*, 1 februari 1793.

tot zijn 'natuurlijke grenzen'.³⁴⁷ Onder Girondijnen was dat concept al verschillende maanden populair. Danton stelde de Conventie een uitgebreid en verstevigd Frankrijk voor ogen dat geheel door natuurlijke grenzen werd omgeven: 'Les limites de la France sont marquées par la nature. Nous les atteindrons dans leur quatre points, à l'Océan, au Rhin, aux Alpes, aux Pyrénées'. Deze bezorgdheid om de landsgrenzen kwam niet uit de lucht gevallen. In dezelfde zitting verklaarde de Conventie de oorlog aan Engeland dat de diplomatieke banden met Frankrijk had verbroken uit onvrede met de dreigende houding van dat land ten aanzien van de Verenigde Provinciën.³⁴⁸ De druk om België in te lijven werd nog groter naarmate een Oostenrijkse aanval tegen Frankrijk waarschijnlijker werd. De ongunstige internationale situatie was doorslaggevend in de Franse beslissing om over te gaan tot de annexatie van de bezette gebieden.

Weliswaar werd besloten dat annexatie enkel mocht gebeuren met instemming van de bevolking. De Belgen konden in een referendum hun stem uitbrengen over de toetreding tot Frankrijk. In de maand die eraan voorafging, voerden de jakobijnse clubs en de Franse commissarissen actief propaganda voor de aanhechting.³⁴⁹ Deze profranse campagnes genereerden grotendeels het omgekeerde effect en vervreemdden de bevolking nog meer van haar bezetters.³⁵⁰ De uitslag van het referendum eind februari was unaniem in het voordeel van de aanhechting. Ze weerspiegelde echter niet de wil van de meerderheid. Grote delen van de bevolking hadden elk vertrouwen in de Fransen en hun medestanders verloren en bleven daarom weg van de stemming.³⁵¹ De aanwezigheid van Franse militairen en leden van jakobijnse clubs in de stemlokalen garandeerde de nodige intimidatie, zeker nadat bekend raakte dat in Mons de tegenstanders van de aanhechting gewapenderhand uit het stemlokaal waren verdreven.³⁵²

In de Conventie werd de uitslag van het referendum voor waar genomen en interpreteerde men haar als een bewijs dat de Belg diep van binnen de vrijheid liefhad. Lazare Carnot (1753-1823), lid van het *Comité diplomatique* (dat instond voor de Franse buitenlandpolitiek), sprak lovend: 'Le Belge, né pour la liberté, a mille fois essayé de briser ses fers, et chacun de ses efforts n'avait fait que le plonger plus profondément dans l'abîme dont il voulait sortir'.³⁵³ Aangezien de Belgen op eigen kracht nooit voldoende weerstand zouden kunnen bieden aan de tirannen was het de plicht van Frankrijk om hen daarbij te assisteren.

³⁴⁷ Godechot, *La grande nation*, 76-80. Zie over dit concept: D. Richet, 'Frontières naturelles', in: F. Furet en M. Ozouf (eds.), *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, 1989).

³⁴⁸ Howe, *Foreign Policy*, 147.

³⁴⁹ Ibidem, 154; Tassier, *Histoire*, 295.

³⁵⁰ Polasky, *Revolution*, 55.

³⁵¹ Tassier, *Histoire*, 305.

³⁵² S.a., *Relation de ce qui s'est passé en l'église de St. Waudru à Mons le 11 Février 1793* (s.l., 1793); Polasky, *Revolution*, 258.

³⁵³ 'Carnot (Lazare-Nicolas-Marguerite)', in: Bourloton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 1 (Parijs, 1889) 583-586; *Moniteur*, 2 maart 1793.

Ook de Franse autoriteiten in België droegen die boodschap uit. Nationaal commissaris Gouget-Deslandres loofde in een redevoering tot de voorlopige vertegenwoordigers van Brussel de diepgewortelde Belgische vrijheidsliefde waarvan het verzoek tot aanhechting een uiting was. Niet toevallig identificeerde hij die liefde naadloos met het Franse vrijheidsstreven: 'Citoyens, vous étiez déjà Français avant votre réunion; depuis trois cens ans vous conspiriez contre vos tyrans: vos anciens et vos nouveaux efforts vous ont mérité, ainsi qu'aux Français, l'honneur d'être proclamés les fondateurs de la liberté'.³⁵⁴ De Franse en de Belgische geschiedenis werden door een identiek streven naar hetzelfde doel geleid. De Belgen waren echter nog niet helemaal klaar voor het zelf uitoefenen van de vrijheid, onder meer omdat velen vreesden voor een Oostenrijkse restauratie. Het was daarom de Franse plicht om hen te begeleiden op het pad der vrijheid en een terugval in de anarchie te vermijden.

Het besluit tot aanhechting was niet meer dan de zwanenzang van de Franse aanwezigheid in België. Begin maart keerde generaal Dumouriez terug van zijn eind januari begonnen militaire campagne tegen de Verenigde Provinciën. Hij was gechoqueerd door de toestand waarin hij het gebied aantrof. De commissarissen van de Conventie oefenden een waar revolutionair schrikbewind uit, daarin bijgestaan door de steeds driester wordende jakobijnse clubs. De voorlopige vertegenwoordigers hadden elke autoriteit verloren en waren in verschillende steden ondergedoken. Ter uitvoering van het decreet van 15 december waren de bezittingen van de geestelijke instellingen geïnventariseerd en in beslag genomen, tot grote verontwaardiging van de bevolking. De Brusselse Sint-Goedelekerk was geplunderd door een detachement opgehitste soldaten. Ze vernielden het interieur, profaneerden hosties en zochten koortsachtig naar de waardevolle relikwie van het 'Heilig Sacrament van Mirakel' met de bedoeling om haar te vernietigen.³⁵⁵ Op verschillende plaatsen heerste er een openlijke opstand tegen de Franse autoriteiten.³⁵⁶ Dumouriez nam doortastende maatregelen om de orde te herstellen. Hij ontbond de jakobijnse clubs en de sansculottenbataljons en liet de grootste heethoofden arresteren. Hij herstelde de macht van de voorlopige besturen en onthief de meest fanatieke commissarissen van hun opdracht.

Met deze politiek begaf de generaal zich in gevaarlijke wateren. Hij verzette zich immers openlijk tegen het beleid van de Conventie.³⁵⁷ Besefend dat zijn positie in Parijs er ernstig door onder druk zou komen te staan, richtte hij op 12 maart een brief

³⁵⁴ S.a., *Discours prononcé dans la séance de l'Assemblée des Représentans provisoires du peuple de la ville libre de Bruxelles, par les Commissaires nationaux du pouvoir exécutif de France dans la Belgique, etc. le 19 Mars 1793* (Brussel, 1793).

³⁵⁵ EHC, inventarisnummer K 151560 (629), s.a., s.t., s.l.; s.a., *Copie Authentique du Procès-Verbal tenu par rapport aux Abominations, Sacrilèges, Vols, &c. commis dans l'Eglise Collégiale & Paroissiale des SS. Michel & Gudule à Bruxelles, du temps de la plus exécration & inhumaine tyrannie de la soi-disante République Française* (Brussel, 1793. Exemplaar in: SAA, AR, PK 2858, nr. 494); Levae, *Les Jacobins*, 339-344.

³⁵⁶ Howe, *Foreign Policy*, 159; Tassier, *Histoire*, 318.

³⁵⁷ Tassier, *Histoire*, 321.

aan de wetgevende vergadering om zijn optreden te rechtvaardigen.³⁵⁸ In zeer bittere bewoordingen klaagde hij de Franse handelswijze in België aan. Met het decreet van 15 december had de Conventie de Franse staatsfinanciën zijns inziens voorrang gegeven op het welzijn van de Belgen. Sindsdien had Frankrijk hen niet de beloofde vrijheid gebracht maar juist hun rechten grofweg met voeten getreden. De Fransen hadden hen geïntimideerd, hen gekwetst in hun religieuze gevoelens en hun politieke wil genegeerd door schijnverkiezingen op te zetten waaruit de wil tot aansluiting bij Frankrijk moest blijken. Dat de Belgen de Franse aanwezigheid niet langer steunden, noemde Dumouriez gezien het Franse optreden niet meer dan logisch.

De generaal verklaarde dat de Conventieleden waren voorgelogen over het karakter van de Belgen. Ze hadden een aangeboren liefde voor de vrijheid, zoals voldoende werd aangetoond door hun geschiedenis: 'Parcourez l'histoire des Pays-Bas: vous trouverez que le Peuple de la Belgique est bon, franc, brave & impatient du joug. Le Duc d'Albe, le plus cruel des satellites de Philippe II en a fait périr 18000 par la main des Bourreaux. Les Belges se sont vengés par 30 ans de Guerres civiles & leur attachement à la Religion de leurs Peres a pu seul les faire rentrer sous le joug Espagnol'. Die religiositeit en het recht van de Belgen op zelfbeschikking waren door de Franse autoriteiten op flagrante wijze miskend. Eerdere waarschuwingen van de generaal waren door de Conventie in de wind geslagen. Daarom oogstten de volksvertegenwoordigers in België wat ze zelf hadden gezaaid. Op het moment dat Dumouriez zijn grieven formuleerde, was de Conventie al in de greep van de verbeterde partijstrijd tussen Girondijnen en Montagnards (respectievelijk de rechter- en de linkerzijde van het politieke spectrum). De brief ondergroef zijn tanende krediet in Parijs en compromitteerde de Girondijnen die Dumouriez voordien openlijk hadden gesteund.³⁵⁹

Ondertussen waren de krijgskansen gekeerd. Op 1 maart 1793 brachten Oostenrijkse troepen het Franse offensief in de Verenigde Provinciën tot staan. In de dagen erna bereikten ze het Belgische territorium terwijl het Franse leger zich in de grootste chaos terugtrok.³⁶⁰ In het vooruitzicht van het herstel van de Oostenrijkse heerschappij gaf een deel van de bevolking de vrije loop aan zijn opgekropte vijandigheid ten aanzien van de Franse troepen.³⁶¹ De finale Oostenrijkse overwinning op het gehergroepeerde Franse leger onder leiding van Dumouriez volgde op 18 maart te Neerwinden. Hierop werd het Oostenrijkse gezag in België snel hersteld. De oude stadsbesturen kwamen opnieuw in voege en boden de binnentrekkende troepen op de traditionele wijze de stadsleutels aan. Voor de meeste Belgen kwam het herstel van het Oostenrijkse gezag als een welkome verlossing.

Hun teleurstelling met en afkeer van het revolutionaire Franse bewind had veel Belgen, zowel statisten als democraten, naar een restauratie van de landsheerlijke

---

³⁵⁸ C. Dumouriez, *Lettre du Général Dumouriez, Général en chef de l'Armée du Nord, à la Convention Nationale* (Leuven, 1793).

³⁵⁹ Howe, *Foreign Policy*, 161.

³⁶⁰ *Ibidem*, 153.

³⁶¹ Tassier, *Histoire*, 316.

dynastie doen verlangen. Ironisch genoeg verstevigden de twee mislukte revoluties de positie van het traditionele constitutionalisme.³⁶² Op de Conventies van Reichenbach en Den Haag in 1790 hadden de grootmachten hun steun verleend aan het herstel van de Oostenrijkse macht in de Nederlanden op voorwaarde van het terugdraaien van de hervormingen van Jozef II en het herstel van de traditionele privileges.³⁶³ Bepaalde eisen die de Staten in de loop van de Omwenteling hadden geformuleerd, werden daarbij bekrachtigd, zodat hun slagkracht na het herstel van de keizerlijke macht groter was dan ooit tevoren. Ook bij de tweede Oostenrijkse restauratie werd erover gewaakt om de Staten gunstig te stemmen. Keizer Frans II kwam de Staten in al hun eisen tegemoet zolang ze maar instemden met de bedes.³⁶⁴ De oorlogsinspanningen tegen Frankrijk vergden immers enorme budgetten. Op 23 april 1794 kwam hij zelfs in hoogsteigen persoon de eed afleggen op de Blijde Inkomst, als laatste monarch van het ancien régime.

De ontvangst van de Oostenrijkse autoriteiten na de aftocht van de Franse troepen was hartelijk. In de vele gelegenheden die in Brussel werden verspreid om het herstel van het Oostenrijkse gezag te vieren nam de figuur van Karel van Lotharingen een belangrijke plaats in. Het omverwerpen van zijn standbeeld was een belangrijk thema in de gedrukte compilaties van wandaden die de sansculotten in Brussel hadden begaan en die de afkeer van het Franse systeem hadden gevoed. Bovendien werd zijn persoon aangegrepen om een parallel tot stand te brengen tussen zijn regering en die van de nieuwe landvoogd die eveneens Karel heette. De nieuwe landvoogd was zijn neefje en petekind en was naar hem vernoemd. Bovendien was ook Karel van Lotharingen vele jaren eerder na een periode van Franse bezetting als legitieme landvoogd in Brussel teruggekeerd. En er waren nog meer gelijkenissen die een gelukkige regering in het vooruitzicht stelden: 'Il y a quatres Lustres que la Belgique était parfaitement heureuse. Alors François I était Empereur, Marie-Thérèse était Reine, et le Prince Charles de Lorraine Gouverneur des Pays-Bas: dans ce moment François II est Empereur, l'Impératrice porte le Nom Chéri de Marie-Thérèse et l'Archiduc Charles est Gouverneur des Pays-Bas'.³⁶⁵ De parallel was dus compleet. In vele publicaties werden de regeringen van Maria Theresia en Karel van Lotharingen in herinnering gebracht, toen er dankzij de combinatie van oude rechten en dynastieke trouw perfecte vrijheid had geheerst. Het aantreden van de nieuwe Karel moest het voorspoedige bewind van de oude Karel doen herleven. Bij zijn intrede op 25 maart eiste de massa dat het omvergeworpen standbeeld van zijn voorganger zo snel mogelijk zou worden heropgericht.³⁶⁶ Zo geschiedde en bij de plechtige intrede van keizer Frans II stond Karel van Lotharingen weer stevig overeind. Weliswaar enigszins

³⁶² Davis, *Joseph II*, 281.

³⁶³ Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 153; Tassier, *Les démocrates*, 403.

³⁶⁴ Dhondt, 'Politiek en institutioneel onvermogen', 156; Roegiers, 'Het religieuze leven', 374; Verschaffel, 'De traditie', 161.

³⁶⁵ S.a., *La Senne au Prince Charles, Archi-Duc d'Autriche Gouverneur des Pays-Bas* (Brussel, 1793).

³⁶⁶ S.a., *A Son Altesse Royale l'Archiduc Charles le Jour de son Retour à Bruxelles, 25 Mars 1793* (Brussel, 1793).

gedekt, want bij het omverhalen was het standbeeld onder zijn eigen gewicht vier voet diep de grond in gezakt.

5. Het omstreden verleden

Op 21 november 1792 noteerde de behoudsgezinde Antwerpse kroniekschrijver Jan Baptist Van der Straelen (1761-1847) het volgende naar aanleiding van de geruchten over het gedrag van Franse soldaten in het dorp Berchem: 'dit alles aedenkende soude men wel vreesse gaen krijgen dat onze H.R.C. Religie sal gaen leijden en dat onse oude wetten, voorrechten en costumen ook wel haest onder den voet sullen gaen gebrogt worden en dat men vreest onze constitutie...soo veel eeuwen in wesen en altijd tot geluk der Nederlanden gestrekt hebbende, te sien herstellen en deselve ongeschonden te houden: het is ook daer voor geweest dat waere vaderlanders in den jaere 1789 en 1790 soo dapper gestreden hebben'.³⁶⁷ Als aanhanger van de oude orde identificeerde Van der Straelen het maatschappelijke welzijn rechtstreeks met de aloude grondwet. Het voortbestaan ervan beschouwde hij als de garantie op geluk, de afschaffing ervan zou de ondergang betekenen voor de Nederlanden. Uit het citaat spreekt een sterke historische dimensie: de waarde van de constitutie was gestoeld op haar eeuwenoude oorsprong. Die veronderstelling impliceerde een bepaalde interpretatie van de Belgische geschiedenis. De mate van geluk die het gebied door de eeuwen heen had gekend, werd afgewogen aan het respect voor de oude charters. Bovendien behielden ze die cruciale positie onverminderd in Van der Straelens eigen tijd. Omdat ze door de eeuwen heen onveranderd waren gebleven, waren ze in 1792 even essentieel voor de verzekering van het maatschappelijke welzijn als in de tijd van hun ontstaan.

De maatschappij waarin Van der Straelen leefde, werd nog in allerlei opzichten bepaald door overgeleverde teksten en lang geleden verworven rechten. Uit zijn woorden spreekt sympathie voor dat maatschappelijk model waarin geluk niet met vooruitgang maar met behoud werd vereenzelvigd. In de periode 1787-1793 kreeg deze opvatting geduchte concurrentie. Eerst vanuit Wenen, vervolgens vanuit binnenlandse democratische hoek en tenslotte vanuit Frankrijk kwamen er impulsen tot verandering. De confrontatie tussen behoud en vernieuwing veroorzaakte een breed maatschappelijk debat dat grote lagen van de bevolking mobiliseerde. Van der Straelens typering van 'waere vaderlanders' als de dappere verdedigers van de constitutie wijst op de polarisatie daarin.

Voor- en tegenstanders van hervorming groepeerden zich in kampen die elk hun eigen visie ontwikkelden op de betekenis van de oude constituties en hun relevantie

---

³⁶⁷ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. IV, 92. Over Van der Straelen, lees: Deseure, 'Den ouden luyjster'; J.G. Frederiks en F.J. Van den Branden, 'Straelen (Jan Baptist Van der)', Idem, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam, 1888) 764; F. Prims, 'Inleiding', in: Van der Straelen, *De kronijk*, dl. 1 (1926) 7-14; F. Prims, 'Voorwoord', in: Van der Straelen, *De kronijk*, dl. 2 (1929) 3-4.

voor de eigentijdse maatschappij. De klassieke opdeling in progressief en conservatief gaat voorbij aan de verscheidenheid van de grondwettelijke opvattingen die in dit woelige tijdvak ontstonden. Behoud en verandering werden nagestreefd in allerlei verschillende gradaties en verhoudingen. Die verscheidenheid en veelvormigheid zijn essentieel voor een goed begrip van het transformatieproces dat de Zuid-Nederlandse samenleving doormaakte in de overgang van ancien régime naar moderne tijd. De aangereikte voorstellen overstegen de eenvoudige tegenstelling tussen koppig immobilisme en revolutionaire verandering.

Beide partijen bedienden zich in belangrijke mate van dezelfde politieke talen. Filosofische concepten uit de Franse Verlichting werden door de behoudsgezinde stroming gebruikt ter verdediging van de middeleeuwse charters, terwijl de realisatie van een grotere burgerrechtelijke gelijkheid door de progressieve strekking in constitutionalistische termen werd beargumenteerd. Bovendien deden er zich in de loop van het conflict een aantal opmerkelijke transfers van ideeën voor. Statistische denkers eigenden zich in hun confrontatie met de Oostenrijkse keizer elementen toe uit de Bataafse mythe. Argumenten waarmee sinds de zestiende eeuw het bestaan van de Republiek der Verenigde Nederlanden waren gelegitimeerd, werden overgenomen en gebruikt om een radicale interpretatie van het Brabantse constitutionele gedachtegoed te grondvesten. Ook de meeste democraten hielden vast aan het constitutionalisme maar vermengden het met democratisch getinte inzichten ontleend aan progressieve filosofische denkrichtingen. Een deel van hen liet het constitutionele gedachtegoed los om de nieuwe revolutionaire ideeën te omarmen. Maar omgekeerd lieten ook radicale Franse clubleden die in België het revolutionaire ideeëngoed kwamen verspreiden zich door de lokale traditie beïnvloeden. Dit blijkt uit de manier waarop ze de vrijheidsliefde naar voren schoven als rode draad in de Belgische geschiedenis.

Het brandpunt van de discussie bleef de voorvaderlijke constitutie die het fundament uitmaakte van de Zuid-Nederlandse staatsregeling. Het politieke debat was daardoor ook in grote mate een historisch debat. Een pleidooi voor behoud of voor verandering impliceerde tegelijk een bepaalde visie op de periode waarin de charters tot stand waren gekomen en de maatschappij waarin ze hadden gefunctioneerd. Daar waar het behoudsgezinde standpunt na 1787 grotendeels onveranderd bleef, nam de hervormingsgezinde opinie afstand van het constitutionalisme. Dit proces realiseerde zich geleidelijk en in dialoog met de politieke omstandigheden. Zo werd de ideologische radicalisering in het democratische kamp in de hand gewerkt door het telkens opnieuw mislukken van pogingen tot voorzichtige hervorming. Ook hier bleef de verscheidenheid aan opvattingen echter groot. Pas onder invloed van hun verblijf in Frankrijk en door hun omgang met volbloed revolutionairen evolueerden sommige democraten in revolutionaire richting. Tijdens de eerste Franse periode kwam aan het licht hoe groot de kloof was tussen deze radicale revolutionairen en de hervormingsgezinde democraten. Een volledige verwerping van de oude constitutie was slechts voor een minderheid van de democraten aantrekkelijk.

Bovendien bleef ook voor de radicale revolutionairen het Zuid-Nederlandse verleden een ijkpunt. Ze beschouwden het als een last waarvan ze zich moesten bevrijden om de ideale samenleving te kunnen realiseren. Toch waren ze verplicht om hun eigen project in oppositie met het oude samenlevingsmodel te definiëren. Zo illustreert de systematische vergelijking van de Blijde Inkomst met het Charter van de rechten van de mens en de burger in de Brusselse club hoe de oude constituties alomtegenwoordig bleven in hun pogingen tot hervorming, zij het dan als negatieve voorbeelden. Bovendien projecteerden de radicalen hun natuurrechtelijke idealen van vrijheid en gelijkheid op de Belgische geschiedenis. Hoewel ze met veel revolutionair vuur het monarchale en constitutionele Belgische verleden veroordeelden, riepen ze toch de aloude Belgische vrijheidsliefde in. Hun felle veroordeling van Filips II als de brenger van onvrijheid impliceerde bovendien het bestaan van een historisch tijdperk van vrijheid in de Zuidelijke Nederlanden. Verder werd daar echter geen concrete invulling aan gegeven.

Dat ze zich van dergelijke elementen bedienden, hoeft niet te verbazen. Ook hun radicale standpunt kwam immers voort uit grondwettelijke debatten waarin het verleden centraal stond. De maatschappelijke discussie die woedde tussen 1787 en 1793 kan worden beschouwd als een onderhandeling over de verhouding tussen heden en verleden. Vanaf de tweede Franse periode moest deze discussie plaatsmaken voor van overheidswege opgelegde hervorming in revolutionaire zin. Toch zou het verleden ook in dit ondubbelzinnig revolutionaire beleid een niet te onderschatten positie blijven innemen. Zoals in het volgende deel zal blijken behield de traditionele historische cultuur een grote invloed.

II.

Nieuwe orde, oude Belgen.
Het verleden tussen afrekening
en toe-eigening

1. Met de geschiedenis als gids

‘Nous avons pour nous guider l’histoire, ce grand maître de l’expérience’. Deze woorden klonken op 22 december 1794 in Brussel uit de mond van *citoyen* Pierre Delneufcour (1756-1827), Bergens jakobijn en lid van de voorlopige *Administration centrale de Belgique*, in zijn redevoering ter gelegenheid van de verjaardag van de terechtstelling van Lodewijk XVI.¹ Sinds de zomer van dat jaar waren de Zuidelijke Nederlanden opnieuw ingenomen door de revolutionaire legers. Ditmaal werd er geen moeite gedaan om de onderneming voor te stellen als een bevrijdingsoorlog. Het belang van het Belgische ‘broedervolk’ was vanaf het begin ondergeschikt aan de Franse strategische belangen.² Niettemin werd de verovering gevolgd door een intensieve campagne om de bevolking van de revolutionaire principes te doordringen. Via revolutionaire feesten, stichtende redevoeringen en dito proclamaties trachtten men de Belgen van de voordelen van het revolutionaire gedachtegoed te overtuigen.

Het verleden was daarbij een belangrijk thema. Er werd stilgestaan bij het verloop en de richting van het historische proces en bij het specifieke Franse en Zuid-Nederlandse verleden. Toch is het verrassend dat Delneufcour de geschiedenis naar voren schoof als leidraad voor de opbouw van de nieuwe maatschappij. In de literatuur overheerst immers het beeld van de revolutie als antihistorisch en van de Franse bezettingsperiode als een ruk weg van het verleden. Henri Pirenne bijvoorbeeld schreef in zijn *Histoire de Belgique*: ‘Ce qui a été détruit ne devait pas être réédifié et presque tout ce qui a été construit subsiste encore de nos jours. Le passé contre lequel s’essayait depuis le règne de Marie-Thérèse, l’esprit des temps nouveaux, a disparu sans retour’.³

De Franse periode bracht ontegensprekelijk ingrijpende veranderingen teweeg in de Zuidelijke Nederlanden. Een bijna exclusieve focus op verandering heeft er echter voor gezorgd dat het historisch discours van de Franse overheden in België nauwelijks van nabij is onderzocht. Een adequaat beeld van dit discours is nochtans belangrijk voor een goed begrip van de relatie tussen de bevolking en de overheid. Zoals in de inleiding werd uiteengezet, berust het in de historiografie geschetste beeld van de Franse overheersing in grote mate op de idee van tegenstelling. Hier zal het overheidsdiscours worden onderzocht vanuit de idee van wederzijdse beïnvloeding. Daarbij zal worden geargumenteed dat dit discours geen puur importproduct was maar resulteerde uit een wisselwerking tussen verschillende polen. Lokale bestuurders

---

¹ R. Darquenne, ‘Delneufcour (Pierre-François-Joseph)’, in: *Biographie nationale*, dl. XXXVIII (1973) 158-165; A. Milet, ‘Un jacobin montois, Pierre-François-Joseph Delneufcour (1756-1827)’, *Annales du Cercle archéologique de Mons* 78 (1999) 159-221; *Procès-verbal de la Fête de l’Anniversaire de la destruction de la Royauté dans la personne de Louis Capet, dernier tiran des Français, célébrée à Bruxelles le 2 Nivôse, 3me année Républicaine, en vertu du Décret de la Convention Nationale du 28 Nivôse* (Brussel, 1794).

² F. Stevens, F. Vanhemelryck en K. Veraghtert (eds.), *Vrijheid, gelijkheid of de dood: 1 oktober 1795, Brussel op een keerpunt* (Brussel, 1995); R. Devleeshouwer, ‘Occupants et occupés. La répression en Belgique en l’an III’, *Annales historiques de la Révolution française* 215 (1967) 199-220; Rapport, ‘Belgium’, 61.

³ H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, dl. VI (Brussel, 1926) 95.

in België dienden zowel rekening te houden met de lokale historische context en gevoeligheden als met de Franse ideologische agenda. Dit kwam omdat het discours een specifieke functie vervulde in de relatie tussen overheid en bevolking.

De Zuid-Nederlandse historische cultuur van het einde van de achttiende eeuw en de belangrijkste eraan gerelateerde debatten kwamen aan bod in deel één. In dit tweede deel zal het historisch discours van de Franse revolutionaire overheden in België tussen 1794 en 1799 worden geanalyseerd. Over het gebruik van de term ‘revolutionair’ voor die periode kan worden gedebatteerd. In een voornamelijk wat ouder gedeelte van de historiografie wordt 1794 immers als eindpunt van de Revolutie beschouwd. Hier zal de omschrijving ‘revolutionair’ worden gebruikt voor de hele periode voorafgaand aan het Consulaat. De staatkundige ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden mag dan geen revolutie geweest zijn in de eigenlijke zin van het woord, het ter plaatse gevoerde beleid was wel onmiskenbaar revolutionair van inspiratie. De periode kan worden omschreven als een ‘revolutie van bovenaf’ waarbij de eerder in Frankrijk tot stand gekomen revolutionaire en republikeinse wetgeving stelselmatig in de veroverde regio werd ingevoerd.

2. Politieke en institutionele ontwikkelingen

De tweede Oostenrijkse restauratie hield iets langer dan een jaar stand.⁴ Tijdens die periode ging de in 1792 begonnen oorlog tussen Frankrijk en de geallieerde grootmachten onverminderd verder. Het doel van de grootmachten was om de monarchie in Frankrijk te herstellen. Ze slaagden er echter niet in om de vruchten te plukken van hun militaire successen. Het Franse antwoord op de geallieerde overwinningen was de *levée en masse*, de algemene dienstplicht waarmee een burgerleger van ongeziene omvang op de been werd gebracht. In 1793 werd de militaire aandacht vooral opgeslorpt door interne problemen, waaronder opstanden tegen het regime in verschillende grote steden en de burgeroorlog in de Vendée. In het voorjaar van 1794 affirmeerde Frankrijk zich echter opnieuw op het internationale militaire toneel. Op 26 juni behaalde het de overwinning in de Slag bij Fleurus, waarmee de weg naar de Zuidelijke Nederlanden openlag.

De overwinning bij Fleurus betekende ook voor de Franse binnenlandse politiek een keerpunt. Ze luidde het einde in van de Terreur, het radicale schrikbewind dat in september 1793 was geïnstalleerd om de Revolutie veilig te stellen tegen binnenlandse en buitenlandse dreigingen. Het wegvallen van het buitenlandse gevaar door de overwinning op Oostenrijk droeg bij tot het afkalven van de publieke steun voor het wrede uitzonderingsregime. Een maand na Fleurus kwam Maximilien Robespierre

---

⁴ De volgende paragrafen over de politieke ontwikkelingen in Frankrijk zijn gebaseerd op: T.C.W. Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars, 1787-1802* (New York en Londen, 1996); W. Doyle, *The Oxford History of the French Revolution* (Oxford, 1990); Godeschot, *La Grande Nation* en Jourdan, *La Révolution: une exception française?*.

(1758-1794), het invloedrijkste lid van het geduchte *Comité de salut public*, ten val.⁵ Het betekende het begin van een nieuwe fase (of voor sommigen het einde) van de Revolutie, die bekendstaat als de Thermidorische Reactie. Die werd zo genoemd naar de aanhouding van Robespierre op 9 thermidor jaar II (27 juli 1794) en zijn terechtstelling de dag nadien. Hoewel de term reactie de laatste tijd ter discussie staat, is het duidelijk dat Thermidor de Revolutie naar gematigder wateren leidde.⁶ De linksradicale Montagnards maakten nog slechts een minderheid uit in de Conventie. De thermidorianen streefden naar een stabiele, constitutionele republiek vrij van democratische excessen. Het betekende het einde van de directe politieke inmenging door de militante Parijse sansculotten die tot dan toe zo bepalend was geweest voor de loop van de Revolutie. Tekenend voor de ideologische oriëntatie van de dominante politieke klasse was dat in de nieuwe grondwet van 1795 het algemeen stemrecht werd ingeperkt door de invoering van vermogensvereisten. Alle mannelijke belastingbetalers ouder dan 21 waren stemgerechtigd maar slechts een vermogende groep van ongeveer een miljoen burgers was verkiesbaar.⁷ De revolutionaire verworvenheden werden veiliggesteld maar de macht werd stevig in handen gegeven van de naar stabiliteit verlangende burgerij. Met deze principes als uitgangspunt trad het Directoire, de nieuwe regeringsvorm, op 26 oktober 1795 in functie.

De machtswisseling was van groot belang voor het beleid ten aanzien van de veroverde gebieden. Dat maakte onder invloed van de internationale politieke ontwikkelingen een hele evolutie door. In 1790 nam de *Assemblée constituante* op plechtige wijze een verklaring aan waarin ze verzaakte aan het voeren van offensieve oorlogen en zwoer de vrijheid van alle volkeren te respecteren. Vanwege de idealistische termen kreeg het decreet de bijnaam 'vredesverklaring aan de wereld'. De hooggestemde intenties kwamen al gauw in botsing met de politieke praktijk. De eerste test voor de revolutionaire rechtlijnigheid kwam toen de inwoners van de pauselijke enclaves Avignon en Vanaissin om aanhechting verzochten bij Frankrijk. Aangezien het zelfbeschikkingsrecht aan de basis lag van de Revolutie konden de Franse afgevaardigden het verzoek tot aanhechting moeilijk weigeren. Het inlijven van de gebieden zou hen echter onvermijdelijk op de beschuldiging van annexatiedrang komen te staan door de andere Europese landen. Ondanks veel debat werd het aanhechtingsverzoek uiteindelijk met een kleine meerderheid goedgekeurd.

Voor de patriottenbewegingen in de omliggende landen, die met Franse hulp democratischer regimes wensten te installeren, kwam het besluit als een aanmoediging. De op 1 oktober 1791 ingestelde *Assemblée législative* compromitteerde het principe van het verzaken aan offensieve oorlogen finaal door op 20 april 1792 zelf de oorlog te verklaren aan Oostenrijk. Dit gebeurde gedeeltelijk onder druk van buitenlandse

⁵ 'Robespierre (Maximilien-François-Marie-Isidore-Joseph de)', in: Bourlouton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 5 (1891) 161-167.

⁶ H.G. Brown en J.A. Miller, 'New Paths from the Terror to the Empire: an Historiographical Introduction', in: Idem, *Taking Liberties*, 6.

⁷ Doyle, *The Oxford History*, 319.

factoren zoals de Verklaring van Pillnitz (1791) waarin Oostenrijk en Pruisen met weerwraak dreigden indien de gearresteerde Lodewijk XVI iets zou overkomen en de vorming van een leger van uitgeweken edellieden net over de Duitse grens. In de eerste plaats was de oorlogsverklaring echter het resultaat van de dynamieken van de binnenlandse politiek. De op dat moment invloedrijke Girondijnen stuurden aan op oorlog om de binnenlandse eenheid te herstellen, de trouw van de koning aan de Revolutie te testen en hun eigen leiderschap te consolideren.

Hoewel nationale Franse belangen dus de doorslag gaven bij de oorlogsverklaring gingen de discussies erover gepaard met heel wat bevrijdingsretoriek. Vooral prominente Girondijnen, aangevoerd door de journalist Jacques-Pierre Brissot (1734-1793), riepen op om de Revolutie te exporteren.⁸ Zij beschouwden het als de plicht van Frankrijk om de onderdrukte volkeren van heel Europa te bevrijden van het 'monarchale juk'. In november 1792 wierp de Conventie de Europese monarchieën de handschoen toe door een verklaring aan te nemen waarin ze broederlijke steun en militaire bijstand beloofde aan alle volkeren die naar vrijheid verlangden of waarvan de vrijheid werd onderdrukt. De oorlog was op dat moment eindelijk in het voordeel van Frankrijk gekeerd. De opmars van Pruisische en Oostenrijkse troepen op Franse bodem werd op 20 september 1792 een halt toegeeroepen bij Valmy. Kort daarna werden Savoye en Nice bezet door Franse troepen en veroverde Dumouriez de Zuidelijke Nederlanden.

Nu Frankrijk zelf buitenlandse territoria bezet hield, stelde zich de vraag wat er met de veroveringen moest gebeuren. De Girondijnse bevrijdingsretoriek raakte steeds meer vermengd met de roep om gebiedsuitbreiding. De idee van de natuurlijke grenzen van Frankrijk rukte op, weliswaar op voorwaarde van instemming door de inwoners van de aan te hechten gebieden. Het befaamde decreet van 15 december 1792 getuigde al van de steeds beperktere invulling van het principe van zelfbeschikkingsrecht. Danton stelde zelfs dat het decreet de feitelijke voorbereiding van aanhechting bij Frankrijk betekende.⁹ Toen de volksraadplegingen in de veroverde gebieden uitvielen in het voordeel van de aanhechting twijfelde de Conventie dan ook niet. Savoye werd aangehecht op 17 november 1792, Nice op 31 januari 1793, België (op het ritme van de binnenkomende uitslagen van de volksraadplegingen) tussen 1 en 30 maart 1793.¹⁰

Hoewel de kerende krijgskansen Frankrijk verplichtten om zijn buitenlandse veroveringen kort daarop te ontruimen, was deze voorgeschiedenis bepalend voor het latere lot van de Zuidelijke Nederlanden. De militaire verliezen waren dramatisch voor de positie van de Girondijnen die in de Conventie in toenemende mate werden overschaduwd door de uiterst linkse Montagnards. Zij veroordeelden de Girondijnse oorlogsretoriek en hielden vol dat gebiedsuitbreiding nefast zou zijn voor Frankrijk. Robespierre kante zich vanaf het begin hevig tegen gebiedsuitbreiding en trok de lijn

⁸ 'Brissot (Jean-Pierre)', in: Bourloton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 1 (1889) 496-498.

⁹ *Moniteur*, 1 februari 1793.

¹⁰ Godechot, *La Grande Nation*, 80.

door tijdens de Terreur. Zijn val een kleine maand na de Slag bij Fleurus betekende grotendeels een terugkeer naar het Girondijnse buitenlandbeleid.

In de thermidorische Conventie gaf de kwestie van de aanhechting aanleiding tot heel wat discussie, onder meer omdat er in het Comité de salut public – de bevoegde regeringraad die optrad als uitvoerende macht – onenigheid bestond over het strategische nut van gebiedsuitbreiding.¹¹ De roep om natuurlijke grenzen was echter sterk, en niet alleen omwille van strategische redenen. De toestand van de Franse staatkas was precar en de aanhechting van het bezette België kon op dit vlak verlichting brengen. Na intense discussie werd de aanhechting ten slotte gestemd op 1 oktober 1795. De aanhechtingsverzoeken van 1793 werden daarbij ingeroepen als bewijs voor de instemming van de bevolking. De andere veroveringen, die door de Franse militaire successen steeds toenamen, werden omgevormd tot een serie zogenaemde zusterrepublieken onder Franse voogdij.¹²

De Franse houding tegenover de bezette Zuidelijke Nederlanden was fundamenteel anders dan bij de eerste inval in 1792. De Franse Republiek trad niet langer op als een altruïstische weldoener die zich bekommerde om het lot van verdrukte broedervolkeren. Integendeel, verbroedering tussen de binnentrekkende troepen en de bevolking moest volgens de instructies van het Comité de salut public absoluut worden vermeden.¹³ Zelfs de Fransgezinde minderheid werd niet aangemoedigd tot samenwerking; zo was de oprichting van democratische clubs verboden. België kreeg de weinig benijdenswaardige status van veroverd gebied.¹⁴

Dit betekende in de eerste plaats dat de inwoners zelf moesten instaan voor de oorlogskosten en het onderhoud van de legers. Daarnaast werd het gebied als wingewest behandeld om de dramatische situatie van de Franse economie te verzachten. Het Comité de salut public vaardigde decreten uit waarmee de systematische plundering van de Zuidelijke Nederlanden werd geregeld.¹⁵ Een *agence d'extraction* coördineerde de opsporing en inbeslagname van grote hoeveelheden grondstoffen en levensmiddelen.¹⁶ Een speciale commissie hield zich bezig met het opeisen van kunstwerken en wetenschappelijke objecten uit publieke en religieuze collecties.¹⁷ Bovendien werden er enorme oorlogsschattingen opgelegd om zoveel mogelijk edelmetaal naar Frankrijk te doen vloeien.

¹¹ Ibidem, 88.

¹² Zie hierover: Vovelle, *Les Républiques-sœurs*.

¹³ Hasquin, *België*, 60.

¹⁴ Devleeshouwer, 'Occupants', 199-220; Rapport, 'Belgium', 61.

¹⁵ Hasquin, *België*, 52; Stevens, *Vrijheid*, 52.

¹⁶ C. Lemaire, 'Notes sur l'activité des 'agences d'extraction' adjointes aux armées de la République dans le Brabant entre 1792 et 1795', *Archives et bibliothèques de Belgique* 52 (1981) 34-50.

¹⁷ F. Boyer, 'Les conquêtes scientifiques de la Convention en Belgique et dans les pays rhénans (1794-1795)', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 18 (1971) 354-375; A. McClellan, *Inventing the Louvre. Art, Politics, and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge, 1994) 115; D. Poulot, *'Surveiller et s'instruire': la Révolution française et l'intelligence de l'héritage historique* (Oxford, 1996) 214.

Voorafgaand aan de aanhechting werd een begin gemaakt met de ontbinding van de bestaande bestuursstructuren.¹⁸ Het hoogste gezag in de veroverde gebieden waren de volksvertegenwoordigers op missie die direct rapporteerden aan het Comité de salut public en die ter plaatse over verstrekkende bevoegdheden beschikten.¹⁹ Ze werden vanaf het najaar bijgestaan door een in Brussel gevestigde *Administration centrale et supérieure* die optrad als centraal bestuur voor heel België en die later werd vervangen door een *Conseil de gouvernement*.²⁰ De gemeente- en stadsbesturen bleven aanvankelijk functioneren maar hun onafhankelijkheid werd grondig ingeperkt door ze te groeperen in arrondissementen.²¹ De samenstelling van de besturen werd op Franse leest geschoeid, wat leidde tot grote moeilijkheden bij de recrutering van het politiek personeel. In de grote steden werden *comités de surveillance* opgericht die strikt toezagen op de naleving van de instructies van de volksvertegenwoordigers op missie.²² Op 31 augustus 1795 werden de vroegere provinciale indelingen opgegeven en naar Frans voorbeeld vervangen door een opdeling in departementen.²³ Brussel werd de hoofdplaats van het departement van de Dijle, Antwerpen van dat van de Twee Neten.

De ontvangst van de Franse troepen door de Zuid-Nederlandse bevolking was koel. De ervaringen van 1792-1793 hadden het vertrouwen in de zuiderburen geen goed gedaan. Het ongemeen harde bezettingsregime verergerde de zaken nog.²⁴ In de steden werden gijzelaars genomen om de betaling van de enorme oorlogsschattingen te bespoedigen. Bovenop de opeisingen en contributies kwam de verplichte invoering van het assignaat als enig wettig betaalmiddel. Het Franse papiergeld was grotendeels waardeloos en de verplichte invoering ervan leidde tot een complete economische ontregeling.²⁵ Inkomensverlies, prijsinflatie en voedselschaarste waren het gevolg. Bovendien konden wet en orde niet langer worden verzekerd omdat het zittende administratieve personeel massaal ontslag nam.²⁶ Het nieuwe personeel, dat zowel uit

---

¹⁸ H. Hasquin, 'Van Fleurus tot de annexatie: een gekneusd land', in: Idem, *België*, 61.

¹⁹ Zie over de volksvertegenwoordigers op missie: M. Biard, *Missionnaires de la République. Les représentants du peuple en mission (1793-1795)* (Parijs, 2002); A. Hennebert, 'Les représentants en mission en Belgique après Thermidor', *Annales historiques de la Révolution française* 8 (1931) 315-334.

²⁰ F. Stevens, 'L'organisation des administrations centrales directoriales dans les départements de la ci-devant Belgique (1795-1815)', in: Y. Debrell, P. Allorante en Ph. Tanchoux (eds.), *France occupée, France occupante. Le gouvernement du territoire en temps de crise (de la guerre de Cent ans au régime de Vichy)* (Orléans, 2008) 185; Idem, *Vrijheid*, 52; M.R. Thielemans, 'Deux institutions centrales sous le régime français en Belgique. L'Administration Centrale et Supérieure de la Belgique et le Conseil de Gouvernement', *Revue belge de philologie et d'histoire* 46 (1963/4), 47 (1964/2), 48 (1965/4), 49 (1966/2).

²¹ M. Hennebert, 'L'organisation administrative du département de la Dyle sous le Directoire', *Revue d'histoire moderne* 18 (1928/4) 416.

²² A. Renglet, *Les comités de surveillance du Brabant sous la seconde occupation française (1794-1795)* (Brussel, 2011) 78.

²³ Stevens, *Vrijheid*, 43.

²⁴ Hasquin, 'Van Fleurus tot de annexatie', 60.

²⁵ K. Veraghtert, 'Het economische leven, 1789-1814', in: Delsaerd, *Bastille, Boerenkrijg en tricolore*, 205.

²⁶ Rapport, 'Belgium', 69.

Fransen als uit Belgen bestond, was weinig gemotiveerd en werd niet aangeworven op basis van competentie.²⁷ Vooral op het platteland leidde die situatie tot een golf van misdaad en straffeloosheid.

Zoals Michael Rapport aantoonde, was het bezettingsregime van de jaren 1794-1795 hard genoeg om zelfs conservatieve middens naar aanhechting bij Frankrijk te doen verlangen.²⁸ Men hoopte dat annexatie tot normalisering van het bestuur zou leiden. De wisselvallige politieke geschiedenis van de voorafgaande jaren leerde bovendien dat de aanhechting niet definitief hoefde te zijn. De reacties op het annexatiebesluit van 1 oktober 1795 varieerden dan ook overwegend tussen opluchting en onverschilligheid.²⁹ Groter was de consternatie toen Oostenrijk met de ondertekening van het Verdrag van Campo Formio in 1797 formeel afstand deed van de Zuidelijke Nederlanden en daarmee de aanhechting bij Frankrijk legitimeerde.³⁰

Na de aanhechting trad inderdaad een geleidelijke normalisering in van het bestuur. Tegelijk betekende het een belangrijke stap in de richting van de complete ontmanteling van de bestaande maatschappelijke structuren. Het begeleiden van de institutionele overgang werd toevertrouwd aan Louis-Ghislain Bouteville de Metz (1746-1821) die werd aangesteld als overheidscommissaris.³¹ Volgend op de aanhechting werd tevens stapsgewijs de Franse wetgeving ingevoerd. Uit de massa Franse wetten die sinds 1789 waren gestemd, en die vaak tegenstrijdig of niet langer van toepassing waren, werd een selectie gemaakt die op 26 januari 1797 in werking trad.³² Vanaf 6 december 1796 werden alle nieuwe Franse wetten automatisch ook van kracht in de negen zogenaamde *départements réunis*.

Op lokaal vlak was de macht voortaan in handen van het gemeentebestuur of *municipalité*. Aanvankelijk bestond die in de steden met meer dan 50.000 inwoners uit achttien leden onder leiding van een *maire*, na de invoering van de grondwet van het jaar III op 6 oktober 1795 werd dat aantal herleid tot negen. Daaraan was een *agent national* toegevoegd, later *commissaire du directoire exécutif*, die een directe schakel vormde tussen het lokale niveau en het centrale bestuur in Parijs.³³ In principe werden de leden van de municipaliteit democratisch verkozen, maar aangezien er in België pas vanaf 1797 verkiezingen plaatsvonden, werden ze aanvankelijk benoemd door de volksvertegenwoordigers op missie. Het verloop in de gemeentebesturen was zeer groot en het werkelijke aantal leden viel in de praktijk een stuk lager uit dan

²⁷ Stevens, *Vrijheid*, 53.

²⁸ Rapport, 'Belgium', 62.

²⁹ *Ibidem*, 79.

³⁰ Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 475 en 482; Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VI, 45 en 112.

³¹ C. Tihon, 'Bouteville (Louis-Ghislain de)', in: *Biographie nationale*, dl. XXXI (1961) 109-112; Hennebert, 'L'organisation administrative', 417; Lenders, 'De aanhechting', 85; Stevens, *Vrijheid*, 45.

³² P. Lenders, 'De aanhechting bij Frankrijk en de overgang naar het moderne regime', in: Hasquin, *België*, 90.

³³ M. Clement, *Les commissaires du Directoire exécutif près les administrations, nommés dans le département de l'Ain (An VI et VII)* (onuitgegeven masterproef, Université de Paris I, 2010) 3.

in theorie.³⁴ De gemeentebesturen rapporteerden aan het centrale bestuur van het departement dat uit vijf leden bestond en in de hoofdplaats van het departement was gevestigd. De taken van dit centrale bestuur bestonden onder meer uit toezicht houden op de uitvoering van de wetten en de controle op de gemeentebesturen.³⁵

Het Directoire, dat tussen 1795 en 1799 de dienst uitmaakte, was een weinig stabiel regime. Het kreeg zowel af te rekenen met linkse samenzweringen als reactionaire oppositie en was bijna voortdurend in oorlog. Het verzekeren van de verworvenheden van de Revolutie bleek bovendien moeilijk te verzoenen met het principe van de democratie. Onwenselijke verkiezingsresultaten werden consequent geannuleerd, terwijl het college van vijf directeurs en de wetgevende kamers tot drie maal toe na staatsgrepen werden 'gezuiverd'. Niet toevallig werden de verkiezingsuitslagen uit Belgische departementen meerdere malen geannuleerd wegens te conservatief, onder meer na de staatsgreep van 18 fructidor jaar V (4 september 1797).³⁶ Dat de publieke steun voor het regime er uitermate klein was, bleek ook uit de gewapende opstand die (vooral in de Nederlandstalige departementen) uitbrak ten gevolge van de invoering van de conscriptiewet in 1798.

3. De Franse Revolutie en het verleden

Een antihistorische revolutie

Zoals Bronislaw Baczko opmerkt in zijn klassieke artikel over de republikeinse kalender, is het schier onmogelijk om de Franse Revolutie te scheiden van haar representatie. Meer dan alle vorige politieke en sociale omwentelingen ging de Revolutie gepaard met een enorme productie van symbolen en vertogen die het evenement ideologisch omkaderden.³⁷ Het verhaal van de Revolutie over zichzelf was zo invloedrijk dat het in grote mate mee het verloop van de gebeurtenissen heeft bepaald. De kern van dit vertoog is de opvatting van de Revolutie als een breuk in de tijd.³⁸ De Revolutie wilde een cesuur aanbrengen tussen oud en nieuw, tussen wat vroeger bestond en wat nog moest komen. Ze moest het begin inluiden van een nieuw tijdperk.

---

³⁴ R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Gent, 1965) 359; Henne en Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 374.

³⁵ P. Pouillet, *Les institutions françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions belges contemporaines* (Brussel, 1907) 164.

³⁶ P. Delsaerd, 'Naar een nieuwe politiek', in: Idem, *Bastille, Boerenkrijg en tricolore*, 108.

³⁷ B. Baczko, 'Le calendrier républicain. Décréter l'éternité', in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire I: La République* (Parijs, 1984) 40.

³⁸ Hunt, *Politics*, 26.

Die breukidee vormt het fundament van het revolutionaire discours.³⁹ In de achttiende eeuw was het gebruik van het woord ‘revolutie’ in deze betekenis nog vrij nieuw. Oorspronkelijk refereerde het aan de regelmatige omwenteling van de hemellichamen. Gaandeweg werd het ook in overdrachtelijke zin gebruikt, voor veranderingen die een terugkeer naar een originele toestand teweegbrengen. In die zin moet bijvoorbeeld de benaming van de Engelse *Glorious Revolution* worden begrepen, omdat die (althans volgens de initiatiefnemers) een herstel betekende van de oorspronkelijke Engelse constituties nadat die door de monarch met voeten waren getreden.⁴⁰ Anders dan vandaag verwees het woord dus naar cyclische terugkeer en niet naar plotse verandering.

Reinhart Koselleck toonde aan dat de hedendaagse betekenis opkwam in de tweede helft van de achttiende eeuw.⁴¹ Het woord werd gaandeweg gebruikt om vooruitgang en positieve verandering mee aan te duiden, zij het als een onpersoonlijk verschijnsel dat los staat van het menselijke handelen. Het eerste politieke evenement waarvoor het in de hedendaagse betekenis werd gebruikt, was de Amerikaanse Revolutie. In Frankrijk deed die verschuiving zich pas voor met de Revolutie van 1789. Aanvankelijk werden de gebeurtenissen nog met woorden als opstand of revolte aangeduid. Eenmaal de schaal en impact ervan duidelijk werden, begon het woord revolutie aan zijn opmars. De opvatting verspreidde zich dat deze crisis fundamenteel anders was dan alle vorige.

Gaandeweg sprak men dan ook steeds minder van ‘révolutions’ in het meervoud, en steeds meer van het enkelvoudige ‘la révolution’. Bovendien kreeg de Revolutie een hoofdletter aangemeten.⁴² Het woord kreeg de lading van een sublieme en unieke gebeurtenis die een cesuur aanbracht in de geschiedenis. Niet toevallig maakte ook die laatste term een betekenisverschuiving door. Net als ‘revolutie’ evolueerde de betekenis van ‘geschiedenis’ van meervoudig naar enkelvoudig, van cyclisch naar lineair.⁴³ Beide termen werden beladen met een dwingende temporele dimensie. De Franse Revolutie werd door de revolutionairen begrepen als een nooit eerder gezien en uniek moment dat de loop van de geschiedenis wijzigde. Die opvatting werkte tegelijk legitimerend. De Revolutie werd voorgesteld als een fase in de onafwendbare historische beweging richting de toekomst.

Het unieke en onvermijdelijke karakter van de Revolutie gaf haar volgens de revolutionairen een universeel belang. Wat in Frankrijk vanaf 1789 gebeurde, was het begin van een globale en noodzakelijke transitie die moest leiden tot de bevrijding van

³⁹ Baker, *Inventing the French Revolution*, 3; M. Elchardus, ‘Inleiding: het veranderen van de tijden’, in: TOR, *De opstand*, 15-26; Hunt, *Politics*, 26; Huyseune, ‘Het tableau’, 60-93; M. Meinzer, *Der französische Revolutionskalender: 1792-1805. Planung, Durchführung und Scheitern einer politischen Zeitrechnung* (München, 1992) 59.

⁴⁰ Baker, *Inventing the French Revolution*, 207; Jourdan, *La Révolution: une exception française?*, 288.

⁴¹ R. Koselleck, ‘Historical Criteria of the Modern Concept of Revolution’, in: Idem, *Futures Past*, 45.

⁴² Jourdan, *La Révolution: une exception française?*, 291.

⁴³ Koselleck, ‘Historical Criteria’, 50.

de hele mensheid.⁴⁴ De Revolutie moest het aangrijpingspunt zijn met de toekomst. Dit besef zorgde voor een specifieke tijdservaring bij de betrokkenen. Ze beleefden hun onderneming als een drama dat zich afspeelde op het raakpunt tussen twee tijdperken.⁴⁵ Het toekomstige welzijn van de mens lag constant in de waagschaal en kon door elk besluit, elke daad worden gehypothekeerd.

Het bewustzijn van een historisch nulpunt spreekt onder meer uit het spontane gebruik van nieuwe jaartellingen. Na de val van de Bastille op 14 juli 1789 schaften verschillende Parijse kranten de traditionele tijdsrekening af en begonnen opnieuw te tellen bij 'l'an I de la Liberté'.⁴⁶ De Revolutie zou het begin inluiden van een nieuw tijdperk. Uit het revolutionaire taalgebruik spreekt een voortdurend besef van het belang van de eigen tijd voor de latere generaties. Lynn Hunt noemde dit besef 'the mythic present'.⁴⁷ Het heden werd beleefd als een dramatisch, buiten de tijd gesitueerd oorsprongsmoment. Ook de revolutionaire obsessie voor collectieve rituelen en herdenkingen getuigt daarvan. Gebeurtenissen zoals de val van de Bastille, het einde van de monarchie en de executie van de koning werden telkens plechtig en collectief herbeleefd als het aanbreken van een nieuwe dageraad voor de mensheid.⁴⁸ Niet zelden ging dat gepaard met plechtige eedafleggingen waarmee de nieuwe orde werd geïnaugureerd.

De nadruk op breuk en verandering impliceerde tegelijkertijd een afwijzing van het bestaande. Meer dan om het even welke andere omwenteling profileerde de Franse Revolutie zich als een radicale verwerping van het verleden.⁴⁹ Bij aanvang kwam de Revolutie tot stand als reactie op een aantal specifieke problemen. Eenmaal de revolutionaire dynamiek in gang was gezet, kwamen steeds meer aspecten van de bestaande orde onder vuur. Het proces draaide uit op een complete ontmanteling van de oude orde en een verwerping van het verleden als legitimerende categorie.⁵⁰ De negatieve inschatting van het verleden kwam ondanks haar radicaliteit niet uit de lucht gevallen. De idee dat de tijd corrumperend werkt, was wijdverbreid onder achttiende-eeuwse Franse intellectuelen.⁵¹ De revolutionairen deelden dit inzicht. Ze beschouwden de historische orde als het resultaat van een eeuwenlange irrationele ontwikkeling en verwierpen haar daarom als bestuursbasis. In de plaats kwamen natuurwetten en rationele principes. De geschiedenis zagen ze als een proces van verval dat de opkomst van het despotisme in de hand had gewerkt. De opbouw van de nieuwe orde gebeurde daarom bewust in contrast met de oude.

---

⁴⁴ Baker, *Inventing the French Revolution*, 203.

⁴⁵ Hunt, 'The Language of Politics', 615.

⁴⁶ Bacsko, 'Le calendrier', 38.

⁴⁷ Hunt, *Politics*, 27.

⁴⁸ *Ibidem*, 53.

⁴⁹ Hunt, 'The Language of Politics', 611.

⁵⁰ Bacsko, 'Le calendrier', 41.

⁵¹ Hunt, 'The Language of Politics', 615.

De rituele vernietiging van de oude orde was één van de meest voorkomende thema's in de revolutionaire representatie. Het planten van de vrijheidsboom – het nieuwe en razend populaire vrijheidssymbool – ging gepaard met het verbranden van adeltitels en wapenschilden. Na de val van de monarchie op 10 augustus 1792 verbrijzelde een volksmassa de standbeelden van Franse koningen in de straten van Parijs.⁵² Bij de uitroeping van de republiek op 21 september van dat jaar liet de Conventie het koninklijk grootzegel plechtig breken en omsmelten tot muntgeld. Op het nieuwe nationale zegel werd de plaats van het koningsportret ingenomen door de personificatie van de Vrijheid.⁵³

De band met het nationale verleden werd resoluut doorgeknipt. Het werd immers bepaald door instellingen die de revolutionairen als tegengesteld aan de vrijheid beschouwden. De monarchale geschiedenis van Frankrijk stond voortaan bekend als het 'ancien régime', de oude orde waartegen de Revolutie zich afzette. Ook de canon van 'grote mannen' die in de achttiende eeuw tot stand was gekomen in het kader van het opkomende Franse natiegevoel werd grotendeels verworpen.⁵⁴ Toch bevatte het revolutionaire gedachtegoed ook een element van terugkeer. De revolutionairen waren schatplichtig aan de sterke fascinatie voor natuurlijkheid in de Franse Verlichting.⁵⁵ Ze beschouwden het als hun taak om de Franse samenleving in overeenstemming te brengen met de universele wetten van de natuur. De achterliggende idee was dat de mens oorspronkelijk in een staat van vrijheid had geleefd. Eeuwen van degeneratieve geschiedenis hadden hem van die originele vrijheidstoestand doen afdwalen en in een toestand van slavernij gebracht. De Revolutie zou die situatie omkeren. Ze zou de mens regenereren en terugbrengen naar zijn natuurlijke vrijheid.⁵⁶ Het ging daarbij niet om een historische terugkeer naar een welbepaald punt in de tijd maar om de herleving van een geïdealiseerde, atemporele oorsprongstoestand.

Hetzelfde geldt voor de voortdurende referenties aan de klassieke Oudheid in het revolutionaire discours. De antieke samenlevingen van Grieken en Romeinen vormden een constante inspiratiebron voor de revolutionairen, zowel op politiek, moreel als esthetisch vlak. Het waren de enige menselijke samenlevingen die de revolutionaire onderneming tot voorbeeld konden dienen.⁵⁷ Toch bepleitten de revolutionairen geen

⁵² S.J. Idzerda, 'Iconoclasm during the French Revolution', *American Historical Review* 60 (1954/3) 16; Poulot, *Surveiller*, 165.

⁵³ Hunt, *Politics*, 90.

⁵⁴ M. Ozouf, 'Le Panthéon. L'école normale des morts', in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl. I: *La République* (Parijs, 1984) 140-166; D. Bell, *The Cult of Nation in France. Inventing Nationalism 1680-1800* (Cambridge, 2003) 138.

⁵⁵ Huisseune, 'Het tableau', 61; P. Trahard, *La sensibilité révolutionnaire (1789-1794)* (Parijs, 1936) 133-154.

⁵⁶ Ozouf, 'La Révolution'.

⁵⁷ Zoals beschreven in: H.T. Parker, *The Cult of Antiquity and the French Revolutionaries. A Study in the Development of the Revolutionary Spirit* (Chicago, 1937). Zie verder: C. Mossé, *L'Antiquité dans la Révolution française* (Parijs, 1989).

terugkeer naar het antieke tijdvak.⁵⁸ De Oudheid was zover in de tijd verwijderd dat ze eerder als een voorhistorisch ideaalbeeld dienstdeed. Daarnaast vormden de antieke personages en principes voor de leden van de wetgevende vergaderingen een gedeeld repertoire waar ze door hun scholing allen mee vertrouwd waren.⁵⁹ Na Thermidor werd een overdreven adoratie voor de Oudheid trouwens als jakobijns en dus als verdacht beschouwd.⁶⁰ Daar komt bij dat de revolutionairen hun eigen onderneming al snel hoger schatten dan wat in Rome en Athene was gerealiseerd.⁶¹ De Revolutie was zo fundamenteel nieuw dat ze de republieken van de Oudheid in de schaduw stelde.

Tot slot was er ook een rol weggelegd voor de oude samenlevingen van Galliërs en Franken.⁶² In de historisch-constitutionele debatten van het einde van de achttiende eeuw hadden de Franken, met hun vermeende democratische instellingen en volksvergaderingen op het Marsveld, een hoofdrol gespeeld.⁶³ Het Frankische ideaal van directe democratie bleef aantrekkelijk voor de revolutionairen, in het bijzonder voor de sansculotten.⁶⁴ De Galliërs werden traditioneel als eerloze verliezers beschouwd omdat ze machteloos door de Franken waren onderworpen. Dat veranderde toen abbé Sieyès zich in 1789 in zijn beroemde pamflet over de derde stand uitsprak tegen de Franken. Hij stelde hen voor als aristocratische invallers die het ware Franse volk, de Galliërs, van zijn vrijheid hadden beroofd. Hun echte rehabilitatie beleefden de Galliërs pas onder het Directoire, toen ze omwille van hun krijgsgedaden werden verheerlijkt als incarnaties van het strijdbare volk.⁶⁵

De moeilijkheid van het eigen verleden

Hoewel de Revolutie zich dus als een breuk met het verleden presenteerde, bracht de verwerping van de eigen geschiedenis ook dubbelzinnigheden met zich mee. De erfenis van het verleden integraal afwijzen bleek moeilijker en soms ook minder wenselijk dan aanvankelijk gedacht. Bovendien werd de Revolutie al snel geconfronteerd met de moeilijkheden van het eigen verleden.

---

⁵⁸ W. Nippel, 'Die Antike in der amerikanischen und französischen Revolution', in: G. Urso (ed.), *Popolo e potere nel mondo antico* (Pisa, 2005) 266.

⁵⁹ Ozouf, *La fête*, 327-335.

⁶⁰ Nippel, 'Die Antike', 267; Parker, *The Cult*, 178.

⁶¹ Hunt, *Politics*, 31.

⁶² Huysseune, 'Het tableau', 75.

⁶³ Baker, 'Memory and Practice', 147; Margerison, 'History', 85.

⁶⁴ B. Rose, *The Making of the Sans-Culottes. Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789-1792* (Manchester, 1983) 126-127.

⁶⁵ A. Jourdan, 'The Image of Gaul during the French Revolution: between Charlemagne and Ossian', in: T. Brown (ed.), *Celticism* (Amsterdam en Atlanta, 1996) 197. Zie verder over de Galliërs: Ehrard, *Nos ancêtres*.

Een eerste en beruchte complicatie van de revolutionaire drang tot afrekening met het verleden was het artistieke verlies.⁶⁶ Dat werd niet alleen door tegenstanders van de Revolutie maar ook door leidende revolutionairen geheld. Vanaf de nationalisering van de kerkgoederen in 1790 stelde zich de vraag wat er moest gebeuren met de enorme hoeveelheid voorwerpen die ondanks verkeerde ideologische connotaties een onmiskenbare artistieke waarde bezaten.⁶⁷ Na de val van de monarchie in 1792 en tijdens de dechristianisatiecampagne van 1793 sneuvelde in Frankrijk talrijke kunstwerken en cultuuroederen in pogingen tot ideologische zuivering van de publieke ruimte.⁶⁸ Breken met het verleden betekende ook letterlijk breken met de symbolen van het oude regime.⁶⁹ Aanvankelijk gebeurden de zuiveringsacties vooral door opgehitste sansculotten en dikwijls tegen de wil van lokale autoriteiten. De Assemblée législative nam een ambivalente houding aan door op 14 augustus 1792 de vernietiging te bevelen van alle ‘monuments restes de la féodalité’ uitgezonderd ‘des objets qui peuvent intéresser les arts’. Tijdens de volgende weken en maanden regende het in de wetgevende vergadering klachten over de vernietiging van kunstwerken en andere objecten met artistieke waarde.⁷⁰

Het resultaat was dat het beschadigen of vernielen van kunstwerken onder het voorwendsel dat ze aristocratische symbolen droegen bij wet werd verboden.⁷¹ Waardevolle stukken werden ondergebracht in depots om hen te behoeden voor vernietiging. Ze kregen een nieuw statuut door hen als echte kunstwerken ten toon te stellen in publieke musea.⁷² De schone kunsten kregen een plaats bij de vroegere koninklijke collecties in het Louvre.⁷³ De beeldhouwwerken uit de middeleeuwen en de renaissance vonden onderdak in verschillende depots waaruit na verloop van tijd het *Musée des Monuments Français* groeide. Dit oudheidkundig museum werd in 1795 geopend in het voormalige Parijse augustijnerklooster en stond onder leiding

⁶⁶ Louis Réau ondernam een poging tot inventarisatie van het kunstverlies in zijn *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français* (Parijs, 1894).

⁶⁷ Lees vooral: E. Pommier, *L'art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française* (Parijs, 1991). En verder: Idzerda, ‘Iconoclasm’, 14; J.A. Leith, *Space and Revolution: Projects for Monuments, Squares and Public Buildings in France 1789-1799* (Montréal, 1991) 119; S. Leroux, ‘L’envers du décor: tendances iconoclastes dans la pensée jacobine’, in: C. Hould en J. Leith (eds.), *Iconographie et image de la Révolution française* (Montréal, 1990) 340; Poulot, *Surveiller*, 161-188; G. Sprigath, ‘Sur le vandalisme révolutionnaire’, *Annales historiques de la Révolution française* 242 (1980/4) 510-535.

⁶⁸ Idzerda, ‘Iconoclasm’, 13-26.

⁶⁹ Baczkó, ‘Le tournant’, 26.

⁷⁰ Ibidem, 22; Sprigath, ‘Sur le vandalisme’, 519. Voor een gedetailleerde analyse van deze evolutie, zie: Pommier, *L'art de la liberté*, 17-58, 93-248.

⁷¹ Idzerda, ‘Iconoclasm’, 24; Leith, *Space*, 119; Leroux, ‘L’envers’, 341; Poulot, *Surveiller*, 166-183; Sprigath, ‘Sur le vandalisme’, 515.

⁷² Idzerda, ‘Iconoclasm’; Poulot, *Surveiller*, 166-183.

⁷³ McClellan, *Inventing the Louvre*, 91-123.

van de schilder Alexandre Lenoir (1761-1839).⁷⁴ Het bevatte onder meer de tombes van de Franse vorsten die Lenoir had kunnen redden uit de koninklijke necropool in de basiliek van Saint-Denis die in 1793 werd geplunderd in opdracht van de Conventie. Een paradoxaal effect van die conservatiepogingen was het aanwakkeren van de interesse in het nationale verleden.⁷⁵ De scenografie van het museum van Lenoir, waarin de kunstwerken in chronologische volgorde werden gepresenteerd, las als een wandeling door de Franse geschiedenis. Een gedeelte van het museum vatte Lenoir zelfs op als een eerbetoon aan grote historische figuren.⁷⁶ Bij veel bezoekers wekte het nieuwsgierigheid op naar de nationale geschiedenis.

Opmerkelijk genoeg ontwikkelden de revolutionairen echter geen eigen versie van het nationale verleden. Een canonieke revolutionaire interpretatie van de Franse geschiedenis, waarin de voorbije tijdperken en historische personages werden beoordeeld volgens revolutionaire standaarden, kwam er niet. Wel zorgde de Revolutie voor de emancipatie van het schoolvak geschiedenis, dat voortaan geen deel meer uitmaakte van het onderwijs in de klassieke talen maar als zelfstandig vak werd onderwezen. Het ging daarbij voornamelijk om ‘filosofische geschiedenis’, die zich meer bezighield met de vooruitgang van de menselijke geest door de eeuwen heen dan met het nationale verleden.⁷⁷ Ze was geïnspireerd op het werk van verlichte denkers als Voltaire, Condillac en Millot. Dat was inmiddels verschillende decennia jaren oud en kon dus nauwelijks vernieuwend worden genoemd, behalve in die zin dat het nooit voordien tot de curricula was doorgedrongen. Hoewel de geschiedenis van Frankrijk tijdens het ancien régime wel degelijk aan bod kwam, werd die niet verteld vanuit een nieuwe, revolutionaire interpretatie.⁷⁸

François Furet zag twee oorzaken voor dit gebrek aan interesse in het nationale verleden. Ten eerste weet hij het aan het universalistische denkkader van de revolutionairen. Het doel van hun onderneming was immers de bevrijding van het hele mensdom, die het beperkte kader van de nationale Franse geschiedenis oversteeg. Ten tweede wees hij op de radicaliteit van de idee van een nieuw begin. In revolutionaire ogen verloor het verleden elke relevantie, aangezien de Revolutie de antithese ervan was: ‘c’est elle-même [de Revolutie] qui est l’origine, qui constitue le contrat et la constitution primitive, et qui fonde l’histoire nationale en arrachant les Français à

---

⁷⁴ H. Greene, ‘Alexandre Lenoir and the musée des monuments français during the French Revolution’, *French Historical Studies* 12 (1982/2) 203-222; F. Haskell, *History and its Images. Art and the Interpretation of the Past* (New Haven en Londen, 1993) 236-252; McClellan, *Inventing the Louvre*, 155-197; Pommier, *L’art de la liberté*, 370-379; D. Poulot, ‘Alexandre Lenoir et les musées des monuments français’, in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl. II *La Nation*, dl. II (Parijs, 1986) 497-531.

⁷⁵ F. Choay, *L’allégorie du patrimoine* (Parijs, 1988) 76; Jourdan, ‘Images de la pucelle’, 62.

⁷⁶ Haskell, *History*, 248; McClellan, *Inventing the Louvre*, 187.

⁷⁷ M. Meirlaen, ‘Reaping the Harvest of the Experiment? The Government’s Attempt to Train Enlightened Citizens through History Education in Revolutionary France (1789-1802)’, in: L. Jensen, J. Leerssen en M. Mathijssen (eds.), *Free Access to the Past: Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden, 2010) 257.

⁷⁸ Meirlaen, *Vlijt*.

leur passé. Puisqu'elle coupe notre histoire en deux, à quoi bon en raconter la partie maudite, qui appartient à ses ennemis?'.⁷⁹ De geschiedenis van het ancien régime werd in het revolutionaire discours dan ook herleid tot 'veertien eeuwen despotisme', een duistere periode waarvan het zinloos was om de details op te halen.

Toch was de verwerping van de geschiedenis soms minder radicaal dan gedacht. Zo wees Annie Jourdan op het belang van Jeanne d'Arc als revolutieheldin.⁸⁰ Op het eerste gezicht is er geen groter contrast denkbaar dan dat tussen *la Pucelle d'Orléans* en de antimonarchale, antireligieuze en vrouwonvriendelijke Franse Revolutie. In die richting wijst ook de vernietiging van de voor haar opgerichte monumenten in Orléans en Rouen. Toch was Jeanne d'Arc tot in 1792 een populair thema in revolutionaire prenten en theaterstukken. Daarin werd vooral de ondankbaarheid van koning Karel VII benadrukt, waardoor het verhaal een antimonarchaal kantje kreeg. Onder het Directoire werd Jeanne opnieuw opgepikt, ditmaal als een gelaïciseerde heldin in de strijd voor het vaderland. Hoewel ze nooit uitgroeide tot een emblematische revolutieheldin kon haar verhaal mits de nodige interpretatie toch in de revolutionaire retoriek worden ingepast. Die vaststelling doorbreekt het dominante beeld van de totale verwerping van het verleden door de revolutionairen. Dit wijst erop dat de revolutionaire historische cultuur in de praktijk minder antihistorisch was dan in theorie.⁸¹ Tot dusver bleef dit soort historische recuperaties echter grotendeels in de schaduw.

Tot slot zorgde ook de geschiedenis van de Revolutie zelf voor complicaties. Hoewel ze hun onderneming buiten de historische tijd situeerden, hadden de revolutionairen vanaf het begin oog voor het celebreren en herdenken van de revolutionaire geschiedenis.⁸² Monumenten, feestdagen en kunstwerken moesten de revolutionaire verwezenlijkingen vastleggen voor de eeuwigheid. Maar hoe de geschiedenis te schrijven van een nog onvoltooid oorsprongsmoment, van een 'mythisch heden? Het revolutionaire verleden was constant in beweging. De betekenis van eerdere episodes veranderde voortdurend in het licht van nieuwe, onvoorspelbare wendingen in de revolutionaire politiek.⁸³ Tekenend is dat de kalender met plechtige herdenkingen telkens opnieuw moest worden aangepast aan de politieke realiteit. Even illustratief is de omgang met revolutionaire helden. Opname in het Pantheon, het mausoleum waar de grote mannen van de Revolutie werden bijgezet, was allesbehalve eeuwigdurend. De graaf de Mirabeau (1749-1791), één van de grote helden van de vroege Revolutie, werd na zijn plotse dood in 1791 als eerste bijgezet in de eretempel.⁸⁴ Al in 1794 werd zijn lichaam weer verwijderd nadat zijn geheime samenwerking met Lodewijk

⁷⁹ Furet, 'La naissance', 113.

⁸⁰ Jourdan, 'Images de la pucelle'.

⁸¹ Zie ook: M. Mathijssen, 'The Emancipation of the Past, as due to the Revolutionary French Ideology of Liberté, Egalité, Fraternité', in: Jensen, *Free Access to the Past*, 21-41.

⁸² Bell, *The Cult*, 138.

⁸³ Hunt, 'The Language of Politics', 616.

⁸⁴ 'Mirabeau (Honoré-Gabriel Riqueti, comte de)', in: Bourlouton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 380-381.

XVI aan het licht was gekomen.⁸⁵ Als onderdeel van het jakobijnse protest tegen de Thermidorische Reactie werd in zijn plaats de jakobijnse volksheld Jean-Paul Marat (1743-1793) bijgezet.⁸⁶ Na nauwelijks vijf maanden moesten ook diens resten onder anti-jakobijnse druk het veld ruimen.⁸⁷ De Conventie besloot daarop dat bijzetting in de heldentempel pas tien jaar na het overlijden van de betrokkene mogelijk was. De filosofen Voltaire en Rousseau bleven voorlopig over als enige bewoners.⁸⁸ Zolang de Revolutie geen duidelijk einde kende, bleef het verleden ervan in flux.

Thermidor of de terugkeer in de historische tijd

Tijdens de Terreur werd het messianistische, antihistorische discours naar een hoogtepunt gevoerd. Robespierre verklaarde dat Frankrijk ‘tweeduizend jaar vooruit zou springen in de toekomst’.⁸⁹ Het verlangen naar een nieuw begin was zo sterk dat de Assemblée législative in 1792 officieel een nieuwe jaartelling instelde. Aanvankelijk was de val van de Bastille de eerste dag van het jaar I, later werd dat de stichting van de Republiek op 22 september 1792. In het ‘tijdperk van de vrijheid’ begon het nieuwe jaar voortaan op de dag dat Frankrijk definitief had gebroken met zijn monarchale verleden.

Het verlangen om de tijd zelf te hervormen deed de Conventie besluiten om ook met de oude kalender te breken. Die werd immers beschouwd als een uitdrukking van het despotische tijdperk waarin hij was ontstaan. Gilbert Romme (1750-1793), de voornaamste architect van de nieuwe kalender, verwoordde het als volgt: ‘L’ère vulgaire prit naissance chez un peuple ignorant et crédule (...). Pendant dix-huit siècles elle servit à fixer, dans la durée, le progrès du fanatisme (...). L’ère vulgaire fut l’ère de la cruauté, du mensonge, de la perfidie et de l’esclavage; elle a fini avec la royauté, source de tous nos maux (...). La nomenclature [ancienne] est un monument de servitude et d’ignorance auquel les peuples ont successivement ajouté une empreinte de leur avilissement’.⁹⁰

De nieuwe kalender moest de principes van het nieuwe tijdvak reflecteren. De tijd werd rationeel ingedeeld volgens het decimale stelsel en de maanden kregen een benaming die verwees naar het verloop van de seizoenen. Het nieuwe tijdvak van de vrijheid werd afgestemd op het ritme van de natuur, de bron van menselijke regeneratie. De natuur en de geschiedenis werden met elkaar verzoend.⁹¹ Die symbolische constructie werd een handje geholpen door het toeval. De uitroeping

⁸⁵ Ozouf, ‘Le Panthéon’, 157.

⁸⁶ ‘Marat (Jean-Paul)’, in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 232-235.

⁸⁷ Leith, *Space*, 262.

⁸⁸ Ozouf, ‘Le Panthéon’, 156.

⁸⁹ Geciteerd in: Jainchill, *Reimagining Politics*, 31.

⁹⁰ ‘Romme (Charles-Gilbert)’, in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 5 (1891) 191-192. Citaat uit Baczko, ‘Le calendrier’, 41-42.

⁹¹ *Ibidem*, 42.

van de Republiek in 1792 viel immers samen met de herfstzonnnewende, wanneer dag en nacht even lang zijn. Bovendien trad de zon op dat moment in het teken van de Weegschaal. Het nieuwe tijdvak zou volgens de taal der hemellichamen in het teken staan van de gelijkheid.

Het aannemen van een nieuwe kalender gebaseerd op de principes van vrijheid en gelijkheid moest het aanbreken van het nieuwe tijdvak niet enkel markeren, maar ook versnellen. Uit het ontwerp van de nieuwe tijdsindeling spreekt een heel educatief programma, dat sterk beïnvloed was door de inzichten van Jean-Jacques Rousseau (1772-1778).⁹² Die reageerde op het rationalisme van de Franse verlichters door het belang van emotie en de zintuigen voor de menselijke geest te benadrukken.⁹³ Het opvoeden van de Fransen tot vrije wezens moest niet louter gebeuren via de ratio maar ook door hun gevoel en verbeelding aan te spreken. De kalender zou daartoe bijdragen door de dagelijkse tijdsbeleving in het teken van de nieuwe principes te plaatsen. De mensen moesten haast ongemerkt worden omringd door sprekende beelden en volgens natuurlijke principes ontworpen cycli die hun denken in de juiste richting stuurden.

Vanuit die overtuiging werd besloten om te breken met de irrationele kalender van het ancien régime. Die incarneerde door zijn terminologie, zijn cycli en zijn feestdagen het christelijke en feodale denkkader. Het republikeinse jaar werd ingedeeld in twaalf maanden van elk dertig dagen. Elke maand was verdeeld in drie weken of *décades* van elk tien dagen, waarvan de laatste – de *décadi* – een rustdag was. De oude benamingen van de dagen werden vervangen door een nummering (primidi, duodi, etc.), terwijl elke dag bovendien in het teken stond van een plant, een dier of een landbouwwerktuig. De vele heiligen die de dienst uitmaakten in de oude kalender werden vervangen door een catalogus aan nuttige objecten zoals de rode biet, de ploeg en de muilezel. De traditionele zondag werd als rust- en heilige dag ingeruild voor de *décadi* waarop telkens een burgerlijk feest werd gevierd ter ere van principes en deugden zoals de rechtvaardigheid, de schroom, de soberheid en de belangeloosheid.⁹⁴

Het einde van de radicale fase van de Revolutie bracht echter een ommekeer teweeg in de revolutionaire omgang met tijd. Het utopische, messianistische denkkader waarin de kalender tot stand was gekomen, ging samen met de Terreur ten onder.⁹⁵ De revolutionairen worstelden vanaf het begin met de vraag waar hun onderneming moest eindigen. Niemand wist precies wat het ultieme doel was van de revolutionaire dynamiek en wanneer het zou worden bereikt. Thermidor betekende alleszins het einde van de Revolutie als ongebreidelde populaire kracht. De revolutionaire verworvenheden werden geconsolideerd maar de leiding over het verdere verloop van de politieke ontwikkelingen werd stevig in handen genomen door

⁹² Ibidem, 45.

⁹³ J. Château, *Jean-Jacques Rousseau. Sa philosophie de l'éducation* (Parijs, 1962) 220; I. van der Velde, *Jean-Jacques Rousseau Pedagoog* (Amsterdam/Brussel, 1967) 37.

⁹⁴ Ozouf, *La fête*, 130.

⁹⁵ Jainchill, *Reimagining Politics*, 18.

de politieke klasse. Die ontwikkeling veranderde zowel de revolutionaire kijk op de voorbije gebeurtenissen als de tijdbeleving zelf.

De illusie van de Revolutie als een tijdloos, universeel oorsprongsmoment had haar houdbaarheidsdatum bereikt. Ze werd tegengesproken door vijf jaar van grillige en onvoorspelbare politieke gebeurtenissen, waarin de kloof tussen de hooggestemde toekomstverwachtingen en de politieke realiteit steeds groter was geworden. Andrew Jainchill stelde vast dat de Revolutie in redevoeringen voor de Conventie na 9 thermidor niet langer in messianistische maar wel in historische termen werd beschreven. Het betekende het einde van de buitentemporele opvatting van de Revolutie en een terugkeer ervan in de historische tijd.⁹⁶ De Revolutie werd voortaan veeleer ervaren als een menselijke, contingente onderneming dan als de vervulling van een sacrale heilsverwachting.

Toch is het plaatje dubbelzinnig. Want ondanks het verlangen om een einde te maken aan 'the mythic present' overleefde de kalender, het symbool bij uitstek van de utopische en antihistorische kant van de Revolutie, het einde van de Terreur. Weliswaar vonden er verhitte debatten plaats over de kalenderkwestie. Er gingen stemmen op om hem af te schaffen wegens artificieel en gewild antichristelijk.⁹⁷ Hij torste bovendien een kwalijke reputatie omdat hij was ingevoerd in volle Terreur. Aangezien de thermidorianen wilden breken met de radicale erfenis van die episode lag zijn afschaffing in de lijn van de verwachtingen. Toch stemde de Conventie voor behoud. In de eerste plaats omdat de symboolwaarde van de kalender te groot was. De afschaffing ervan zou een terugkeer betekenen naar de symbolische orde van het ancien régime, de tijd van de monarchie.⁹⁸ Het behoud van de kalender stond gelijk aan continuïteit met de republikeinse staatsvorm.

Daarnaast paste hij in het educatieve project van de thermidorianse staat. Thermidor markeerde het einde van de Revolutie als een beweging van onderop. Tijdens de voorafgaande jaren hadden Parijse volksmassa's niet gearzeld om zich op directe wijze te mengen in het politieke proces en hun wil op te leggen aan de wetgevende en uitvoerende machten. Die tijd was na 9 thermidor voorbij. De Conventie weerstond de enkele pogingen tot directe democratie die de sansculottenbeweging nog ondernam en ging daarna in de tegenaanval. De hele machinerie van het volksprotest, waaronder in de eerste plaats de Parijse secties en de snel verhitte afdelingen van de *Garde nationale*, werd in de daaropvolgende periode ontmanteld.⁹⁹ De Revolutie werd vanaf dan van bovenaf geleid. Een sterk pedagogisch programma maakte daar deel van uit.

De verdeeldheden van de voorafgaande jaren hadden voldoende aangetoond dat er geen nationale consensus bestond over de Revolutie. Niet alleen was er de extreme polarisatie tussen links en rechts die was geculmineerd in de Terreur. Daarnaast bleek dat grote delen van ruraal Frankrijk afkerig stonden tegenover de vernieuwingen

---

⁹⁶ Ibidem, 33.

⁹⁷ Baczko, 'Le tournant', 29.

⁹⁸ Baczko, 'Le calendrier', 48.

⁹⁹ Doyle, *The Oxford History*, 285.

van de laatste jaren, wat pijnlijk werd geïllustreerd door de guerrillaoorlogen in Bretagne en de Vendée. De thermidorische machthebbers zetten daarom sterk in op de opvoeding van de Franse bevolking in de principes van vrijheid en gelijkheid. Ze ontwikkelden een centraal gestuurd pedagogisch programma dat moest bijdragen tot de stabiliteit van de staat door het doen accepteren van de basisprincipes van de Republiek. De perfecte Fransman die hen voor ogen stond was geen revolutionaire sansculot maar een republikeins burger met verantwoordelijkheidszin.¹⁰⁰

Met hun pedagogisch initiatief grepen ze deels terug op methodes en instellingen die tijdens de voorafgaande jaren waren ontwikkeld. Hoewel ze de breuk met de 'barbaarse' Terreur benadrukten, wilden ze de verworvenheden van de Revolutie veilig stellen. Op cultureel vlak zorgde dit voor een vrij grote continuïteit.¹⁰¹ Zo werd de revolutionaire kalender als een handig middel beschouwd om de Fransen op een dagelijkse manier van de republikeinse principes te doordringen. De wekelijkse decadaire vieringen en de cyclus van jaarlijkse nationale feesten moesten daar eveneens toe bijdragen. Wel werden ze in een thermidorische jasje gestoken. De wekelijkse decadaire viering deed dienst als republikeinse versie van de zondagsmis. In de plaats van de grote katholieke feestdagen kwam er een cyclus van nationale vieringen. Het revolutionaire feest had op dat moment al een hele voorgeschiedenis. Vanaf het begin waren grootse feestelijkheden georganiseerd om de Revolutie kracht bij te zetten. Beroemd waren de *fêtes de la Fédération* waarop tienduizenden mensen waren verzameld op het Marsveld om trouw te zweren aan de Revolutie. Een berucht feest was het *fête de l'Être Suprême* waarop Robespierre als een soort seculiere hogepriester de nationale eredienst van het Goddelijk Opperwezen had gecelebreerd.¹⁰²

De thermidorianen gingen verder op het door Robespierre ingeslagen pad door elk spontaan element uit de feesten te bannen.¹⁰³ Het werden opvoedkundige instrumenten in de handen van de politieke elite. Hun stijl en symboliek ontleenden ze wel in grote mate aan de meer spontane feesten uit de beginfase, zij het dat expliciet jakobijnse beeldelementen werden gebannen. Het republikeinse jaar telde tien nationale feesten, waarvan vijf morele en vijf commemoratieve. De eerste waren gewijd aan de Jeugd, de Ouderdom, de Echtgenoten, de Dankbaarheid en de Landbouw. De feesten uit de tweede categorie herdachten de val van de Bastille ('feest van 14 juli'), het einde van de monarchie ('feest van 10 augustus'), de stichting van de Republiek ('feest van 1 vendémiaire' en begin van het nieuwe republikeinse jaar), de executie van Lodewijk XVI ('feest van de rechtvaardige bestraffing van de laatste koning der Fransen') en de val van Robespierre op 9 thermidor ('feest van de Vrijheid'). Daaraan werd later nog het feest van de Volksovereiniteit toegevoegd, dat telkens plaatsvond aan de vooravond van de verkiezingen.

¹⁰⁰ Bacsko, 'Le tournant', 20.

¹⁰¹ Ibidem, 19.

¹⁰² A. Aulard, *Le culte de la raison et le culte de l'Être suprême (1793-1794). Essai historique* (Parijs, 1892) 307-322.

¹⁰³ Ozouf, *La fête*, 145.

Waar de morele feesten bedoeld waren om de burgers te doordringen van de centrale waarden en principes van de thermidoriaanse republiek, weerspiegelde de cyclus van commemoratieve feesten de officiële versie van de revolutionaire geschiedenis. Door die in de kalender te verankeren werd de Revolutie gehistoriseerd én telkens opnieuw geactualiseerd. De commemoratieve feesten vierden de Revolutie als de historische oorsprong van de Republiek. Tegelijkertijd suggereerde die historische status de voltooiing van de Revolutie als proces. Thermidor combineerde de idee van de Revolutie als een breuk in de tijd en een nieuw begin met de idee van een terugkeer in de historische tijd.

De temporele positie van de thermidoriaanse staat was dus dubbelzinnig. Over de in het officieel discours gebruikte historische repertoires van na 9 thermidor is ook veel minder bekend dan over de voorafgaande revolutiejaren. De politieke cultuur van Thermidor en het Directoire is door historici lange tijd stiefmoederlijk behandeld. Pas de laatste jaren is ze bezig aan een remonte.¹⁰⁴ Jainchill is één van de weinige historici die zich over de temporele dimensies van de Thermidoriaanse Reactie heeft gebogen. Hij stelt dat de terugkeer naar de historische tijd gepaard ging met de retour van het verleden in het overheidsdiscours. De politiek kreeg opnieuw een historische dimensie. Ervaring en geschiedenis werden geherwaardeerd in plaats van abstracte theorieën en principes.¹⁰⁵ Geschiedenis was voor de thermidoriaanse en directoriale politici een belangrijk onderdeel van hun politieke bagage en een grote bron van inspiratie.

Annie Jourdan gaat in haar studie over Jeanne d'Arc als revolutiesymbool nog verder. Zij stelt dat 9 thermidor een nationalisering van de Franse geschiedenis inluidde. Het nationale verleden zou door de thermidoriaanse en directoriale politici zijn ingezet als een middel om de eenheid van de verscheurde natie te herstellen.¹⁰⁶ Elke periode die de Franse grootheid in het verleden kon illustreren – van de Kelten over de middeleeuwen tot de Verlichting – was goed om de morele uitstraling van de natie te herstellen. Zo werden de Galliërs gerehabiliteerd als historische parallel voor de militaire successen van het Directoire.¹⁰⁷ Als dit klopt dan moet het beeld van de revolutionaire tijdsbeleving na 1794 grondig worden herzien. Jourdans analyse is niet alomvattend genoeg om tot een dergelijke verstrekkende conclusie te leiden, maar geeft wel een uitdagende aanzet. De vaststellingen van Jourdan en Jainchill maken in ieder geval duidelijk dat het klassieke beeld van de antihistorische revolutie moet worden genuanceerd. De aangewezen weg daartoe is het confronteren van dat beeld

---

¹⁰⁴ Zie onder andere: B. Bacsko, *Comment sortir de la Terreur. Thermidor et la Révolution* (Parijs, 1989); Bell, *The Cult*; P. Bourdin en B. Gainot (eds.), *La République directoriale* (Parijs, 1998); H.G. Brown, *Ending the French Revolution: Violence, Justice, and Repression from the Terror to Napoleon* (Charlottesville, 2006); Idem en Miller, *Taking Liberties*; Jainchill, *Reimagining Politics*; S. Luzzatto, *L'automne de la Révolution. Luttes et cultures politiques dans la France thermidorienne* (Turijn, 1994); P. Serna (ed.), *Républiques en miroir. Le Directoire et la Révolution atlantique* (Rennes, 2009).

¹⁰⁵ Jainchill, *Reimagining Politics*, 82.

¹⁰⁶ Jourdan, 'Images de la pucelle', 62.

¹⁰⁷ Jourdan, 'The Image', 197.

met de realiteit van de revolutionaire tijdspolitiek in een concrete tijd en op een concrete plaats.

Voor dit onderzoek is de kwestie van de thermidorische tijdsbeleving van groot belang omdat de Zuidelijke Nederlanden net in deze fase voor de tweede keer onder Franse invloed kwamen. Het is duidelijk dat de revolutionaire tijdspolitiek in België niet eenvoudigweg gelijkloopt met die in Frankrijk. Het regime werd geconfronteerd met een samenleving die recht uit het ancien régime kwam. Het ontmantelen van die structuur en het afrekenen met het verleden ervan moesten er anders dan in Frankrijk nog beginnen. Hoe de in België gevolgde politiek ten aanzien van het verleden vorm kreeg, zal in wat volgt worden verkend.

4. Het beeld van de Belgen

Wie waren die Belgen aan wie de vruchten van de Franse Revolutie eerst genereus werden aangeboden en vervolgens hardhandig opgedrongen? Welk karakter had dit over talrijke gewesten en prinsdommen verspreide volk dat in vogelvlucht nauwelijks driehonderd kilometer van de Franse hoofdstad verwijderd leefde? In Parijs was deze vraag regelmatig aan de orde. De Belgen hadden het voorbeeld van de Franse Revolutie niet nodig om eigenhandig hun monarch te verjagen. Maar of hen daarbij dezelfde doelen voor ogen stonden als de Franse revolutionairen was verre van zeker. Ook hun houding ten aanzien van de Franse Revolutie was niet bepaald eenduidig en maakte het onderwerp uit van intense speculatie.

Het uitgangspunt van dit onderzoek is dat het overheidsdiscours in België resulteerde uit een wisselwerking tussen revolutionair gedachtegoed, Franse politieke ontwikkelingen en lokale realiteiten. Het is dan ook relevant om na te gaan hoe er in Frankrijk voor en tijdens de Franse bezetting over de Belgen werd gesproken. Welk beeld kregen de Franse gezagsdragers in België vanuit hun eigen achtergrond aangereikt? En beïnvloedde dat beeld hun discours? Hier zal worden nagegaan op welke manier er over de Belgen werd gesproken tijdens debatten in de Conventie en de Raad van Vijfhonderd (de eerste kamer van het Franse parlement tijdens het Directoire). In deze lichamen werd immers over het Belgische lot beslist. Belangrijke besluiten over de veroverde gebieden gingen steevast gepaard met debatten over de aard en het karakter van de inwoners. Het beleid ten aanzien van de Belgische gebieden werd mede beïnvloed door het oordeel van de Franse volksvertegenwoordigers over de inwoners ervan.

De wetgevende kamer was niet de enige plek waar er op het niveau van de nationale politiek werd gedebatteerd over het karakter en het lot van de Belgen. Het concrete beleid werd uitgewerkt door de uitvoerende commissies en ministeries voor buitenlands (na de aanhechting binnenlands) beleid, die hun informatie onder meer baseerden op de rapporten van nationale commissarissen en volksvertegenwoordigers op missie. De door de uitvoerende macht opgestelde rapporten werden vervolgens uitgebreid bediscussieerd in de assemblee. De maatschappelijke weerklank van dit

publieke debat onder volksvertegenwoordigers was groot. De letterlijke weergave ervan in de krant *Gazette Nationale ou le Moniteur Universel* zorgde voor een gegarandeerde verspreiding. Debatten over specifieke onderwerpen – zoals de aanhechting van België – werden bovendien soms als een aparte brochure verspreid. Dat de debatten een grote impact hadden, blijkt onder meer uit de vele pamfletten die verschenen als reactie erop.

Als achtergrond bij de debatten zal ook de nieuwsrubriek van de *Moniteur* bij het onderzoek worden betrokken. Behalve de neerslag van wat er in de wetgevende kamer werd gezegd, bevatte het blad ook nationale en internationale berichtgeving. Het had niet de status van staatskrant en vertolkte dus niet het ‘officiële’ standpunt (in zoverre dat al bestond). Wel had het een revolutiegezinde redactie die een revolutionaire interpretatie van het nieuws verzekerde. Via een netwerk van sympathiserende buitenlandse correspondenten volgde die de internationale evoluties op de voet. Ook deze nieuwsrubriek kan daarom worden gebruikt als een indicator voor de revolutionaire blik op de gebeurtenissen in België.

*‘Un peuple qui devient libre avant d’être philosophe’.*¹⁰⁸
De Brabantse Omwenteling en de eerste Franse periode

Ondanks hun territoriale verdeeldheid werd over de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden gesproken als één volk. In Franse ogen deelden ze een geschiedenis, instellingen en karaktereigenschappen die hen onderscheidden van de omliggende naties. Dat ze een grote regionale diversiteit kenden, ontging de Franse commentatoren weliswaar niet. Zo werd van de Vlamingen gezegd dat ze vanwege hun egalitaire constitutie het dichtst aanleunden bij het democratische gedachtegoed, terwijl de Brabanders bekendstonden als conservatief en sterk beïnvloed door de Staten. Het begrip ‘Belg’ werd echter niet geproblematiseerd.¹⁰⁹

De kwestie die het debat over de Belgen beheerste, was hun vermogen tot vrijheid. De vraag of de Belgen tot ware vrijheid in staat waren, leefde in brede kringen sinds het uitbreken van de Brabantse Omwenteling. Die plaatste de Franse commentatoren voor raadsels. Aanvankelijk verwelkomden vele revolutionairen de opstand tegen de Oostenrijkse keizer als een manifestatie van hetzelfde, universele vrijheidsverlangen. Zo werd de belegering van de Antwerpse citadel door de opstandelingen in de nieuwsrubriek van de *Moniteur* enthousiast vergeleken met de bestorming van de Bastille.¹¹⁰ Het succes van de Brabantse patriotten werd beschreven als een opmars van ‘de’ vrijheid en als een ware revolutie.

Vanaf januari 1790 werden er vraagtekens geplaatst bij de intenties van de eerste twee standen. De krant uitte sympathie voor het verlangen van (een deel van) de derde stand naar meer inspraak en democratische hervormingen. Naarmate het

¹⁰⁸ *Moniteur*, 24 januari 1790.

¹⁰⁹ Zie over het gebruik van de term in deze periode: Dubois, *L’invention*, 112-126.

¹¹⁰ *Moniteur*, 26 november 1789.

duidelijk werd dat het Soeverein Congres vasthield aan de oude bestuursvormen werden Vander Noot en de eerste twee standen ervan beschuldigd een aristocratische samenzwering te organiseren. De clerus kreeg het verwijt het volk dom te houden door middel van pompeuze religieuze ceremonies. Ook Camille Desmoulins nam in die periode in zijn *Revolutions de France et de Brabant* afstand van Vander Noot en de zijnen.¹¹¹ Uit de verslaggeving in de *Moniteur* spreekt echter een vast geloof in het vrijheidsverlangen van het volk, dat weldra zou inzien dat het op eigen houtje de weg van de vrijheid moest bewandelen. De hoop van de redactie lag bij de democratische *Société patriottique* die het volk over zijn ware belangen trachtte in te lichten. In de *Assemblée Nationale* loofde Lafayette op 16 maart de vrijheidsliefde van de Belgen maar trok hij de soevereiniteit van het Congres in twijfel.¹¹²

Toen de breuk tussen de democratische hervormers en het 'aristocratische' Congres in maart uitdraaide op een openlijk conflict en de huizen van Brusselse democraten werden geplunderd, schreef de *Moniteur* dit toe aan het gemeen dat blind was voor zijn eigen belangen en altijd heult met wie het luidst roept. De verdere gebeurtenissen toonden echter aan dat de populaire aanhang van de democraten veel kleiner was dan de enthousiaste brieven uit België tot dan toe hadden gesuggereerd. Vanaf mei 1790 werd de teneur van de berichtgeving ronduit negatief. Het Belgische volk heette buitensporig devoot te zijn en de belangen van de vrijheid te verwarren met die van de religie. Tijdens de zomer kondigde de krant aan dat elke hoop op de verlichting van de Belgen moest worden opgeborgen.¹¹³ Sinds de democratische minderheid het land had verlaten liet de massa zich door de eerste twee standen ophitsen tot een blind religieus fanatisme. Eén van de buitenlandcorrespondenten vergeleek de toestand van België met een terugkeer naar de twaalfde eeuw, toen monniken het volk op kruistocht dreven.¹¹⁴

De balans van de Omwenteling heette dan ook triest te zijn. De Belgen hadden zich een volk getoond dat 'plus sûr pour la liberté que pour la philosophie' was.¹¹⁵ Bij gebrek aan verlichting waren ze hun vrijheid eerst kwijtgeraakt aan de bevoorrechte standen en vervolgens opnieuw aan de keizer van Oostenrijk. De hele vertoning was een farce geweest die aantoonde dat de Belgen niet klaar waren voor vrijheid. Dat was ook de teneur van de verslaggeving over de daaropvolgende Oostenrijkse restauratie.

In de wetgevende vergadering was het karakter van de Belgen al die tijd nauwelijks een thema. Dit veranderde in 1792, naar aanleiding van de plannen voor een Belgische inval. Brissot, de grote pleitbezorger van het bevrijden van de buurvolkeren, verzekerde dat de Brabanders naar vrijheid en revolutie verlangden.¹¹⁶ De lobby van uitgeweken Belgische democraten deed er alles aan om dit beeld te bestendigen. Het

¹¹¹ Stevens, 'Révolutions', 56.

¹¹² *Moniteur*, 16 maart 1790.

¹¹³ *Ibidem*, 25 augustus 1790.

¹¹⁴ *Ibidem*, 8 november 1790.

¹¹⁵ *Ibidem*, 12 december 1790.

¹¹⁶ *Ibidem*, 10 juli 1792.

Comité des Belges et Liégeois unis kwam op 27 juli de bevrijding van België bepleiten in de vergadering. Het besluit tot de inval in België en de Duitse Rijnoever, dat op 24 oktober door de minister van Oorlog werd gepubliceerd, verwees echter enkel naar de Franse strategische belangen.¹¹⁷ In het manifest dat generaal Dumouriez bij het binnentrekken van België liet verspreiden werd de inval daarentegen als een bevrijdingsoorlog voorgesteld. Al bij al leidde deze gebeurtenis (evenals de eerdere pogingen tot inval eerder dat jaar) tot weinig debat in de Conventie.

In het rapport van Pierre-Joseph Cambon, waarin hij het decreet van 15 december 1792 voorstelde, was het vermogen van de Belgen tot vrijheid wel een belangrijk thema. De doorgedreven revolutionisering van het land was volgens Cambon nodig omdat het volk uit zichzelf nooit de vrijheid zou bereiken: 'ce peuple, asservi à l'aristocratie sacerdotale et nobiliaire, n'a pas eu la force seul de rompre ses fers, et nous n'avons rien fait pour l'aider à s'en dégager'.¹¹⁸ In de discussie die volgde, traden vele sprekers hem bij. Een Franse interventie was absoluut nodig om dit volk voor de vrijheid klaar te stomen. Pas wanneer het ancien régime was ontmanteld en de nieuwe orde was geïnstalleerd, kon het aan zichzelf worden overgelaten. De vrees voor een herhaling van de Brabantse Omwenteling leek bovendien bevestigd te worden door de eerste verkiezingsresultaten, die een grote overwinning voor de clerus en de adel in het vooruitzicht stelden.

In de daaropvolgende weken ontving de Conventie tegenstrijdige berichten over de gezindheid van de Belgen. Enerzijds werd het decreet van 15 december door de Belgische jakobijnse clubs en door sommige voorlopige stadsbesturen toegejuicht. Revolutiegezinde delegaties kwamen de volksvertegenwoordigers danken voor de vastberadenheid waarmee ze de vrijheid naar België exporteerden. Tegelijkertijd ontketende de goedkeuring van het decreet een storm aan protestschriften waarin de Conventieleden gesmeekt werden het decreet in te trekken. Het plaatje was dus weinig eenduidig. In ieder geval maakten de bepalingen van het decreet duidelijk dat de vrijheid hoe dan ook zou worden ingevoerd in België, met of zonder instemming van de inwoners. In een discussie over de staatsfinanciën stelde de Montagnard Jean-Lambert Tallien (1767-1820) dat er geen sprake van kon zijn dat Frankrijk zomaar belangeloos België zou bevrijden, terwijl het zeer onzeker was of er steun zou komen van de inwoners: 'Voulez-vous porter la liberté partout, aller en don Quichotte, comme en Brabant, où nos armées sont mal reçues, où nos soldats sont égorgés, où l'on refuse nos assignats?'.¹¹⁹

De nieuwsberichten over de Belgische toestand in de *Moniteur* schetsten ondertussen een somber beeld van het vermogen tot vrijheid van de inwoners. In het ene na het andere bericht werd gewezen op de bizarre Belgische opvattingen over vrijheid. Het volk geloofde vrij te zijn, terwijl het in werkelijkheid gevangen zat

¹¹⁷ *Moniteur*, 3 november 1792.

¹¹⁸ *Ibidem*, 16 december 1792.

¹¹⁹ 'Tallien (Jean-Lambert)', in: Bourlouton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 5 (1891) 361-362. *Moniteur*, 11 januari 1792.

in zijn eigen dwaling. De oude constitutie en de verouderde instellingen waarnaar het verlangde, speelden helemaal in de kaart van de bevoorrechte standen. De invloed van Vander Noot en fanatieke clerici op de publieke opinie was groot. De aartsconservatieve verkiezingsuitslagen bevestigden dat beeld.

Op 31 januari werd in de Conventie de eventuele aanhechting van België en Luik besproken, naar aanleiding van een verzoek in die zin vanuit het voormalige prinsbisdom. Bij deze gelegenheid pleitte Danton vóór de aanhechting vanwege de Franse strategische en materiële belangen in de regio. Tegelijk verklaarde hij te handelen in naam van de Belgische patriotten en het hele Belgische volk: 'Quant à la Belgique, l'homme du peuple, le cultivateur veulent la réunion'.¹²⁰ De gewone man verlangde naar de aanhechting omdat enkel zo het rijk van de vrijheid kon worden gegarandeerd. Als gevolg van de aanhechting zou de Belgische bodem worden gezuiverd van aristocraten, adel en clerus: 'La réunion décrétée, vous trouverez dans les Belges des républicains dignes de vous, qui feront mordre la poussière aux despotes'. De stemming in de Conventie was in het voordeel van de aanhechting en er werd besloten om de Belgen zich zelf over de kwestie te laten uitspreken in een volksraadpleging.

De positieve uitslagen van de volksraadplegingen, die vanaf eind februari binnenkwamen, bevestigden de stelling dat de meerderheid van het volk wel degelijk verlangde naar vrijheid op de Franse wijze. De volksvertegenwoordigers op missie Constant-Joseph Gosuïn (1758-1827), Jean-François Delacroix (1753-1794), Philippe-Antoine Merlin de Douai (1754-1838) en Armand-Gaston Camus (1740-1804) deden in een weinig waarheidsgetrouwe brief aan de Conventie verslag van de 'unanieme' keuze van het Brusselse volk vóór de aanhechting en de algemene feestelijkheden die vervolgens waren losgebarsten.¹²¹ Naar aanleiding van het uiteindelijke besluit tot aanhechting noemde Carnot de Belgen 'de vrijheid waardig' en zelfs 'geboren voor de vrijheid'.¹²² Hun eerdere pogingen tot revolutie waren in zijn opinie keer op keer stukgelopen op het keizerlijk despotisme, de aristocratische Staten en de talrijke privileges die het land stevig in de slavernij hielden. Franse interventie was daarom onontbeerlijk. De aanvankelijke terughoudendheid van de inwoners van Brussel en andere steden weet hij aan hun twijfel over de vastberadenheid van de Fransen en aan de dreiging van herovering door Oostenrijk.

Namen de Conventieleden die plotse positieve inschatting van de Belgische vrijheidsliefde voor waar of geeft Carnots verslag blijk van het zuiverste politieke cynisme? Uit vele verslagen van commissarissen in België gericht aan de Conventie en het Comité diplomatique spreekt immers een uiterst negatieve inschatting van de stemming in België ten aanzien van de Fransen en het revolutionaire gedachtegoed.

¹²⁰ Ibidem, 1 februari 1793.

¹²¹ 'Gosuïn (Constant-Joseph-César-Eugène)', in: Bourlouton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 3 (1891) 211; 'Delacroix (Jean-François)', in: Ibidem, dl. 2 (1890) 300-301; 'Merlin de Douai (Philippe-Antoine, comte)', in: Ibidem, dl. 4 (1891) 347-349; 'Camus (Armand-Gaston)', in: Ibidem, dl. 1 (1889) 568-569; *Moniteur*, 1 maart 1793.

¹²² *Moniteur*, 1 maart 1793.

Hetzelfde geldt voor de verslaggeving in de *Moniteur*. Commissarissen als Camus en Danton schetsten in hun brieven een overdreven positief beeld van de Belgische situatie, in het bijzonder wat de stemming in verband met de aanhechting bij Frankrijk betrof. Dumouriez beklaagde zich in zijn bittere brief aan de Conventie van 12 maart over die vertekende beeldvorming, die naar zijn mening had geleid tot een verkeerde aanpak van de Belgen. Hun afkeer voor Frankrijk was erdoor in de hand gewerkt. Het is maar de vraag of de Conventieleden zich werkelijk lieten overtuigen door die opgesmukte verslagen. Tekenend is bijvoorbeeld de aanhef van Camus' verslag van 22 maart over de Belgische *esprit public*: 'A mon arrivée à Paris, j'apprends qu'on s' imagine que les Belges sont absolument indisposés contre nous'.¹²³ Hoewel hij zich in het vervolg eens te meer inspande om aan te tonen dat de Belgen mits een juiste aanpak gemakkelijk tot ware Fransen konden worden omgevormd, ontging het hem duidelijk niet dat de stemming in Parijs kritisch was.

Het besluit tot aanhechting

In de loop van 1795 werden het karakter van de Belgen en hun aanleg voor vrijheid opnieuw een belangrijk discussiepunt in de Conventie. België werd sinds juli 1794 bezet gehouden door de Franse Republiek en de vraag stelde zich welke status het gebied diende te krijgen. Een eerste aanzet tot dit debat werd in oktober 1794 gegeven door Pierre-Joseph Duhem (1758-1807).¹²⁴ Zijn interventie werd meteen gepareerd door Tallien, die de tijd niet rijp achtte voor deze discussie. Hij meende dat België voorlopig als een veroverd gebied moest worden behandeld zodat Frankrijk er zoveel mogelijk compensatie kon vinden voor de kosten van de oorlog. *En passant* gaf hij opnieuw aan geen hoge dunk te hebben van de Belgische vrijheidsliefde: 'tenterait-on de (...) chercher encore des alliés dans un pays qui a reçu notre or, notre argent, où nous avons jamais trouvé un ami, et où nos soldats ont été assassinés?'. De discussie werd daarop gesloten, al liet Duhem niet na om te protesteren tegen Talliens inschatting van de Belgen, die naar zijn mening wel degelijk de vrijheid genegen waren.

De discussie werd nieuw leven ingeblazen door de verzoeken tot aanhechting die vanaf februari 1795 door verschillende Belgische steden aan de Conventie werden gericht. Vele stadsbesturen, zelfs al waren ze conservatief van strekking, zagen in dat aanhechting bij Frankrijk de enige manier om het ondraaglijk strenge bezettingsregime te doen verzachten.¹²⁵ De volksvertegenwoordiger op missie Nicolas Haussmann (1760-1746) bevestigde in een rapport dat het verlangen naar aanhechting algemeen was, zelfs bij de aanhangers van het oude regime.¹²⁶ Ook de voorlopige Administration Centrale et Supérieure de Belgique uitte die wens in een aan de Conventieleden

---

¹²³ Ibidem, 24 maart 1793.

¹²⁴ 'Duhem (Pierre-Joseph)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 2 (1890) 468-469.

¹²⁵ Rapport, 'Belgium', 62.

¹²⁶ 'Haussmann (Nicolas)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 3 (1891) 320; *Moniteur*, 27 februari 1795.

voorgelezen verzoekschrift. Daarin verzekerde ze dat 'la partie saine et éclairée du peuple belge' er al sinds lange tijd naar verlangde om Frans te worden, zoals ook bleek uit de uitslagen van de volksraadpleging van twee jaar eerder. Bovendien riep ze in herinnering dat de Belgen al sinds lang voor de vrijheid vochten en dat ze hun despoot al verjaagd hadden op het moment dat Frankrijk nog zuchtte onder Lodewijk XVI.¹²⁷

In september volgde de voorlezing van het verslag van de volksvertegenwoordiger Claude Roberjot (1752-1799) van zijn missie bij de Franse legers in België, waarin hij pleitte voor het vasthouden aan de Rijn als natuurlijke grens van Frankrijk.¹²⁸ De annexatie van België, die daarvoor nodig was, hield volgens hem een hele reeks economische en strategische voordelen in voor Frankrijk. Daarnaast probeerde hij de vooropgestelde aanhechting ook van een ideologische motivering te voorzien door te wijzen op het karakter en de wil van de Belgen. Ten eerste stelde hij dat de verschillen tussen het Franse en het Belgische volkskarakter verwaarloosbaar waren: 'Il n'y a pas plus de différence entre ces provinces et notre Nation, qu'il y en a des départemens du Midi à ceux du Nord'. Bovendien was het volk bezield van een grote liefde voor de vrijheid, die het meer dan eens geuit had via opstand, zij het vruchteloos. Tot slot hield hij stellig vol dat de meerderheid van de inwoners naar aanhechting bij Frankrijk verlangde omdat dit de beste garantie was voor hun toekomstige welvaart.

Daarmee haalde Roberjot een aantal argumenten aan die veelvuldig terugkeerden tijdens de discussie over het definitieve lot van België. Die volgde niet veel later, op 6, 8 en 9 vendémiaire van het jaar IV (28 en 30 september en 1 oktober 1795). In naam van het Comité de salut public presenteerde Merlin de Douai een rapport dat de definitieve annexatie van België en Luik voorstelde.¹²⁹ In de motivatie ervan domineerden uiteraard Franse belangen. Er werd nauwelijks een poging ondernomen om het plan tot aanhechting voor te stellen als een daad van altruïsme. Wel begon Merlin zijn rapport met de uitgebreide behandeling van de vraag of de aanhechting rechtvaardig zou zijn ten aanzien van de veroverde volkeren. Om die vraag positief te beantwoorden haalde hij een resem argumenten aan die in drie categorieën kunnen worden ingedeeld: de wil van de Belgen, hun karakter en hun eigenbelang.

Over de mening van de Belgen kon volgens Merlin geen twijfel bestaan. De volksraadpleging van 1793 was unaniem in het voordeel van de aanhechting. Dumouriez' bewering dat de stemming met sabels was afgedwongen, weerlegde hij. Integendeel, de stemming was vrij geweest en was in de grootste kalmte verlopen. Een overweldigende meerderheid van de Belgen had zich uitgesproken in het voordeel van de aanhechting, ondanks de dreigende terugkeer van de Oostenrijkers. Aangezien de Conventie de aanhechting vervolgens had goedgekeurd, was het annexatieplan van

¹²⁷ *Moniteur*, 21 februari 1795.

¹²⁸ 'Roberjot (Claude)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 5 (1891) 157; *Moniteur*, 2 september 1795; Claude Roberjot, *Rapport fait à la Convention Nationale. Dans lequel il démontre que la France doit garder le cours du Rhin pour ses frontières* (Parijs, 1795).

¹²⁹ *Moniteur*, 3 oktober 1795, alsook: Philippe-Antoine Merlin de Douai, *Rapport à la Convention Nationale au nom du comité de salut public, sur la Belgique et le Pays de Liège* (Parijs, 1795).

1795 niet alleen in overeenstemming met de wil van de Belgen maar kon het zelfs bogen op een wettelijke basis.

De uitslag van de stemming hoefde trouwens niet te verbazen want lag volgens Merlin geheel in het verlengde van het Belgische karakter. Hij verwierp met klem de idee dat de Belgen de vrijheid onwaardig waren: 'Oserait-on encore répéter cette infâme assertion, que les Belges et les Liégeois ne sont pas dignes de la liberté?'. Onder invloed van Oostenrijkse agenten en door het wangedrag van sommige Franse commissarissen tijdens de eerste bezettingsperiode was een deel van de Belgen inderdaad wantrouwig geworden tegenover de Republiek. Maar de grote massa was sterk verknocht aan de vrijheid en bleef haar hoop stellen op Frankrijk om die te realiseren. Bovendien waren de Belgen en de Luikenaren de Fransen voorgegaan op het pad der vrijheid: 'Les Belges et les Liégeois combattaient pour leur liberté, lorsque nous gémissions encore sous la verge de la monarchie'. Ook citeerde hij het rapport van Roberjot waarin die wees op de overeenkomsten tussen de Belgische en Franse volkskarakters.

Tot slot benadrukte Merlin dat de aanhechting van België niet enkel in het belang van Frankrijk was, maar ook in dat van het aangehechte gebied zelf. Het ergste wat de Belgen kon overkomen was een terugkeer van de Oostenrijkse despoten. De geschiedenis van de afgelopen eeuwen toonde voldoende aan welk voortuitzicht de Belgen in het andere geval wachtte. Het land zou opnieuw een twistappél van grootmachten en het theater van oorlogen worden. Per eeuw zouden twee tot drie lange en bloedige oorlogen worden uitgevochten op het Belgische territorium, ten nadele van de Belgen én het Europese machtsevenwicht. De aanhechting van België was dan ook niet enkel een recht dat grote voordelen zou verschaffen aan Frankrijk, het was ook een plicht ten aanzien van de Belgen.

De presentatie van het rapport werd gevolgd door een lange discussie waarin vooral voorstanders van de aanhechting aan het woord kwamen. Het gros van de argumentatie betrof de strategische, financiële en commerciële voordelen van de aanhechting voor Frankrijk, het belang ervan voor het Europese machtsevenwicht en het recht van Frankrijk om zich door middel van de aanhechting te beschermen tegen offensieve oorlogsvoering door de buurlanden. Net zoals in het rapport van Merlin werden deze overwegingen aangevuld met een zo positief mogelijke inschatting van de Belgische vrijheidsliefde en wil tot vereniging.

Pierre-Roger Ducos (1747-1816), Louis Portiez (1763-1810) en Claude Roberjot beriepen zich op hun persoonlijke ervaring in het veroverde gebied om te stellen dat de roep tot aanhechting in België algemeen was.¹³⁰ René Eschassériaux (1754-1831) en Jean-Baptiste Louvet (1760-1797), die niet in België waren geweest, voegden daaraan toe dat ook zij overstelpt werden met verzoeken in die zin van Belgische afgevaardigden.¹³¹ Denis-Toussaint Lesage (1758-1797) wierp tegen dat er niet

¹³⁰ 'Ducos (Pierre-Roger, comte)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 2 (1890) 446-447; 'Portiez (Louis-François-René)', in: *Ibidem*, dl. 5 (1891) 28.

¹³¹ 'Eschassériaux (René)', in: *Ibidem*, dl. 2 (1890) 561-562; 'Louvet de Couvray (Jean-Baptiste)', in: *Ibi-*

zoiets bestond als een Belgische afgevaardigde aangezien er nog geen verkiezingen waren georganiseerd in het gebied. Zijn opmerking werd echter genegeerd.¹³² De voorstanders verwezen naar de uitslag van de volksraadpleging van 1793 en de vele aanhechtingsverzoeken uit alle grote steden die de Conventie tijdens de voorbije maanden hadden bereikt.

Een eventueel verschil in volkskarakter werd hetzij geminimaliseerd, hetzij ontkend. Eschassériaux en Roberjot erkenden dat de zeden en overtuigingen van het veroverde volk nog niet ideaal waren, maar vertrouwden op de gunstige invloed van het Franse voorbeeld en de republikeinse wetten. Het klonk dat de Belgen zich in het hetzelfde stadium bevonden als de Fransen in 1789. Merlin de Douai en Portiez voegden daaraan toe dat de Belgen vervuld waren van een buitengewone bewondering en respect voor hun zuiderburen. In de woorden van Portiez: 'il est (...) une opinion commune à tous, c'est l'opinion de la grandeur, de la force et de la puissance de la république française; il est un sentiment commun à tous, c'est celui de l'admiration pour les Français, de la crainte de leurs armes et du respect pour la représentation nationale'.¹³³

Slechts twee tegenstemmen klonken in de vergaderzaal. Jean-Baptiste Harmand (1751-1816) en Denis-Toussaint Lesage waren de vereniging niet genegen en ontkenden daarom met klem Merlins beweringen over het Belgische karakter.¹³⁴ Lesage beschuldigde het *Comité du bien public* ervan dit argument enkel te gebruiken omdat het niet stevig genoeg in de schoenen stond: 'Le comité ne se sent pas assez fort des prétendus décrets de réunion, il cherche à prouver que c'est pour le bonheur des Belges et des Liégeois qu'il faut les rendre Français'.¹³⁵ Ze spraken dan ook tegen dat de volksraadpleging van 1793 een authentieke uitdrukking was van de wil van het volk. De positieve uitslag noemden ze het resultaat van dwang en bruut geweld, typisch voor de hele eerste bezettingsperiode: 'qui oserait r'ouvrir la page du livre où l'histoire a buriné toutes le horreurs qui se sont commises dans ces malheureux pays?'.¹³⁵

Verder ontkenden ze de zogenaamde overeenkomsten tussen het Franse en de Belgische en Luikse volkskarakters: 'Il n'existe entre ces deux peuples et nous aucune conformité de mœurs et de religion'. Tijdens de eerste Franse periode waren de Franse soldaten er integendeel mishandeld en vermoord. Dat de grote massa er revolutiegezind zou zijn, noemden ze onzin. Het had weinig zin om de Belgen een grondwet op te dringen die ze niet wensten: 'Les Belges furent heureux sous leur ancienne constitution; pourquoi voulez-vous qu'ils prennent la nôtre, que vous n'avez pas encore essayée, dont ils repoussent d'ailleurs les accessoires?'. Om dit laatste punt hard te maken, verwees Lesage naar een wijdverspreid pamflet van Adrien-Philippe

---

dem, dl. 4 (1891) 190-192.

¹³² 'Lesage (Denis-Toussaint)', in: *Ibidem*, dl. 4 (1891) 126-127.

¹³³ *Moniteur*, 5 oktober 1795.

¹³⁴ 'Harmand (Jean-Baptiste)', in: Bourloton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 3 (1891) 315.

¹³⁵ *Moniteur*, 4 oktober 1795.

Raoux (1758-1839), voormalig raadslid bij de soevereine Raad van Henegouwen.¹³⁶ Daarin stelde die eens te meer dat de gehechtheid van de Belgen aan hun oude wetten veel te groot was om hen ooit te verzoenen met aanhechting bij Frankrijk.¹³⁷

De voorstanders verwezen als ultiem argument naar het belang dat de Belgen zelf hadden bij de aanhechting. Verschillende sprekers hielden vol dat het gebied, indien het niet bij Frankrijk werd gevoegd, was veroordeeld tot burgeroorlog. Een onafhankelijke Belgische republiek zou onvermijdelijk ten onder gaan aan interne twisten, zoals de Brabantse Omwenteling had aangetoond. Oostenrijk zou zich vervolgens opnieuw meester maken van het gebied en zijn tirannieke bewind hervatten. En dat niet alleen. België was al sinds drie of vier eeuwen de speelbal der grootmachten en het theater van opeenvolgende oorlogen. Die funeste spiraal kon enkel doorbroken worden door het gebied veilig onder te brengen bij Frankrijk en daarmee het Europese evenwicht te garanderen. Door België aan te hechten handelde Frankrijk in het belang van de Belgen en hun geluk, of ze het daar nu zelf mee eens waren of niet. Portiez formuleerde het als volgt: 'Mais, objecte-t-on, a-t-on consulté ces peuples, et la réunion est-elle conforme à leur vœu? Le vœu des peuples, représentants, c'est leur intérêt, et vous avez vu plus haut combien la réunion leur est avantageuse'.¹³⁸

Het kneedbare verleden

Het karakter van de Belgen en hun ideeën over vrijheid waren veelgebruikte argumenten tijdens de Conventiedebatten over de toekomst van het veroverde gebied. Deze gegevens bleken sterk moduleerbaar te zijn in dienst van het te bereiken doel. Zo riep men ter verantwoording van het decreet van 15 december 1792 de dringende noodzaak in om de Belgen tot vrijheid aan te sporen, terwijl in het debat over de annexatie in 1795 net hun uitgesproken vrijheidsliefde werd onderstreept. Dat de berichtgeving in de pers (waaronder de *Moniteur* zelf) en heel wat rapporten van commissarissen in België een veel negatiever beeld schetsten van de Belgische situatie, bleef daarbij onvermeld. De tegenstanders van de aanhechting spanden zich dan weer in om de vrijheidsideeën van de Belgen voor te stellen als fundamenteel verschillend van en onverzoenbaar met het revolutionaire gedachtegoed.

De idee dat de Belgen een vrijheidslievend volk waren, bleef in het officiële debat meestal overeind. Daarvoor verwezen de sprekers herhaaldelijk naar de Belgische geschiedenis, zij het in algemene termen. Ze vermeldden de opstandigheid ten aanzien van hun heersers, waarvan de Belgische geschiedenis talloze voorbeelden bood. Dezelfde geschiedenis toonde tevens aan dat ze de vrijheid ondanks hun goede intenties niet op eigen kracht zouden bereiken. Hiervoor werden twee oorzaken

¹³⁶ E. Mathieu, 'Raoux (Adrien-Philippe)', in: *Biographie nationale*, dl. XVIII (1905) 697-704.

¹³⁷ A.P. Raoux, *Mémoire sur le projet de réunion de la Belgique à la France, Remis au Comité du Salut Public, le 4 vendémiaire de l'an 4e* (s.l., 1795).

¹³⁸ *Moniteur*, 5 oktober 1795.

aangeduid. In de eerste plaats hun interne verdeeldheid, die hen vatbaar maakte voor burgertwisten en hen uiteindelijk opnieuw onder het Oostenrijkse juk zou brengen. In de tweede plaats het feit dat hun vrijheidsideeën niet helemaal op punt stonden. Als oorzaak daarvan werd hun overdreven religiositeit genoemd. De invloed van de in België hoog in aanzien staande clerus was nefast voor het Belgische vrijheidsbegrip. In de discussie over de afschaffing van de kloosterorden in augustus 1796 was dit een veelgehoord argument. Jean-Baptiste Mailhe (1754-1834) sprak van 'des contrées où on l'aime, où l'on a toujours aimé la liberté, mais que l'histoire nous présente comme susceptibles de se laisser agiter par des ressorts du fanatisme'.¹³⁹ De aanhechting bij Frankrijk zou de Belgen verlichten over de ware aard van de vrijheid.

Slechts zelden werd de Belgische vrijheidsliefde in een breder historisch perspectief geplaatst. Nu en dan werd het verzet tegen de hertog van Alva ingeroepen als bewijs van de Belgische afkeer van despotisme. Af en toe kwam ook een verwijzing naar het verdere verleden voor. Zo sprak Jean-François Philippe-Delleville (1740-1828) van 'le germe de la liberté, apporté par nos braves ancêtres des forêts et des marais de Germanie'.¹⁴⁰ Het meest opvallende beroep op die periode kwam van Louis Portiez. Die argumenteerde dat de aanhechting van België bij Frankrijk de natuurlijke orde herstelde omdat het gebied oorspronkelijk tot Gallië behoorde. De ambitieuze politiek van de Duitse keizers vanaf de negende eeuw had dit natuurlijke evenwicht verstoord, zo meende hij.¹⁴¹ De aanhechting van het gebied bij Frankrijk zou, geheel in overeenstemming met het revolutionaire verlangen naar natuurlijkheid, een herstel betekenen van de natuurlijke orde. Veel van deze argumenten keerden terug in het discours van de Franse autoriteiten in België, zoals verder zal blijken.

5. 'Rappelez-leur, pour mieux les persuader'.¹⁴² Frans discours over de Belgische geschiedenis

Wie spreekt?

Voor dit onderzoek kwamen alle teksten in aanmerking die door Franse bestuurders in België op een publieke manier tot de bevolking werden gericht. Daarbij gaat het vooral om twee types teksten, namelijk redevoeringen en proclamaties. Redevoeringen waren een typisch onderdeel van de revolutionaire politieke cultuur. Taal is dan ook één

¹³⁹ 'Mailhe (Jean-Baptiste)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 226-227; *Moniteur*, 23 augustus 1796.

¹⁴⁰ 'Philippe-Delleville (Jean-François)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 618; *Moniteur*, 24 augustus 1796.

¹⁴¹ *Moniteur*, 5 oktober 1795.

¹⁴² SAB, AA, Proclamations & ordonnances, 'Adresse des administrateurs du Département de la Dyle aux Municipalités du Département' (26 frimaire jaar IV/17 december 1795).

van de drijvende krachten achter de Revolutie genoemd.¹⁴³ In de woorden van Lynn Hunt nam het woord tijdens de Revolutie de sacrale plaats in die voorheen door het koningschap werd bezet.¹⁴⁴ In het bezette gebied hadden redevoeringen als bijkomende functie de inwoners van de weldaden van het republikeinse regime te overtuigen. Elke plechtigheid ging gepaard met één of meerdere gelegenheidstoespraken. De aanleiding kon heel uiteenlopend zijn, zoals de aanstelling van een nieuw stadsbestuur, de planting van een vrijheidsboom, de viering van een militaire overwinning of de herdenking van de inname van België. Ook de viering van nationale feesten en van de rustdag *décadi* ging onveranderlijk met redevoeringen gepaard. Sommige ervan werden in druk verspreid om de reikwijdte ervan te vergroten. Die teksten werden dan weer opgenomen in kranten of overgeschreven in kronieken.

Eerdere generaties historici hebben deze categorie bronnen vaak misprijzend aan de kant geschoven. Zij laakten het hyperbolische revolutionaire taalgebruik en het vaak cynische contrast tussen de hooggestemde idealen die in redevoeringen werden verkondigd en de werkelijke praktijk. Kenmerkend is de manier waarop de Antwerpse (amateur-)historicus Jozef Staes zich uitdrukte in 1892: ‘Natuurlijk gebeurden al die onzinnige woordenkramerijen in het Fransch, zoodat de meeste Antwerpenaars, welke gedwongen of ongedwongen, de plechtigheid met hunne tegenwoordigheid vereerden, er geen woord van verstonden. Wij, die ons de moeite hebben getroost die bombaste toespraken te lezen, kunnen in geweten verklaren, dat zij er hoegenaamd niets bij verloren hebben’.¹⁴⁵ Niettemin loont het om zich toch ‘deze moeite te getroosten’. Voor het begrijpen van de verhouding tussen de overheid en de bevolking is de inhoud van de redevoeringen net erg relevant.

Uit de periode tussen de tweede Franse inname en het begin van het Consulaat bleven 89 redevoeringen bewaard.¹⁴⁶ Die werden door 38 verschillende sprekers gegeven op 66 verschillende plechtigheden in Antwerpen (25) en Brussel (41). Hoewel er exemplaren bewaard bleven uit de hele revolutionaire periode, doet er zich een uitgesproken concentratie voor in de beginjaren, tijdens de periode van militaire bezetting en het eerste jaar na de officiële aanhechting (op 1 oktober 1795). 34 specimina dateren uit het jaar III (22 september 1794 – 21 september 1795) en 22 uit het jaar IV (22 september 1795 – 21 september 1796), terwijl er uit de jaren V, VI en VII telkens een tiental werden teruggevonden. De grote meerderheid van deze redevoeringen bleef bewaard omdat ze verscheen in druk. Ze werden zowel individueel verspreid in de vorm van een losbladige publicatie, als opgenomen in meer uitgebreide feestverslagen. Slechts enkele zijn in handschriftelijke vorm overgeleverd.

---

¹⁴³ Baker, *Inventing the French Revolution*, 9.

¹⁴⁴ Hunt, *Politics*, 19-52.

¹⁴⁵ Staes, *De sansculotten te Antwerpen*, 78.

¹⁴⁶ Redevoeringen uit dit corpus die niet als zodanig zijn terug te vinden in de bronnenlijst (omdat ze deel uitmaken van een handschrift, een krantenartikel of een publicatie waarvan de titel niet verwijst naar ‘redevoering’ of ‘discours’), staan opgelijst in de bijlage achteraan.

Waarom nam het aantal gedrukte redevoeringen met de jaren af? Een evenredige vermindering van het aantal redevoeringen kan niet de oorzaak zijn, aangezien het geven ervan vast was verankerd in de republikeinse feestpraktijk. De chronologische evolutie suggereert dat het in druk verspreiden van toespraken minder courant werd naarmate de juridische en institutionele integratie van de Belgische departementen bij Frankrijk vorderde. De wettelijke gelijkschakeling werd min of meer voltooid door de invoering van een reeks wetten die in Frankrijk al langer van kracht waren op 26 januari 1797. Van de 89 bewaarde redevoeringen werden er 67 uitgesproken in de (ruim) tweeënhalf jaar tussen de tweede Franse inval en de de wettelijke gelijkschakeling. Uit de ongeveer even lange periode tussen deze datum en het aanbreken van het Consulaat zijn er slechts 22. Er bleven dus absoluut en relatief veel minder redevoeringen bewaard uit de periode waarin België een regulier onderdeel van de Republiek was geworden en niet langer een overgangsstatuut had.

De alayse van de aanleidingen voor de redevoeringen geeft een soortgelijk resultaat. In de periode vóór de wettelijke gelijkschakeling werden 21 van de 46 (45 percent) redevoeringen gegeven bij gelegenheden van uitzonderlijke aard, zoals de installatie van een rechtbank of bestuursorgaan, de inwijding van een tempel, de eerste editie van een nationaal feest of de planting van een vrijheidsboom. In de periode na de wettelijke gelijkschakeling waren dit er nog slechts 3 op 18 (16 percent). Terwijl het aantal redevoeringen op regelmatig terugkerende gelegenheden (zoals vieringen van de *decadi*, prijsuitreikingen en nationale feesten) daalde met een kwart, viel het aantal 'uitzonderlijke' redevoeringen met méér dan driekwart terug. Naarmate er vanwege de administratieve en wettelijke gelijkschakeling met Frankrijk minder uitzonderlijke gelegenheden voorkwamen, verschenen er minder redevoeringen in druk. De praktijk van het laten drukken van toespraken lijkt dus te hebben samengehangen met grote en uitzonderlijk momenten.

De sprekers bekleedden heel diverse functies, van gemeentesecretaris over leraar aan de centrale school tot divisiegeneraal. Er tekenden zich twee dominante groepen af. 34 redevoeringen werden gegeven door leden van de stedelijke overheid of een daaraan verbonden instantie. Zij spraken vooral op de op vaste tijdstippen terugkerende feestdagen, waarvan de organisatie op lokaal niveau lag. De tweede grootste groep, 23 redevoeringen, had als auteur een Franse volksvertegenwoordiger op missie. De belangrijkste waren Emmanuel Pérès de Lagesse en Louis François Portiez, die twee belangrijke opdrachten in België vervulden. In het voorjaar van 1795 waren ze er actief om delen van de Franse wetgeving in te voeren, terwijl ze in de eerste maanden na de aanhechting de administratieve reorganisatie van het gebied in goede banen leidden.¹⁴⁷ Verder zijn er ook van de volksvertegenwoordigers Claude Roberjot, Julien Lefebvre (1757-1816) en Dominique-Vincent Ramel (1760-1829) enkele toespraken bewaard gebleven.¹⁴⁸ Die hadden meestal te maken met uitzonderlijke

¹⁴⁷ Godechot, *La Grande Nation*, 212; Lenders, 'De aanhechting', 85; Verhaegen, *La Belgique*, dl. I, 22-34.

¹⁴⁸ 'Lefebvre (Julien)', in: Bourloton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 48; 'Ramel de Nogaret (Dominique-Vincent)', in: *ibidem*, dl. 5 (1891) 80-81.

gelegenheden zoals de installatie van nieuw aangestelde bestuurders of de afkondiging van een vredesverdrag. Een minderheid van de bewaarde redevoeringen werd gegeven door functionarissen van het departementale of centrale niveau of door militairen.

De selectie is te contingent om deze patronen representatief te noemen voor de praktijk van de redevoeringen in het algemeen. Zo is uit andere bronnen bekend dat de Antwerpse commissaris van het Directoire talrijke redevoeringen gaf, terwijl het corpus geen enkele toespraak van zijn hand bevat. Hoogstens geven de cijfers een idee van de context van het hier bestudeerde discours. Aan het woord zijn afwisselend lokale stedelijke functionarissen en Franse afgevaardigden die vanuit Parijs naar België waren gezonden. Het administratieve personeel bestond uit zowel geboren Fransen als Belgen. Op het niveau van de gemeentebesturen waren die laatste dikwijls in de meerderheid. Vaak hadden zij een voorgeschiedenis in het vonckisme en de radicaaldemocratische beweging uit de eerste bezettingsperiode.

De tweede grote groep bronnen voor dit onderzoek zijn proclamaties. Deze gedrukte documenten waren het belangrijkste communicatiemiddel tussen de lokale en departementale overheden en de bevolking. In de stadsarchieven van Brussel en Antwerpen bleven doorlopende reeksen bewaard van respectievelijk enkele honderden en enkele duizenden exemplaren. Hun inhoud betrof de meest uiteenlopende aspecten van het bestuur. Daardoor bieden ze een blik op de meer dagelijkse aspecten van de revolutionaire politieke cultuur. Hoewel ze vaak ambtelijk van aard zijn, bieden de gebruikte taal, de aangehaalde overwegingen en de genomen besluiten interessante informatie. Bovendien bevatten deze bronnen zeker niet uitsluitend droge overheidsbesluiten. Teksten van redevoeringen of schriftelijke aanmoedigingen tot de bevolking werden eveneens per proclamatie verspreid.

In dit hoofdstuk zal het beeld van het verleden worden gereconstrueerd dat tussen 1794 en 1799 door de Franse autoriteiten in België werd verspreid. Daarbij zal het belangrijkste aandachtspunt de wisselwerking zijn tussen de revolutionaire idealen enerzijds en de Zuid-Nederlandse context anderzijds. Eerst komen de algemene principes van de tijdsopvatting in het bestudeerde corpus aan bod. Het tweede gedeelte gaat in op de behandeling van het specifiek Belgische verleden.

Breekpunt der eeuwen. De Revolutie en de Tijd

De redevoeringen en proclamaties waren doordrongen van een sterke temporele dimensie. De functionarissen spanden zich in om duidelijk te maken dat de Revolutie geen politieke omwenteling was als alle andere, maar dat ze een totale ommekeer in de geschiedenis teweegbracht. Vanwege het gebrek aan verlichting van het Belgische publiek werd de revolutionaire geschiedopvatting regelmatig gedetailleerd uit de doeken gedaan. Verschillende sprekers waagden zich aan een integrale samenvatting van de menselijke geschiedenis. Die begon onveranderlijk bij de idyllische begindagen van de mensheid, 'ce temps heureux de l'enfance du monde', in de woorden van

Pérès.¹⁴⁹ De oorspronkelijke menselijke samenleving was eenvoudig, deugzaam en natuurlijk geweest. Er bestond geen onderscheid tussen de mensen, behalve dat tussen de onervaren jeugd en de wijze, met respect bejegende ouderlingen. De oorspronkelijke samenlevingen waren vrij want iedereen was er gelijk en had het recht om zijn geluk na te streven zolang dit geen schade toebrengt aan anderen.

Het einde van die ideale toestand was ingeluid door het complexer worden van de maatschappij. Gedreven door egoïsme begonnen de sterkeren gebruik te maken van hun overwicht. Sindsdien was de samenleving verdeeld in winnaars en verliezers, slaven en meesters, onderdanen en koningen. Het einde van de gelijkheid en de vrijheid luidde een lange geschiedenis van despotisme in. Geen positief woord konden de sprekers kwijt over de menselijke geschiedenis van dan af. Ze behandelden de periode als een ongedifferentieerd continuüm van onrecht en verdrukking: ‘c’est toujours le même spectacle, ce sont toujours les mêmes scènes; le nom seul des acteurs à changé’.¹⁵⁰ Klassiek was de omschrijving ‘veertien eeuwen slavernij’ of ‘1400 jaar despotisme’. De sprekers beschouwden het aanbreken van de monarchie in Frankrijk (onder de Merovingen) immers als het einde van de vrijheid.

Dit *en bloc* verwerpen van de geschiedenis liet niet toe om welbepaalde periodes in een positiever daglicht te stellen. De sprekers ontkenden niet dat er eerder al pogingen waren gedaan om vrijheid te bereiken, maar die waren onveranderlijk stukgelopen op de monarchie. Tevens hadden ze geen goed woord over voor de grote helden uit het verleden. Dat waren onveranderlijk legeraanvoerders en monarchen wier enige ambitie bestond uit het vergroten van hun persoonlijke macht en glorie. Breken met de corrumperende instelling van de monarchie was dus ook afrekenen met veertien eeuwen onderdrukking en degeneratie. Door die periode te beëindigen, kon de mens opnieuw bezit nemen van zijn oorspronkelijke rechten, die waren gepromulgeerd in de plechtige Verklaring van de rechten van de mens en de burger.

De enige historische periode waaraan de functionarissen op een positieve manier refereerden, was de klassieke Oudheid. De periode van Grieken en Romeinen werd het publiek voortdurend tot voorbeeld gesteld. De deugden van de Revolutie heetten dezelfde te zijn als degene die de kracht van de antieke republieken hadden uitgemaakt. Ook voor de nieuwe Franse instellingen en feesten werd een antieke afstamming geclaimd. Tegelijk ging dit dwepen met de Oudheid gepaard met een superioriteitsgevoel ten aanzien van de periode. Telkens opnieuw werd vastgesteld dat de Franse Republiek haar antieke voorgangers niet enkel evenaarde, maar zelfs ver overtrof. Haar instellingen waren beter, haar principes genereuzer, haar militaire kracht ontzagwekkender. *Citoyen* Corbet, werkzaam op de voorlopige Administration centrale, concludeerde: ‘La France libre est maintenant quitte envers l’antiquité, si

¹⁴⁹ E. Pérès, *Discours prononcé au Temple de la loi, à Bruxelles, le 20 frimaire an 4, par Emmanuel Pérès, représentant du peuple, commissaire du gouvernement dans les pays réunis par la loi du 9 vendémiaire, à l’occasion de l’installation de la municipalité et des juges-de-paix de Bruxelles* (Brussel, 1795).

¹⁵⁰ L. Portiez, *Discours prononcé à Bruxelles, le 30 Brumaire, au Temple de la Raison, par Portiez (de l’Oise) Représentant du peuple, près les armées du Nord & de Sambre & Meuse, pour l’installation de l’Administration centrale de la Belgique* (Brussel, 1795).

célèbre par les traits multipliés de grandeur, de vertu sublime, de véritable valeur, que l'histoire fidèle nous a transmis; les Héros Français ont surpassé les prodiges des temps passés!¹⁵¹

Door haar uitzonderlijke karakter was er voor de Revolutie eigenlijk geen precedent voorhanden. Ondanks de idee van een terugkeer naar de oorsprong van de mensheid was de tijdsopvatting die spreekt uit het bestudeerde discours dan ook niet louter cyclisch. De Revolutie werd voorgesteld als een historisch keerpunt dat het begin inluidde van een geheel nieuw tijdperk voor de mensheid. Ze bracht een cesuur aan in de tijd, die haar tot het nieuwe nulpunt maakte voor de eeuwen die volgden. Eerder dan zich bezig te houden met het zoeken naar precedentes blikten de revolutionaire redenaars dan ook vooruit op de plaats die door de geschiedenis en door latere generaties aan de Revolutie zou worden toegekend.

Dat het oordeel positief zou zijn, trokken ze niet in twijfel. Komende generaties zouden de revolutietijd herdenken als de grondslag van hun geluk. Charles Lambrechts (1753-1823), lid van de Centrale Administratie, profeteerde daar als volgt over in een redevoering voor het Brussels garnizoen: 'O généreux Soldats! Nos libérateurs, nos frères, vos noms sont marqués en caractères ineffaçables au temple de l'immortalité. J'entends l'impartiale postérité ne prononcer vos noms qu'avec émotion; je la vois semer des fleurs sur vos tombeaux, parce que vous aurez, par vos exploits, préparé le bonheur des générations futures'.¹⁵² De revolutionairen wisten zich verzekerd van de goedkeuring en de bewondering van de komende generaties.

Op dezelfde manier beriepen ze zich op het oordeel van de Geschiedenis. Die zou aan de revolutieperiode een plaats verlenen in haar annalen. Portiez verklaarde: 'Je laisse à l'histoire à décrire les causes de ta révolution, la plus étonnante de celles consignées dans les fastes'.¹⁵³ De Revolutie maakte geschiedenis omdat ze al het voorafgaande overtrof en een nieuw tijdperk inluidde voor de mensheid. De veranderingen waren zo ingrijpend en gingen zo snel dat komende generaties moeite zouden hebben om het te geloven. In een feestrede ter ere van de overwinningen van de Franse legers klonk het: 'Ainsi dans l'espace de cinq années l'on a vu se succéder avec rapidité les évènements

---

¹⁵¹ J. Chateigner, *Procès-verbal de la Fête de l'Anniversaire de la destruction de la Royauté dans la personne de Louis Capet, dernier tiran des Français, célébrée à Bruxelles le 2 Nivôse, 3me année Républicaine, en vertu du Décret de la Convention Nationale du 28 Nivôse* (Brussel, 1794).

¹⁵² F. Leleux, 'Lambrechts (Charles-Joseph-Matthieu)', in: *Biographie nationale*, dl. XLVIII (1981) 461-478. Lambrechts was een hervormingsgezinde rechtsgeleerde die met steun van keizer Jozef II rector werd van de Universiteit van Leuven van 1786 tot 1788. Na lid van de centrale administratie van België en commissaris van het Dijledepartement te zijn geweest, was hij tussen 1797 en 1799 minister van Justitie in Frankrijk. Nadien werd hij senator. C. Lambrechts, *Discours prononcé par le citoyen Lambrechts, Membre de l'Administration centrale et supérieure de la Belgique, le 23 thermidor, l'an trois de la République Française, à la fête célébrée pour l'anniversaire du 10 août, en présence de la Garnison sous les armes* (Brussel, 1795).

¹⁵³ L. Portiez, *Discours prononcé à Bruxelles, le 30 Brumaire, au Temple de la Raison, par Portiez (de l'Oise) Représentant du peuple, près les armées du Nord & de Sambre & Meuse, pour l'installation de l'Administration centrale de la Belgique* (Brussel, 1795).

de cinq siècles'.¹⁵⁴ De schaal en de snelheid van de gebeurtenissen wekten soms het gevoel op van een versnelling van de tijd. Die vaststelling deed ook Peter Fritzsche in een onderzoek naar Duitse egodocumenten uit de revolutieperiode.¹⁵⁵ Volgens hem hing deze nieuwsoortige tijdservaring samen met de overweldigende, nooit eerder geziene omvang van de Franse militaire successen. In een Brusselse redevoering ter ere van de Franse overwinningen klonk een soortgelijk geluid. De anonieme spreker smeekte de Franse legerscharen om het tempo van hun zegetocht te matigen om de geschiedenis toe te staan het verloop ervan te beschrijven: 'Arrêtez, héros magnanimes, modérez un instant cette course impétueuse; la main de l'histoire se fatigue; elle ne peut suivre vos rapides succès'.¹⁵⁶

De redenaars verzekerden hun publiek dat de Revolutie een episch gebeuren was waaraan latere generaties een mythisch karakter zouden toekennen. Het jargon van 'het mythische heden' werkte duidelijk nog door in hun discours. Toch werd de illusie van tijdloosheid tegelijk ook doorprikt. In de bestudeerde teksten was er plaats voor het turbulente recente verleden van de Revolutie. Die maakte duidelijk dat het ging om een gebeurtenis die onderhevig was aan de wisselvalligheden van het lot en de menselijke grillen. Vooral de Terreur wierp een smet op de revolutionaire geschiedenis. De republikeinse functionarissen schrokken er niet voor terug om deze periode ter sprake te brengen. De Brusselse commissaris van het Directoire sprak van 'cet affligeant tableau de nos infortunes passées'.¹⁵⁷ Het in herinnering brengen van die onverkwikkelijke periode werd veelal gevolgd door een aanmoediging om de vroegere verdeeldheden te begraven en zich eensgezind rond de regering te scharen ter bescherming van de revolutionaire verwezenlijkingen. De herinnering aan de wisselvalligheden van de Terreur diende dus de publieke steun voor het nieuwe regime te vergroten.

Dit proces van herinterpretatie was nooit afgerond. Het Directoire was een wankel bewind dat werd getekend door een opeenvolging van staatsgrepen en annuleringen van (te conservatief bevonden) verkiezingsresultaten.¹⁵⁸ Telkens wanneer het college van directeurs of de wetgevende kamers een dergelijke kunstgreep uitvoerden, hielden lokale bewindslieden redevoeringen waarin ze de politieke wending verklaarden vanuit de recente geschiedenis. Die werd onveranderlijk beheerst door royalistische, dan wel anarchistische samenzweerders die respectievelijk aasden op het herstel van het koningschap en van de Terreur. Zolang de Revolutie niet ten einde was, bleef het onmogelijk om de geschiedenis ervan vast te leggen.

¹⁵⁴ SAA, MA 1074 B Fêtes Publiques, bundel: 'fête de la victoire et de la reconnaissance', nr. 8, *Discours prononcé à la fête de ce jour, 10 Prairial an IV*.

¹⁵⁵ P. Fritzsche, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History* (Harvard, 2004) 166.

¹⁵⁶ P.F. Réal, *Discours prononcé par P.F. Réal lors de la Fête des Victoires, célébrée à Bruxelles le 10 Prairial An 4* (Brussel, 1796).

¹⁵⁷ SAB, IP II, 2474, Feesten en ceremonies, nr. 10 'Fête du Premier Vendémiaire', *Procès-verbal descriptif de la fête nationale de la fondation de la République célébrée à le commune de Bruxelles chef-lieu du Département de la Dyle, le 1er Vendémiaire an VI de la République Française, une et indivisible*.

¹⁵⁸ Doyle, *The Oxford History*, 318-340.

De Belgische geschiedenis

Tegen de achtergrond van deze algemene principes over het statuut van het verleden en de positie van de Revolutie in de tijd, formuleerden de republikeinse functionarissen hun inzichten over het Zuid-Nederlandse verleden. In de geraadpleegde redevoeringen en proclamaties kwam dat immers uitgebreid aan bod.¹⁵⁹ Daarbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen de behandeling van het Belgische verleden in het algemeen, die hieronder aan bod zal komen, en van de lokale geschiedenis, die in hoofdstuk zeven zal worden belicht.

De Belgische vrijheidsliefde

In de redevoeringen en proclamaties uit de tweede Franse periode werd eens te meer vrijheidsliefde naar voren geschoven als structurerend beginsel van de Belgische geschiedenis. Keer op keer werd aangehaald dat de Belgen bezielde waren van een vrijheidsdrang die zich in de loop der eeuwen had geuit in de vorm van opstanden tegen hun despotische vorsten. Deze idee, die was ontleend aan de Zuid-Nederlandse historiografie en aan de 'Bataafse mythe', werd tijdens de Brabantse Omwenteling gepopulariseerd. Tijdens de eerste Franse periode werd ze opgepikt door de functionarissen ter plaatse. Ook tijdens de tweede Franse periode bleef het beeld van de vrijheidsminnende Belg centraal staan in het Franse discours. Het was dan ook erg bruikbaar om het revolutionaire gedachtegoed mee te propageren.

Weliswaar zorgde de teleurstelling over het gebrek aan publieke steun tijdens de eerste bezettingsperiode voor een verandering van toon. Het was duidelijk dat de Belgische vrijheidsliefde niet zonder meer aan het Franse revolutionaire gedachtegoed kon worden gelijkgesteld. Hun afwijzende, conservatieve houding tijdens de eerste Franse periode had aangetoond dat de Belgen ondanks hun vrije inborst nog niet klaar waren voor ware vrijheid.¹⁶⁰ De Antwerpse openbare aanklager vatte de situatie als volgt samen: 'La première fois que la Nation Française est venue dans ce Pays, elle s'y est annoncée comme amie, croiant dans sa franchise qu'il suffisait d'annoncer les droits de l'homme pour que les Peuples les reconnaissent. Elle se trompait'.¹⁶¹ Vanaf 1794 werden de onwetendheid en verblindheid van de Belgen nadrukkelijk in de verf gezet.

Meer dan tijdens de eerste Franse periode maten de gezagdragers zich een docerende, paternalistische toon aan wanneer ze de bevolking probeerden te verlichten over haar rechten. De Belgen werden wel eens vergeleken met kinderen of met wilde volksstammen. Ze waren goed van inborst maar hadden leiding nodig om

¹⁵⁹ Zie ook: B. Deseure, "Ouvrez l'histoire". Revolutionaire geschiedenispolitiek in de Zuidelijke Nederlanden (1792-1799)', *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 125 (2010/4) 25-47.

¹⁶⁰ Zie voor een parallel met de andere veroverde gebieden: Jourdan, *La Révolution: une exception française?*, 241.

¹⁶¹ S.a., *Discours de l'Accusateur Public au Magistrat d'Anvers, au jour de l'Inauguration du Drapeau tricolore à la maison de Ville, le 30 Vendémiaire de l'an troisième* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2877, nr. 745.

tot ware kennis te komen. Bovendien werd hun ‘ondankbare’ gedrag ook aangegrepen als legitimering voor de hardheid van het bezettingsregime. Dat België tijdelijk als veroverd gebied werd behandeld, hadden de inwoners aan zichzelf te danken. Pèrès maande zijn publiek zelfs tot dankbaarheid omdat de Fransen afzagen van het recht op weerwraak waarop ze zich in principe konden beroepen.¹⁶²

Toch werd de vrijheidslievende inborst van de Belgen slechts zelden in twijfel getrokken. Dat de inwoners de Franse vrijheidsboodschap niet dadelijk hadden omarmd, heette het gevolg te zijn van hun eeuwenlange onderdrukking door monarchale despoten. Een te lange blootstelling aan onvrije regimes had de vrijheidslievende Belgische natuur in slaap gewiegd. Tot dusver leefden de Belgen immers, in tegenstelling tot de Nederlanders of de Zwitsers, niet onder een vrij regime maar zuchtten ze onder het juk van het despotisme. De verantwoordelijkheid voor hun dwaling lag niet bij henzelf maar bij de despotische elementen die hen gevangen hielden in hun eigen onwetendheid. Daar kwam bij dat de invloed van de clerus in het gebied bijzonder groot was.

In een proclamatie stelde het Antwerpse *comité de surveillance* de onverschilligheid van de bevolking als volgt aan de kaak: ‘Non Belges, non peuple d’Anvers ce n’est pas vous que le Peuple Français doit accuser, vous êtes ce que le Peuple est partout, bon, généreux et amant de la Liberté; mais vous êtes aussi facile à vous laisser tromper & aveugler jusqu’au point de ne pas vouloir reconnoître vos véritables ennemis, car tout en paraissant vouloir abjurer la tyrannie, l’aristocratie vous bride & le fanatisme vous enchaîne’.¹⁶³ Eeuwenlange tirannie had hen, ondanks hun vrije natuur, afgestompt en van de vrijheid vervreemd. Als bewijs voor die stelling werd gewezen op het grote respect dat de aloude constituties in België genoten. Anders dan tijdens de eerste bezettingsperiode besteedde men in het discours echter weinig aandacht aan die oude landwetten. Van een keuzemogelijkheid was er dan ook geen sprake meer.

Hoewel ze de Belgische vrijheidsliefde roemden, vermeden de republikeinse functionarissen zorgvuldig elke verwijzing naar de vroegere grondwetten. Het oude constitutionalisme was niet bruikbaar in een revolutionaire context want impliceerde zowel respect voor de Blijde Inkomst als trouw aan een monarch. Om het beeld van de prerévolutionaire geschiedenis als een tijdperk van despotisme te bestendigen, diende de relatie tussen heersers en onderdanen er één te zijn van onderdrukking. De vroegere soevereinen moesten het in redevoeringen en ceremonies dan ook keer op keer ontgelden. Tijdens één van de eerste diensten in de Antwerpse tempel van de Rede sprak een lid van de magistraat als volgt: ‘Ongelukkige Nederlanders, waer toe hebt gy tot den dag van heden gedient? Van den tyd af dat gy onder Uwe eygene Hertogen, Graven ofte Marquisen stond, heeft men de rivieren, die deze Provincien doorstroomen, geverft gezien met Uw onnoozel bloed’.¹⁶⁴

¹⁶² E. Pèrès, *Discours prononcé dans le temple de la raison de Bruxelles, le décadi, 30 pluviôse, de l’an troisième de la République Française, une et indivisible, par Pèrès, Représentant du Peuple près les Armées du Nord et de Sambre et Meuse* (Brussel, 1795).

¹⁶³ SAA, AR, PK 2878, nr. 892, *Proclamation du comité de surveillance* (28 frimaire jaar III).

¹⁶⁴ *Gazette van Antwerpen*, 22 december 1794, *Redevoering gehouden door het Magistraet*.

De republikeinse functionarissen gaven weinig details over de Belgische geschiedenis om hun stelling hard te maken. Nochtans was die geschiedenis tijdens de voorgaande jaren een belangrijk politiek thema geweest. Tijdens de Brabantse Omwenteling bekampten statisten en vonckisten elkaar met alternatieve interpretaties van het Belgische verleden, waarin ze de verschillende tijdperken als meer of minder vrij beoordeelden. Radicale democraten gingen tijdens de eerste Franse periode verder op dat pad door de Belgische geschiedenis te reduceren tot een kroniek van het despotisme, waarin de ene vorst de andere nog overtrof in egoïsme en wreedheid. In het discours van de functionarissen uit de tweede Franse periode, die nochtans gedeeltelijk uit milieus van radicale democraten waren gerekruteerd, is er niets vergelijkbaars te vinden. Ze legden geen actieve interesse aan de dag voor het despotische verleden van de gebieden die ze mee bestuurden. Verwijzingen naar het despotisme van de vroegere monarchen bleven steeds vaag en ongecontextualiseerd. Die vaststelling strookt met François Furets eerder geciteerde stelling dat de revolutionairen fundamenteel ongeïnteresseerd waren in de geschiedenis van het despotisme.¹⁶⁵ Mogelijk speelde ook de idee mee dat het verstandiger was om de geschiedenis van het ancien régime te verzwijgen omdat het publiek nog te sterk naar die periode terugverlangde.

Wanneer de sprekers toch voorbeelden van monarchaal wangedrag aandroegen om af te zetten tegen het regime van de vrijheid, dan werden die eerder uit het Franse dan uit het Zuid-Nederlandse verleden geplukt. Niet de wandaden van Filips II maar wel die van Lodewijk XIV en Karel IX werden aangehaald, en dat zowel door allochtone als autochtone sprekers.¹⁶⁶ De vraag stelt zich in welke mate dit bewust gebeurde. Het is verleidelijk om te veronderstellen dat de Franse bewindvoerders met opzet de Franse geschiedenis substitueerden voor de Belgische in het kader van hun identiteitspolitiek. Het publiek werd er immers op tijd en stond aan herinnerd dat Belgen, Brabanders en Vlamingen niet langer bestonden maar dat allen Fransen waren geworden. Het assimileren van hun verleden met dat van Frankrijk kon helpen om dat beeld te bestendigen. Voor die conclusie zijn er echter te weinig aanwijzingen.

In de plaats van het traditionele constitutionalisme formuleerden de republikeinse functionarissen een alternatieve interpretatie van de Belgische vrijheidsliefde, die ze definieerden als de specifiek Belgische neiging tot opstandigheid. De Belgische geschiedenis zou een opeenvolging van pogingen geweest zijn om zich via opstand van het despotische juk te ontdoen. In een proclamatie van de volksvertegenwoordigers op missie van begin 1795 klonk het als volgt: ‘Belges! Vous avez différentes fois poussé des élans vers la liberté. Vous avez aussi combattu pour cette cause sublime et sacrée’.¹⁶⁷ Zoals in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, maakte de bereidheid tot opstand een traditioneel onderdeel uit van de constitutionalistische traditie. Tijdens de Brabantse Omwenteling had het element meer nadruk gekregen naarmate de oppositie tegen

¹⁶⁵ Furet, ‘La naissance’, 113.

¹⁶⁶ ANF, F1cIII Dyle, doos 3, *Procès verbal de l’anniversaire de la juste punition du dernier roi des Français célébré à Bruxelles dans le Temple de la Loi, le deux Pluviose an Sept.*

¹⁶⁷ SAA, AR, PK 2878, nr. 924, *Proclamation au nom du peuple français*, gedateerd 17 nivôse jaar III.

de keizer groeide. Statistische pamfletschrijvers onderstreepten dat hun voorouders telkens weer in opstand waren gekomen ter verdediging van de in de constituties verankerde voorrechten.¹⁶⁸

In het discours van radicale democraten werden constituties en vrijheidsliefde steeds meer ontkoppeld. In hun behandeling van de Belgische geschiedenis primeerde niet langer de verdediging van de constituties maar het verzet tegen de despoten. Het discours van de Franse functionarissen tijdens de eerste bezettingsperiode lag in dezelfde lijn. Enerzijds gaven ze af op de constitutionele 'schijnvrijheden', anderzijds prezen ze de Belgen omwille van hun eeuwenoude opstandigheid. Ook in de Conventiedebatten was die opstandigheid een veelvoorkomend motief. Door de aloude vrijheidsliefde te herdefiniëren als verzet tegen het despotisme kon de revolutionaire vrijheidsboodschap in verband worden gebracht met de Belgische geschiedenis.

Het Franse revolutionaire gedachtegoed werd vereenzelvigd met de traditionele Belgische vrijheidsliefde. Die boodschap spreekt duidelijk uit de meermaals verkondigde stellingen dat de Belgen de Fransen waren voorgegaan op het pad der vrijheid en dat ze in essentie reeds Frans waren geweest lang vóór de annexatie. Zo sprak Portiez in zijn afscheidsredevoering in Brussel eind 1795 over 'ces braves Belges qui vous [de Fransen] ont secondé, ces Flamands, amis dans tous les temps de la démocratie et ces Liégeois, français long-temps avant la réunion'.¹⁶⁹ Dezelfde vrijheidsliefde die de Belgen gedurende honderden jaren tot opstand had gedreven, bezielde nu hun genereuze zuiderburen. In de Franse Revolutie zouden de Belgen de vervulling vinden van hun eigen geschiedenis.

Hoewel ze systematisch verwezen naar de 'geest der Vryheyd' die de inwoners door de eeuwen heen had bezielde, haalden de redenaars opvallend weinig specifieke episodes uit de Zuid-Nederlandse geschiedenis aan. Wanneer en onder welke omstandigheden de Belgen hun opstandigheid hadden gemanifesteerd, werd niet verduidelijkt. Aan mogelijke voorbeelden was er nochtans geen gebrek. De klassieke gevallen, zoals de afzetting van Jan IV van Brabant en de opstand tegen Spanje, waren tijdens de Brabantse Omwenteling nog uitgebreid opgerakeld. De revolutionaire bestuurders verwezen er echter zelden naar. Filips II komt amper één keer voor in de teruggevonden teksten, de hertog van Alva zelfs helemaal niet.¹⁷⁰ Ook hier geldt dat de redenaars of niet geïnteresseerd waren in de geschiedenis van het ancien régime, of zich ervoor hoedden om in details te treden. Om het antitirannieke en opstandige karakter van de inwoners te bewijzen hielden ze het bij een algemene verwijzing naar het verleden.

Daarbij lieten ze niet na om te benadrukken dat de Belgen er ondanks hun opstandige karakter nooit in waren geslaagd om het juk blijvend van zich af te

¹⁶⁸ Van den Bossche, 'Historians', 227.

¹⁶⁹ L. Portiez, *Discours du citoyen Portiez (de l'Oise), prononcé à Bruxelles, le 30 frimaire de l'an 4* (Brussel, 1795).

¹⁷⁰ E. Pérès, *Discours prononcé au Temple de la loi, à Bruxelles, le 20 frimaire an 4, par Emmanuel Pérès, représentant du peuple, commissaire du gouvernement dans les pays réunis par la loi du 9 vendémiaire, à l'occasion de l'installation de la municipalité et des juges-de-paix de Bruxelles* (Brussel, 1795).

werpen. Dit liet toe om de Franse interventie te presenteren als een noodzakelijke stap voor de realisatie van het aloude Belgische verlangen naar vrijheid. In een anonieme Antwerpse redevoering klonk het: 'Nous avons déjà tenté de briser le joug honteux sous lequel nous étions courbés; mais il était réservé à la Nation Française d'opérer en notre faveur ce bonheur & cette révolution'.¹⁷¹ Dat dit op eigen kracht niet was gelukt, werd onder meer geweten aan een gebrek aan inzicht in de principes van de ware vrijheid en aan het gebrek aan slagkracht tegenover de grote buurlanden. Vooral dit laatste argument kwam veelvuldig voor. Keer op keer werd België gekenmerkt als 'het theater van oorlogen' en 'de speelbal van grootmachten'. Enkele maanden na de aanhechting bij Frankrijk verspreidde het bestuur van het Dijledepartement een proclamatie waarin het de politieke toestand van België onder het ancien régime als volgt beschreef: 'lorsque l'ambition et la jalousie des Rois ont troublé le repos de l'Europe, c'est presque toujours au sein de la Belgique, c'est au milieu du sang humain qui inondoit nos vallons, que le feu de la guerre est venu s'éteindre. Quelles villes sur le globe ont été plus souvent que les nôtres renversées par la foudre des combats?'.¹⁷²

Daarmee putten de revolutionaire redenaars eens te meer uit de eindachttiende-eeuwse Zuid-Nederlandse historiografie, waarin het 'het theater van oorlog' een klassiek thema was.¹⁷³ De overtuiging bestond dat de Europese grootmachten telkens opnieuw de Zuidelijke Nederlanden hadden uitgekozen als locatie om hun militaire conflicten te beslechten. Bovendien waren ze, onder meer vanwege hun begeerlijke centrale ligging tussen twee machtige burens, steeds overgeleverd aan de grillen van de grote staten. Die beslisten over hun lot via oorlogen en verdragen. Zowel Belgische als Franse bestuurders pikten dit beeld met enthousiasme op. Ze hadden er immers belang bij om de Zuid-Nederlandse geschiedenis zo duister mogelijk voor te stellen. In hun redevoeringen benadrukten ze dat België onder het ancien régime een hulpeloze speelbal van machtige burens was geweest, keer op keer geteisterd door oorlogen waarvoor de bevolking zelf geen verantwoordelijkheid droeg. Ook tijdens de discussies over de aanhechting in de Conventie werd dit thema meermaals aangehaald.

Onafhankelijkheid was in die omstandigheden geen optie. Het kleine België zou telkens opnieuw ten prooi vallen aan zijn inhalige burens of door verwoestende oorlogen worden getroffen. In de Antwerpse jakobijnse club kwam het volgende antwoord op de vraag of een onafhankelijke Belgische republiek in staat zou zijn om zich te handhaven: 'L'expérience de tant de siècles nous repondra que non, & la Belgique de tout tems a été à ses depens alternativement le Theatre des différentes Guerres, & le jouet des Traités conclus entre les Puissances Européennes'.¹⁷⁴ De geschiedenis toonde genoegzaam aan dat de Zuidelijke Nederlanden zonder steun van

¹⁷¹ S.a., *Un des discours prononcé à la fête donnée par les Anversois aux Français* (s.d., s.l.).

¹⁷² SAB, AA, Proclamations & ordonnances, 17 december 1795, *Adresse des administrateurs du Département de la Dyle aux Municipalités du Département*.

¹⁷³ Verschaffel, *De hoed*, 302.

¹⁷⁴ S.a., *Qu'étions nous? Que sommes nous & qu'allons nous devenir? Discours prononcé dans la Société des Amis des Droits de l'Homme Etablie en cette Ville, par un de ses membres, dans la séance de 12 Fevrier 1793* (Antwerpen, 1793). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2858, nr. 441.

buitenaf een hulpeloze speelbal zouden blijven. Zowel in het tot de bevolking gerichte discours als in de Conventiedebatten van 1793 en 1795 was dit een centraal argument. Aanhechting bij een grote, bevriende natie was in het belang van de Belgen. Enkel zo konden ze worden verlost uit de vicieuze cirkel van hun tragische geschiedenis.

De Brabantse Omwenteling

De enige concrete historische episode waaraan in de zoektocht naar het Zuid-Nederlandse volkskarakter aandacht werd besteed, en die bovendien een belangrijk onderwerp uitmaakte van de redevoeringen, was de Brabantse Omwenteling. De houding van de Franse bestuurslieden ten aanzien van die recente episode uit de Zuid-Nederlandse politiek was ambivalent. Het leed weinig twijfel dat de Omwenteling niet zomaar met het Franse vrijheidsstreven kon worden gelijkgesteld. Dit bleek onder meer uit de weigering van de Conventie om het Soeverein Congres in 1790 militair te hulp te komen.¹⁷⁵ Tijdens de eerste Franse periode gaven Franse bestuurders uitgebreid af op het aristocratische en ondemocratische karakter van de Omwenteling. Ook de berichtgeving in de *Moniteur* was uitermate negatief.

Toch blijkt uit hun discours dat de republikeinse bestuurders niet helemaal afstand wilden nemen van de Omwenteling. Enerzijds vervloekten ze haar als een triest hoogtepunt van despotisme, anderzijds meenden ze er een authentieke manifestatie van vrijheidsliefde in te herkennen. De sprekers onderscheidden twee categorieën in de Zuid-Nederlandse bevolking. Langs de ene kant het gewone volk, vrijheidslievend en zoals steeds een tikje naïef, dat onder druk van de despotische keizerlijke maatregelen het tirannieke juk van zich af had proberen te werpen. Langs de andere kant de geprivilegieerde standen, die hun kans schoon hadden gezien om hun eigen macht te vergroten ten koste van de bevolking.

Dit onderscheid maakte het mogelijk om de als positief gepercipieerde elementen van de Omwenteling, namelijk het afzetten van de keizer en het verjagen van de Oostenrijkers, te recupereren. Van de vorming van een conservatieve standenstaat geleid door de niet-democratisch gekozen leden van de Staten distantieerden de Fransen zich daarentegen uitdrukkelijk. Op deze manier kon de Brabantse Revolutie zowel worden ingezet om het opstandige karakter van de Zuid-Nederlandse bevolking aan te tonen als om een bewijs te leveren van de onbetrouwbaarheid van de aristocratie en de clerus. De partij van de vonckisten werd gelijkgesteld aan het vrijheidsliebende volk.

Volgens de revolutionaire interpretatie van het gebeuren hadden de bevoorrechte standen hun ware gelaat getoond eenmaal de keizerlijken onder aanvoering van de vonckistische generaal Vander Mersch door het volk waren verjaagd. Ze maakten het volk de macht afhandig en ketenden het vervolgens opnieuw door de bedrieglijke oude constitutie te herstellen. Dit hield niet alleen een aanslag in op de volkssoevereiniteit maar leverde hen ook rijkgevulde beurzen op. Met de democratische oppositie rekenden ze ondertussen af door middel van meedogenloze vervolging: 'Les pillages,

---

¹⁷⁵ Tassier, *Les démocrates*, 229.

Massacres, Emprisonnemens & horreurs arbitrairs commis sous le règne Vander Nootido-Estatique'.¹⁷⁶ Niet alleen deden deze vrijheidshaters zich tegoed aan de publieke gelden, ondertussen knoopten ze ook heimelijk onderhandelingen aan met de keizer om België tegen een stevige prijs aan hem terug te verkopen. Bij het naderen van de Oostenrijkse troepen lieten ze het volk aan zichzelf over, met medeneming van de schatkist. Enkel hen kon de mislukking van de Omwenteling daarom worden aangewreven. Het volk trof geen schuld, of zoals werd gesteld in de Antwerpse club: 'N'imputons jamais à la Nation le fatal destin de cette Révolte, non mes Frères & Amis; les Belges de tout tems ne sont pas faits pour être Esclaves'.¹⁷⁷

De Brabantse Omwenteling was kortom het trieste verhaal van een vrijheidslievend maar misleid volk, dat was verraden en verkocht door de bevoorrechte standen. De volksvertegenwoordigers op missie schreven in een proclamatie: 'Victimes de l'intrigue et des passions, vous fûtes le jouet des caprices du clergé, de la noblesse et des riches égoïstes qui vous replongèrent sous les chaînes de la tyrannie et du despotisme autant de fois que vous vous efforçâtes de les briser'.¹⁷⁸ Als conclusie gold dat de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden ondanks hun goede intenties nooit op eigen kracht de ware vrijheid konden bewerkstelligen. Enkel dankzij Franse interventie, en meer bepaald door aansluiting bij dat land, kon het volk zijn ware bestemming bereiken.

De Brabantse Omwenteling toonde tegelijk de vrijheidsliefde van het volk, de onbetrouwbaarheid van de bevoorrechte standen en de noodzaak van een Franse interventie aan. Maar de revolutionaire sprekers hadden nog een reden om er zoveel aandacht aan te schenken. Tijdens de eerste jaren van de Franse aanwezigheid waren de door de Omwenteling veroorzaakte verdeeldheden en spanningen nog ongemeen levendig. Het kamp waartoe men ten tijde van de Verenigde Belgische Staten had behoord, beïnvloedde de mate van sympathie of afkeer voor het Franse bewind. Voormalige vonckisten maakten op vele plaatsen deel uit van de Franse bestuurlijke kaders. Vele voormalige statisten zagen in de verovering door Frankrijk de vervulling van het doembeeld dat de verafschuwde democratische partij hen had ingeboezemd. Tussen aanhangers van beide kampen kwamen occasioneel conflicten voor. De lokale Franse besturen hadden er alle belang bij om die onderlinge twisten weg te werken en de bevolking eensgezind rond het revolutionaire project te scharen. Dat die eensgezindheid vooralsnog ontbrak, blijkt uit de regelmatige aanmoedigingen om de oude antipathieën achter zich te laten. Charles d'Or (1755-1803), lid van het Antwerpse *comité de surveillance*, sprak in 1795: 'Vergeet ook Borgers, de verdeeldheden, die U ongelukkiglyk zedert het Jaer 1790 verscheurd

¹⁷⁶ S.a., *Qu'étions nous? Que sommes nous & qu'allons nous devenir? Discours prononcé dans la Société des Amis des Droits de l'Homme Etablie en cette Ville, par un de ses membres, dans la séance de 12 Fevrier 1793* (Antwerpen, 1793). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2858, nr. 441.

¹⁷⁷ Ibidem.

¹⁷⁸ SAA, AR, PK 2878, nr. 924, *Proclamation au nom du peuple français*, gedateerd 17 nivôse jaar III.

hebben'.¹⁷⁹ En nog in 1797 sprak Charles Lambrechts, de commissaris van het Directoire bij het bestuur van Dijledepartement: 'Nous oublierons toutes nos anciennes querelles: il n'y aura plus ni royalistes ni etatistes, ni vandernootistes, ni vonkistes, il n'y aura que des bons et des mauvais citoyens'.¹⁸⁰

Het toe-eigenen van dat gedeelte van de Brabantse Omwenteling waarop ze hun eigen aspiraties konden projecteren had voor de revolutionaire bestuurders als bijkomend voordeel de creatie van een gezamenlijke externe vijand. Door de opstand tegen het Oostenrijkse gezag van enkele jaren voordien te legitimeren, probeerden ze de afkeer van de bevolking voor de voornaamste tegenstander van de Republiek te bestendigen. Het benadrukken van het tirannieke karakter van het bewind van keizer Jozef II versterkte het bestaande vijandbeeld. De beschuldigingen en verwensingen aan zijn adres waren dan ook niet min. In Antwerpen werd specifiek het bloedige treffen tussen keizerlijke troepen en de patriottische burgerwacht op de Grote Markt in 1788 in herinnering gebracht. Op het *fête de la Victoire et de la Reconnaissance* in het jaar IV, waarop het verslaan van de tirannen door de revolutionaire legers werd herdacht, klonk het als volgt: 'Non loin de ces lieux furent massacrés sans pitié par les soldats du barbare Joseph II nombre de citoyens, dont tout le crime était d'avoir voulu le maintien de leurs droits. Le temps n'a pu effacer à peine le sang anversois dont la terre fut arrosée. Les pavés en sont teints encore...'.¹⁸¹

Verder zetten de bestuurders zich af tegen de suggestie van gelijkenissen tussen het Jozefijns en het revolutionaire hervormingsprogramma. Op het feest ter ere van de verjaardag van de onthoofding van Lodewijk XVI in 1795 klonk het als volgt: 'Vous osez comparer le système de destruction de cet homme cruel [Jozef II], de ce Roi en un mot, à la Révolution Française, Mère de la Liberté, de l'Egalité, de la Fraternité? Ici l'indignation me suffoque'.¹⁸² Meer nog, de bevoorrechte standen werden ervan beschuldigd deze suggestie moedwillig bij de bevolking te hebben gelanceerd om haar afkerig te maken van het Franse bewind.

---

¹⁷⁹ *Gazette van Antwerpen*, 12 januari 1795, 'Redenvoerige, Uytgesproken in de Fransche Tael door Charles d'Or'. Charles d'Or was een Antwerps advocaat met vonkistische en later jacobijnse sympathieën. Tijdens de eerste Franse periode was hij lid van het voorlopige stadsbestuur en voorzitter van de jacobijnse club. Tijdens de Oostenrijkse restauratie was hij in Parijs lid van de 'assemblée des belges réfugiés en France'. Tijdens de tweede Franse periode was hij lid van het *comité de surveillance* en voorzitter van de *municipalité*, waarna hij een carrière uitbouwde als magistraat. F. Prims, 'Citoyen Charles d'Or', in: *Antwerpiensia* 8 (1935) 311-318; Renglet, *Les comités*, 154-55.

¹⁸⁰ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 10, p. 431, *Discours prononcé le 21 Janvier, par le Citoyen Lambrechts, Commissaire près l'administration centrale du Département de la Dyle* (2 pluviöse V). KB, ms. 1492.

¹⁸¹ SAA, MA 1074 B, *Fête de la Victoire et de la Reconnaissance*, nr. 8.

¹⁸² C. D'Or, *Discours prononcé par le citoyen Charles d'Or à l'occasion de l'anniversaire de la mort de Louis Capet* (Antwerpen, 1795).

Het erfdeel van vrije voorvaderen

Op de dubieuze Brabantse Omwenteling na werd de eeuwenoude Belgische vrijheidsliefde dus niet in verband gebracht met een specifieke historische episode. Wel werd die opstandigheid van een oudere, voorhistorische legitimering voorzien. In Frankrijk stelde men de Revolutie voor als een terugkeer naar de oorspronkelijke vrijheid van de vroegste voorouders. De vrijheid was niet iets nieuws maar wel een aloud erfgoed dat de mensheid dankzij de Revolutie opnieuw ten deel viel. Ook de Belgische vrijheidsliefde werd als een voorouderlijk goed gepresenteerd. De opstandigheid van de Belgen werd uitgelegd als het bewijs dat het bloed van hun vrije voorouders nog door hun aderen stroomde. Het regime van de vrijheid bracht een regeneratie van en terugkeer naar deze oorsprongstoestand. Nationaal commissaris Publicola Chaussard (1766-1823) stelde het als volgt: 'la Liberté. Vos ancêtres furent les adorateurs de son culte; c'est à vous de relever ses autels. Les principes de la révolution française furent longtemps les principes de vos pères. Ouvrez l'histoire'.¹⁸³

De beschrijvingen van gezagvolle auteurs uit de Oudheid werden ingeroepen om het beeld van de vrije Belgen te funderen. Wederom ging het daarbij niet om een originele revolutionaire interpretatie maar om de handige toe-eigening van een bestaand motief uit de historiografie. Aan de eigenheid van het Belgische oerverleden werd niet geraakt. Ook in de oudste tijden had er een Belgisch volk bestaan. Door subtiel af te wijken van de historiografische traditie werd echter tevens een lotsverbondenheid tussen Fransen en Belgen verondersteld die terugreikte tot hun oorsprong. Anders dan in de geschiedschrijving, waarin de Belgische vrijheidsliefde gewoonlijk als een typisch Germaanse eigenschap werd gepresenteerd, benadrukten de revolutionaire bestuurders in hun discours de Gallische oorsprong ervan.¹⁸⁴ De Galliërs maakten zoals eerder vermeld hun entree in het revolutionaire denkkader met de publicatie van abbé Sieyès' beroemde pamflet. Onder het Directoire groeide het krijgshaftige oervolk uit tot een belangrijke drager van het opkomende Franse nationalisme. Door ook de *Belgae* een Gallisch vrijheidsstreven toe te dichten, werden beide volkeren voorgesteld als twee loten van dezelfde tak. *Citoyen* Corbet van de voorlopige Centrale Administratie sprak de Brusselaars als volgt toe: 'Vous Belges, dignes descendants de l'ancienne Gaule, qui avez hérité des vertus de vos ancêtres; vous vrais amis des Français, qui êtes attachés de cœur à leur destinée'.¹⁸⁵

Die constructie liet bovendien toe om de aanhechting voor te stellen als een terugkeer naar de oorspronkelijke, natuurlijke orde. De scheiding van Belgen en

---

¹⁸³ P. Chaussard, *Discours prononcé à la Société des Amis de la Liberté et de l'Égalité* (Antwerpen, 1793). A. Borgnet, *Histoire des Belges à la fin du XVIIIe siècle*, dl. 2 (Brussel, 1862) 152; R. D'Amat, 'Chaussard (Pierre-Jean-Baptiste)', in: J. Balteau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. VIII (Parijs, 1959) 879; M. Régaldo, 'Profil perdu: l'idéologue Chaussard', in: *Approches des Lumières. Mélanges offerts à Jean Fabre* (Parijs, 1974) 384-401. Publicola was het republikeinse alternatief voor zijn katholieke voornaam Pierre.

¹⁸⁴ Verschaffel, *De hoed*, 300.

¹⁸⁵ C.L. Corbet, *Discours prononcé à Bruxelles, le 20 Messidor, 3me année Républicaine, jour anniversaire de l'entrée triomphante des Armées Françaises dans la Belgique* (Brussel, 1795).

Fransen in de loop van de middeleeuwen heette een historische vergissing te zijn die was voortgekomen uit de expansiedrang van monarchale despoten. Nationaal commissaris Publicola Chaussard benadrukte de oude eenheid tussen beide volkeren om de Franse inval van 1792 te rechtvaardigen. In het boek dat hij achteraf over zijn Belgische missie publiceerde, stelde hij dat de Belgen pas ten gevolge van de Slag bij Pavia (1525) definitief waren gescheiden van het Franse moederland: 'Il importoit à la France (...) de reprendre (...) l'ancienne division de son territoire qui bernoit jadis à ces limites la Gaule septentrionale, de faire rentrer dans le sein d'une vaste famille des peuples qui en firent long-temps partie, des peuples, domaine successif des Francs, des rois de la première race et des comtes de Flandre; domaine que la politique autrichienne nous disputa par les armes, (...) dont la suzeraineté ne nous fut retirée que par le traité de Pavie'.¹⁸⁶ Paradoxaal genoeg verdedigde Chaussard de natuurlijke eenheid tussen Fransen en Belgen dus met een beroep op de historische rechten van de Franse Kroon.

De scheiding had voor beide volkeren ongelukkige tijden vol oorlog en verdeeldheid ingeluid. Het herstel van de oorspronkelijke eenheid zou daar een einde aan maken. Het bestuur van het Dijledepartement moedigde de gemeentebesturen in 1795 als volgt aan om de Belgen warm te maken voor het Franse bewind: 'Rappelez-leur, pour mieux les persuader, et leur rendre plus aimable la chaîne qui les unit aujourd'hui à la France, que dans des temps plus reculés, sous la première race [de Merovingen] et sous une partie de la seconde [de Karolingen], les Francs et les Belges n'ont formé qu'un même Peuple, et que, pendant plus de quatre siècles, ils ont vécu soumis à l'empire des mêmes lois. (...) Ce déchirement politique devint bientôt l'époque de leurs malheurs communs'.¹⁸⁷

De natuurlijke eenheid tussen beide volkeren werd op nog andere gronden beargumenteerd. Zo verkondigde minister van Binnenlandse Zaken Pierre Bénézech (1749-1802) bij zijn bezoek aan de *départements réunis* in 1797 dat hij op zijn reis vanuit Frankrijk geen enkele fysieke of geografische scheidslijn was gepasseerd, waaruit volgde dat de eenheid tussen beide volkeren door de natuur was gewild.¹⁸⁸ Ook werden nu en dan het gemeenschappelijke karakter en het gedeelde belang ingeroepen die beide volkeren op basis van hun geografische nabijheid verbonden.

¹⁸⁶ Chaussard, *Mémoires*, 15.

¹⁸⁷ SAB, AA, Proclamations & ordonnances, *Adresse des administrateurs du Département de la Dyle aux Municipalités du Département*, gedateerd 17 december 1795. Met het eerste en tweede 'ras' werden de Merovingische en Karolingische dynastieën bedoeld.

¹⁸⁸ R. D'Amat, 'Bénézech (Pierre)', in: Balteau, *Dictionnaire de biographie française*, dl. V (1951) 1407-1409; P.A.J. Goetsbloets, *Tjdsgebeurtenissen*, dl. 10, p. 472, *Discours prononcé par le ministre de l'Intérieur, dans la séance publique de l'administration centrale du département de la Dyle, le 9 pluviôse, an 5*. KB, ms. II 1492.

Tussen afrekening en toe-eigening

Het beeld van het revolutionaire discours over het verleden in redevoeringen en proclamaties is tegelijk vertrouwd en verfrissend. Revolutionaire bewindvoerders van uiteenlopende niveaus waren unaniem negatief over de geschiedenis. De Revolutie was volgens hen een antihistorische onderneming die brak met het verleden. De 'veertien eeuwen despotisme' van het oude regime dienden te worden uitgewist om de mens tot regeneratie te brengen. In de plaats ervan zou een nieuwe maatschappij worden gesticht met de principes van vrijheid en gelijkheid als basis en de Oudheid en de primitieve samenlevingen als geïdealiseerde voorbeelden. Ook de Belgische geschiedenis beantwoordde aan dit model. Het volk was in essentie vrijheidslievend maar was eeuwenlang verdrukt en misleid door despoten en de bevoorrechte standen.

Toch toonden de sprekers zich inventief door klassieke elementen uit de Zuid-Nederlandse historiografie en historische cultuur in hun vrijheidsboodschap te integreren. De typering van de Belgen als vrijheidslievend was afkomstig uit de bestaande historiografie maar werd op een radicaal nieuwe manier uitgewerkt. Door de Belgische vrijheidsliefde te identificeren met opstandigheid kreeg de geschiedenis het statuut van een onverdraaglijk juk waartegen de Belgen zich gedurende eeuwen hadden verzet. Deze identificatie was mogelijk door het verwerpen van de aloude constituties als bedrieglijke schijnvrijheden. Op die manier paste de Zuid-Nederlandse geschiedenis in de mal van het revolutionaire geschiedbeeld. Om tot regeneratie te kunnen komen moesten de Belgen breken met hun despotische verleden.

Tegelijk stelde hun focus op vrijheidsliefde de redenaars in staat om een parallel te trekken tussen het Belgische vrijheidsstreven en de Franse Revolutie. Beide volkeren streefden naar dezelfde vrijheid. Die idee werd nog kracht bijgezet door een beroep te doen op de gedeelde Gallische oorspong van het vrijheidsverlangen, die tevens de aanhechting bij Frankrijk mee legitimeerde. Voor dat laatste was vooral de Brabantse Omwenteling een troef. Het conflict had het falen van de Belgische vrijheidsstrijd aangetoond en maakte duidelijk dat echte vrijheid slechts kon worden bereikt dankzij Franse interventie.

Hoewel de algemene principes van de revolutionaire geschiedvisie dus overeenind bleven, toonden de Franse autoriteiten zich bereid om in te spelen op lokale historische gevoeligheden. Ze verwierpen ondubbelzinnig de geschiedenis van de voorbije eeuwen, maar namen tegelijkertijd verschillende elementen uit de plaatselijke historische cultuur over in hun discours. In deel één werd aangetoond hoe een deel van de democraten in de loop van het conflict met de statisten radicaliseerde en onder invloed van de revolutionaire zuiderburen evolueerde naar een complete verwerping van de monarchale en constitutionele Belgische geschiedenis. Uit de hierboven bestudeerde teksten blijkt dat de Franse autoriteiten ook zelf hun boodschap aanpasten aan het veroverde gebied. Dit gebeurde zowel door Belgische als door Franse leden.

Hun doel was uiteraard om het publiek in staat te stellen zich met de Franse vrijheidsboodschap te identificeren. Dat blijkt ook uit de functie van de historische verwijzingen in de tekst. Die stonden nooit op zichzelf maar dienden de lezers of

toehoorders nader tot de overheid te brengen. De vrijheidsliefde van de Belgen en de opstandigheid van hun voorouders werden ingeroepen als argumenten om hun steun te winnen voor het revolutionaire project. Opvallend is dat verwijzingen naar de Belgische vrijheidsliefde in de bewaarde redevoeringen en proclamaties sterk waren geconcentreerd in de tijd. Van de zeventien teruggevonden gevallen uit de tweede Franse periode dateren er elf uit het eerste jaar na de inval en vier uit het tweede jaar. Vooral tijdens de bezettingsperiode vóór de officiële aanhechting werd dit argument dus ingeroepen om steun te winnen voor de Revolutie.

De integratie van elementen uit de lokale historische cultuur was overigens maar één van de gevolgde strategieën. Een andere methode was in te spelen op de religieuze gevoelens van het publiek. De Belgen stonden in revolutionaire kringen bekend als een overdreven vroom en bijgelovig volk dat, zoals de Brabantse Omwenteling had aangetoond, uit de hand at van de clerus. Heel wat sprekers deden expliciete pogingen om de revolutionaire boodschap in verband te brengen met het Evangelie. Door hun redevoeringen te larderen met Bijbelcitataten probeerden ze hun publiek te overtuigen van de overeenkomsten tussen de revolutionaire en christelijke principes. Zo instrueerde de militante sansculot Claude Verrières zijn toehoorders als volgt over de vrijheid en de gelijkheid: 'Dieu a fait *l'homme à son image*: or, il est l'essence de Dieu d'être souverainement libre, d'être souverainement égal à lui-même: il est donc l'essence de l'homme d'être libre & égal à un autre homme: tout autre état de choses dans la nature est un désordre, une insulte à la Divinité & un outrage au Créateur'.¹⁸⁹ Hij en andere sprekers stelden dat de Revolutie een terugkeer bracht naar de eerste dagen van het christendom, naar een tijd toen de pure evangelische principes nog niet waren geperverteerd door een op aanzien en macht beluste clerus.

Deze voorbeelden van vermenging van revolutionaire ideologie met elementen uit de lokale historische en religieuze traditie bewijzen dat de historiografie van deze periode tot dusver te sterk focuste op tegenstelling. In beide richtingen was er sprake van concrete processen van creatieve toe-eigening of transfer. In het volgende hoofdstuk zal blijken of en hoe die via redevoeringen en proclamaties verspreide denkbeelden werden omgezet in een symbolische politiek.

6. Symbolische politiek en de politiek van het symbool

De Revolutie tussen afbraak en opbouw

Niet enkel via redevoeringen en proclamaties werden de revolutionaire denkbeelden met betrekking tot tijd en geschiedenis verspreid. Ook allerlei niet-talige middelen werden ingezet in de representatiepolitiek. De revolutionaire aandacht voor symboliek

¹⁸⁹ C.R. Buirette de Verrières, *Discours prononcé par le Républicain Verrières* (Antwerpen, 1792).

en ceremonieel werd beïnvloed door de denkbeelden van het sensualisme.¹⁹⁰ Volgens deze middenachttiende-eeuwse stroming in de kennisleer wordt alle kennis voorafgegaan door waarneming of sensatie. In de geest van het empirisme werden de zintuigen daarom als de voornaamste (of enige) bron van kennisverwerving beschouwd. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze stroming was Etienne Bonnot de Condillac (1715-1780).¹⁹¹ De sensualistische ideeën hadden een grote invloed op het werk van Jean-Jacques Rousseau. Anders dan de rationalistische verlichte denkers benadrukte hij het belang van de emotie in plaats van de rede voor het functioneren van de menselijke geest.¹⁹² Zijn werk was voor de revolutionairen een belangrijke inspiratiebron. Ze onthielden eruit dat voor het verspreiden van kennis het woord alleen niet volstond. Ook de zintuigen moesten worden aangesproken.¹⁹³

Deze ideeën wonnen aan belang naarmate het duidelijk werd dat de revolutionaire denkbeelden niet door de hele bevolking werden gedragen. Aanvankelijk leefde de idee dat de politieke hervormingen zouden leiden tot een spontane verlichting en regeneratie van de natie. Het verzet van een deel van de bevolking tegen de Revolutie toonde aan dat het nodig was om de mensen te onderwijzen. De revolutionaire politieke cultuur had een uitgesproken pedagogisch doel: de bevolking tot inzicht brengen in de principes van de vrijheid en haar doordringen van hun weldadigheid.¹⁹⁴ In de aangehechte gebieden, waar de publieke weerstand tegen de Franse aanwezigheid groot was, was dit *a fortiori* het geval.

De grote aandacht voor symboliek had behalve een pedagogische ook een legitimerende functie. Het overgaan van de soevereiniteit van de monarch op het volk creëerde een symbolisch vacuüm.¹⁹⁵ De revolutionairen waren zich snel bewust van de legitimerende macht van het symbool. Vanaf het begin ontstond, dikwijls van onderop, een alternatieve beeldtaal om de revolutionaire verlangens mee uit te dragen.¹⁹⁶ Zo was de vrijheidsboom een symbool met een populaire oorsprong dat al na korte tijd een officiële status kreeg.¹⁹⁷ De opeenvolgende revolutionaire regimes voerden een doelgerichte iconografische politiek om de nieuwe orde symbolisch te legitimeren.¹⁹⁸ Ze ontleenden daarbij elementen aan de antieke, christelijke, maçonnieke en Egyptische beeldtalen. Op die manier voorzagen de revolutionairen een alternatieve representatie van de staatsmacht. De koninklijke symbolen werden geweerd en vervangen door republikeinse alternatieven. Zo werd na de uitroeping van

---

¹⁹⁰ L. Hunt, 'Hercules and the Radical Image in the French Revolution', *Representations* 2 (1983) 98; Jourdan, *Les monuments*, 11; Leith, 'The Idea', 31; Ozouf, *La fête*, 241-244.

¹⁹¹ E. Bonnot de Condillac, *Traité des sensations* (Parijs, 1754).

¹⁹² Huysseune, 'Het tableau', 67.

¹⁹³ Ozouf, *La fête*, 145.

¹⁹⁴ Jourdan, *La Révolution: une exception française?*, 187.

¹⁹⁵ Baker, *Inventing the French Revolution*, 10; Hunt, *Politics*, 155.

¹⁹⁶ Hunt, *Politics*, 60.

¹⁹⁷ Ozouf, *La fête*, 280.

¹⁹⁸ Ibidem, 88; J.C. Martin, 'Introduction', in: N. Scholz en C. Schröer (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007) 19.

de Republiek de afbeelding van de tronende monarch op het nationale zegel vervangen door een voorstelling van de Vrijheid in de gedaante van een klassieke godin.¹⁹⁹ Het oude koninklijke zegel werd samen met de kroon en de scepter gebroken en plechtig overgebracht naar de Munt om tot geld te worden omgesmolten.²⁰⁰ In de straten van Parijs werden de vernietigde koninklijke standbeelden vervangen door allegorische beeltenissen van de Vrijheid en andere republikeinse principes.²⁰¹

Dit dialectisch proces van de vernietiging van oude symbolen en de installatie van nieuwe was typisch voor de revolutionaire politieke cultuur.²⁰² Het proces werd gedreven door de ook in woorden beleden idee dat het ancien régime ten einde was gekomen en er een nieuw tijdperk aanbrak voor de mensheid. James Leith, één van de grondleggers van het onderzoek naar de revolutionaire symbolische politiek, introduceerde hiervoor de begrippenparen desacralisatie/delegitimatie en resacralisatie/relegitimatie.²⁰³ Het sacrale en legitimerende aura van de monarchie als symbolisch centrum van de samenleving moest eerst worden uitgewist om vervolgens in revolutionaire zin te worden heringevuld. Dit proces manifesteerde zich op vele vlakken en in vele vormen. Een volledig cultureel en politiek referentiekader diende te worden hervormd.²⁰⁴ De revolutionaire representatiepolitiek omvatte onder meer de openbare ruimte, architectuur, kunst, tijdsrekening, feestelijkheden en de naamgeving van kinderen.

In Frankrijk gebeurde de afrekening met oude symbolen aanvankelijk spontaan. Zo werd de afschaffing van de erfelijke adeldom in juni 1790 op heel wat plaatsen gevolgd door de verbranding van adelbrieven en de vernietiging van wapenschilden van de lokale heer. De afkondiging van de constitutionele monarchie leidde tot het bijwerken of uit de publieke ruimte verwijderen van symbolen van het absolute koningschap.²⁰⁵ De tweede grote desacralisatiegolf deed zich voor in de nasleep van de bestorming van het Tuileriënpaleis door de Parijse sansculotten op 10 augustus 1792 die het einde van de monarchie inluidde. Het eerste mikpunt van de volkswoede waren de standbeelden van Lodewijk XIII, XIV en XV die verschillende publieke pleinen in de stad domineerden.²⁰⁶ Zelfs het standbeeld van Henri IV op de Pont Neuf sneuvelde. Nochtans was 'le Vert galant' de meeste geliefde van alle Franse koningen en het ultieme voorbeeld van 'de goede vorst'. Tijdens de vroege Revolutie

¹⁹⁹ Hunt, 'Hercules', 96.

²⁰⁰ Ibidem, 97.

²⁰¹ Agulhon, *Marianne*, 23; Poulot, *Surveiller*, 165.

²⁰² H.U. Thamer, 'Die Aneignung der Tradition. Destruktion und Konstruktion im Umgang der Französischen Revolution mit Monumenten des Ancien Régime', in: R. Reichardt, R. Schmidt en H.U. Thamer (eds.), *Symbolische Politik und politische Zeichensysteme im Zeitalter der Französischen Revolution (1789-1848)* (Munster, 2005) 101.

²⁰³ Leith, *Space*, 26.

²⁰⁴ Reichardt, *Visualizing*, 107.

²⁰⁵ Ibidem, 108.

²⁰⁶ Idzerda, 'Iconoclasm', 16; Poulot, *Surveiller*, 165.

werd hij soms zelfs als tegenpool van Lodewijk XVI opgevoerd.²⁰⁷ Het iconoclastisch enthousiasme verspreidde zich naar de provincie, waar op grote schaal monarchaal getinte standbeelden, opschriften en symbolen werden aangepakt.

De Assemblée constituante trachtte de vernietigingsgolf te kanaliseren door de verwijdering van monarchale symbolen uit de publieke ruimte in wetten te verankeren.²⁰⁸ Zoals hierboven aan bod kwam, was vernietiging daarbij niet de enige optie.²⁰⁹ Sinds de nationalisering van het kerkbezit in 1790 was een monumentencommissie actief die de nodeloze vernietiging van ideologisch gecontamineerde kunstgoederen probeerde tegen te gaan.²¹⁰ Ze selecteerde interessante specimens om onder te brengen in de neutrale context van het nationaal museum, waar ze als gehistoriseerde kunstvoorwerpen werden gepresenteerd.²¹¹ Het duurde enkele jaren voor dit proces was voltooid; de uitgevaardigde wetten moesten regelmatig worden herhaald met de expliciete specificatie van de te verwijderen objecten. Toch was de Parijse openbare ruimte bij het aantreden van de Conventie in september 1792 voldoende gezuiverd om aan de resacralisatie ervan te beginnen.²¹² Gedeeltelijk was dit proces al eerder begonnen. Straten en pleinen werden van onrevolutionaire benamingen gezuiverd en indien nodig herdoopt. Zelfs hele dorpen en steden veranderden van naam om verwijzingen naar heiligen, adellijke geslachten of contrarevolutionaire opstanden te bannen. Zo werd de stad Lyon na het neerslaan van een revolutie tegen het revolutionaire gezag herdoopt in *Ville Affranchie*.

Onder de Conventie werd de publieke ruimte geresacraliseerd door middel van grootse revolutionaire optochten waarbij plekken die vanouds met een koninklijk aura waren beladen in republikeinse zin werden geherinterpreteerd. Tijdens het grootse *fête de l'Union et de l'Indivisibilité* op 10 augustus 1793 dronken de deelnemers bijvoorbeeld water uit een 'fontein van regeneratie' die was opgericht op de plaats van de afgebroken Bastille.²¹³ De koninklijke votiekerk Sainte-Genève werd omgevormd tot een pantheon voor de revolutionaire helden. Nog symbolischer was het onderbrengen van de Conventie in het Tuileriënpaleis dat niet lang voordien door de koning werd betrokken. Door zich de symbolische plaatsen van het ancien régime toe te eigenen, mat de Revolutie zich ook het sacrale aura van de monarchie aan.²¹⁴

Tijdens de Terreur brak een andere desacralisatiegolf los, die bekendstaat als de dechristianisatiecampagne van het jaar II.²¹⁵ Ditmaal was niet de monarchale

²⁰⁷ Reichardt, *Visualizing*, 68.

²⁰⁸ Idzerda, 'Iconoclasm', 16; Leroux, 'L'envers', 340.

²⁰⁹ D. Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (Londen, 1997) 32; D. Poulot, *Musée, nation, patrimoine 1789-1815* (Parijs, 1997) 136; Thamer, 'Die Aneignung', 101.

²¹⁰ Idzerda, 'Iconoclasm', 14; Leith, *Space*, 119; Leroux, 'L'envers', 340; Poulot, *Surveiller*, 161-188.

²¹¹ Idzerda, 'Iconoclasm', 24; Poulot, *Surveiller*, 126-188; Reichardt, *Visualizing*, 109.

²¹² Jourdan, *La Révolution: une exception française?*, 172.

²¹³ Reichardt, *Visualizing*, 106.

²¹⁴ Ibidem, 101.

²¹⁵ Doyle, *The Oxford History*, 259; M. Vovelle, *La Révolution contre l'Église. De la raison à l'être suprême* (Brussel, 1988).

maar wel de christelijke symboliek het mikpunt. De ideeën van godsdienstvrijheid en scheiding van Kerk en Staat leidden tot een grootschalige aanval op publieke manifestaties van katholicisme. Kerken werden geplunderd, refractaire priesters (die weigerden de verplichte eed van trouw aan de Revolutie af te leggen) vervolgd, heiligenbeelden en relikwieën vernietigd. De campagne leidde tot wetten die elke uiting van godsdienstbeleving buiten de kerken, zoals processies, kruisbeelden en het dragen van klerikale kledij, verboden.

Net zoals bij het koningschap werd vervolgens gepoogd om de sacraliteit van het christelijke geloof over te brengen op de Revolutie.²¹⁶ De religieuze eerbied waarmee zij en haar symbolen werden omringd, spreekt boekdelen. De revolutionaire feesten – waarvan het spectaculaire *fête de la Fédération* op het Champ de Mars in 1790 het eerste was – bulkten van de aan de katholieke ritus ontleende symbolen en rituelen.²¹⁷ Het altaar des vaderlands, de tafelen der wet, wierookbranders, hymnes, processies, plechtige eedafleggingen, de aanbidding van de vrijheidsgodin (in sommige gevallen aangepaste Mariabeelden) en vele andere elementen waren rechtstreeks overgenomen uit de bestaande cultus. De inrichting van de erediensten van de Rede, het Opperwezen en de Wet waren expliciete pogingen om een alternatief te voorzien voor het katholicisme en de religieuze gevoelens van de mensen te kanaliseren in revolutionaire zin.²¹⁸ Met datzelfde doel werden kerken omgevormd tot tempels gewijd aan personificaties van revolutionaire deugden zoals Rede, Vrijheid en Gelijkheid. De Parijse Notre Dame, tot dan toe de zetel van de aartsbisschop van Parijs, veranderde in een tempel van de Rede.

Optocht met het beeld van de godin van de Vrijheid tijdens het feest van 10 thermidor jaar IV (28 juli 1796) in Antwerpen. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

²¹⁶ Ozouf, *La fête*, 317-340; Reichardt, *Visualizing*, 122.

²¹⁷ Reichardt, *Visualizing*, 122.

²¹⁸ Aulard, *Le culte*; Mathiez, *Les origines des cultes révolutionnaires (1789-1792)* (Parijs, 1904) 102; A. Soboul, 'Sentiment religieux et cultes populaires pendant la Révolution: saintes patriotes et martyrs de la liberté', *Annales historiques de la Révolution française* 29 (1957) 197.

De hersacralisatie duurde voort tijdens de hele revolutionaire periode en was onderhevig aan de politieke wisselvalligheden. Zo werden symbolen als Hercules (een aloud koninklijk attribuut dat tijdens de Revolutie was overgegaan op het volk), de rode Frygische muts, de piek en de berg (een verwijzing naar *la Montagne*, de uiterst linkse fractie in de Conventie) na Thermidor geheel of gedeeltelijk uit de officiële iconografie verbannen vanwege hun verband met de sansculotten of de Terreur.²¹⁹ Een constante in de opeenvolgende periodes was de steeds sterker wordende officiële greep op de representatie van de Revolutie.²²⁰ Zeker na Thermidor werd de symbolische politiek een instrument in handen van de politieke elite om de samenleving van bovenaf te hervormen.²²¹ Een uitgebreid cultureel programma werd ontworpen om de Fransen om te vormen tot *citoyens*. Hiervan getuigden onder meer de nieuwe cyclus van nationale feesten, de invoering van het metrisch stelsel, de uniformisering van maten en gewichten en de oprichting van een aantal grote onderzoeksinstituten.²²² Ook werden er (opnieuw) grootse bouwplannen ontworpen om de publieke ruimte van de Franse steden een waarlijk republikeinse uitstraling te geven en de inwoners constant van de grote revolutionaire principes te doordringen. Van de geplande monumenten, triomfbogen, tempels, nationale paleizen en reusachtige verzamelaars werden wegens geldgebrek en het onstabiele politieke klimaat echter weinig gerealiseerd.²²³

Naar de verspreiding van de politieke symboliek buiten het oude Frankrijk – met name in de veroverde gebieden en de zusterrepublieken – is slechts sporadisch onderzoek verricht.²²⁴ In België hebben vooral de revolutionaire feesten enige aandacht gekregen, zij het zelden systematisch.²²⁵ Over de meeste andere aspecten van de representatie van het Franse gezag in de *départements réunis*, zoals de iconografie,

---

²¹⁹ K. Deschouwer, 'De beelden van de macht. De politieke symboliek in het Ancien Régime en in de Jacobijnse Republiek', in: TOR, *De opstand*, 56; Hunt, 'Hercules', 104; Hunt, *Politics*, 105.

²²⁰ Ozouf, *La fête*, 125.

²²¹ Baczkó, 'Le tournant culturel', 20; Jainchill, *Reimagining Politics*, 75.

²²² Baczkó, 'Le tournant culturel', 17.

²²³ Leith, *Space*, 307.

²²⁴ Vermeldenswaard zijn: Dotzenrod, 'Republikanische Feste'; Grijsenhout, *Feesten*; Jourdan, *La Révolution batave*; Idem, 'Politieke en culturele transfers'; M.H. Lerner, *A Laboratory of Liberty. The Transformation of Political Culture in Republican Switzerland, 1750-1848* (Boston, 2011).

²²⁵ B. Bernard, 'Het revolutionaire feest: van spontane bijeenkomst tot officiële betoging', in: Hasquin, *België*, 487-492; E. Burm, 'Feest in de stad. Festiviteiten te Brussel onder het Franse regime (1795-1815)', *Ons Heem* 4 (2008) 10-23; Delsaerd, 'Pedagogie'; G. Deneckere, 'Het revolutionaire alternatief. De symboliek van feesten en vrijheidsbomen', in: H. de Smaele en J. Tollebeek (eds.), *Politieke representatie* (Leuven 2002) 277-291; A. Janssens, *Cultuur en politiek in een moeilijke tijd. Het republikeinse feest te Antwerpen* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2002); Pergameni, *La culte national*; P. Raxhon, 'Fêtes civiques à Liège de la Révolution au Consulat. Rupture ou continuité?', in: J. Bernet, J.P. Jessenne en H. Leuwers (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl 1: *Le lien politique local dans la Grande Nation* (Rijsel, 1999) 137-149; L. Van Nieuwenhuysse, 'Officiële feesten in de Franse Tijd. Volkscultuur en cultuurpolitiek in het Leiedepartement (1795-1814)', *Oost-Vlaamse Zanten* 76 (2001) 294-314. Sleutelwerken over de feesten in Frankrijk zijn: J. Ehrhard en P. Viallaneix (eds.), *Les fêtes de la Révolution. Colloque de Clermont-Ferrand (juin 1974)* (Parijs, 1977); Ozouf, *La fête* en M. Vovelle, *Les métamorphoses de la fête en Provence de 1750-1820* (Paris, 1976).

ingrepen in de stedelijke ruimte, de invoering en naleving van de kalender, is weinig bekend. In de bestaande literatuur wordt bovendien de nadruk gelegd op de tegenstelling tussen de afbraak van de bestaande symbolische orde en de contextloze invoer van de revolutionaire symboliek. De wereld van mogelijkheden tussen deze twee polen in, zoals symbolische transfers, gerichte toe-eigening en de integratie van lokale elementen, bleef daardoor buiten beeld.

Voor dit onderzoek is vooral de manier van belang waarop de nieuwe relatie tussen heden en verleden in de Belgische departementen symbolisch werd vormgegeven. Er zal worden nagegaan of en in welke mate de symbolische politiek in de lijn lag van de historische denkbeelden in de redevoeringen en proclamaties. Dit zal enerzijds toelaten om dit discours beter te kaderen in het geheel van de revolutionaire representatiepolitiek en anderzijds om symbolische subtiliteiten op te sporen die in de gesproken en geschreven teksten onzichtbaar blijven. De bronnen hiervoor zijn zeer divers. Ze lopen van administratieve correspondentie en rekeningen over proclamaties en krantenverslagen tot door ooggetuigen geschreven kronieken. In sommige gevallen is er ook iconografisch materiaal beschikbaar in de vorm van ontwerptekeningen, briefhoofden en tekeningen gemaakt door ooggetuigen. De volgende thema's zullen worden toegelicht: de vrijheidsbomen, de tempels van de Rede, de omgang met het stedelijke landschap en de oprichting van monumenten en feestarchitectuur. De revolutionaire feesten komen terug in verschillende thema's. Zij zullen vooral worden vermeld in zover de viering ervan betekenisvolle afwijkingen vertoonde van de officiële voorschriften.²²⁶

Ook in de Belgische departementen liep de dialectiek tussen afbraak en opbouw, delegitimatie en relegitimatie, als een rode draad door de revolutionaire symbolische politiek. Net als in Frankrijk diende een eeuwenoud cultureel en politiek symbolisch kader te worden uitgewist en heringevuld. De fysieke stedelijke ruimte las als een incarnatie van de door de revolutionairen verafschuwde geschiedenis. Kerktorens ritmeerden het stedelijke silhouet, openbare gebouwen veruiterlijkten de institutionele structuur van het oude regime, overal prijken de symbolen van het despotisme en zelfs de straten volgden een verwarrend en door toeval in plaats van logica gestuurd patroon. Een door de juiste principes vormgegeven dagelijkse leefomgeving vormde volgens de revolutionairen één van de belangrijkste leerscholen voor de burger. De stedelijke ruimte diende daarom symbolisch te worden hervormd.

De ontwikkeling van die politiek liep echter heel anders dan in Frankrijk. De Zuidelijke Nederlanden kwamen voor het eerst onder Franse invloed toen dat land er al meer dan drie jaar revolutie en bijbehorende symbolische ontwikkelingen had opzitten. Van een geleidelijke evolutie op de maat van de revolutionaire gebeurtenissen was er dus geen sprake. Het spontane aandeel in de herinrichting van de publieke ruimte was zeer klein en bleef beperkt tot de activiteiten van de jakobijnse clubs tijdens de eerste Franse periode. De invoering van het revolutionaire symbolische

---

²²⁶ Voor een volledige beschrijving van de revolutionaire feestpraktijk in Antwerpen en Brussel, zie: Janssens, *Cultuur en politiek*; Pergameni, *Le culte*.

programma gebeurde in grote mate van bovenaf. Toch gebeurde de vormgeving van de nieuwe symbolische orde niet in één klap. De Franse wetgeving werd slechts stelselmatig ingevoerd in de nieuwe departementen, waardoor sommige in Frankrijk al jaren van kracht zijnde maatregelen daar pas met grote vertraging hun uitwerking kregen. Zo werden de nationale feestdagen reeds enkele maanden na de Slag bij Fleurus ingevoerd terwijl de meeste wetten op de zuivering van de publieke ruimte pas in 1797 in werking traden. Telkens gold dat de concrete uitwerking van de Parijse wetten en bepalingen sterk afhankelijk was van de bewindvoerders ter plaatse.

Tijdens de eerste periode lag het initiatief, behalve bij de jakobijnse clubs, bij de dienstdoende generaals en de voorlopige stadsbesturen. Tijdens de tweede Franse periode was er van een spontaan aandeel helemaal geen sprake meer. Clubs waren verboden in het kader van het beleid om revolutionaire bewegingen van onderop te ontmoedigen. Tijdens de bezettingsperiode was de lokale symbolische politiek in handen van de *comités de surveillance* en de *agent national*. Die laatste was een aan de gemeente- en kantonbesturen toegevoegde functionaris die een rechtstreekse schakel vormde tussen het centrale bestuur in Parijs en het lokale niveau. Eén van zijn taken was het bewaken van de ideologische lijn. Na de invoering van de grondwet van het jaar III op 23 september 1795 werd de functie herdoopt in *commissaire du directoire exécutif*.²²⁷ In Antwerpen werd de functie vervuld door Simon-Pierre Dargonne (1749-1839). Deze ingeweke Fransman verbleef al sinds de jaren 1770 in Antwerpen, waar hij aan de kost kwam als dansmeester bij de hogere klassen.²²⁸ Vanaf de tweede Franse inval in 1794 groeide hij snel uit tot de voornaamste vertegenwoordiger van het revolutionaire bewind op het lokale vlak. In Brussel werd Jean-Nicolas Rouppe (1769-1838) als commissaris aangesteld.²²⁹ Geboren in Rotterdam was hij na zijn studies in Douai in 1789 naar Leuven getrokken om er de priesteropleiding te volgen. Na de Franse inval in 1794 omarmde hij de Revolutie en vervulde hij verschillende politieke functies in Leuven en Brussel.

De zuivering van de publieke ruimte

De eerste intocht van de Franse troepen in 1792 ging haast onmiddellijk gepaard met ingrepen om de revolutionaire bevrijding symbolisch vorm te geven. In Gent werd in opdracht van generaal La Bourdonnaye de zuil met het standbeeld van Keizer Karel op de Vrijdagmarkt omvergehaald.²³⁰ In Antwerpen verbood generaal La Marlière bij aankomst in de stad het afbeelden van wapenschilden op koetsen en het dragen van

²²⁷ Clement, *Les commissaires*, 3.

²²⁸ Prims, 'Citoyen Dargonne', 294-301. Zijn correspondentie werd gedeeltelijk gepubliceerd door Edouard Poffé in diens *Antwerpen in de XVIIIde eeuw na de inval der Franschen* (Antwerpen, 1897).

²²⁹ V. Fris, 'Rouppe (Nicolas-Jean)', in: *Biographie nationale*, dl. XX (1908-1910) 230-236; Henne en Wauters, *Histoire*, dl. 2, 378.

²³⁰ F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, dl. VI (Brussel, 1975, orig. 1882-1901).

livreikleding.²³¹ In elke ingenomen stad werd een vrijheidsboom geplant, het symbool bij uitstek van het nieuwe tijdperk van vrijheid. In Antwerpen vond de planting plaats op 20 november 1792, twee dagen na de overgave van de stad.²³² Een grootse militaire parade, begeleid door militaire muziek, trok over de Meir. De met rode jakobijnse muts en tricolore lintstrikken versierde vrijheidsboom werd door soldaten naar de Grote Markt gedragen en daar plechtig opgericht. Een officier te paard droeg de Franse driekleur mee, die werd bevestigd op de derde galerij van de toren van de kathedraal. Behalve de Grote Markt werd ook de kathedraaltoren daarmee symbolisch opgenomen in het vrijheidsdiscours. Op de omliggende forten werd eveneens de Franse vlag gehesen.

Al bij al bleven deze ingrepen beperkt. Ze kwamen voort uit het revolutionaire enthousiasme van de troepen en hun aanvoerders en vonden vooral plaats tijdens de eerste dagen na de intocht. Gezien generaal Dumouriez' belofte op zelfbeschikking behoorde een grootscheepse de- en resacralisatiecampagne niet tot de bevoegdheden van de militaire bevelhebbers. De voorlopige stadsbesturen stelden zich op dit vlak voorzichtig op, zelfs wanneer ze zoals in Brussel overwegend uit democraten bestonden. De commissarissen van de Conventie die werden uitgestuurd om de uitvoering van het decreet van 15 december te bespoedigen legden minder omzichtigheid aan de dag, maar ook van hen zijn geen belangrijke initiatieven bekend op het vlak van de symbolische politiek.

De leden van de jakobijnse clubs daarentegen namen tal van initiatieven. Zij beschouwden desacralisatie en de verspreiding van revolutionaire symboliek als het efficiëntste middel om hun medeburgers de revolutionaire principes bij te brengen. Dit blijkt duidelijk uit de hierboven beschreven inspanningen van de Antwerpse en Brusselse clubleden om de publieke ruimte in revolutionaire zin te hervormen. De methodes die ze daarbij gebruikten behoorden tot de dialectische symboliek die kenmerkend was voor de Revolutie: het omverhalen van standbeelden, het verwijderen van wapenschilden, het ceremonieel verbranden van oude charters, het herdopen van straten en het oprichten van monumenten. De acties werden echter noch door de autoriteiten, noch door het grootste deel van de bevolking gesteund. De voorlopige stadsbesturen keurden ze af en generaal Dumouriez dreigde ermee de clubs te ontbinden indien die zich nog langer mengden in de lokale politiek.²³³

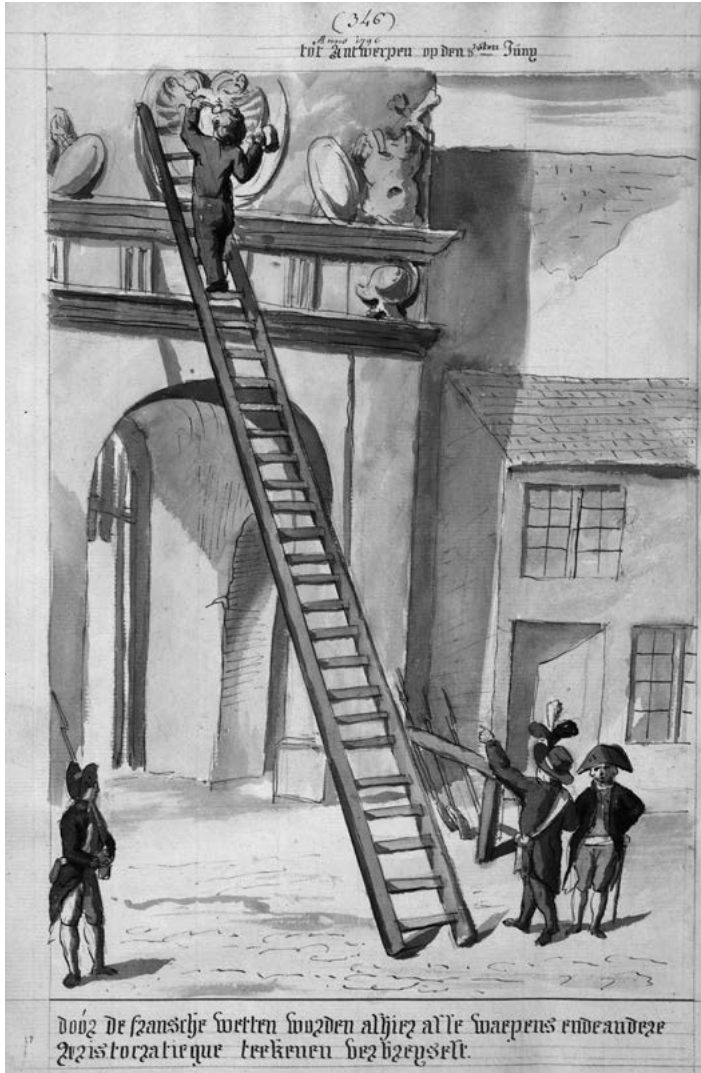
Tijdens de bezettingsperiode van 1794-1795 werd geen alomvattende politiek ontwikkeld om de publieke ruimte van referenties aan het oude regime te ontdoen. De pogingen tot radicale zuivering die tijdens de eerste Franse periode door de clubs waren ondernomen, kregen geen vervolg. Wel vond er een gerichte en selectieve wegname van bepaalde symbolen plaats. In het oog springende monarchale monumenten zoals de standbeelden van Karel van Lotharingen op het Koningsplein en in de geveltop van het Brouwershuis op de Brusselse Grote Markt verdwenen al na enkele dagen

²³¹ SAA, AR, PK 137, *Notitieboek De Coninck*, dl. II, p. 181.

²³² *Gazette van Antwerpen*, 22 november 1792 en SAA, AR, PK 137, *Notitieboek De Coninck*, dl. II, p. 184.

²³³ Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 353.

zonder ceremonieel.²³⁴ Overheidsgebouwen werden ontdaan van wapenschilden, zij het niet systematisch. De belangrijkste daden van vernietiging vonden plaats tijdens revolutionaire feesten en ceremonies, zoals bij de openingsplechtigheden van de tempels van de Rede.

De wapenschilden van een Antwerpse stadspoort worden verwijderd op last van het stadsbestuur (1796). Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

²³⁴ Henne en Wauters, *Histoire*, dl. VI, 368.

Na de aanhechting bij Frankrijk werden stapsgewijs wetten ingevoerd om de symbolische sporen van het oude regime uit het straatbeeld te bannen. In 1795 en 1796 kwamen er maatregelen tegen het vertonen van uiterlijke tekenen van het koningschap en de feodaliteit in de publieke ruimte. Wapenschilden, vorstelijke bustes, kronen en aanverwante symbolen moesten verdwijnen van private gevels, uit kerkinterieurs en uit overheidsgebouwen. In Antwerpen werden in uitvoering van deze wet onder meer de wapenschilden op de Beurs, de stadspoorten en het theater weggekap. Een volgende stap was de invoering van de wet op de uiterlijke tekenen van de religie op 26 januari en 31 augustus 1797.²³⁵ In naam van de godsdienstvrijheid werd het beoefenen van religieuze culten verbannen naar de privésfeer. Religieuze manifestaties zoals processies, het dragen van priesterkledij buiten de kerken en het om religieuze redenen luiden van kerkklokken werden buiten de wet gesteld. De wet van 27 fructidor jaar V (13 september 1797) voegde daar nog het verbod op uiterlijke tekenen van religie aan toe.²³⁶ Alle afbeeldingen en benamingen van heiligen moesten uit de openbare ruimte verdwijnen, net zoals de torenkruisen van de kerken. De tientallen heiligenbeelden op straathoeken, op pompzuilen en in geveltoppen dienden te worden weggenomen. Ook het grote Mariabeeld in de gevel van het Antwerpse stadhuis werd neergehaald. In Brussel werd op 6 oktober 1797 het bas-reliëf uit het fronton van de kerk van Sint-Jacob-op-Coudenberg weggekap.²³⁷

De uitvoering van deze directieven liet te wensen over, zoals blijkt uit het feit dat ze gedurende de volgende jaren verschillende keren werden herhaald. Ijverige leden van de administratie ontdekten telkens weer nieuwe sporen van het oude regime. Het aantreden van het neojakobijnse 'tweede Directoire' in 1797 bezorgde de strijd tegen de symbolen van 'het fanatisme en de feodaliteit' een nieuwe impuls. Met de wetten van 17 pluviôse en 14 germinal jaar VI (5 februari en 3 april 1798) trachtte het nieuwe directeurscollege het revolutionaire pedagogische programma te revitaliseren.²³⁸ In uitvoering van die wetten publiceerde het Brusselse stadsbestuur een proclamatie waarin het uitlegde dat de *esprit public* nooit vooruitgang zou boeken indien 'tout ce qui tient encore, soit de nom, soit d'effet, au régime royal, nobiliaire et sacerdotal, caresse les préjugés des hommes liés par l'habitude à l'ancien ordre des choses'.²³⁹ Het kondigde een waslijst maatregelen aan, waaronder een herhaling van het verbod op de aanspreektitels mijnheer en mevrouw, het verplicht respecteren van de rustdag *décadi* in plaats van de zondag, het verbod op het publieke gebruik van de oude jaartelling en kalender, het verbod op het gebruik van heiligennamen of adelstitels in uithangborden en de systematische verwijdering van wapenschilden en heiligenbeelden uit het straatbeeld. Voorts werd een lange lijst met nieuwe, republikeinse straatnamen ingevoerd.

²³⁵ Stevens, *Vrijheid*, 42.

²³⁶ Ibidem, 128.

²³⁷ Verhaegen, *La Belgique*, dl. III, 223.

²³⁸ E. Enhus, 'En de tiende dag vierden zij feest', in: TOR, *De opstand*, 153.

²³⁹ SAB, OA, vol. 3512, 'Proclamaties 1794-1799', proclamatie van 8 prairial jaar VI/27 mei 1798.

De symbolische aanwezigheid van de katholieke religie in het straatbeeld kreeg zware klappen door de afschaffing van de kloosterorden en de nationalisering en verkoop van hun gebouwen in 1796.²⁴⁰ Vele van de tientallen stedelijke kloosters werden afgebroken of kregen een andere bestemming. In 1797 werden ook de parochiekerken gesloten bij gebrek aan beëdigde priesters. Enkele ervan werden heropend voor de constitutionele eredienst, waarvan de bedienaren tot de Franse staatskerk behoorden. De andere werden per openbaar opbod verkocht en in vele gevallen bestemd voor afbraak. Prominente cultusgebouwen zoals de Sint-Joriskerk en de Sint-Walburgiskerk in Antwerpen en de Sint-Gorikskerk en de Sint-Michielskerk in Brussel verdwenen zo uit het stedelijke landschap.

Het afrekenen met de tekenen van het oude regime was een taak zonder einde. Zo verliep de strijd tegen het gebruik van de oude kalender bijzonder problematisch. De diepgewortelde ritmes van de oude samenleving bleken taai. Het kostte de autoriteiten de grootste moeite om de nieuwe cyclus van marktdagen, die was losgemaakt van de kerkelijke kalender en voortaan een rationeel patroon volgde, ingang te doen vinden. In Antwerpen werden de waren van boeren die op de oude dagen ter markt kwamen daarom geconfisqueerd.²⁴¹ De strijd tegen de zondagsrust werd niet gewonnen. In de hele republikeinse periode bleven ambachtslieden hun winkels sluiten op de oude rustdag, terwijl ze op de nieuwe tiendaagse *décadi* het werkverbod negeerden. In Brussel verzette het stadsbestuur zich tegen de gewoonte van de bakkers om aan de vooravond van voormalige zondagen en afgeschafte heiligendagen hoorngeschal te doen weerklinken. Ze riepen hun cliënteel daarmee op om zich te bevoorraden aangezien de volgende dag een rustdag was. In de administratieve correspondentie werd met afkeer geschreven over dit ‘abus (...) qui ne tend qu’à perpétuer les souvenirs des époques consacrées par le fanatisme à égarer les esprits et tuer la raison’.²⁴² Tevens verzette het stadsbestuur zich tegen het in herbergen ophangen van kalenders die de christelijke jaartelling volgden, het voorkomen van kronen op uithangborden en het vieren van de oude kerkelijke feestdagen door de bevolking. Het vaardigde maatregelen uit om de programmering van de theaterzaal in lijn te brengen met de nieuwe kalender en de organisatie van publieke bals en feestelijkheden op de oude feestdagen te verbieden, tenzij die samenvielen met de nieuwe.²⁴³

Ook het vieren van carnaval en kermis was een doorn in het oog van de republikeinse bewindslieden. Niet alleen omdat die feesten herinnerden aan het oude regime, maar ook omdat ze vanwege hun ordeloze karakter als subversief werden beschouwd (die mening deelden de republikeinse bewindslieden overigens met hun voorgangers onder het ancien régime). In het verkleedverbod werd benadrukt dat dit soort wanordelijkheden inging tegen de menselijke rede. In Antwerpen werd in 1795 uitgehangen: ‘Comme le temps approche auquel sous le Régime des Tyrans &

²⁴⁰ Stevens, *Vrijheid*, 125.

²⁴¹ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VII, 84.

²⁴² RAB, Departement van de Dijle, nr. 4694, brief van 19 floréal jaar VI.

²⁴³ Ibidem, besluit van 15 prairial jaar VI.

pendant le triomphe du fanatisme toutes sortes d'excès & de folies furent commises, le Magistrat de cette Ville considérant que sous le Règne de la raison & des bonnes mœurs, aucuns vestiges d'erreurs, qui dégradent l'homme, ne peuvent être tolérés, a trouvé bon de défendre comme il défend par le présent, toutes sortes de Masques & défigurations'.²⁴⁴ De nieuwe nationale feesten werden naar voren geschoven ter vervanging van die 'fêtes de la débauche et du libertinage'.²⁴⁵

Een ander heikel punt was het oude muntgeld. De republikeinse autoriteiten hadden de grootste moeite om de assignaten ingang te doen vinden bij te bevolking. De weigering om het Franse papiergeld te aanvaarden was uiteraard dodelijk voor de waarde ervan. Maar het oude muntgeld was ook om symbolische redenen een doorn in het oog van de republikeinse bewindslieden. Door het gebruik ervan bleven de portretten van vroegere vorsten immers alomtegenwoordig. De volksvertegenwoordigers op missie probeerden de Belgen als volgt te bewegen om hun oude munten in te leveren: 'Portez à la refonte ces figures royales; chassez de vos caisses ces figures impériaux & aristocratiques. Un homme libre ne doit pas souffrir la vue d'un tyran, même en effigie'.²⁴⁶

De vrijheidsboom

Het symbool bij uitstek waarmee in de veroverde gebieden het aanbreken van 'het rijk van de vrijheid' zichtbaar werd gemaakt, was de vrijheidsboom. In Frankrijk had de boom in korte tijd een enorme populariteit verworven.²⁴⁷ Het gebruik ervan ging vermoedelijk terug op de oudere traditie van de meibomen. De boom groeide uit tot één van de meest geliefde revolutiesymbolen en vond al snel zijn weg naar het officiële symbolische repertoire.²⁴⁸ Ook bij de verspreiding van de vrijheidsboodschap buiten Frankrijk speelde hij een belangrijke rol. De revolutionaire legers die in 1792-1793 de oorlog aangingen met 'de despoten' maakten er een punt van om in elke veroverde stad op het centrale plein een vrijheidsboom te planten. Niet voor niets verkondigde generaal Dumouriez in zijn manifest aan de Belgen: 'nous entrons incessamment sur votre territoire, nous y entrons pour vous aider à planter l'arbre de la liberté'.²⁴⁹ Het maakte de boom tot één van de belangrijkste Franse symbolen in het straatbeeld. Ook de tweede verovering in 1794 werd gevolgd door vrijheidsboomplantingen. Anders dan tijdens de eerste bezettingsperiode werden die echter niet door de militairen maar door het stadsbestuur georganiseerd. Ze vonden ook niet meteen bij de intocht van de troepen plaats, maar pas enkele weken nadien. Dit uitstel geeft opnieuw aan dat het verspreiden van de vrijheidsboodschap in 1794 geen prioriteit had.

²⁴⁴ SAA, AR, PK 2877, nr. 977.

²⁴⁵ SAA, AR, PK 2882, nr. 1304.

²⁴⁶ SAA, AR, PK 2858, nr. 800.

²⁴⁷ Ozouf, *La fête*, 281-310.

²⁴⁸ Anderegg, *Der Freiheitsbaum*, 89; Mathiez, *Les origines*, 33.

²⁴⁹ C. Dumouriez, *Manifeste du Général Dumouriez au peuple de la Belgique. De Valenciennes, le 26 octobre 1792* (Valenciennes, 1792).

De symboliek van de vrijheidsboom was nauw verbonden met de revolutionaire tijdsopvatting. Het planten ervan verbeeldde het einde van het despotisme en het aanbreken van een nieuw tijdvak. Niet zelden ging de ceremonie gepaard met het verbranden van feodale symbolen.²⁵⁰ De boom was om verschillende redenen geschikt voor die rol. De gebruikte bomen waren net als de Revolutie jong en pril en zouden door de jaren heen winnen aan stevigheid en kracht. Voor volgende generaties zouden ze dienstdoen als blijvende monumenten voor het einde van het despotisme en het begin van het rijk van de vrijheid.²⁵¹ Als natuurlijke elementen konden ze gemakkelijk in verband worden gebracht met de natuurlijke staat en de rechten van de mens die door de Revolutie werden hersteld.²⁵² Als zodanig bood de boom een gebalde uitdrukking van de revolutionaire tijdsopvatting.

Uit het begeleidend ceremonieel blijkt duidelijk dat de vrijheidsbomen in de veroverde gebieden werden ingezet om het einde van het despotisme en het begin van een nieuw tijdperk voor de mensheid te symboliseren. Zowel in Antwerpen als in Brussel grepen Franse soldaten en sansculotten de gelegenheid aan om symbolen van het despotisme te vernietigen. Bij de herplanting van de vrijheidsboom in Antwerpen op 7 januari 1793 plunderde een groep matrozen de Statenkamer, de meest prestigieuze ruimte van het stadhuis die was versierd met talrijke vorstenportretten.²⁵³ Sommige van de buitgemaakte portretten waren afkomstig van de triomfbogen die door Rubens waren ontworpen voor de blijde intrede van kardinaal-infant Ferdinand in 1635. Ze werden aan de voet van de boom verbrand. De vijf koperen adelaars die op de hoeken en de top van het stadhuis prijken moesten er als symbolen van de Oostenrijkse heerschappij eveneens aan geloven. De wapenschilden van Antwerpen, Spanje en Brabant in de voorgevel van het stadhuis werden met hamerslagen bewerkt. Ook werd er een poging ondernomen om het op de pui staande Mariabeeld omver te werpen. In Brussel deden zich soortgelijke taferelen voor bij de vrijheidsboomplanting op 18 november 1792. Opgehitste sansculotten wierpen zich onder de kreet 'toutes les couronnes bas' op de beelden en wapenschilden die de gevels van de ambachtshuizen decoreerden.²⁵⁴ Vervolgens begaf de troep zich naar de Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstandskerk, waar het wapenschild van landvoogd Karel van Lotharingen uit de voorgevel werd gekapt. Bij een latere gelegenheid hield de jacobijnse club een ceremonie bij de boom om de Blijde Inkomst en de portretten van de statistische aanvoerders Van der Noot en Van Eupen te verbranden.

---

²⁵⁰ Ozouf, *La fête*, 284.

²⁵¹ Ibidem, 300.

²⁵² Ibidem, 298; L. Trenard, 'Les fêtes révolutionnaires dans une région frontière Nord-Pas-de-Calais', in: Ehrard, *Les fêtes*, 202.

²⁵³ SAA, AR, PK 137, *Notitieboek De Coninck*, dl. II, p. 224; Van der Straelen, *De kronijk*, dl. IV, 131. Over de Antwerpse vrijheidsbomen, zie: B. Deseure, 'Boom van Vrijheid/Boom van Slavernij. De Antwerpse vrijheidsbomen tussen oud en nieuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* (2010/4) 221-251; F. Prims, 'De Fransche Vrijheidsbomen', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 231-238.

²⁵⁴ SAB, OA, nr. 3106, *Opmerkingen van eenige zaeken in de stad Brussel voorgevallen*, p. 40.

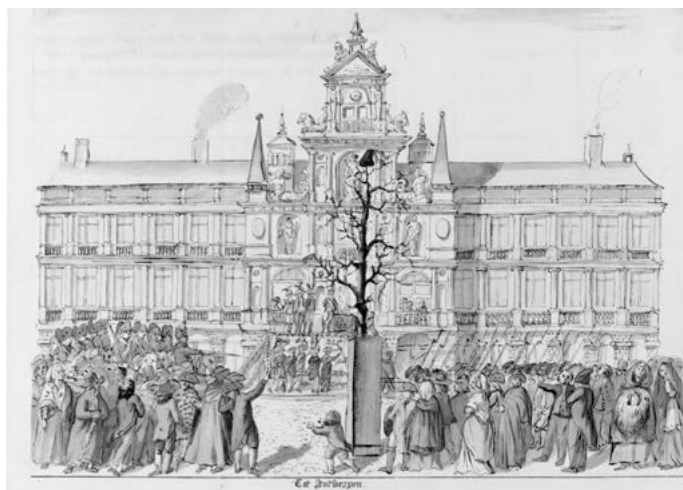
Ook in hymnes en gedichten werd het aanbreken van een nieuw tijdperk aangekondigd. Bij de vrijheidsboomplanting op de Grote Markt van Antwerpen in 1794 werd een gedicht verspreid dat de volgende strofe bevatte:

*Komt nader, Lang Verdrukte Belgen!
Aenschouwt dees' Vryheids-Boom, die 't Hart en d'Oogen streeld
De Heerschzugt, steeds gewoon uw Rechten te Verdelgen
Is Woedend' daar ze vlucht voor 't Dierbaar Vryheids-Beeld.*²⁵⁵

In 1796 werd op dezelfde plek een nieuwe boom geplant omdat het vorige exemplaar was gestorven. In een begeleidend lied werd het planten van de boom in verband gebracht met de vrijheidsliefde van de voorvaders en hun eeuwenoude opstandigheid:

*Den boom van vryheyd is erplant...
Wy treen het spoor, onze voor'ge vaders
(Schoon zy van eeuw tot eeuw verdrukt
En door tyrans te neer gedrukt)
Hun vryheyds-bloed vold nog onz'aders.*²⁵⁶

De plaats van de plantingen was allerminst toevallig. Ze werd ingegeven door een bewuste poging tot resacralisatie van de publieke ruimte. In beide steden verrees een vrijheidsboom op de Grote Markt, pal tegenover het stadhuis.

De (dode) vrijheidsboom op de Antwerpse Grote Markt in 1796. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

²⁵⁵ SAA, AR, PK 2877, nr. 768.

²⁵⁶ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 5, f. 53v. KB, ms. II 1492.

In de traditie van de Brabantse steden had dit gebouw een grote symbolische rol als centrum van de stedelijke bestuurspraktijk.²⁵⁷ In de aanloop naar de planting van de vrijheidsboom in 1794 onderging de gevel van het Antwerpse stadhuis enkele ideologisch geladen ingrepen: de drie wapenschilden in de voorgevel werden weggekapt en de Franse driekleur werd plechtig bevestigd boven de toegangsdeur in het bijzijn van de verzamelde autoriteiten.²⁵⁸ Het gebouw hield daarmee symbolisch op met stadhuis te zijn en veranderde in *maison commune*. In Brussel werd in 1797 geprobeerd om het Sint-Michielsbeeld te verwijderen van de top van de stadhuistoren maar door het grote gewicht werd daarvan afgezien.²⁵⁹

Veelzeggend is ook het verfraaiingsplan dat in 1798 tot stand kwam voor de Antwerpse Grote Markt en waarin de vrijheidsboom centraal stond. In de bestrating van het plein was sinds 1715 een cirkel met jaartal ingewerkt die herinnerde aan de werken die toen hadden plaatsgevonden en die naar verluidt dezelfde diameter had als het uurwerk van de kathedraal. Deze cirkel werd in opdracht van het stadsbestuur verwijderd, net als de blauwe steen voor het stadhuis waarop voorheen de galg stond opgesteld. Samen met de instrumenten van de tortuur deed de galg in het revolutionaire discours dienst als een symbool voor de nodeloze wreedheid van het ancien régime.²⁶⁰ In de plaats kwam er rond de vrijheidsboom een kleinere cirkel in blauwe steen met in wit de tijdsaanduiding 'An IV'.²⁶¹ Die datum verwees naar de herplanting van de boom op 10 ventôse jaar IV (29 februari 1796). Het jaar van de vrijheidsboomplanting werd in steen gecommemoreerd als het begin van een nieuw tijdperk voor Antwerpen, dat in het teken zou staan van de vrijheid. Op die manier werd de Grote Markt van centrum van de bestuurspraktijk onder het ancien régime herschapen in een monument voor de vrijheid.

In dezelfde periode vonden ook aan de boom zelf verfraaiingswerkzaamheden plaats. Tot dan toe werd de stam beschermd door een hoog houten kastwerk waar de boomkruin bovenuitstak. In 1798 werd die weinig elegante constructie vervangen door een decoratief ijzeren hek naar ontwerp van stadsarchitect Jean Blom (1748-1825).²⁶² Het door hem getekende plan, gedateerd 22 fructidor jaar IV (8 september 1796), toont een rond metalen hekwerk met een hoogte en een diameter van acht voet.²⁶³

---

²⁵⁷ Zie onder andere: H. Bevers, *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565): Architektur und Figurenprogramm* (Hildesheim, Zürich en New York, 1985); J. Lampo, *Het stadhuis van Antwerpen* (Brussel, 1993); M. Thofner, *A Common Art: Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle, 2007).

²⁵⁸ S.a., *Discours de l'Accusateur Public au Magistrat d'Anvers, au jour de l'Inauguration du Drapeau tricolore à la maison de Ville, le 30 Vendémiaire de l'an troisième* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2877, nr. 745.

²⁵⁹ Stevens, *Vrijheid*, 128.

²⁶⁰ P. De Win, *De kaakstraf in België van de Franse Tijd tot 1867* (Brussel, 1992) 27-36.

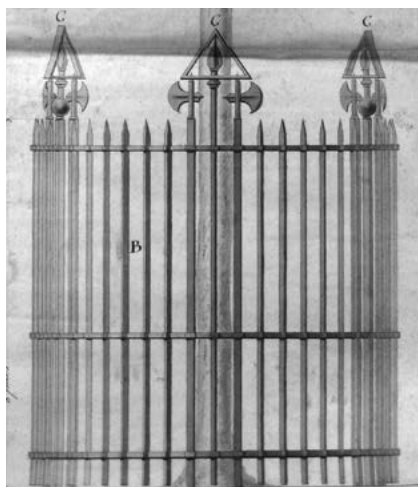
²⁶¹ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VI, 271.

²⁶² W. Rylant en L. de Barsée, *Een eeuw openbare werken te Antwerpen, 1863-1963*, dl. 1 (Antwerpen, 1964-1968) 26-27.

²⁶³ SAA, MA 1075B, Arbre de la Liberté, nr. 11².

De opstaande metalen staven werden bovenaan afwisselend bekroond door een bol en een symbool bestaande uit een gelijkzijdige driehoek ondersteund door een lans en twee buitenwaarts gekeerde bijlen. Het bijschrift verduidelijkt dat het ging om het embleem van de Gelijkheid (de gelijkzijdige driehoek), ondersteund door de Kracht (de piek). De driehoek met centraal erin de speerpunt doet daarenboven denken aan het alziend oog. Dat symbool was overgenomen uit de christelijke en maçonnieke iconografie en stond voor de alomtegenwoordigheid van de Revolutie en voor het toezicht door de autoriteiten. De rechtopstaande bijlen riepen de pijlenbundel of fasces op, het klassieke revolutionaire symbool voor eenheid.²⁶⁴

Ontwerptekening voor het hekwerk rond de Antwerpse vrijheidsboom door stadsarchitect Jean Blom (1796).

Het resacralisatiestreven blijkt verder uit de praktijk om vrijheidsbomen op te richten op de plaats van ‘despotische’ monumenten. Enkele dagen na de tweede Franse intocht in 1794 werd het standbeeld van Karel van Lotharingen op het Koningsplein opnieuw van zijn sokkel gehaald en (deze keer definitief) weggevoerd om te worden omgesmolten.²⁶⁵ Op de plaats van het beeld werd een vrijheidsboom geplant. Die kwam recht tegenover de tempel van de Rede te staan, die was gevestigd in de kerk van Sint-Jacob-op-Coudenberg. De naam van het plein werd toepasselijk veranderd in Place de la Liberté.

Bij de eerste Franse intocht in Antwerpen vond een soortgelijke ingreep plaats, die blijk geeft van een opmerkelijke aandacht voor de lokale geschiedenis. De citadel ten zuiden van de stad, waar het Oostenrijkse garnizoen zich verschanste, capituleerde pas een tweetal weken na de inname van de stad aan de Franse belegeraars. De uittocht van de Oostenrijke en de intocht van de Franse troepen ging gepaard met veel militair ceremonieel en met een vrijheidsboomplanting.²⁶⁶ Generaal Jean Marassé beschreef als volgt de plaats waar hij de boom wilde zien verrijzen: ‘sur la place de la citadelle à l’endroit où avait été ci-devant inaugurée la statue du duc d’Albe, ministre aussi despote que Philippe II, son digne maître’.²⁶⁷ Hij doelde daarmee op het voor

²⁶⁴ Zie verder over de betekenis van deze symbolen: J.A. Leith, ‘Ephemera: Civic Education through Images’, in: R. Darnton en D. Roche (eds.), *Revolution in Print. The Press in France, 1775-1800* (New York, 1989) 273.

²⁶⁵ Henne en Wauters, *Histoire*, dl. VI, 368.

²⁶⁶ *Gazette van Antwerpen*, 3 december 1792.

²⁶⁷ Brief van Jean Marassé aan het Antwerpse stadsbestuur (25 november 1792), geciteerd in: F. Prims, *Antwerpen onder Jean Marassé (1792-1793)* (Brussel, 1949) 15.

Standbeeld van de hertog van Alva, opgericht in de Antwerpse citadel in 1571. Gravure door Philips Galle naar een ontwerp van Jacques Jonghelinck.

Antwerpen vernederende standbeeld dat de hertog van Alva in 1571 tot zijn eigen eer en glorie had laten oprichten in de citadel. Op het moment van de Franse inval was het al meer dan twee eeuwen vernietigd.²⁶⁸ De verhalen erover waren ter plekke echter meer dan voldoende bekend. Aangezien Alva fungeerde als symbool bij uitstek van het Spaanse despotisme was het een ideale plek om toe te eigenen in het revolutionaire bevrijdingsdiscours. De vrijheidsboom kwam letterlijk in de plaats van de tirannie.

Bovendien werd ook hier weer de wijdere omgeving symbolisch toegeëigend en in lijn gebracht met de vrijheidsboom. De vijf bastions van de citadel, die genoemd waren naar Alva en naar de architect van de citadel Paciotto, moesten volgens Marassé worden herdoopt: 'Les inscriptions qui sont gravées sur chacun des bastions seront effacées, et on y substituera celles des hommes qui par leur vertu et

leur patriotisme se sont élevés au rang des héros, savoir, à celui d'Albe, Dumouriez; de Fernando, Pétion; du Duc, Mirabeau; de Toledo, Rousseau; de Pachiotto, Helvétius'. Op die manier werd de gehate dwangburcht van een monument voor het despotisme herschapen in een waar heiligdom voor de vrijheid. Bovendien betekende deze afrekening met Alva een erkenning van het Belgische vrijheidsstreven. De traditie wilde immers dat het oorspronkelijke standbeeld en een gedeelte van de dwangburcht in de zestiende eeuw waren vernietigd door de opstandige Antwerpenaren.²⁶⁹ De aloude Belgische vrijheidsliefde werd daardoor erkend en toegeëigend.

Het sacrale karakter van de boom werd verder benadrukt door de rituele eerbied waarmee hij werd omringd. De plantingen gingen gepaard met groots militair ceremonieel, toespraken, hymnen en rondedansen. Onder zijn kruin vonden talrijke ceremonies plaats als onderdeel van revolutionaire feesten. Nu eens stond aan zijn voet een altaar des vaderlands opgesteld, dan weer plaatste men er een Vrijheidsbeeld of een podium waarop leden van het stadsbestuur redevoeringen ten beste gaven.

²⁶⁸ L. Smolderen, 'La statue du duc d'Albe a-t-elle été mise en pièces par la population anversoise en 1577?', *Jaarboek van het Koninklijke Museum voor Schone Kunsten* (1980) 113-136.

²⁶⁹ J. Pollmann en M. Stensland, 'Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries', in: M. Ebben, M. Lacy-Bruijn en R. van Hövell tot Westerflieer (eds.), *Alba. General and Servant to the Crown* (Den Haag, 2013) 309-325.

De tempels van Rede en Wet

Een andere plek die in het teken stond van de sacralisatie van de revolutionaire principes en het einde van het despotisme was de tempel. Net als in Frankrijk moest die dienen om elke tiende dag van de week de *décadi* te vieren, die telkens in het teken stond van een revolutionaire deugd. In de praktijk raakte dit feest na 1795 in onbruik tot het tweede Directoire vanaf 1797 het vieren ervan opnieuw aanmoedigde.²⁷⁰ In de tussenliggende periode diende het heiligdom vooral om revolutionaire feesten te vieren, nieuwe wetten af te kondigen en huwelijken te voltrekken. De Brusselse tempel werd ingewijd op 20 brumaire jaar III (10 november 1794), de Antwerpse tien dagen later. Aanvankelijk waren beide gewijd aan de Rede. De cultus kwam echter niet van de grond en werd daarom vervangen door die van het Goddelijk Opperwezen, die door Robespierre was bedacht als deïstisch alternatief voor het christendom.²⁷¹ Ook deze cultus raakte in de nasleep van Thermidor in onbruik, waarna de meeste tempels in 1795 aan de Wet werden gewijd.²⁷² Deze evolutie hield in de verenigde departementen gelijke tred met die in Frankrijk.

Aan de opening van beide cultusgebouwen ging een vergelijkbaar ceremonieel vooraf. Opnieuw stond de dialectiek tussen vernietiging en heropbouw centraal. De Antwerpse plechtigheid is het best gedocumenteerd. Voorafgaand aan de ceremonie doorkruiste een optocht de stad waarin een praalwagen met de tronende godin van de Rede werd meegevoerd. De godin werd verbeeld door een jong meisje gehuld in antieke kledij. Een door een ooggetuige gemaakte tekening toont haar met in de rechterhand de fasces en in de linkerhand een piek bekroond door de Frygische muts.²⁷³ Boven het rotslandschap waarin ze zetelde, wapperde de Franse driekleur. Op de Meir hield de stoet halt aan een wagen beladen met een groot

Praalwagen met de godin van de Vrijheid in de stoet ter gelegenheid van de inwijding van de Antwerpse tempel van de Rede op 30 november 1794.

Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

²⁷⁰ Ozouf, *La fête*, 158; C. Pergameni, *Les fêtes révolutionnaires et l'esprit public bruxellois au début du régime français* (Brussel, 1913) 18.

²⁷¹ Aulard, *Le culte*, 246-251; Vovelle, *La Révolution contre l'Eglise*, 155-193.

²⁷² Pergameni, *Le culte*, 24.

²⁷³ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 1, p. 137. KB, ms. II 1492. Afbeelding bewaard op de fotografische afdeling.

Een wagen beladen met symbolen van 'de tirannie' en 'het despotisme' wordt verbrand voorafgaand aan de inwijding van de Antwerpse tempel van de Rede op 30 november 1794. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

legde hij bij de fanatieke priesters die zelfs een martelwerktuig (het kruis) tot object van aanbidding hadden verheven. Alvorens de met symbolen beladen wagen in brand te steken sprak hij de hoop uit dat hun vernietiging mocht leiden tot zuivering en regeneratie: 'Qu'ils disparaissent donc à jamais ces instrumens teints encore du sang de tant de victimes de la férocité des prêtres de tout genre & des despotes qui foulaiement la terre! (...) Que tous les cœurs s'ouvrent à la joie en même temps que le feu de cet holocauste purifiera l'air que nous respirons, des vapeurs empestées du fanatisme'.²⁷⁵

Na dit offer aan de menselijkheid trok de stoet naar de tempel die was ondergebracht in de voormalige karmelietenkerk. De godin van de Rede werd er plechtig binnengedragen en op een verhoging bij het altaar geplaatst. Hierop volgden redevoeringen door leden van de autoriteiten waarin ze herhaalden dat na eeuwen van

aantal symbolen van het ancien régime, waaronder de stedelijke martelwerktuigen. Centraal stond de galg, waaraan het portret van keizer Jozef II uit het stadhuis en een paar ijzeren boeien bengelden. Aan de voet ervan lagen het rad, een kroon en een scepter (attributen waarmee in de kathedraal het jaargetijde van de aartshertogen Albrecht en Isabella werd herdacht), een pauselijke tiara en kruis staf, een bisschoppelijke mijter en staf, de wapenborden van de ridders van het Gulden Vlies en vorstelijke lijfblazoenen uit de kathedraal en vorstenportretten uit het stadhuis.²⁷⁴

De openbaar aanklager J.F. Baret gaf een redevoering waarin hij zijn afschuw uitsprak over de onmenselijkheid en wreedheid van het ancien régime. Vooral de zinloze en weerzinwekkende tortuur moest het ontgelden. Hij vergeleek deze justitiële martelpraktijk met de mensenoffers die primitieve volkeren brachten om een wrede godheid te behagen. De schuld voor deze wreedheid

²⁷⁴ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. IV, 371; J.P. Van Dyck, *Aanteekeningen van J.P. van Dyck, kerksluiter en opperluiden der kathedraal van Antwerpen, over geschiedkundige en wetenswaardige voorvallen deze kerk betreffende in den troebelen tijd (16 september 1782 tot 2 december 1804)* (ed. L. Theunissen) (Antwerpen, 1892) 64.

²⁷⁵ S.a., *Discours Prononcé par l'Accusateur Public près du Tribunal criminel établi à Anvers, au moment où il va mettre le feu aux instrumens des anciens supplices, le 10 Frimaire de l'an 3me de la République Française, une & indivisible* (Antwerpen, 1794).

onderdrukking eindelijk het tijdperk van vrijheid was aangebroken voor de Belgen. De tegenstelling tussen het oude en het nieuwe regime werd onder meer opgehangen aan het onderscheid tussen tempels en kerken. Vóór het binnengaan sprak een lid van het stadsbestuur tot de Franse bevrijders: ‘C’est le moindre de nos devoirs de dédier un Temple à la raison qui vous guide, tandis que vous laissez subsister ceux que nous avons consacrés à des erreurs aux quels l’habitude seul nous tient encore attachés’.²⁷⁶ De voorzitter van het *comité de surveillance* voegde daaraan toe: ‘C’est dans ce Temple où jadis tant de mensonges furent si malheureusement débités par des charlatans qui (...) n’étoient que les sang-sues du peuple (...) c’est dans ce Temple où la raison à jamais Triomphera, que ce jour vous entendrez pour la première fois le langage de la vérité pure’.²⁷⁷ Met de keuze voor de Meir als decor voor de verbranding van de symbolen van het ancien régime werd volgens deze spreker een andere historische cirkel rondgemaakt: ‘livrant aux flammes les signes odieux de la royauté et de la féodalité sur la même Place où jadis les fléaux du Fanatisme sous le nom de la sainte Inquisition immoloit ses victimes’.

Overigens hoefden de oude symbolen niet noodzakelijk vernietigd te worden om het einde van het ancien régime ermee voor te stellen. Daarvan getuigt de decoratie van de Antwerpse tempel toen daar in 1797 de uitvaartplechtigheid plaatsvond van *citoyen* François Roché, een lid van het stadsbestuur dat tijdens het uitoefenen van zijn functie om het leven was gebracht in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.²⁷⁸ Zijn collega’s eerden hem met een plechtige afscheidsdienst in de tempel. In zijn lijkrede schreef *officier municipale* Guédon de moordaanslag toe aan militante aanhangers van het fanatisme en het despotisme.²⁷⁹ Ten teken dat hun rijk niet lang meer zou duren waren de pilaren van de tempel tijdens de uitvaart versierd met ondersteboven opgehangen koninklijke emblemen en kruisbeelden.²⁸⁰

Ook in Brussel speelde een levende vrijheidsgodin de hoofdrol in de inwijdingsceremonie. Ze werd per praalwagen door de stad gevoerd en vervolgens neergezet op de plek waar voorheen het altaar stond. In de woorden van een lokale kroniekschrijver werd ze ‘ten toon gesteld en van alle de bywoonders door teekens,

²⁷⁶ S.a., *Réponse du Magistrat d’Anvers au discours de l’Accusateur public* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, MA 1075 B, Fêtes publiques, Bundel: Observation des décadis, nr. 1.

²⁷⁷ S.a., *Discours prononcé au Temple de la Raison, par le Président du Comité de Surveillance à l’occasion de la Fête du 10 Frimaire 3me Année de la République Française, Une & Indivisible* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in SAA, AR, PK 2878.

²⁷⁸ Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 357; Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 473 en 604-611.

²⁷⁹ Guédon, *Discours prononcé dans le Temple de la Loi à Anvers, à la cérémonie funèbre des obsèques de Citoyen Roché Officier Municipal, assassiné dans l’Eglise Cathédrale par un scélérat fanatique le 6 Vendémiaire an six de la République, par le citoyen Guedon, Président de la Commission Municipale* (Antwerpen, 1797). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2885, nr. 1609. Zie over Guédon: Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 597.

²⁸⁰ ‘Notitie van eenige gebeurtenissen t’Antwerpen voorgevallen, tusschen de jaren 1797 en 1803, na een onuytgegeven handschrift van eenen tydgenoot’, geciteerd in: E.H. Van Den Eynden, *Antwerpsch. Verzameling van aentekeningen betrekkelyk de geschiedenis dezer stad. Deels uyt onuytgegeven kronyken en handschriften, en deels uyt gedrukte oorkonden, by een vergaderd*, dl. 2 (Antwerpen, 1887) 173.

Een piramide bekroond door de wapens van Oostenrijk en Brabant wordt verbrand op de Place de la Liberté in Brussel tijdens *fête de la Réunion* op 12 oktober 1795. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

Allegorie op de vereniging van België en Frankrijk die werd opgesteld in de Brusselse tempel van de Wet tijdens het *fête de la Réunion* op 12 oktober 1795. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

liedekens en musicale instrumenten geert'.²⁸¹ Of er bij die gelegenheid ook symbolen van het ancien régime werden vernietigd, is niet bekend. Beter gedocumenteerd is het vernietingsritueel dat deel uitmaakte van het Brusselse *fête de la Réunion*, dat op 20 vendémiaire jaar IV (12 oktober 1795) werd gevierd ter gelegenheid van de officiële aanhechting van België bij Frankrijk.²⁸² Op die dag begaven de verzamelde autoriteiten zich naar de Place de la Liberté, waar tegenover de tempel een piramide was opgericht. Die droeg in de top de wapenschilden van Oostenrijk en Brabant en werd bekroond door een tweekoppige keizerlijke adelaar.²⁸³ Tegen de piramide leunde een bordkartonnen voorstelling van een *chouan* (een royalistische, antirevolutionaire verzetsstrijder) die het opschrift 'affameur du peuple' droeg. De voorzitter van de *municipalité* Mosselman stak de constructie in brand onder toejuiching van de toeschouwers, waarna de stoet de tempel betrad. Daar werden redevoeringen gegeven over de voordelen van de aanhechting, die werd gevisualiseerd door een naast het

²⁸¹ SAB, OA, nr. 3106, *Opmerkingen van eenige zaeken in de stad Brussel voorgevallen*, p. 36.

²⁸² P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 3, f. 133. KB, ms. II 1492.

²⁸³ *Ibidem*, f. 142.

vaderlandsaltaar opgestelde allegorie. De voorstelling toonde twee staande Romeinse krijgers, waarvan de ene een Gallische haan en de ander een Belgische of Brabantse leeuw op zijn helm droeg. Beide schudden elkaar broederlijk de hand boven de op het altaar opengeslagen constitutietekst. De Belgische krijger was afgebeeld met gebogen hoofd en met de linkerhand op de borst in een gebaar van dankbaarheid. Boven het geheel rees een Frygische muts op, rustend op een piek.²⁸⁴

De architectuur van de tempels droeg eveneens bij tot de suggestie van de idee van een nieuwe tijd. Noodgedwongen werden bestaande gebouwen en meer bepaald katholieke kerken gebruikt. De keuze viel gewoonlijk op bedehuizen in een neoklassieke bouwstijl, die de basilica's van de Romeinse republiek in herinnering riep. Het uitzicht ervan was geschikter om de republikeinse principes uit te dragen dan de 'barbaarse' vormen van de gotische kerken. In Brussel deed de kerk van Sint-Jacob-op-Coudenberg dienst als tempel. Deze voormalige abdijkerk was in 1787 gebouwd naar ontwerp van de Franse architect Barnabé Guimard (1731-1805). De voorgevel in de vorm van een Romeins perystilium en het neoklassieke interieur deden denken aan de tempelarchitectuur van de Oudheid. In Antwerpen werd gekozen voor de Sint-Carolus Borromeuskerk. Deze voormalige jezuïetenkerk had een basilicaal grondplan met door sobere witte zuilen ondersteunde gaanderijen. Tijdens de eerste Franse periode wilde ook de jakobijnse club zich in die kerk vestigen.²⁸⁵ Door het aanhoudende protest van de kerkmeesters tegen de herbestemming huisde de tempel aanvankelijk eerst in de karmelietenkerk op de Meir, en daarna in de Huidevetterskapel in de gelijknamige straat, om pas in 1797 naar zijn definitieve locatie te verhuizen.²⁸⁶

Tijdens de eerste Franse periode deed ook in Brussel de voormalige jezuïetenkerk, gewijd aan Sint-Michiel, dienst als vergaderlokaal voor de club. De zittingsverslagen bevatten hier en daar informatie over de inrichting en de symbolische aanpassingen van het gebouw. Aan een pilaar rechts vooraan was een spreektribune opgericht, met daartegenover een verhoging voor de voorzitterszetel. De clubleden zaten in het schip terwijl het publiek plaatsnam op de gaanderijen. De religieuze iconografie werd ten minste gedeeltelijk aangepast aan de nieuwe functie van het gebouw, zoals blijkt uit het besluit om een vrijheidsmuts te plaatsen op de kop van de door Sint-Michiel vertrapte duivel in de voorgevel.²⁸⁷ De revolutionaire principes werden gesacraliseerd door het Charter van de rechten van de mens en de burger een prominente plaats te geven op het spreekgestoelte.²⁸⁸ Gaandeweg kreeg dit het gezelschap van betekenisvolle objecten die verwezen naar de overwinning op het fanatisme (zoals de verbroken boeien van een monnik die door zijn oversten gevangen was gehouden) en de revolutionaire strijd (zoals de rode vlag van het sansculottenbataljon).²⁸⁹ Ook

²⁸⁴ Ibidem, f. 204-207.

²⁸⁵ Prims, *Geschiedenis*, dl. VII, 131.

²⁸⁶ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. V, 141; Van Dyck, *Aanteekeningen*, 73.

²⁸⁷ *Journal de la Société*, 26 februari 1793.

²⁸⁸ Ibidem, 5 maart 1793.

²⁸⁹ Ibidem, 5 maart en 3 januari 1793.

de revolutionaire heldenverering werd er beoefend, zoals blijkt uit het plaatsen van de met een jakobijnse muts gekroonde buste van de vonckistische generaal Vander Mersch bij diens overlijden.²⁹⁰

De bestaande architectuur van de voormalige jezuïetenkerk stelde de clubleden evenwel niet tevreden.²⁹¹ In december ontstonden er plannen voor een grondige verbouwing. *Citoyen* Des Hacquets, agent van de Franse republiek, stelde een publieke inschrijving voor om de kerk om te vormen tot een waardige 'salle de la liberté'.²⁹² Het donkere en gesloten karakter van het kerkgebouw was zijns inziens met opzet nagestreefd door de priesters omdat het bijdroeg tot het onderwerpen van de menselijke geest. Hij stelde dat de dappere voorouders der Belgen hun goden in de openlucht hadden aanbeden met enkel de boomkruinen als gewelven. Die eenvoud en openheid moesten ook in het nieuwe gebouw worden nagestreefd, om de zintuigen ten volle de kans te geven de waarheid in zich op te nemen.

De plannen voor het nieuwe lokaal werden getekend door Charles de Wailly (1730-1798), een vooraanstaand Frans architect die in de voorafgaande jaren in België heel wat opdrachten had gerealiseerd voor de hoge adel en de gouverneurs-generaal.²⁹³ Tijdens de Revolutie tekende hij grootse plannen voor republikeinse bouwwerken die Parijs moesten omvormen tot een waardige hoofdstad van de Revolutie.²⁹⁴ Voor de Brusselse jakobijnse club plande hij de constructie van een enorme tribune in de vorm van een halfrond amfitheater binnen in het bestaande kerkgebouw.²⁹⁵ De keuze voor die vorm was allerminst toevallig. Het amfitheater was één van de favoriete basisstructuren van de revolutionaire architecten.²⁹⁶ De doorlopende banken suggereerden democratische gelijkheid tussen de aanwezigen, terwijl het feit dat iedereen elkaar kon zien gevoelens stimuleerde van verbondenheid en versmelting in dienst van hetzelfde ideaal.²⁹⁷ Bovendien vergemakkelijkte deze opstelling de controle over het publiek. Tegelijk refereerde het amfitheater uiteraard aan de bouwstijl van de antieke republieken.²⁹⁸

²⁹⁰ Ibidem, 17 januari 1793.

²⁹¹ Zie over de Sint-Michielskerk: L. Brouwers, *De jezuïeten te Brussel, 1587-1773, 1833* (Mechelen, 1979).

²⁹² Ibidem, 26 december 1792.

²⁹³ A. Braham, 'Charles de Wailly and Early Neo-Classicism', *The Burlington magazine* 83 (1972/4) 670-686; M. Mosser en D. Rabreau, *Charles de Wailly. Peintre architecte dans l'Europe des lumières* (Parijs, 1979) 87; D. Van de Vijver, *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830* (Leuven, 2000) 127; A. en P. van Ypersele de Strihou, *Laken. Een kasteel in het Verlichte Europa* (Brussel, 1991) 30-34.

²⁹⁴ Zie: A. Jacques en J.P. Mouilleseaux, *Les architectes de la liberté* (Parijs, 1988); Leith, *Space*; D. Rabreau, 'Architecture et fête dans la nouvelle Rome. Notes sur l'esthétique urbaine de la fin de l'Ancien régime et de la Révolution. Le Colisée. Le cirque. L'amphithéâtre', in: Ehrard, *Les fêtes*, 355-375.

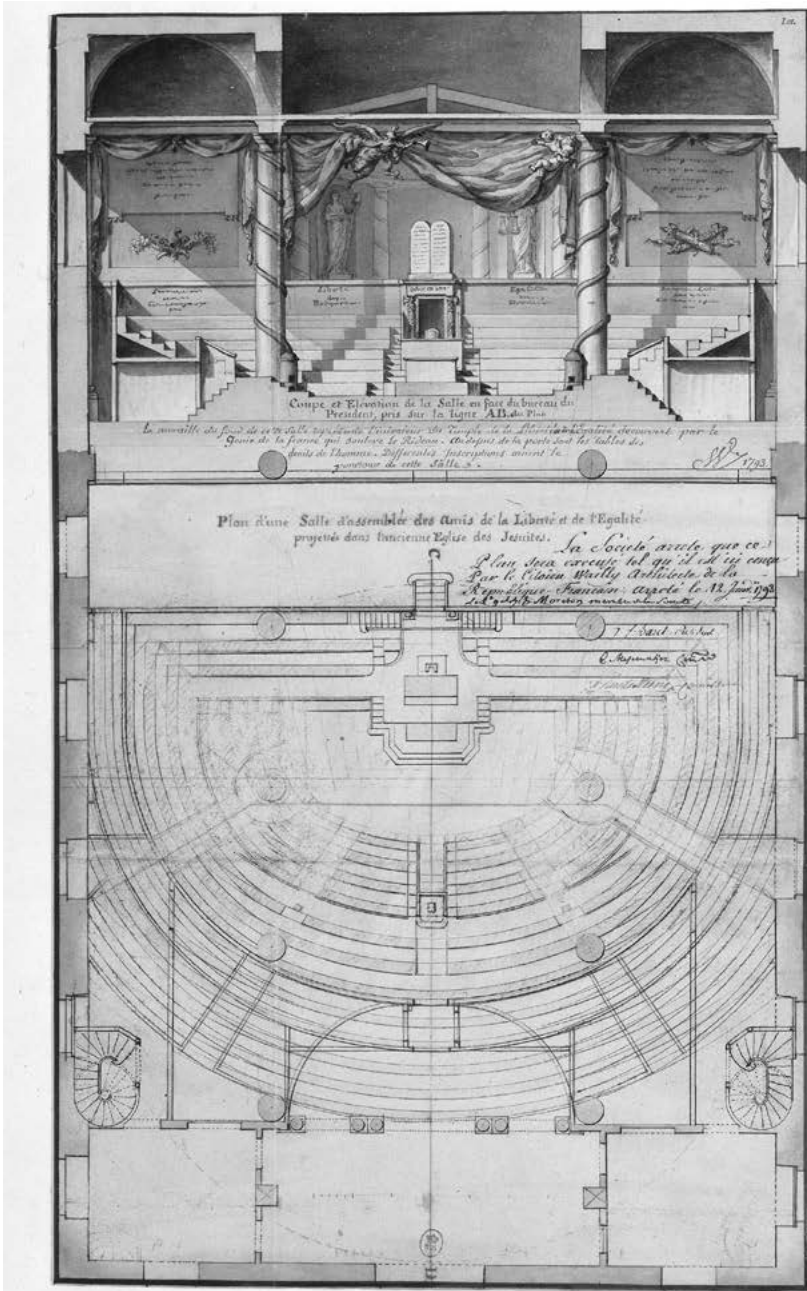
²⁹⁵ Afbeeldingen in: Leith, *Space*, 253; Mosser en Rabreau, *Charles de Wailly*, 93; Rabreau, 'Architecture', 239. Plannen bewaard in: Parijs, *Bibliothèque Nationale de France*, Estampes, Qb1, janvier 1793.

²⁹⁶ Rabreau, 'Architecture', 361.

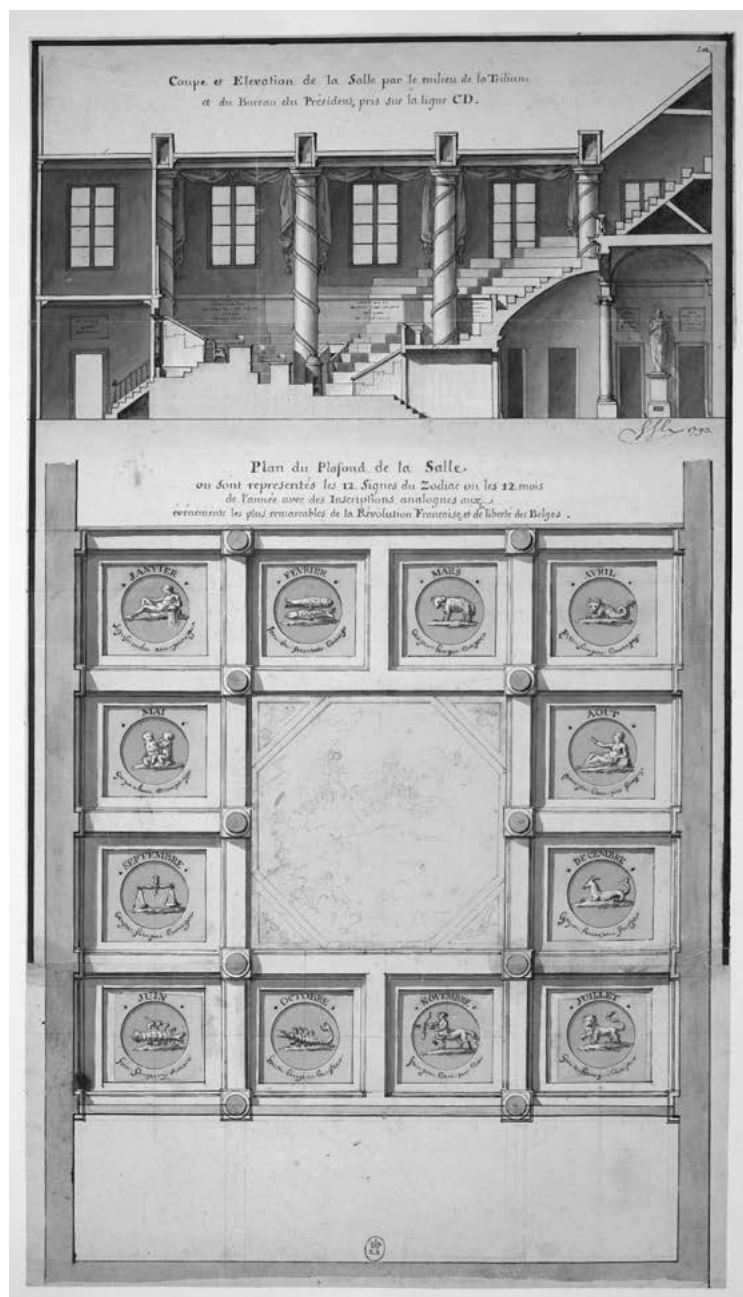
²⁹⁷ J.A. Leith, 'The Terror: Adding the Cultural Dimension', in: I. Germani en R. Swales (eds.), *Symbols, Myths and Images of the French Revolution* (Winnipeg, 1998) 12; Idem, *Space*, 55; Rabreau, 'Architecture', 361.

²⁹⁸ Rabreau, 'Architecture', 361.

Ontwerp voor de vergaderzaal van de Brusselse jakobijnse club in de voormalige jezuïetenkerk: grondplan en achterwand (1793). Tekening door Charles de Wailly.

Ontwerp voor de vergaderzaal van de Brusselse jakobijnse club in de voormalige jezuïetenkerk: doorsnede en plafond (1793). Tekening door Charles de Wailly.

De achterwand van het nieuwe lokaal lijkt eveneens geïnspireerd op toneel-architectuur want roept een scène met decor op.²⁹⁹ Het ontwerp beeldde het interieur uit van een antieke tempel gewijd aan de Vrijheid en de Gelijkheid, waarvan de beelden stonden opgesteld in de apsis. Vlak onder het plafond moest een groot gordijn worden opgehangen dat werd opgetrokken door een putto en een bazuinblazende 'génie de la France'. Het interieur van de vrijheidstempel werd dus zichtbaar gemaakt door de verpersoonlijking van Frankrijk, die als een *deus ex machina* uit de hemel kwam neergedaald. Op de muurvlakken rechts en links waren republikeinse emblemen en opschriften voorzien. Op een verhoging in het midden moest het gestoelte van de voorzitter komen. Het werd bekroond door twee enorme stenen tafelen, rustend op fasces, met daarop de rechten van de mens.

Het opmerkelijkste element was de decoratie die Wailly voorzag voor het plafond van de zaal. De ontwerptekening toont een omlopende fries met de twaalf tekens van de dierenriem, telkens vergezeld van een opschrift dat een gebeurtenis uit de geschiedenis van de Franse Revolutie en de bevrijding van de Belgen commemoreerde. Samen vormden de twaalf tekens een gesloten en daardoor als het ware canoniek overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de vrijheid in deze landen. Dat er zowel momenten uit de Franse als de Belgische vrijheidsstrijd in waren opgenomen, laat er geen twijfel over bestaan dat de finaliteit van dit geschiedverhaal lag in de vereniging van beide. De parallellie met de dierenriem was in dat opzicht geschikt vanwege haar dwingende chronologische karakter en kosmische onafwendbaarheid. Door dit historisch overzicht permanent te verankeren boven in de vergaderzaal verkreeg het de status van een revolutionaire heilsgeschiedenis. Het middenvlak van het plafond toont niet toevallig de vage contouren van een zegewagen. Het plan specificeerde helaas niet welke gebeurtenissen er precies in het historische overzicht moesten worden opgenomen.

Wailly's plannen werden door de vergadering aangenomen maar zoals de overgrote meerderheid van de revolutionaire bouwprojecten werden ze nooit uitgevoerd. Niet alleen bracht de inzameling te weinig geld in het laatje, bovendien hield de club enkele maanden later op te bestaan. Voor de tempels die werden opgericht in de tweede Franse periode werden geen grootscheepse bouwplannen ontworpen. De financiële toestand van de lokale besturen was zo penibel dat de grote soberheid geboden was. De gemeentebesturen klaagden regelmatig bij de hogere overheden dat ze de revolutionaire feesten en de tempel niet de uitstraling konden geven die ze vanwege hun belang voor de onderwijzing van het volk verdienden. Toch ondergingen de lokalen een aantal betekenisvolle aanpassingen.

Volgend op de inbeslagname dienden de bestaande kerken gezuiverd te worden van alles wat herinnerde aan 'l'existence exclusive d'une religion, qui enslanglanta trop longtemps l'univers'.³⁰⁰ 'Des croix, des figures superstitieusement grotesques & nombre d'autres figures non moins ridicules' moesten verdwijnen om de gebouwen

²⁹⁹ Mosser en Rabreau, *Charles de Wailly*, 87.

³⁰⁰ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, A95/17, brief van 16 thermidor jaar VI.

om te vormen tot een passend kader voor de republikeinse vieringen. Met betrekking tot de Coudenbergkerk ging het om het torenkruis, de bas-reliëfs in het interieur en op het fronton en de afbeeldingen van heiligen op de preekstoel.³⁰¹ De kolossale beelden van Mozes en koning David aan weerszijden van het portaal mochten blijven staan, op voorwaarde dat de hoorntjes van de eerste en het diadeem van de tweede werden weggenomen. In 1797 besloot men om de hele preekstoel te verwijderen, ‘*considérant que la chaire qui existe dans le temple (...), rappelle des opinions religieuses contraires à la liberté et à l’égalité et l’ancienne domination d’un culte et que s’y en servir ce serait allimenter l’espoir des fanatiques*’.³⁰² In redevoeringen werd regelmatig verwezen naar de preekstoel of *chaire de vérité* om het onderscheid tussen het ancien régime en de nieuwe tijd duidelijk te maken. De redenaars stelden dat er door hun toedoen voor het eerst echte waarheden weerklonken vanaf het spreekgestoelte. Zo had *citoyen* Mongrolle het tijdens het Brusselse feest ter herdenking van de onthoofding van Lodewijk XVI in 1794 over ‘*cette chaire, dite long-temps de vérité, & qui plus long-temps encore le fut du mensonge, mais qui est aujourd’hui restituée à son vrai nom, à ses vraies fonctions*’.³⁰³

Soortgelijke ingrepen vonden plaats in de drie Antwerpse bedehuizen die achtereenvolgens dienstdeden als tempel. Over de zuivering van de karmelietenkerk schreef de lokale kroniekschrijver Jan Baptist Van der Straelen: ‘Sanderdags wirden de schilderijen en ander cieraeden der kerke afgedaen en in de choor gedraegen die gesloten wird. De beelden der Heijlige wirden afgedaen en verscheijdenen maer ten gronde geworpen’.³⁰⁴ Ook de Huidevetterskapel werd bij haar ingebruikname als tempel in februari 1796 van inboedel en kruisbeelden ontdaan.³⁰⁵ Naar aanleiding van de verhuizing naar de Carolus Borromeuskerk in september 1797 werd een lange lijst opgesteld van weg te nemen beelden, meubels en symbolen.³⁰⁶ Daaronder waren twaalf biechtstoelen, drieënzeventig medaillons uit de lambrizing, engelen, inscripties, kronen en verschillende Mariabeelden. Of al dit meubilair ook daadwerkelijk werd verwijderd, is niet duidelijk. In 1799 werd ook de preekstoel weggehaald en vervangen door een tribune in Romeinse stijl.³⁰⁷

Over de aankleding van de tempels lijken in de beginperiode weinig vaste voorschriften te hebben bestaan en is verder ook weinig bekend. Zeker is dat de Brusselse een altaar des vaderlands bevatte en een duidelijk zichtbaar exemplaar van de Verklaring van de rechten en de plichten van de mens en de burger. Boven het altaar hingen de doorzeefde vaandels en driekleuren die door verschillende legerkorpsen aan

³⁰¹ SAB, IP II, 2474, Feesten en ceremonies, nr. 1 ‘tempel van de rede’.

³⁰² RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, brief gedateerd 20 vendémiaire jaar VI.

³⁰³ S.a., *Procès-verbal de la Fête de l’Anniversaire de la destruction de la Royauté dans la personne de Louis Capet, dernier tiran des Français, célébrée à Bruxelles le 2 Nivôse, 3me année Républicaine* (Brussel, 1794).

³⁰⁴ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. IV, 369.

³⁰⁵ Ibidem, dl. V, 142.

³⁰⁶ SAA, MA 1075A, Fêtes Publiques, bundel ‘temple de la loi’.

³⁰⁷ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L87A 20, brief van 2 nivose jaar VII.

de tempel waren geschonken na hun overwinningen op het slagveld.³⁰⁸ Ook aan de buitenzijde wapperde de Franse driekleur, terwijl op de plaats van het torenkruis een jacobijnse muts prijkte.³⁰⁹ Over de Antwerpse tempel in de karmelietenkerk getuigde de kroniekschrijver Van der Straelen dat het bedehuis van alle versiering was ontdaan en dat centraal het beeld van de godin van de Rede stond opgesteld, 'op den blok daer het beeld van de H. Moeder Godts altijd op stond, die nu in de 3 kleuren geschildert is'.³¹⁰ Van de tempel in de Huidevetterskapel is een uniek binnenzicht bewaard gebleven. Net als het citaat van Van der Straelen illustreert het hoe de lokale revolutionairen zich inspanden om de sacraliteit van het cultusgebouw te doen overgaan op de Revolutie en haar symbolen.³¹¹ De oude barokke altaaromlijsting van de ambachtskapel was behouden, maar op het schilderij prijkte nu een staande vrijheidsgodin getooid met fascies, piek en vrijheidsmuts. Hetzelfde hergebruik viel de expositietroon van het Onze-Lieve-Vrouwebeeld uit de kathedraal te beurt. Op dit gesculpteerde meubelstuk werd jaarlijks met Hemelvaartsdag het beeld van de Antwerpse schutspatrones uitgesteld. Na de uitverkoop van de kathedraal werd het herbestemd voor de tempel.³¹²

Duidelijke voorschriften betreffende de inrichting kwamen er in het kader van de vernieuwde aandacht voor de nationale en decadaire feesten tijdens het tweede Directoire. Minister van Binnenlandse Zaken François de Neufchâteau (1750-1828) lanceerde een waar offensief ter verbetering van de 'instruction public'.³¹³ Hij vaardigde daartoe gedetailleerde instructies uit met betrekking tot de revolutionaire feesten en de tempeldiensten. De tempels moesten eenvoudig maar imposant zijn en ten minste beschikken over een altaar des vaderlands, de

Interieur van de Antwerpse tempel van de Wet in de Huidevetterskapel (1796). Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

³⁰⁸ J. Chateigner, *Procès-verbal descriptif de la fête des Victoires et de la Reconnaissance, célébrée dans la commune de Bruxelles* (Brussel, 1796).

³⁰⁹ Galesloot, *Chronique*, 344.

³¹⁰ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. IV, 380; P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 5, f. 36v. KB, ms. II 1492.

³¹¹ *Ibidem*, f. 54v.

³¹² Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VI, 292 en dl. VII, 45.

³¹³ D. Margairaz, *François de Neufchâteau. Biographie intellectuelle* (Parijs, 2005).

Verklaring van de rechten en de plichten en ‘burgerlijke emblemen’. Vooraan moesten er afscheidingen komen voor het gemeentebestuur en ereplaatsen voor ouderlingen, gewonde verdedigers van het vaderland en een muziekensemble. Idealiter was de tempel tevens gedecoreerd met bustes van grote republikeinen uit het verleden en kunstwerken gewijd aan de grote momenten van de Revolutie.³¹⁴

Hoewel er een vast kader en enkele onmisbare elementen werden gedefinieerd, lieten de instructies behoorlijk wat ruimte aan de lokale besturen om de decoratie van de tempel naar eigen inzicht vorm te geven. Het antwoord van het stadsbestuur op een enquête naar aanleiding van de uitvaardiging van de ministeriële voorschriften verschaft meer details over de aankleding van de Brusselse tempel.³¹⁵ De toegangspoort was geschilderd in de Franse kleuren. Aan de buitenzijde van het peristilium stond te lezen: ‘Temple de la Loi’. De beelden aan weerszijden van de ingang werden geïdentificeerd als de antieke wetgevers Solon en Lycurgus. Meer dan waarschijnlijk ging het om de bijgewerkte beelden van Mozes en David. Die leenden zich daartoe want toonden de Oudtestamentische leiders in de gedaante van baardige mannen gekleed in toga’s. Binnenin de tempel bevond zich het altaar des vaderlands dat werd bekroond door een beeld van de vrijheidsgodin en werd geflankeerd door de beelden van de Gelijkheid en de Rechtvaardigheid. Op verschillende plaatsen in de tempel bevonden zich exemplaren van de Verklaring van rechten en plichten.

Ook waren de ‘tableaux des campagnes des français’ er opgehangen. Dit was een door de overheid uitgegeven publicatie die een overzicht bevatte van de overwinningen van de republikeinse legers.³¹⁶ Ze had als doel om de burgers op te voeden en hen de glorieuze recente geschiedenis van de Republiek voor ogen te stellen. *Citoyen Chateigner*, de vroegere secretaris van de club, noemde ze in zijn redevoering: ‘un puissant véhicule d’émulation à la jeunesse, des actions glorieuses qu’ils contiennent; on les a proposé aux instituteurs comme les éléments de l’histoire de la grande nation’.³¹⁷ Hij contrasteerde de *tableaux* met de schilderijen die vroeger de kerk sierden. Die beelden bedrieglijke mirakels uit en dienden enkel om de greep van het despotisme op het volk te versterken. Samen met de eerder opgehangen legervandels versterkten de *tableaux* het militaire karakter van de tempel, waar niet enkel de Wet maar ook de Franse militaire overwinningen werden verheerlijkt.

---

³¹⁴ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4654, Instructies van minister François de Neufchateau m.b.t de nationale feesten, 20 Fructidor jaar VI.

³¹⁵ SAB, IP II, 2474, Feesten en ceremonies, nr. 13 ‘fêtes décadaires’, brief gedateerd 7 vendémiaire jaar VII.

³¹⁶ Deze publicatie kon niet worden geïdentificeerd. Het is niet duidelijk of het om prenten of om teksten ging.

³¹⁷ S.a., *Tableaux des campagnes des Français, depuis le 22 Fructidor de l’an 1er de la République, imprimés en exécution des Loix des 14 Ventôse an 3 et 30 Brumaire an 5, précédés du discours prononcé par le C.en J. Chateigner, Secrétaire de l’Administration municipale du Canton de Bruxelles, Chef-lieu du Département de la Dyle, le 23 Thermidor an 6, jour de l’exposition de ces Tableaux dans le Temple de la Loi, à Bruxelles, et de la Commémoration de la journée du 10 Août* (Brussel, 1798).

Bustes telde het Brusselse tempeldecor niet, al nam het stadsbestuur zich voor om daar werk van te maken zodra de financiën het toelieten. Ook bleven tijdelijke decoraties die waren aangebracht ter gelegenheid van nationale feesten soms langer hangen om de waardigheid van het decor te vergroten. Ongetwijfeld was het in het antwoord op de enquête geschetste beeld van de tempeldecoratie opgesmukt. De administratieve correspondentie bevat menige klacht over het gebrek aan decorum van het gebouw. Nog in 1799 klaagde het stadsbestuur bij de departementale autoriteiten dat het maar geen fondsen loskreeg om de tempel de waardigheid te geven die hij verdiende.³¹⁸

Nochtans circuleerden er al sinds 1797 verfraaiingsplannen voor het gebouw. Veel aandacht ging daarbij naar het fronton, waarop blijkbaar nog steeds een voorstelling van het misoffer zichtbaar was.³¹⁹ De administratie ontving verschillende plannen om het bas-reliëf bij te werken. Ene *citoyen* Lambinet stelde voor om de centrale elementen van de voorstelling (een altaar, een celebrerende priester en een kruisbeeld) uit te wissen en te vervangen door een piek, de grondwet van het jaar III en twee kanonslopen.³²⁰ Aan weerszijden zouden voorstellingen komen van Franse generaals die de constitutie verdedigden en van de leden van het Directoire die haar uitvoerden. Een tegenvoorstel bestond erin om enkel de Christusfiguur en twee kandelaars uit de voorstelling te verwijderen.³²¹ De andere elementen zouden worden behouden en omgevormd. Het altaar moest een met eikenloof en guirlandes omkranste sokkel worden met daarop een standbeeld van de Vrijheid of de Republiek, de priester werd in een antieke driehoek veranderd en de twee kandelaardragers aan weerszijden werden Vestaalse maagden.

Het andere grote aandachtspunt in de verfraaiingsplannen was de opstelling van de banken. Bij gebrek aan zitplaatsen circuleerde het publiek vrijelijk door het gebouw. Het maakte daarbij zoveel lawaai dat de redevoeringen vaak onverstaanbaar waren. De ingenieur en voormalige vonckist Claude Fisco (1736-1825) tekende daarom een nieuw zaalplan uit met rijen banken in de hele tempel.³²² In de apsis van het voormalige koor voorzag hij een cirkelvormig podium voor de sprekers, waaromheen de autoriteiten konden plaatsnemen. Hun zitplaatsen waren fysiek afgescheiden van de rest van het publiek. Zijn plan werd aanvaard, met uitzondering van het podium. Om plaats te sparen werd dit vervangen door een zittribune in de vorm van een halfmond amfitheater. In het centrum daarvan bleef dan voldoende ruimte over voor de ceremonies.

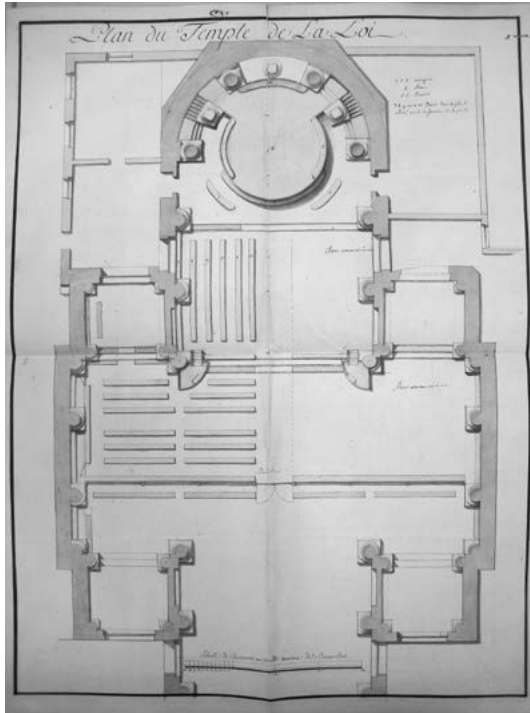
³¹⁸ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, bundel 'Bruxelles'.

³¹⁹ Zie daarover: Loir, *Bruxelles*, 77.

³²⁰ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, bundel 1, brief gedateerd 24 vendémiaire jaar VI.

³²¹ *Ibidem*, brief gedateerd 25 vendémiaire jaar VI.

³²² G.B. Guillaume, 'Fisco (Claude-Joseph-Antoine)', in: *Biographie nationale*, dl. VII (1883) 74-76. RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, bundel 'Bruxelles', grondplan en kostenraming gedateerd 1 pluviôse jaar VIII.

Ontwerp voor het nieuwe zaalplan van de Brusselse tempel van de Wet (1797). Tekening door Claude Fisco.

Het is niet zeker of de werken werden uitgevoerd. Indien het zo was, voldeden ze in ieder geval niet aan de verwachtingen. Bijna een jaar later klaagde het stadsbestuur immers dat de decadaire feesten door de voortdurende circulatie van het publiek meer weg hadden van een publieke markt dan van burgerlijke bijeenkomsten.³²³ Het stelde daarom wederom de constructie van een podium voor, zodat de ceremonies meer indruk zouden maken op het publiek, in het bijzonder op de jeugd.³²⁴ In 1799 werd ook in Antwerpen een openbare inschrijving geopend voor de verfraaiing van de tempel.³²⁵ Hoe de plannen er precies uitzagen, is niet bekend. Wel blijkt uit een grondplan uit de periode van het Consulaat dat het koor van de voormalige kerk op gelijkaardige wijze was ingericht als in Brussel.³²⁶ De zitplaatsen voor gezagsdragers en soldaten waren in hoefijzervorm gerangschikt rondom een centrale cirkelvormige

³²³ SAB, IP II, 2474, Feesten en ceremonies, bundel 'tempel van de rede', jaar VII.

³²⁴ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, bundel 'Bruxelles', jaar VII.

³²⁵ SAA, MA 1074 A Fêtes publiques, bundel: 'fête de la fondation de la République', nr. 13.

³²⁶ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L87A12.

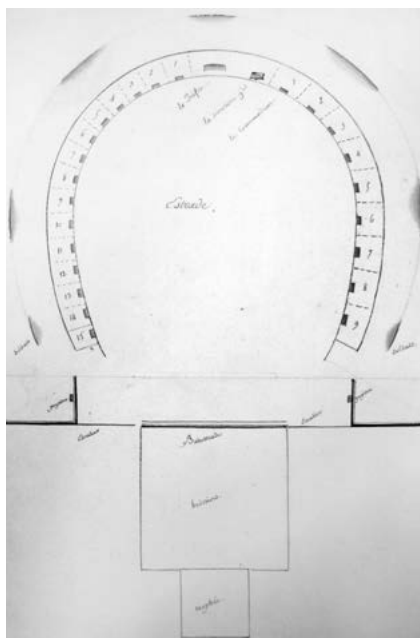

verhoging. Het geheel was bereikbaar met trappen en werd vooraan afgesloten door een balustrade. Op een lager niveau bevond zich centraal het altaar bekroond door een trofee of wapenbundel die kon worden aangepast aan het thema van het feest. Ook in Antwerpen heerste trouwens ontevredenheid over het rumoerige gedrag van het tempelpubliek. Om dit te verhelpen werd in 1799 een reglement van interne orde aangenomen gebaseerd op dat van de Brusselse tempel.³²⁷

Het stedelijke landschap

Heel wat van de aangehaalde voorbeelden maken duidelijk dat de revolutionaire symbolische politiek niet kan worden herleid tot een binaire tegenstelling tussen afbraak van het bestaande en opbouw van het nieuwe. Tussen beide polen strekte zich een rijk van mogelijkheden uit voor hergebruik, toe-eigening en herinterpretatie.³²⁸ Met de nodige creativiteit konden prominente symbolen van de oude maatschappij worden omgebogen tot emblemen van de nieuwe tijd. Financieel was dit vaak de interessantste oplossing want de lokale besturen beschikten niet over de middelen om de vanuit Parijs aangestuurde symbolische politiek in de praktijk te brengen. Daarnaast was gericht hergebruik echter ook een uitstekende manier om het aanbreken van de nieuwe tijd te visualiseren.

De lokale besturen opteerden bewust voor deze strategie, zoals onder meer blijkt uit de aansporing van de voorzitter van de Antwerpse strafrechtbank tijdens een ceremonie gewijd aan de symbolische vestiging van het Franse regime. De aanleiding daartoe was een voorval dat plaatsvond in de nacht van 14 op 15 oktober 1794. Onbekenden rukten de Franse driekleur af die wapperde aan de gevel van de rechtbank. De autoriteiten namen de zaak ernstig en grepen de gelegenheid aan om hun symbolische aanwezigheid te versterken. De dag na de misdaad verspreidde het *comité de surveillance* een proclamatie om de misdaad kenbaar te maken en een oproep te lanceren om de daders te vatten. Het incident werd als volgt omschreven: ‘Les couleurs de la Liberté, flottantes au Déhors du Tribunal Criminel, en ont été

Grondplan van de Antwerpse tempel van de Wet in de voormalige jezuïetenkerk bij het *Fête de la Concorde* op 14 juli 1800.

³²⁷ Ibidem, L87A17.

³²⁸ Gamboni, *The Destruction*, 32; Thamer, *Die Aneignung*.

arrachées cette nuit; la malveillance s'est permise d'insulter la Nation Française dans ses Emblèmes Chéris'.³²⁹ Dezelfde dag loofde het stadsbestuur per proclamatie 3000 *livres* uit voor het vinden van de daders van deze 'attentat contre la souveraineté du peuple français'.³³⁰

Enkele dagen later, op 29 oktober, werd een plechtigheid georganiseerd waarbij het stadsbestuur aan de rechtbank twee nieuwe vlaggen schonk om het verlies goed te maken. De voorzitter van het stadsbestuur hield een redevoering waarin hij het heilige respect van de republikeinen voor hun symbolen onderstreepte: 'Jamais une insulte ne peut être mieux sentie, que la fut celle faite ainsi au signe, autour duquel doivent se rallier tous les vrais Républicains & dont la vûe doit Epouvanter les Tyrans & leurs méprisables suppôts'.³³¹ De voorzitter van de rechtbank antwoordde met een toespraak waarin hij niet alleen opriep om het symbool van de Franse aanwezigheid op grote schaal te verspreiden, maar ook en vooral om er de kentekens van de oude maatschappij mee te tooien: 'si vous vous intéressez à la propagation des principes Français & si vous osez montrer votre coöperation à la sainte & juste cause, faites flotter un même Drapeau sur la Maison de Ville, faites le flotter sur les tours de la Ville, changez en emblèmes de la Liberté & de l'Egalité, tous ces signes de Féodalité, de la hiérarchie, de la Royauté & de la Théocratie'.³³² Het stedelijke landschap, dat op zoveel manieren de oude orde weerspiegelde, zou een republikeinse lading krijgen door betekenisvolle gebouwen met Franse vlaggen te tooien. Het moest het begin betekenen van de regeneratie van de Antwerpenaren.

Het stadsbestuur nam de uitnodiging ter harte door de volgende dag een ceremonie te organiseren waarin de Franse driekleur, bekroond door een vrijheidsmuts, werd bevestigd aan de gevel van het stadhuis.³³³ Dit gebeurde in het bijzijn van de verzamelde autoriteiten en ging opnieuw gepaard met de nodige redevoeringen. De openbare aanklager stelde in de zijne de vele vooroordelen van de Antwerpse bevolking aan de kaak en riep het stadsbestuur op om haar te verlichten door het organiseren van republikeinse feesten.³³⁴ De impact van deze ceremonies werd zo groot mogelijk gemaakt door telkens proclamaties te verspreiden met een beschrijving van het gebeuren en de tekst van de redevoeringen.

Door het aanbrengen van Franse vlaggen werden stedelijke gebouwen met een grote symboolwaarde gericht toegeëigend. Dat gebeurde al bij de eerste Franse intocht. Naar aanleiding van de vrijheidsboomplanting in 1792 werd een Franse driekleur

³²⁹ SAA, AR, PK 2877, nr. 723, proclamatie van het *comité de surveillance* (24 vendémiaire jaar III).

³³⁰ Ibidem.

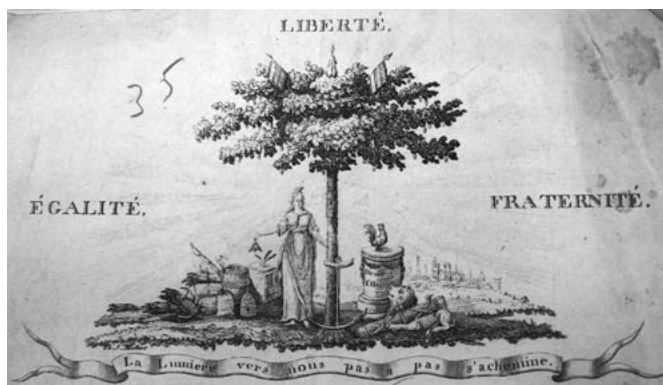
³³¹ S.a., *Extrait du registre des seances du tribunal criminel d'Anvers du 29. Vendémiaire l'an 3e de la République Française, une & indivisible* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2877, nr. 739.

³³² Ibidem.

³³³ SAA, MA 1075B, bundel: 'Fêtes publiques. Objets généraux', nr. 1.

³³⁴ S.a., *Discours de l'Accusateur Public au Magistrat d'Anvers, au jour de l'Inauguration du Drapeau tricolore à la maison de Ville, le 30 Vendémiaire de l'an troisième* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2877, nr. 745.

bevestigd op de kathedraaltoren.³³⁵ Vanaf dat moment was het Franse embleem op elk punt in de stad zichtbaar. De vlag veranderde ook de betekenis van het bouwwerk dat in de *Gazette van Antwerpen* 'die wonderbaere Zuynaelde der Gothische Bouwkonst' werd genoemd.³³⁶ Op de omliggende forten, die kort daarvoor nog in handen van de Oostenrijkse troepen waren, werd eveneens de driekleur gehesen. Hetzelfde principe kwam tot uiting in de omvorming van het stadhuis tot *maison commune* en van het voormalige bisschoppelijke paleis tot zetel van het departementsbestuur.

Briefhoofd gebruikt door het Brusselse stadsbestuur in het jaar V. Op de achtergrond rechts is een panorama op Brussel zichtbaar.

De regeneratie van de bevolking werd ook zichtbaar gemaakt door de verplichting tot het dragen van de Franse kleuren. Alle mannelijke burgers dienden zich bij het buitengaan te tooien met een tricolore kokarde, de vrouwen met een driekleurig lint. Ook op deze manier deed het stadsbeeld dienst als een drager van het revolutionaire gedachtegoed. Een voorbeeld uit Brussel toont aan dat de stedelijke horizon zelfs letterlijk in de revolutionaire iconografie kon worden geïntegreerd. Het stadsbestuur gebruikte in het jaar V (1796-1797) een briefhoofd dat een bijzondere vermenging bevatte van de abstracte revolutionaire symboliek en het lokale stadsbeeld.³³⁷ Onderzoek naar de revolutionaire beeldtaal heeft aangetoond dat administratieve briefhoofden een belangrijke drager waren van iconografische innovatie.³³⁸ Het briefhoofd in kwestie is een drukke compositie die in tweeën wordt gedeeld door een vrijheidsboom met in de kruin Franse vlaggen en een vrijheidsmuts. De linkerzijde wordt ingenomen door de emblemen van landbouw en nijverheid. Ze gaan vergezeld van een staande

³³⁵ SAA, AR, PK 137, *Notitieboek De Coninck*, dl. II, p. 184.

³³⁶ *Gazette van Antwerpen*, 22 november 1792.

³³⁷ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, brief van 8 floréal jaar V.

³³⁸ A. Boppe, *Les vignettes emblématiques sous la Révolution. 250 reproductions d'en-têtes de lettres* (Parijs, 1911) vi; Leith, 'Ephemera', 278.

godin die met de symbolen van de vrijheid en de gelijkheid is getooid: op haar hoofd draagt ze de Frygische muts, haar linkerhand rust op de stam van de vrijheidsboom en in haar rechterhandt houdt ze een winkelhaak met schietlood. De rechterzijde van de afbeelding dient als contextualisering van deze abstracte boodschap van vrijheid en voorspoed. Op de achtergrond ontrolt zich een weids panorama op de stad Brussel. De afbeelding komt niet overeen met een bestaand gezichtspunt maar is eerder een assemblage van monumentale Brusselse gebouwen. Centraal is de Sint-Goedelekerk afgebeeld, met links ervan de Sint-Michielstoren van het stadhuis. Rondom bevinden zich kerktorens, een stadspoort en, in de minst prominente positie, een huizenrij. De stad werd met andere woorden precies herleid tot de gebouwen die de oude politieke en religieuze orde incarneerden. Het gaat om een opvallende toe-eigening van het historisch geladen stadsbeeld in de revolutionaire iconografie. Vergelijking met andere briefhoofden uit dezelfde periode leert bovendien dat de opname van het oude stadsbeeld erin een zeldzaamheid was.³³⁹

De voorgrond geeft aan onder welke omstandigheden Brussel zou worden gerschepen in het rijk van vrijheid en voorspoed waaraan de links afgebeelde symboliek refereert. Een Gallische haan en een Belgische (of Brabantse) leeuw zijn er broederlijk verenigd rondom het altaar van de mensenrechten. De liggende leeuw houdt in zijn klauwen een pijlenbundel als teken van de eenheid tussen beide landen. Het onderschrift in de begeleidende banderol maakt duidelijk dat de lokale beleidsmakers de realisatie van de iconografische boodschap als een stapsgewijs proces beschouwden: 'la lumière vers nous pas à pas s'achemine'. Dat vers is een licht aangepast citaat uit de onder revolutionairen populaire antimonarchale opera *Charles IX* van Marie-Joseph Chénier (1764-1811). Het gebruik van het Brusselse stadszicht in dit briefhoofd is niet alleen een interessant voorbeeld van de manier waarop het bestaande stadsbeeld werd toegeëigend in het vrijheidsdiscours maar ook een opvallend expliciete poging om de abstracte revolutionaire principes uit te dragen via elementen van de lokale identiteit.

Erg opvallend is overigens het gebruik van de leeuw in datzelfde briefhoofd. Het inzetten van dat dier als Nederlands eenheidssymbool was opgekomen in de zestiende eeuw.³⁴⁰ Tijdens de Opstand hadden de rebellerende Staten-Generaal de leeuw opgenomen in hun zegel, dat op het Brabantse was gebaseerd.³⁴¹ Omstreeks dezelfde periode ontstond de gewoonte om de Nederlanden op landkaarten af te beelden in de vorm van een leeuw.³⁴² Het symbooldier had een christelijke lading maar refereerde

³³⁹ In het voornaamste compendium van revolutionaire briefhoofden, *Les vignettes emblématiques sous la Révolution* van Boppe en Bonnet, werd één ander voorbeeld teruggevonden, met name in een briefhoofd van het departement van de Sarre op de linker Rijnsoever. Boppe, *Les vignettes*, 67.

³⁴⁰ B. Kempers, 'Assemblage van de Nederlandse leeuw. Politieke symboliek in heraldiek en verhalende prenten uit de zestiende eeuw', in: Idem (ed.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam, 1995) 60-100.

³⁴¹ J. Cuvelier, 'Le drapeau de la Belgique', *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques*, 5de reeks, dl. XIII (1927/5) 240.

³⁴² Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden, *Keizer Karel en de leeuw: de oorsprong van de Ne-*

ook aan de dapperheid die Caesar aan de Belgen toedichtte en aan de vele heraldische leeuwen die figureerden in de provinciale wapenschilden.³⁴³ Na de scheiding der Nederlanden waren twee varianten ontstaan: een 'leo hollandicus' en een 'leo belgicus'. Die laatste fungeerde tijdens de Brabantse Omwenteling als nationaal embleem van de opstandige Zuidelijke Nederlanden.³⁴⁴ Het Soeverein Congres stimuleerde het gebruik ervan als eenheidssymbool, onder meer door op muntstukken een leeuw af te beelden die met het zwaard in de poot de vrijheid verdedigde.³⁴⁵ Ook hierin werden de opstandelingen beïnvloed door Noord-Nederlandse voorbeelden. In de oppositionele beeldtaal van de Omwenteling werd de leeuw vaak in conflict met de Oostenrijkse keizerlijke adelaar voorgesteld.

Het dier had dus een uitgesproken Belgische lading en verwees ondubbelzinnig naar de staatkundige ordening van het ancien régime. Omdat de Belgische leeuw op de Brabantse was gebaseerd, zijn beide overigens soms moeilijk van elkaar te onderscheiden. Zowel tijdens de Opstand als tijdens de Brabantse Omwenteling verkreeg de Brabantse iconografie een nationale dimensie.³⁴⁶ Het gebruik ervan in een revolutionaire context was allesbehalve vanzelfsprekend. Zeker niet omdat de Franse autoriteiten keer op keer benadrukten dat Belgen en Fransen sinds de aanhechting één waren, waardoor Belgische en provinciale symbolen in principe obsoleet waren geworden. Naast het briefhoofd werd in het doorzochte bronnencorpus slechts één ander geval gevonden van het gebruik van de leeuw in het overheidsdiscours, eveneens afkomstig uit Brussel. Het kwam voor tijdens het hierboven al besproken *fête de la Réunion* waarmee op 12 oktober 1795 de aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk werd gevierd.

Net als in het briefhoofd werden de haan en de leeuw bij die gelegenheid samengebracht rond het vaderlandsaltaar als symbool van de vereniging van beide landen. Eerder tijdens deze ceremonie was het wapenschild van het hertogdom Brabant, met daarin de gekroonde Brabantse leeuw, echter plechtig verbrand op het Koningsplein. De begeleidende redevoering van *citoyen* Delneufcour van de centrale administratie geeft precies aan op welke manier de aloude provinciale leeuw toch met de revolutionaire iconografie kon worden verenigd: 'Plus de ces aigles rapaces, plus de ces couronnes flétrissantes pour le peuple, le vrai Lion-Belgique ne fut jamais ni Duc, ni Comte, ni marquis, ni Prelat, jamais il n'a voulu être couronné, tous les signes de notre esclavage sont disparus, le feu en a purifié cette terre'. Verder klonk het: 'Le vrai lion, le peuple, s'y [bij de Gallische haan] est réuni pour defendre la République'.³⁴⁷

---

derlandse cartografie en de Leo Belgicus (Alphen a.d. Rijn, 2000) 15; R. Tooley, *Leo Belgicus: an Illustrated List of Variants* (Londen, 1963) 4; H.A.M. van der Heijden, *Leo Belgicus: an Illustrated and Annotated Carto-Bibliography* (Alphen a.d. Rijn, 1990) 15.

³⁴³ Dubois, *L'invention*, 362; Tooley, *Leo Belgicus*, 4.

³⁴⁴ L. Duerloo, 'De kleuren en symbolen van de Brabantse Omwenteling', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (eds.), *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam, 1988) 95.

³⁴⁵ G. Cumont, *Les monnaies des Etats-Belgiques-Unis* (Brussel, 1885).

³⁴⁶ Van Rossem, *Revolutie op de koperplaat*, 44, 86.

³⁴⁷ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, f. 204, *Discours prononcé au temple de la Loi en la commune de*

De Brabantse of Belgische leeuw viel dus een soortgelijke behandeling te beurt als het aloude Belgische vrijheidsgevoel. Ontdaan van zijn kroon werd hij opgevoerd als symbool van het ware volk. Op dezelfde manier werd in redevoeringen de Belgische vrijheidsliefde verlost uit haar 'bedrieglijke' keurslijf van aristocratische constituties en teruggebracht tot haar volkse oorsprong en essentie. Op die manier kon een aloud symbool van het ancien régime dus toch worden ingeschakeld in het vrijheidsdiscours. Ongetwijfeld kwam een dergelijke toe-eigening de herkenbaarheid voor het lokale publiek ten goede. Op grote schaal gebeurde het echter zeker niet. De leeuw bleef immers een sterke drager van Brabantse en Zuid-Nederlandse identiteit. Meer nog, in reacties op de Franse aanwezigheid groeide hij uit tot een protestsymbool. Ook hierin leek hij op zijn Noord-Nederlandse evenknie, die vooral na de aanhechting van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 een symbool werd van verzet.³⁴⁸ In anti-Franse publicaties werd de Brabantse of Belgische leeuw opgevoerd als spreekbuis voor het ontevreden volk. Zo circuleerden er in Antwerpen oproerige pamfletten die waren ondertekend door 'le lion secret' en 'le lion belge'.³⁴⁹ In die context deed hij dienst als de incarnatie van het Belgische volk dat weldra wraak zou nemen op de Franse bezetters: 'Le Lion Belgique insulté ne dormira pas toujours, & son reveil sera pour vous le renversement le plus terrible'.³⁵⁰ Het hergebruik ervan als revolutiesymbool lag dus niet voor de hand.

Republikeinse monumenten en feestarchitectuur

De bereidheid tot toe-eigening en hergebruik van bestaande elementen nam niet weg dat sommige leden van de autoriteiten stoutmoediger plannen koesterden voor het uitzicht van de steden in de *départements réunis*. Ondanks de zuiveringsacties en het gericht aanbrengen van Franse symbolen bleven Antwerpen en Brussel immers ver verwijderd van de gedroomde republikeinse polis. Gezien de beperkte middelen die de besturen ter beschikking stonden, had het echter geen zin om plannen voor ideale steden te ontwerpen – zelfs in Parijs bleven die onuitgevoerd. Op bescheidener schaal zagen wel enkele vernieuwende stadsprojecten het licht. Gewoonlijk ging het om het oprichten van een monument ter ere van een republikeinse deugd of held, waarbij ook het omliggende plein werd betrokken. Onvermijdelijk ontstond er een dialoog tussen het nieuwe project en de historisch geconstitueerde omgeving.

Het eerste teruggevonden plan ter oprichting van een permanent revolutionair monument kwam tot stand in de immer actieve Brusselse jakobijnse club. Zoals eerder

---

Bruxelles par le Citoyen Delneufcour. KB, ms. II 1492.

³⁴⁸ L. Jensen, *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen, 2013) 41.

³⁴⁹ L. Leclère, 'L'esprit public en Belgique de 1795 à 1800', *Revue d'histoire moderne* 15 (1940) 35 en P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 3, f. 136.

³⁵⁰ S.a., *Eclipse Française. Commentaire impartial de la Lettre Pastorale de Jean Marassé. A l'usage de ceux, qui pourraient en avoir besoin* (s.l., 1793). Sébastien Dubois signaleert ook het bestaan van een pamflet getiteld *Proclamation avec déclaration et protest du Lion Belge à la République Française* (s.l., 1797). Zie: Dubois, *L'invention*, 117.

beschreven, leidde de club de omverhaling van het beeld van Karel van Lotharingen op het Koningsplein. Tevens bedacht ze plannen voor wat er in de plaats moest komen van de beeltenis van de gevallen landvoogd. Het voorgestelde monument voor Lepeletier de Saint-Fargeau behield de sokkel van het standbeeld maar vulde die aan met typische republikeinse symbolen zoals een piek, een Frygische muts en een steen van de Bastille.³⁵¹

Het volgende bewaard gebleven monumentale project kwam voort uit precies dezelfde revolutionaire tendens tot martelarenverering. Het is bekend dat de revolutionairen vanaf het begin hun eigen pantheon creëerden van in de strijd voor de vrijheid gevallen helden.³⁵² Rond hun nagedachtenis onstond een cultus die sterk leek op de katholieke heiligenverering.³⁵³ De nieuwe martelaren boden de revolutionairen een alternatief voor de grote mannen uit het verleden en de katholieke heiligen.³⁵⁴ Ze sacraliseerden ook de nog korte revolutionaire geschiedenis. Ze werden geëerd met portretten, bustes en monumenten. De cultus van populaire jakobijnse helden zoals Marat en Le Peletier doofde onder het Directoire echter uit.³⁵⁵ Hun plaats werd ingenomen door legeraanvoerders en diplomaten die stierven ter verdediging van de Republiek. Prominente voorbeelden zijn de gesneuvelde generaals Lazare Hoche (1768-1797) en Barthélemy Joubert (1759-1799) en de Franse gevolmachtigde onderhandelaars Antoine Bonnier (1750-1799) en Claude Roberjot, die werden vermoord na de mislukte vredesonderhandelingen van Rastadt in 1799.³⁵⁶ Hun dood werd in alle uithoeken van de Republiek herdacht met grootse rouwplechtigheden in de tempels. Talrijke projecten voor monumenten ter hunner nagedachtenis zagen het licht.

Een voorbeeld uit Antwerpen toont aan dat het lokale niveau zijn eigen martelaren met bijbehorende cultus kende. De martelaar in kwestie was de van oorsprong Franse *commissaire municipal* François Roché, die op 27 september 1797 werd omgebracht tijdens de uitoefening van zijn functie. Op die dag begaven hij en twee van zijn collega's van het stadsbestuur zich naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal om het gebouw in uitvoering van de wet van 7 vendémiaire jaar IV (29 september 1795) te sluiten voor de eredienst.³⁵⁷ De wet bepaalde de sluiting van alle kerken waarvan de pastoors niet bereid waren de eed van trouw aan de Republiek en haat voor het koningschap af

³⁵¹ *Journal de la Société*, 31 januari 1793.

³⁵² De literatuur terzake is uitgebreid. Zie onder meer: Jourdan, *Les monuments*, 20; Mathiez, *Les origines*, 53; M. Pappenheim, *Erinnerung und Unsterblichkeit. Semantische Studien zum Totenkult in Frankreich (1715-1794)* (Stuttgart, 1992) 267-294; R. Reichardt, *Das Blut der Freiheit. Französische Revolution und demokratische Kultur* (Frankfurt a.M., 1998) 226; M. Vovelle, 'Héroïsation et Révolution. La fabrication des héros sous le Révolution française', in: *Le mythe du héros. Actes du colloque interdisciplinaire du centre aixois de recherches anglaises* (Aix en Marseille, 1982) 217; Idem, *La Révolution*, 175-178.

³⁵³ Anderegg, *Der Freiheitsbaum*, 38; Bell, *The Cult*, 120; Soboul, 'Sentiment religieux', 197.

³⁵⁴ Bell, *The Cult*, 138.

³⁵⁵ Leith, *Space*, 262; Vovelle, 'Héroïsation', 224.

³⁵⁶ Vovelle, 'Héroïsation', 225.

³⁵⁷ Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 473 en 604-611; Stevens, *Vrijheid*, 128.

te leggen. Honderden Antwerpenaren hadden zich in het kerkgebouw verzameld om heiligenbeelden en kunstwerken in veiligheid te brengen en om te proberen de sluiting te verhinderen.³⁵⁸ Toen Roché de Venerabelkapel betrad, kreeg hij van een onbekende verschillende hamerslagen op het hoofd. Een week later bezweek hij aan zijn verwondingen.

In de officiële communicatie over het drama werd Roché geprezen als een onversaagde republikein die zijn leven had gegeven voor de Republiek.³⁵⁹ Op het moment dat hij hevig bloedend door zijn collega's werd ontzet, zou hij nog de kracht hebben gevonden om uit te roepen: 'vive la République!'. Zijn begrafenis op 4 oktober was een plechtige gebeurtenis die werd bijgewoond door de verzamelde autoriteiten.³⁶⁰ De met zijn tricolore sjerp en een burgerkroon van eikenloof getooide kist was daags tevoren opgesteld in de grote zaal van het stadhuis. Van daaruit werd ze processiegewijs naar de tempel gedragen waar ze op de tribune werd geplaatst. De voorzitter van de municipaliteit Guédon wijdde een omstandige redevoering aan 'le vertueux républicain Roché Martyr de la Liberté'.³⁶¹ Nadien werd de kist in een open lijkwagen en onder begeleiding van militairen door de stad gevoerd en naar de begraafplaats gebracht.

Een jaar later lanceerde het centrale departementsbestuur het voorstel om een monument op te richten ter nagedachtenis van Roché.³⁶² Het departementsbestuur had zich voorgenomen om de Antwerpse kathedraal te verkopen en te laten afbreken.³⁶³ Hiervoor werden verschillende redenen aangevoerd, waaronder de bouwvallige staat van het gebouw, de hoge onderhoudskosten van de toren, de grote winst uit het verkopen van de bouwmaterialen en de aanleg van een groot en regelmatig gevormd plein op plaats die door de afbraak zou vrijkomen. In de brief waarin het plan aan de minister van Financiën werd voorgelegd, gaf het departementsbestuur als belangrijkste reden echter de onaangename herinneringen die het gebouw bij alle ware republikeinen opriep wegens de lafhartige moord op de *commissaire municipale*.³⁶⁴ In het midden van het nieuwe plein plande het departementsbestuur daarom de oprichting van een aan Roché gewijd monument.

Over het uitzicht van dit gedenkteken werd niet gerept. Wel bleven de voorziene opschriften bewaard, waarin Rochés kwaliteiten werden verheerlijkt en hij alle

³⁵⁸ Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 473; Prims, *Geschiedenis*, dl. VII, 171; Staes, *De sansculotten te Antwerpen*, 148.

³⁵⁹ SAA, AR, PK 2885, proclamaties van 6 en 13 of 14 vendémiaire jaar VI.

³⁶⁰ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 5, *Proces-verbal de la commission municipale du canton d'anvers*, gedateerd 13 vendémiaire jaar VI.

³⁶¹ Idem en SAA, AR, PK 2885, proclamatie van 13 of 14 vendémiaire jaar VI.

³⁶² Brief van de centrale administratie van het departement der Twee Neten aan de Minister van Binnenlandse Zaken (gedateerd 13 vendémiaire jaar VII), gepubliceerd in: P. Génard, *Le projet de démolition de la cathédrale d'Anvers en 1798* (Antwerpen, 1881) 11.

³⁶³ Génard, *Le projet*, 1-35 en F. Prims, 'De redding van de kathedraal', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 256-264.

³⁶⁴ Génard, *Anvers*, 336.

republikeinen tot voorbeeld werd gesteld.³⁶⁵ De Raad van Vijfhonderd wees het voorstel echter van de hand om precedenten te vermijden. Het oprichten van monumenten voor elke individuele martelaar van de Republiek zou onverantwoord veel kosten. Daarom werd de oprichting van één gezamenlijk monument in het vooruitzicht gesteld voor allen die waren gevallen bij het ten uitvoer brengen van de wetten.³⁶⁶ De door het departementsbestuur gegeven aanzet tot het bestendigen van Rochés martelarenstatus werd daarmee in de kiem gesmoord. Wel werd van het Antwerpse drama een (gefantaseerde) voorstelling opgenomen in een in Parijs vervaardigde prentenreeks die was gewijd aan 'actes de courage et de dévouement pendant la Révolution française'. Of de nagedachtenis van Roché werkelijk de voornaamste reden was voor de geplande afbraak van de bisschopskerk, valt te betwijfelen. De brief aan de minister kwam er mede als onderdeel van een bitse strijd tussen het departementsbestuur en de Antwerpse *municipalité* over de toekomst van het kerkgebouw. Het stadsbestuur wenste het te behouden vanwege zijn artistieke waarde, terwijl het departement op afbraak was gebrand.³⁶⁷ Zeker is dat het symbolische hart van de oude stad volgens deze plannen zou worden herschapen tot een ereperk voor een martelaar van de lokale revolutionaire geschiedenis.

Gefantaseerde voorstelling van de moord op de Antwerpse *citoyen municipal* François Roché in 1797. Gravure door J.M. Mixelle en L.F. Labrousse uit de reeks *Actes de courage et de dévouement pendant la Révolution française*.

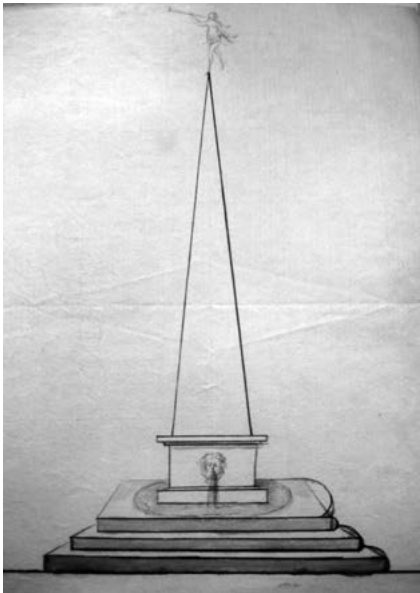
³⁶⁵ Opgeschriften gepubliceerd in: Van Dyck, *Aanteekeningen*, 92-93.

³⁶⁶ *Moniteur*, 15 oktober 1798.

³⁶⁷ Génard, *Le projet*, 13.

Een volgend project betrof de hierboven al besproken heraanleg van de Antwerpse Grote Markt. Hoewel er geen sprake was van een stenen gedenkteken, moet de vrijheidsboom niet minder als een monument worden beschouwd. Bij de verschillende vrijheidsboomplantingen werd immers de hoop uitgesproken dat de boom een hoge leeftijd zou bereiken en zo telkens nieuwe generaties aan de oorsprong van hun vrijheid zou herinneren. De inwerking in de bestrating van een datum die herinnerde aan de planting onderstreept dat de boom als levend monument een cesuur in de tijd diende te markeren.

Het laatste bekende project ter oprichting van een republikeins monument zag het licht onder het Consulaat. Bij consulaire besluit van 29 ventôse jaar VIII (20 maart 1800) werd besloten om in de hoofdplaats van elk departement op het grootste plein een monument op te richten ter ere van de voor het vaderland gesneuvelde militairen.³⁶⁸ Het initiatief paste in de tendens tot militarisering die onder het Directoire was ingezet en onder het Keizerrijk haar hoogtepunt bereikte.³⁶⁹ De ontwerpen moesten ter beoordeling worden voorgelegd aan een commissie waarin onder anderen minister van Binnenlandse Zaken Lucien Bonaparte (1775-1840) en de gerenommeerde kunstenaar Jacques-Louis David (1748-1825) zetelden.³⁷⁰ De afmetingen en de vorm van het monument mochten vrij worden bepaald, zolang

het geheel maar waardigheid en eenvoud uitstraalde.³⁷¹ De minister preciseerde in zijn instructies wel dat het ontwerp rekening moest houden met de lokale omstandigheden, waaronder het klimaat, de ligging van de stad en de architectuur die erbij paste.

Uit het Dijledepartement bleef er een anonieme ontwerp-tekening bewaard. Of het gaat om het uiteindelijk gekozen exemplaar is niet duidelijk. De tekening toont een uitgerekte piramide waarvan de punt wordt bekroond door een beeld van de bazuinblazende Faam. De voorgestelde inplanting was op een cirkelvormige terp

Anonieme ontwerp-tekening voor de Brusselse *colonne departementale*.

³⁶⁸ Jourdan, *Napoléon*, 203; Van de Vijver, *Les relations*, 92.

³⁶⁹ Jourdan, *Les monuments*, 27; Leith, *Space*, 270.

³⁷⁰ P.T. Stroud, *The Emperor of Nature: Charles-Lucien Bonaparte and his World* (University Park, 2000); D. Dowd, *Pageant-Master of the Republic: Jacques-Louis David and the French Revolution* (Lincoln, 1998); Van de Vijver, *Les relations*, 92.

³⁷¹ RAB, Prefectuur van de Dijle, portefeuille 1030, instructies van 28 floréal jaar VIII.

in de hoofdas van het Warandepark, op de plaats van het bassin vóór de strafrechtbank (die was gevestigd in het vroegere paleis van de Raad van Brabant). Op de zijden van de piramide kwamen de namen van de gevallen, terwijl de basis werd versierd met waterspuitende medusahoofden en symbolen van onsterfelijkheid en glorie zoals cipressentakken, eikenloof en een ouroboros. Het geheel is een conventioneel ontwerp dat terugrijpt naar typische vormen uit het tijdens de Republiek (maar ook al vroeger) immens populaire neoklassieke vocabularium. Obelisk en piramides waren klassieke symbolen van dood en onsterfelijkheid. Egyptiserende vormelementen kwamen sterk in de mode tijdens en na de Egyptische expeditie van generaal Napoleon Bonaparte (1769-1821) tussen 1798 en 1801.³⁷² Ook vóór die datum waren ze echter al een vast onderdeel van de decoratie voor de revolutionaire feesten.

Van aanpassing aan de lokale omstandigheden was bij dit ontwerp dan ook niet echt sprake, behalve in die zin dat er zich in Brussel al verschillende fonteinen met obelisk- en piramidebekroning bevonden (onder andere het exemplaar aan de Kapellekerk naar ontwerp van Barnabé Guimard). Ook waren het Warandepark en omgeving in de jaren 1780 in neoklassieke stijl aangelegd. Interessant is wel dat de anonieme ontwerper in zijn begeleidend schrijven voorstelde om de witte steen voor het monument te halen bij de slopers van de Sint-Gorikskerk of het dominicanenklooster. Maar die suggestie werd wellicht eerder door financiële dan door symbolische motieven ingegeven. Van het geplande monument werd volgens een ooggetuigenverslag de eerste steen gelegd tijdens het feest van 14 juli 1800, waarna het verder werd vergeten.³⁷³

Van de Antwerpse *colonne départementale* zijn er geen ontwerptekeningen bekend, maar er bleef wel een omstandig verslag bewaard van de eerstesteenlegging.³⁷⁴ Onder impuls van de prefect van het departement van de Twee Neten werd het gebeuren geïntegreerd in de plechtigheden naar aanleiding van het nationale *fête de la Concorde* op 14 juli 1800. Het monument zou in het midden komen te staan van de Place de l'Égalité. Dat was sinds 1797 de nieuwe naam van het Groenkerkhof, aan de zuidzijde van de kathedraal. Op die plek bevond zich tot enkele jaren voordien het door een groot kruisbeeld bekroonde graf van bisschop Carolus d'Espinoza (1658-1752). Later plande men er de oprichting van het monument voor François Roché. De kroniekschrijver Van der Straelen suggereert dat ook dit monument een piramidale vorm zou krijgen.³⁷⁵ Om het plein een regelmatige vorm te geven en het monument beter tot zijn recht te laten komen, plande men bovendien de afbraak van de acht oude huizen tussen de zuidzijde van het plein en de Schoenmarkt.

³⁷² Zie hierover: E. Warmenbol, *Le lotus et l'oignon. Egyptologie et Egyptomanie en Belgique au XIXe siècle* (Brussel, 2012).

³⁷³ L. Galesloot, *Chronique des évènements les plus remarquables, arrivés à Bruxelles de 1780-1827* (Brussel, 2002, orig. 1880) 337. Origineel handschrift in SAB, OA, nr. 3517, *Cronijk ofte Merkwaardige Geschiedenissen 't sedert het jaer 1780, inhoudende het besonderste voorgevallen, ten tijde der Brabantische, en fransche Revolution.*

³⁷⁴ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L87A12, *Proces-verbal de l'anniversaire de 24 juillet de l'an 8 et de la pose de la première pierre de la colonne départementale.*

³⁷⁵ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VII, 186.

In tegenstelling tot het monument, dat ook in Antwerpen niet verder kwam dan de eerste steen, werden de verfraaiingsplannen voor het plein daadwerkelijk uitgevoerd. Ze pasten in het republikeins verlangen naar orde en regelmaat, die ver te zoeken waren in de middeleeuwse stadskern. Ironisch genoeg kwamen de meest alomvattende en op revolutionaire principes gestoelde plannen voor de herinrichting van de stad tot stand onder het Consulaat en het Keizerrijk. Ze werden gemaakt door François Verly (1760-1822), die in 1801 werd aangesteld als stadsarchitect.³⁷⁶ De uit Rijsel afkomstige Verly liet zich tijdens de Revolutie opmerken met indrukwekkende maar utopisch gebleken plannen voor bouwprojecten in zijn geboortestad.³⁷⁷ Daarnaast had hij er de decoratie ontworpen voor het *fête de la Fédération*, de lokale tempel ingericht en plannen getekend voor de heropbouw van de door bombardementen beschadigde stad.

Zijn plannen voor de Antwerpse binnenstad getuigen van hetzelfde streven naar orde dat hij ook op Rijsel toepaste. In 1803 stelde hij een algemeen rooilijnenplan op waarmee het onregelmatige middeleeuwse tracé werd rechtgetrokken.³⁷⁸ Alle gevels werden op één lijn gebracht en onregelmatige uitsteeksels werden weggewerkt. Waar verschillende straten samenkwamen, moesten de hoekhuizen worden gesloopt zodat er regelmatig gevormde ronde of veelhoekige pleinen ontstonden.³⁷⁹ Indien uitgevoerd, zouden deze plannen een radicale breuk tot stand hebben gebracht met het organisch gegroeide en historisch beladen stadswefsel. Het stadsbestuur verwierp ze echter omdat ze te ingrijpend en onbetaalbaar waren. Enkel aan de kaaien en op de Place de l'Égalité werd de rechttrekking in de praktijk gebracht.³⁸⁰ Die laatste kreeg tussen 1803 en 1805 het uitzicht van een echt publiek plein met een dubbele bomerrij, zitbanken en afsluitingen met ijzeren kettingen.

In de praktijk leidde de door de revolutionairen gepropageerde geschiedvisie dus niet tot grootschalige architecturale, monumentale of stedenbouwkundige ingrepen. Toch was de revolutionaire architectuurtaal aanwezig in het straatbeeld, zij het in de vorm van tijdelijke decoraties voor nationale feesten. Halfronde amfitheaters, piramides, wapentrofeeën, neoklassieke altaren en sarcofagen werden met grote regelmaat opgesteld in de publieke ruimte. Ook bomencirkels doken op. Ze kunnen worden gezien als een referentie aan de natuurlijke vrijheid en de erediens van de vroegste voorouders, die hun goden in de buitenlucht vereerden. In Antwerpen concentreerde de feestarchitectuur zich vooral op de Grote Markt en de Meir, in

---

³⁷⁶ I. Bertels, *Building the City. Antwerp, 1819-1880* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, 2008) 93; P. Lombaerde, 'De stedenbouwkundige werken van François Verly (1760-1822). Stadsarchitect van Antwerpen (1802-1814)', in: Idem (ed.), *Antwerpen tijdens het Franse keizerrijk 1804-1814. Marine-arsenaal, metropool en vestingstad* (Antwerpen, 1989) 101. Zie verder: J.J. Duthoy, 'Un architecte néoclassique. F. Verly', *Belgisch tijdschrift voor Oudheid en kunstgeschiedenis* 41 (1972) 119-150; H. Verly, *La vie et les oeuvres de François Verly* (Rijsel, 1869).

³⁷⁷ Jacques, *Les architectes*, 79; Leith, *Space*, 235.

³⁷⁸ Lombaerde, 'De stedenbouwkundige werken', 109.

³⁷⁹ Ibidem, 109.

³⁸⁰ R. Vande Weghe, *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* (Antwerpen, 1977) 200.

Brussel op het voormalige Koningsplein. Van de in Antwerpen opgerichte tijdelijke constructies hebben we een uniek beeld dankzij Pierre-Antoine-Joseph Goetsbloets, een lokale kroniekschrijver die zijn verhaal illustreerde met talrijke aquarellen.³⁸¹

Ceremonie op de Antwerpse Grote Markt ter gelegenheid van het feest van de Overwinning op 29 mei 1796. Aquareel door P.A.J. Goetsbloets.

Ondanks zijn anti-Franse en antirevolutionaire gezindheid maakte Goetsbloets erg nauwkeurige afbeeldingen van de revolutionaire feesten, met grote aandacht voor kostuums, opschriften en decoratie. De neutrale weergave en de precieze overeenkomsten met informatie uit de geschreven bronnen suggereren dat deze afbeeldingen in de eerste plaats een documentaire bedoeling hadden. Dat is des opmerkelijker omdat Goetsbloets de Franse revolutionaire beeldtaal in andere, allegorisch opgevatte tekeningen juist met een sardonisch genoegen parodieerde.

Af en toe werden de tijdelijke constructies voorzien van opschriften die ze het karakter van een echt herdenkingsmonument gaven. Zo prijkte er tijdens het feest van de Jeugd in 1797 op de Antwerpse Grote Markt een altaar des vaderlands in de vorm van een klassieke tombe bekroond door een wapentrofee en wierookbranders. Op de tombe stond geschreven: 'aux jeunes guerriers morts pour la patrie'.³⁸² Andere monumenten consacrerden de recente geschiedenis van de Republiek. Ter gelegenheid van het feest van de Stichting van de Republiek verrees op de Meir in

³⁸¹ B. D'Hainaut-Zveny, 'Pierre-Antoine-Joseph Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*', in: P. Delsaert, J.M. Duvosquel, L. Simons en C. Sorgeloos (eds.), *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België* (Antwerpen, 2005) 179-180.

³⁸² SAA, MA 1075A, bundel 'fête de la Jeunesse'.

1797 en 1798 een piramide waarvan de zijden waren versierd met opschriften 'à la gloire de la république et des héros qui l'ont défendue'. Rondom was een dubbele rij sparren opgesteld.³⁸³ Leden van het lokale en departementale bestuur gaven vanaf het podium bij de piramide redevoeringen waarin ze benadrukten dat de stichting van de Republiek ook voor het Antwerpse volk het einde van de tirannie en het begin van de vrijheid had ingeluid.

Altaar op de Antwerpse Meir ter gelegenheid van het feest van de stichting van de Franse Republiek op 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796).
Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

Mogelijk gaat het om dezelfde piramide die op de Grote Markt werd opgericht als onderdeel van het feest waarmee op 30 december 1797 de vrede tussen Frankrijk en Oostenrijk werd gevierd. De opschriften daarvan bleven bewaard en onthullen veel over het revolutionaire zelfbeeld.³⁸⁴ Ze verheerlijkten de grote generaals, de voornaamste triomfen, de gevallen soldaten en de republikeinse instellingen. Een opschrift op de sokkel benadrukte dat de revolutionairen hun onderneming zagen als een breekpunt tussen verleden en toekomst: 'puissent les douze dernières années du 18me siècle servir à éclairer tous les hommes sur leurs droits et contribuer à leur en assurer la puissance dans les siècles futurs'. Op één zijde van het monument prijken bovendien 'les époques mémorables de la révolution'. In zes data werd de nieuwe, revolutionaire geschiedenis samengevat.³⁸⁵

³⁸³ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L87B 6.

³⁸⁴ SAA, MA 1074A, bundel 'fêtes publiques', nr. 10.

³⁸⁵ Die data waren 14 juli 1789 (val van de Bastille), 10 augustus 1792 (einde van de monarchie), 1 vendémiaire jaar I (stichting van de Republiek), 9 thermidor jaar II (val van Robespierre), 13 vendémiaire jaar IV (onderdrukking van een royalistische opstand in Parijs) en 18 fructidor jaar V (staatsgreep die het zgn. 'tweede Directoire' aan de macht bracht).

De tekenen des tijd

De antihistorische revolutionaire uitgangspunten kregen hun uitwerking in een symbolische politiek die beantwoordde aan het klassieke beeld van de revolutionaire representatie. Vanuit de idee dat zintuiglijke ervaring de voornaamste weg tot kennis is, voerden de autoriteiten een politiek gericht op het zuiveren en symbolisch herconsacreran van de stedelijke ruimte. Aristocratische en religieuze symboliek werd stapsgewijs uit het straatbeeld verwijderd en vervangen door Franse vrijheidssymbolen zoals vrijheidsbomen, tricolores en vrijheidsgodinnen. Ook ontwerpen voor revolutionaire monumenten en een op rationele principes gebaseerde herinrichting van het stratenplan zagen het licht. Door geldgebrek bleef de concrete uitvoering van die plannen beperkt tot de heraanleg van enkele (Antwerpse) pleinen en de oprichting van tijdelijke feestarchitectuur.

Ook hier stelden de lokale bestuurders zich echter inventiever op dan tot dusver werd aangenomen. Ze benutten op allerlei manieren de speelruimte die hen ter beschikking stond tussen afbraak van het oude en invoering van het nieuwe. Symboolplekken uit het lokale verleden werden doelbewust toegeëigend, zoals bij het planten van een vrijheidsboom op de plaats waar ooit het standbeeld van de hertog van Alva stond. Bestaande plekken en symbolen werden hergebruikt en ingeschakeld in het vrijheidsdiscours. Daarvan getuigen de zorgvuldige omvorming van kerken tot tempels en het hergebruik van met betekenis beladen pleinen (de Grote Markt, het Koningsplein) en gebouwen (het stadhuis, het bisschoppelijk paleis, het paleis van de Raad van Brabant) in een revolutionaire context. Zelfs sterk historisch geladen dragers van autochtone identiteit konden sporadisch worden gerecycleerd om de vrijheidsboodschap over te brengen, zoals in het geval van de Brabantse of Belgische leeuw.

Dit inzetten op hergebruik had verschillende voordelen voor de lokale autoriteiten. In sommige gevallen waren die financieel van aard. De lokale besturen beschikten niet over de middelen om zelf nieuwe gebouwen op te richten of dure kunstwerken te bestellen. In veel gevallen speelde duidelijk ook een verlangen naar herkenbaarheid. Door de Franse vrijheid te presenteren als een Belgische leeuw of in verband te brengen met stedelijke gebouwen met een grote symboolwaarde werd getracht om haar verteerbaarder te maken voor de Belgische bevolking. Die creatieve adaptatie ligt in de lijn van de in het vorige hoofdstuk beschreven integratie van elementen uit de historische cultuur in het geschiedbeeld dat werd uitgedragen via redevoeringen en proclamaties.

De inventiviteit van de Franse bewindvoerders in België neemt niet weg dat ze zich inschreven in het officiële revolutionaire beleid. Het verwerpen van de postklassieke geschiedenis en het afrekenen met de oude symbolen lagen helemaal in het verlengde van wat er in Frankrijk gebeurde. Ook de grote aandacht voor hersacralisatie, met waar mogelijk hergebruik, was een typisch fenomeen. Als voorlopige conclusie kan gelden dat de revolutionaire autoriteiten zich hielden aan de grote lijnen van de in Frankrijk ontwikkelde geschiedenispolitiek maar dat ze de uitwerking ervan aanpasten aan de

lokale context. Ze spanden zich in om de vrijheidsboodschap aantrekkelijk te maken door middel van gerichte toe-eigening en hergebruik van elementen uit het Belgische verleden en het lokale symbolische repertoire. De in redevoeringen verkondigde geschiedvisie en de symbolische politiek die ze ontplooiden, liepen daarbij naadloos in elkaar over.

7. ‘Ces siècles d’abondance et ces beaux jours...’. De toe-eigening van het lokale verleden

Toch was het hierboven geschetste beeld niet representatief voor de hele revolutionaire geschiedenispolitiek in de bestudeerde steden. Tussen de behandeling van het algemene Belgische verleden en het lokale verleden bestond een belangrijke discrepantie. Met name in Antwerpen was dit het geval. Het beeld van het lokale verleden dat daar door de revolutionaire autoriteiten werd verspreid, week sterk af van de antihistorische benadering van de algemene Zuid-Nederlandse geschiedenis. Hoewel het model van breuk en terugkeer overeind bleef, werd er een fundamenteel verschillende invulling aan gegeven. Dit opmerkelijke verschil in de behandeling van het verleden hing samen met enkele specifieke thema’s. Omdat deze thema’s eigen zijn aan Antwerpen zal eerst de Antwerpse casus worden uitgewerkt, waarna in het besluit de vergelijking zal worden gemaakt met de situatie in Brussel.

De Franse Scheldepolitiek

Net als de algemene Zuid-Nederlandse geschiedenis werd ook het lokale Antwerpse verleden in redevoeringen doelgericht toegeëigend en van een revolutionaire lading voorzien. In tegenstelling tot dat algemene verleden kreeg de Antwerpse geschiedenis daarbij een positieve behandeling.³⁸⁶ Waar de redenaars het Zuid-Nederlandse verleden kenmerkten als een duistere en negatieve periode, kenden ze de lokale stedelijke geschiedenis een exemplarische waarde toe. Dat positieve oordeel betrof niet het hele stedelijke verleden maar enkel een specifieke periode eruit. Met name de ‘gouden’ zestiende eeuw, toen Antwerpen dankzij de vrije vaart op de Schelde uitgroeide tot een internationaal handelscentrum, werd opgemeld in het revolutionaire vrijheidsdiscours. De reden ervoor lag in de heropening van de Schelde die in 1792 werd gedecreteerd door de Conventie.

De revolutionaire interesse voor de Schelde ontstond in 1792. In de aanloop naar de inval in de Oostenrijkse Nederlanden in september opperde minister van Buitenlandse Zaken Lebrun dat het heropenen van de Schelde een uitstekende manier

---

³⁸⁶ Zie ook: B. Deseure, “‘Sa Splendeur et sa décadence sont également célèbres’”. Het Scheldeverhaal als politiek instrument tijdens de Franse periode’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer ‘Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde’) 535-553.

kon zijn om de Franse legers de steun van de lokale bevolking te bezorgen. Antwerpen stond vanwege zijn rol in de Brabantse Omwenteling bekend als één van de meest conservatieve en reactionaire steden van de Zuidelijke Nederlanden. Lebrun was door zijn lange verblijf in Luik goed op de hoogte van de lokale situatie. In een brief van 18 november aan het Comité des Belges et Liégeois unis stelde hij daarom het volgende plan voor om de *esprit public* te bespelen: 'il m'a paru qu'on y réussirait si l'on pouvait tourner vers de plus grands intérêts, tel que le commerce, les esprits superstitieux des Anversois'.³⁸⁷ Door het realiseren van de voor de handel voordelige heropening hoopte hij de Antwerpenaren gunstig te stemmen ten aanzien van de Franse inval.³⁸⁸

Hoewel ze dus voortkwam uit pragmatische motieven, was de heropening gemakkelijk te verdedigen op basis van de revolutionaire ideologie. Het bevrijden en in haar oorspronkelijke vrijheid herstellen van een door mensenhanden gesloten rivier paste helemaal in het revolutionaire streven naar natuurlijke vrijheid.³⁸⁹ Op 16 november nam de Franse *Conseil exécutif* (de bevoegde regeringsraad) op Lebruns voorstel een verklaring aan waarin ze de natuurlijke vrijheid van de waterlopen proclameerde.³⁹⁰ Die verklaring werd kort daarop bevestigd door de Conventie.³⁹¹ Ze stelde dat de sluiting van rivieren of de belemmering van de doorvaart erop strijdig waren met het natuurrecht. De oeverstaten van een internationale stroom beschikken over een gemeenschappelijk recht op de hele loop van de waterweg.³⁹² Om die reden heeft geen van die staten het recht zijn ligging te gebruiken om het verkeer erop te belemmeren. De hindernissen die de scheepvaart ondervond op de Schelde en de Maas werden dan ook strijdig bevonden met het natuurrecht. Het besluit om de rivieren open te stellen was niet onomstreden. De Franse zeehavens vreesden zware concurrentie van Antwerpen.³⁹³ De beslissing had bovendien grote gevolgen op diplomatiek vlak want het besluit was de directe aanleiding voor Groot-Brittannië om, in het belang van zijn bondgenoot de Verenigde Provinciën, aan te sturen op oorlog met Frankrijk.³⁹⁴

Dat er naast natuurrechtelijke ook strategische motieven meespeelden, blijkt alleen al uit de timing van het besluit, drie dagen vóór de inname van de Scheldestad.³⁹⁵ Bovendien ontwikkelden de Franse autoriteiten vanaf het begin een op de lokale bevolking gerichte representatiepolitiek om de heropening luister bij te zetten en de

³⁸⁷ Geciteerd in: Tassier, *Histoire*, 118.

³⁸⁸ Godechot, *La Grande Nation*, 217; Howe, *Foreign Policy*, 114.

³⁸⁹ L. Baudez, 'De Franse Scheldepolitiek tijdens de Republiek en het Keizerrijk, 1792-1814', *Bijdragen tot de geschiedenis* 79 (1996/1-2) 36.

³⁹⁰ S.a., *Extrait du registre des délibérations du conseil exécutif provisoire de la République Française, du 16 Novembre 1792* (s.l., 1792). Exemplaar in: SAA, MA 1032 en gepubliceerd in: Génard, 'L'Ouverture'.

³⁹¹ *Moniteur*, 22 november 1792.

³⁹² Baudez, 'De Franse Scheldepolitiek', 37.

³⁹³ S. Bindoff, *The Scheldt Question to 1839* (Londen, 1945) 34.

³⁹⁴ Blanning, *The Origins*, 140; Howe, *Foreign Policy*, 135-142.

³⁹⁵ Baudez, 'De Franse Scheldepolitiek', 37.

voordelen ervan te onderstrepen. Welke die voordelen waren, hoefde nauwelijks in herinnering te worden gebracht. Het verhaal over de zestiende-eeuwse economische bloei van Antwerpen, gevolgd door de teloorgang van de stad na de blokkade van de Schelde door de Verenigde Provinciën, stond centraal in het stedelijke zelfbeeld.³⁹⁶ Het beeld dat de Antwerpenaren over het verleden van hun stad cultiveerden, was een dramatisch aangezet mengsel van waarheid en verdichting.

In de zestiende eeuw nam Antwerpen de rol van Brugge over als logistieke en financiële draaischijf van de West-Europese handel.³⁹⁷ Ook de industrie bloeide er. De rijkdom en pracht van de stad waren wijd en zijd bekend. Haar luister werd vergroot door de gerenommeerde kunstschool waarvan ze het centrum was. Aan die voorspoed kwam een eind ten gevolge van de Nederlandse Opstand. Na de herovering van Antwerpen door de Spaanse troepen onder leiding van Alexander Farnese in 1585 weken tienduizenden protestanten uit naar het Noorden.³⁹⁸ De monding van de Schelde bleef in Staatse handen, zodat de nieuwbakken Republiek hoge invoeren overslagrechten kon heffen op transitverkeer. Deze blokkade was zeer nadelig voor de handelstrafiek en werd definitief toen Spanje de Republiek der Verenigde Nederlanden officieel erkende in het Verdrag van Munster van 1648, dat een einde maakte aan de Tachtigjarige Oorlog.³⁹⁹ Het brandpunt van de internationale handel was in de tussentijd onherroepelijk verschoven naar Amsterdam.

Het verval van Antwerpen was evenwel niet zo plots als de beeldvorming rond de handelsgeschiedenis suggereerde. Ondanks het teruglopen van de scheepvaart bleef de stad nog decennialang een grote speler in het internationale bankwezen en behield ze haar functie als regionaal transitcentrum. In de eerste helft van de zeventiende eeuw beleefde de stad zelfs een nieuwe bloei als productiecentrum van luxe-industrieën.⁴⁰⁰ Het uitdoven van die nijverheidstakken ten gevolge van de mercantilistische politiek van de buurlanden na het midden van de zeventiende eeuw was economisch een zware klap. Het betekende echter niet de doodsteek voor de stedelijke economie.⁴⁰¹ De bevolking bleef groeien en er vond nog steeds aanzienlijk handelsverkeer plaats

---

³⁹⁶ Over de representatiegeschiedenis van de relatie tussen de Schelde en Antwerpen, zie: B. Deseure, G. Marnef en G. Verhoeven, *Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde*, themanummer van het *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4).

³⁹⁷ Zie hierover: M. Limberger, ‘“No Town in the World Provides More Advantages”: Economies of Agglomeration and the Golden Age of Antwerp’, in: P. Brien, D. Keene, M. ‘t Hart en H. Van der Wee (eds.), *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge, 1991) 39-62; H. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth Century)* (Den Haag, 1963).

³⁹⁸ B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden: ongelijkheden in de opbouw en ontwikkeling van het Brabants stedelijk netwerk (ca. 1750-ca.1790)* (Brussel, 1999) 252; W. Brulez, ‘De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de zestiende eeuw’, *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960) 279-306.

³⁹⁹ Zie: J. Dane, *1648. Vrede van Munster, feit en verbeelding* (Zwolle, 1998).

⁴⁰⁰ Van Damme, ‘Het vertrek’, 14.

⁴⁰¹ *Ibidem*, 20.

op de Schelde.⁴⁰² Pas na 1700 verviel Antwerpen echt tot een arme provinciestad. De stad bleef dit gedurende een groot deel van de achttiende eeuw, tot in de jaren 1750 een stapsgewijs herstel inzette in de industriële sector en de bevolking opnieuw aangroeide.⁴⁰³

In de stedelijke *narrative* die zich tijdens de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelde, stond de rivierhandel op de Schelde echter centraal. De ‘sluiting’ van de stroom in 1648 zou de plotse en complete instorting van de stedelijke economie hebben veroorzaakt. Die beeldvorming was het gevolg van de stedelijke handelsideologie die was ontstaan in de zestiende eeuw.⁴⁰⁴ Het welzijn van de stad werd gelijkgesteld met dat van de internationale handel. Het vrijhandelsideaal was zo sterk dat de stad zich in de zeventiende eeuw bleef kanten tegen het afschermen van de binnenlandse markt, tot groot nadeel van de lokale industrie.⁴⁰⁵ Het einde van de internationale handel had volgens deze zienswijze de doodsklok geluid over de stad.

In de zeventiende en achttiende eeuw werd het verval van Antwerpen een dominant motief dat opdook in allerlei vormen en genres. Reisgidsen bijvoorbeeld schilderden de stad onveranderlijk af als een ingeslapen en vervallen oord, waar gras groeide in de lege straten en de haven sinds jaren was dichtgeslibd.⁴⁰⁶ Om het verval te benadrukken werd gewezen op de indrukwekkende maar verwaarloosde handelsinfrastructuur. Die contrasteerde op dramatische wijze met de verhalen over de levendige drukte en de opulente handel van weleer. De resten van de zestiende-eeuwse glorie – zoals de prachtige kerken, het enorme maar vervallen Oostershuis, het imposante maar lege beursgebouw – groeiden onder de pen van deze auteurs uit tot ware vanitassymbolen.⁴⁰⁷

Ter plaatse bleef de hoop op heropening echter levend.⁴⁰⁸ Gedurende de twee eeuwen vanaf de *de facto* blokkade van de Schelde aan het einde van de zestiende

⁴⁰² B. Blondé en H. Deceulaer, ‘The Port of Antwerp and its Hinterland: Port Traffic, Urban Economies and Government Policies in the 17th and 18th Centuries’, in: R. Ertesvag e.a. (eds.), *Maritime Industries and Public Intervention* (Stavanger, 2000) 38.

⁴⁰³ H. De Smedt, P. Stabel en I. Van Damme, ‘Zilt succes. Functieverschuijvingen van een stedelijke economie’, in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (eds.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen, 2010) 133.

⁴⁰⁴ I. Van Damme, ‘Het vertrek van Mercurius. Historiografische en hypothetische verkenningen van het economisch wedervaren van Antwerpen in de tweede helft van de zeventiende eeuw’, *NEHA-Jaarboek* 66 (2003) 16. Zie ook: A. Kint, ‘The Ideology of Commerce: Antwerp in the Sixteenth Century’, in: P. Stabel e.a. (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure* (Leuven, 2000) 213-222.

⁴⁰⁵ Van Damme, ‘Het vertrek’, 26.

⁴⁰⁶ J.A. Goris, *Lof van Antwerpen: hoe reizigers Antwerpen zagen, van de 15e tot de 20ste eeuw* (Brussel, 1940) 148; K. Van Strien, *De ontdekking van de Nederlanden: Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Utrecht, 2001) 187-210.

⁴⁰⁷ G. Verhoeven, ‘Een zoet verval. Nederlandse reizigers en hun visie op de stad aan de stroom (1650-1750)’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer ‘Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde’) 530.

⁴⁰⁸ F. Prims, ‘De hoop op de “Doorvaart” in 1706’, *De Binnenscheepvaart. Maandblad voor binnen- en Rijnvaart* 3 (1947/5) 100.

eeuw was de heropening van de stroom een politiek thema van formaat. Het thema kwam telkens terug in de dialoog tussen de Antwerpse onderdanen en hun soevereine vorsten.⁴⁰⁹ Beroemd zijn de allegorieën op de opening van de Schelde die tot stand kwamen voor de praalvolle blijde intredes van de landvoogden. Aartshertog Ernst (1553-1593) en aartshertogin Isabella (1566-1633) kregen in respectievelijk 1595 en 1599 nog hoopvolle taferelen voorgeschoteld. Langs het parcours van de blijde intrede stonden *tableaux vivants* opgesteld die, net op het moment van de aartshertogelijke doortocht, toonden hoe de geketende riviergod Scaldis door nimfen werd bevrijd, tot grote vreugde van de verzamelde zeebewoners.⁴¹⁰ De voorstelling die Pieter Paul Rubens (1577-1640) in 1635 ontwierp voor de blijde intrede van Isabella's opvolger, de kardinaal-infant Ferdinand (1609-1641), was dramatischer van toon.⁴¹¹ Ze was getiteld 'Mercurius abituriens', en toonde het kritieke moment waarop Mercurius, de god van de handel, zich klaarmaakte om Antwerpen te verlaten.⁴¹² Een met voetboeien gekluisterde Scaldis, een smekende stedenmaagd Antverpia en enkele wanhopige putti keken machteloos toe.

Het belang van de stroom voor het welzijn van de stad werd verzinnebeeld door de gelukkige relatie tussen de baardige Scaldis en de florissante stedenmaagd Antverpia. Toen in 1609 in het Antwerpse stadhuis de onderhandelingen plaatsvonden tussen Spanje en de Verenigde Provinciën over het Twaalfjarig Bestand liet de Antwerpse magistraat niet na zijn verwachtingen visueel duidelijk te maken.⁴¹³ Voor de Statenkamer, die het decor vormde voor de gesprekken, bestelde ze bij Abraham Janssens (1573-1632) een imposant schilderij waarop een liggende Scheldegod met stromende waterkruik de stedenmaagd de vruchten van zijn overvloed aanbood.⁴¹⁴ Het

---

⁴⁰⁹ Zie over de beeldtraditie rond de Schelde: A. Balis, 'Het lot van Antwerpen. Halfmenselijke wezens in de kunst der Nederlanden van de middeleeuwen tot de barok', in: ASLK, *Van sirenen en meerminnen* (Brussel, 1992) 124; Idem, 'De stroom en de zee. De iconografie van Scaldis en Neptunus in de Antwerpse kunst', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer 'Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde') 504-519; L. Pil, 'The Metropolis Reviewed. The Creation of a Golden Age', in: P. Burke (ed.), *Antwerp. A Metropolis in Comparative Perspective* (Gent, 1993) 128-137; Thofner, *A Common Art*, 191.

⁴¹⁰ I. Van Damme, 'Scaldis geketend: percepties op het economische welzijn van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende - negentiende eeuw)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer 'Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde') 491.

⁴¹¹ J.C. Gevartius, *Pompa Introitus Ferdinandi* (Antwerpen, 1642). Zie hierover verder: Balis, 'Het lot', 112-131; Gemeentekrediet van België, *De Schelde en Antwerpen. Getuigenissen van een opgang* (Antwerpen, 1966) 52; P. Génard, 'Intrede van den Prins-Kardinaal Ferdinand van Spanje te Antwerpen op 17 april 1635', *Antwerpsch archievenblad* 6 (1869) 400-472; J.P. Martin, *The Decorations for the Pompa Introitus Ferdinandi* (Brussel, 1972); I. von Roeder-Baumbach, *Versieringen bij Blijde Inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw* (Antwerpen, 1943); L. Van Puyvelde, 'De Blijde Intrede van Ferdinand van Oostenrijk te Antwerpen in 1635 en Rubens' tussenkomst', *Standen en Landen* 16 (1958) 19-33.

⁴¹² Van Damme, 'Het vertrek', 17-18; Idem, 'Scaldis geketend', 491.

⁴¹³ Balis, 'De stroom', 510.

⁴¹⁴ J. Vander Auwera, 'Scaldis en Antverpia', in: J. van der Stock e.a. (eds.), *Antwerpen. Verhaal van een*

‘Mercurius abiturien’s’.
Gravure door Theodoor van
Thulden naar een ontwerp
van Peter Paul Rubens.

thema paste uitstekend bij de wandtapijten die sinds de jaren 1560 het vertrek sierden en waarop de Scheldeloop stond afgebeeld vanaf de monding tot in Antwerpen.⁴¹⁵ Rubens leverde voor diezelfde verfraaiingscampagne een *Aanbidding der koningen*. Op het eerste gezicht een zuiver religieus tafereel, ware het niet dat de koninklijke knechten opvallend veel balen koopwaar aanvoerden, een ondubbelzinnige verwijzing naar de verhoopde heropleving van de Antwerpse handelsactiviteiten.⁴¹⁶ De schone kunsten werden meer dan een eeuw later opnieuw in stelling gebracht toen het er naar uitzag dat de vredesonderhandelingen over het einde van de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) in Antwerpen zouden plaatsvinden.⁴¹⁷ Het stadsbestuur liet het plafond van de voorziene onderhandelingszaal door Jacob de Roore (1686-1747) decoreren met schilderijen die de vrede in het vooruitzicht stelden en toonden hoe een uit de hemel neerdalende Antverpia met steun van Mercurius en Minerva de geketende Scaldis aanspoorde zich van zijn boeien te ontdoen.⁴¹⁸ De hoop bleek wederom ijdel want het in 1715 gesloten Barrièretraktaat bevestigde de Scheldesluiting.⁴¹⁹

Hoe sprekend ze ook waren, allegorische voorstellingen vermochten niets tegen de krachtvelden van de internationale politiek. Keizer Jozef II meende ze te kunnen tarten toen hij in 1784 een poging waagde om de vrije doorvaart eenzijdig te forceren. Zijn voornemen wekte groot enthousiasme in Antwerpen, waar sommigen de terugkeer

---

metropool, 16de-17de eeuw (Gent, 1993) 146-147.

⁴¹⁵ Idem, ‘Rubens’ Adoration of the Magi in Light of its Original Destination’, in: A. Vergara e.a. (eds.) *Rubens. The Adoration of the Magi* (Madrid, 2004) 36.

⁴¹⁶ Balis, ‘De stroom’, 510; Vander Auwera, ‘Rubens’ Adoration’, 27-53.

⁴¹⁷ F. Prims en J. Timmermans, *Schelde en Antwerpen. Historisch en economisch* (Antwerpen, 1943).

⁴¹⁸ J. Lampo, *Het stadhuis van Antwerpen* (Brussel, 1993) 71; F. Prims, *Het stadhuis te Antwerpen* (Antwerpen, 1930) 38.

⁴¹⁹ A.K.L. Thijs, ‘The River Scheldt Closed for Two Centuries’, in: F. Suykens, G. Asaert, A. De Vos, A.K.L. Thijs en K. Veraghtert (eds.), *Antwerp. A Port for All Seasons* (Antwerpen, 1986) 244.

Abraham Janssens, *Scaldis en Antverpia* (1609).

van de gloriëtijd al in het vooruitzicht stelden.⁴²⁰ Na wat schermutselingen aan het fort van Lillo, die een kookketel eisten als enige slachtoffer, werd het conflict beslecht aan de onderhandelingstafel. In het Verdrag van Fontainebleau van 1785 legde de keizer zich in ruil voor een kleine gebiedsuitbreiding en een forse som geld neer bij het behoud van de status quo.⁴²¹

Het Conventiebesluit van 20 november 1792 kwam dus tegemoet aan een historische verzuchting van twee eeuwen oud. Uit hun communicatie over de kwestie blijkt dat de Franse autoriteiten zich terdege bewust waren van die historische gevoeligheid bij de Antwerpenaren. Dit hoeft niet te verbazen want het geval genoot Europese bekendheid. Bovendien leidde de zogenaamde ‘keteloorlog’ onder Franse intellectuelen tot een debat over de vraag of de stroom al dan niet gesloten moest blijven.⁴²² De graaf de Mirabeau, die op juridische gronden het behoud van de sluiting bepleitte, stond daarin tegenover de publicist Simon-Nicolas Linguet (1736-1794) die argumenteerde dat het sluiten van rivieren in strijd was met het natuurrecht.⁴²³ De Franse autoriteiten deden er dan ook alles aan om aan het historische Conventiebesluit een zo groot mogelijke ruchtbaarheid te geven.

Zodra het nieuws de in Antwerpen gelegeerde troepen bereikte, werd het bekendgemaakt door de commandant van de stad, generaal La Bourdonnaye.⁴²⁴ In opdracht van generaal Dumouriez vertrok in Duinkerken een eskader van zeven schepen dat de Scheldevrijheid symbolisch naar Antwerpen bracht.⁴²⁵ Het waren de eerste zeeschepen sinds 1648 die onbelemmerd de Antwerpse rede bereikten. Met

⁴²⁰ Zie bijvoorbeeld: s.a., *Den moed-scheppenden Antwerpschen Koopman tusschen de Aengewende Poogingen voor de Vrye Vaert langs de Schelde, opgeheldert in Neder-duytsche Veerzen* (s.l., s.d.).

⁴²¹ Baudex, ‘De Franse Scheldepolitiek’, 36.

⁴²² Ibidem, 36.

⁴²³ D. Baruch, *Linguet ou l'Irrécupérable* (Parijs, 1991) 301-306; S.N.H. Linguet, *Dissertation sur l'ouverture et la navigation de l'Escaut* (Brussel, 1784); H.G. Riquetti, graaf van Mirabeau, *Doutes sur la liberté de l'Escaut réclamée par l'empereur; sur les causes & sur les conséquences probables de cette réclamation* (Londen, 1784).

⁴²⁴ Baudex, ‘De Franse Scheldepolitiek’, 34.

⁴²⁵ F. Prims, ‘De fregat Ariël en de galioot Sainte Lucie’, *De Binnenscheepvaart. Maandblad voor binnen- en Rijnvaart* 3 (1947/110) 21.

kanonschoten uit het fort Sint-Laureis en de citadel en beiaardspel in de Onze-Lieve-Vrouwentoren werd het eskader op 8 december ingehaald.⁴²⁶ De Franse vlaggen waarmee de schepen waren behangen, maakten de toeschouwers duidelijk aan wie deze weldaad te danken was.

Op 17 december gaven de Antwerpse kooplieden een schitterend feest ter ere van de bemanning van het eskader en de Franse commandant van de stad, generaal Marassé.⁴²⁷ ’s Ochtend ging de generaal, in aanwezigheid van de op de kade samengestroomde toeschouwers, aan boord van het vlaggenschip de *Ariel*. Van daarop schouwde hij de feestelijk versierde schepen die telkens eenentwintig kanonschoten afvuurden. ’s Avonds was er een concert op de Beurs en klonk er klokgelui. Het beursgebouw was feestelijk verlicht en in het midden van de binnenplaats prijkte een met allegorieën versierde obelisk.⁴²⁸ Later op de avond volgden vuurwerk, een gratis drankbedeling voor de inwoners en een diner met aansluitend dansfeest voor vijfhonderd genodigden. De maaltijd werd opgeluisterd door hymnes en redevoeringen waarin de Fransen opnieuw werden gehuldigd als bevrijders van Antwerpen en de Schelde. In één van de redevoeringen klonk het: ‘Vous ramenez dans nos murs, avec la Liberté, l’agréable & flatteur espoir de voir renaître la splendeur de l’ancienne Anvers’.⁴²⁹ Tevens werd er gezinspeeld op een mogelijke vereniging van Belgen en Fransen tot één groot, vrijheidslievend volk. Generaal Marassé liet doorschemeren dat daarvoor zelfs een historische basis bestond, want de Belgen waren ‘trop longtems séparés de nous par le despotisme & pour des intérêts étrangers au bonheur des peuples’.

De feeststemming was echter voorbarig. De Verenigde Provinciën erkenden het eenzijdige Franse initiatief immers niet en bleven de doorvaart hinderen. De ‘vrijheid’ was bovendien van korte duur. Na de verdrijving van de Franse troepen in het voorjaar van 1793 werd de status quo hersteld. Ironisch genoeg kwamen de drie schepen van het eskader die nog voor Antwerpen lagen daardoor klem te zitten. De monding van de stroom was niet in Franse handen en het was onmogelijk om de zeevaartuigen via de binnenwateren terug naar Frankrijk te leiden.⁴³⁰ De schepen kenden een roemloos einde. Twee ervan werden openbaar verkocht als sloophout. Het derde, het voormalige vlaggenschip *Ariel*, werd voor de Werf tot zinken gebracht.⁴³¹ Nog jaren nadien maakte een boei voorbijvarende schepen attent op de verraderlijke restanten van het gezonken vrijheidsbaken.⁴³²

Het Franse standpunt over de Schelde bleef echter onveranderd. De vrijmaking van de stroom werd alsnog gerealiseerd toen de Franse legers in 1795 een einde maakten aan

⁴²⁶ *Gazette van Antwerpen*, 11 december 1792.

⁴²⁷ S.a., *Lettre d’un Citoyen Français à son Ami. Anvers, ce 18 xbre, l’An 1er de la Rép. Franç.* (Antwerpen, 1792). Exemplaar in: SAA, MA 1032/1, tevens gepubliceerd in: Génard, ‘L’ouverture’.

⁴²⁸ *Gazette van Antwerpen*, 20 december 1792.

⁴²⁹ S.a., *Un des discours prononcé à la fête donnée par les Anversois aux Français* (s.l., s.d.).

⁴³⁰ Prims, ‘De fregat’, 21; Prims en Timmermans, *Schelde*, 36.

⁴³¹ Prims, *Anwerpen onder Jean Marassé*, 66; Prims, ‘De fregat’, 22; P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 2, f. 199. KB, ms. II 1492.

⁴³² P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 2, f. 199. KB, ms. II 1492.

het stadhoudelijke bewind in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het land werd onder de naam Bataafse Republiek omgevormd tot een Franse zusterstaat. In het Verdrag van Den Haag van 16 mei 1795 erkenden beide landen de vrije doorvaart, waardoor het scheepvaartverkeer daadwerkelijk kon worden hervat. In Antwerpen werden grootse festiviteiten opgezet om de ondertekening van het verdrag te vieren. Opnieuw werd de heropening gevisualiseerd door schepen die symbolisch de handelsvrijheid

naar de Antwerpse rede brachten. Deze keer vertrok aan het stroomafwaarts gelegen fort Sint-Laureis een tweemaster behangen met tientallen vlaggen en wimpels van zeevarende naties.⁴³³ Aan boord waren de volksvertegenwoordigers op missie Lefebvre en Ramel.⁴³⁴ Aan de Antwerpse Werf werden ze opgewacht door het stadsbestuur, het verzamelde garnizoen en samengestroomde burgers.

Ceremonie op de Scheldekade in Antwerpen ter gelegenheid van de heropening van de stroom op 18 augustus 1795. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

Vanaf het schip gaven de volksvertegenwoordigers een redevoering en lazen ze de plechtige proclamatie voor waarmee de scheepvaart op de Schelde vrij werd verklaard en onder Franse bescherming werd geplaatst. Daarna volgde kanonsgebulder. Vervolgens ontrolden de verzamelde vissersvaartuigen en binnenwaterschepen, die voor de ceremonie waren opgeëist, hun zeilen en zetten symbolisch koers richting de monding. Het stadsbestuur, dat mee aan boord ging, antwoordde met een redevoering waarin het de heropleving van de stad in het vooruitzicht stelde en de Conventie

⁴³³ Ibidem.

⁴³⁴ S.a., *Procès-Verbal de l'Ouverture de la Navigation de l'Escaut, dont la Liberté a été Proclamé par la République Française, le 30 Thermidor, jour de la Célébration de l'Immortelle Journée du 10 Août 1792* (Antwerpen, 1795).

dankte voor haar weldadig besluit. De autoriteiten werden daarna feestelijk onthaald op het stadhuis terwijl de soldaten in de Beurs van gratis bier en wijn werden voorzien en de stadsmuzikanten feestelijke deuntjes speelden op de Meir.⁴³⁵

De naleving van het verdrag verliep aanvankelijk stroef. In de Bataafse Republiek werd het Verdrag van Den Haag geïnterpreteerd als uitsluitend betrekking hebbend op Franse en Bataafse schepen en niet op die van andere naties.⁴³⁶ Er kwamen onderhandelingen en twee Franse oorlogsschepen aan te pas om het eerste neutrale handelsvaartuig ongehinderd voorbij Vlissingen te leiden.⁴³⁷ Toen het konvooi met het Zweedse handelsschip de *Toscane* uiteindelijk de Antwerpse haven bereikte, werd dat met veel tromgeroffel gevierd.⁴³⁸ De *municipalité* voer de schepen in de met tricolores versierde stadspleit tegemoet, terwijl de stadsmuzikanten in een ander bootje republikeinse deuntjes speelden. Onder klokgelui en kanonsgebulder klommen de leden van het stadsbestuur aan boord van de *Toscane* om de gezagvoerder van de Franse schepen te feliciteren. Na hun terugkomst aan de wal begaven de autoriteiten zich naar de lokalen van het departementsbestuur, waar het glas werd geheven op de handelsvrijheid.

Ceremonie op de Antwerpse Scheldekade ter gelegenheid van de aankomst van het Zweedse handelsschip de *Toscane* op 19 april 1796. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

⁴³⁵ *Gazette van Antwerpen*, 20 augustus 1795.

⁴³⁶ Baudez, 'De Franse Scheldepolitiek', 41.

⁴³⁷ Over de tocht van de eerste handelsvaartuigen, zie: L. Baudez, 'Hoe Vanstabel zijn konvooi handelsschepen naar Antwerpen bracht (1796)', *Sirene. Driemaandelijks maritiem tijdschrift* 40 (1989) 11-13.

⁴³⁸ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 6, f. 56 en 64v. KB, ms. II 1492.

Behalve op deze expliciet aan de Scheldevrjheid gewijde feesten was het thema van de geketende en bevrijde stroom ook tijdens de rest van de republikeinse periode alomtegenwoordig. Geen enkel ander lokaal thema kreeg zoveel nadruk in het officiële discours.

De Schelde als vrijheidsmetafoor

Gezien de temporele uitgangspunten van de Revolutie viel het te verwachten dat de Franse autoriteiten de opening van de Schelde presenteerden als een breuk met het verleden. Ze beperkten zich echter niet tot een oppervlakkige verwijzing naar de terugkeer van de vrijheid en het einde van het despotisme maar trachtten een parallel tot stand te brengen tussen hun politieke project en de Scheldehistorie. Het Scheldethema was daarvoor uitermate geschikt. Het verhaal van de opkomst en de ondergang van Antwerpen vertoonde immers precies dezelfde structuur als de revolutionaire interpretatie van de menselijke geschiedenis. Een oorspronkelijke toestand van natuurlijke vrijheid en voorspoed was door menselijk handelen gedegeneerd tot onderdrukking en despotisme. Dankzij het Franse optreden werd de mensheid bevrijd en in haar natuurlijke staat hersteld. Hetzelfde kon worden gezegd over de Antwerpse handel, die ten gevolge van despotisch optreden in verval was geraakt maar dankzij de Conventie zijn natuurlijke vrijheid terugkreeg. Door de gelijkenissen in de structuur tussen beide verhalen konden de abstracte idealen van het revolutionaire bevrijdingsdiscours worden vertaald naar de lokale historische context.

In Antwerpen werden systematisch parallellen gezocht tussen de Franse revolutionaire vrijheidsopvatting en de vrijmaking van de Schelde. Een sprekend voorbeeld is de naam van de lokale jakobijnse club. Die noemde zichzelf *Société des amis des droits de l'homme ou Club de la liberté de l'Escaut*. De publicaties van het genootschap werden in dezelfde stijl gedateerd: 'l'An premier de la République & de la Liberté de l'Escaut'.⁴³⁹ Van dezelfde redenering getuigt de koppeling van het feest ter ere van het einde van het koningschap op 17 augustus 1795 aan dat van de ratificatie van het Verdrag van Den Haag (de eigenlijke ondertekening vond drie maanden eerder plaats). De achterliggende gedachte was dat het einde van de monarchie vrijheid had gebracht, die op haar beurt verantwoordelijk was voor de heropening van de stroom. Het verhaal van de Schelde was kortom de metafoor waarmee de revolutionaire opvattingen over bevrijding en geschiedenis aan de Antwerpse bevolking werden overgebracht.

Het handelsverleden ging dienstdoen als leidmotief in het revolutionaire discours over de stad. Hiertoe riepen de redenaars telkens weer haar vroegere commerciële bloei op, waarvan de teloorgang zo dikwijls was betreurd. Max Solvyns van het departementsbestuur sprak daar in zijn redevoering ter gelegenheid van de aankomst

---

⁴³⁹ C.R. Buirette de Verrières, *Discours prononcé par le Républicain Verrières* (Antwerpen, 1792).

van de *Toscane* als volgt over: ‘Le superbe fleuve qui baigne vos murs et qui jadis fit de cette Ville la première place de l’univers, l’entrepôt général des transactions mercantiles de toutes les nations du globe’.⁴⁴⁰ De periode vóór de Vrede van Munster verkreeg het statuut van ideale natuuroestand waarin de Antwerpse handel had gefloreed en de bevolking in welvaart had geleefd ten gevolge van de vrijheid van de Schelde. Geheel in lijn met het traditionele Scheldeverhaal verwezen de revolutionaire redenaars expliciet naar de zestiende eeuw – de befaamde Gouden Eeuw – als een periode van vrijheid en voorspoed. Solvyns had het over ‘ces Négotiants fameux qui ont tant illustré votre Patrie au commencement du 16me siècle’.

Ook nationaal commissaris Publicola Chaussard beriep zich in een redevoering voor de jakobijnse club op de glorie van de handelseeuw: ‘Rappelez-vous le siècle de la ligue anséatique, Anvers, libre alors, voyait fleurir son commerce à l’ombre de la Liberté’.⁴⁴¹ Een inbreuk op de wetten van de natuurlijke vrijheid had een einde gemaakt aan deze handelsvoorspoed. Net als in het traditionele Scheldeverhaal werd de Vrede van Munster opgevoerd als het fatale traktaat dat de volledige vernietiging van de Antwerpse handel tot gevolg had gehad. Bij Solvyns heette het: ‘l’époque fatale de la signature du Traité de *Munster* en 1648, (...) cet ancien monument de la féodalité, au temps, ou tout courbait encore sous le joug des despotes’.⁴⁴²

Deze voorstellingswijze kwam handig van pas om zich af te zetten tegen de monarchale regeringswijze. De verantwoordelijkheid voor het nefaste verdrag legden de revolutionaire bestuurders bij de zelfzuchtige politiek & van de monarchale despoten. Een pamflet uit 1792 had het over: ‘l’intérêt des cours & l’ambition des despotes, dont l’autorité pesoit alors sur toute la surface de l’Europe’.⁴⁴³ Door een verband te leggen tussen een monarchale regeringswijze en een onvrij handelsklimaat benadrukten de redenaars het despotische karakter van het oude politieke regime. Bovendien bood de kwestie een goede aanleiding om het despotisme van het Oostenrijkse regime extra in de verf te zetten. Vooral Jozef II moest het eens te meer ontgelden. Diens gretige acceptatie van geld uit de Verenigde Provinciën in ruil voor het behoud van de sluiting lag nog vers in het geheugen. In de woorden van Solvyns: ‘des préparatifs immenses se firent, une guerre était sur le point d’éclater, mais son avarice, mais son intérêt, que

⁴⁴⁰ M. Solvyns, *Discours prononcé au Temple de la Loi, le 30 Germinal, par le Citoyen Max. Solvyns, Chef du Bureau de Commerce à l’Administration Centrale du Département des deux Nèthes. A l’occasion de l’Ouverture de l’Escaut et de l’Arrivée du premier Batiment neutre au Port d’Anvers, le 29 germinal an IV* (Antwerpen, 1796). L. Baudez, ‘Inspanningen en frustraties van havenkapitein Max Solvyns, 1795-1801’, *Sirene. Driemaandelijks maritiem tijdschrift* 77 (1994/3) 17-21 en 78 (1994/4) 15; Bouman, *Het Antwerps stadsbestuur*, 684; F. Prims, ‘Max en Jean-Pierre Solvyns’, in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1934) 311-318.

⁴⁴¹ P. Chaussard, *Discours prononcé à la Société des Amis de la Liberté et de l’Egalité* (Antwerpen, 1793).

⁴⁴² M. Solvyns, *Discours prononcé au Temple de la Loi, le 30 Germinal, par le Citoyen Max. Solvyns, Chef du Bureau de Commerce à l’Administration Centrale du Département des deux Nèthes. A l’occasion de l’Ouverture de l’Escaut et de l’Arrivée du premier Batiment neutre au Port d’Anvers, le 29 germinal an IV* (Antwerpen, 1796).

⁴⁴³ S.a., *Lettre d’un Citoyen Français à son Ami. Anvers, ce 18 xbre, l’An 1er de la Rép. Franç.* (Antwerpen, 1792). Exemplaar in: SAA, MA 1032/1, tevens gepubliceerd in: Génard, ‘L’ouverture’.

la Maison d'Autriche a constamment préféré au vrai bonheur de ses Sujets, n'ont pu tenir contre les Trésors que la Nation Batave fit briller à ses yeux avides'.⁴⁴⁴

De revolutionairen grepen het voorval dankbaar aan om te onderstrepen dat in onvrije regimes het eigenbelang van de despoot voorgaat op het algemeen welzijn. Er werd zelfs gesuggereerd dat de Oostenrijkers de rivier opzettelijk gesloten hadden gehouden uit angst voor de republikeinse denkbeelden waarmee een vrij handelsklimaat onvermijdelijk gepaard ging.⁴⁴⁵ Vrije handel en republikeinse overtuigingen waren in het revolutionaire discours onverbreekelijk met elkaar verbonden. Aan de sluiting van de Schelde verbonden de revolutionairen dus ook een politiek gevolg. Het einde van de vrije handel had tegelijk het begin van een despotisch politiek regime ingeluid.

Opvallende afwezigen in dit verhaal waren de Verenigde Provinciën. Aan hun inheligheid werd in het Zuiden traditioneel de ondergang van de Antwerpse handel toegeschreven. In de revolutionaire versie kwam de schuld daarentegen te liggen bij het monarchale staatsbestuur, hetzij omdat het actief aan de sluiting had meegewerkt, hetzij omdat het te zwak was geweest om zich tegen de plannen van de andere Europese machten te verzetten. Ondanks enkele losse verwijzingen naar de rol van de noorderburen werden zij niet als de hoofdschuldigen aangeduid. Deze opvallende afwijking van het traditionele verhaal heeft wellicht te maken met de ideologische en politieke verhoudingen tussen beide staten. In het revolutionaire discours deden de Verenigde Provinciën dienst als een vroeg voorbeeld van een vrije samenleving die zich van het monarchale juk had weten te bevrijden en waarin politieke vrijheid samenging met een florerende handel. Bovendien waren ze sinds 1795 omgevormd tot een Franse zusterrepubliek.

Het tijdperk van onvrijheid dat de Vrede van Munster in Antwerpen had ingeluid, werd ongedaan gemaakt door de komst van de Franse revolutionairen. Talrijk waren in de periode 1792-1799 de verwijzingen naar een herleving van de voormalige Antwerpse welvaart. De volksvertegenwoordigers Ramel en Lefebvre de Nantes schetsten de intenties van de Franse Republiek tijdens het openingsfeest in 1795: 'Nous venons rendre la Liberté aux ondes de l'Escaut, captives depuis plus d'un Siècle, que le Commerce banni de votre Territoire y rentre & reprenne sa premiere vigueur'.⁴⁴⁶ Ter gelegenheid van de aankomst van het eerste neutrale handelsvaartuig in de haven in 1795 voorspelde Max Solvyns: 'vous allez voir renaître au milieu de vous, ces siècles d'abondance et ces beaux jours, ou votre Ville était le magasin de tous

---

⁴⁴⁴ M. Solvyns, *Discours prononcé au Temple de la Loi, le 30 Germinal, par le Citoyen Max. Solvyns, Chef du Bureau de Commerce à l'Administration Centrale du Département des deux Nèthes. A l'occasion de l'Ouverture de l'Escaut et de l'Arrivée du premier Batiment neutre au Port d'Anvers, le 29 germinal an IV* (Antwerpen, 1796).

⁴⁴⁵ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, A 8/43, 'Discours du Commissaire du Directoire Exécutif près l'adm centrale du Dept des Deux Nethes, à la séance du 16 Pluviôse an 5'.

⁴⁴⁶ S.a., *Procès-Verbal de l'Ouverture de la Navigation de l'Escaut, dont la Liberté a été Proclamé par la République Française, le 30 Thermidor, jour de la Célébration de l'Immortelle Journée du 10 Août 1792* (Antwerpen, 1794).

les Trésors du Monde’.⁴⁴⁷ De Franse aanwezigheid in Antwerpen bracht de vervulling van de wens die gedurende zoveel jaren een centraal element was geweest van het Antwerpse identiteitsbesef.

Gezien de eerder besproken revolutionaire historische opvattingen was de interesse van de Franse autoriteiten voor de lokale Antwerpse geschiedenis opmerkelijk. Niet alleen werd een periode uit het ancien régime bewierookt in het officiële discours, bovendien werd een herleving van dit tijdperk in het vooruitzicht gesteld. Het Franse bewind bracht dus geen breuk met het verleden maar juist een terugkeer ernaar. Bij het bezoek van minister van Binnenlandse Zaken Bénézech aan de stad in 1797 werd de Franse overheid niet geroemd als ‘libérateur’ maar wel als ‘restaurateur de la Liberté de l’Escaut’.⁴⁴⁸ De autoriteiten overschreden daarmee het universalistische register van het klassieke revolutionaire discours en projecteerden hun ideologische aspiraties op een specifieke periode uit de lokale geschiedenis.

Nog opmerkelijker is dat in deze teksten niet enkel voor een terugkeer naar het commerciële, maar ook naar het politieke systeem van de zestiende eeuw werd gepleit. De herleving van de handelsvrijheid zou volgens de revolutionairen gepaard gaan met politieke bevrijding. Ze gebruikten daarvoor dikwijls als beeld het verbreken van de ketens van slavernij. Deze klassieke metafoor uit het revolutionaire bevrijdingsdiscours kreeg in Antwerpen een dubbele betekenis. Enerzijds bevrijdden de Fransen de inwoners van de ketens van een ondemocratisch politiek regime, anderzijds verbraken ze de (metaforische) ketting op de Schelde die de grote handelsschepen de weg naar Antwerpen afsloot. Commerciële herleving en politieke bevrijding gingen hand in hand. Het verband tussen de twee werd expliciet gemaakt door de voorzitter van het stadsbestuur Jean-Henri Matthey in zijn redevoering ter gelegenheid van het feest van de heropening in 1795: ‘Vous allez leur donner la Liberté Politique & Personnelle & la Liberté du Commerce, car il ne suffisoit pas de les rendre Libre dans un sens trop étroit, il leur falloit une Liberté Sage, Politique & Commerciale’.⁴⁴⁹

Deze politieke interpretatie van de Scheldeblokkade en de herleving van de handel had gevolgen voor het geïdealiseerde verleden. Volgens de revolutionaire idee van regeneratie betekende de politieke bevrijding dankzij de Revolutie de terugkeer naar een oorspronkelijke toestand van vrijheid. In Antwerpen werd die toestand geprojecteerd op de welvarende zestiende eeuw. Die eeuw werd daardoor niet enkel voorgesteld als een periode van commerciële vrijheid, maar ook van politieke vrijheid

⁴⁴⁷ M. Solvyns, *Discours prononcé au Temple de la Loi, le 30 Germinal, par le Citoyen Max. Solvyns, Chef du Bureau de Commerce à l’Administration Centrale du Département des deux Nêthes. A l’occasion de l’Ouverture de l’Escaut et de l’Arrivée du premier Batiment neutre au Port d’Anvers, le 29 germinal an IV* (Antwerpen, 1796).

⁴⁴⁸ *Gazette van Antwerpen*, 15 pluviôse jaar V; Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VI, 20. Over Bénézechs inspectiereis, zie: L. Lanzac de Laborie, *La domination française en Belgique*, dl. 1 (Parijs, 1895) 93-97.

⁴⁴⁹ S.a., *Procès-Verbal de l’Ouverture de la Navigation de l’Escaut, dont la Liberté a été Proclamé par la République Française, le 30 Thermidor, jour de la Célébration de l’Immortelle Journée du 10 Août 1792* (Antwerpen, 1794). C. Broeckx, ‘Notice sur Jean-Henri Matthey, docteur en médecine’, *Annales de la Société de Médecine d’Anvers* (1855) 161-174; A. De Mets, *Note sur J.H. Matthey, médecin, président du conseil municipal d’Anvers* (Antwerpen, 1926). Zie ook: Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 585.

en zelfs van democratie. Nationaal commissaris Chaussard drukte het als volgt uit: 'Le régime démocratique que nous rapportons aujourd'hui au milieu de vous était le régime d'Anvers; (...) l'Escaut, orgueilleux de promener une onde libre, roulait dans vos ports l'abondance'.⁴⁵⁰ Dit beeld sloot aan bij de eerder vermelde koppeling van het gebrek aan handelsvrijheid met een monarchaal regime. Het verband tussen beide werd uitdrukkelijk bevestigd door Chaussard wanneer hij stelde dat de Belgen 'dans le temps de la ligue anséatique' inzicht in de ware vrijheid hadden opgedaan.⁴⁵¹ Deze vrijheidsideeën waren samen met de vrijhandel uit België verdwenen als gevolg van de godsdienstoorlogen. Die idee echoot het door radicale vonckisten gehuldigde denkbeeld dat het despotische bewind van Filips II en zijn satelliet Alva het einde had ingeluid voor de vrijheid in de Zuidelijke Nederlanden.

Door het heropenen van de stroom herwonnen de Antwerpenaren dus ook hun politieke rechten uit de zestiende eeuw. Een dergelijk positief oordeel over een voorbije historische periode was zeer ongebruikelijk in het revolutionaire discours. De behandeling van het Antwerpse verleden stond haaks op het klassieke revolutionaire geschiedbeeld. Uit de presentatie van het Scheldeverhaal spreekt geen streven naar afrekening met het prerevolutionaire verleden maar juist naar het herstel ervan. Vanuit de idee dat er vóór 1648 in Antwerpen commerciële en politieke vrijheid had geheerst, werd het tijdperk van het despotisme door de revolutionaire redenaars in Antwerpen herleid van veertien eeuwen tot honderdveertig jaar.

Abstractie en herkenbaarheid

Op het eerste gezicht was die politieke idealisering van de zestiende eeuw tegenstrijdig. Enerzijds werd de Revolutie voorgesteld als een breuk met de geschiedenis, anderzijds stelde men een terugkeer van de zestiende eeuw in het vooruitzicht. Bovendien was de stelling dat in het zestiende-eeuwse Antwerpen democratie had geheerst, weinig overtuigend. De Antwerpse handel had gebloeid onder een monarchaal bewind waarvan de sporen nog overal in de stad te zien waren. Zo prijkten op de muren van de Beurs de wapens van Keizer Karel en werd de handelseeuw herinnerd vanwege de prachtige blijde intredes van keizers en prinses. Over de omstandigheden van het vermeende democratische systeem werden geen details gegeven. De verwijzingen er naar bleven vaag en algemeen.

De opmerkelijke afwijking van het klassieke revolutionaire discours kan echter worden begrepen als het logische gevolg van een volgehouden streven naar herkenbaarheid. Uit de consequente manier waarop de Franse bestuurders zich in Antwerpen beriepen op de Scheldegeshiedenis sprak de wil om de abstracte revolutionaire boodschap aan te passen aan een voor de inwoners vertrouwd register. Vanuit het besef dat het Scheldeverhaal een belangrijke plaats bekleedde in de Antwerpse identiteit stelden de revolutionairen hun politieke bevrijdingsstreven

⁴⁵⁰ P. Chaussard, *Discours prononcé à la Société des Amis de la Liberté et de l'Égalité* (Antwerpen, 1793).

⁴⁵¹ Chaussard, *Mémoires*, 51.

gelijk aan het Antwerpse verlangen naar handelsvrijheid. Op die manier moesten de inwoners zich gemakkelijker met het Franse project kunnen identificeren. Of zoals nationaal commissaris Chaussard het uitdrukte: ‘Nous ne vous disons pas, soyez Français; nous vous disons, soyez vous-mêmes, soyez ce que vous futes autrefois’.⁴⁵²

Daarvan getuigt de consequente manier waarop het thema door de revolutionairen werd uitgedragen. In een vierde van de bewaarde redevoeringen uit Antwerpen speelde de Scheldegeschiedenis een belangrijke rol. Enkel tijdens het eerste bezettingsjaar na de tweede inval was het thema niet prominent aanwezig in de teksten. Zodra de stroom opnieuw was geopend ten gevolge van het Verdrag van Den Haag kwam het weer op het voorplan. Daarnaast werd er ook in talrijke proclamaties naar verwezen. Vermeldingen van de Schelde en het handelsverleden kwamen bovendien lang niet enkel voor bij aan de stroom of de handel gerelateerde gelegenheden. Ook in de afkondiging van een vredesverdrag, de opening van de centrale school of een waarschuwing aan het adres van de opstandelingen tijdens de Boerenkrijg dook het thema op.

Bovendien kreeg het een belangrijke plaats in het ceremonieel. De Antwerpse autoriteiten beperkten zich namelijk niet tot het republikeinse ceremoniële repertoire dat hierboven werd beschreven. Bij het overbrengen van hun vrijheidsboodschap zochten ze op een selectieve manier aansluiting bij de oudere politieke cultuur. Opnieuw lag het accent op de integratie van herkenbare elementen om bij de bevolking het vermogen tot identificatie met de Franse principes te vergroten. Praktijken, plaatsen en objecten die verwezen naar het traditionele Scheldeverhaal en de gouden handelseeuw vonden hun weg naar het revolutionaire ceremonieel. Soms ging het om duidelijke ontleningen, in andere gevallen werd er subtiel ingespeeld op lokale gevoeligheden.

Een eerste opvallend element betreft de visuele weergave van het verhaal. Tijdens het feest ter gelegenheid van de eerste heropening van de Schelde in 1792 werd handig ingespeeld op de Antwerpse beeldtraditie rond het thema van de gesloten stroom en de hoop op heropening. Ter gelegenheid van het feest was op de binnenplaats van de kleurig verlichte Beurs een beschilderde obelisk opgericht.⁴⁵³ Op één zijde ervan werden de Fransen in het Latijn geëerd als Scheldebevrijders.⁴⁵⁴ De andere zijden toonden allegorische schilderijen in de traditie van de visuele smeekschriften die eertijds aan bezoekende landvoogden en buitenlandse diplomaten werden gericht. Eén zijde toonde hoe de Franse vrijheidsmaagd de treurende riviergod Scaldis te hulp kwam die geketend op de Scheldeboorden lag. Terwijl ze zijn boeien verbrak, richtte een putto op de oever de Franse vlag op. Op een andere zijde prijkte de zeegod Neptunus die zich tot een vrouwelijke personificatie van de Scheepvaart richtte met het bevelschrift: ‘sois libre à jamais’. De derde verbeeldde een (Bataafse) leeuw die met zijn

⁴⁵² Ibidem, 51.

⁴⁵³ *Gazette van Antwerpen*, 20 december 1792.

⁴⁵⁴ ‘Scaldi Fluvio/Opum Antverpianis scaturigens/Integrum plus saeculum/Invita natura/Vel ipsis, qui claudabant patentiros/Imperiosa clausa/Francorum gentis beneficio/Reclusa/In grati animi testimonium/Hujus urbis mercatores/PC/XVI Kal. Jan. A. MDCCXCII’.

klauwen een zware ketting bewaakte waarmee een met schepen beladen stroom was afgesloten. Uit de hemel daalde de vrijheidsmaagd neer die de ketting verbrak onder de uitroep: 'Plus ultra!' ('verder'). Deze schilderijen tonen een unieke vermenging van de ter plaatse bestaande beeldtraditie met de revolutionaire iconografie.

Het ging om een opvallend letterlijke overname uit de Antwerpse politieke cultuur van het ancien régime. Dergelijke taferelen hadden tijdens de voorgaande eeuwen immers in een monarchale context gefunctioneerd, onder meer in het kader van de blijde intredes.⁴⁵⁵ Op de plaats die traditioneel aan soevereine vorsten was voorgehouden, prijkte nu de Franse vrijheidsmaagd. 'Plus ultra' was bovendien de wapenspreuk van Karel V, met wiens regering de handelsbloei werd geassocieerd. De wel erg letterlijke continuïteit met de monarchale traditie wordt wellicht verklaard door het feit dat de feestelijkheden niet door de overheid maar door de Antwerpse kooplieden waren georganiseerd. Uit de tweede Franse periode – toen het initiatief bij de autoriteiten lag – zijn er geen vergelijkbare voorstellingen bekend. Wel werd het thema van de treurende en geketende riviergod nog dikwijls in redevoeringen gebruikt. Zo sprak de Franse volksvertegenwoordiger Lefebvre naar aanleiding van de heropening van de stroom in 1795: 'dit gebeurt onder de bescherming van de fransche Republiek dat uwen schaldis dien vermaerden riviergod onder de dweepers al te lang treurende eyndelyk door de godinne der vrijheijd ontboeyt word'.⁴⁵⁶

Ook plaatsen in de stad die een rol speelden in het Scheldeverhaal werden nadrukkelijk betrokken in het revolutionaire ceremonieel. Het ging daarbij om plekken en gebouwen die door hun functie en aanleg naar de commerciële hoogtijdagen verwezen, maar om diezelfde reden na 1648 tot een symbool van verval waren uitgroeoid. Een klassiek geval was de Scheldekade. Ooit befaamd om het woud van scheepsmasten dat er te zien was, stond ze in latere tijden bekend als een desolate plek die door haar leegheid het verval van de handel onderstreepte. In een redevoering ter gelegenheid van de aankomst van het eerste neutrale zeeschip klonk het: 'Le voyageur appercevant ses rives désertes et la nudité de ses ondes, s'arrête, et demande ce que sont devenus ces mille vaisseaux qui venoient échanger le luxe du midi contre les denrées du Nord'.⁴⁵⁷

Die symboliek werd in het Franse discours opnieuw omgedraaid. Op elk van de drie feesten ter gelegenheid van het openen van de Schelde was de kade de voornaamste plaats van het gebeuren. Telkens vormde de plechtige ontvangst van één of meerdere zeeschepen in de haven het hoogtepunt van het feest. Dat was een weloverwogen keuze. De aanblik van de binnenzeilende zeereuzen, die in Antwerpen enkel uit verhalen over de vroegere voorspoed bekend waren, gaf letterlijk de terugkomst van de handel weer. In 1795 werden ook alle binnenvaartuigen opgevorderd om in colonne naar de rede te varen en de aanblik van de met schepen gevulde rivier nog indrukwekkender te maken. Voor de toeschouwers op de kade werd zo het bekende beeld aanschouwelijk gemaakt

⁴⁵⁵ Balis, 'Het lot', 124; Thofner, *A Common Art*, 191.

⁴⁵⁶ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 2, f. 195v. KB, ms. II 1492.

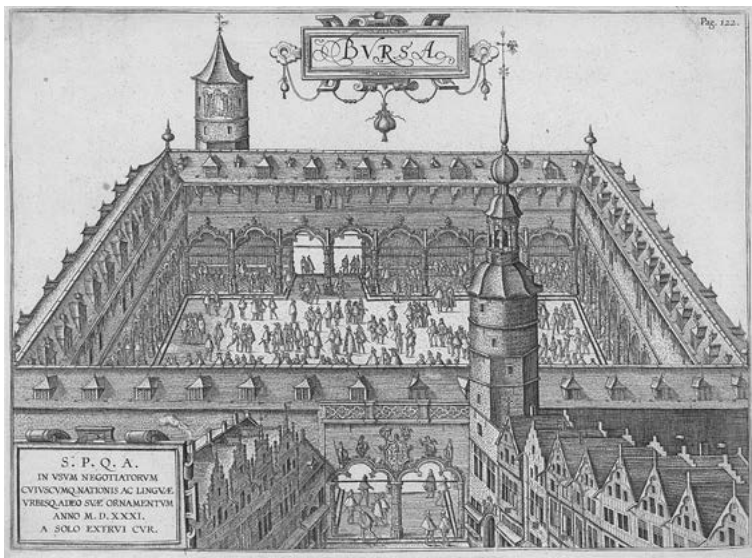
⁴⁵⁷ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 6, f. 63, 'Discours sur la libre navigation de l'Escaut'. KB, ms. II 1492.

‘Ces siècles d’abondance et ces beaux jours...’. De toe-eigening van het lokale verleden

dat ook in redevoeringen werd beschreven, namelijk de terugkeer van: ‘ces temps de splendeur et d’opulence où l’Escaut était tellement encombré de vaisseaux marchands, qu’ils étaient obligés de remonter jusqu’à Burgt pour attendre leur tour d’entrée dans les bassins d’Anvers’.⁴⁵⁸ Dit thema was rechtstreeks geplukt uit de oudere reisliteratuur waarin het verval van Antwerpen werd beschreven.⁴⁵⁹ De autoriteiten plaatsten zich in de kijker door zelf sloop te gaan en van daaruit de heropening te verkondigen. De met vaartuigen bezaaide Schelde deed als het ware dienst als een immens decor waarin de revolutionaire bewindvoerders de herwonnen vrijheid verwelkomden voor de ogen van het op de kade verzamelde volk.

Tijdens twee edities kreeg de plechtigheid aan de haven een feestelijk vervolg in de Beurs. Ook de keuze voor deze locatie was allerminst toevallig. De Beurs was één van de voornaamste *lieux de mémoire* van de zestiende-eeuwse voorspoed en het daaropvolgend verval. Talrijke zeventiende- en achttiende-eeuwse reizigers hadden zich in hun verslagen verbaasd over het contrast tussen de ruime afmetingen van het gebouw en de staat van onbruik waarin het zich bevond.⁴⁶⁰ Opnieuw was de Franse toe-eigening van deze plek bedoeld als een duidelijk antwoord op deze historische verzuchtingen. Door het feest van de heropening te laten plaatsvinden in de Beurs werd de terugkeer van de zestiende-eeuwse handelsvoorspoed in het vooruitzicht gesteld.

De Antwerpse Beurs in de zestiende eeuw. Gravure door Pieter van der Borcht.

⁴⁵⁸ SAA, AR, PK 2893, nr. 2573, 4 ventôse jaar VIII.

⁴⁵⁹ Verhoeven, ‘Een zoet verval’, 530.

⁴⁶⁰ Van Strien, *De ontdekking*, 193; Verhoeven, ‘Een zoet verval’, 528.

De Beurs was niet het enige gebouw dat door de autoriteiten werd gebruikt om de oude voorspoed op te roepen. De vele grote en oude gebouwen die de stad rijk was, werden geïnterpreteerd als getuigen van de vroegere voorspoed. In een proclamatie van het departementsbestuur uit het jaar VIII klonk het als volgt: 'Jettez (...) vos regards sur les anciens édifices qui se rencontrent encore soit dans vos villes soit dans vos campagnes; (...) n'attendent-ils pas cette ancienne richesse que vos ayeux s'étaient procurés par le commerce?'.⁴⁶¹ Nationaal Commissaris Chaussard gaf in een redevoering uit 1793 een ideologische invulling aan die materiële restanten: 'On lisait sur vos murs, & vous pouvez retrouver encore ces inscriptions antiques, on lisait sur vos murs, *Ici le Peuple est Souverain*'.⁴⁶² Met dit laatste verwees hij naar de afkorting 'SPQA', wat staat voor 'senatus populusque antverpiensis' ('de senaat en het volk van Antwerpen'). Het ging om een variatie op het democratische devies van de Romeinse republiek die prominent aanwezig was in het straatbeeld (onder meer op de voorgevel van het stadhuis) en die vaak onderaan het stadswapen prijkte.⁴⁶³ De Antwerpenaren werden aangemoedigd om in materiële overblijfselen van de handelseeuw een voorafspiegeling te zien van de welvaart die hen opnieuw te wachten stond. Zoals blijkt uit het citaat van Chaussard, werden die overblijfselen eens te meer verbonden met het bestaan van een democratisch regime in de glorieperiode.

Behalve plaatsen en gebouwen werden ook concrete materiële objecten gebruikt om het Franse revolutionaire discours aansluiting te doen vinden bij het Scheldeverhaal. Het opvallendste voorbeeld daarvan was de opname in revolutionaire stoeten van wagens die afkomstig waren uit de aloude Antwerpse Ommegang. De Ommegang was een typisch onderdeel van de feestcultuur tijdens het ancien régime en een belangrijke uiting van stedelijke identiteit.⁴⁶⁴ De verschillende geleidingen van de stedelijke samenleving liepen er in mee, vergezeld van een groot aantal praalwagens gewijd aan religieuze en profane thema's. De Ommegang bood daardoor niet enkel een uitdrukking van de machtstructuur van de stad tijdens het ancien régime maar was ook sterk beladen met referenties aan het stedelijke verleden.⁴⁶⁵ De stoet ging jaarlijks uit als onderdeel van de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaartprocessie. Daarnaast werden de wagens ook van stal gehaald ter gelegenheid van grote feestelijkheden, in het bijzonder bij de inhaling van vorsten en landvoogden. Vele wagens waren speciaal voor één van die gelegenheden vervaardigd.⁴⁶⁶

---

⁴⁶¹ SAA, AR, PK 2893, nr. 2573, 4 ventôse jaar VIII.

⁴⁶² P. Chaussard, *Discours prononcé à la Société des Amis de la Liberté et de l'Égalité* (Antwerpen, 1793).

⁴⁶³ Zie: G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetro-pool, 1550-1577* (Antwerpen, 1996) 36.

⁴⁶⁴ J. Cartwright, 'Forms and their Uses: the Antwerp Ommegangen, 1550-1700', in: M. Twycross (ed.), *Festive Drama* (Cambridge, 1996) 121; F. Smekens, *Ommegangen en Blijde Inkomsten te Antwerpen* (Antwerpen, 1957) 350-352; Thofner, *A Common Art*, 54.

⁴⁶⁵ Thofner, *A Common Art*, 54.

⁴⁶⁶ Smekens, *Ommegangen*; L. Torfs, 'Herinneringen uit de Antwerpsche feesten van vroegere tyden', *De Vlaemsche school* (1864) 141.

In 1796 stelde *citoyen municipal* Jean Mesigh aan zijn collega’s voor om enkele van de ommegangswagens op te nemen in de jaarlijkse stoet ter gelegenheid van het feest van 1 vendémiaire. Op die datum werd de stichting van de Franse Republiek herdacht en begon volgens de republikeinse kalender het nieuwe jaar.⁴⁶⁷ Mesigh wees erop dat de wagens vanouds uitreden op momenten van grote publieke vreugde. Daarom zou het hergebruiken ervan zowel de eendracht onder de burgers als het enthousiasme voor de revolutionaire principes kunnen vergroten. Tegelijk beseftte hij dat deze recuperatie niet vanzelfsprekend was vanwege de historische referenties die aan de wagens waren verbonden. Over de wagen van de Reus schreef hij: ‘On pourra objecter que c’est une statue de l’ancien Régime, que c’est du vieux tems où on amusait le peuple avec des geans, mais citiens ne peut on pas la décorer avec la cocarde tricolore, un drapeau de la même couleur à la main, en faire pour ainsi dire l’emblème du gardien de la constitution’.⁴⁶⁸ De populariteit die de ommegangswagens juist vanwege hun band met het oude regime genoten, zou worden aangewend om het feest van 1 vendémiaire aantrekkelijker te maken voor de inwoners. De achterliggende motivatie is duidelijk: door terug te grijpen naar elementen uit de oudere politieke cultuur trachtte de Antwerpse *municipalité* de herkenbaarheid van de nieuwe feesten te vergroten.

Commissaris van het Directoire Dargonne en voorzitter van het stadsbestuur J. Reynaud legden het plan per brief voor aan de departementale overheid.⁴⁶⁹ Het volgende citaat illustreert hoe ze zich inspanden om het hergebruik van de met dubieuze symboliek beladen wagens zorgvuldig te kaderen binnen de revolutionaire representatiepolitiek: ‘désirant concourir de tout notre pouvoir à rapprocher les citoyens dans leurs plaisirs et les rappeler le plus efficacement aux doux charmes de la Fraternité, nous pensons qu’il conviendrait de faire marcher, le jour de l’anniversaire d’une Epoque aussi mémorable dans les Annales de la Révolution Française, quelques unes des pièces de triomphe existants dans les dépôts de cette commune, qui sous l’ancien Régime faisaient partie d’une Cavalcade, trivialement connue sous le dénomination den Grooten Ommegang et au moyen desquelles on aveuglait, à la vérité, la Nation sur ses vrais intérêts mais qui n’en sont que plus propres, aujourd’hui où il s’agit de la Destinée de tout un peuple, à réunir nos administrés, à leur faire jouir des réjouissances qui n’ont d’autre but, d’autres motifs, que l’union et la concorde des citoyens’.⁴⁷⁰ De aanvragers erkenden dat de Ommegang tijdens het ancien régime had gediend om de mensen te verblinden maar stelden voor om de symboliek ervan om te draaien en ten dienste te stellen van het overbrengen van de revolutionaire principes. Het departementsbestuur kon zich vinden in die redering.

---

⁴⁶⁷ Zie over Mesigh: Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 599.

⁴⁶⁸ SAA, MA 1075A, Fête de la fondation de la République, nr. 1.

⁴⁶⁹ Zie over Reynaud en de samenstelling van de opeenvolgende *municipalités*: Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*.

⁴⁷⁰ SAA, MA 1075A, Fête de la fondation de la République, nr. 1.

De keuze voor welbepaalde ommegangswagens gebeurde niet willekeurig. De meeste interesse legden de leden van het stadsbestuur aan de dag voor de wagen van de Reus. Het ging om een kolossaal standbeeld, vervaardigd in 1534, dat een zittende veldheer verbeeldde.⁴⁷¹ Het beeld was een sterk symbool van de Antwerpse stedelijke identiteit en genoot grote populariteit onder de bevolking.⁴⁷² De gemeentelijke bestuurders rekenden erop dat vele toeschouwers speciaal voor de Reus het feest zouden bijwonen.⁴⁷³ Met de opbrengsten van die bevolkingstoeloop hoopten ze de kosten voor de restauratie van het beeld te kunnen dekken.

Door zijn leeftijd, geschiedenis en symboliek was het beeld een drager van vele betekenislagen. In de eerste plaats refereerde het aan de oorsprongsmythe van de stad rond de held Brabo en de reus Antigoon, waarin de bevrijding van de Schelde een centraal thema was.⁴⁷⁴ Volgens deze mythe woonde in een burcht aan de Schelde een reus genaamd Druon Antigoon, die buitensporig hoge taksen hief op voorbijvarend vrachtverkeer. De handel in het gebied werd daardoor ernstig geschaad. Toen de Romeinse legeraanvoerder Silvius Brabo ervan hoorde, versloeg hij de reus, hakte zijn hand af en wierp die in de stroom. Als beloning kreeg hij van Julius Caesar het lokale markgraafschap te leen, waar hij de Antwerpse burcht stichtte. Het verhaal kreeg deze vorm in de vijftiende eeuw en weerspiegelde het belang van de vrije Scheldevaart voor de handelsmetropool. De figuur Brabo kende echter een oudere afstamming. In de middeleeuwen fungeerde hij als de mythische voorvader van de Brabantse hertogelijke dynastie. Zijn naam zou zijn overgegaan op het hertogdom.⁴⁷⁵ Zijn rol in de Antwerpse stichtingsmythe was duidelijk: hij herinnerde de eigentijdse hertogen eraan dat zij hun status dankten aan het vrijwaren van de vrije vaart op de Schelde, een taak die ze ook in het heden dienden te volbrengen.⁴⁷⁶

Daarnaast had het beeld een sterke historische lading, in het bijzonder vanwege de vele blijde intredes waarin het sinds 1549 – de intrede van Keizer Karel met zijn zoon Filips – een belangrijke rol had gespeeld.⁴⁷⁷ De Reus werd traditioneel tegenover het stadhuis opgesteld als onderdeel van de symboliek rond de eedaflegging op de Blijde Inkomst, die plaatsvond op de Grote Markt. Het middenrisaliet van het stadhuis fungeerde daarbij als vorstenspiegel.⁴⁷⁸ In de centrale nis stond sinds 1566 een beeld

---

⁴⁷¹ I. Schoups, *Brabo en de reus. Het ware verhaal in woord en beeld* (Zwolle, 2002) 45; Torfs, 'Herinneringen', 142.

⁴⁷² M.A. Meadow, 'Ritual and Civic Identity in Philip II's 1549 Antwerp *Blijde Incompst*', *Nederlands Kunst-historisch Jaarboek* 49 (1998) 57; Thofner, *A Common Art*, 61, 328.

⁴⁷³ Volgens de Gazette van Antwerpen van 25 september 1796 was de Reus niet meer uitgereden sinds 1766.

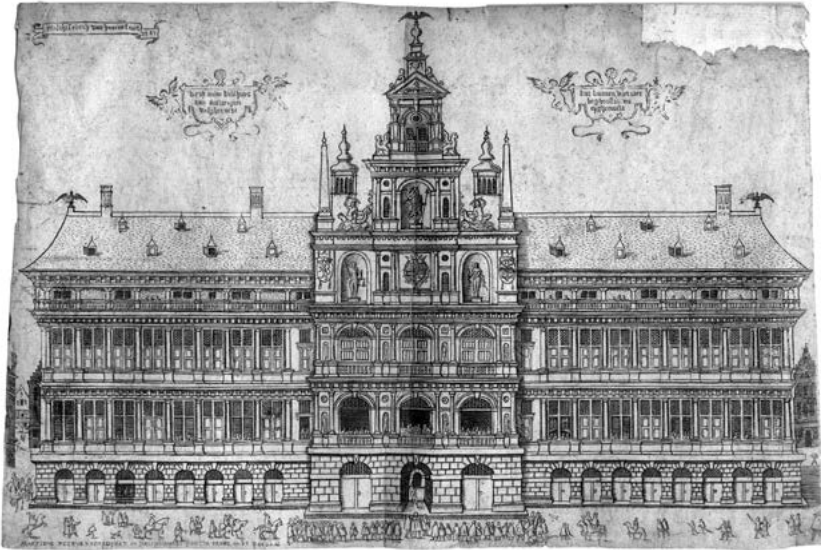
⁴⁷⁴ Bevers, *Das Rathaus*, 55-57; F. Prims, 'Wie heeft Brabo uitgevonden?', in: Idem, *Antwerpiensia* 1 (1927) 16-22; Prims, *Het stadhuis*, 10-11; Idem, 'Van Lohengrin tot Brabo en tot Jef Lambeaux', in: Idem, *Antwerpiensia* 19 (1948) 5-13 en Schoups, *Brabo*, 27-40.

⁴⁷⁵ Prims, 'Van Lohengrin', 5-13 en Schoups, *Brabo*, 29.

⁴⁷⁶ Thofner, *A Common Art*, 138.

⁴⁷⁷ Balis, 'De stroom', 508; Schoups, *Brabo*, 51; Thofner, *A Common Art*, 60.

⁴⁷⁸ Bevers, *Das Rathaus*, 82-92.

Middenrisaliet van het Antwerpse stadhuis met het beeld van Brabo in de centrale nis. Gravure door Melchisedech Van Hooren, 1565.

van Brabo opgesteld, omringd door de beelden van Prudentia en Justitia. Onder het beeld van de mythische held prijkte de inscriptie: ‘Brabo, liber[ator] pat[ri]ae’.⁴⁷⁹ De geïdealiseerde eerste hertog van Brabant stond er om zijn opvolgers tot voorbeeld te dienen. Zijn regering was goed en wijs geweest dankzij zijn respect voor de hem flankerende vorstelijke bestuursdeugden en voor de constituties waarop zijn opvolgers in zijn aanschijn de eed zwoeren.⁴⁸⁰ De Reus deed in deze constellatie dienst als de incarnatie van de stad Antwerpen. Hij was de bewaker van haar geschiedenis en privileges en daardoor ook een symbool voor het belang van de Scheldevrijheid.⁴⁸¹ Zijn kolossale afmetingen en militaire kledij verwezen naar het verzet dat Antwerpen zou opbrengen tegen het eventuele breken van de eed door de vorst.⁴⁸²

Hoewel de Franse bestuurders zich bewust waren van de band met het monarchale verleden, volstonden de populariteit van het beeld en de band met de Scheldevrijheid en de handelseeuw om het in te schakelen in hun discours. De Reus ging gekleed als een Romeinse legeraanvoerder en was daardoor gemakkelijk te verzoenen met de republikeinse vormentaal. Om hem de juiste ideologische lading te geven, werden zijn

⁴⁷⁹ Thofner, *A Common Art*, 138.

⁴⁸⁰ Bevers, *Das Rathaus*, 82-92; Lampo, ‘Het stadhuis’, 16.

⁴⁸¹ Bevers, *Das Rathaus*, 56; Meadow, ‘Ritual’, 57.

⁴⁸² Bevers, *Das Rathaus*, 56.

De Reus van Antwerpen in de stoet ter gelegenheid van het feest van de stichting van de Franse Republiek op 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796) in Antwerpen. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

kleding en de veren op zijn helm in de Franse kleuren geschilderd.⁴⁸³ De admiraalsstaf in zijn hand werd omgewerkt tot een fasces, en ook op zijn borstplaat prijkte het eenheidssymbool. Hoewel het nergens uitdrukkelijk werd vermeld, riep de Reus door zijn uitzicht ongetwijfeld associaties op met de Griekse held Hercules. Dit voormalige symbool van de Franse monarchie was tijdens de Revolutie uitgegroeid tot de incarnatie van het volk bij uitstek. Zo ontwierp Jacques-Louis David voor de decoratie van het *fête de l'Unité et de l'Indivisibilité* in Parijs op 10 augustus 1793 een kolossaal standbeeld van Hercules als symbool van het Franse volk.⁴⁸⁴ In prenten werd hij vaak afgebeeld terwijl hij met zijn knots de monarchie en 'het federalisme' (een gematigde politieke strekking) verpletterde. Volgens Lynn Hunt nam het gebruik van het symbool na Thermidor af vanwege de band met het radicalisme en de Terreur.⁴⁸⁵

⁴⁸³ Vergelijking leert dat de kroniekschrijver Goetsbloets zich voor zijn aquarellen van de Reus, de Walvis en het Zeeschip baseerde op de houtsnedes uit Johannes Bochius' beschrijving van de blijde intrede van aarts Hertog Ernst van Oostenrijk in 1594. Zie: J. Bochius, *Descriptio publicae gratulationis, spectaculorum et ludorum, in adventu...Ernesti archiducis Austriae...an. M.D.XCIII. XVIII. kal. julias, aliisque diebus Antverpiae editorum* (Antwerpen, 1595).

⁴⁸⁴ Hunt, 'Hercules', 102.

⁴⁸⁵ Ibidem, 104.

Annie Jourdan bestreed die visie door er op te wijzen dat de kolos ook na Thermidor deel bleef uitmaken van de officiële beeldtaal van de Franse Republiek.⁴⁸⁶ Het hergebruik van het Antwerpse reuzenbeeld bevestigt die laatste stelling. De betekenis die eraan werd toegedicht, sloot nauw aan bij die van de revolutionaire Hercules. Op zijn voetstuk werd het opschrift 'image du peuple français' aangebracht en in de feestprogramma's werd hij omschreven als het symbool voor de kracht van de Franse natie. Dat hij in plaats van een knots een fasces in zijn hand kreeg, is wel opvallend.⁴⁸⁷ Mogelijk wilden de organisatoren eventuele verwijzingen naar de Terreur neutraliseren door de agressieve zijde van de Herculesfiguur af te zwakken en hem daarentegen als bewaker van eenheid voor te stellen. Ook verwees de pijlenbundel wellicht naar de gewenste samenhang tussen Fransen en Belgen.

Ook de drie andere hergebruikte wagens verwezen door hun thema naar de Schelde en de scheepvaart.⁴⁸⁸ Alledrie deden ze minstens sinds de zeventiende eeuw dienst als symbolen voor de welvaart die Antwerpen dankzij zijn levensader genoot.⁴⁸⁹ Het waren de Walvis, het Zeeschip met de bootjes en de wagen van Neptunus. Aan de kop van de optocht liep de Walvis, een wagen die oorspronkelijk was vervaardigd door het gilde van de visverkopers. Het beeld van de door een cupido bereden monstervis bevatte een mechanisme waardoor het water kon spuiten op het publiek. Het was speciaal voor de gelegenheid hersteld. Vooraan was het beeld voorzien van het

De Walvis in de stoet ter gelegenheid van het feest van de stichting van de Franse Republiek op 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796) in Antwerpen. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

⁴⁸⁶ Jourdan, *Les monuments*, 267.

⁴⁸⁷ Uit negentiende-eeuwse foto's blijkt dat de als fasces herschilderde admiraalsstaf op een bepaald moment is vervangen door een tak die gemakkelijk als een knots kan worden geïnterpreteerd. Het tijdstip en de ideologische motivatie van deze aanpassing zijn niet bekend. Zie: SAA, AVA, FOTO-OF, nr. 7179.

⁴⁸⁸ SAA, MA 1074A, Fête de la fondation de la République, nr. 1², Programma van het feest van 1 vendémiaire jaar IV. Zie ook: Balis, 'Het lot', 123; Thofner, *A Common Art*, 67.

⁴⁸⁹ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de beschrijving van de Ommegang van 1649. Zie: C. van Essen, *Antwerpsche Ommegangh oft Lust-triumphe verthoonende het oudt wel-vaeren deser hooghloffelijcker vermaerde stadt* (Antwerpen 1649).

opschrift 'L'Escaut est libre à jamais'.⁴⁹⁰ De stoet die het ontstaan herdacht van de op abstracte principes gestoelde Franse Republiek werd dus geopend door een verwijzing naar het voor het lokale Antwerpse publiek meest tastbare resultaat ervan.

Het Zeeschip met de bootjes in de stoet ter gelegenheid van het feest van de stichting van de Franse Republiek op 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796) in Antwerpen. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

Het Zeeschip met de bootjes verbeeldde een driemaster gevolgd door drie sloepen. Volgens de overlevering was de wagen in 1520 door het gilde van de binnenschippers gebouwd voor de blijde intrede van Keizer Karel.⁴⁹¹ De vier vaartuigen waren herschilderd in de Franse kleuren, droegen Franse vlaggen en werden bemand door als Franse matrozen verklede kinderen.⁴⁹² In de proclamatie voor het feest naar aanleiding van de Vrede van Campo Formio (1797), waarin de wagens eveneens uitgingen, werd het Zeeschip 'la frégate l'Arielle' genoemd. Ook dit was een opmerkelijk staaltje van politieke toe-eigening. *Ariel* was immers de naam van het vlaggenschip van het eskader Franse schepen dat in 1792 voor het eerst de vrije Schelde was opgevaren tot Antwerpen.⁴⁹³ Door de wagen van het Zeeschip ernaar te vernoemen kwam een herkenbaar element uit de oude politieke cultuur symbool te staan voor een belangrijke verwezenlijking van het Franse revolutionaire bewind.

De wagen van Neptunus ten slotte toonde de zeegod, gezeten op een door zeepaarden getrokken rijtuig, als beschermer van de Scheldevrijheid. De baardige zeeconing met zijn drietand maakte samen met de hem omringende meerminnen, kinkhoornblazende tritonen en andere maritieme creaturen vanouds deel uit van de Schelde-iconografie.⁴⁹⁴ Zo figureerden er op het middenrisaliet van het stadhuis twee

⁴⁹⁰ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 9, f. 21v. KB, ms. II 1492.

⁴⁹¹ Torfs, 'Herinneringen', 146.

⁴⁹² P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 9, f. 24v. KB, ms. II 1492.

⁴⁹³ Prims, 'De fregat', 211-213.

⁴⁹⁴ Balis, 'Het lot', 112-131.

De wagen van Neptunus in de stoet ter gelegenheid van het feest van de stichting van de Franse Republiek op 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796) in Antwerpen. Aquarel door P.A.J. Goetsbloets.

zeecentauren.⁴⁹⁵ Ook had er zich in de zeventiende-eeuwse Antwerpse schilderkunst een apart genre ontwikkeld met als thema 'het banket van de zeegoden'.⁴⁹⁶ Daarin werd het zeegodenpaar Neptunus en Amfitrite gewoonlijk omringd door een massa halfmenselijke waterwezens die de rijkdommen van de zeeën aandroegen, een duidelijke verwijzing naar de zeehandel op de Schelde. De ommegangswagen zelf had een uitgesproken monarchale connotatie want was oorspronkelijk vervaardigd ter gelegenheid van de blijde intrede van de aarts Hertogen Albrecht en Isabella in 1599.⁴⁹⁷ Deze *currus Neptuni* was bedoeld als uitnodiging aan de aarts Hertogen om zich te spiegelen aan het godenpaar (oorspronkelijk zetelde naast Neptunus ook Amfitrite op de wagen) en de vrijheid van de Schelde te verzekeren. Het hergebruiken van de wagen in een revolutionaire context was een opmerkelijke toegift aan de monarchale iconografie, ook al was de grote kroon die oorspronkelijk bovenop het rijtuig prijkte weggenomen.⁴⁹⁸ Anderzijds onderstreepte het hergebruik de tegenstelling tussen het republikeinse succes en het monarchale falen in de Scheldekwestie.

Tijdens latere edities van het feest reed ook de wagen met als thema 'de ontvoering van Europa' mee. Die was door het beenhouwersgilde gebouwd voor de Ommegang

⁴⁹⁵ Balis, 'De stroom', 509; Lampo, 'Het stadhuis', 16.

⁴⁹⁶ Balis, 'Het lot', 119.

⁴⁹⁷ Balis, 'De stroom', 509; Thofner, *A Common Art*, 220.

⁴⁹⁸ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 9, f. 25. KB, ms. II 1492.

van 1766, die in het teken stond van de Olympische goden.⁴⁹⁹ De programma's uit de revolutionaire periode vermelden niet welke interpretatie deze wagen kreeg.⁵⁰⁰ De wagens werden jaarlijks van stal gehaald bij de verjaardag van de Republiek op 1 vendémiaire maar ze werden ook gebruikt op momenten van (al dan niet vermeende) publieke vreugde zoals bij de afkondiging van de Vrede van Campo Formio in 1797. Telkens waren de wagens ingebed in een duidelijk republikeins kader: ze gingen uitsluitend uit als onderdeel van de optochten van de republikeinse autoriteiten.

In de naburige gemeente Borgerhout kregen de lokale reuzen een gelijkaardige behandeling. Als onderdeel van de kermisfeesten trokken daar sinds 1712 jaarlijks de Reuskens door de straten, een gezelschap van dansende dwergreuzen. Een aquarel uit de kroniek Goetsbloets toont dat de Reuskens tijdens de editie van 2 oktober 1796 tricolore pluimen en linten droegen. Aan de reuzenwagen was een Franse vlag bevestigd. Volgens Goetsbloets ging de stoet uit om te vermijden dat de bevolking de kermis van Deurne zou bijwonen en daar haar geld zou uitgeven. Het gebeuren was dus eerder praktisch en economisch dan politiek gemotiveerd. De Reuskens waren dan ook minder dan hun grotere Antwerpse soortgenoot beladen met historische referenties. Toch was ook het uitgaan van de Borgerhoutse Reuzenommegang onder Frans revolutionair bestuur een opmerkelijk herinterpretatie van een lokale feesttraditie. Wellicht vormde het Antwerpse voorbeeld de inspiratie voor de Borgerhoutse burgervaders want de Reuzenommegang volgde amper twee weken op de Antwerpse stoet van 1 vendémiaire jaar V (22 september 1796).⁵⁰¹

De expliciete toe-eigening van het lokale Antwerpse verleden in redevoeringen vond dus haar verlengstuk in het ter plaatse ontplooid ceremonieel. Niet alleen werden aan de vrijmaking van de Schelde imponerende plechtigheden gewijd, bovendien zochten de Franse bestuurders heel bewust aansluiting bij elementen uit de traditie. Betekenisvolle objecten, plaatsen en voorstellingen die in verband stonden met het Scheldeverhaal werden geïntegreerd in republikeinse ceremonies. Het resultaat was een bijzondere vermenging van het revolutionaire register met elementen uit de lokale politieke cultuur van het ancien régime. Ommegangswagens die waren gebouwd voor de blijde intredes van Habsburgse vorsten paradeerden door de openbare ruimte terwijl hun portretten en wapenschilden er quasi gelijktijdig uit werden verwijderd. Bij het verspreiden van de revolutionaire boodschap had herkenbaarheid voor de lokale autoriteiten voorrang op ideologische orthodoxie.

---

⁴⁹⁹ [J. Van Lamoen], *Bewys-reden van den nieuwen opgerechten wagen tot vermeerdering van den vermaerde Antwerpschen ommegang verbeldende het keyserlyk trouw-verbondt* (Antwerpen, 1766).

⁵⁰⁰ SAA, MA 1074A, Fête de la fondation de la République, nr. 18, Programma van het feest van 1 vendémiaire jaar VIII. Een mogelijk verband met de handel ligt in de mythe waarnaar de wagen verwees. De geschaakte prinses Europa was afkomstig uit Fenycië, dat in de Oudheid bekendstond om zijn bloeiende zeehandel. De mythe kan daarom worden geïnterpreteerd als een metafoor voor de komst van de overzeese handel naar het continent waaraan de ontvoerde koningsdochter haar naam gaf.

⁵⁰¹ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 9, f. 148 en p.175. KB, ms. II 1492.

Voedster der kunsten

De symboliek van de Reus bevatte nog een andere betekenislaag die door de republikeinse bewindvoerders werd opgepikt, namelijk de band met het artistieke verleden van de stad. In de motivering voor het hergebruik van het beeld werd het omschreven als: ‘une statue faite d’après le dessein du célèbre p.p. Rubbens. C’est un chef d’œuvre de sculpture et depuis bien longtemps les habitants d’Anvers sont privés de le voir’.⁵⁰² De revolutionaire bestuurders waren zich bewust van de belangrijke plaats die het artistieke verleden van de stad bekleedde in de identiteit van haar inwoners.⁵⁰³ Als hoofdstad van de Vlaamse schildersschool was Antwerpen tijdens de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw één van de leidende artistieke centra van Europa geweest.⁵⁰⁴ De schilderijen van meesters als Quinten Metsijs en Peter Paul Rubens – die respectievelijk als de stichter en het hoogtepunt van de Antwerpse school werden beschouwd – maakten de trots uit van de stad.⁵⁰⁵ Die identificatie van de stad met haar artistieke verleden werd ook overgenomen in voor buitenstaanders bedoelde genres zoals reisgidsen.⁵⁰⁶ Die trakteerden de lezer op tal van anekdotes over leven en werk van de Antwerpse grootmeesters.

De herinnering aan de artistieke hoogtijdagen was nauw verbonden met de herinnering aan het handelsverleden. Meer nog, de artistieke component bezorgde dat handelsverleden zijn ware glorie. Enkel dankzij haar commerciële bloei was de stad immers kunnen uitgroeien tot de bakermat der kunsten.⁵⁰⁷ De Reus paste in dit verhaal omdat het ontwerp ervan (ten onrechte) werd toegeschreven aan Rubens. In het aangeplakte programma voor het feest werd het anachronisme rechtgezet en werd Pieter Coucke van Aelst, een andere coryfee uit het artistieke verleden, als zijn schepper vermeld.⁵⁰⁸

Het opvoeren van de Reus als relict van het glorieuze artistieke verleden van de stad was geen geïsoleerd geval maar paste in een volgehouden politiek van toe-eigening waarbij de revolutionaire bestuurders ook de artistieke traditie probeerden te integreren in hun vrijheidsboodschap. Meer bepaald werd aan de in het vooruitzicht gestelde heropleving van de handel een nieuwe bloei van de kunsten gekoppeld. De vrijheid van de Schelde zou de stad herstellen in haar commerciële én artistieke glorie. Het voornaamste middel waarmee deze boodschap werd overgebracht, was het kunstonderwijs. In Antwerpen had dit plaats aan de aloude Academie. Deze

⁵⁰² SAA, MA 1074A, Fête de la fondation de la République, nr. 1.

⁵⁰³ Over de vermenging van artistieke traditie en lokale identiteit in de Zuidelijke Nederlanden, zie: C. Loir, *L’émergence des beaux-arts en Belgique. Institutions, artistes, public et patrimoine (1773-1835)* (Brussel, 2004) 98.

⁵⁰⁴ Balis, ‘Het lot’, 115-127.

⁵⁰⁵ Zie hierover: A. Van Ruysssevelt, *De roem van Rubens* (Antwerpen, 1977).

⁵⁰⁶ Van Strien, *De ontdekking*, 187-210.

⁵⁰⁷ Balis, ‘Het lot’, 115-127.

⁵⁰⁸ SAA, MA 1074A, Fête de la fondation de la République, nr. 1², Programma van het feest van 1 vendémiaire jaar IV.

vermaarde kunstenschool was de plek bij uitstek waar de herinnering aan de artistieke hoogtijdagen in ere werd gehouden. Ze was in 1663 opgericht door David Teniers de Jonge in de schoot van het Sint-Lucasgilde, waarvan alle grote meesters lid waren geweest.⁵⁰⁹ De locatie van de schildersschool was vol symboliek. Haar lokalen bevonden zich op de oostelijke galerij van de Beurs waar door de teruglopende handelsactiviteiten plaats was vrijgekomen.⁵¹⁰

De meest representatieve ruimte van de instelling, de Schilderszaal, was een met artistieke herinneringen beladen plek. Aan de muren prijkte een uitgebreide collectie schilderijen van Antwerpse meesters, onder wie Metsijs, Rubens en Jordaens. Ook de lederen armstoel die Rubens in 1633 had laten maken ter gelegenheid van zijn aanstelling tot deken van het Sint-Lucasgilde was er te bezichtigen.⁵¹¹ Borstbeelden gemaakt door beroemde beeldhouwers als Artus Quellinus en Willem Kerrix herdachten de weldoeners van de instelling.⁵¹² Allegorische plafonddukken door Theodoor Boeijermans en Jacob Jordaens verheerlijkten de Antwerpse school.⁵¹³ Ook hier was het handelsverleden niet veraf: aan de voeten van de personificatie van Antwerpen als voedster der kunsten penseelde Boeijermans een liggende Scaldis met hoorn des overvloeds. Eén van de stukken van Jordaens was dan weer getiteld: 'Nijverheid en handel bevorderen de bloei van de kunst'. Het geheel van de plafonddecoratie drukte de innige verstrengeling van handel en kunsten te Antwerpen uit.⁵¹⁴

Theodoor Boeijermans, *Antwerpen als voedster der kunsten* (1665).

⁵⁰⁹ F.J. van den Branden, *Geschiedenis der Academie van Antwerpen* (Antwerpen, 1867) 1-32.

⁵¹⁰ R.A. d'Hulst, 'Jacob Jordaens en de Schilderskamer van de Antwerpse Academie', *Jaarboek van het Koninklijke Museum voor Schone Kunsten* (1967) 132; T. de Paepe, 'Une place pour les commedies...'. *De relatie tussen inrichting, repertoire en gebruik van de Antwerpse theatergebouwen tussen 1610 en 1762* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011) 407.

⁵¹¹ In de achttiende eeuw mochten bezoekers en toeristen er tegen betaling in plaatsnemen. Van Strien, *De ontdekking*, 195.

⁵¹² De Paepe, *Une place*, 473-486.

⁵¹³ d'Hulst, 'Jacob Jordaens', 133; Van der Stock, *Antwerpen*, 150. Zie ook de virtuele reconstructies van Beurs en de Schilderszaal in: De Paepe, *Une place*, 457-557.

⁵¹⁴ d'Hulst, 'Jacob Jordaens', 146.

In 1794, kort na de tweede intocht van de Franse troepen, zag de Academie zich verplicht om haar activiteiten te staken wegens het wegvallen van inkomsten.⁵¹⁵ Samen met alle andere stichtingen en instellingen van het oude regime leek ze gedoemd tot een roemloze ondergang. De school genoot echter de speciale belangstelling van de Antwerpse commissaris van het Directoire Dargonne. De voormalige dansmeester was een amateurschilder, organiseerde toneelvoorstellingen en was actief in de aan de Academie verbonden Maatschappij ter Aanmoediging der Schone Kunsten.⁵¹⁶ De schone kunsten en het lokale kunstpatrimonium vonden in hem een vurige verdediger. Zo verzette hij zich met hand en tand tegen de door het departementsbestuur geplande afbraak van de kathedraal. In de plaats daarvan wilde hij het gebouw omvormen tot een nationaal museum.⁵¹⁷ Ook spande hij zich in voor de terugkeer van (ten minste een deel van) de schilderijen die kort na de tweede Franse inval waren opgeëist en naar Parijs gevoerd.⁵¹⁸ Vanaf 1794 ijverde hij in samenwerking met voormalige leraren van de Academie en leden van de kunstmaatschappij voor de heroprichting van de aloude kunstschool. In 1796 werden hun inspanningen beloond door het oprichtingsbesluit van het stadsbestuur met de goedkeuring van het departement. Dargonne trad op als speciaal commissaris van wat nu de *Ecole spéciale de peinture, sculpture et architecture* heette.⁵¹⁹

De commissaris werd bij zijn inspanningen niet alleen gedreven door een oprechte bekommernis voor de schone kunsten maar begreep ook de politieke voordelen van het beschermen van de Antwerpse kunsttraditie. Daarop wijzen de argumenten waarmee hij en de andere leden van het stadsbestuur de hogere besturen trachtten te overtuigen van het belang van de heroprichting van de school. Om te beginnen werd in deze petitie en brieven het belang benadrukt van de Vlaamse en vooral Antwerpse school voor de ontwikkeling van de schilderkunst. Toen de heropgerichte school in 1798 met sluiting werd bedreigd, schreef de *municipalité* aan het departementsbestuur: ‘L’existence de cette école (...) remonte à plus de 225 ans. (...) elle prit bientôt un plus grand essor et devint le berceau de l’école flamande dont elle est encore le soutien. L’on vit sortir de son sein cette foule de peintres fameux qui ont illustré ce pays’.⁵²⁰ Het behoud van deze vermaarde instelling was in het belang van de Kunst.

Dat deze schitterende bloei der kunsten had plaatsgehadt tijdens een periode van ‘despotisme’ werd voorgesteld als een paradox. Net als handel zou ware kunst enkel

⁵¹⁵ Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 61.

⁵¹⁶ Génard, *Le Projet*, 7; Lampo, ‘Een tempel’, 11; Prims, ‘Citoyen Dargonne’, 294-301; F.J. van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool* (Antwerpen, 1883) 1285.

⁵¹⁷ Génard, *Anvers*, 336; Idem, *Le Projet*, 13.

⁵¹⁸ Zie hierover: C. Piot, *Rapport à Mr. le Ministre de l’Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815* (Brussel, 1883); G. Schmook, *Hoe Teun den Eyerboer in 1815 sprak tot de burgers van Antwerpen of het aandeel van de Rubens-viering in de wording van het Vlaams bewustzijn* (Antwerpen, 1942); J. van den Nieuwenhuyzen, *Antwerpse schilderijen te Parijs (1794-1815)* (Antwerpen, 1962).

⁵¹⁹ Van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool*, 1288.

⁵²⁰ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K 439B 5, petitie van de *administration municipale* gedateerd 28 nivôse jaar VI.

onder een vrij regime floreren. Volgens Dargonne wees de steun die monarchen in het verleden aan kunstenaars hadden verleend meer op hun ijdelheid dan op hun ware liefde voor de schone kunsten.⁵²¹ Het hoefde dan ook niet te verbazen dat de schitterende vlam van de Vlaamse school sinds geruime tijd zwakker was gaan branden. De Academie was al lang niet meer de kweekvijver van wereldvermaarde talenten die ze was geweest in Rubens' tijd. Regeneratie was dringend nodig en zou worden gebracht door de Franse Republiek: 'aujourd'hui que le feu créateur de la liberté ravive par sa chaleur bienfaisante, toutes les parties du corps social, le mérite et le talent sortant de leurs tombeaux, vont reprendre enfin la place, qu'avaient usurpée sur eux l'orgueil et l'ignorance'.⁵²²

De aanvragers speelden in op het belang dat door de politieke klasse in Parijs werd gehecht aan kunst als middel om de natie te regenereren. Dit moest gebeuren door de artistieke verheerlijking van de grote momenten en helden van de Revolutie en het uitbeelden van morele deugden en verheffende principes.⁵²³ Om de productie van dit soort werken te stimuleren, werden er op gezette tijden wedstrijden georganiseerd en aanmoedigingsprijzen uitgereikt.⁵²⁴ Ook de instellingen werden aangepakt. De Parijse *Académie Royale de Peinture et de Sculpture* werd in 1793 afgeschaft omdat ze in de ogen van de revolutionairen een instrument was in de handen van de monarchie.⁵²⁵ Op initiatief van de schilder David werd ze vervangen door de democratisch georganiseerde *Commune générale des arts*.⁵²⁶ Deelname aan de jaarlijkse Salon werd opengesteld voor iedereen. Dat de Parijse Academie na Thermidor opnieuw werd opgericht als onderdeel van het nieuwe *Institut National* moet de Antwerpse aanvragers hoopvol hebben gestemd.⁵²⁷

Het verhoopte effect van deze maatregelen op de kunstproductie bleef echter uit. Slechts een minderheid van de inzendingen voor de Salons bleek gewijd te zijn aan het verheerlijken van de Revolutie en haar helden.⁵²⁸ In Antwerpen werd het verlangen van de Parijse autoriteiten naar een eigentijdse historieschilderkunst op een subtiele manier uitgespeeld. Zo gebruikte Dargonne in een brief aan de minister voor Binnenlandse Zaken het volgende argument om financiële steun te verkrijgen voor de *école spéciale*: 'Il appartient sans doute à la Nation Française de relever cette école antique dans toute sa splendeur. Comment pourrait-on en effet transmettre à la postérité, ce que six ans de dévouement, de combats et d'actions heroïques,

---

⁵²¹ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K 439B 8, brief van de *administration municipale* gedateerd 2 mesidor jaar IV.

⁵²² Ibidem.

⁵²³ Leith, 'The idea', 33; Leroux, 'L'envers', 326.

⁵²⁴ Jourdan, *Les monuments*, 300; Reichardt, *Visualizing the Revolution*, 145.

⁵²⁵ F. Waquet, 'La Bastille académique', in: J.C. Bonnet (ed.), *La carmagnole des muses. L'homme de lettres et l'artiste dans la Révolution* (Parijs, 1988) 23.

⁵²⁶ Idzerda, 'Iconoclasm', 21; McClellan, *Inventing the Louvre*, 100-103.

⁵²⁷ Reichardt, *Visualizing the Revolution*, 134; F. Waquet, 'La Bastille', 32. Zie verder: Azouvi, *L'Institution*.

⁵²⁸ Leroux, 'L'envers', 328.

ont produits de sujets dignes de l’histoire, si les peintres manquoient’.⁵²⁹ Instellingen als de speciale school konden een belangrijke rol spelen bij de totstandkoming van propagandakunst.

Dat het Franse bestuur zich opwierp als erfgenaam van een kunstschool uit het ancien régime moet niet noodzakelijk als een paradox worden beschouwd. De republikeinse politieke klasse eigende zich uitdrukkelijk de culturele en artistieke overblijfselen van vroegere tijden toe.⁵³⁰ Edouard Pommier stelt dat het revolutionaire verlangen naar een breuk met de geschiedenis op cultureel vlak samenging met een streven naar continuïteit met het verleden.⁵³¹ Cultuur en vrijheid werden als loten van eenzelfde stam beschouwd. Het ideaalvoorbeeld van die intieme verbintenis was het oude Griekenland, waar vrijheid en kunst elkaar tot de grootst mogelijke ontplooiing hadden gevoerd. Als vrije samenleving meende de Franse Republiek zich daarom te kunnen opwerpen als de natuurlijke erfgenaam van alles wat voorgaande generaties aan kunst en cultuur hadden voortgebracht.⁵³² Van die gedachtegang getuigt de uitbouw van een ‘universeel’ kunstmuseum in het Louvre dat plaats moest bieden aan de topstukken van de westerse kunstgeschiedenis.⁵³³ Tegelijk paste de identificatie van Frankrijk als het thuisland van de schone kunsten in het opkomende nationalisme dat onder meer werd gedragen door een groeiende interesse in de eigen culturele erfenis.⁵³⁴ De Franse nationale superioriteit en het universalisme van de Franse vrijheidswaarden werden aangevoerd om de confiscatie van kunstschaten in door de Republiek veroverde gebieden te rechtvaardigen.⁵³⁵ De in het Louvre bijeengebrachte topstukken van de Italiaanse en Vlaamse scholen moesten mee hulde brengen aan het menselijk vermogen tot vrijheid dat door Frankrijk in ere was hersteld en werd uitgedragen in de rest van de wereld.⁵³⁶

Dargonne en de zijnen benadrukten dat het herstellen van de aloude Academie een hoogst efficiënt middel was om op lokaal vlak steun te verwerven voor de Franse aanwezigheid. Liefde en talent voor schilderkunst waren de Antwerpenaren ingeboren, zo werd keer op keer gesteld. Het artistieke verleden van de stad was hen zeer lief. Het sluiten van de schilderschool in 1794 vond Dargonne daarom een grote vergissing.⁵³⁷ De Republiek moest zich juist opwerpen als de beschermster der kunsten. Het zou

---

⁵²⁹ Brief van Dargonne, gedateerd 11 floréal jaar V. Gepubliceerd in: Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 127. Hetzelfde argument werd door het stadsbestuur gebruikt in een brief aan de departementale overheid in 1796. Zie: RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439B8, brief gedateerd 2 messidor jaar IV.

⁵³⁰ Poulot, *Surveiller*, 126-188.

⁵³¹ Pommier, *L’art de la liberté*, 157.

⁵³² McClellan, *Inventing the Louvre*, 116; Pommier, *L’art de la liberté*, 159.

⁵³³ Haskell, *History*, 248.

⁵³⁴ Poulot, *Surveiller*, 210-321.

⁵³⁵ Pommier, *L’art de la liberté*, 218.

⁵³⁶ Jourdan, *Les monuments*, 354; Poulot, *Surveiller*, 217.

⁵³⁷ Brief van Dargonne, gedateerd 11 floréal jaar V. Gepubliceerd in: Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 127.

haar geliefd maken in een land waar de kunsten hoog aangeschreven stonden en dat dankzij de heropening van de Schelde weldra zijn glorietijd zou herbeleven. Het herleven van handel en kunst zou de voordelen van de vrijheid boven het despotisme duidelijk maken aan de inwoners: 'il s'agit de prouver à ces contrées que les français, amis des arts, les cultivent autant que les tirans les négligent; il s'agit d'embellir une commune que son heureuse situation, la beauté de son port, et la liberté de l'escaut, destinent à devenir, dans peu d'années, l'entrepôt général du commerce de l'Europe'.⁵³⁸

In het publieke discours rond de schilderschool werd inderdaad sterk ingezet op dit thema. Vooral de jaarlijkse prijsuitreikingen boden de autoriteiten de gelegenheid om zich op te werpen als de beschermers van de Antwerpse artistieke erfenis. Sinds de instelling van de jaarlijkse prijskampen in 1744 al hadden deze ceremonies een politiek karakter. De prijzen werden uitgereikt in naam van keizerin Maria Theresia, landvoogd Karel van Lotharingen en keizer Frans I.⁵³⁹ De Antwerpse schout bedeede de erepenningen waarop de desbetreffende vorst in vol ornaat stond afgebeeld. Het beoefenen van de schilderkunst, respect voor het glorieuze artistieke verleden van de stad en bevestiging van het stedelijke en Oostenrijkse gezag kwamen in de ceremonie plechtig samen.

Het revolutionaire stadsbestuur onderkende de ideologische mogelijkheden van de artistieke erfenis en zocht daarom aansluiting bij de traditie van de prijsuitreikingen. Net als tijdens het ancien régime werden er negen medailles uitgereikt aan leerlingen uit verschillende kunsttakken. Uit een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken blijkt dat Dargonne het aantal prijzen eigenlijk wilde terugbrengen tot dat van de Academie van Parijs, maar hij oordeelde dat het verstandiger was om voorlopig de traditie te respecteren: 'Le nombre de médailles n'a point été diminué parce qu'il étoit antérieurement fixé, et qu'il eut été impolitique à l'Administration d'innover à cet égard'.⁵⁴⁰ Aan de plechtigheid werd ruchtbaarheid gegeven door op voorhand het programma te verspreiden en naderhand een verslag te laten afdrucken in de krant. In de aankondiging van de eerste editie in 1797 gaf het stadsbestuur duidelijk aan dat het door het belonen van de beste leerlingen tegemoet wilde komen aan het kunstgevoel van de Antwerpenaren: 'La Commission Municipale du canton d'Anvers, ayant pénétré les intentions de ses Concitoyens et administrés, voulant, en leur nom, donner une preuve de l'intérêt que lui inspirent les beaux arts'.⁵⁴¹ Het wilde hen steunen in hun betrachtting om glorie te verwerven in de voetsporen 'des Rubens, des Van Dyck, des Janssens etc. leurs illustres Compatriotes'.

Op de ochtend van 9 april begaven de verzamelde burgerlijke en militaire autoriteiten zich onder begeleiding van fanfaremuziek naar de Schilderskamer. In die aloude erezaal, omringd door de werken van illustere grootmeesters, werden de

⁵³⁸ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K 439B 5, petitie van de *administration municipale* gedateerd 28 nivôse jaar VI.

⁵³⁹ *Gazette van Antwerpen*, 20 maart 1794 en Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 55.

⁵⁴⁰ Brief van Dargonne, 11 floréal jaar V. Gepubliceerd in: Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 127.

⁵⁴¹ SAA, AR, PK 2884, nr. 1632, programma van 17 germinal jaar V.

leerlingen tot vlijt en emulatie aangemoedigd ‘ten eynde van in te volgen de Voetstappen der Nederlandsche Konsthelden, en te handhaven den ouden Roemglans der Antwerpsche School’.⁵⁴² Tegelijkertijd werd de artistieke erfenis in verband gebracht met het republikeinse gedachtegoed. Franse vlaggen sierden de muren van het lokaal. De zilveren medailles hingen aan driekleurige linten en droegen als opschrift: ‘La République Française, protectrice des arts’.⁵⁴³ Ze werden samen met een lauwerkrans uitgereikt door leden van de *municipalité* in vol ornaat. Hoe subtiel de toe-eigening kon zijn, blijkt uit de opgave voor de prijsvraag van de architectuurstudenten. Die betrof het volgens de regels van de antieke bouwkunde ontwerpen van een tempel van de Rede op een achthoekig grondplan en voorzien van passende versieringen.⁵⁴⁴ De onderliggende boodschap was duidelijk: de heropbloei van de oude Antwerpse kunsttraditie zou gestoeld zijn op republikeinse principes.

Het voortbestaan van de heropgerichte kunstschool kwam echter al snel in gevaar. Op 22 april 1797 werd in Antwerpen een *école centrale* geopend in het vroegere klooster van de ongeschoeide karmelieten.⁵⁴⁵ Het opzetten van een netwerk van centrale scholen maakte deel uit van het postthermidoriaanse educatieve offensief.⁵⁴⁶ Er diende een republikeinse elite te worden opgeleid die zich zou ontwikkelen tot trouwe steunpilaar van het regime. Het probleem was dat ook aan de centrale scholen tekenles werd gegeven en dat de wet van 3 brumaire jaar IV (25 oktober 1795) bepaalde dat de scholen geen concurrentie mochten ondervinden.⁵⁴⁷ Aparte kunstscholen waren enkel toegelaten onder de vorm van een *école spéciale de peinture*, waarvan er in de hele Republiek slechts zes werden opgericht. Ondanks lobbywerk bij de minister behoorde Antwerpen niet tot de gelukkige steden die zo’n school mochten verwelkomen.⁵⁴⁸ Om te vermijden dat de stedelijke speciale school voor schilder- en beeldhouwkunst en architectuur moest worden opgeheven, werd besloten om haar *pro forma* met de centrale school samen te voegen.⁵⁴⁹ De twee scholen bleven naast elkaar functioneren, zij het onder eenzelfde naam en met aan het hoofd Willem Herreyns (1743-1827), de tekenleraar van de centrale school.⁵⁵⁰

Ook aan de centrale school werd het Antwerpse kunstverleden overigens in ere gehouden. Bij de opening ervan in 1797 droeg de leraar letteren Arbeltier een lofdicht voor ter verheerlijking van de verschillende vakken die er werden onderwezen. Aanbeland bij de schone kunsten, riep hij de roem van Rubens in:

⁵⁴² *Gazette van Antwerpen*, 25 germinal jaar V.

⁵⁴³ *Ibidem*.

⁵⁴⁴ *Ibidem*.

⁵⁴⁵ Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 70.

⁵⁴⁶ Baczko, ‘Le tournant culturel’, 17; Jainchill, *Reimagining Politics*, 76.

⁵⁴⁷ Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 74.

⁵⁴⁸ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439B4.

⁵⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁵⁰ Lampo, *Een tempel*, 11; Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 75. Over Herreyns: K. Callens, *Willem Jacob Herryens (1743-1827). Een monografische benadering* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1998).

*Et toi qui fit fleurir cette riche cité
Toi, Rubens, dont le nom vivra dans tous les âges
De tes concitoyens reçois les purs hommages
Et les tributs qu'on doit à l'immortalité.*⁵⁵¹

Opnieuw werden het handelsverleden en de kunstroom van Antwerpen in één adem genoemd. Die verheerlijking van de lokale geschiedenis is des te interessanter omdat er in het geschiedenisonderricht aan de centrale school helemaal geen aandacht aan werd besteed. In zuivere revolutionaire geest bleef het geschiedenisonderwijs er beperkt tot de klassieke Oudheid en het werk van verlichte auteurs zoals Claude-François-Xavier Millot (1726-1785) die de voortgang van de menselijke geest in de geschiedenis bestudeerden.⁵⁵² Tussen het door de lokale autoriteiten ontwikkelde historische discours en de aan de leerlingen onderwezen revolutionaire geschiedvisie bestond dus een belangrijke discrepantie.

Maar vooral Willem Herreyns hield het vuur van de Antwerpse school brandende. Hij staat bekend als de laatste belangrijke vertegenwoordiger van de barokke schilderkunst in de traditie van Rubens.⁵⁵³ In de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg die ook in Antwerpen grote concurrentie te verduren van de modieuzere neoklassieke stijl, met Andries Cornelis Lens (1739-1822) als vaandeldrager.⁵⁵⁴ Terwijl Dargonne, ondanks zijn veelvuldige beroep op de erfenis van de Antwerpse school, aan de *école spéciale* het neoklassieke idioom van Jacques-Louis David propageerde, bleef Herreyns zijn leerlingen in de kunst van Rubens onderwijzen.⁵⁵⁵

Hij beschikte bovendien over een uitgebreide collectie studiestukken. Toen in 1797 de inboedels van de gesloten kerken en kloosters en afgeschafte instellingen openbaar werden verkocht, wierp hij zich op als verdediger van het kunstpatrimonium.⁵⁵⁶ Hij werd benoemd in de commissie die het kunstbezit van de gesloten bedehuizen en stichtingen moest inspecteren en de interessantste stukken eruit selecteren. Op termijn was het de bedoeling om met deze collectie een nationaal museum in te richten, dat Dargonne wilde onderbrengen in de kathedraal. In afwachting werd ze opgeborgen in het voormalige klooster der ongeschoeide karmelieten waar de stukken van pas kwamen als lesmateriaal. Herreyns slaagde er zelfs in om enkele schilderijen terug te krijgen die in 1794 waren opgeëist.⁵⁵⁷ Het Louvre kampte immers met plaatsgebrek en een deel van de schilderijen zou naar provinciale musea worden gestuurd. Herreyns

⁵⁵¹ SAA, AR, PK 2885, nr. 1874, *Discours prononcé à l'ouverture de l'Ecole Centrale du Département des deux Néthes*. Over Arbeltier, zie: Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 597.

⁵⁵² Meirlaen, 'Reaping the Harvest', 272.

⁵⁵³ Lampo, 'Een tempel', 10; Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 59.

⁵⁵⁴ Lampo, 'Een tempel', 10; Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 56.

⁵⁵⁵ Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 59.

⁵⁵⁶ Van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool*, 1292; H. Vlieghe, 'De voorgeschiedenis tot 1816', in: L. de Jong e.a. (eds.), *Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. Een geschiedenis 1810-2007* (Oostkamp, 2008) 19.

⁵⁵⁷ Van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool*, 1297.

kreeg het van de minister van Binnenlandse Zaken gedaan dat twee doeken van Rubens in de pedagogische verzameling van de centrale school terecht kwamen.

Ten gevolge van de samenvoeging van beide instellingen konden de prijuitreikingen niet langer in de Schilderszaal plaatsvinden. De ministeriële instructies voor het vieren van het feest van de Jeugd schreven voor dat de prijsuitreikingen van de centrale scholen als onderdeel van het feest moesten plaatsvinden in de tempel.⁵⁵⁸ Het plechtig belonen van ijver en talent werd gezien als een ideale manier om de jongeren aan te zetten tot het nastreven van een republikeinse moraal.⁵⁵⁹ Nergens kon dit beter gebeuren dan in de tempel, die in alles de republikeinse waarden incarneerde.⁵⁶⁰ De verandering van locatie bracht het republikeinse ceremonieel nadrukkelijker op de voorgrond, maar nam niet weg dat de Antwerpse kunstroom een belangrijk element bleef bij de uitreikingen. Alvorens zich in plechtige stoet naar het stadhuis te begeven, verzamelden de leerlingen en leraren in de Schilderszaal. Tijdens de editie van 1798 verwees de secretaris van de school Jacob Van der Sanden in zijn redevoering over compositie uitdrukkelijk naar de behandeling van deze kwestie door Rubens.⁵⁶¹ 's Avonds werden de winnaars getraakteerd op een gratis theatervoorstelling, gevolgd door feestelijke gezangen die eindigden 'met den lof der vermaerde School van Antwerpen, en uytdrukkende den roem van Rubens'.⁵⁶²

Net zoals het handelsverleden werd de artistieke erfenis van de stad door de revolutionaire bestuurders toegeëigend en geïntegreerd in hun bevrijdingsboodschap. Als reden daarvoor verwezen ze naar het hoge aanzien waarin deze traditie stond bij de inwoners. Door handig in te spelen op deze gevoeligheden kon de Republiek zichzelf en haar principes bij hen in een positief daglicht stellen. Opnieuw kwam er een opmerkelijke vermenging tot stand van verschillende temporele uitgangspunten. Hoewel de Revolutie in principe een terugkeer nastreefde naar de menselijke natuurtoestand, zou ze op artistiek vlak een herleving brengen van een schilderschool die haar hoogtijdagen had gekend onder het ancien régime (en meer bepaald tijdens de Contrareformatie). Het streven naar een herstel van de Antwerpse kunstroom was dan ook sterk verbonden met het verlangen naar heropleving van de handel. De herleving van beide zou zorgen voor een terugkeer van de Antwerpse glorie

⁵⁵⁸ SAA, MA 1075A, bundel 'fête de la Jeunesse', rondzendbrief van minister de Neufchâteau van 17 ventôse jaar VII.

⁵⁵⁹ Enhus, 'En de tiende dag', 151; Vovelle, *Les métamorphoses*, 235.

⁵⁶⁰ Nochtans reikte de centrale school haar prijzen in het jaar VII uit op het feest van de Ouderlingen (dat daar volgens de ministeriële instructies eveneens geschikt voor was). Vermoedelijk waren daar ook de prijzen bij voor de leerlingen die aan de centrale school teken- en schilderlessen volgden. In het proces-verbaal van de prijsuitreiking aan de leerlingen van de speciale school worden zij immers niet vermeld. Zie: M. Gouget-Deslandres, *Discours prononcé par le citoyen Gouget-Deslandres, Président de l'Administration Municipale d'Anvers, Au Temple de la Loi, le 10 Germinal an 7, après la distribution des Prix déferés aux Elèves de l'Ecole de Dessin & d'Architecture, & à l'occasion de la Fête de la Jeunesse* (Antwerpen, 1799. Exemplaar in: SAA, AR, PK 2890, nr. 2345) en RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L87B4 en B10.

⁵⁶¹ *Gazette van Antwerpen*, 13 germinal jaar VI.

⁵⁶² Ibidem.

van de zestiende en zeventiende eeuw onder het beschermend oog van de Franse Republiek.

Overigens was het streven naar een herleving van de Vlaame school, net als de herleving van het handelsverleden, een oudere idee die door de revolutionairen werd overgenomen. Ondanks de trots op de artistieke erfenis van de Zuidelijke Nederlanden, die vaak sterk in de lokale identiteit verankerd zat, heerste er in de tweede helft van de achttiende eeuw een gevoel van malaise. De eens zo glorierijke Vlaamse school heette in verval te zijn en diende door eigentijdse initiatieven nieuw leven te worden ingeblazen.⁵⁶³ Die idee is bijvoorbeeld sterk aanwezig in de hervormingsvoorstellen die landvoogd Karel van Lotharingen in 1766 lanceerde voor de academies van Antwerpen en Brussel. Het probleem was de 'mediocriteit' van de eigentijdse kunstproductie in vergelijking met die van de 'overtreffende Geesten' die de Nederlanden hun kunstroom hadden bezorgd. Er werd geklaagd over 'die soorte van verdoovinge ende verswackinge, waer in men de alhier soo achtbare Konsten allengskens met deirenisse heeft sien vallen'.⁵⁶⁴ Net als op het gebied van de handel heerste er in artistieke kringen een verlangen naar het herleven van de oude glorie. De revolutionaire bestuurders in Antwerpen speelden daar door hun patronage van de vroegere Academie handig op in.

De vergelijking met Brussel valt op dit vlak mager uit. Ook in de voormalige hoofdstad bestond een Academie voor tekenkunst. De instelling was aan het begin van de achttiende eeuw onder stedelijke voogdij opgericht door een aantal ambachtsdekens. Na een crisis in de jaren 1760 werd ze hervormd en onder bescherming geplaatst van landvoogd Karel van Lotharingen.⁵⁶⁵ Het Rubensiaanse ideaal en de erfenis van de Vlaame school waren er net als elders in de Zuidelijke Nederlanden de artistieke norm. Tijdens de Franse periode slaagde ze er langer dan haar Antwerpse evenknie in om de lessen met privégeld verder te zetten, tot ook zij noodgedwongen de deuren sloot. Vermoedelijk gebeurde dit in 1797 als gevolg van de invoering van de wet op de centrale en speciale scholen.⁵⁶⁶ Van overheidspatronage of pogingen tot heroprichting door het stadsbestuur is geen spoor. Wel werden de prijsuitreikingen van de school ook in Brussel gecombineerd met de viering van het feest van de Jeugd, tenminste wat de editie van 1796 betreft.⁵⁶⁷

Ook lobbyden het stads- en departementsbestuur in 1797 bij de centrale overheid voor de oprichting van één van de zes speciale scholen voor kunstonderwijs in de stad. Daarbij werden dezelfde beweegredenen aangehaald als in Antwerpen. In een brief

⁵⁶³ Loir, *L'émergence*, 96.

⁵⁶⁴ SAB, IP, 84, Académie royale des Beaux-Arts, nr. 3, 'Académie de peinture, sculpture'.

⁵⁶⁵ G. Mayer, 'Histoire de l'Académie de Bruxelles et évolution de son enseignement', in: Gemeentekrediet van België, *Académie royale des beaux-arts de Belgique. 275 ans d'enseignement* (Brussel, 1987) 21-37.

⁵⁶⁶ Mayers stelling dat de Academie in 1794 de deuren sloot is in ieder geval onjuist. In 1797 wist het departementsbestuur immers nog te melden dat de school in dat jaar ondanks financiële problemen aan honderden leerlingen onderwijs verstrekke. Zie: RAB, Departement van de Dijle, nr. 4783, bundel 'Academie', brief van 16 pluviöse jaar V en SAB, IP, 85, 'Académie de Bruxelles'.

⁵⁶⁷ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4661, bundel 1, brief van 7 germinal jaar V.

aan de minister stelde het departementsbestuur dat het patroneren van de kunsten de populariteit van de Republiek ten goede zou komen: ‘ils [de inwoners] se souviennent avec enthousiasme de la gloire que ces contrées ont eu dans les arts, et ils verront avec reconnaissance que leur réunion à la République adoucit, en relevant les arts, les maux inséparables de la révolution’.⁵⁶⁸

Op het eerste gezicht had deze poging succes want in zijn antwoord liet de minister weten in Brussel een speciale school te willen oprichten.⁵⁶⁹ Verder werd er van deze geplande school echter niets meer vernomen. Meer nog, twee jaar na de sluiting van de Academie klaagden enkele voormalige leraren bij het departementsbestuur over het gebrekkige niveau van het kunstonderwijs in het departement.⁵⁷⁰ Ze pleitten ervoor om hetzij het vakkenpakket van de centrale school uit te breiden, hetzij de oude Academie opnieuw op te richten. Voor dit laatste voorstel verwezen ze naar het geslaagde Antwerpse voorbeeld. De gevraagde heroprichting was volgens de leraren in het belang van het beschermen van de Vlaamse school. Of de klacht leidde tot wijzigingen aan het curriculum van de centrale school is niet bekend. In de bewaard gebleven verslagen van prijsuitreikingen is er van verwijzingen naar het artistieke verleden geen spoor. De heroprichting van de Academie kwam er pas in 1800 onder het Consulaat.

Herkenbaarheid, lokaal verleden en ‘esprit public’

Het discours van de lokale Antwerpse autoriteiten met betrekking tot de geschiedenis van de stad week sterk af van de klassieke revolutionaire geschiedvisie. Hoewel ook in Antwerpen de Revolutie als een breuk met het verleden en een terugkeer naar de natuurtoestand werd gepresenteerd, gaven de lokale autoriteiten een heel andere invulling aan dat model. De stedelijke geschiedenis van het ancien régime werd niet verworpen als een periode van degeneratie en despotisme maar selectief toegeëigend en in de revolutionaire vrijheidsboodschap geïntegreerd. De Revolutie zou geen terugkeer betekenen naar een voorhistorische toestand maar de herleving brengen van een welbepaalde periode uit de stedelijke geschiedenis.

Dit specifieke historische discours week af van de revolutionaire orthodoxie én van het discours over de Belgische geschiedenis als geheel. Uit de vorige hoofdstukken bleek immers dat de Belgische geschiedenis, ondanks het opstandige karakter van de Belgen, werd verworpen als een periode van onvrijheid en despotisme. De enige ware vrijheid had geheerst in het oerverleden toen Belgen en Fransen in vrijheid verenigd leefden. Toch kwamen beide interpretaties vaak voor bij dezelfde redenaars en soms zelfs in één en dezelfde redevoering. Kennelijk waren een despotische algemene geschiedenis en een vrij lokaal verleden toch niet zo onverenigbaar. Het is overigens niet zo dat enkel de lokale Antwerpse autoriteiten zich in positieve zin uitlieten over

⁵⁶⁸ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4783, bundel ‘Academie’, brief van 16 pluviöse jaar V.

⁵⁶⁹ RAB, Departement van de Dijle, nr. 4783, bundel ‘Academie’, brief van 24 germinal jaar V.

⁵⁷⁰ Ibidem, petitie aan het departementsbestuur.

het stedelijke verleden. Ook nationaal commissarissen, volksvertegenwoordigers op missie en zelfs minister van Binnenlandse Zaken Bénézech verwezen in boodschappen aan het Antwerpse publiek naar het herleven van de glorie-dagen. Wat verklaart deze merkwaardige dubbelheid in de behandeling van het verleden? Welke motivatie schuilde erachter en hoe typisch was het Antwerpse geval voor de geschiedenispolitiek in de verenigde departementen?

Hierboven werd al geargumenterd dat de toe-eigening van het lokale verleden voortkwam uit een verlangen naar herkenbaarheid. Daarop wijst in de eerste plaats de selectiviteit van het proces. Het lokale verleden werd zeker niet integraal gerehabiliteerd. Er werden gericht elementen uit geïsoleerd die met het revolutionaire gedachtegoed in verband konden worden gebracht. De Scheldehistorie was bij uitstek zo'n element vanwege de overeenkomstige temporele structuur met de revolutionaire interpretatie van de menselijke geschiedenis. Ook het integreren van traditionele stedelijke attributen van publieke vreugde zoals ommegangswagens in stoeten ter gelegenheid van revolutionaire feesten getuigt van die intentie. Het lokale verleden werd niet als *in se* waardevol beschouwd maar gebruikt als opstapje naar de revolutionaire principes.

Het revolutionaire discours over het lokale verleden bevatte dan ook vele stiltes. Over het uitzicht van het verondersteld vrije politieke regime van Antwerpen in de zestiende eeuw bleven de sprekers vaag. De contradictie met het gelijktijdige bestaan van een monarchaal systeem werd niet opgelost. Indien de revolutionairen eigenlijk de calvinistische stadsrepubliek van 1577-1585 in gedachten hadden, dan werd dit op geen enkele manier gespecificeerd. Ook de relatie tussen de veronderstelde zestiende-eeuwse politieke vrijheid en de verguisde constituties werd niet nader toegelicht. De revolutionairen besteedden enkel aandacht aan de delen van het verleden die voor hen bruikbaar waren.

Eigenlijk ligt hun behandeling van het lokale verleden daarmee in het verlengde van die van de algemene Zuid-Nederlandse geschiedenis. Zoals hierboven aan bod kwam, werd ook de aloude Belgische vrijheidsliefde toegeëigend en met het revolutionaire vrijheidsstreven in verband gebracht. Van hetzelfde principe getuigden de integratie van Bijbelcitaties in redevoeringen en het hergebruik van kerken, cultusvoorwerpen en betekenisvolle plekken in het ceremonieel. Enkel wat bruikbaar was voor de revolutionaire booschap, werd toegeëigend. Die doelgerichte selectie van herkenbare elementen zorgde voor een gelaagdheid in het revolutionaire historische discours. Zowel aan meer nationale als aan uitgesproken lokale sentimenten werd geappelleerd door een beroep te doen op specifieke historische thema's.

Het herkenbaar maken van de revolutionaire boodschap was van belang vanwege de beperkte publieke steun voor het revolutionaire bewind in de verenigde departementen. Die ontbeerde het niet enkel door zijn status als buitenlands veroveringsregime maar ook door de conservatieve gezindheid van een groot deel van de bevolking. Het gebrek aan steun blijkt onder meer uit de grote moeilijkheden die verbonden waren aan het invullen van de bestuurlijke en juridische kaders.⁵⁷¹

---

⁵⁷¹ Lenders, 'De aanhechting', 88.

Het personeelsverloop in de gemeentebesturen was bijzonder groot.⁵⁷² De personen die wel bereid werden gevonden, waren vaak weinig gemotiveerd of ontbeerden de juiste principes. De situatie in Antwerpen en Brussel kan worden ingeschat dankzij de rapporten die – aanvankelijk eens per decade, later maandelijks – werden opgesteld door de commissarissen van het Directoire. De commissarissen bij de gemeentebesturen rapporteerden aan de commissaris bij het departementsbestuur die op zijn beurt een rapport stuurde aan de minister van Binnenlandse Zaken. Er bleven rapporten bewaard van begin 1798 tot 1800.

Esprit public en *instruction public* waren in deze stukken belangrijke thema's. Ze geven een uitstekend beeld van de publieke stemming in beide steden en de pogingen die door de overheid werden ondernomen om haar te beïnvloeden. De rapporten laten weinig twijfel bestaan over het oordeel van de commissarissen over de publieke stemming. Dit gedeelte opende bijna onveranderlijk met een klaagzang: ‘l'esprit public est bien opposé à ce qu'il devoit être’, ‘l'esprit public ne fait absolument aucun progrès’, ‘l'esprit public loin de se purifier, se corrompt’, ‘il n'existe aucun esprit public dans ce département’.⁵⁷³

De publieke steun voor de Franse zaak werd door de commissarissen uiterst klein geacht. De bevolking bleef gehecht aan het oude regime en toonde zich allesbehalve meewerkend. De aangehaalde indicatoren waren velerlei. Nieuwe Franse wetten werden met de grootste tegezin en enkel onder dwang nageleefd. Het innen van de belastingen zorgde voor grote moeilijkheden. De inwoners toonden openlijke vreugde wanneer er nieuws kwam van Franse militaire nederlagen en bleven ostentatief weg van vieringen die overwinningen markeerden. De nieuwe kalender vond geen ingang. De tempelvieringen werden bijna uitsluitend bijgewoond door overheidsfunctionarissen, terwijl de autochtonen koppig vasthielden aan hun eigen ‘bijgelovige’ praktijken. Terwijl op de officiële rustdag *décadi* iedereen gewoon aan het werk bleef, werd de oude zondagsrust trouw gerespecteerd. De wet op de conscriptie stuitte op grote tegenstand. Anders dan op het platteland ontketende de conscriptiewet in de steden geen gewapende opstand, maar dat nam niet weg dat de onvrede nu en dan uitmondde in geweld. Daarvan getuigen de moord op *citoyen municipal* Roché en een schermutseling aan de Borgerhoutse Poort in Antwerpen waarbij twee Franse schildwachten het leven lieten.⁵⁷⁴

Als oorzaak van die grote tegenstand werd steeds hetzelfde probleem genoemd: de aanwezigheid van monniken en onbeëdigde priesters die onder de inwoners circuleerden en hen ophitsten tegen de Fransen. Als gevolg van een eeuwenlange regering door ‘fanatici’ stond de clerus in hoog aanzien bij de mensen, aldus de commissarissen. Toen in 1797 de meeste kerken werden gesloten als gevolg van de wet die de priesters verplichtte tot het afleggen van de eed van trouw aan de Republiek

⁵⁷² Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 360; Poulet, *Les institutions*, 182.

⁵⁷³ Respectievelijk: RAB, Departement van de Dijle, nr. 166, rapport van 9 messidor jaar VI; RAB, Departement van de Dijle, nr. 166, rapport van thermidor jaar VI; ANF, F1cIII Dyle, doos 4, rapport van 10 fructidor jaar VI; RAB, Departement van de Dijle, nr. 167, rapport van 10 fructidor jaar VI.

⁵⁷⁴ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, A139/95-97.

en haat voor het koningschap, doken velen van hen onder. Rijke burgers namen hen in huis en organiseerden er schuilkerken. Die ondergedoken priesters beschouwde de Franse administratie als de grootste bron van tegenkanting. De situatie verbeterde enigszins toen honderden onder hen naar het buitenland vluchtten om te ontsnappen aan deportatie naar de kolonies.⁵⁷⁵ Maar ook daarna bleek dagelijks dat vele inwoners verlangden naar 'leur prince et leur pontife' en dat ze de Franse aanwezigheid verafschuwden.

Om de publieke gezindheid te verbeteren, legden de commissarissen telkens weer de nadruk op het belang van goed, republikeins onderwijs. Het onderwijs aan de centrale scholen vertoonde grote mankementen. Niet alleen liet het lerarenkorps zeer te wensen over, bovendien was het leerlingenaantal minimaal. In Antwerpen telde men in 1798 een dertigtal leerlingen op een bevolking van vijftigduizend.⁵⁷⁶ In Brussel was de situatie niet veel beter. Ouders stuurden hun kinderen naar private scholen geleid door geestelijken of andere aanhangers van het ancien régime, uit angst dat hen op de officiële scholen de republikeinse leer zou worden bijgebracht. Met de lagere scholen was het zo mogelijk nog erger gesteld. Het enige officiële onderricht dat volgens de Antwerpse departementale commissaris Leveque enige bijval genoot, was dat aan de speciale school voor tekenkunde.⁵⁷⁷

Een andere manier om sympathie te wekken voor de republikeinse zaak waren de nationale feesten. Hoewel de commissarissen verzekerden dat ze hun best deden om die aantrekkelijk te maken, moesten ze toegeven dat het door geldgebrek allemaal niet veel voorstelde. Departementaal commissaris Mallarmé van het Dijledepartement stelde onomwonden: 'Qui a vu une de nos fêtes, les voit toutes. C'est toujours la même monotonie, aussi rien de si fastidieux, de si peu attrayant, pour le peuple'.⁵⁷⁸ Weliswaar werden de feesten aantrekkelijker gemaakt door het officiële gedeelte te laten volgen door ontspannende activiteiten. Zo waren er sportwedstrijden waarop mooie prijzen te winnen vielen, werden er danspartijen georganiseerd en gaven de theaters gratis voorstellingen. Op de *esprit public* scheen het echter allemaal weinig indruk te maken. De traditionele middelen om de bevolking voor zich te winnen, schoten te kort.

Departementaal commissaris Bruslé van het departement der Twee Neten ging zelfs zover om te opperen dat slechts Franse kolonisatie een oplossing kon bieden. Met een bijna etnologische blik schetste hij de inwoners van het departement als dwalende inboorlingen wier ontwikkeling vele eeuwen achter liep op die van de Fransen: 'Il faudra des années pour changer l'esprit des indigènes qui sont tellement attachés à leurs vieilles erreurs qu'ils ont conservé encore les anciennes idoles qui existaient avant l'établissement du christianisme. Le parti que le Gouvernement peut prendre, c'est

---

⁵⁷⁵ Stevens, *Vrijheid*, 131.

⁵⁷⁶ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 3, rapport van 20 vendmiaire jaar VII.

⁵⁷⁷ *Ibidem*. Ook in de centrale scholen van Luik en Brussel was tekenen het populairste vak. Zie: Loir, *L'émergence*, 121.

⁵⁷⁸ ANF, F1cIII Dyle, doos 4, rapport van 10 fructidor jaar VI.

de fonder comme les Romains des colonies françaises. Le commerce libre de l'Escaut attirera beaucoup de familles étrangères; les places à la nomination du Gouvernement données à des français y attireront leurs femmes et leurs enfans'.⁵⁷⁹

Het Franse bewind in België bevond zich daarmee precies in de situatie die Conway en Romijn beschrijven in hun boek over twintigste-eeuwse bezettingsregimes.⁵⁸⁰ Deze regimes beschikten noch over de publieke steun, noch over de dwangmiddelen om hun maatschappelijk project te realiseren. Dit was enkel mogelijk door het verwerven van een zekere mate van legitimiteit en de daaruit voortvloeiende medewerking van de bevolking. Een klassieke manier om die legitimiteitsbasis na te streven was volgens deze auteurs het teruggrijpen naar bestaande patronen van machtsuitoefening en politieke representatie.⁵⁸¹ De Antwerpse situatie beantwoordde aan die omschrijving.

Het teruggrijpen naar herkenbare elementen uit de politieke cultuur van het ancien régime moest de acceptatie van de republikeinse boodschap vergemakkelijken. Zoals *citoyen municipal* Mesigh schreef in zijn motivatie om de wagen van de Reus te integreren in de stoet ter gelegenheid van de stichting van de Republiek: 'Cette statue qui a tant de fois servie à embelir les fêtes du fanatisme et de la royauté ne pourra-t-elle pas une seule fois servir à embelir la fête des Républicains?'.⁵⁸² Het beroep op het Scheldeverhaal als drager van de republikeinse bevrijdingsboodschap getuigde van dezelfde tactiek. Niet alleen moest het vooruitzicht op commerciële heropleving de Antwerpenaren gunstig stemmen, de parallelle tussen de Scheldegiedenis en de revolutionaire leer diende bovendien het vermogen tot identificatie bij de burgers te vergroten. Die intentie spreekt ook duidelijk uit de ietwat teleurgestelde vaststelling van departementaal commissaris Leveque dat de Scheldepolitiek niet de verhoopte uitwerking had op de gezindheid van de Antwerpenaren: 'Ils ne sont aucunement touchés des avantages que leur assure la libre navigation de l'Escaut, après laquelle naguère ils ne cessaient de soupir'.⁵⁸³

De toe-eigening van het lokale verleden door de republikeinse autoriteiten in Antwerpen paste dus in een op de lokale bevolking gerichte representatiestrategie. Die instrumentele benadering en het specifieke doelpubliek helpen om het verschil in behandeling te begrijpen tussen de algemene Zuid-Nederlandse en de Antwerpse geschiedenis. Het feit dat het openlijk gebeurde door bewindvoerders van verschillende bestuurlijke niveaus, tot de minister van Binnenlandse Zaken toe, geeft aan dat ze er zelf geen tegenstelling in zagen. Meer nog, er was zelfs enige ruimte voor een beleid dat was gericht op herkenbaarheid en lokale gevoeligheden. In zijn instructies voor het vieren van de nationale feesten uit 1797 droeg minister van Binnenlandse

⁵⁷⁹ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 3, decadair rapport van commissaris Bruslé (ongedateerd). Dezelfde etnologische reflex vond Mona Ozouf terug in rapporten over departementen in het oude Frankrijk. Zie: M. Ozouf, 'Passé, présent, avenir à travers les textes administratifs de l'époque révolutionnaire', in: Idem, *L'école de la France. Essais sur la Révolution, l'utopie et l'enseignement* (Parijs, 1984) 73.

⁵⁸⁰ Conway en Romijn, *The War for Legitimacy*.

⁵⁸¹ Idem, 'Political Legitimacy', 1-28.

⁵⁸² SAA, MA 1075A, Fête de la fondation de la République, nr. 1.

⁵⁸³ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 3, rapport van 20 vendémiaire jaar VII.

Zaken Bénézech de besturen expliciet op om zich niet te beperken tot de officiële voorschriften. Elke gemeente was vrij om een eigen programma op te stellen in de geest van wat het Directoire met dat specifieke feest beoogde. Bij het opstellen van die programma's moesten de gemeentebesturen 'consulter (...) les localités, les usages et les goûts de leurs administrés, sans sacrifier pourtant à leurs préjugés'.⁵⁸⁴ De feesten aanpassen aan de lokale context maakte dus expliciet deel uit van de ministeriële instructies.⁵⁸⁵

Dit beeld contrasteert sterk met de reputatie van de feesten als abstract en ontoegankelijk. In de literatuur is dit aspect tot dusver volledig onbelicht gebleven. Het toont aan dat lokale besturen over een behoorlijke marge beschikten voor het voeren van een gediversifieerd en gecontextualiseerd representatiebeleid. Uit het onderzoek van Mona Ozouf naar de decadaire en maandelijksse rapporten uit een hele reeks Franse departementen blijkt dat ze daar zelf vragende partij voor waren. De commissarissen pleitten voor een gematigde en voorzichtige werkwijze bij het republikaniseren van de Franse samenleving.⁵⁸⁶ Door de vernieuwingen stapsgewijs in te voeren en 'de oude vooroordelen' in de mate van het mogelijke te ontzien, wilden ze vervreemding bij de bevolking vermijden. Een dergelijk beleid vereiste weliswaar inspanning en investeringen. De restauratie van de vijf Antwerpse ommegangswagens was bijvoorbeeld een dure zaak, waarvoor het gemeentebestuur moest aankloppen bij het departement.⁵⁸⁷ Ook de speciale school voor schilderkunst werkte met gemeentelijke budgetten.⁵⁸⁸ Met voldoende goede wil kon een representatiebeleid worden ontwikkeld dat het publiek meer te bieden had dan de steriele abstractie van de revolutionaire beeldtaal en rituelen.

De relatieve rekkelijkheid van Bénézech maakte onder zijn opvolger François de Neufchâteau plaats voor meticuleuze uniformisering.⁵⁸⁹ De Neufchâteau, die de ministerpost met tussenpozen vervulde tussen 1797 en 1799, was een enthousiast pleitbezorger van nationale opvoeding.⁵⁹⁰ Hij vaardigde zeer precieze instructies uit voor het verloop van de feesten, waarin redevoeringen en decoraties tot in de details waren geregeld.⁵⁹¹ De bewegingsvrijheid van de lokale besturen werd daarmee ingeperkt.⁵⁹² Tot een uitdrukkelijk verbod op het integreren van elementen uit de lokale context kwam het echter niet. Het leidde er in ieder geval niet toe dat de ommegangswagens in Antwerpen aan de kant werden geschoven.

---

⁵⁸⁴ SAA, MA 1074B, Fêtes publiques, *Instruction sur la célébration des fêtes nationales* (27 ventôse jaar V).

⁵⁸⁵ Pergameni, *Le culte*, 36.

⁵⁸⁶ Ozouf, 'Passé, présent, avenir', 70.

⁵⁸⁷ SAA, MA 1074A, Fête de la fondation de la République.

⁵⁸⁸ Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 78.

⁵⁸⁹ Ozouf, *La fête*, 143.

⁵⁹⁰ Margairaz, *François de Neufchâteau*, 347-374.

⁵⁹¹ Enhus, 'En de tiende dag', 146.

⁵⁹² Pergameni, *Le culte*, 36.

Hoe typisch was nu het Antwerpse geval? De vergelijking met Brussel valt weinig evenwichtig uit. Ondanks het gebruik van identieke bronnenreeksen werd daar niet het minste spoor gevonden van verwijzingen naar het lokale verleden in het officiële discours. De kunstacademie werd er niet heropgericht. In redevoeringen of ceremonieel speelde het artistieke en stedelijke verleden geen enkele rol. De historiografie biedt evenmin vergelijkbare voorbeelden. In Leuven speelde het lokale verleden geen rol in de representatiepolitiek.⁵⁹³ Het is duidelijk dat de bewegingsruimte die bestond om de republikeinse politieke cultuur aan te passen aan de lokale context lang niet overal werd ingevuld. Waarom gebeurde dit in Antwerpen wel?

In de eerste plaats was de bevrijding van de Schelde een kwestie van bovenlokaal belang. De reële en symbolische impact ervan reikte tot ver buiten de Zuidelijke Nederlanden, ook al werd de Scheldehistorie in Antwerpen als een zuiver lokaal thema opgevoerd. De Franse beleidsmakers waren zich bewust van die wijde resonans. De Conventie hoopte met het gecontesteerde heropeningsbesluit dan ook niet enkel de Antwerpenaren te paaien maar voor het gehele gebied een bewijs te leveren van de revolutionaire *goodwill*. Ook in andere steden van het departement, zoals in Mechelen, en zelfs in verder weg gelegen plaatsen zoals Brussel of Leuven, werd in redevoeringen verwezen naar de weldadigheid van de heropening voor de Belgische departementen.⁵⁹⁴ Het initiatief tot de toe-eigening van het Scheldeverhaal lag dan ook niet bij het gemeentebestuur maar bij hogere politieke niveaus. Het plan voor de vrijmaking was ontsproten aan het brein van minister voor Buitenlandse Zaken Lebrun, die daarmee uitdrukkelijk de publieke opinie hoopte te beïnvloeden.⁵⁹⁵ Omdat Antwerpen als geen andere stad met de stroom werd vereenzelvigd, was het voor bewindvoerders ter plaatse een voor de hand liggend thema om mee aan de slag te gaan. Des te meer omdat de stad bekendstond als aartsconservatief en als een bolwerk van statisme.

Ten tweede leende het Scheldeverhaal zich inhoudelijk uitstekend tot toe-eigening in het revolutionaire discours. Beide verhalen vertoonden een overeenkomstige structuur. De revolutionaire bevrijdingsideologie liet zich met gemak projecteren op de Scheldehistorie. Het verlangen naar de heropleving van de schone kunsten kon daar aan worden gekoppeld. Beide waren onderling verbonden door het ideaalbeeld van Antwerpen als commerciële metropool en ‘voedster der kunsten’. In Brussel was hergebruik van het stedelijke verleden veel minder vanzelfsprekend. De geschiedenis van de stad werd getekend door haar positie als hofstad en hoofdstad der Nederlanden. In dit verhaal waren keizers, koningen en landvoogden de protagonisten. Ook de prominente rol van de stad in de Brabantse Omwenteling was niet bevorderlijk voor het gebruik van het stedelijke verleden in revolutionair discours.

Ten derde speelde de inbreng van specifieke bewindvoerders een doorslaggevende rol. De creatieve ruimte die de autoriteiten ter beschikking stond, diende ook daadwerkelijk te worden ingevuld. Lokale besturen beschikten vaak niet over precieze

---

⁵⁹³ Delsaerd, ‘Pedagogie en conformisme’, 234.

⁵⁹⁴ Ibidem, 234.

⁵⁹⁵ Howe, *Foreign Policy*, 114; Tassier, *Histoire*, 118.

instructies en moesten improviseren. Dat blijkt uit het feit dat de stadsbesturen van de bestudeerde steden bij elkaar te rade gingen en bruikbare ideeën kopieerden. Zo werd in Antwerpen het Brusselse tempelreglement overgenomen, terwijl men in Brussel een voorbeeld nam aan de heroprichting van de Antwerpse Academie. Persoonlijke gedrevenheid of een sterk idee konden in die omstandigheden het verschil maken. Zo was het hergebruik van de ommegangswagens er wellicht nooit gekomen zonder de inval van raadslid Mesigh. Het belang van motivatie en creativiteit bleek ook uit de klacht van commissaris Mallarmé van het departement van de Dijle dat het Brusselse gemeentebestuur zich onvoldoende inspande om de republikeinse feesten de moeite waard te maken. Onder het voorwendsel dat de middelen ontbraken, werd zijns inziens geen enkele poging ondernomen om de feesten interessant te maken voor de toeschouwers: 'Sous le prétexte que l'on n'a pas de fonds on supprime tout ce qui pourroit embellir et animer nos fêtes'.⁵⁹⁶ Ook kwam het in Brussel nooit tot de oprichting van een stedelijke *école spéciale* die de continuïteit met het artistieke verleden kon verzekeren. In Antwerpen was die heroprichting eveneens het gevolg van een grote persoonlijke gedrevenheid bij enkele actoren.

Om te bepalen hoe uitzonderlijk het Antwerpse geval precies was, is er behoefte aan bijkomend onderzoek. Zo valt het bijvoorbeeld niet uit te sluiten dat de positie van Brussel als hofstad meer dan elders het hergebruiken van de stedelijke geschiedenis in de weg heeft gestaan. Enkel de vergelijking met andere steden kan hieromtrent uitsluitsel brengen. Het voor dit onderzoek geanalyseerde materiaal suggereert dat de toe-eigening van het lokale Antwerpse verleden verregaand was in vergelijking met andere plekken in de verenigde departementen en in het oude Frankrijk. Hetzelfde materiaal toont echter aan dat deze verregaande toe-eigening geen anomalie was maar dat ze kon plaatsvinden binnen de grenzen van wat door de revolutionaire autoriteiten als ideologisch aanvaardbaar werd beschouwd. De bewegingsruimte om de politieke representatie aan te passen aan lokale omstandigheden was zowel in Frankrijk als de verenigde departementen groter dan veel historici denken. Die vaststelling is een nieuw gegeven dat richtinggevend moet zijn bij verder onderzoek.

Het belang van persoonlijke inbreng verklaart wellicht ook waarom de toe-eigening van elementen uit de traditionele politieke cultuur in Antwerpen zo willekeurig lijkt te zijn verlopen. Zo is het eigenaardig dat een regime dat lokale legitimiteit nastreefde door het toe-eigenen van het Scheldeverhaal wel het beeld van de Reus gebruikte, maar niet probeerde om zich te spiegelen aan de legendarische held Brabo. Nochtans lag een parallel tussen de mythische Romeinse Scheldebevrijder en het revolutionaire regime voor de hand. Verder telde de stedelijke wagenstal sinds 1765 een ommegangswagen die aanvankelijk de Maagd van Antwerpen en later de Griekse godin Pallas Athena verbeeldde. In de lokale traditie ging het beeld door voor de echtgenote van de Reus. In republikeinse optochten zou deze wagen uitstekend hebben kunnen dienen als een herkenbare incarnatie van de vrijheidsgodin.⁵⁹⁷ De Reuzin ging immers gekleed als

⁵⁹⁶ ANF, F1cIII Dyle, doos 4, rapport van 10 fructidor jaar VI.

⁵⁹⁷ Poffé, *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, 92.

een klassieke godheid, was gewapend met een piek en droeg een helm die bekroond werd door een haan. Voor de toe-eigening van het artistieke verleden was vooral de inbreng van commissaris Dargonne van belang. Zijn persoonlijke engagement was grotendeels verantwoordelijk voor de heroprichting van de Academie en de integratie van het stedelijke artistieke verleden in het officiële discours.

De figuur van Dargonne roept de vraag op in welke mate het gebruik van het lokale verleden in Antwerpen een zaak was van autochtone dan wel Franse actoren. Zoals gezegd kwam de initiële impuls tot de toe-eigening van het Scheldeverleden van bovenaf, met name van minister Lebrun. De eerste viering van de heropening van de stroom in Antwerpen in 1792 was gepland door generaal Dumouriez. Hij gaf de opdracht een eskader schepen naar de Antwerpse rede te sturen om er de vrijheid van de scheepvaart te verkondigen. Ook de redevoeringen uit de beginperiode tonen een grote Franse invloed. Het besluit om het Antwerpse jakobijnse genootschap *Club de la Liberté de l’Escaut* te noemen kwam van de Franse sansculot Verrières. Ook zijn openingsredevoering zette hij in het teken van de bevrijding van de stroom. Het meest verregaande voorbeeld van toe-eigening van de lokale geschiedenis tijdens de eerste bezettingsperiode kwam van nationaal commissaris Publicola Chaussard.⁵⁹⁸ In zijn redevoering voor de Antwerpse club ging hij uitgebreid in op het handelsverleden en stelde hij de zestiende eeuw voor als een tijdperk van democratie. Aanvankelijk kwam het initiatief tot de integratie van het lokale verleden in het revolutionaire discours dus van Franse zijde.

De meeste van deze Franse functionarissen beschikten niet over voorafgaande ervaring in de Zuidelijke Nederlanden. Naar de bronnen waar zij hun kennis over het Antwerpse handelsverleden aan ontleenden, kunnen we meestal slechts gissen. De omgang met de autochtone bevolking zal er in ieder geval toe hebben bijgedragen. Slechts in één geval, dat van Publicola Chaussard, bestaat er meer duidelijkheid. Chaussard, die actief was als literator en later bekendheid zou verwerven als kunstcriticus, had geen eerdere ervaring met België toen hij er in december 1792 heen werd gestuurd.⁵⁹⁹ Uit het boek dat hij nadien publiceerde over zijn missie, getiteld *Mémoires historiques et politiques sur la révolution de la Belgique et du pays de Liège*, blijkt dat hij beschikte over een gedegen achtergrondkennis van de Zuid-Nederlandse geschiedenis en historiografie.⁶⁰⁰ Naast Caesar en Tacitus vermeldde hij de klassieke werken over de geschiedenis van de Nederlanden van Patrice-François de Neny, Famiano Strada en Lodovico Guicciardini en Johan van den Sandes *Belgicarum historiarum epitome*. Bovendien citeerde hij uit een grote hoeveelheid historische bronnen zoals landscharters, verdragen en edicten, die hij onder meer putte uit het tijdens de Brabantse Omwenteling gepubliceerde *Réclamations des trois états du duché de Brabant sur les atteintes portées à leurs droits et lois constitutionnelles au nom de S.M.*

⁵⁹⁸ P. Chaussard, *Discours prononcé à la Société des Amis de la Liberté et de l’Egalité* (Antwerpen, 1793).

⁵⁹⁹ Régaldo, ‘Profil perdu’, 387.

⁶⁰⁰ Chaussard, *Mémoires*. Daarnaast toonde hij zich op de hoogte van de klassieke Verlichtingsliteratuur, waaronder het werk van Rousseau en Raynal, en gebruikte hij de geografische werken van Anton Friedrich Büsching en Jean d’Audiffret.

Joseph II (1787). Ook een eigentijds polemisch geschrift zoals het *Discours sur l'Escaut* van Linguet kende hij. Dergelijke gespecialiseerde voorkennis was echter geen *conditio sine qua non*. Het verval van Antwerpen en de omstandigheden van de Scheldesluiting waren tijdens de voorgaande jaren sterk onder de aandacht geweest in Frankrijk. Het verhaal van de Opstand van de Nederlanden behoorde tot de intellectuele bagage van de meeste gestudeerde tijdgenoten.

Ook tijdens de tweede bezettingsperiode bleef de inbreng van functionarissen van Franse afkomst in de verspreiding van de revolutionaire interpretatie van de Antwerpse geschiedenis groot. Voorbeelden zijn de redevoering die tijdens het feest voor de tweede opening van de stroom in 1795 werd gegeven door de twee Franse volksvertegenwoordigers en de verwijzing naar het Scheldeverhaal door minister Bénézech tijdens diens bezoek aan de stad in 1797. Ook functionarissen van lokale afkomst, waaronder leden van het stadsbestuur en de Antwerpse havenkapitein Max Solvyns, droegen tijdens de tweede bezettingsperiode hun steentje bij. Deze lokale inbreng lijkt er echter pas te zijn gekomen nadat het revolutionaire Scheldeverhaal vorm had gekregen. De enige aantoonbare vroege beïnvloeding van onderop is te vinden in het feest dat de Antwerpse kooplieden organiseerden in de Beurs ter gelegenheid van de vrijmaking van de Schelde in 1792. De Franse aanwezigheid werd bij die gelegenheid opgevoerd als de vervulling van een eeuwenoud Antwerps verlangen. Dit gebeurde onder meer door de aan de revolutionaire beeldtaal ontleende figuur van de vrijheidsgodin te integreren in de autochtone beeldtraditie over de hoop op Scheldebevrijding.

Hoewel de toe-eigening van het Scheldeverhaal aanvankelijk dus vooral van bovenaf gebeurde, toont dit voorbeeld aan dat de revolutionaire interpretatie van de Antwerpse geschiedenis ook van onderop werd gevoed. Dit tweerichtingsverkeer was kenmerkend voor het politieke gebruik van het verleden in de hele periode. Andere historische denkbeelden zijn vanuit het geradicaliseerde vonckistische discours doorgedrongen tot het Franse overheidsvertoog. Een prominent voorbeeld is de idee dat de Belgen in de zestiende eeuw ware vrijheid hadden gekend maar sindsdien verknecht waren geweest door een opeenvolging van despotische vorsten. Ook Chaussard maakte in zijn boek dat punt, en citeerde daarvoor uit het *Manifeste des Belges et Liegeois Unis*.⁶⁰¹ De toe-eigening van het artistieke verleden was dan weer in grote mate te danken aan Dargonne, die tijdens zijn jarenlange verblijf in de stad een grondige kennis van de lokale context had opgedaan. In verschillende richtingen was er dus sprake van ontlening en *creative relocation*.

Of deze toe-eigeningsstrategie ook het gewenste effect had, is maar de vraag. In dit boek was geen plaats voor een alomvattend receptieonderzoek. De aanwijzingen in het bestudeerde bronnenmateriaal zijn echter te eensluidend om ze onvermeld te laten. Zowel bij de Franse bestuurders als aan de receptiezijde was de stemming uitermate kritisch. De officiële bronnen laten hierover aan duidelijkheid niets te wensen over. Zo signaleerde het centrale bestuur van het departement van de Twee Neten in 1798

---

⁶⁰¹ Ibidem, 331.

in een brief aan de minister van Algemene Politie dat de bevolking vijandig stond ten aanzien van de Franse overheid en dat ze geen enkele interesse aan de dag legde voor de officiële feestelijkheden. Zelfs de viering van de door iedereen zo hevig verlangde vrede in 1797 was een flop: ‘Nous avons employé tout ce qui était en notre pouvoir, pour la [de vrede] célébrer avec pompe; une curiosité froide et insensible est tout ce qui a attiré les spectateurs, à l’exception de quelques républicains reconnus; et les illuminations [het verlichten van de huizen waartoe de burgers waren opgeroepen] se sont faites d’une manière si dérisoire, qu’elles portaient plutôt l’empreinte de la tristesse, de l’insulte et du mépris, que celle de l’allégresse publique’.⁶⁰²

Ook de Scheldepolitiek wekte bij een groot deel van de bevolking weinig animo. Eerder zagen we al hoe commissaris Leveque in 1798 vaststelde dat de heropening van de stroom niet de minste positieve invloed had op de gesteldheid van de Antwerpenaren. Dit was wellicht enigszins overdreven, aangezien de kooplieden in 1792 en 1795 grote feesten organiseerden ter gelegenheid van de heropening.⁶⁰³ Een gelijkaardige teneur spreekt uit verschillende proclamaties waarin de stedelijke autoriteiten de onverschilligheid van de inwoners aan de kaak stelden. Opmerkelijk is ook een brief die de voormalige leden van de Antwerpse club aan het stadsbestuur richtten aan de vooravond van het *fête de la Réunion*, waarmee op 8 oktober 1795 de aanhechting van België bij Frankrijk werd gevierd. Daarin stelden ze het gebrek aan belangstelling aan de kaak dat hun stadsgenoten hadden opgebracht voor het heropeningsfeest van de Schelde eerder dat jaar: ‘Lors de la publication de la libre navigation sur l’escaut, faite par les représentans du peuple en cette ville, nous avons vu avec indignation l’indifférence avec laquelle nos concitoyens ont accueillis les bienfaits de la Convention Nationale. (...) Nous avons vu enfin le peuple d’Anvers, dans cette fête représenté, pour ainsi dire, par trois étrangers patriotes, comme si cette grande commune ne renfermait aucun républicain’.⁶⁰⁴ De betrokkenheid bij en het enthousiasme voor de heropeningsceremonie waren dus niet erg groot geweest. Dat de Scheldepolitiek niet aansloeg, hield mogelijk verband met het feit dat de heropening van de stroom eigenlijk pas vanaf het Consulaat economisch vruchten begon af te werpen. In 1796 en 1797 deden tientallen schepen de haven aan, maar in 1798 kwam de zeehandel compleet tot stilstand.⁶⁰⁵ De oorzaak was het embargo op Engelse goederen dat door het Directoire was ingesteld en waardoor vreemde handelaren massaal uitweken naar Nederlandse havens.

Het in de officiële bronnen beschreven gebrek aan populaire participatie lag in het verlengde van het beeld dat werd geschetst door enkele conservatieve kroniekschrijvers. Jan Baptist Van der Straelen noteerde meermaals dat de tempeldiensten en feestelijkheden weinig respons kregen en dat ze door de ‘welpeijzende luijden’ angstvallig werden gemeden. Het enige enthousiasme voor de Franse ‘belaggelijkheden’

⁶⁰² Brief van 13 nivose jaar VI/2 januari 1798, geciteerd in: Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 615.

⁶⁰³ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 6, f. 66v. KB, ms. II 1492.

⁶⁰⁴ SAA, MA 22/1, bundel 3, *Les patriotes prononcés de cette commune à la Municipalité d’Anvers*.

⁶⁰⁵ K. Veraghtert, ‘From Inland Port to International Port, 1790-1914’, in: Suykens, *Antwerp*, 280.

was volgens hem te vinden onder de armen en het gemeen. Deze mensen verstonden vaak geen Frans maar werden gelokt met de belofte van gratis voedsel en drank. Na afloop van de tempeldiensten werden er inderdaad bonnetjes uitgedeeld die recht gaven op een gratis brood.⁶⁰⁶ Eenzelfde verhaal vinden we bij P.A.J. Goetsbloets. Die stelde vast dat de Antwerpse burgers de traditionele kermisfeesten in 1796 met buitengewone uitbundigheid vierden om op die manier hun misprijzen voor de Franse revolutionaire feesten in de verf te zetten: 'noyt en hadden zy op deezen dag zoo veel vreugd gemaakt, maer zy hebben dit nu met opzet gedaen om de fransche misnoegig te maeken, hun zeggende dat zy hunne oude kermissen wel wilden vieren, maer geensints de Republicaensche feestdaegen'.⁶⁰⁷

Tegelijk erkende Goetsbloets net als Van der Straelen dat de Franse feesten bij een gedeelte van de lagere klassen wel aansloegen, zolang er tenminste iets te winnen viel. Hij vermeldde met name de deelname van de stedelijke 'viswijven' aan het palingtrekken dat door het stadsbestuur was georganiseerd ter gelegenheid van het feest van de Vrijheid op 10 thermidor jaar IV (28 juli 1796). De organisatie van dit spel noemde hij een bewijs van 'hoe zeer de franschen zig bezig houden om het gemeyn volk in diergelyke gevallen tragtede hunne feesten te doen vieren door diergelyke soort van volk en aldus allengskens hunne te vermeerderen door den toeloop van volk'.⁶⁰⁸ Net zoals Van der Straelen hield Goetsbloets er een uitgesproken klassebesef op na en benadrukte hij steeds dat 'treffelijke luijden' zich niet inlieten met de Franse feesten.

Het hergebruik van de aloude symbolen van stedelijke identiteit in het kader van de revolutionaire representatiepolitiek leidde niet noodzakelijk tot herkenning. Het kon ook zorgen voor vervreemding, zoals blijkt uit de tekst van een bewaard gebleven anti-Frans liedje.⁶⁰⁹ Daarin werd precies de Reus als verteller opgevoerd, die zich verbaasde over het vreemde en oneigenlijke gebruik dat hem door de Fransen te beurt viel. Niet alleen kon het aloude standbeeld zijn begeleiders in de stoet niet begrijpen daar zij allen Frans spraken, bovendien moest het verontwaardigd vaststellen dat de keizer niet meer in het land was. Hij bevond zich naar eigen zeggen op 'een ander grondgebied' en 'was zijn eigen meester niet'. Het spreekt vanzelf dat dit soort behoudsgezinde bronnen met de nodige omzichtigheid moet worden behandeld. De overeenkomst met het in de officiële bronnen geschetste beeld laat evenwel toe om te concluderen dat de door de autoriteiten gevolgde strategie van toe-eigening en herkenbaarheid slechts zeer beperkt resultaat sorteerde. Alles bij elkaar leken discours en representatie maar weinig te vermogen tegen de zeer reële ongemakken waarmee de regimewisseling en de diepgaande maatschappelijke transformatie van de republikeinse periode gepaard gingen.

---

⁶⁰⁶ Deseure, 'Boom van Vrijheid', 23.

⁶⁰⁷ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 8, p. 274. KB, ms. II 1492.

⁶⁰⁸ P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, dl. 8, f. 105v. KB, ms. II 1492.

⁶⁰⁹ SAA, GF 197, *Liedeken*.

8. Het verleden als koppelteken

Dat de Franse revolutionairen aanstuurden op een breuk met het verleden wordt door niemand betwijfeld. De onvoorziene complicaties die dit streven veroorzaakte in een samenleving die gebouwd was op historisch precedent krijgen steeds meer aandacht in de recente historiografie. Het afwijzen van de historische erfenis bracht de revolutionairen soms in een lastig parket, zoals de moeizame omgang met het artistieke erfgoed illustreert. Bovendien bleek het pantheon van grote Fransen uit het ancien régime ook voor de revolutionairen soms erg bruikbare voorbeelden van nationale grootheid te bevatten. Volgens auteurs als Jainchill en Jourdan maakte de radicale verwerping van het verleden in de periode 1792-1794 na Thermidor plaats voor een gelaagdere omgang met de eigen geschiedenis, waarin plaats was voor nog andere temporele dimensies dan enkel de Oudheid, de oudste volkeren en ‘het mythische heden’.

Dit onderzoek bevestigt dat beeld en toont aan dat het revolutionaire historische discours ook al vóór die omslag de nodige dubbelzinnigheden bevatte. Van een eenduidige verwerping van het verleden was er bij de twee veroveringen van België geen sprake. Voor de vele verschillende functionarissen die in deze gebieden de Revolutie kwamen prediken was het verleden een thema van betekenis. Generaal Dumouriez bepleitte een omzichtige behandeling van de heersende ‘vooroordelen’ teneinde de Belgen niet van de Revolutie te vervreemden. Minister Lebrun bedacht dat het heropenen van de Schelde een uitstekende manier was om de naar oude glorie hunkerende Antwerpenaren te verzoenen met het nieuwe regime. Franse sansculotten en lokale jakobijnen zetten dan weer openlijk de aanval in op de resten van het oude regime om zo hun medeburgers te verlichten over de voordelen van de nieuwe principes.

Ook tijdens de tweede bezettingsperiode, toen de Republiek zich als een brutale veroveringsmacht opstelde, gaven de functionarissen in België blijk van zin voor historische nuance. Het verleden bleef een thema van formaat in hun discours, en dat niet alleen als tegenpool van het revolutionaire project. De Belgen werden expliciet aangesproken op hun historische gevoeligheden. De historische debatten die de voorgaande jaren hadden gewoed in de verdeelde Zuid-Nederlandse maatschappij klonken door in de redevoeringen. Thema's die centraal hadden gestaan in de tweestrijd tussen statisten en vonckisten figureerden prominent in het door de revolutionairen ontwikkelde discours. Over andere kwesties, zoals de aloude constitutie, bleef het dan weer opvallend stil.

Gedeeltelijk werden deze elementen aangepast en in een ideologisch verantwoorde vorm hernomen. Zo eigenden de revolutionairen zich het thema toe van de Belgische vrijheidsliefde, dat een centraal argument was van de statistische partij, en brachten het in verband met hun eigen vrijheidsstreven. Veel opmerkelijker was echter de manier waarop het lokale verleden in Antwerpen werd geïntegreerd in de Franse bevrijdingsboodschap. Haaks op het principe van de verwerping van het ancien régime werd de terugkeer naar een voorbije historische periode in het vooruitzicht

gesteld. De idee dat de revolutionairen louter abstracte principes vooropstelden en geen enkele moeite deden om hun ideeën aan te passen aan de lokale context blijkt vals.

Dat deze conclusie er nu pas komt, heeft te maken met verschillende factoren. De voor dit onderzoek bestudeerde bronnen zijn pas relatief recent onder de aandacht gekomen van historici. De nieuwe interesse voor taal en representatie heeft van teksten die voordien als ‘onzinnige woordenkramerijen’ werden beschouwd een waardevol bronnencorpus gemaakt. Minstens even belangrijk is dat de focus op tegenstelling in de nationale geschiedschrijving het serieus nemen van wederzijdse overeenkomsten en gelijkenissen in de weg stond. De hierboven gedane vaststellingen maken de meerwaarde duidelijk van concepten als transfer en *creative relocation*. Zonder al te formalistisch te worden in het gebruik ervan, maken ze het mogelijk om de relatie tussen *occupants* en *occupés* op een genuanceerde manier te heroverdenken. Het discours van de revolutionaire functionarissen was niet altijd zo abstract en volksvreemd als lang werd gedacht. Hun vertogen over het verleden getuigden van aandacht voor de lokale historische context en van een diepgaande wederzijdse beïnvloeding. Betekenselementen migreerden vanuit de historiografie, de lokale traditie en de constitutionele discussies naar het discours van de vertegenwoordigers van het republikeinse regime. Ook omgekeerd oefenden de revolutionaire vrijheidsideeën een grondige invloed uit op het historische debat in de Zuidelijke Nederlanden. In de loop van het proces werden deze ontleende elementen aangepast, bijgewerkt en geherinterpreteerd om ze relevant te maken voor de eigen boodschap.

In het geval van het historische discours van de revolutionaire autoriteiten kwam die toenadering voort uit een verlangen naar legitimiteit. Bij gebrek aan populaire steun was het revolutionaire regime aangewezen op het zoeken van aansluiting bij traditionele vormen van representatie. Betekenisvolle elementen uit de bestaande traditie werden daarom via een proces van de- en resacralisatie ingeschakeld in het nieuwe machtsdiscours. Het meest treffende voorbeeld was het hergebruik van de Antwerpse ommegangswagens die zo sterk waren beladen met referenties aan het oude regime. Maar ook het toe-eigenen van de artistieke traditie past in dit plaatje.

Deze vaststellingen roepen op tot een nieuwe beschouwing van de relatie tussen veroveraars en veroverden. Ook met betrekking tot de zusterrepublieken werden daar de laatste jaren waardevolle bijdragen toe geleverd. Daaruit komt stilaan een geschakeerd en gelaagd beeld tevoorschijn van de betrekkingen tussen de Franse Republiek en de door haar beheerste gebieden. Behalve voor dwang was er langs beide zijden plaats voor onderhandeling, wederzijdse beïnvloeding en actieve toe-eigening. Aan de realiteit van het revolutietijdvak als een breuk op tal van domeinen doet die vaststelling niets af. Ze vraagt wel om een nieuwe inschatting van de manier waarop een hele reeks gebieden de overgang maakte van het ancien régime naar de moderne periode.

Bovenal wijzen de hierboven gedane vaststellingen op de politieke relevantie van het verleden in een tijd die in het teken stond van diepgaande verandering. Al in 1864 vatte de historicus Lodewijk Torfs, die als één van de weinigen aandacht besteedde aan

het hergebruik van de Antwerpse ommegangswagens, de situatie met een scherp oog samen: 'De fransche Republiek, die al onze burgerlyke en geestelyke instellingen met eenen slag had weggevaegd, om geheel en gansch met het voorledene af te breken, was echter hier te Antwerpen met een draedje aen dit voorledene blyven hangen: onze Ommegang werd het koppelteken tusschen den ouden en den nieuwen tyd'.⁶¹⁰ Ook na de revolutietijd speelde het verleden die rol van koppelteken, zoals uit het volgende deel zal blijken.

---

⁶¹⁰ Torfs, 'Herinneringen', 163.

III.

De verloren tijd hervonden.
Recuperatie van het verleden
onder Napoleon

1. De pantomime Geneviève de Brabant

Van mei tot september 1802 telde het publiek van de Brusselse Muntschouburg een bijzonder aandachtige toeschouwer. Gemeentelijk politiebeambte J. Emery woonde systematisch een opvoering bij van elk stuk dat er tijdens het zomerseizoen op de planken kwam. Hij deed dat in opdracht van de burgemeester, die daarmee tegemoet kwam aan de ministeriële instructies met betrekking tot het opera- en theaterwezen. De minister van Binnenlandse Zaken had besloten om het repertoire en de werking van de schouwburgen in de voornaamste steden van de Franse Republiek nauwgezet te laten analyseren. Het doel was om deze instellingen te 'faire tourner au profit des mœurs'.¹ Emery nam zijn taak ter harte. Hij verwerkte zijn observaties tot een lijvig rapport. Hij besprak onder meer het zaalplan, de fysieke verschijning en de dramatische prestaties van de acteurs en de muzikale kwaliteiten van de bijgewoonde voorstellingen. Bovendien deed hij suggesties om het stedelijke theaterbeleid te verbeteren.

Hij begon zijn analyse met een terugblik op het beleid van Louis-François Ribié (1758-1830) die de voorbije twee seizoenen aan het hoofd van de Muntschouburg had gestaan.² Onder zijn bewind trok het theater drommen mensen die van heinde en verre kwamen voor de opvoering van de door hemzelf geschreven pantomime *Geneviève de Brabant*: 'les auberges étaient remplies d'habitans des environs qui venoient à Bruxelles pour voir cette pièce qu'ils regardaient comme nationale'. Het middeleeuwse verhaal van de kuise Geneveva genoot een grote populariteit vanwege de band met de streek.³ Leuven beroemde zich er volgens Emery op de graftombe van de heldin te bezitten en om die reden liet het Leuvense stadsbestuur regelmatig zeven à acht loges reserveren wanneer het stuk werd opgevoerd.

De volkstoeloop voor dit 'nationale thema' zette Emery aan tot reflectie over de huidige en toekomstige programmering. Het viel hem op dat de stukken die in Parijs furore maakten vanwege hun band met het Franse nationale verleden in de Belgische departementen weinig bijval oogstten: 'les pièces tirées de notre histoire qui sont regardées et applaudies comme nationales à Paris et dans toute l'ancienne France, sont peu accueillies en ce Pays'. Het leek hem daarom een goed idee dat de overheid bij een bekwame auteur stukken zou bestellen met als thema 'quelques sujets nationaux Belges-français, pour rapprocher le peuple belge de la grande famille française'. De hoofdpersonages moesten een Belg en een Fransman die door hun deugd, moed en wederzijdse toewijding bij het publiek gevoelens van toenadering zouden losmaken.

¹ RAB, Prefectuur van de Dijle, portefeuille 1197, police des spectacles, rapport van J. Emery.

² 'Ribié, Louis-François', in: H. Lyonnet, in: *Dictionnaire des comédiens français (ceux d'hier): biographie, bibliographie, iconographie*, dl. II (Genève, 1912) 597-599.

³ Over de Genevevalegende, zie K. Heylighen, *De functie van sagen en legenden in de Vlaamse historische roman na 1830. Een comparatief onderzoek naar de legende van Geneveva van Brabant* (onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2008); S. Streuvels, 'Over Geneveva van Brabant', in: L. Schepens en S. Streuvels, *Uit lust-met-depenne. Niet gebundelde opstellen, open brieven, boekbesprekingen, huldegroeten, enz.* (Beveren, 1982) 237-267.

Het onderwerp moest uiteraard worden ontleend aan een historische episode die door beide volkeren werd gedeeld. De tijd van het bewind van de hertog van Alva in de Nederlanden leek hem uitermate geschikt: 'la mémoire de ce ministre est universellement exécrée dans toute la Belgique. On n'a point encore perdu le souvenir de ses Barbaries'. Hierop suggereerde Emery zelfs een mogelijke plotlijn, die erin bestond dat een Franse gezant in opdracht van koning Hendrik II een vooraanstaand Belgisch personage, bij voorkeur een zoon van de graaf van Egmont, redde van het schavot. De Franse gezant zou vervolgens worden gearresteerd maar de doodstraf verkiezen boven het verraden van zijn Belgische vrienden. De terugroeping van de hertog van Alva door Filips II zou hem evenwel dit wrede lot besparen.

Bij de Belgische toeschouwers moest een dergelijk stuk gevoelens van dankbaarheid en erkenning teweegbrengen ten aanzien van Frankrijk: 'les Belges reconnaissants liroient dans l'avenir et ils prédiraient qu'un jour un peuple droit et sincere comme les Belges ne pourroit manquer de devenir l'ami et l'allié du peuple français et de confondre ses droits et ses interets avec un peuple aussi généreux et aussi magnanime'. Het was daarom van belang om ervoor te zorgen dat de Belgen zich in het stuk konden herkennen: 'on devrait surtout faire ressentir aux oreilles beaucoup de noms d'hommes et de lieux Belges; la scène se passeroit à Bruxelles (où existe encore la maison du comte d'Egmont). (...) On ne manqueroit pas de faire peindre des décorations représentants, au vrai, les sites de Bruxelles et des environs'.

Het is niet bekend hoe het rapport van Emery werd ontvangen. Wel citeerde de prefect van de Dijle, François-Louis-René Mouchard de Chaban (1757-1814), in 1805 uit dit rapport in zijn antwoord op een bijkomende vraag vanuit Parijs naar informatie omtrent het theaterwezen in zijn departement.⁴ Daarin minimaliseerde hij het nationale element in de populariteit van het stuk *Geneviève de Brabant* en wees in de plaats op de muzikale kwaliteiten ervan. Emery's suggestie om een repertoire op te bouwen van stukken met een historische, Belgisch-Franse thematiek is dus wellicht niet ten uitvoer gebracht. Toch onthullen zijn aanbevelingen heel wat over de positie van geschiedenis en het nationale verleden in het overheidsbeleid na 1799.

Van antihistorische sentimenten is in het verslag van Emery geen spoor. Integendeel, de auteur prees geschiedenis aan als een uitstekend middel om de samenhangigheid tussen Fransen en Belgen van bovenaf te stimuleren. De theaters dienden in zijn opinie te worden aangemoedigd om te putten uit het verleden en historische thema's op de planken te brengen. Dat hij deze overwegingen maakte in een officieel rapport in antwoord op een enquête van de minister van Binnenlandse Zaken geeft aan dat het niet ging om een afwijkende persoonlijke opinie maar dat de officiële houding ten aanzien van het verleden ten gronde was gewijzigd.

---

⁴ M. Prevost, 'Chaban (François-Louis-René Mouchard, comte de)', in: Balteau, *Dictionnaire de biographie*, dl. VIII (1959) 88. RAB, Prefectuur van de Dijle, portefeuille 1197, police des spectacles, brief gedateerd 21 ventôse jaar XIII. Over het theaterwezen onder het Keizerrijk, zie: F.W. Hemmings, *Theatre and State in France, 1760-1905* (Cambridge, 1994); P. Frants, 'Le théâtre sous l'Empire: entre deux révolutions', in: J.C. Bonnet (ed.), *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 173-196.

Weliswaar was de revolutionaire verwerping van het verleden, zoals in het vorige deel duidelijk werd, niet zo eenduidig als lange tijd werd gedacht. De integratie van herkenbare, historisch geladen thema's in het overheidsdiscours groeide onder bepaalde omstandigheden zelfs uit tot een officiële politiek. Toch was dat gerichte en gedoseerde hergebruik van het verleden van een heel andere orde dan het beleid dat door Emery werd geadviseerd. Zijn voorstel om naar hartenlust te putten uit de voorbije eeuwen en er zelfs met overheidsgeld toneelstukken over te laten schrijven zou onder het Directoire ondenkbaar zijn geweest. Alles wijst erop dat het aanbreken van het Consulaat een heel nieuwe wending gaf aan de officiële omgang met het verleden in de verenigde departementen.

Het aantreden van generaal Napoleon Bonaparte als staatshoofd van de Franse Republiek bracht inderdaad een ommekeer van formaat. De staatsgreep van 18 brumaire jaar VIII (9 november 1799) maakte een einde aan het kwakkelende Directoire. Tijdens de volgende jaren zou Bonaparte zich enerzijds opwerpen als erfgenaam van de Revolutie en anderzijds opnieuw de alleenheerschappij invoeren in Frankrijk. Het bestuur en de administratie werden net als de politieke representatie grondig hervormd. In Bonapartes plannen om de stabiliteit in Frankrijk te herstellen was een belangrijke rol weggelegd voor het verleden. Het revolutionaire streven naar een breuk met de geschiedenis werd tot een fictie verklaard. Het nationale verleden werd in de plaats daarvan gerehabiliteerd in een poging om de nationale eenheid te herstellen. Bovendien nam het nieuwe staatshoofd zijn toevlucht tot historische modellen van representatie van de macht om de groeiende concentratie ervan in zijn eigen handen te legitimeren. Geschiedenis werd een belangrijk onderdeel van de personencultus rond 'de kleine korporaal'.

Nieuw zijn deze inzichten niet. In zijn op het eiland Sint-Helena gedicteerde memoires ging de afgezette keizer heel expliciet in op zijn intenties om heden en verleden opnieuw met elkaar te verbinden ter ondersteuning van zijn beleid.⁵ In het licht van de zorgvuldige aandacht die hij gedurende zijn hele carrière besteedde aan het cultiveren van zijn imago is het verbazend hoe laat de wetenschappelijke studie naar dit aspect op gang is gekomen.⁶ Zoals Martyn Lyons opmerkte, is de Napoleontische literatuur ondanks haar immense omvang lange tijd redelijk eenzijdig geweest. Vooral Napoleons militaire verwezenlijkingen en persoonlijke leven maken het voorwerp uit van een eindeloos aantal publicaties.⁷ Gedeeltelijk komt die situatie voort uit de

⁵ E. de Las Cases, *Le Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1953, orig. 1823). Zie: D. Le Gall, *Napoléon et le Mémorial de Sainte-Hélène: analyse d'un discours* (Parijs, 2003); G. Martineau, 'Mémorial de Sainte-Hélène', in: J. Tulard (ed.), *Dictionnaire Napoléon* (Parijs, 1987) 1162.

⁶ R.B. Holtman, *Napoleonic Propaganda* (Los Angeles, 1969, orig. 1950) vii.

⁷ M. Lyons, *Napoleon Bonaparte and the Legacy of the French Revolution* (Londen, 1994) 1. Voor een wat ouder literatuuroverzicht over de Napoleontische periode, zie: J. Caldwell, *The Era of Napoleon. A Bibliography of the History of Western Civilization, 1799-1815* (New York en Londen, 1991). Een recente aanvulling wordt geboden door: J. Dunne, 'Recent Napoleonic Historiography: 'Poor Relation' Makes Good?', *French History* 18 (2004/4) 484-491.

efficiëntie van de Napoleontische representatiepolitiek. De mythe die hij tijdens zijn leven heeft gecreëerd met het oog op de herinnering door het nageslacht is bijzonder taai gebleken.⁸

Het standaardwerk over de representatiestrategieën van Bonaparte blijft nog steeds Robert B. Holtmans *Napoleonic Propaganda* uit 1950.⁹ Jean Tulard wijdde in de jaren '70 verschillende publicaties aan de creatie van de Napoleontische mythe.¹⁰ June K. Burton publiceerde in 1979 een voor dit onderzoek uitermate bruikbare analyse van Bonapartes geschiedbeeld en geschiedenispolitiek.¹¹ Van de hand van Annie Jourdan verscheen in 1998 een boek gewijd aan het Napoleontische cultuurbeleid waarin ze uitgebreid aandacht besteedde aan zijn historische denkbeelden en strategieën.¹² Tijdens het laatste decennium deed er zich een grote toename voor van studies over specifieke aspecten van de Napoleontische representatiestrategie en *image building*.¹³ Een waardevolle synthese is het artikel van Alan Forrest over de verschillende strategieën met betrekking tot de legitimatie van de macht.¹⁴

Een constante bij al deze werken is de bijna exclusieve focus op Frankrijk. De aangehaalde auteurs benadrukken dat de voorstelling van het staatsgezag in de Napoleontische periode in het teken stond van de unificatie van de door verschillende breuklijnen verdeelde Franse maatschappij. Om die reden werden uiteenlopende registers bespeeld die inwoners met verschillende achtergronden konden aanspreken. Vooral voor de invloed van politieke en religieuze breuklijnen op de representatiepolitiek

---

⁸ Over de Napoleontische mythe, zie: F. Gonnard, *Les origines de la légende napoléonienne: l'oeuvre historique de Napoléon à Sainte-Hélène* (Parijs, 1906); S. Hazareesingh, *The Legend of Napoleon* (Londen, 2004); A. Jourdan, *Mythes et légendes de Napoléon. Un destin d'exception, entre rêve et réalité...* (Toulouse, 2004); N. Petiteau, *Napoléon de la mythologie à l'histoire* (Parijs, 1999); J. Tulard, *Le mythe de Napoléon* (Parijs, 1971) en Idem, *Napoléon ou le mythe du saviour* (Parijs, 1978).

⁹ Holtman, *Napoleonic Propaganda*.

¹⁰ Tulard, *Le mythe* en Idem, *Napoléon*.

¹¹ J. K. Burton, *Napoleon and Clío: Historical Writing, Teaching and Thinking during the First Empire* (Durham, 1979).

¹² Jourdan, *Napoléon*.

¹³ Onder meer: Bonnet, *L'Empire des muses*; M. Broers, *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814: Cultural Imperialism in a European Context?* (Basingstoke, 2005); D. Chaillou, *Napoléon et l'Opéra: la politique sur la scène, 1810-1815* (Parijs, 2004); P.G. Dwyer, 'Napoleon Bonaparte as Hero and Saviour. Image, Rhetoric and Behaviour in the Construction of a Legend', *French History* 18 (2004/4) 379-403; C. Klein, 'Napoléons Triumphbogen in Paris und der Wandel der Offiziellen Kunstanschauungen im Premier Empire', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 59 (1996/2) 244-269; P. Marchand, 'Les louanges de l'instruction au service de la propagande Bonapartiste: exercices publics et discours des prix à l'école centrale de Lille (1796-1800)', in: J.P. Jessenne en M. Aubry (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 3: *Brumaire dans l'histoire du lien politique et de l'état-nation* (Villeneuve d'Ascq, 1999) 279-288; D. McMahon, 'Bonaparte, l'utilisation de la presse et les héritages culturels autour de Brumaire', in: Jessenne en Aubry, *Du Directoire au Consulat*, 267-278; R. Morrissey, *Napoléon et l'héritage de la gloire* (Parijs, 2010); N. Scholz en C. Schröder (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007); C. Prendegast, *Napoleon and History Painting: Antoine-Jean Gros' La Bataille d'Eylau* (Oxford, 1997); Serna, 'Refaire l'Histoire', 203-227; Wilson-Smith, *Napoleon and his Artists*.

¹⁴ Forrest, 'Propaganda', 426-445.

is er aandacht geweest. Voor geografische verschillen is dat veel minder het geval, uitgezonderd voor de Italiaanse departementen.¹⁵ Welk representatiebeleid er werd gevoerd in de Belgische, Duitse en Nederlandse departementen, en of dit al dan niet was afgestemd op de lokale context, is grotendeels onduidelijk.

Een belangrijk aanknopingspunt is een artikel van Amin Owzar over de Napoleontische representatiestrategieën in de Duitse departementen.¹⁶ Net zoals andere auteurs stelde Owzar vast dat er werd getracht om met het beeld van de macht een zo breed mogelijk sociaal spectrum te bespelen. Ook wijst hij erop dat de representatiestrategieën in Duitsland op belangrijke punten verschilden van die in Frankrijk. Omdat ze in een heel andere context functioneerden, verkregen elementen die in Frankrijk van onderschikt belang waren in de Duitse departementen net extra nadruk. Een prominent voorbeeld is de grondwet. Anders dan in Frankrijk bestond er in de Duitse departementen geen constitutionele traditie. De macht van de monarch werd er tijdens het ancien régime louter gelegitimeerd met een beroep op diens goddelijke zending. Napoleons rol als brenger van een grondwet werd in die gebieden daarom sterk benadrukt. In Frankrijk verdween dat element tijdens het Keizerrijk juist naar de achtergrond omdat Napoleon zich in de praktijk boven de grondwet stelde. Het voorbeeld toont aan dat gelijke elementen in een andere context zeer verschillende betekenissen konden krijgen. Ter legitimatie van Napoleons keizerschap werd in Duitsland echter ook teruggegrepen naar de in die streken traditionele voorstelling van de door God gezonden monarch. Elementen uit de lokale traditie vonden dus wel degelijk hun weg naar de legitimatie van het nieuwe staatsgezag.

Ook het onderzoek van Martijn van der Burg naar de Napoleontische periode in Nederland bevat waardevolle aanknopingspunten. Hij focuste niet op de machtsrepresentatie *an sich* maar bracht wel aan het licht dat de ruimte voor wederzijdse beïnvloeding in de Nederlandse departementen groter was dan gedacht. Bij de uitbouw van de Franse staatsinstellingen na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 werd op heel wat domeinen rekening gehouden met de Nederlandse context en gebruiken.¹⁷ Zijns inziens speelde weerstand op het lokale vlak een belangrijke rol in het naar de lokale context ombuigen van een politiek die in principe was gericht op integratie en gelijkschakeling. Op sommige vlakken lukte dit meer dan op andere. Zo hechtte de Franse administratie het meeste belang aan de juridische en bestuurlijke gelijkschakeling terwijl domeinen als cultuur en het onderwijs er veel sterker in slaagden hun specifieke eigenheden te behouden.

Over de toestand in de Belgische departementen is op dit vlak weinig bekend. De representatie van het Napoleontische staatsgezag staat er net als in Frankrijk bekend als anachronistisch en traditionalistisch, zonder dat het onderwerp ooit is onderworpen aan een gedetailleerde analyse. Dit derde en laatste deel zal daarom gaan over het gebruik van historisch discours in de politieke representatie tijdens

¹⁵ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 270.

¹⁶ Owzar, 'Par la grâce de Dieu'.

¹⁷ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 272.

het Consulaat en het Keizerrijk. Daarbij zullen drie punten in het bijzonder worden onderzocht. Ten eerste in welke mate het discours in de Belgische departementen overeenkwam met of verschilde van dat in Frankrijk. Ten tweede hoe dit discours zich verhiel tot het beleid tijdens de voorafgaande revolutieperiode. Ten derde of, hoe en waarom elementen uit de lokale geschiedenis en traditie er in werden geïntegreerd.

De gebruikte bronnen zijn net als in het vorige deel zeer divers. Redevoeringen, proclamaties en feestverslagen maken de hoofdmoot uit. Bijzonder waardevol zijn de verslagen die werden gepubliceerd naar aanleiding van het bezoek van eerste consul Bonaparte aan de verenigde departementen in 1803. Hun hyperbolische en propagandistische karakter neemt niet weg dat ze accurate beschrijvingen bevatten van redevoeringen en decoraties. Ook krantenverslagen en iconografisch materiaal zijn op dat vlak nuttig. Administratieve dossiers en rapporten over de *esprit public* laten toe om de ontstaanscontext van het beleid te reconstrueren. Het officiële standpunt kan daarnaast worden getoetst aan verschillende ooggetuigenverslagen en lokale kronieken.

2. Politieke en institutionele ontwikkelingen

‘La Révolution est fixée aux principes qui l’ont commencée, elle est finie’.¹⁸ Met dit citaat van eerste consul Bonaparte wordt de toon gezet in menig overzicht van de Franse politieke ontwikkelingen na 1799.¹⁹ Het vat inderdaad twee fundamentele kenmerken daarvan samen. Enerzijds bleven de revolutionaire verwezenlijkingen de basis uitmaken van het bestuur. Anderzijds werd het revolutionaire tijdperk afgesloten en werd dus impliciet een nieuwe orde in het vooruitzicht gesteld. Daarin speelde de ambitieuze eerste consul zelf een rol van formaat. Beide elementen – het bewaken van de revolutionaire erfenis en de steeds grotere machtsconcentratie in handen van Bonaparte – bepaalden het kader voor de politieke ontwikkelingen tijdens de jaren 1799-1814.

De speerpunt van Bonapartes beleid was het brengen van stabiliteit. Het Directoire was er niet in geslaagd om de Franse Republiek na de woelige revolutiejaren naar rustiger wateren te leiden. Frankrijk voerde sinds tien jaar onophoudelijk oorlog met zijn buurlanden terwijl ideologische breuklijnen het land intern diepgaand verdeelden. De politieke situatie was wankel. Via staatsgrepen probeerden hetzij de directeurs, hetzij de wetgevende kamers de Republiek te beschermen tegen nu eens het jakobijnse, dan weer het royalistische gevaar. Die voortdurende schendingen van de grondwettelijke principes ondermijnden het vertrouwen in het electorale systeem.

---

¹⁸ De volgende paragrafen zijn grotendeels gebaseerd op Doyle, *The Oxford History* en Lyons, *Napoleon Bonaparte*.

¹⁹ J. Delmas, ‘Citoyens, la Révolution est finie’, in: *Terminer la Révolution? Actes du colloque organisé par le Musée de l’Armée les 4 et 5 décembre 2001 avec le concours de la Fondation Napoléon* (Parijs, 2003) 13-18.

Bij de laatste verkiezingen onder het Directoire bedroeg de opkomst nog amper 10 percent.²⁰

De jonge Corsicaanse generaal Buonaparte had zich tijdens de voorgaande jaren opgewerkt tot een steunpilaar van het regime. Door een serie beroemd geworden overwinningen in Italië verstevigde hij de positie van Frankrijk op het internationale toneel. Met de Vrede van Campo Formio (1797) beëindigde hij de Eerste Coalitieoorlog (1792-1797) in het voordeel van Frankrijk. Oostenrijk dwong hij daarbij tot afstand van België en de linker Rijnsoever. In Italië ontpopte hij zich tot wetgever door op eigen initiatief de Cisalpijnse republiek op te richten, een uit veroverde gebieden samengestelde Franse zusterstaat.²¹ Hoewel het Directoire bezwaar maakte tegen zijn onafhankelijke koers in Italië was het tegelijk afhankelijk geworden van zijn succesvolste legeraanvoerder. Voor zijn financieel overleven waren de geldstromen vanuit de door Bonaparte veroverde gebieden onmisbaar. Het Leger van Italië was dankzij zijn befaamde patriottisme bovendien een belangrijke militaire steunpilaar van het regime.²²

Door het zorgvuldig bespelen van de media bouwde Bonaparte ondertussen bij het grote publiek het imago op van militaire held en redder van het vaderland.²³ Zijn roem werd nog vergroot door de Egyptische expeditie van 1798-1801. Die was bedoeld om de Britse handelsbelangen in Indië te treffen. De expeditie eindigde in een mislukking: de Britten bevestigden hun suprematie op zee door de Franse vloot bijna geheel te vernietigen in de Slag bij Aboekir. In 1801 diende Frankrijk het land roemloos te ontruimen. Toch was Egypte essentieel voor het consacreran van Napoleons reputatie.²⁴ Niet alleen kon hij (naast verschillende nederlagen) enkele spectaculaire militaire overwinningen claimen, bovendien maakte het hem ook bekend als een bevorderaar van kunst en wetenschappen.²⁵ Aan de expeditie was immers een uitgebreid wetenschappelijk programma verbonden dat een mijlpaal betekende voor de Europese kennis van het oude en eigentijdse Egypte.

Op 30 prairial jaar VII (18 juni 1799) vond in Frankrijk een coup plaats waarmee de wetgevende kamers het directeurscollege wederom herschikten. Toen Bonaparte het nieuws vernam, verliet hij zijn troepen en keerde hij terug naar Frankrijk. Hij werd er in triomf onthaald. De man die ondertussen bekendstond als de grootste militaire held van zijn tijd maakte zich op voor het politieke leiderschap. In samenwerking met onder meer Emmanuel-Joseph Sieyès (één van de zittende directeurs) plande hij de coup van 18 brumaire jaar VIII. Onder het voorwendsel van een jakobijnse samenzwering werd de Raad van Vijfhonderd door het leger geëvacueerd naar het paleis van Saint-Cloud buiten Parijs. De directeurs werden tot aftreden gedwongen.

²⁰ Lyons, *Napoleon Bonaparte*, 41.

²¹ Godechot, *La Grande Nation*, 192-195.

²² Jourdan, *Napoléon*, 68.

²³ Dwyer, 'Napoleon'; Tulard, *Napoleon*, 19-72.

²⁴ Tulard, *Napoleon*, 65-72.

²⁵ Jourdan, *Napoléon*, 77.

Na een mislukte poging van Bonaparte om de parlementsleden met woorden te overtuigen, liet hij *manu militari* bezit nemen van de raadszaal en de 'weerspannige' raadsleden verwijderden. De overblijvers riepen vervolgens het Consulaat uit.²⁶

De nieuwe grondwet van 22 frimaire jaar VIII (13 december 1799) verving het weinig slagkrachtige college van vijf directeurs door een sterke uitvoerende macht in de vorm van drie consuls. De feitelijke macht lag bij de eerste consul terwijl de twee anderen enkel een adviserende bevoegdheid bezaten. Een ingewikkeld driekamerstelsel moest de invloed van de wetgevende macht terugdringen. Het wetgevend initiatief lag bij de consuls zelf en bij de Senaat, waarvan de leden deels door de consuls werden aangesteld. Het algemeen stemrecht voor mannen werd behouden maar een systeem van getrapte verkiezingen neutraliseerde de populaire democratische krachten aan de basis en garandeerde een behoudsgezinde uitslag.²⁷

Om de stabiliteit te bevordere zette het nieuwe regime in op centralisatie en het streven naar nationale eenheid. De administratie werd gereorganiseerd volgens een strikt hiërarchisch model. De eerste consul en zijn technocratische adviesraad, de *Conseil d'état*, bepaalden het beleid. De ministers waren ondergeschikt aan de eerste consul en hadden vooral een uitvoerende taak.²⁸ In de departementen werden de mogelijkheden tot lokaal initiatief drastisch beperkt door de aanstelling van prefecten. Als rechtstreekse schakels tussen de ministers en de gemeenten waren zij verantwoordelijk voor de implementatie van de in Parijs uitgestippelde politiek.²⁹ Hun bevoegdheden waren aanzienlijk terwijl die van de stads- en gemeentebesturen werden beknót. Steden met meer dan 50.000 inwoners kwamen voortaan onder het bestuur van een door de eerste consul aangestelde burgemeester, bijgestaan door twee of meer *adjoints*. De rol van de gemeenteraad werd teruggedrongen.³⁰

Een belangrijk aandachtspunt van het nieuwe regime was het tenietdoen van de ideologische verdeeldheid die Frankrijk tijdens de voorafgaande jaren had getekend. Daartoe ontplooidde het een *politique de fusion*. De verschillende groepen in de samenleving dienden over hun onderlinge verdeeldheden heen verenigd te worden in dienst van het vaderland.³¹ Die nieuwe eenheid werd in de eerste plaats nagestreefd door de gemengde rekrutering van het administratief en politiek personeel. In de wetgevende kamers zetelden *régicides* (de Conventieleden die vóór de doodstraf van Lodewijk XVI hadden gestemd) en voormalige leden van de Raad van Vijfhonderd naast grootgrondbezitters en leden van de oude adel. Van de in de departementen aangestelde prefecten was 39 percent van adel, terwijl 30 percent had gezeteld in één

²⁶ Doyle, *The Oxford History*, 374-375.

²⁷ Lyons, *Napoleon*, 63.

²⁸ *Ibidem*, 73.

²⁹ Over de prefecten, zie: J. Regnier, *Les préfets du Consulat et de l'Empire* (Parijs, 1907); J. Savant, *Les préfets de Napoléon* (Parijs, 1958).

³⁰ Pouillet, *Les institutions*, 774.

³¹ J.C. Bonnet, 'Les honneurs de l'Empire', in: *Idem, L'Empire des muses*, 298; Jourdan, *Napoléon*, 77; Lyons, *Napoleon*, 60.

van de revolutionaire assemblees.³² Ook in de kiesvergaderingen, die per departement waren samengesteld uit de betalers van de hoogste grondbelasting, waren oude en nieuwe elites in staatsdienst verenigd. De oude elite was veelal gebaseerd op familiefortuin, de nieuwe had winst gemaakt met de aankoop van nationale goederen als gevolg van de confiscatie van kerkelijk bezit.

Om werkelijk een nationale verzoening tot stand te brengen was religieuze pacificatie onontbeerlijk. Sinds de oprichting van de Constitutionele Kerk, de Franse overheidskerk die de autoriteit van Rome niet erkende, was de Franse samenleving in de ban van een religieus schisma. Priesters die weigerden om de eed van trouw aan de Republiek en haat voor het koningschap af te leggen (ongeveer de helft van het totale aantal), mochten hun ambt niet uitoefenen en riskeerden vervolging.³³ Velen doken onder bij gelovige burgers en onderhielden van daaruit een netwerk van schuilkerken. De niet-constitutionele clerus en haar aanhangers vormde één van de belangrijkste bronnen van het contrarevolutionair verzet dat nog steeds delen van ruraal Frankrijk in zijn greep hield.

Bonaparte zocht toenadering tot paus Pius VII (1740-1823) en sloot met hem in 1801 het Concordaat, dat de verhouding tussen Kerk en Staat in Frankrijk regelde. Beide partijen legden heel wat pragmatisme aan de dag. De paus verkreeg dat de Constitutionele Kerk werd opgeheven en de Franse katholieken opnieuw onder zijn gezag kwamen. In ruil deed hij verregaande toegevingen aan de revolutionaire verwezenlijkingen. In geen geval werd de religieuze klok teruggedraaid naar het ancien régime. De scheiding tussen Kerk en Staat, de godsdienstvrijheid, de afschaffing van de tienden en de secularisering van de burgerlijke stand bleven behouden. Kerkgoederen die tijdens de Revolutie waren vervreemd, bleven bezit van hun nieuwe eigenaars. De refractaire bisschoppen werden uit hun ambt ontzet en vervangen. De seculiere clerus werd voortaan betaald door de staat en diende zich overeenkomstig te gedragen, onder meer door de voorlezing van overheidsbesluiten vanaf de preekstoel.³⁴

Het is geen toeval dat de kwestie van de nationale goederen expliciet in de verdragtekst werd opgenomen. De bemiddelde burgerij was de grote winnaar van de Revolutie. Om die invloedrijke klasse aan het regime te binden achtte Bonaparte het veiligstellen van de revolutionaire verworvenheden van het grootste belang. Van die bezorgdheid getuigde ook het opstellen van een nieuw burgerlijk wetboek. In opdracht van de eerste consul werd uit de massa wetten en besluiten van de opeenvolgende revolutionaire staatsbesturen een eenvormig wetboek gedistilleerd. Niets incarneert duidelijker de breuk met het ancien régime dan deze *Code Civil*. De afschaffing van privileges, de gelijkheid voor de wet, het burgerlijk huwelijk en het recht op scheiding werden bevestigd. Het wetboek verzekerde de burgerrechtelijke gelijkheid die aan de basis lag van het nieuwe meritocratische ideaal.

³² Het gaat daarbij om het totale aantal van 281 prefecten dat dienstdeed in de periode 1800-1814. Lyons, *Napoleon*, 170.

³³ *Ibidem*, 81.

³⁴ *Ibidem*, 84.

Politiek gezien was Bonapartes verhouding tot de Revolutie minder eenduidig. De balans tussen de wetgevende en de uitvoerende machten woog als gevolg van de grondwet van het jaar VIII sterk door in het voordeel van de tweede. Bovendien werd vrijwel meteen duidelijk dat de eerste consul zich niet gebonden voelde door de grondwet indien de omstandigheden het vereisten. De volgende jaren deed er zich een stelselmatige machtsconcentratie voor in handen van het staatshoofd. Hoewel de schijn van democratische besluitvorming overeind bleef, werd het parlementaire systeem in de praktijk volledig uitgehold. Al bij de start van het Consulaat was creatief omgesprongen met de volkswil. De volksraadpleging waarmee de inwoners zich konden uitspreken voor of tegen de grondwet van het jaar VIII was schaamteloos gemanipuleerd.

Dit soort schijndemocratische ingrepen was typisch voor de het proces waarmee de Franse Republiek transformeerde naar een autocratie. Ook de volgende stadia werden voorzien van het flinterdunne zegel van de volkswil. In 1802 slaagde Bonaparte erin vrede te sluiten met erfvijand Engeland in de Vrede van Amiens. Die verwezenlijking gebruikte hij als aanleiding om zich het consulaat voor het leven te laten toekennen. De bijbehorende nieuwe grondwet van 16 thermidor jaar X (4 augustus 1802) opende de weg naar de alleenheerschappij. Ze gaf hem de macht om zelf de andere twee consuls te benoemen, de wetgevende kamers te ontbinden, hun besluiten te negeren en de grondwet te omzeilen of zelfs tijdelijk op te schorten. Zijn besluiten dienden enkel gedekt te worden door de Senaat, maar aangezien hij de macht kreeg om de leden ervan persoonlijk aan te stellen, regeerde hij in de praktijk alleen.

De beslissende stap kwam in 1804 met de oprichting van het Keizerrijk. Bonaparte regeerde voortaan onder de naam Napoleon I en stichtte een erfelijke dynastie. In 1805 zette hij zichzelf ook de kroon van het Koninkrijk Italië op, dat hij had opgericht als opvolger van de Cisalpijnse Republiek. De nieuwbakken koning en keizer modelleerde zijn regeerstijl op die van de monarchen uit het ancien régime. Hij creëerde een hofadel, onderhield een weelderig ceremonieel en nam in 1810 de Oostenrijkse aartshertogin Marie-Louise van Habsburg-Lotharingen (1791-1847) tot echtgenote. Als bestuurlijk principe huldigde hij de idee dat hijzelf het soevereine volk incarneerde. Dit denkbeeld vertaalde zich in een politieke representatie die steeds meer op de persoon van de keizer zelf was gericht. Hij werd het symbolische middelpunt van de natie. Trouw aan de natie kwam gelijk te staan aan trouw aan zijn persoon.

Voor de *départements réunis* luidde het aantreden van Napoleon net als elders in Frankrijk een periode in van relatieve rust.³⁵ Het einde van de priestervervolging en de afkondiging van het Concordaat werden opgelucht onthaald. Het herstel van de publieke eredienst verwekte vruégde onder de grotendeels katholieke bevolking. In 1802 werd de stokoude Jean-Armand de Roquelaure (1721-1818), voormalig aalmoezenier van de laatste twee Franse koningen, aangesteld als nieuwe aartsbisschop

---

³⁵ Zie over de institutionele ontwikkelingen: F. Antoine, *Les institutions publiques du Consulat et de l'Empire dans les départements réunis (1799-1814)* (Brussel, 1998) en Poulet, *Les institutions françaises*.

van Mechelen.³⁶ De nieuwe bestuursstijl en het einde van de religieuze polarisering vergemakkelijkten de relatie tussen overheid en burgers. Voor leden van de lokale elites verlaagde de drempel om samen te werken met of in dienst te treden van de overheid aanzienlijk.³⁷ Echte populariteit verwierf het regime niet. De belangrijkste struikelblokken waren de hoge belastingen en de conscriptie. De weerstand tegen die laatste bleef groot, in het bijzonder naarmate er steeds meer vragen werden gesteld bij de noodzaak van de lange en bloedige oorlogen die Napoleon ondernam.

Het departement van de Twee Neten kwam onder bestuur van prefect Charles-Joseph-Fortuné markies d'Herbouville (1758-1829).³⁸ In het Dijledepartement werd Louis-Gustave Doulcet graaf de Pontécoulant (1764-1853) aangesteld.³⁹ Antwerpen kreeg als burgemeester de welgestelde koopman Jean-Etienne Werbrouck (1750-1813), die tijdens de Brabantse Omwenteling keizersgezind was geweest. Onder het Directoire was hij verkozen als afgevaardigde in de *Conseil des Anciens*, de tweede kamer van het parlement. Vanwege zijn gematigde standpunten werd hij na de neojakobijnse staatsgreep van 18 fructidor jaar V (4 september 1797) uit het parlement verwijderd. Als burgemeester stelde hij zich op als een trouwe steunpilaar van het regime. Hij vervulde de functie tot 1811, toen hij uit de gratie viel op verdenking van douanefraude.⁴⁰ Napoleon benoemde als opvolger Jean-Baptist de Cornelissen (1787-1848), wiens vader kamerheer was aan het Parijse hof.⁴¹ In Brussel was er meer verloop op de burgemeesterspost. Bij het begin van het Consulaat werd als burgervader baron Paul Arconati Visconti (1754-1821) aangesteld, die eerder voorzitter van de *municipalité* was geweest.⁴² Enkele maanden later al werd hij vervangen door Jean-Nicolas Rouppe, de voormalige commissaris van het Directoire. Die werd in 1802 van

³⁶ E. Duchesne, 'Roquelaure (Jean-Armand de)', in: *Biographie nationale*, dl. XX (1908-1910) 87-83; A. Tihon, 'Religieuze pacificatie en herstel', in: Hasquin, *België*, 178.

³⁷ C. Bruneel, 'Des provinces Beligiques et de la principauté de Liège aux départements réunis. Approche des situations politiques', in: J. Bernet, J.P. Jessenne en H. Leuwers (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 1: *Le lien politique local dans la Grande Nation* (Villeneuve d'Ascq, 1999) 37-52.

³⁸ F. Burckard, 'Charles d'Herbouville, préfet des Deux-Nethes (1800-1805)', in: M. Aubry, P. Dupuy en B. Fontenaist (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 4: *L'institution préfectorale et les collectivités territoriales* (Villeneuve d'Ascq, 2001) 45-60; M. Digne, 'Herbouville (Charles-Joseph-Fortuné d)', in: Balteau, *Dictionnaire de biographie française*, dl. XVII (1989) 1043; F. Hanno, *Visite à Anvers de Bonaparte. Etude rétrospective* (Antwerpen, 1903) 12-14; F.J. van den Branden, *Le préfet d'Herbouville. Notice historique* (Antwerpen, 1903).

³⁹ J. Logie, 'L'après Brumaire dans le département de la Dyle', in: Jessenne en Aubry, *Du Directoire au Consulat*, 434-435; M. De La Court, *Le département de la Dyle et son premier préfet, Doulcet de Pontécoulant, 1800-1805* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1954).

⁴⁰ L. Gorissen, *Een genealogische schets van de familie Werbrouck* (Aartselaar en Borgerhout, 1974); F. Stevens, 'La scène scandaleuse qui vient de se passer à Bruxelles'. De zaak Werbrouck en het octrooi van Antwerpen (1813)', in: H. Van Der Eycken en E. Houtman (eds.), *LACH. Liber amicorum Coppens Herman* (Brussel, 2007) 991-1011; A. Thys, *Een gerechtelijk drama in 1813. Zaak Werbrouck en consoorten, naar onuitgegeven oorkonden* (Antwerpen, 1897).

⁴¹ A. Fischer, *Napoléon et Anvers 1800-1811* (Antwerpen, 1933) 261.

⁴² R. Van Nuffel, 'Arconati Visconti (Paul-Marie-Remy)', in: *Biographie nationale*, dl. XXXIV (1967) 17-25; Verhaegen, *La Belgique*, dl. IV, 41.

zijn functie ontheven vanwege zijn protest tegen de arrestatie van een aantal Brusselse notabelen op verdenking van smokkel.⁴³ Hij werd vervangen door Henri-Joseph Van Langenhoven. Tijdens het Keizerrijk werd het burgemeesterschap achtereenvolgens uitgeoefend door graaf Charles-Guillaume de Mérode (1762-1830) en hertog Charles-Joseph d'Ursel (1777-1860).⁴⁴

3. Napoleon, geschiedenis en politieke legitimatie

De dubbelzinnige omgang van Frankrijks nieuwe sterke man met de revolutionaire erfenis maakt het moeilijk om zijn regering te kenmerken in termen van continuïteit of discontinuïteit.⁴⁵ Op het vlak van de politieke cultuur deed zich desondanks een duidelijke breuk voor. Het begin van het Consulaat bracht een stelselmatige afbouw van het republikeinse element in het staatsceremonieel. In de plaats daarvan trad de figuur van Napoleon steeds sterker naar voren. Die evolutie ging gepaard met een fundamentele omslag in de officiële omgang met het verleden. Naarmate het republikeinse element naar de achtergrond verdween, keerden historische repertoires terug.

Nut en nadeel van geschiedenis

Uit Bonapartes persoonlijke geschriften en uit zijn leespraktijken blijkt dat hij al sinds zijn jeugd een bijzondere interesse koesterde voor geschiedenis.⁴⁶ Die bleef hem gedurende zijn hele carrière vergezellen. Tijdens zijn officiersopleiding aan de militaire school in Brienne, gedurende zijn jaren in trouwe dienst van het jakobijnse bewind en ook op het toppunt van zijn glorie toen hij als zelfgekroonde keizer heerste over grote delen van Europa, verslond hij geschiedenisboeken. Zoals bij zoveel gecultiveerde tijdgenoten behoorden de klassieke auteurs tot zijn favoriete lectuur, in het bijzonder Plutarchus.⁴⁷ Zijn historische bagage bestreek een waaier aan periodes en domeinen en breidde zich telkens uit naar aanleiding van nieuwe veroveringen en actuele problematieken. Op twee momenten in zijn leven stelde hij zich bovendien zelf ten dienste van Clio. Als jonge Corsicaanse patriot schreef hij een geschiedenis van zijn geboorte-eiland, wat hem in contact bracht met de gevierde verlichte historicus Guillaume-Thomas Raynal (1713-1796).⁴⁸ Tijdens zijn ballingschap op Sint-Helena

⁴³ Ibidem, 46.

⁴⁴ E. Duchesne, 'Mérode (Charles-Guillaume-Ghislain, comte de)', in: *Biographie nationale*, dl. XIV (1897) 534-539; P. Verhaegen, 'Ursel (Charles-Joseph, quatrième duc d')', in: Ibidem, dl. XXV (1930-1932) 920-923.

⁴⁵ De mate waarin 18 brumaire een kentering betekende in de geschiedenis van de Republiek, is voer voor discussie. Voor een overzicht, zie: Brown, 'The Search for Stability', 20-47.

⁴⁶ Burton, *Napoleon*, 4-7; Jourdan, *Napoléon*, 22-28.

⁴⁷ Jourdan, *Napoléon*, 10.

⁴⁸ Burton, *Napoleon*, 4.

probeerde hij zich van het positieve oordeel van het nageslacht te verzekeren door samen met zijn entourage aan de geschiedenis van zijn regering te werken en zijn memoires te dicteren.⁴⁹

Belangrijker dan Napoleons persoonlijke interesse in het verleden waren de maatschappelijke functies die hij eraan toedichtte. De revolutionairen propageerden een breuk met de geschiedenis en deden er, althans in theorie, alles aan om de herinnering aan de eeuwen van het despotisme uit te wissen. Bonaparte daarentegen rehabiliteerde het verleden en maakte het tot een onderdeel van zijn beleid. Zoals eerder vermeld, betoonden de revolutionairen zich in de praktijk niet ongevoelig voor de legitimerende waarde van historische verhalen en gingen ze in bepaalde omstandigheden zelfs over tot de gerichte toe-eigening ervan. Bonapartes aanpak was echter fundamenteel verschillend. Geschiedenis had in zijn opinie een publiek nut dat ten volle diende te worden uitgespeeld. Alle registers van het verleden werden opengetrokken in het officiële discours. Van de schoolboeken tot het theaterrepertoire, van publieke monumenten tot redevoeringen, overal maakten de onder het vorige regime geëxcommuniceerde eeuwen hun rentree.

Het nut van de geschiedenis lag volgens het nieuwe staatshoofd om te beginnen in haar educatieve en didactische waarde. Dat blijkt onder meer uit zijn hervormingsplannen met betrekking tot het middelbaar onderwijs. Een goede kennis van het verleden vond hij een onmisbaar onderdeel van de bagage van de intellectuele en sociale elite die werd opgeleid aan de lycea. Die nieuwe staatsscholen waren in de plaats gekomen van de kwijnende centrale scholen.⁵⁰ De onder het vorige bewind onderwezen verlichte beschavingsgeschiedenis werd afgevoerd en vervangen door meer traditionele overzichten van de chronologie. Die moesten minder dan voorheen focussen op de Oudheid en ruimschoots aandacht besteden aan de Franse en recente geschiedenis. Gestandaardiseerde leerplannen en het verplichte gebruik van goedgekeurde handboeken moesten het onderwijsniveau verbeteren.⁵¹ Bovendien richtte hij verschillende leerstoelen voor geschiedenis op aan de in 1808 gestichte Keizerlijke Universiteit, waar onder meer de leraren van de lycea moesten worden opgeleid. Op termijn wenste hij die onder te brengen in een speciale historische hogeschool.

In de praktijk kwam er van deze ambitieuze plannen weinig terecht. Geschiedenis degradeerde van een apart vak naar haar oude plek als onderdeel van het letterenonderricht. Het concrete onderwijs beantwoordde nauwelijks aan Napoleons intenties.⁵² Zo lag de nadruk in de praktijk sterk op de geschiedenis van de klassieke Oudheid, was er een tekort aan gespecialiseerde leraren en werden lang niet overal de voorgeschreven handboeken gebruikt. Aan verschillende Belgische lycea waren

⁴⁹ Ibidem, 13; Gonnard, *Les origines*; Petiteau, *Napoléon*, 59; Tulard, *Napoleon*, 343.

⁵⁰ Burton, *Napoleon*, 31.

⁵¹ Zie: R. Deburat, *Napoléon et les manuels d'histoire* (Parijs, 1956); M. Guy, 'L'enseignement de l'histoire dans les écoles centrales (an IV-an XII)', *Annales historiques de la Révolution française* 53 (1981/1) 89-122.

⁵² A. Bruter, 'L'enseignement de l'histoire dans les lycées napoléoniens', in: J.O. Boudon, *Napoléon et les lycées*, 99-114; Meirlaen, *Vlijt*.

zelfs achttiende-eeuwse overzichtswerken van de Belgische geschiedenis in gebruik.⁵³ Naast de hervormingsplannen met betrekking tot het onderwijs werden er vooral vanaf het Keizerrijk ook initiatieven genomen om het algemene niveau van de historische productie op te krikken. Dat gebeurde onder meer via het bestellen van geschiedenissen in overheidsopdracht, het uitreiken van geldelijke beloningen en eerbewijzen aan verdienstelijke historici en het instellen van een tienjaarlijkse prijs voor het beste historische werk.⁵⁴

Uiteraard was de verbetering van het niveau van het geschiedenisonderwijs en de historische productie geen doel op zich. De rehabilitatie van het verleden diende in de eerste plaats het staatsbelang. Bonaparte beschouwde geschiedenis als een geschikt middel om het nationale gevoel bij de Fransen aan te wakkeren. Een reveil van nationale trots zou bijdragen tot de eenheid onder de burgers die broodnodig was voor het bereiken van stabiliteit.⁵⁵ Door een beroep te doen op de glorieuze Franse geschiedenis kon de door de Revolutie verdeelde Franse maatschappij opnieuw verenigd worden. De sociale *politique de fusion* kreeg een verlengstuk in de geschiedenispolitiek.⁵⁶ De officiële omgang met het verleden was daarom uitgesproken eclectisch. Alles wat de grootsheid van Frankrijk kon illustreren werd van onder het stof gehaald.

Schilders werden aangemoedigd om glorierijke episodes uit de Franse geschiedenis uit te beelden. Belangrijke historische figuren werden op initiatief van de overheid geëerd met biografieën, standbeelden en plechtige herbegravenissen. Tijdens de eerste jaren van het Consulaat ging de aandacht vooral naar de grote generaals van het ancien régime, zoals Condé en Turenne. Die keuze lag in het verlengde van het imago van militaire held dat Napoleon voor zichzelf creëerde onder het Directoire. Naarmate de politieke representatie traditioneler werd, maakte een steeds bredere groep van historische figuren zijn opwachting. De keizerlijke paleizen werden gedecoreerd met geschilderde en gebeeldhouwde eregalerijen die personages uit een veelheid aan tijdperken en maatschappelijke domeinen verenigden.⁵⁷ Bonaparte hechtte veel belang aan het theater voor het aanwakkeren van de vaderlandsliefde. Hij gaf opdracht om toneelstukken te schrijven over Clovis, Fredegonde en andere personages uit het nationale verleden.⁵⁸ Uit zijn correspondentie blijkt dat hij ook de herinnering aan de verzetsheldinnen Jeanne d'Arc en Jeanne Hachette nieuw leven probeerde in te blazen.⁵⁹ De keizerlijke historici werkten ondertussen aan de rehabilitatie van de Bourbonkoningen. Vooral Hendrik IV en Lodewijk XIV kregen lof toegezwaid.

Behalve het versterken van de nationale eenheid door het aanwakkeren van het patriottisme had het gebruik van historische repertoires nog een andere cruciale taak te

---

⁵³ Meirlaen, *Vlijt*.

⁵⁴ Burton, *Napoleon*, 54.

⁵⁵ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 23; Jourdan, *Napoléon*, 30.

⁵⁶ Jourdan, *Napoléon*, 166; Morrissey, 'Charlemagne', 336.

⁵⁷ Jourdan, *Napoléon*, 215.

⁵⁸ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 153.

⁵⁹ Burton, *Napoleon*, 11.

vervullen. Het diende de positie van Napoleon als symbolisch middelpunt van de natie te onderstrepen en te legitimeren.⁶⁰ Naarmate zijn macht toenam, ging hij zich steeds meer opwerpen als het levend symbool van Frankrijk. De verheerlijking van 's lands glorie straalde af op zijn persoon. De geschiedverhalen die onder zijn impuls werden geproduceerd hadden dan ook geen zuiver historisch doel. De correcte weergave van de historische feiten was ondergeschikt aan de verheerlijking van het staatshoofd.⁶¹ Dit blijkt onder meer uit de officiële geschiedenis-handboeken. De auteurs ervan zochten systematisch historische parallellen tussen heden en verleden.⁶² Grote historische personages of gebeurtenissen werden voorgesteld als voorafspiegelingen van het optreden van Napoleon. Napoleon overtrof echter al zijn voorgangers in glorie. Historische voorbeelden verbleekten bij wat hij realiseerde in het heden.⁶³ Om die reden kreeg de moderne en eigentijdse geschiedenis in het curriculum (althans in theorie) een belangrijker plaats dan het klassieke en middeleeuwse verleden. De overheid bevorderde het schrijven van eigentijdse geschiedenissen, waarin Napoleon uiteraard een belangrijke rol speelde.⁶⁴ Ook kunstenaars werden aangemoedigd om zijn glorieuze daden op doek of in steen te vereeuwigen.⁶⁵ Het doel was om Napoleon bij zijn tijdgenoten voor te stellen als het hoogtepunt van de Franse geschiedenis en tegelijk om zijn plaats te verzekeren in de herinnering van het nageslacht.

Die functionele opvatting van geschiedenis maakt meteen duidelijk dat het gebruik van historische vertogen niet vrij en onbeperkt was. Het verleden werd onder Napoleon opnieuw geduld maar diende wel de juiste boodschap uit te dragen. Een belangrijk controlemiddel was de strikte perscensuur waaraan alle boeken en kranten vóór hun verschijning waren onderworpen.⁶⁶ Vanwege zijn interesse in het verleden hield Napoleon zich soms persoonlijk bezig met het nalezen van geschiedenisboeken. Vooral passages die de prestaties van zijn legers niet positief genoeg deden uitkomen, moesten het ontgelden.⁶⁷

⁶⁰ Serna, 'Refaire l'Histoire', 207.

⁶¹ Burton, *Napoleon*, 41.

⁶² Ibidem, 31; Bruter, 'L'enseignement', 109; Meirlaen, *Vlijt*.

⁶³ Burton, *Napoleon*, 41.

⁶⁴ Serna, 'Refaire l'Histoire', 207.

⁶⁵ B. Foucart, 'La grande alliance de Napoléon et des peintres de son histoire', in: Y. Cantarel-Besson, C. Constans en B. Foucart (eds.), *Napoléon. Images et histoire. Peintures du château de Versailles (1789-1815)* (Parijs, 2001) 14; Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 164; A. Jourdan, 'Napoleon and his Artists: in the Grip of Reality', in: Brown en Miller, *Taking Liberties, 185-204*. Zie ook: D. O'Brien, *After the Revolution: Antoine-Jean Gros, Painting and Propaganda under Napoleon* (University Park, 2006); W. Telesko, *Napoleon Bonaparte: der "Moderne Held" und die Bildende Kunst, 1799-1815* (Wenen, 1995); Wilson-Smith, *Napoleon and his Artists*.

⁶⁶ J.A. Davis, *Cultures of Interdiction: the Politics of Censorship in Italy from Napoleon to the Restoration*, in: D. Laven en L. Riall (eds.), *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford en New York, 2000) 237-256; Forrest, 'Propaganda', 427; Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 4; Lyons, *Napoleon*, 121. Zie verder: A. Cabanis, *La presse sous le Consulat et l'Empire* (Parijs, 1975).

⁶⁷ Burton, *Napoleon*, 63.

Ook op de *bühne* was de controle op het gebruik van historische repertoires strikt. Behalve als een geschikt middel ter beïnvloeding van de publieke opinie werd het theater immers ook als een graadmeter ervan beschouwd. Het publiek schrok er niet voor terug om zijn opinie over het beleid te ventileren door personages en verwickelingen die als toespelingen op de actualiteit konden worden beschouwd toe te juichen of uit te jouwen.⁶⁸ Toneel- en muziekstukken (of passages eruit) die aanleiding konden geven tot een subversieve interpretatie werden daarom zorgvuldig geweerd. Alle stukken gebaseerd op de Bijbel waren automatisch verboden, net als verwijzingen naar de Bourbondynastie, de usurpatie van een troon, de bestraffing van een tiran en door Frankrijk geleden nederlagen.⁶⁹

De geschiedschrijving werd niet alleen in stelling gebracht om flatterende parallellen aan te reiken maar ook en vooral om door de suggestie van continuïteit het regime te legitimeren. Vanaf zijn keizerskroning plaatste Napoleon zich expliciet in de rij van Franse koningen. De keizerlijke historici propageerden het beeld van Napoleons aantreden als het begin van het 'vierde tijdperk' van Frankrijk. Ze verdeelden de Franse geschiedenis in vier delen die telkens in het teken stonden van de regerende dynastie. Ter verklaring van de overgang van de ene dynastie naar de andere huldigden ze de 'great man'-theorie.⁷⁰ Die luidde dat om de zoveel eeuwen een sterke leider aantrad die een einde maakte aan de in Frankrijk heersende wantoestanden en die het land opnieuw op het pad der glorie bracht. Uit een periode van decadentie en verval stond hij op om de natie onder zijn leiding te verenigen en te versterken. Hij regeerde niet bij gratie van de wapens maar bij die van het volk, dat hem als zijn legitieme leider erkende. Clovis bracht de verschillende Frankische stammen samen onder zijn heerschappij, Pepijn de Korte maakte een einde aan het zwakke bewind der vadsige koningen en Hugo Capet verenigde het verdeelde Frankrijk opnieuw onder een sterke monarchie. In deze rij van uitzonderlijke machtswissels werd ook het aantreden van Napoleon ondergebracht. Ook hij had Frankrijk herenigd en versterkt en ontleende daaraan het recht om een nieuwe dynastie te stichten.

Het legitimerende potentieel van het Franse monarchale verleden werd volop uitgespeeld in de politieke representatie. Napoleon spiegelde zich in het bijzonder aan Karel de Grote.⁷¹ De vergelijking met deze grootste der Karolingische koningen werd gelanceerd tijdens het Consulaat. In 1803 bestelde hij een standbeeld van Karel ter bekroning van de triomfzuil op de Place Vendôme, die was bedoeld om de overwinningen van de Franse legers te verheerlijken.⁷² Slechts met tegenzin liet hij zich bij de voltooiing van de zuil door zijn entourage overtuigen om Karels beeltenis

⁶⁸ Frants, 'Le théâtre', 174.

⁶⁹ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 152.

⁷⁰ Burton, *Napoleon*, 99.

⁷¹ Zie: R. Morrissey, 'Charlemagne et la légende impériale', in: Bonnet, *L'Empire*, 331-347 en R. Morrissey, *L'empereur à la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et l'histoire de France* (Parijs, 1996).

⁷² Bonnet, 'Les honneurs', 311; Burton, *Napoleon*, 9; Jourdan, *Les monuments*, 293; Idem, *Napoléon*, 206.

door die van hemzelf te vervangen. De Frankische keizer verenigde verschillende van Napoleons idealen en ambities. Hij was bovendien bruikbaar omdat hij in de recente geschiedenis door heel wat verschillende politieke denkrichtingen was geclaimd.

Het heersende beeld van Karel de Grote kwam tot stand tijdens de achttiende-eeuwse constitutionele discussies.⁷³ In het kader van de contestatie van het vorstelijk absolutisme groeide hij uit tot het tegenbeeld van de eigentijdse Franse koningen. Republikeinen, parlementaristen en andere hervormers zagen in hem de ideale vorst. In een periode die volgens achttiende-eeuwse denkers werd gekenmerkt door verval en barbarij was hij opgestaan om door zijn ongeziene daadkracht de loop der geschiedenis te keren. Hij verenigde de natie herstelde haar rechten. Tijdens de bijeenkomsten op het Champ de Mars sprak hij recht en maakte hij wetten als een wijs bestuurder. Zijn legitimiteit ontleende hij niet in de eerste plaats aan afstamming of een goddelijk mandaat maar aan de goedkeuring van het volk dat in hem zijn leider erkende.

Napoleon spiegelde zich graag aan dat beeld van een door het volk aangestelde keizer die erin slaagde de natie rond zijn persoon te verenigen. Hij had de ambitie om net als Karel de Grote tegelijk legeraanvoerder en wetgever te zijn. De omvang van Karels rijk reflecteerde zijn eigen territoriale ambities. Na Frankrijk gepacificeerd en verenigd te hebben, wilde hij het door de verwerving van grondgebied laten uitgroeien tot een waar imperium. Om dezelfde redenen was ook de vergelijking met Julius Caesar een klassieker in de Napoleontische representatie.⁷⁴ Ook Caesar paarde militaire aan wetgevende kwaliteiten, bracht schijnbaar in zijn eentje stabiliteit na een periode van chaos en regeerde ondanks zijn grote persoonlijke macht in naam van het volk. De keizerlijke parallellen suggereerden een *translatio imperii* met Napoleon als contemporaine vertegenwoordiger.

Napoleons keizerskroning in 1804 werd doelbewust opgevat als een wederopvoering van Karels kroning in Rome 1004 jaar eerder.⁷⁵ De aanwezigheid van paus Pius VII moest het gebeuren niet alleen de nodige religieuze legitimiteit bezorgen maar vooral ook die parallel vervolledigen. Anders dan Leo III moest hij zich weliswaar beperken tot het zegenen van de kroon die Napoleon vervolgens zichzelf opzette, een niet mis te verstane afwijking van de ceremonie in het jaar 800. Bij de kroning werden verder de nog bestaande Franse regalia gebruikt waarvan werd geloofd dat ze teruggingen tot Karel de Grote. Net als de Bourbonkoningen vóór hem tooide Napoleon zich met het ceremoniële rijkszwaard, de rijksappel en de scepter met de justitiehand. De traditionele koningskroon, de *couronne de Charlemagne*, was tijdens de Revolutie omgesmolten. Ter vervanging werd een nieuwe, pseudomiddeleeuwse kroon vervaardigd met dezelfde naam. Net zoals Karel onderstreepte Napoleon zijn keizerlijke ambities door de integratie van Romeinse elementen in het ceremonieel. De opvallendste waren de antiek aandoende tuniek van het kroningsgewaad, de

⁷³ Morrissey, 'Charlemagne', 332.

⁷⁴ D. Gallo, 'Pouvoirs de l'antique', in: Bonnet, *L'Empire*, 328; Jourdan, *Napoléon*, 32.

⁷⁵ Burton, *Napoleon*, 9.

keizerlijke adelaar en de gouden lauwerkrans die hij zich opzette na de kroning met de rijkskroon.⁷⁶

Ook de andere Franse dynastieën waren vertegenwoordigd in de Napoleontische representatie.⁷⁷ Aan de Merovingers ontleende de nieuwe keizer de gouden bijen die, sinds ze gevonden waren in het graf van Childeric, doorgingen voor het embleem van die dynastie.⁷⁸ De Bourbons leefden door in de hermelijnen mantel en in het hofceremonieel dat grotendeels aansloot bij dat van het ancien régime. Bij zijn aantreden als eerste consul vestigde Bonaparte zich in het Tuileriënpaleis, de vroegere koninklijke residentie.⁷⁹ Als keizer onderhield hij een weelderig en geldverslindend hofceremonieel dat zich onder meer afspeelde in de voormalige koninklijke paleizen van Fontainebleau en Saint-Cloud.⁸⁰ De bijbehorende etiketteregels en livrerekening gingen rechtstreeks terug op het voorbeeld van de Bourbons. Ook de plechtige Te Deums en het volksvermaak (zoals vuurwerk, stadsverlichting en bals) waarmee de grote gebeurtenissen in het keizerlijke leven werden opgeluisterd, sloten aan bij de vorstelijke praktijken uit het ancien régime.⁸¹ Zijn ambitie om de 'vierde dynastie' in de Franse geschiedenis te stichten onderstreepte hij door in de voormalige koninklijke necropool in Saint-Denis altaren te laten wijden aan Sint-Clothilde, Karel de Grote en Lodewijk de Heilige, die elk één van de drie koninklijke geslachten vertegenwoordigden.⁸²

Uitermate koninklijk van inslag waren ook de onderscheidingstekens die hij verleende. Als consul richtte hij in 1802 het *Légion d'honneur* op, dat critici gevaarlijk vonden gelijken op een ridderorde.⁸³ De filosofie erachter sloot aan bij Bonapartes leiderschapsstijl als generaal in Italië. Toen was hij begonnen met in eigen naam onderscheidingstekens uit te reiken aan verdienstelijke militairen. Hij beloofde hun patriotisme en bond hen tegelijkertijd aan zijn persoon. Het *Légion d'honneur* moest op een grotere schaal dezelfde functie vervullen. Enerzijds diende de onderscheiding alle verdienstelijke Fransen, zowel burgers als militairen, te verenigen in hun dienst aan het vaderland.⁸⁴ Anderzijds moest ze erkentelijkheid en respect inboezemen voor de persoon die haar uitreikte.

---

⁷⁶ J.P. Samoyault, 'La formation de l'émblématique napoléonienne et sa diffusion dans les arts décoratifs de l'époque impériale', in: O. Nouvel-Kammerer (ed.), *L'aigle et le papillon. Symboles des pouvoirs sous Napoléon, 1800-1815* (Parijs, 2007) 56.

⁷⁷ Jourdan, *Napoléon*, 31.

⁷⁸ Samoyault, 'La formation', 57.

⁷⁹ Tulard, *Napoleon*, 249.

⁸⁰ Jourdan, *Napoléon*, 117.

⁸¹ Burton, *Napoleon*, 50.

⁸² Jourdan, 'The Image', 200.

⁸³ Jourdan, *Napoléon*, 106.

⁸⁴ Bonnet, 'Les honneurs', 249; N. Petiteau, 'Portée de la politique symbolique à l'égard des armées Napoléoniennes', in: Scholz en Schröer, *Représentation et pouvoir*, 149.

Ook tijdens de uitreikingceremonies van het erelegioen werden allerlei historische repertoires ingezet om de band met het nationale verleden aan te halen. Dit wordt geïllustreerd door de plechtige ceremonie in het legerkamp van Boulogne in 1804. Voor het oog van duizenden soldaten reikte Bonaparte er de felbegeerde eretekens uit. Dominique Vivant Denon (1747-1825), directeur van het Louvre en Napoleons adviseur inzake kunst en geschiedenis, gebruikte historische stukken uit zijn museumcollectie om een passende encensering samen te stellen voor het erepodium.⁸⁵ In de opstelling waren de troon van de Merovingische koning Dagobert, de helmen van de middeleeuwse veldheren Du Guesclin en Bayard, de wapenrusting van de keurvorsten van Hannover en een grote verzameling historische vlaggen, wimpels en wapentrofeeën verwerkt.⁸⁶

Nog duidelijker gemodelleerd op het ancien régime was de rijksadel die werd opgericht in 1808. Voortaan werden er opnieuw ridders, baronnen, graven en hertogen gecreëerd. Net als voorheen verleende de vorst naar eigen goeddunken titels om verdienstelijke onderdanen te belonen. De instelling was uitdrukkelijk bedoeld om de nieuwe en oude elites met elkaar te doen vermengen.⁸⁷ Topfiguren van de postrevolutionaire staat werden erin verenigd met de adel en de elite van het ancien régime. Op het eerst gezicht leek de restauratie daarmee compleet. Toch verschilde deze nieuwe adel fundamenteel van zijn voorganger uit het ancien régime.⁸⁸ De toegang tot de nieuwe elite was open en gebaseerd op verdienste.⁸⁹ Iedereen kon erin worden opgenomen op basis van zijn verdiensten voor het vaderland. Behalve een titel, een lap grond en een wapenschild waren er bovendien geen politieke of financiële voorrechten aan verbonden.⁹⁰ Inkomenscriteria waren alleen vereist voor het erfelijk maken van de titel. Napoleon zelf beriep zich graag op zijn (redelijk) eenvoudige afkomst als beste illustratie van de onbepaalde carrièremogelijkheid in het meritocratische systeem.

Hetzelfde gold voor het Légion d'honneur. De eed die de nieuwe leden bij hun toetreding aflegden verwees ondubbelzinnig naar de principes van de Franse Revolutie.⁹¹ De oude vormen dienden het nieuwe staatsgezag legitimiteit te verlenen, het patriottisme en de nationale eenheid te vergroten en het pre- en postrevolutionaire Frankrijk met elkaar te verzoenen. Die ambities klonken ook door in Napoleons (latere) commentaar op zijn huwelijk met Marie-Louise van Oostenrijk, dochter van keizer Frans II: 'En épousant une archiduchesse, j'ai voulu unir le présent et le passé;

⁸⁵ J. Chatelain, *Dominique Vivant Denon et le Louvre de Napoléon* (Parijs, 1973); L. Posselle (ed.), *Dominique-Vivant Denon: l'œil de Napoléon* (Parijs, 1999); P. Lelièvre, *Vivant Denon: homme des lumières, «ministre des arts» de Napoléon* (Parijs, 1993).

⁸⁶ Bonnet, 'Les honneurs', 308.

⁸⁷ Ibidem, 303.

⁸⁸ Tulard, *Napoleon*, 250.

⁸⁹ Petiteau, 'Portée de la politique', 151.

⁹⁰ Lyons, *Napoleon*, 171.

⁹¹ Bonnet, 'Les honneurs', 305.

les préjugés gothiques et les institutions de mon siècle'.⁹² De Napoleontische staat was echter fundamenteel anders dan het Frankrijk van het oude regime. In de woorden van Martyn Lyons was het 'a modern technocracy dressed in the garb of Charlemagne'.⁹³

Het nieuwe staats theater

*'Citoyens rassurez-vous, le charlatanisme révolutionnaire qui vous avait si souvent trompé, si effrontément outragé, si justement indigné n'existe plus; le règne des mots n'est plus, il a fait place à celui des choses'*⁹⁴

Deze zinsnede is afkomstig uit een anonieme redevoering die in 1801 in Brussel werd gehouden ter gelegenheid van de Vrede van Lunéville. Daarin bevestigde Oostenrijk de bepalingen van de Vrede van Campo Formio (1797) die de afstand van de Nederlanden en de linker Rijnsoever aan Frankrijk stipuleerden. De spreker, die ongetwijfeld behoorde tot of gelieerd was aan het stadsbestuur, liet zich in uiterst negatieve termen uit over de Revolutie. In het bijzonder bekritiseerde hij de vele loze beloften en de gezwollen woordenkraam waarmee de vorige regering had geprobeerd haar gebrek aan daadkracht te verhullen. Het contrast met de regering van Bonaparte kon niet groter zijn: 'les chimères politiques ont disparus, il ne reste plus que l'affreux souvenir des maux incalculables qu'elles ont causés, et la consolante parallelité à faire entre ces théories trompeuses et la réalité d'une administration sage, ferme et restauratrice'. De eerste consul zou zich niet uitputten in woorden maar vrede en stabiliteit brengen door daden.

Het door de anonieme spreker geschetste contrast kenmerkt een algemene evolutie in de politieke cultuur na 18 brumaire. Het revolutionaire element, en vanaf 1804 ook het republikeinse, verdwenen gaandeweg uit de politieke representatie. Op het vlak van publieke monumenten ontwikkelde Bonaparte als consul weliswaar nog enkele nieuwe initiatieven in de republikeinse traditie. Zo waren er de oprichting van de aan de gesneuvelde militairen gewijde *colonne nationale* in Parijs en van de *colonnes départementales* in de rest van het land.⁹⁵ Ook voor gevallen generaals werden tijdens het Consulaat nog monumenten opgericht in de straten van de hoofdstad. Verder koesterde Bonaparte nog lange tijd plannen voor de bouw van een nationale tempel gewijd aan de Glorie op de plaats van de onvoltooide Madeleinekerk en een andere gewijd aan Mars in de kerk van de *Invalides*.⁹⁶

Belangrijker dan het republikeinse element was echter de militaristische inslag van de geplande monumenten. De onder het Directoire in gang gezette tendens naar de verheerlijking van de Franse wapenfeiten werd door Napoleon naar nieuwe hoogten

⁹² Las Cases, *Mémorial*. Geciteerd in: Jourdan, 'Napoleon and History', 334.

⁹³ Lyons, *Napoleon*, 176.

⁹⁴ SAB, IP II, 2477, Feesten en ceremonies, portefeuille 4, nr. 6, 'Fête en l'honneur de la Paix de Lunéville'.

⁹⁵ Jourdan, *Napoléon*, 205.

⁹⁶ Bonnet, 'Les honneurs', 311; Jourdan, *Napoléon*, 192.

gevoerd.⁹⁷ Sprekende getuigen daarvan zijn de Parijse *arc de triomphe du carrousel* en vooral de imposante *arc de triomphe de l'étoile*. De triomf die ze uitstraalden, verheerlijkte uiteraard niet enkel de legerscharen maar vooral ook hun aanvoerder. Onder het Keizerrijk behoorde de publieke ruimte weer ontgensprekelijk toe aan de soeverein. Gedenktekens voor andere personen dan de keizer werden nog wel opgericht, maar niet langer op de ereplekken. Het midden van de publieke pleinen was net zoals onder het ancien régime voorbehouden aan het staatshoofd. Dit weerspiegelde zijn positie in het symbolische centrum van de macht.⁹⁸ Herdenking van wat of wie ook impliceerde voortaan automatisch de verheerlijking en erkenning van Napoleon.

De revolutionaire kalender hield het relatief lang uit. Het verplichte gebruik ervan werd al in 1800 afgeschaft, maar de overheid bleef er zich nog van bedienen tot en met 31 december 1805.⁹⁹ De feestencyclus werd vanaf het begin van het Consulaat grondig bijgewerkt. Alle morele feesten sneuvelden en van de commemoratieve werden er maar twee behouden: 14 juli (val van de Bastille) en 1 vendémiaire (stichting van de Republiek en begin van het nieuwe jaar). Hier voegde de eerste consul het feest van 18 brumaire aan toe ter herinnering aan de regimewisseling. Daarnaast waren er regelmatig gelegenheidsfeesten naar aanleiding van militaire overwinningen en vredesverdragen (Lunéville in 1801 en Amiens in 1802).¹⁰⁰ Na zijn keizerskroning onderging de feestkalender verdere wijzigingen. 14 juli en 1 vendémiaire verdwenen en werden vervangen door de verjaardag van Napoleon op 15 augustus en de herdenking van de keizerskroning en de slag bij Austerlitz op de eerste zondag van december.

De feesten veranderden bovendien grondig van stijl. Het filosofische gedeelte, dat zo kenmerkend was voor de revolutionaire festiviteiten, verdween. De morele thema's werden afgeschaft en het republikeinse symbolische repertoire, met de kenmerkende allegorieën, leeftijdsgroepen en hymnen, werd steeds minder prominent.¹⁰¹ De tempels van de Wet raakten na het Concordaat in onbruik en werden in vele gevallen overgedragen aan de katholieke eredienst. Een andere essentiële wijziging was de rol van het woord. Bij de revolutionaire festiviteiten stonden lange en hyperbolische redevoeringen centraal. Niet toevallig stelde Lynn Hunt dat de soevereiniteit tijdens de Revolutie van de monarch was overgegaan op de taal zelf.¹⁰²

Ook onder het Consulaat en het Keizerrijk werden er redevoeringen gegeven. De prefecten, de burgemeesters en andere gezagsdragers namen regelmatig publiek het woord.¹⁰³ Het Concordaat gaf zelfs aanleiding tot het ontstaan van een nieuw soort

⁹⁷ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 107.

⁹⁸ Jourdan, *Napoléon*, 196.

⁹⁹ Baczko, 'Le calendrier', 74.

¹⁰⁰ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 106.

¹⁰¹ Forrest, 'Propaganda', 435.

¹⁰² Hunt, *Politics*, 19-52.

¹⁰³ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 119.

redevoering: de lofreden op Napoleon die op feestdagen weerklonk vanaf de kansels.¹⁰⁴ Het statuut van de toespraken veranderde echter grondig. Niet alleen werd hun aandeel in de totale ceremonie kleiner, bovendien waren ze niet langer essentieel voor het overbrengen van de boodschap. Het symbolische kernpunt van de feestelijkheden was niet langer de explicitering van een ideologisch gedachtegoed maar het betuigen van trouw aan de monarch. Het woord was daaraan ondergeschikt.

Symptomatisch voor deze verschuiving is de dramatische afname in het bronnenmateriaal van redevoeringen die werden uitgesproken tijdens de jaarlijks terugkerende feesten. Uit de revolutieperiode bleef uit de beide bestudeerde steden samen een corpus van een kleine honderd stuks bewaard. Na 1799 verschrompelde dat aantal. De meeste ervan bleven enkel in handschriftelijke vorm bewaard, wat er op wijst dat hun verspreiding op grote schaal niet als prioritair werd beschouwd. In de bewaring van redevoeringen die werden uitgesproken tijdens de jaarlijkse prijsuitreikingen van de kunstscholen is er wel continuïteit. Verder bleven er heel wat redevoeringen bewaard dankzij de feestverslagen die werden gepubliceerd naar aanleiding van het bezoek van de eerste consul aan de verenigde departementen in 1803.

Zeker vanaf het begin van het Keizerrijk was het doel van alle feesten de verheerlijking van Napoleon en de legitimering van zijn heerschappij. Het hoogtepunt van de keizerscultus was de jaarlijkse viering van 'Saint-Napoléon' op 15 augustus. Die werd in 1806 ingesteld als nieuwe nationale feestdag ter herdenking van een eigenaardig amalgaam aan politiek-religieuze gebeurtenissen. Hij viel samen met de geboortedag van de keizer, met de traditionele katholieke feestdag van Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart en met de ondertekening van het Concordaat. 's Keizers religieuze aura werd extra in de verf gezet door de dag bovendien uit te roepen tot naamdag van Sint-Napoleon, een obscure vierde-eeuwse martelaar wiens feest eigenlijk op 2 mei viel. Het was Napoleons meest expliciete poging om zijn keizerschap te sacraliseren.¹⁰⁵

Ook de grote gelegenheidsfeesten lagen in de dynastieke sfeer. De belangrijkste vonden plaats naar aanleiding van zijn kroning tot koning van Italië in 1805, zijn huwelijk met Marie-Louise in 1810 en de geboorte van hun zoon het jaar nadien. Ook grote overwinningen, zoals de slag bij Austerlitz in 1805, gaven aanleiding tot vieringen in het hele rijk. Het verloop van de keizerlijke feesten greep veel meer terug op de monarchale feestcultuur van het ancien régime dan op het revolutionaire voorbeeld. De tempeldienst werd vervangen door een plechtig Te Deum in aanwezigheid van de verzamelde autoriteiten. Op 15 augustus werd dat uitgebreid met een processie. Een troepenschouw en een banket vervolledigden het officiële gedeelte. Naargelang de gelegenheid werd dit aangevuld met blijken van mildheid en liefdadigheid die traditioneel behoorden tot de koninklijke prerogatieven. Daaronder waren het vrijlaten van gevangenen, het verlenen van amnestie aan deserteurs en het schenken van geldsommen aan liefdadigheidsinstellingen.

¹⁰⁴ Ibidem, 134.

¹⁰⁵ Forrest, 'Propaganda', 437.

Ook herstelde Napoleon in 1806, ter herdenking van zijn keizerskroning (2 december 1804) en van de slag bij Austerlitz (2 december 1805), de traditie van de zogenaamde Rosièrehuwelijken. Die vond haar oorsprong in de in sommige Franse dorpen bestaande gewoonte om een deugdzaam meisje – de *Rosière* – te belonen met een rozenkrans en (in sommige gevallen) een geldsom. Sinds Lodewijk XIV kregen deze meisjes van de overheid een zilveren ring cadeau. Napoleon viste de gewoonte op maar wijzigde het concept: voortaan schonk de overheid bruidsschatten aan zorgvuldig geselecteerde, deugdzame meisjes die in het huwelijk traden met verdienstelijke (vaak gewond geraakte) oud-militairen.¹⁰⁶ Het huwelijk werd voltrokken in aanwezigheid van de verzamelde autoriteiten, waarna de jonggehuwden een ereplaats kregen tijdens de rest van de feestelijkheden die dag. Ook ter gelegenheid van zijn eigen huwelijk en van de geboorte van zijn zoon vonden dergelijke huwelijken plaats.

Voor de bevolking was er vermaak in de vorm van sportwedstrijden, vuurwerk, verlichting van openbare gebouwen, gratis bals en theatervoorstellingen en bedelingen van voedsel en drank.¹⁰⁷ Deze elementen kwamen ook al onder het Directoire voor maar traden nu veel sterker op de voorgrond. Imponerend ceremonieel, spektakel en volksvermaak vervingen de educatieve en filosofische feesten van de Revolutie.¹⁰⁸ Het publiek veranderde van actieve deelnemer opnieuw in passieve toeschouwer. Voor zijn dynastiek geïnspireerde feesten greep Napoleon terug naar de beproefde formule van brood en spelen.

4. De creatie van continuïteit

*In 't begin der revolutie vogten sij tegen hunne wettigen koning, die sij ook ombals brogten, jae sij wilden alle keijzers en koningen vernietigen, en nu maken sij er selfs'*¹⁰⁹

Met deze woorden ventileerde kroniekschrijver Jan Baptist Van der Straelen zijn onbegrip voor de wending van de Franse politieke cultuur sinds het aantreden van Napoleon. Hoewel ze op de anti-Franse sentimenten van deze strijdvaardige Brabantse patriot kennelijk weinig invloed had, was de ommekeer inderdaad groot. Ook op lokaal vlak had het benadrukken van een breuk met het verleden plaatsgemaakt voor de creatie van continuïteit. Aan de herintroductie van historische verhalen in het overheidsdiscours beantwoordde een historiserende facelift van de politieke cultuur. Die liet zich uiteraard niet enkel merken in Parijs en op het centrale niveau, maar zorgde ook voor een grondige stijlverandering in de departementen en gemeenten.

In dit hoofdstuk zal vooral worden gekeken naar de manier waarop de creatie van continuïteit op deze niveaus werd bewerkstelligd. Het is ondertussen bekend hoe

¹⁰⁶ E. De Lelys, 'De "Rosière" huwelijken', in: Bruneel, *De erfenis van de Franse Revolutie*, 223.

¹⁰⁷ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 107.

¹⁰⁸ Forrest, 'Propaganda', 436.

¹⁰⁹ Van der Straelen, *De kronijk*, dl. VIII, 20.

dit gebeurde op het centrale vlak, via de representatie van het nieuwe staatshoofd, de hervorming van de instellingen, de ingrepen in de feestcultuur enzovoort. Ook in de Belgische departementen werden voortaan opnieuw Te Deums gezongen, rozenhuwelijken gesloten en dynastieke feesten gevierd. Hoge functionarissen werden er met keizerlijke titels bedacht, de Antwerpse Place de l'Égalité veranderde in Place Bonaparte en de Brusselse Place de la Liberté werd Place Royale et Impériale. De beeltenis van de Vrijheidsgodin op de avant-scène van het Antwerpse theater werd op bevel van de prefect vervangen door het keizerlijke wapenschild.¹¹⁰ Maar welke rol speelden de lokale geschiedenis en tradities bij het uitwerken van die historiserende politieke representatie? Op het departementale en lokale niveau was het uitwerken van de nieuwe politiek cultuur in handen van prefecten, burgemeesters en hun administraties. Hoe groot was hun invloed op het nieuwe representatiebeleid? En richtten ze zich daarbij uitsluitend op Franse modellen of kreeg het Zuid-Nederlandse verleden een specifieke behandeling?

Het einde van de Revolutie

In zijn instructies aan de nieuw aangestelde prefecten in 1800 noemde minister van Binnenlandse Zaken Lucien Bonaparte als hun belangrijkste taak het tenietdoen van de door de Revolutie veroorzaakte partijstrijd. Hij droeg hen op de invloed van de burgerwist te neutraliseren en de pijnlijke herinnering aan 'dat allerbetreurenswaardigste hoofdstuk in de geschiedenis van de menselijke dwaasheid' uit te wissen.¹¹¹ Het officiële beeld van de Revolutie na 1799 was dubbel. Enerzijds was ze noodzakelijk geweest voor de installatie van de basisprincipes van de moderne staat. Anderzijds had haar gewelddadige zijde het land in diepe ellende gestort.¹¹² Het uitbreken van de Revolutie werd in het officiële beeld gelegitimeerd door de verschrikkelijke misbruiken onder het ancien régime waartegen ze een reactie was geweest.¹¹³ Tegelijk werden haar excessen fel veroordeeld. De geschiedenisboeken uit het Keizerrijk behandelden de Revolutie als een tragedie.¹¹⁴ Haar grootste uitwassen schreven de keizerlijke historici veelal toe aan Engelse complotten. Het optreden van Robespierre kreeg grote kritiek. Het Directoire kenmerkten ze meestal als een onstabiele periode van corruptie en anarchie.

Het sterk aanzetten van de zwarte zijde van de Revolutie moest uiteraard dienen om het aantreden van Bonaparte te legitimeren. Zijn machtsaanspraak was immers gebaseerd op het brengen van vrede en stabiliteit.¹¹⁵ Naarmate zijn regeringsstijl een monarchaler karakter kreeg, werd het verwerpen van de Revolutie feller. De keizerlijke

---

¹¹⁰ Fischer, *Napoléon*, 131.

¹¹¹ ANF, F1A23, Lucien Bonaparte aan de prefecten, geciteerd in: Lyons, *Napoleon*, 70.

¹¹² Burton, *Napoleon*, 106; Jourdan, *Napoléon*, 30; Morrissey, 'Charlemagne', 342.

¹¹³ Jourdan, *Napoléon*, 30.

¹¹⁴ Burton, *Napoleon*, 111.

¹¹⁵ Jourdan, *Napoléon*, 34.

geschiedenisboeken schilderden de *régicides* af als monsters.¹¹⁶ Het blazoën van de laatste Bourbons werd gelijktijdig opgepoetst. Ze kregen het imago van humane, goedbedoelende vorsten die het slachtoffer waren geworden van hun eigen gebrek aan daadkracht. De verzwakking van hun dynastie legitimeerde de machtsovername door Napoleon, terwijl het veroordelen van de koningsmoord de terugkeer naar een monarchale regeringswijze geloofwaardig moest maken.

De Napoleontische bewindvoerders in België hanteerden dezelfde strategie. Ze stelden het nieuwe regime voor als de antithese van de Revolutie. Sprekend is de manier waarop prefect d'Herbouville de eerste consul beschreef in zijn lofrede ter gelegenheid van diens bezoek aan Antwerpen in 1803: 'celui dont la main puissante a terrassé les partis, relevé les autels et terminé la plus terrible des révolutions'.¹¹⁷ Ook in de hierboven al geciteerde Brusselse redevoering ter gelegenheid van de Vrede van Lunéville werd het contrast met de revolutieperiode maximaal uitgespeeld: 'Vous n'entendez plus vanter la liberté au milieu des prisons et des échafauds, vanter l'égalité dans l'accaparement de tous les pouvoirs, l'humanité sur les trophées amoncelés de la barbarie, la tolérance sous la plus épouvantable persécution, la prospérité publique pendant le dépérissement général de tous les avantages sociaux et individuels'.¹¹⁸ En in een verzoekschrift van de stad Brussel aan de eerste consul uit 1803 klonk het: 'La France doit à vous sa restauration, et chaque jour votre sagesse et votre humanité font oublier les malheurs de la révolution'.¹¹⁹ Gezien haar notoire gebrek aan populariteit in de Belgische departementen was het veroordelen van de Revolutie een uitstekende strategie om steun te winnen voor het consulaire regime.

Het beperkte enthousiasme van de Belgen voor de aanhechting bij Frankrijk werd in het overheidsdiscours na 1799 niet verhuld. Er werd begrip getoond voor de Belgische frustraties en erkend dat het revolutionaire bewind niet de beloofde verlossing had gebracht. Het betreuren van dat ongelukkige begin was echter niet bedoeld om de legitimiteit van de annexatie in twijfel te trekken maar om die van het nieuwe regime te vergroten. Zeker na de Vrede van Lunéville in 1801, die de afstand van de Nederlanden door Oostenrijk bevestigde, werd Bonaparte voorgesteld als de verantwoordelijke voor de 'definitieve' aanhechting. Niet alleen vanwege zijn succes in de strijd tegen Oostenrijk, waarvan Lunéville het resultaat was, maar vooral omdat hij erin geslaagd was om de harten van de Belgen te veroveren. Dankzij zijn bestuurlijke kwaliteiten en de glorie van zijn bewind zou hij de Belgen de aanhechting hebben doen omarmen. Het thema keerde vaak terug in de redevoeringen ter gelegenheid van zijn bezoek aan België in 1803. Zo sprak de voorzitter van de departementsraad

¹¹⁶ Burton, *Napoleon*, 43.

¹¹⁷ [J. Bourceret], *Relation de la réception faite à Bonaparte, Premier Consul de la République Française et Président de la République Italienne, dans la ville d'Anvers, lors de son passage en l'an XI* (Antwerpen, jaar XII).

¹¹⁸ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 4, nr. 6, 'Fête en l'honneur de la Paix de Lunéville'.

¹¹⁹ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 8, 'Mémoire présenté au Premier Consul'.

van de Twee Neten: 'Nous avons longtemps déploré les circonstances malheureuses qui ont accompagné notre réunion à la France. Il appartenait à vos bienfaits, citoyen Premier Consul, de les effacer de notre souvenir, et de faire de nous des Français qui ne le cèdent à aucun patriotisme, non plus qu'en amour et en dévouement'.¹²⁰ In de toespraak van de voorzitter van de Brusselse vrederechtbank klonk het: 'Réunis depuis long-tems à la mère patrie, les ci-devant Belges ne sont devenus Français de cœur et de sentiment, que depuis que vous tenez les rênes du gouvernement'.¹²¹

Onder de vele onheilen van de Revolutie werd de maatschappelijke verdeeldheid sterk benadrukt. Regelmatig weerklonk de oproep om de interne twisten achter zich te laten en te streven naar nationale verzoening. In België ging het niet zozeer om de politieke twisten tussen links en rechts als wel om de problemen rond de Constitutionele Kerk. Het herstel van de katholieke eredienst was een belangrijk thema om het aantreden van de eerste consul mee te legitimeren. Tijdens zijn ontvangst in Antwerpen omschreef de voorzitter van de departementsraad hem als 'le héros qui rétablit parmi nous l'empire des lois sur les ruines de l'anarchie, qui nous rendit la libre exercice du culte de nos pères'.¹²² Bij zijn intocht in Brussel was boven de trappen van de Sint-Goedelekerk de volgende tekst aangebracht: 'il a réparé de ses mains triomphantes les ruines du sanctuaire'.¹²³ Het regelmatige gebruik van de term 'restauratie' is veelbetekenend. De nieuwe nationale consensus heette een herstel te zijn, een terugkeer naar de situatie zoals ze ooit was geweest. Op allerlei manieren werd daarom continuïteit gesuggereerd met het verleden. De breuk in de tijd, die zo sterk was benadrukt door de revolutionairen, diende ongedaan te worden gemaakt.

In een brief aan consul Charles-François Lebrun (1739-1824) schreef prefect d'Herbouville uitdrukkelijk dat de sympathie van de Belgen kon worden gewonnen door het nieuwe regime in het teken te plaatsen van herstel: 'Il faut qu'ils voyent les Français comme réparateurs après en avoir vu quelques uns se partager les dépouilles'.¹²⁴ Eén van zijn eerste beleidsdaden na zijn aankomst in Antwerpen was opdracht geven tot de restauratie van de kathedraal. Het kerkgebouw was begin februari 1800 opnieuw aan de kerkmeesters overgedragen maar verkeerde in sterk vervallen toestand.¹²⁵ In een administratief rapport schetste d'Herbouville een somber beeld van de aanblik van het bedehuis: 'Lors de l'arrivée du préfet, la cathédrale d'Anvers présentait le hideux spectacle de la ruine et de la désolation. Les débris des autels et des statues encombraient toute la nef à plusieurs pieds de hauteur. On marchait en frémissant sur les fragmens de pierre, de brique, de marbre confondus avec les ossements des

¹²⁰ [Bourceret], *Relation*, 12.

¹²¹ Barbet, *Voyage du premier consul à Bruxelles* (Brussel, jaar XI) 187.

¹²² [Bourceret], *Relation*, 11.

¹²³ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 1, brief van 18 messidor aan *adjoint au maire* Spittaels.

¹²⁴ I. Backhousse, 'Lebrun (Charles-François)', in: Tulard, *Dictionnaire*, 1043-1044. Brief van Charles d'Herbouville aan Consul Lebrun (jaar X), geciteerd in: Burckard, 'Charles d'Herbouville', 46.

¹²⁵ J. Van Brabant, *Rampspoed en restauratie. Bijdrage tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen, 1974) 114.

cadavres que les dévastateurs avaient été arracher de leurs tombeaux'.¹²⁶ De implicatie van die voorstellingswijze was duidelijk. Wat onder de Revolutie was vernield, zou door het nieuwe regime worden heropgebouwd. De idee van restauratie kenmerkte dan ook op vele manieren de politieke representatie tijdens de volgende jaren.

De terugkeer van het historische verhaal

Het streven naar continuïteit uitte zich onder meer in de terugkeer van historische verwijzingen in het overheidsdiscours. Die waren van een heel andere aard dan de hierboven beschreven toe-eigening van het verleden in de revolutionaire periode. Die was zeer gericht en bleef strikt beperkt tot het overbrengen en herkenbaar maken van de revolutionaire boodschap. De verwijzingen in kwestie waren bovendien vaag en algemeen, alsof de revolutionairen vreesden dat het noemen van namen en data het verleden te dichtbij zou brengen. Na 1799 was er van die schroom weinig meer te merken. De geschiedenis keerde terug in de overheidscommunicatie langs de grote poort.

Voorbeelden reiken van het opnieuw uitvaardigen van achttiende-eeuwse marktreglementen, over de opname van historische weetjes en stadsgeschiedenissen in de departementale almanakken, tot het aandragen van historische argumenten in verzoekschriften aan het centrale gezag. Bijzonder boeiend zijn de door de prefecten opgestelde *mémoires statistiques*. In 1800 richtte minister van Binnenlandse Zaken Lucien Bonaparte een statistisch bureau op met als taak het verzamelen en centraliseren van statistische gegevens over de Franse samenleving.¹²⁷ Zijn opvolger Jean-Antoine Chaptal (1756-1832) lanceerde het project van de *Statistique générale de France*.¹²⁸ Die bestond uit een reeks van boekdelen waarin per departement alle voor het bestuur relevante informatie werd samengevat.¹²⁹ Regelmatige aanvullingen dienden de reeks actueel te houden. De gebruikte methode hield het midden tussen de zogenaamde beschrijvende statistiek uit de encyclopedische traditie en de nog volop in ontwikkeling zijnde cijfermatige statistiek.¹³⁰ De opdracht werd toevertrouwd aan de prefecten. Zij hadden echter de handen vol met bestuurstaken waardoor de voltooiing van het project op zich liet wachten. In 1806 werd de uitgave van de reeks stopgezet wegens het gebrek aan systematiek en de ongelijke kwaliteit van de eindresultaten. De prefecten d'Herbouville van de Twee Neten en Doulcet van de Dijle dienden beiden

¹²⁶ C. d'Herbouville, *Statistique du département des Deux-Nèthes* (Parijs, jaar X) 85.

¹²⁷ N. Bracke, *Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België, 1795-1870* (Gent, 2008) 49; J. Festjens, 'De mémoire statistique van het Leidedepartement', *Standen en Landen* 58 (1972) 138.

¹²⁸ Y. Chatelain, 'Chaptal (Jean-Antoine-Claude)', in: Balteau, *Dictionnaire de biographie*, dl. VIII (1959) 448-451.

¹²⁹ Zie: Bracke, *Een monument*, 53-64; A. de Saint-Léger, *Les mémoires statistiques des départements pendant le Directoire, le Consulat et l'Empire* (Besançon, 1919); Centre Guillaume Jacquemyns, *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980* (Parijs, 1981) 13-44.

¹³⁰ Festjens, 'De mémoire statistique', 140.

een werkstuk in.¹³¹ Het eerste rolde in het jaar X (1801-1802) van de persen. Het tweede bleef ongepubliceerd tot het in het jaar XIII (1804-1805) werd opgenomen in de jaarlijkse departementale almanak.¹³² Door het statistisch bureau in Parijs werden ze respectievelijk 'très sommaire' en 'très incomplet' bevonden.¹³³

Beide teksten vallen op door de grote hoeveelheid historische informatie. Die werd kennelijk relevant beschouwd voor een goed begrip van het departement. Minister Chaptal drong bovendien aan op gegevens over de regionale eigenheid en diversiteit van de departementen, in het bijzonder in de veroverde gebieden.¹³⁴ De historische informatie werd grotendeels geput uit bestaande historische en chorografische literatuur. Zo werd in de statistiek van de Dijle, behalve naar antieke auteurs als Caesar, Tacitus en Strabo, verwezen naar de *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles et de ses environs* van abbé Mann uit 1785, verschillende niet nader genoemde werken van Jean Desroches en het recente *Tableau politique de l'Europe* van de Franse historicus Louis-Philippe de Ségur.¹³⁵ De verhandeling over de Twee Neten bevat geen bronverwijzingen maar is waar het de historische gedeelten betreft duidelijk geïnspireerd op gelijkaardige literatuur.

Uiteraard ging het niet integraal om eigenhandig werk van de prefecten. Het verzamelen van de nodige informatie en het redigeren van aanzienlijke delen van de tekst gebeurde hoogstwaarschijnlijk door medewerkers.¹³⁶ Dit doet niets af aan de relevantie van de opgenomen historische gegevens. Aangezien de eindverantwoordelijkheid bij de prefect lag, had hij het laatste woord over de selectie van feiten, de aan die feiten toegevoegde waardeoordelen en de algemene ideologische lijn van het stuk. De *mémoires statistiques* zijn daarom belangrijke getuigen van de op departementaal niveau gevoerde politiek ten aanzien van het verleden.

Beide *mémoires* bevatten een klassieke beschrijving van de geschiedenis van de betrokken streken en hun steden. Vaste onderdelen waren een geografische plaats-

---

¹³¹ D'Herbouville, *Statistique*; L. Doulcet, 'Extrait du mémoire statistique du Département de la Dyle adressé par le Préfet au Ministère de l'Intérieur en l'an 10. Description topographique et historique du Département', in: *Almanach du Département de la Dyle pour l'an XIII, contenant un extrait du Mémoire statistique du Département de la Dyle, adressé par le Préfet au Ministère de l'Intérieur en l'an 10* (Brussel, jaar X). Zie ook: Algemeen Rijksarchief, *Extrait du mémoire statistique du Département de la Dyle, adressé par le Préfet au Ministre de l'Intérieur en l'an 10* (Brussel, 1999, orig. jaar X).

¹³² H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (1960).

¹³³ L. Viré, 'La statistique napoléonienne dans les neuf départements belges. Eléments pour une critique', in: Centre Guillaume Jacquemyns, *La statistique*, 21.

¹³⁴ Bracke, *Een monument*, 55.

¹³⁵ T.A. Mann, *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles et de ses environs* (Brussel, 1785); L.P. de Ségur, *Histoire des principaux événements du règne de F. Guillaume II, roi de Prusse et tableau politique de l'Europe, depuis 1786 jusqu'en 1796, ou l'an 4 de la république. Contenant un précis des révolutions de Brabant, de Hollande, de Pologne et de France* (Parijs, 1800).

¹³⁶ Zie hierover in verband met de *mémoire statistique* van het Leiedepartement: Festjens, 'Dé mémoire, 162; A. Van den Abeele, 'De vier prefecten van het Departement van de Leie', *Biekorf* (2004/4) 333-356, (2005/1) 56-74.

bepaling, een chronologische geschiedenis beginnend bij de oudste volkeren, thematische overzichten gewijd aan politiek, demografie en economie en lijstjes met bezienswaardige gebouwen en grote mannen uit het verleden. Die gegevens werden aangevuld met etnologisch getinte beschrijvingen van het karakter en de zeden van de inwoners. Zo werd over de inwoners van het Netendepartement geschreven dat ze net zoals alle Belgen verknocht waren aan hun vrijheid, geen juk verdroegen, zeer religieus waren en hun oude gewoontes in ere hielden.¹³⁷ De karakterschets van de inwoners van de Dijle was soortgelijk en kwam volgens prefect Doulcet overeen met Caesars beschrijving van de Belgen.¹³⁸

Hoewel het grotendeels ging om compilatiemateriaal betekende de opname van dit soort historische overzichten in een officieel en op ruime schaal verspreid rapport een belangrijke erkenning van de historische dimensie *an sich*. De aandacht voor historische gegevens maakte geschiedenis als kennis- en verklaringscategorie opnieuw relevant. De integratie van historische informatie beperkte zich niet tot de delen die expliciet de geschiedenis van het departement tot onderwerp hadden. Ook in allerlei andere deelhoofdstukken werd naar het verleden verwezen om hedendaagse fenomenen inzichtelijk te maken. Bovendien werden feiten en personen uit het departementale verleden vaak positief gewaardeerd. Zo loofde prefect Doulcet de hertogen van Brabant uit het huis van Leuven als ‘une suite de princes distingués par des qualités éminentes’ en drukte hij zijn bewondering uit voor Karel de Grote en Filips de Goede, ‘si justement surnommé le Bon’.¹³⁹ D’Herbouville liet dan weer optekenen dat het aantal inwoners in zijn departement lager was dan tijdens het ancien régime, een vaststelling die het oude bewind gunstig deed uitkomen tegenover de revolutieperiode.¹⁴⁰

Het grootste deel van de historische informatie stond niet in dienst van een onderliggende ideologische boodschap maar was feitelijk en beschrijvend. De prefecten schoven niet één leidend principe of mechanisme naar voren als rode draad in de departementale geschiedenissen. Hoewel ze thema’s als de vrijheidsliefde van de Belgen, hun vele opstanden tegen despotische heersers en de idee van de Zuidelijke Nederlanden als het ‘slagveld van Europa’ wel vermeldden, deed geen daarvan dienst als *Leitmotiv*. Hun bespreking van het verleden in de *mémoires statistiques* was niet uitdrukkelijk gericht op overtuiging. Toch werd het verleden op sommige punten wel degelijk op een legitimerende manier gepresenteerd. Dit gebeurde met name in verband met de aanhechting bij Frankrijk. Het ophalen van de geschiedenis van België tijdens het ancien régime had een zeker subversief potentieel. Het grootste deel van het gebied had nooit deel uitgemaakt van Frankrijk, wat de idee van de samenhangigheid tussen beide gebieden ondergroef. Vooral prefect Doulcet spande zich in om dergelijke ongewenste bijwerkingen van de rehabilitatie van het verleden

¹³⁷ D’Herbouville, *Statistique*, 88.

¹³⁸ Doulcet, ‘Extrait’, 95.

¹³⁹ *Ibidem*, 74.

¹⁴⁰ D’Herbouville, *Statistique*, 88.

te vermijden. Verspreid over het hele rapport haalde hij vijf verschillende redenen aan waarom de twee territoria historisch gezien bij elkaar hoorden. De achterliggende idee was telkens dat er een historische eenheid bestond tussen Frankrijk en België die dankzij de aanhechting werd hersteld.

Verschillende van Doulcets argumenten hadden een monarchale inslag. Ten eerste vermeldde hij dat de wieg van de Franse monarchie in het gebied van het Dijledepartement stond. Het was immers de machtsbasis geweest van de Frankische koning Clodion, de stamvader van de Merovingen.¹⁴¹ Door de Franse overwinning op Oostenrijk kon dit oorspronkelijke stukje Frankrijk opnieuw aansluiten bij het moederland: ‘La guerre que le gouvernement français vient de terminer (...) a fait rentrer la France républicaine en possession des provinces belgiques (berceau de la monarchie française)’.¹⁴² Ten tweede stelde hij dat de Belgische gebieden oorspronkelijk een *apanage* (een aan jongere telgen van de dynastie in leen gegeven gebied) van het Franse koningshuis waren geweest.¹⁴³ De rechten van de door de Revolutie verdreven Franse monarchie werden dus gebruikt om de territoriale aanspraken van de Republiek te wettigen.

De overige argumenten waren eerder al gebruikt door Doulcets revolutionaire voorgangers. Het derde argument betrof de historische eenheid tussen beide gebieden op basis van hun geografische ligging, de loop van hun rivieren en de zeden en gewoonten van hun inwoners.¹⁴⁴ Het vierde luidde dat de aanhechting bij Frankrijk een einde zou maken aan de perverse historische mechanismen waarvan België sinds eeuwen het slachtoffer was. Het hoofdstuk over de oorlogsgeschiedenis van het gebied begon met de vaststelling dat Brabant en de rest van België telkens opnieuw ‘le théâtre des guerres les plus longues et les plus sanglantes’ waren geweest. Na beurtelings onderworpen te zijn geweest door de drie Europese grootmachten werden deze gebieden dankzij de aanhechting bij Frankrijk eindelijk beschermd tegen ‘des calamités sans nombre qui les ont affligées si long-temps’.¹⁴⁵ Het laatste argument luidde dat Frankrijk België zou herstellen in zijn vroegere voorspoed. De bloeiperiode van het gebied situeerde Doulcet in de middeleeuwen en de zestiende eeuw. Sindsdien waren de handel, de industrie en het intellectuele leven in verval geraakt als gevolg van onder meer de godsdienstoorlogen en het Verdrag van Munster. Doulcet concludeerde: ‘je ne m’arrêterai pas, dis-je, à prouver, ce qui me semble incontestable, que ces contrées jadis si florissantes, vont ressaisir dans cette nouvelle association tous les avantages dont la guerre et la politique les ont privés pendant plusieurs siècles’.¹⁴⁶

Het herstel van de vroegere voorspoed was het belangrijkste historische argument waarmee ook prefect d’Herbouville de aanhechting legitimeerde in zijn *mémoire*

---

¹⁴¹ Doulcet, ‘Extrait’, 68.

¹⁴² Ibidem, 124.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem, 78.

¹⁴⁶ Ibidem, 124.

statistique. Vooral het heropenen van de Schelde en de verwachte heropleving van de handel zette hij in de verf. Over het bevrijden van de stroom schreef hij: 'Avant que la France eût brisé les chaînes de l'Escaut, les Anversois, privés de naviguer sur leur fleuve, étaient réduits à faire un chétif négoce de commission pour ceux qui voulaient leur consigner des marchandises; mais à présent, que la mer est libre pour eux, il ne faut plus que l'influence du temps et de la paix, et des travaux indispensables à leur ville, pour que les Anversois reprennent leur rang parmi les nations commerçantes'.¹⁴⁷ Zoals verder zal blijken bleef de idee van een terugkeer naar de vroegere voorspoed ook onder Napoleon één van de meest gebruikte argumenten ter legitimatie van de Franse machtsaanspraak in België.

Napoleon zelf speelde in de *mémoires* van de prefecten een opvallend bescheiden rol. De nadruk lag veel meer op de aanhechting van België bij Frankrijk dan op het aanbreken van het Consulaat. Die vaststelling contrasteert met de latere alomtegenwoordigheid van Napoleon in het overheidsdiscours. Zijn weinig uitgesproken rol in de *mémoires* heeft wellicht te maken met het feit dat ze in een vroeg stadium van het Consulaat tot stand kwamen, nog vóór zijn persoon het onbetwistbare middelpunt werd van de politieke representatie. Deze evolutie lijkt in de verenigde departementen gelijke tred te hebben gehouden met die in Frankrijk. Bij d'Herbouville was de meest flatterende vermelding van 'le premier magistrat' zijn bijdrage tot de heropening van de Schelde.¹⁴⁸ Bij Doulcet kan enkel het nadrukkelijk loven van grote vorsten uit het verleden – in het bijzonder de uitgebreide bewieroking van Karel de Grote – als een subtiele verwijzing naar Bonaparte worden begrepen. Anderzijds besteedde Doulcet in zijn overzicht van de Brusselse geschiedenis opvallend weinig aandacht aan de vele vorstelijke personages die daarin traditioneel de dienst uitmaakten.

Beide prefecten onderstreepten weliswaar de weldadige effecten van de coup van 18 brumaire door de nefaste effecten van de revolutieperiode te benadrukken. D'Herbouville laakte de verwoestingen in de Antwerpse kathedraal en andere artistiek interessante kerken, de vervallen toestand van de openbare gebouwen en het dalende bevolkingscijfer. Doulcet hield de Revolutie verantwoordelijk voor de opmerkelijke toename van kinderverwaarlozing in Frankrijk en noemde haar 'cette crise politique, aussi longue que désastreuse'.¹⁴⁹ Hij verwelkomde 18 brumaire als het einde van een lange reeks kwalen en als het herstel van de schade die ze hadden aangericht. De Revolutie zelf kreeg in beide teksten opvallend weinig aandacht, ondanks de veroordeling van haar maatschappelijke gevolgen. In de overzichten van de departementale geschiedenis ontbrak ze nagenoeg volledig. Enkel naar aanleiding van de aanhechting bij Frankrijk en het openen van de Schelde werd ze vermeld. Die vaststelling strookt met de ook op centraal niveau gevoerde politiek van terughoudendheid ten aanzien van het als nog te explosief beschouwde revolutionaire verleden.

¹⁴⁷ D'Herbouville, *Statistique*, 59.

¹⁴⁸ Ibidem, 73.

¹⁴⁹ Doulcet, 'Extrait', 180.

In de rij der groten. Het bezoek van 1803

De installatie van de nieuwe bestuursstructuren onder het Consulaat zorgde vrijwel meteen voor de terugkeer van historische verwijzingen in het overheidsdiscours. De allereerste proclamatie van de nieuwe prefect d'Herbouville in Antwerpen opende met een uitdrukkelijke verwijzing naar het verhaal over de bloei en de neergang van de Antwerpse handel.¹⁵⁰ De terugkeer van de oude vormen in het staatsceremonieel verliep geleidelijker. Vooral vanaf het Concordaat in 1802 werden de officiële feesten zichtbaar traditioneler van opzet. De tempels werden gesloten en er vonden opnieuw Te Deums en processies plaats. Uit de (vrij karige) informatie die bewaard bleef over de consulaire feesten kan weinig worden afgeleid over het voorkomen van verwijzingen naar het lokale verleden. Dit verandert met het bezoek van de eerste consul aan de verenigde departementen in 1803. De ontvangstceremonies voor het staatshoofd bulkten van de historische referenties. Bovendien speelden de lokale tradities en geschiedenis een belangrijke rol.

Oorspronkelijk was het bezoek opgevat als een rondreis door de departementen in België en op de linker Rijnsoever.¹⁵¹ Die laatste werd in de loop van de reis van het programma geschrapt wegens tijdsgebrek. Het was het eerste officiële bezoek van het nieuwe staatshoofd aan deze gebieden en paste in zijn gewoonte om delen van de Republiek persoonlijk te inspecteren. De doelstellingen ervan waren zowel militair, bestuurlijk als politiek. Na amper een jaar vrede verklaarde Engeland in mei 1803 Frankrijk opnieuw de oorlog. De dreiging van dat nieuwe conflict verleende de noordelijke departementen een groot strategisch belang.¹⁵² Bonaparte besteedde veel tijd aan het inspecteren van militaire installaties en verdedigingswerken. Vooral de haven van Antwerpen had strategisch potentieel. Door haar ligging vormde ze een rechtstreekse bedreiging voor de monding van de Theems, die van groot belang was voor de geplande invasie van Engeland. Daarnaast hield hij zich uitgebreid bezig met bestuurszaken. Hij onderhield zich met de departementale en lokale autoriteiten, ontving verzoekschriften, bezocht instellingen en nam allerlei besluiten in verband met het bestuur van de bezochte gebieden.

Niet minder belangrijk was het politieke aspect. Bonaparte reisde met een groot en indrukwekkend gevolg dat tachtig officieren en een duizendtal manschappen telde.¹⁵³ Generaals, ministers en staatsraden maakten deel uit van het reisgezelschap. Ook zijn echtgenote Joséphine de Beauharnais (1763-1814) vergezelde hem, samen met een suite van hofdames. Hun doortocht in de bezochte steden ging gepaard met uitgebreid ontvangstceremonieel dat helemaal in het teken stond van de persoon van

---

¹⁵⁰ SAA, AR, PK 2893, nr. 2606.

¹⁵¹ *Moniteur*, 19 thermidor jaar XI.

¹⁵² Verhaegen, *La Belgique*, dl. IV, 274.

¹⁵³ Fischer, *Napoléon*, 43; Madame de Rémusat, *Mémoires* (ed. P. de Rémusat), dl. 1 (Parijs, 1880) 233; A. en P. van Ypersele de Strihou, 'Napoleon in Brabant', in: Provincie Brabant, *Napoleon en Brabant. Departement van de Dyle*, (Brussel, 1983).

het staatshoofd. In elke bezochte stad wachtte een nieuwe opeenvolging van publieke plechtigheden, audiënties, redevoeringen en feestelijkheden. Alleen al de tijd die aan representatiepraktijken werd besteed, geeft aan dat het bespelen van de publieke opinie tot de voornaamste doelen van de reis behoorde.

De tocht begon in Noord-Frankrijk, waar de steden Amiens, Abbéville, Boulogne, Duinkerken, Calais en Rijsel op het programma stonden. Vanaf de Belgische grens ging het verder over Menen, Ieper, Diksmuide, Nieuwpoort, Oostende, Brugge, Eeklo, Gent, Lokeren, Sint-Niklaas, Antwerpen, Mechelen, Vilvoorde, Brussel, Leuven, Tienen, Sint-Truiden, Tongeren, Maastricht, Luik, Hoei en Namen. Tussen Brugge en Gent werd een korte uitstap naar de Bataafse Republiek ingelast, waar Sluis, Breskens, Vlissingen en Middelburg werden aangedaan.¹⁵⁴ In de Scheldestad verbleef het hoge gezelschap van 19 tot 21 juli, om daarna van 21 tot 30 juli Brussel aan te doen. Het bezoek kreeg uitgebreide aandacht in de lokale kranten, die dagelijks verslagen publiceerden van het consulaire doen en laten.¹⁵⁵ Na afloop verscheen in beide steden een gedetailleerd relaas van het bezoek dat onder meer de teksten van de redevoeringen en een beschrijving van de decoraties bevatte.¹⁵⁶ Over de organisatorische kant van de zaak bleven lijvige dossiers bewaard in de stads- en rijksarchieven. Al deze informatie samen laat toe om een gedetailleerd beeld te scheppen van de tijdens het bezoek gebruikte representatiestrategieën en historische repertoires.

Meteen wordt duidelijk dat het onthaal van eerste consul Bonaparte meer op dat van een koning dan van een eerste burger leek. Anderhalf jaar vóór zijn keizerskroning nam de politieke representatie een ronduit monarchaal karakter aan. Zijn persoon was de centrale focus van het ceremonieel. De redevoeringen, decoraties en plechtigheden waren gericht op zijn verheerlijking. De gelijkenis met een soevereine vorst werd expliciet gemaakt door het laten herleven van vorstelijke ontvangstpraktijken uit het ancien régime. In Amiens kreeg hij van het stadsbestuur zwanen ten geschenke, een traditie waarmee voorheen de Franse koningen werden ontvangen. In Abbéville bood de burgemeester hem volgens het oude gebruik de stadssleutels aan.¹⁵⁷

De ontvangsten door de Belgische autoriteiten verliepen volgens een vast stramien. Aan de grens van elk departement werd de eerste consul ontvangen en toegesproken door de prefect. Vervolgens ging de stoet naar de hoofdplaats, waar hem door de

¹⁵⁴ Ibidem, 43; C. Pergameni, 'La réception du Premier Consul en l'an XI', *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 40 (1936) 200; C. Pergameni, *Napoléon Bonaparte et la Belgique* (Brussel, 1921) 9.

¹⁵⁵ Zie in het bijzonder het *Journal du Commerce d'Anvers* en *L'Oracle*.

¹⁵⁶ [Bourceret], *Relation* en Barbet, *Voyage*. Over de ontstaansgeschiedenis en het statuut van deze teksten is weinig bekend. De eerste wordt toegeschreven aan de Antwerpse stadssecretaris Jean-Louis Bourceret en is er wellicht gekomen in opdracht van het stadsbestuur. Na afloop van het bezoek had de burgemeester immers aangekondigd om een verslag te laten verschijnen teneinde de herinnering eraan te bewaren. Barbet, de auteur van het tweede verslag – dat focust op Brussel maar ook het bezoek aan de andere Belgische steden beschrijft – was inspecteur bij de loterij. De legitimerende toon van het verhaal en het feit dat de auteur bijzonder goed was ingelicht, doen eveneens een overheidsopdracht vermoeden. Zie verder: Hanno, *Visite à Anvers*; G. Maison, A. en P. van Ypersele de Strihou, *Napoleon in België* (Tielt, 2002); Pergameni, 'La réception'; Van Ypersele de Strihou, 'Napoleon in Brabant', 19.

¹⁵⁷ Barbet, *Voyage*, 18, 25.

burgemeester de stadssleutels werden aangeboden. Die sloeg hij af, zoals de traditie het voorschreef. Daarop volgde een triomfantelijke optocht naar de prefectuur, die tijdelijk dienst deed als consulaire paleis. In Antwerpen en Brussel waren de straten langs het parcours beplant met honderden mastboompjes die onderling waren verbonden door bloemenslingers. De weg was bedekt met een fijn laagje zand. Aan de gevels waren Franse en Latijnse deviezen opgehangen ter ere van Bonaparte. Verder waren de pleinen en openbare gebouwen op de route versierd met allegorieën op zijn persoon en verwezenlijkingen.

De Faam verkondigt Napoleons overwinningen. Ontwerp voor een transparantschildering ter decoratie van het Antwerpse stadhuis. Tekening door Mathieu-Ignace Van Brée.

De gelijkenis met het ceremonieel van de oude blijde intredes was treffend.¹⁵⁸ In Antwerpen wilden de stedelijke organisatoren Bonaparte oorspronkelijk een gelijkaardige route laten afleggen zoals voorheen de landvoogden en soevereine vorsten hadden gevolgd. Uit het voorbereidend dossier blijkt immers dat de Sint-Joris- of Keizerspoort (als enige van de stadspoorten) langs de buitenzijde was versierd, net als de straten die van deze poort naar het stadscentrum liepen.¹⁵⁹ Eeuwenlang waren

¹⁵⁸ Ook in Frankrijk werd de gelijkenis met de vroegere monarchale inkomsten opgezocht. Zie: N. Bourguinat, 'Espace citadin, espace municipale et puissance souveraine: les entrées napoléoniennes', in: J.M. Mehl en N. Bourguinat (eds.), *Les mises en scènes de l'espace. Faux-semblants, ajustements et expériences dans la ville* (Straatsburg, 2006) 130-141.

¹⁵⁹ SAA, MA 1079/1, Arrivée du Premier Consul, nr. 1, 'Estimation des dépenses pour la fête projeté pour l'arrivée du Premier Consul à Anvers'.

langs deze weg de bezoekende vorsten ingehaald. De poort zelf was in 1545 ingehuldigd door Keizer Karel, wiens wapenschild en -spreuk het gevelfront domineerden.¹⁶⁰ Ze had een uitgesproken dynastieke lading omdat de vorst tijdens de blijde intredes op deze plek steevast aan zijn voorgangers werd herinnerd door middel van een stamboom of genealogisch *tableau vivant*.¹⁶¹ Ook diende hij daar voor het eerst de eed af te leggen op de oude constituties.

Nadien werd Bonapartes route echter gewijzigd, vermoedelijk toen bleek dat het hoge bezoek de stad niet vanuit de richting van het Dijle- maar van het Scheldedepartement zou benaderen. Daarom werd voor de intrede in Antwerpen een alternatieve, nog grootsere inscenering bedacht: de consul zou de Schelde oversteken vanaf het Vlaams Hoofd (dat in het Scheldedepartement lag) en op de Antwerpse rede door de verzamelde autoriteiten worden opgewacht. De stroom was voor de gelegenheid botenvrij gemaakt zodat de rijkversierde barken van de consul en zijn gevolg alle aandacht opeisten. Alle kerkklokken in de stad luidden en vanaf de forten klonken kanonschoten. Aan het Bierhoofd was een piramide opgesteld waarvan de Latijnse opschriften de blijdschap van de stad Antwerpen vertolkten en de verovering van Engeland in het vooruitzicht stelden.¹⁶² De plechtige oversteek vertoonde gelijkenissen met beroemde eerdere vorstelijke overtochten zoals die van aartschertogin Isabella, die talrijke malen op schilderijen was vereeuwigd. Na de verwelcoming door de prefect en het aanbieden van de stadssleutels door de burgemeester trok de stoet de stad binnen langs de grote Bierhoofdpoort. Die was met vlaggen en wapenbundels gedecoreerd zodat ze het uitzicht had van een triomfboog.

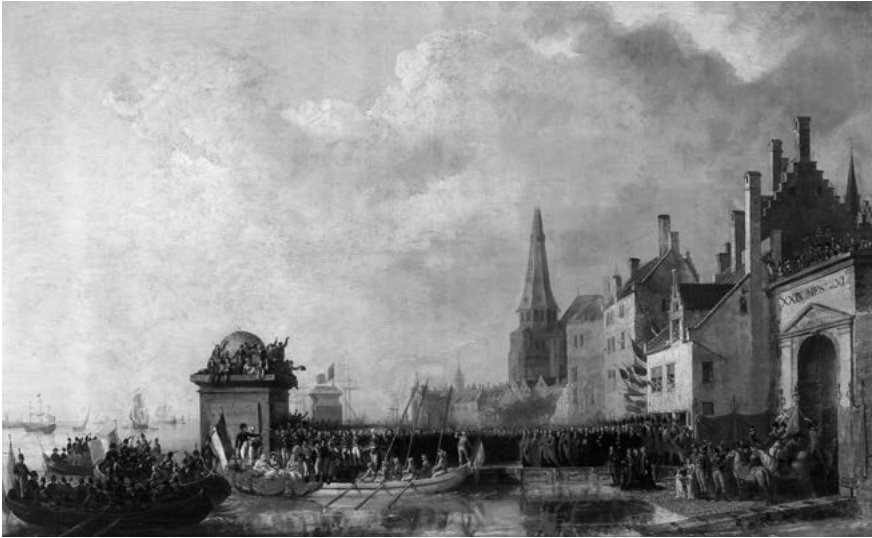

Intrede van aartschertog Ernest van Oostenrijk door de Keizerspoort in Antwerpen in 1595. Gravure door Pieter van der Borcht.

¹⁶⁰ F. Prims en K. van Herck, *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie en -kerk te Antwerpen (1304-1923)* (Antwerpen, 1923) 105.

¹⁶¹ Thofner, *A Common Art*, 130.

¹⁶² [Bourceret], *Relation*, 4.

Aankomst van eerste consul Napoleon Bonaparte op de Antwerpse rede in 1803. Schilderij door Mathieu-Ignace Van Brée.

In Brussel werd de consul verwelkomd aan een tijdelijke triomfboog die was opgesteld vlakbij de brug van Laken, helemaal aan het uiteinde van de Groendreef die langs het kanaal liep. Daarna betrad hij de stad via de Lakense Poort. Hoewel dit niet de poort was die traditioneel werd gebruikt tijdens blijde intredes, werd ook hier doelbewust de gelijkenis opgezocht met de vorstelijke bezoeken van het ancien régime.¹⁶³ Dat blijkt uit de instructies van de burgemeester met betrekking tot de decoratie van de weg en de huizen langs het parcours. Die moest worden aangebracht 'ainsi qu'il a été pratiqué à l'entrée de l'Empereur François second en cette ville'.¹⁶⁴ Ook elders in zijn instructies schoof hij de laatste blijde intrede van het ancien régime uitdrukkelijk naar voren als model voor het bij Bonapartes bezoek georganiseerde ceremonieel.

Een ander aloud gebruik dat ter gelegenheid van het bezoek werd hersteld, was het aanbieden van de erewijn. De gewoonte wilde dat de stad aan hoge gasten een hoeveelheid wijn aanbod. Beide stadsbesturen herstelden die in onbruik geraakte ceremonie. Uit hun onderlinge correspondentie blijkt dat de wil tot traditionalisering soms op praktische bezwaren stuitte. Zo verkeerde men in Brussel *in dubio* over de precieze gewoonten. De Brusselse burgemeester Van Langenhoven informeerde per brief bij zijn Antwerpse en Gentse ambtsgenoten of zij ook van plan waren de erewijn aan te bieden 'ainsi qu'il se pratiquait lors de l'entrée des souverains de la Belgique' en

¹⁶³ Dit was de Leuvense Poort. Thofner, *A Common Art*, 61.

¹⁶⁴ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 1.

verzocht hen om hem in te lichten over de traditionele formaliteiten. De Antwerpse burgervader Werbrouck antwoordde dat hij dit inderdaad van plan was en dat in zijn stad vanouds het volgende ceremonieel in acht werd genomen: ‘les vins d’honneur que l’on présentait aux souverains lors de leur entrée en cette ville étaient des vins du Rhin, mis dans un tonneau peint en bleu garni de cercles peints en or. Ce tonneau était transporté sur un traineau’.¹⁶⁵ De eerste consul kende de geplogenheden want schonk de aangeboden wijn in een vorstelijke geste prompt weg aan de stedelijke hospitalen. Naast dit traditionele eerbewijs kregen Bonaparte en Joséphine tijdens hun verblijf ook enkele waardevolle geschenken aangeboden: negen paarden en een schilderij van Balthazar Ommeganck (1755-1826) in Antwerpen, een schitterend rijtuig en een fraaie kanten jurk in Brussel.¹⁶⁶

Een andere echo van het oude vorstelijke ontvangstceremonieel was de Antwerpse Ommegang. Die was traditioneel uitgegaan en met nieuwe wagens uitgebreid ter gelegenheid van de blijde intredes van vorsten en landvoogden. Voor het eerst sinds het einde van het ancien régime werd de stoet opnieuw georganiseerd in haar oude vorm en niet als onderdeel van een revolutionair feest. Bonaparte sloeg haar gade vanaf het balkon van de prefectuur. De verschillende wagens waren aangepast aan de gelegenheid, zoals ook vroeger de gewoonte was geweest. De Reus droeg het opschrift ‘mole mea magnus sed tu, Bonaparte, triumphis’ (‘ik ben groot door mijn massa maar jij, Bonaparte, bent het door je overwinningen’).¹⁶⁷ Het medaillon dat de kolos rond zijn hals droeg, was voorzien van een portret van de eerste consul. Hierop volgde een triomfwagen die was bevolkt door als mamelukken verklede muzikanten en die werd bekroond door een beeld van Bonaparte.

Het Zeeschip was volgens het oude gebruik met kindmatrozen bemand maar droeg op zijn steven nu de naam van departement: ‘Deux-Nèthes’. De nieuwe naam verwees naar het besluit van de Antwerpse Kamer van Koophandel (die niet lang voordien door Bonaparte was opgericht) om de constructie te financieren van een gelijknamig oorlogsschip voor het offensief tegen Engeland.¹⁶⁸ Net zoals de wagen van Neptunus was het Zeeschip daarom voorzien van opschriften die verwezen naar Bonapartes ambitie om een einde te maken aan de Engelse heerschappij op de wereldzeeën. De daarop volgende waterspuitende Walvis werd in een opschrift ‘de eerste en meest imposante onder de vissen’ genoemd, ongetwijfeld naar analogie met zijn menselijke evenknie.¹⁶⁹ Daarna kwam de Vulcanuswagen, die in tegenstelling tot de vorige wagens niet was hergebruikt tijdens de revolutieperiode. Hij was in 1766 in de stoet geïntroduceerd door het smeden- en houtbrekersambacht en verbeeldde hoe cyclopen in de onderaardse smidse van de god Vulcanus een gouden ring smeadden.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Ibidem. Ook in Gent werd het gebruik voor de gelegenheid hersteld.

¹⁶⁶ M. Rooses, ‘Ommeganck (Balthasar-Paul)’, in: *Biographie nationale*, dl. XVI (1901) 167-170; Barbet, *Voyage*, 44; [Bourceret], *Relation*, 23.

¹⁶⁷ [Bourceret], *Relation*, 25.

¹⁶⁸ *Moniteur*, 13 prairial jaar XI.

¹⁶⁹ [Bourceret], *Relation*, 26.

¹⁷⁰ Torfs, ‘Herinneringen’, 162.

Die stond symbool voor het huwelijksverbond tussen de Oostenrijks-Habsburgse dynastie en verschillende andere Europese vorstenhuizen als gevolg van het einde van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763).¹⁷¹ In 1803 werd de wagen gebruikt om de eenheid tussen Frankrijk en België te verbeelden. Naast een ring van eenheid smeedden de cyclopen in hun grot ook wapens voor de aanstaande strijd tegen Groot-Brittannië. Exquise parfums kringelden bij wijze van rook op uit de ondergrondse smidse. Als laatste wagen volgde 'de ontvoering van Europa', die dit keer de bloei van de landbouw verbeeldde.

Verder werd ook het traditionele volksvermaak uit de kast gehaald. In Brussel vonden op de Kleine en Grote Zavel en aan het kanaal typische spelen plaats zoals palingtrekken en wipschieten.¹⁷² In beide steden waren de openbare gebouwen kunstig verlicht en was er een groot vuurwerk. Ook een oude bekende uit het Brusselse standbeeldengilde droeg zijn steentje bij tot de feestelijkheden. Manneken Pis verloochende zijn eerdere jakobijnse sympathieën en plaste ter gelegenheid van het bezoek wijn in plaats van water.¹⁷³ Een uitzonderlijke geste die hij ook vroeger voor hoge gasten tentoon had gespreid. Zijn Antwerpse collega's lieten zich niet onbetuigd. Onder haar stenen en bronzen bewoners telde de Scheldestad enkele zogenaamde sprekende beelden. Het ging om de beeldjes van het Melkmeisje op de Melkmarkt en de Eierboer op de Eiermarkt. Die vervulden traditioneel de rol van spreekbuis voor de omwonenden. Buurtbewoners voorzagen ze van opschriften waarin commentaar werd geleverd op actuele gebeurtenissen.¹⁷⁴ Bij de passage van Bonaparte was de Eierboer versierd met een gedicht dat perfect inspeelde op de monarchale stijl van het staatsceremonieel:

*O toi! Dont le génie étonne l'univers
dans le sein de la Paix, comme aux champs de Bellone
Daigne, un instant, sourire aux habitants d'Anvers
et de ma main rustique accepter la couronne.*¹⁷⁵

Ondanks het hergebruik van de oude vormen bestond er een wezenlijk verschil tussen de ontvangst van Bonaparte en de blijde intredes. Van een op de oude privileges gebaseerd wederzijds contract, dat zowel door de onderdanen als door het nieuwe

¹⁷¹ [J. Van Lamoen], *Bewys-reden van den nieuwen opgerechten wagen tot vermeerdering van den vermaerde Antwerpschen ommegang verbeeldende het keyserlyk trouw-verbondt* (Antwerpen, 1766).

¹⁷² SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, nr. 13, Entrée du Premier Consul, brief van de burgemeester aan de prefect (4 thermidor jaar XI).

¹⁷³ KB, Handschriften, nr. 13463-65, Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het jaar 1780 tot 1805*, dl. 3: *Wondere geschiedenissen voorgevallen in dese stad brussel ten teyde van de fransche republieq*, f. 118v.

¹⁷⁴ Zie hierover: Schmook, *Hoe Teun den Eyerboer*; J. de Schuyter, *Teun Koekeloer vertelt: Antwerpsche letterkundigen en kunstenaars in hun hemdsmouwen* (Antwerpen, 1944); A. Thijs, 'Lyn de melkboerin en de Brabantse Omwenteling (1789). Context en bron van een Antwerps liedfragment', *Volkskunde* 108 (2007/2) 153-162; J. Van Rotterdam, 'De Eijerboer en de Melkboerin', *De Vlaemsche school* 2 (1856).

¹⁷⁵ [Bourceret], *Relation*, 8.

staatshoofd moest worden ingezworen, was geen sprake. Het bezoek van 1803 was vorstelijker van opzet. De rol van de burgers beperkte zich tot het toeschouwen en toejuichen van de machthebber. Uiteraard berustte ook Napoleons mandaat op een *constitution* of grondwet, maar die speelde bij het intredeceremonieel geen enkele rol. Van de Blijde Inkomst was er al helemaal geen spoor. Of toch bijna geen. In Brussel werd op de laatste avond van Bonapartes verblijf het gelegenheidstoneelstuk *La Joyeuse Entrée* opgevoerd. De titel verwees niet naar het aloude Brabantse charter maar wel naar het bezoek van de eerste consul, die ook in het stuk zijn opwachting maakte.¹⁷⁶ Toch toont het gebruik van die aloude term aan dat de blijde inkomst als model fungeerde voor het intredeceremonieel. De betekenis van de consulaire ontvangstplechtigheden was echter fundamenteel verschillend. Achter de oude vormen ging een heel nieuwe staatsopvatting schuil.

Behalve door het ontlenen van ceremonieel aan de blijde intredes werd Napoleon ook door middel van expliciete vergelijkingen in de rij der Zuid-Nederlandse vorsten geplaatst. Vooral de vergelijking met Karel V kwam geregeld voor. Keizer Karel behoorde enerzijds tot de lokale geschiedenis maar was anderzijds ‘groot’ genoeg om naast Bonaparte te staan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de redevoering van prefect Doulcet tijdens zijn audiëntie bij de eerste consul in Brussel. Daarin bracht hij een aan de lokale context aangepaste versie van de ‘great man’-theorie. Hij stelde dat de grote momenten in de geschiedenis van België telkens werden gemarkeerd door de regering van een uitzonderlijk vorst. Als voorgangers van Napoleon haalde hij Caesar, Karel de Grote en Keizer Karel aan. Over die laatste stelde hij, met een duidelijke verwijzing naar het heden: ‘Le nom de Charles Quint rappelle ici le beau siècle du commerce et des arts’.¹⁷⁷ De vergelijking werd verder doorgetrokken op het feest dat door het stadsbestuur werd georganiseerd op de derde avond van het consulaire verblijf. In één van de feestzalen was een schitterend baldakijn opgericht. Eronder stonden drie vergulde zetels. Twee ervan waren bestemd voor de eerste consul en Joséphine, terwijl de derde volgens de overlevering aan Keizer Karel had toebehoord.¹⁷⁸ De achterliggende boodschap was duidelijk. De suggestie van gelijkenis tussen beide mannen diende de heerschappij van Bonaparte over de Nederlanden te legitimeren.

Madame de Rémusat (1780-1824), hofdame van Joséphine, noteerde in haar memoires een anekdote die aangeeft dat Bonaparte ook zelf aanstuurde op die vergelijking. Op de derde dag van zijn verblijf in Brussel zou hij de mis bijwonen in de Sint-Goedelekerk. Hoewel hij zelf niet godsdienstig was, woonde hij tijdens de reis in alle grote steden erediens ten bij om tegemoet te komen aan de religieuze gevoelens van de Belgen.¹⁷⁹ De geestelijken stelden zich op het afgesproken uur in vol ornaat op aan het kerkportaal om de hoge gast te verwelkomen. Die liet evenwel op zich wachten. Toen ze zich tenslotte omdraaiden, stelden ze verbaasd vast dat Bonaparte

¹⁷⁶ Barbet, *Voyage*, 158.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 111.

¹⁷⁸ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, nr. 13, Entrée du Premier Consul.

¹⁷⁹ Lanzac de Laborie, *La Belgique*, dl. 1, 455.

al had plaatsgenomen op de troon die binnen voor hem was opgesteld. Volgens de paleisdame deed hij dit in navolging van Karel V die bij een gelijkaardige plechtigheid de kerk had betreden via een kleine zijdeur die sindsdien zijn naam droeg.¹⁸⁰

Ook in Antwerpen werd Napoleon aan Karel gespiegeld, al was het thema daar minder prominent. De meest uitgesproken verwijzing hield verband met de Scheldevrijheid die in de Antwerpse ontvangstceremonie een belangrijke rol speelde. In 1624 was ter ere van koning Filips IV een nieuwe stadspoort opgericht aan de Vlasmarkt, die uitkwam op de Schelde. Het prestigieuze bouwwerk was door Rubens ontworpen in de vorm van een antieke triomfboog. Aan de stadszijde was de poort versierd met 's konings wapenschild, aan de rivierzijde met een liggende Scaldis met hoorn des overvloeds. Het Latijnse opschrift luidde in vertaling: 'Voor U, die de Taag, de Ganges, de Rijn en de Indus dienen, wil ook de Schelde graag zijn gedienschte wateren laten stromen. Dankzij Uw gunstige tussenkomst, machtige Filips, zal ook de Schelde schepen aanvoeren, zoals gebeurde ten tijde van de Keizer, uw overgrootvader'.¹⁸¹ De smeekbede paste uiteraard in het verlangen naar heropening van de stroom. Een aangepaste versie werd in 1803 aangebracht boven de kleine Bierhoofdpoort. Die lag naast de grote Bierhoofdpoort, waarlangs Bonaparte de stad betrad. De eerste zin bleef onveranderd, terwijl de tweede nu las: 'Dankzij Uw gunstige tussenkomst, Bonaparte, voert de Schelde reeds opnieuw schepen aan, zoals gebeurde ten tijde van de grote Keizer'.¹⁸² De parallel sprak voor zich.

De Scaldispoort op haar oorspronkelijke locatie tussen de Scheldekade en het begin van de Vlasmarkt. Foto door Edmond Fierlants (1860).

¹⁸⁰ Rémusat, *Mémoires*, dl. 1, 250; Van Ypersele de Strihou, 'Napoleon in Brabant', 23; Verhaegen, *La Belgique*, dl. IV, 285.

¹⁸¹ Balis, 'De stroom', 515. De oorspronkelijk tekst luidde: 'Cui Tagus et Ganges, Rhenus, cui servit et Indus, / Huic famulas gaudet volvere Scaldis aquas. / Quasque olim proavo vexit sub Caesare puppes, / Has vehet auspiciis, magne Philippe, tuis'.

¹⁸² 'Quasque olim vexit magno sub Caesare puppes, auspiciis revehet jam, Bonaparte, tuis'. [Bourceret], *Relation*, 7.

Bij één gelegenheid werd trouwens ook de echtgenote van deze nieuwe Keizer Karel in de rij der grote Zuid-Nederlandse monarchen geplaatst. De voorzitter van de strafrechtbank van het Dijledepartement richtte een redevoering tot haar waarin hij stelde dat het vaak vorstinnen waren geweest die het geluk van de Belgen hadden gemaakt. Hij verwees naar 'de gelukkige tijden van Maria van Bourgondië, Isabella en Maria Theresia'. De herinnering aan hen kreeg een nieuwe glans dankzij Joséphine: 'quant aux qualités personnelles qui ont fait adorer ces excellentes femmes, les Belges pourraient-ils les oublier, quand ils les trouvent toutes rassemblées aujourd'hui dans la digne compagne du père de la patrie?'.¹⁸³

Behalve verwijzingen naar de blijde intredes en het monarchale Belgische verleden telde het ceremonieel nog verschillende andere historische lagen. Daarvan moet in de eerste plaats de Romeinse Oudheid worden vermeld. De tijdens de Revolutie zo populaire antieke vormentaal leefde ook onder het Consulaat en het Keizerrijk voort.¹⁸⁴ Die tendens kan duidelijk worden afgelezen aan de decoratie voor de ontvangst van 1803. In beide steden werd de consul verwelkomd aan een antieke triomfboog. In Antwerpen ging het om de bijgewerkte grote Bierhoofdpoort, in Brussel om een tijdelijke boog opgetrokken aan de brug van Laken met aan weerszijden ervan amfitheaters. 'De mooiste vrouwen van Brussel' waren uitgenodigd om erin plaats te nemen.¹⁸⁵ In Antwerpen prijkten langs het hele parcours decoraties in de vorm van antieke wapentrofeeën. Op het Mechelseplein was een tempel van de Overwinning opgetrokken, samen met een tweede triomfboog. Een derde prijkte op de Meir. De prefectuur was versierd met bas-reliëfs, terwijl vóór het stadhuis grote beelden van Mars en de Vrede stonden opgesteld.¹⁸⁶

Ook in woorden werd de eerste consul vergeleken met de grote aanvoerders en keizers uit de Oudheid. De aangehaalde voorbeelden blonken zoals te verwachten uit in zowel wetgevende als militaire kwaliteiten. Het Antwerpse stadhuis was versierd met lampionnen die de woorden 'Honneur et gloire au Titus français' vormden.¹⁸⁷ De Brusselse triomfboog was eveneens gemodelleerd op die van keizer Titus in Rome, maar de decoratieve reliëfs waren vervangen door scènes met de glorieuze daden van Bonaparte. Op de voorzijde las men het opschrift 'Bonaparte victorieux', op de achterzijde 'Bonaparte législateur'.¹⁸⁸ Bij zijn vertrek gaf de consul de opdracht om naar het voorbeeld ervan een permanente constructie op te richten die zou dienen als nieuwe stadspoort in het kader van een geplande stadsuitbreiding. Op initiatief van het stadsbestuur kreeg de poort zijn naam.

¹⁸³ Barbet, *Voyage*, 187.

¹⁸⁴ Gallo, 'Pouvoirs'.

¹⁸⁵ Barbet, *Voyage*, 103.

¹⁸⁶ SAA, MA 1079/1, Arrivée du Premier Consul, nr. 1, 'Estimation des dépenses pour la fête projeté pour l'arrivée du Premier Consul à Anvers'.

¹⁸⁷ [Bourceret], *Relation*, 8.

¹⁸⁸ *Moniteur*, 6 thermidor jaar XI.

De triomfboog op de Antwerpse Meir was beschilderd door de Antwerpse kunstenaar Mathieu-Ignace Van Brée (1773-1839).¹⁸⁹ Ze verbeeldde Bonapartes beroemde overwinning op de brug van Arcole in 1796.¹⁹⁰ Ze werd bekroond door een overwinningswagen, getrokken door zes strijdrossen, met daarboven de vliegende Faam. Tevens was ze versierd met scènes uit het leven van Marcus Aurelius. Zowel hij als Titus stonden bij de klassieke auteurs bekend om hun combinatie van militair leiderschap en bestuurlijke kwaliteiten. Ook de vergelijking met Caesar werd gemaakt. Prefect Doulcet vermeldde hem in de hierboven geciteerde redevoering, terwijl een in Antwerpen opgehangen lofdicht de consul 'le plus grand des Césars' noemde. De vergelijking kwam ook terug in de piramide ter ere van de grote veroveraars van Egypte die voor de Antwerpse prefectuur was opgesteld: 'Cambyse A° M 3479, Alexandre A° M 3672, César A° M 3974, Bonaparte A° Ch. 1798'.¹⁹¹

Ook in de rest van de decoratie werd veelvuldig verwezen naar Egypte. De Brusselse prefectuur was net als de Antwerpse gedecoreerd in egyptiserende stijl, met onder meer sfinxen en godenbeelden.¹⁹² De toegang tot de Antwerpse Beurs, waar de Kamer van Koophandel een groot feest gaf ter ere van de hoge gast, was opgevat als een Egyptische tempelportiek.¹⁹³ Verder prijken in beide steden op verschillende plaatsen met hiërogliefen versierde obeliskken. Net zoals de Romeinse decoratie behoorde de Egyptische tot het klassieke repertoire van de consulaire representatiepolitiek.¹⁹⁴ Ook de andere thema's daaruit leefden door in de Belgische ontvangsten. Typisch was het loven van de militaire overwinningen tijdens de Italiaanse campagnes zoals in de hierboven vermelde evocatie van de brug van Arcole. In Antwerpen kwam het militaire aspect verder tot uiting in de opstelling van wapenbundels langs het parcours. Tijdens zijn bezoek werd de consul bovendien begeleid door een eregarde die een tentenkamp betrok op de Place Bonaparte.

In redevoeringen en decoraties werden ook de andere aspecten van Bonapartes regering tot in den treure geloofd en geprezen. Daaronder waren het beëindigen van de anarchie, het herstel van de religie, het instellen van wetten (in de vorm van de Code Civil) en het doen herleven van handel, nijverheid en kunsten. Typerend was de aankleding van de grote zaal van het Brusselse stadhuis tijdens het feest dat daar door het stadsbestuur werd georganiseerd. De ruimte was rondom versierd met allegorische

---

¹⁸⁹ A. Siret, 'Brée (Mathieu-Ignace Van)', in: *Biographie nationale*, dl. II (1868) 929-937. En verder: P. Charliat, *Notice historique sur le tableau de Van Brée (1773-1829), entrée de Napoléon Bonaparte premier consul, à Anvers, 18 juillet 1803* (Antwerpen, 1903); L. Gerrits, *Levensbeschrijving van M.I. Van Brée* (Antwerpen, 1852); G. Leemans en L. Rochtus, 'Vaderlands gevoel en natievorming: Matthias Ignatius van Brée (1773-1839) en de Vlaamse beweging', *Wetenschappelijke tijdingen* 59 (2000/3) 162-179; Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 79-85.

¹⁹⁰ [Bourceret], *Relation*, 35.

¹⁹¹ *Ibidem*, 9.

¹⁹² Barbet, *Voyage*, 59. Zie verder: Warmenbol, *Le lotus et l'oignon*.

¹⁹³ [Bourceret], *Relation*, 31.

¹⁹⁴ Tulard, *Napoleon*, 65-72.

schilderingen die de grootse verwezenlijkingen van de eerste consul verbeeldden.¹⁹⁵ Centraal hing een grote voorstelling van de Kracht, de Voorspoed en de Vrede die Frankrijk hielpen opstaan uit de ruïnes waaronder het half bedolven lag. Een genius verdreef de sombere wolken van de Revolutie naar de achtergrond. Een reeks trofeeën herdacht de veldslagen van Lodi, Arcole en Marengo, de vredesverdragen van Campo Formio en Lunéville, de expeditie naar Egypte, de verovering van Alexandrië, de oversteek van de Sint-Bernardspas en het Concordaat. Een laatste voorstelling toonde Parijs en Londen, elk aan weerszijden van een smalle waterloop. Aan de Franse zijde zat een Gallische haan die zich opmaakte om de Engelse luipaard aan de overkant te lijf te gaan.

Tot slot speelden ook de oude Galliërs een rol in de historische representatie tijdens het bezoek. De aanhechting van België bij Frankrijk werd voorgesteld als het herstel van het oude Gallië. Een kladversie van de redevoering van de Brusselse burgemeester aan de bij de brug van Laken opgestelde triomfboog bevat de volgende zinsnede: ‘rendu par vous à son antique patrie, il [le Peuple] s’ennorgueillit d’être redevenu gaulois’.¹⁹⁶ In de definitieve versie werd de passage niet behouden.¹⁹⁷ De boodschap kwam wel terug in het opschrift op de met loofwerk versierde Lakense Poort, waarlangs de eerste consul de stad binnen reed: ‘Honneur au héros qui nous a rendu notre antique patrie’.¹⁹⁸ Prefect Doulcet hernam het thema daags nadien in de redevoering tijdens zijn audiëntie: ‘Citoyen premier consul, après dix siècles de séparation, vous avez réuni la grande famille Gauloise’.¹⁹⁹ Een erg gelijkaardige zinsnede was ook opgenomen in het huldeblijk waarmee de departementsraad in 1801 de eerste consul feliciteerde met het sluiten van de Vrede van Lunéville.²⁰⁰ Opvallend is dat deze legitimatie van de Franse en consulaire heerschappij in België niet voorkwam in Antwerpen. Hetzelfde is waar voor de *mémoires statistiques*. Terwijl prefect Doulcet op allerlei manieren zinspeelde op de oorspronkelijke eenheid van beide gebieden, repte prefect d’Herbouville er met geen woord over. Mogelijk werd het Gallische thema in Antwerpen verwaarloosd vanwege de alomtegenwoordigheid van het Scheldeverhaal. Ook was het thema in Brussel wellicht relevanter omdat de bevolking er meer verfranst was. Toch was het al dan niet voorkomen van bepaalde thema’s ook grotendeels afhankelijk van de prefectorale voorkeur.

Ook de organisatorische dossiers tonen duidelijk aan dat de verantwoordelijkheid voor de inhoudelijke invulling van de feestelijkheden op het lokale en departementale niveau lag. De burgemeesters van de verschillende steden op de route correspondeerden met elkaar over de geplande maatregelen met betrekking tot het bezoek. Zo gingen ze bij elkaar te rade over de voorgeschreven ambtskledij, het inrichten van traditionele

¹⁹⁵ Barbet, *Voyage*, 49.

¹⁹⁶ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 1.

¹⁹⁷ *Moniteur*, 8 thermidor jaar XI.

¹⁹⁸ Barbet, *Voyage*, 102.

¹⁹⁹ *Ibidem*, 111.

²⁰⁰ *Moniteur*, 7 floréal jaar IX.

ceremonies zoals het aanbieden van de erewijn en allerlei protocollaire kwesties. In het gedrukte verslag van de ontvangst in Brussel wordt de vormgeving van de decoratie bovendien uitdrukkelijk toegeschreven aan de lokale autoriteiten.²⁰¹

Vergelijken met de burens werd zowel door onzekerheid als door rivaliteit ingegeven. Getuige een brief van prefect d'Herbouville aan burgemeester Werbrouck waarin hij erop aandrong om de ontvangst van de eerste consul in zijn stad zeker voldoende waardig te maken. Naar hij vernam had de stad Brussel immers een budget van 300.000 frank bestemd voor de organisatie van het bezoek: 'La ville d'Anvers, destinée a devenir la premiere de la Belgique, ne voudra surement par faire moins que sa voisine'.²⁰² Uit de frequente tussenkomsten van de prefecten blijkt dat zij bij de organisatie steeds een stevige vinger in de pap hielden. Ook zij beschikten echter niet over een blauwdruk van het gewenste ontvangstceremonieel. Het concrete gezicht dat aan de traditionalisering van de macht werd gegeven, was grotendeels het resultaat van een uitwisseling tussen de lokale en departementale niveaus.

De kleren van de Keizer

Ondanks zijn consulaire status bediende Bonaparte zich tijdens zijn bezoek aan de Belgische departementen in 1803 van een uitgesproken monarchale stijl. Ook zijn passage door de Noord-Franse steden op de route ging gepaard met allerlei monarchale ontvangstrituelen. De politieke representatie in Frankrijk evolueerde in die periode in de richting van het Keizerrijk. Na de keizerskroning in 1804 maakte het monarchale ceremonieel uit het ancien régime finaal zijn rentree. Monarchale iconografie beheerste voortaan de decoratieve programma's tijdens feesten en plechtigheden. Kronen, de staande adelaar en het keizerlijke initiaal waren prominent aanwezig.

Kenmerkend was de decoratie van een zaal in de Antwerpse prefectuur ter gelegenheid van het feestmaal op Sint-Napoleonsdag in 1807.²⁰³ Gastheer van dienst was prefect Charles Cochon de Lapparent (1750-1825) die d'Herbouville in 1805 was opgevolgd.²⁰⁴ Elke tafel was versierd met een buste van Zijne Keizerlijke en Koninklijke Majesteit met op de voetstukken bijpassende opschriften. Boven de tafels waren vijf decoratieve kronen opgehangen: de *Couronne de Charlemagne*, de IJzeren Kroon van Italië en de (gefantaseerde) kronen van de Koninkrijken Holland, Westfalen en Napels. Die laatste drie waren door Napoleon opgerichte vazalstaten die werden bestuurd door respectievelijk zijn broers Louis (1778-1846) en Jérôme (1784-1860) en zijn schoonbroer Joachim Murat (1767-1815). Veelbetekenend waren ook de door Willem Herreyns ontworpen wandschilderingen. Eén paneel toonde opnieuw Frankrijk en Engeland, voorgesteld als dieren, met tussen hen in

²⁰¹ Barbet, *Voyage*, 201.

²⁰² RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L88B12.

²⁰³ Fischer, *Napoléon*, 135.

²⁰⁴ C. Meyer, 'Lapparent (Charles Cochon de)', in: Balteau, *Dictionnaire de biographie*, dl. XIX (2001) 923-924.

het Kanaal. In tegenstelling tot het gelijkaardige tafereel dat drie jaar eerder in het Brusselse stadhuis had gehangen, werd Frankrijk nu niet langer in de gedaante van een Gallische haan maar in die van een keizerlijke adelaar voorgesteld.

Ook de typische Napoleontische historische repertoires vonden hun weg naar het discours. Daarvan getuigt een redevoering van prefect d'Herbouville ter gelegenheid van de viering van de kroning van Napoleon tot koning van Italië op 23 mei 1805. De feestdag werd aangegrepen om de voltooidde Place Bonaparte plechtig in te huldigen. Bonaparte had tijdens zijn bezoek in 1803 de opdracht gegeven tot de heraanleg van de voormalige Place de l'Égalité. D'Herbouville noemde de naamsverandering van het plein een blijvend monument voor de herinnering aan het bezoek en voor de liefde van de Antwerpenaren voor de keizer. De kroning van Napoleon tot koning van Italië omschreef hij als de restauratie van het rijk van Karel de Grote: 'Le Royaume d'Italie, domaine antique de Charlemagne, perdu par ses successeurs, disputé par les Valois, ne pouvait être soumis que par un Héros qui réunit aux grandes qualités de Charles, la supériorité des lumières et de talents, fruit d'un rare génie et de dix siècles de progrès dans la civilisation'.²⁰⁵

Van de invloed van lokale geschiedenis en tradities is in het bewaarde bronnenmateriaal weinig te merken, althans wat de jaarlijks terugkerende feesten betreft. Het verloop ervan was vrij stereotiep en weinig gevarieerd. Redevoeringen werden zeldzamer dan onder het Directoire en bleven minder vaak bewaard. Hun inhoud beperkte zich hoofdzakelijk tot algemeenheden met betrekking tot het thema van het feest en de weldaden van Napoleon. Het aansluitende volksvermaak sloot wel aan bij de plaatselijke feesttradities.²⁰⁶ Er werden vooral typisch spelen ingericht zoals palingtrekken en wipschieten. Die moesten bijdragen tot de populaire participatie aan de feestelijkheden. In de ministeriële instructies voor het feest van 15 augustus werd zelfs expliciet aangedrongen op de organisatie van: 'des jeux particuliers [dans certains lieux] dont il faut tirer parti, pour ajouter aux plaisirs de la fête'.²⁰⁷ Dezelfde politiek volgde men al tijdens het Directoire.

Tijdens de grote eenmalige feesten werd explicieter aansluiting gezocht bij lokale tradities en oudere representatievormen. Er werden dure en uitvoerige decoratieve programma's voor ontworpen. Een kenmerkend voorbeeld was de viering van de geboorte van Napoleons zoon en opvolger die hij met de titel 'koning van Rome' bedacht. Het feest werd in heel Frankrijk gevierd op 6 augustus 1811, de dag waarop de keizerin voor het eerst het kraambed verliet om een dankmis bij te wonen. Minister van Binnenlandse Zaken Jean-Pierre Montalivet (1766-1823) liet de stadsbesturen in zijn instructies voor het feest een grote vrijheid om te beslissen over de invulling van het feest.²⁰⁸ Wel kregen ze de uitdrukkelijke opdracht 'à renouveler d'anciens usages

²⁰⁵ SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 6.

²⁰⁶ Burm, 'Feest', 14.

²⁰⁷ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L89B9.

²⁰⁸ 'Montalivet (Jean-Pierre Bachasson, comte de)', in: Bourlouton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 405-406.

chers aux peuples de certaines contrées, à chercher ce qui peut le mieux exprimer le sentiment dont chacun est pénétré'.²⁰⁹ Er diende met andere woorden doelbewust aansluiting te worden gezocht bij de lokale feesttradities.

Zowel in Antwerpen als Brussel werden de vaste elementen van het staatsceremonieel (het Te Deum, een officieel banket, voedselbedelingen aan de armen, een militaire parade en Rosièrehuwelijken) daarom aangevuld met het uitgaan van een traditionele stoet. In Antwerpen werden opnieuw de ommegangswagens van stal gehaald. In het programma werden ze aangekondigd als '*den grooten Ommegang, dont la vue est, depuis plusieurs siècles, si agréable au peuple de cette ville*'.²¹⁰ In Brussel gingen de reuzen uit. Die waren eveneens afkomstig uit de vroegere stedelijke ommegang en speelden vermoedelijk een rol bij de jaarlijkse planting van de Meyboom.²¹¹ In het programma werden de reuzen aangekondigd als: 'La promenade des Géans, dont l'origine se perd dans la nuit des temps, mais qui a constamment servi depuis des siècles à marquer les événemens qu'accueillait l'allégresse publique'.²¹²

De oude wagens en reuzenfiguren werden deze keer echter niet van een nieuwe betekenis voorzien. Tijdens de revolutieperiode gebruikte het Antwerpse stadsbestuur de wagens omdat ze zich leenden tot het uitbeelden van de revolutionaire ideologie. Ook bij het bezoek van de eerste consul voorzag met de wagens van opschriften met een politieke boodschap. Tijdens het Keizerrijk was die ideologisch geladen herinterpretatie kennelijk niet meer nodig. De wagens en reuzen gingen uit in hun oude gedaante van feestelijke stoet waarmee grote gebeurtenissen werden gemarkeerd. Het keizerlijke bewind plaatste zich daarmee nog uitdrukkelijker dan het consulaire in de traditie van het ancien régime.

Opmerkelijk is dat voor het feest de medewerking van traditionele genootschappen werd ingeroepen. In Brussel liepen in de stoet de leden mee van de oude Sint-Laurentiusbroederschap, oorspronkelijk een geleding van het kruisbooggilde Onze-Lieve-Vrouw. De broederschap stond naar oud gebruik in voor de jaarlijkse Meyboomplanting op 9 augustus, de dag voor Sint-Laurentiusdag.²¹³ Na de ontbinding van alle religieuze organisaties tijdens de Revolutie werd het oprichten van broedersschappen ten gevolge van het Concordaat weer legaal. De Sint-Laurentiusbroederschap lijkt sinds 1803 opnieuw actief te zijn geweest, want in dat jaar trok er opnieuw een reuzenstoet door de Sint-Laurentiuswijk.²¹⁴ Het is niet bekend of vanaf toen ook opnieuw de Meyboom werd geplant. Wel is het duidelijk

²⁰⁹ SAA, MA 1079/1, Fêtes publiques, Naissance du Roi de Rome, nr. 3. RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L88A5.

²¹⁰ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 4, Fêtes nationales, Naissance du Roi de Rome.

²¹¹ R. Desart, 'Les Géants du Mey-boom', in: Idem (ed.), *Les géants du Brabant* (Brussel, 1959) 43; A. Marinus, *L'Ommegang du Sablon, 16e siècle* (Brussel, 1929) 6; A. Wauters, *L'ancien Ommeganck de Bruxelles* (Brussel, 1848) 9.

²¹² SAB, IP II, 2480 Feesten en ceremonies, portefeuille 7, nr. 2, 'Naissance et Baptême du Roi de Rome'.

²¹³ Desart, 'Les Géants', 43.

²¹⁴ KB, Handschriften, nr. 13463-65, Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het jaar 1780 tot 1805*, dl. 3: *Wondere geschiedenissen voorgevallen in dese stad brussel ten teyde van de fransche republieq*, f. 120v.

dat de autoriteiten bewust aansluiting zochten bij de traditionele feestkalender door het genootschap dat in normale omstandigheden drie dagen nadien de populaire Meyboomplanting organiseerde, te laten meelopen in de stoet ter gelegenheid van de geboorte van de zoon van Napoleon.

Bij de reuzenstoet van 1803 was dit eveneens het geval. De stoet ging uit op 14 augustus, aan de vooravond van de geboortedag van Bonaparte. Een officieel verslag van het gebeuren in de *Moniteur* schreef het initiatief toe aan het enthousiasme dat het bezoek van de eerste consul aan Brussel de maand voordien had gewekt bij de arbeidersklasse.²¹⁵ Hoewel dit ongetwijfeld kan hebben meegespeeld, bood de stoet voor de autoriteiten tegelijkertijd een mooie gelegenheid om de nieuwe consulaire en keizerlijke feesten in verband te brengen met de lokale feesttraditie. De reuzenstoet ging immers terug op de feestelijkheden die de Sint-Laurentiusbroederschap tijdens het ancien régime jaarlijks organiseerde aan de vooravond van de feestdag van haar schutspatroon. Bij het feest voor de geboorte van de koning van Rome in Antwerpen in 1811 gebeurde iets gelijkaardigs. De inwoners van de vijfde wijk organiseerden er een eigen optocht met praalwagens, die de dag nadien door de stad trok.²¹⁶ Meer details over het uitzicht en de organisatie van deze stoet zijn niet bekend, maar ook hier zocht de overheid via het verlenen van toestemming aan het initiatief wellicht aansluiting bij een lokale feesttraditie. Ook in dit geval ging het mogelijk om een viering van Sint-Laurentius, aangezien in de vijfde wijk de Sint-Laurentiusparochie lag.

Uit de karige informatie over het uitzicht van de Brusselse reuzenstoet in 1803 blijkt dat er een vermenging van lokale met Franse iconografie plaatsvond. Volgens de *Moniteur* werd de optocht immers geopend door 'la statue du Premier Consul, monté sur le lion belge'.²¹⁷ Het betreft een inventieve vermenging van de opkomende persoonsverering rond Bonaparte met een welbekend thema uit de Belgische beeldtraditie. Op de plaats die tijdens de revolutionaire periode door de Gallische haan was ingenomen, prijkte nu het staatshoofd als nieuw nationaal eenheidssymbool. Verder lijkt de Belgische leeuw na 1799 niet op grote schaal te zijn toegeëigend in de politieke representatie. Dit is het enige voorbeeld dat in de bronnen werd aangetroffen. De beïnvloeding verliep overigens in twee richtingen. Zo tooiden de leden van de Sint-Laurentiusbroederschap zich voor de stoet van 1811 als mamelukken, jagers en huzaren, thema's die duidelijk aan de keizerlijke militaire optochten waren ontleend.

Behalve de ommegangswagens en reuzen reden er in de stoeten ter gelegenheid van de geboorte van de erfopvolger in 1811 ook voor de gelegenheid gebouwde praalwagens mee. Het inhoudelijke programma ervan werd in samenspraak met de prefect opgemaakt door het stadsbestuur. Aanvankelijk was het de bedoeling om vier van de acht wagens in het teken te stellen van het leven van Napoleon. Elke wagen zou een verschillend stadium uit zijn carrière tonen: generaal, held van Egypte, consul en kei-

²¹⁵ *Moniteur*, 18 augustus 1803.

²¹⁶ SAA, MA 1079/1, Fêtes publiques, Naissance du Roi de Rome, nr. 15; Fischer, *Napoléon*, 249.

²¹⁷ *Moniteur*, 18 augustus 1803.

zer. Omdat men vreesde dat het uitbeelden van het staatshoofd door levende personen een weinig waardig schouwspel zou opleveren werd echter overgestapt op een meer allegorisch programma.²¹⁸ Beide ontwerpen waren van de hand van Mathieu-Ignace Van Brée. Die was eerste leraar aan de Academie en mocht zich sinds het bezoek van de eerste consul aan de stad hofschilder noemen. In die functie schilderde hij een reusachtig groepsportret dat de aankomst van Bonaparte op de rede van Antwerpen in 1803 voorstelde. Ook het staatsieportret in het stadhuis was van zijn hand.²¹⁹

Het gekozen programma bestond uit zes allegorische wagens met de volgende thema's: 'Frankrijk, gezeten op de wereldbol, wordt gekroond door de onsterfelijkheid', 'het huwelijk van Napoleon met Marie-Louise', 'de geboorte van de koning van Rome', 'de wieg van de koning van Rome', 'de macht van het Keizerrijk' en 'de wens van het Franse volk'.²²⁰ De vierde wagen toonde onder meer de Antwerpse stedenmaagd die, vergezeld van de attributen van handel en scheepvaart, haar respect en trouw uitdrukte aan de door de deugden omringde en op een troon geplaatste koninklijke wieg. Verder werden de wagens voornamelijk bevolkt door klassieke goden en verpersoonlijkingen van deugden en maatschappelijke sectoren. Ze bevatten geen verwijzingen naar de lokale context of geschiedenis.

'La France assise sur un globe porté sur des nuages'. Ontwerp voor een praalwagen in de Antwerpse stoet ter gelegenheid van de geboorte van de koning van Rome in 1811. Tekening door Mathieu-Ignace Van Brée.

²¹⁸ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L88A5. Zie ook: Fischer, *Napoléon*, bijlage V.

²¹⁹ Charliat, *Notice historique*; Cantarel-Besson, 'Les campagnes', in: Idem, *Napoléon*, 210.

²²⁰ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 4, Fêtes nationales, Naissance du Roi de Rome, '2e projet d'une suite de chars de triomphe à l'occasion de la naissance du roi de Rome fils de Napoléon le Grand'.

Toch werd ook met deze wagens bij de stedelijke feesttraditie aangeknoopt. Zoals hierboven werd vermeld, droeg de minister van Binnenlandse Zaken de lokale besturen op om bij de organisatie voor het feest zoveel mogelijk bij de inwoners zelf te rade te gaan. In het kader daarvan schreef hij voor om verschillende beroepsgroepen tot de decoratie te laten bijdragen. In de Twee Neten werd daarom besloten om de uitvoering en de betaling van de wagens uit te besteden aan de stedelijke beroepsverenigingen. Voor de lokale en departementale overheid kwam dit financieel goed uit. In het feestprogramma werd de bijdrage van de beroepsgroepen voorgesteld als een uiting van spontane vreugde bij de inwoners. Uit de correspondentie blijkt daarentegen dat de aangeschreven verenigingen protesteerden tegen de financiële last waarmee de bouw van de praalwagens hen opzadelde.²²¹

Overigens is het niet duidelijk om wat voor beroepsverenigingen het precies ging. Door de wet Le Chapelier uit 1791 waren de ambachten immers ontbonden en waren beroepscorporaties verboden. Toch droeg prefect Marc-René de Voyer d'Argenson (1771-1842), sinds 1809 de opvolger van prefect Cochon, de burgemeester uitdrukkelijk op om aansluiting te zoeken bij de ambachtscultuur van het ancien régime.²²² Hij moest in het bijzonder in contact treden met 'les directeurs de ces sociétés et des corporations qui ont un costume particulier à leur profession, des bannières, des devises, des figures distinctifs dont ils avoient l'habitude de se servir dans les anciennes réunions publiques et qui rappellent les anciens usages'.²²³ Geheel in tegenspraak met de heersende maatschappelijke orde, waarin ambachten waren ontbonden en buiten de wet gesteld, werden hun symbolen en kentekens opgenomen in het staatsceremonieel.²²⁴ De prefect gaf letterlijk aan dat die integratie moest dienen om de herinnering aan de oude gewoontes te revitaliseren en dus om de suggestie te wekken van continuïteit met de lokale feesttraditie. Bij het uitgaan van de Ommegang tijdens het ancien régime hadden de ambachten immers een prominente rol gespeeld. De meeste praalwagens waren door hen gebouwd en hun leden liepen mee in de stoet vergezeld van hun emblemen. Het laten bouwen van nieuwe wagens en het integreren van ambachtsceremonieel was dus een uitstekende manier om aan te sluiten bij de traditie. Aan de betrokkenheid van de 'corps de métiers' werd ruchtbaarheid gegeven in het programma.²²⁵

Overigens werden bij de constructie van de nieuwe wagens ook enkele onderdelen van de oude Ommegang gerecycleerd. Voor de uiteindelijk niet gerealiseerde wagen die Napoleon in Egypte voorstelde, wilde Van Brée de oude wagen van de Olifant hergebruiken.²²⁶ Voor de wagen gewijd aan het huwelijk van Napoleon en Marie-

²²¹ SAA, MA 1079/1, Fêtes publiques, Naissance du Roi de Rome, nr. 5.

²²² L. Lanzac de Laborie, *Un préfet indépendant sous Napoléon. Voyer d'Argenson à Anvers* (Parijs, 1894).

²²³ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L88A5.

²²⁴ Ook voor de intrede van Napoleon in Straatsburg in 1806 werden ambachtsgroepen gemobiliseerd. Bourguinat, 'Les entrées napoléoniennes', 182.

²²⁵ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L88A5, voorlopig programma van het feest.

²²⁶ SAA, MA 1079/1, Fêtes publiques, Naissance du Roi de Rome, nr. 11. Over de olifant: Torfs, 'Herinneringen', 149.

Louise diende de wagen van de smidse van Vulcanus, waarmee in 1803 de eenheid tussen Frankrijk en België was uitgebeeld. Ditmaal smeedden de cyclopen in hun ondergrondse smidse de echtelijke eenheidsring.²²⁷ Ook in Brussel werd de reuzenstoet uitgebreid met nieuwe wagens. Net als in Antwerpen betrof het allegorische voorstellingen zonder directe band met lokale thema's. Ze hadden als voornaamste onderwerpen de geboorte van de kersverse koning, de verwachtingen over zijn regering en de vreugde van de natuurelementen.²²⁸ Over de eventuele betrokkenheid van beroepscorporaties bij de constructie ervan is niets bekend.

Andere grote feestelijkheden waarvoor de lokale feesttradities werden gemobiliseerd, waren de verschillende bezoeken van de keizer. Brussel werd in 1805 en 1810 met een keizerlijk bezoek vereerd. Daarnaast brachten de keizerinnen Joséphine en Marie-Louise respectievelijk in 1807 en 1811 elk een individueel verblijf door in de stad. Dat kwam omdat Napoleon in 1804 het kasteel van Schoonenberg in Laken had gekocht. Het vroegere buitengoed van de gouverneurs-generaal Marie-Christine van Oostenrijk en Albert van Saxe-Teschen werd helemaal gerenoveerd en kreeg de rang van keizerlijk paleis.²²⁹ Daarmee verwierf Brussel een prestigieuze positie die zijn verleden als hoofdstad van de oude Nederlanden in herinnering riep. Die indruk was in 1803 al gewekt. Niet alleen bracht de eerste consul er toen een beduidend langere periode door dan in andere steden, bovendien koos hij Brussel uit om er de prefecten van alle Belgische departementen samen in audiëntie te ontvangen. Antwerpen kreeg keizerlijk bezoek in 1810 en 1811. In dat laatste jaar schafte Napoleon zich ook daar een paleis aan: het vroegere huis Roose op de Meir, dat in empirestijl werd ingericht. Aangezien het zijn laatste bezoek was aan Antwerpen heeft hij het echter nooit als residentie kunnen gebruiken.²³⁰

Over de details van de feestelijkheden en de decoratie tijdens de keizerlijke bezoeken is beduidend minder bekend dan die van het bezoek van 1803. De krantenverslagen waren minder gedetailleerd en achteraf verscheen er geen officieel relaas van het bezoek. Ook het bewaarde archiefmateriaal is merkkelijk schraler. Het is enigszins paradoxaal dat we beter zijn ingelicht over de historische repertoires tijdens het Consulaat dan onder het Keizerrijk. De doorbraak van de traditionalisering van de politieke representatie wordt gewoonlijk immers pas in die laatste periode gesitueerd. Meer dan de latere bezoeken markeerde het bezoek van 1803 echter een politieke mijlpaal. Als eerste bezoek van het nieuwe staatshoofd had het een bijna inaugurele status. Dat blijkt ook uit de inhoud van de redevoeringen en decoraties. Alles was erop gericht om het aantreden van Bonaparte te legitimeren. Er werden zeer aanzienlijke bedragen besteed aan de organisatie en het evenement kreeg veel publiciteit.

²²⁷ ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 4, Fêtes nationales, Naissance du Roi de Rome, '2e projet d'une suite de chars de triomphe à l'occasion de la naissance du roi de Rome fils de Napoléon le Grand'.

²²⁸ SAB, IP II, 2480 Feesten en ceremonies, portefeuille 7, nr. 2, 'Naissance et Baptême du Roi de Rome'.

²²⁹ Maison, *Napoleon*, 138; A. en P. van Ypersele de Strihou, *Laken. Een huis voor Keizer en Koning* (Brussel, 1970) 183-230 en Idem, *Laken. Een kasteel*, 235-240.

²³⁰ Maison, *Napoleon*, 255; F. Prims, *Het Koninklijk Paleis te Antwerpen* (Antwerpen, 1931).

Toch is het duidelijk dat de ontvangstpraktijken uit het ancien régime, die in 1803 in ere werden hersteld, ook bij de latere bezoeken tot het vaste ceremonieel bleven behoren. In 1804 maakte Napoleon een korte stop in Brussel op zijn reis naar Aken, waar hij zich voorafgaand aan zijn keizerskroning liet huldigen. Burgemeester Van Langenhoven bood de nog ongekroonde vorst opnieuw de stadssleutels aan.²³¹ Bij het binnenrijden van de stad spanden de vaartkapoenen (havenarbeiders) de paarden van zijn koets uit en trokken zelf aan een lange kabel het rijtuig voort.²³² Dat was een traditioneel erbewijs waarmee de menigte tijdens het ancien régime haar affectie had uitgedrukt voor hoge gasten. Ditmaal gebeurde het echter in opdracht van het stadsbestuur.²³³ Bij het binnenkomen en buitengaan van de stad werd de koets met toortsen begeleid door de leden van de vijf schuttersgilden en de wijkverenigingen, een praktijk die terugging op het ceremonieel van de blijde intredes.²³⁴ De kroniekschrijver Goetval schreef over de gilden en wijkverenigingen dat ze waren ‘vergeselschap (...) met hunne vendels, trommels en fluyten, gelyck sy te voren altyd in volle fonctie waeren’.²³⁵

Het bezoek van 1810 was onderdeel van de huwelijksreis van Napoleon en Marie-Louise. Het stelde de keizer bovendien in staat om de recent aangehechte linker Waaloever te inspecteren. In beide steden kreeg hij de stadssleutels aangeboden.²³⁶ In Brussel gebeurde dit bij een door piramides geflankeerde triomfboog die was opgesteld aan de Anderlechtse Poort. Burgemeester d’Ursel verwees in zijn redevoering uitdrukkelijk naar de ‘herinnering aan onze voorvaderen en de verkleefdheid die zij hun vroegere vorsten betoonden’.²³⁷ In Antwerpen waren de straten op het parcours van de stoet opnieuw versierd met door guirlandes verbonden boompjes. Daags nadien ging de Ommegang uit. De laatste wagen beeldde de Bijbelse aartsvader Jozef uit als onderkoning van Egypte.²³⁸ Het gezelschap arriveerde wederom te water maar kwam deze keer vanuit Laken, vanwaar het in een rijkversierde boot het kanaal van Willebroek was afgevaren.²³⁹ Door stadsarchitect Verly was een architecturaal programma ontworpen dat heel wat echo’s bevatte van het vorige bezoek.²⁴⁰ Het plan voorzag in

²³¹ Maison, *Napoleon*, 150.

²³² KB, Handschriften, nr. 13463-65, Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het jaar 1780 tot 1805*, dl. 3: *Wondere geschiedenissen voorgevallen in dese stad brussel ten teyde van de fransche republieq*, f. 139.

²³³ Maison, *Napoleon*, 150.

²³⁴ Thofner, *A Common Art*, 54, 171.

²³⁵ Ibidem en KB, Handschriften, nr. 13463-65, Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het jaar 1780 tot 1805*, dl. 3: *Wondere geschiedenissen voorgevallen in dese stad brussel ten teyde van de fransche republieq*, f. 139.

²³⁶ ANF, F/7/8377 (Dyle), Verslag van prefect de La Tour du Pin (8 mei 1810).

²³⁷ Van Ypersele de Strihou, *Laken. Een huis*, 70.

²³⁸ C. Van den Gheyn, ‘Le Voyage de Napoléon en 1810’, *Bulletin de l’Académie Royale d’Archéologie de Belgique* (1923) 126-137.

²³⁹ *Journal du Commerce d’Anvers*, 1 mei 1810; Van Ypersele de Strihou, *Laken. Een huis*, 92-95.

²⁴⁰ SAA, MA 1079/1, Fêtes publiques, Arrivée de l’Empereur Napoléon, nr. 1, ‘Projet de l’architecte des travaux à exécuter pour la réception de L.L.M.M.’.

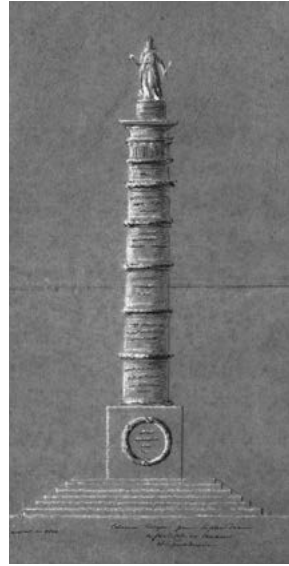
Aankomst van Napoleon en Marie-Louise in Antwerpen in 1810. Schilderij door Louis-Philippe Crépin.

de bouw van een tentenkamp en een tempel van de Glorie op de Place Bonaparte, die werd omgeven door met bloemslingers behangen bogenrijen. Op de Meir moest een Egyptische obelisk verrijzen met inscripties die de hoop op vrede uitdrukten. De theaterzaal zou langs de buitenzijde worden versierd als een tempel van het Geheugen waarop de grote daden van de monarch stonden afgebeeld. De nieuw aangelegde kaai voor de stad – weinig verrassend Quai Napoléon geheten – moest worden beplant met een dubbele rij dennenbomen met aan de twee uiteinden ervan een portiek met het initiaal N, bekroond door de keizerlijke adelaar. Boven de binnenplaats van de Beurs zou tot slot een enorme keizerskroon worden opgehangen. In welke mate deze decoraties zijn gerealiseerd, is onzeker. Het *Journal du commerce d'Anvers* maakt in zijn verslag van het bezoek enkel melding van een triomfboog aan de Keizerspoort en een obelisk behangen met medaillons ter herdenking van 's keizers grootste militaire triomfen in de Lange Gasthuisstraat.²⁴¹

Tot slot voegde Napoleons huwelijk in 1810 een nieuwe historische laag toe aan de politieke representatie van zijn persoon. Het huwelijk met een dochter van de Oostenrijkse keizer was niet enkel erg prestigieus maar had ook een groot legitimerend potentieel. In algemene zin droeg het bij tot zijn claim (en die van zijn nakomelingen) op het keizerschap. In gebieden als België, die voordien door de Oostenrijkse Habsburgers werden bestuurd, herstelde het bovendien de dynastieke band met de vroegere landsheer. De nieuwe Franse keizerin was immers een dochter

²⁴¹ *Journal du Commerce d'Anvers*, 1 mei 1810.

Ontwerp voor de *colonne civique* op de Meir bij het bezoek van Napoleon aan Antwerpen in 1810. Tekening door stadsarchitect François Verly.

van Frans II, de laatste Oostenrijkse keizer. Die dynastieke legitimatie werd volop uitgespeeld. In het officiële feestverslag van de Antwerpse viering van het huwelijk klonk het: 'Les Anversois pénétrés déjà de la plus vive reconnaissance pour les bienfaits qu'ils ont reçus du grand Napoléon n'ont pu voir qu'avec la plus vive allégresse son union avec la petite fille de Marie Thérèse de glorieuse et immortelle mémoire'.²⁴²

Zoals bekend genoot keizerin Maria Theresia in de Oostenrijkse Nederlanden een uitstekende reputatie en behoorde ze tot het rijtje van 'goede vorstinnen'. Dat haar kleindochter nu opnieuw op de troon zat, werd opgevoerd als een veelbelovende historische parallel. Tijdens het bezoek van 1810 was aan de Brusselse Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstandkerk een opschrift opgehangen dat Marie-Louise voorstelde als een tweede Maria Theresia.²⁴³ Een gelijkaardige boodschap klonk in een lofdicht dat werd voorgedragen

'A l'empereur la ville d'Anvers reconnoissante'. Ontwerp voor decoratie, waarschijnlijk bedoeld voor een bezoek van Napoleon. Tekening door Mathieu-Ignace Van Brée.

²⁴² SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 44.

²⁴³ Maison, *Napoleon*, 162.

tijdens een door het keizerlijke paar bijgewoonde opera in de Munt.²⁴⁴ En ook in een Antwerpse huldeblijk ter ere van de geboorte van de koning van Rome werd de Habsburgse afstamming benadrukt:

*L'illustre rejeton du plus illustre père
Trouve dans le sang de sa mère
Dix siècles entassés de gloire et de vertus.*²⁴⁵

Naar aanleiding van het huwelijk werd trouwens ook de band met het Franse monarchale verleden aangehaald. Burgemeester Werbrouck ontving uit Parijs precieze instructies in verband met de wijze waarop het keizerlijke koppel diende te worden gefeliciteerd. De gemeenteraad kreeg de opdracht een huldeadres op te stellen dat moest eindigen met een uitnodiging om Antwerpen te bezoeken en dat door een afvaardiging van drie van haar leden naar Parijs moest worden gebracht. Ook diende de stad, overeenkomstig met de rijkdom van haar inwoners, een bedrag uit te trekken aan diamanten bestemd voor de ceintuur van de nieuwe keizerin, 'suivant les droits antiques de la couronne de France, lors du mariage de nos monarques'.²⁴⁶ Dergelijke expliciete pogingen om een specifiek Franse monarchale traditie in België te 'herstellen' bleven echter zeldzaam.

Het bezoek van 1811 stond vooral in het teken van het inspecteren van de maritieme en militaire installaties. Bij gebrek aan gedetailleerde informatie zal het hier buiten beschouwing blijven. Alles samen is het duidelijk dat de traditionalisering van de politieke representatie, die vooral na 1802 tot ontwikkeling kwam, in de verenigde departementen werd aangevuld met de integratie van specifieke gebruiken uit de lokale traditie. Uiteraard sloten ook de Te Deums, processies en volkse gemakkelikheden die vanaf het Consulaat weer tot de vaste onderdelen van het politieke repertoire gingen behoren, aan bij de oude politieke praktijken van de Belgische departementen. De suggestie van continuïteit werd echter versterkt door bij grote gelegenheden doelbewust aan te knopen bij tradities die louter tot de lokale context behoorden. Dit was in het bijzonder het geval met het tijdens de bezoeken van Napoleon ontplooide ontvangstceremonieel, dat was gemodelleerd op de blijde intredes uit het ancien régime. Bovendien werd het nieuwe staatshoofd bij die gelegenheden door middel van vergelijkingen ondergebracht in de rij van de vroegere Zuid-Nederlandse monarchen. Maar de verwijzingen naar de lokale tradities konden ook subtieler zijn. Daarvan getuigen de integratie van typische spelen en plaatselijke feesttradities in het Napoleontische ceremonieel.

²⁴⁴ Van Ypersele de Strihou, *Laken. Een huis*, 120.

²⁴⁵ Fischer, *Napoléon*, 240.

²⁴⁶ SAA, MA 1076, Fêtes publiques, nr. 4, Mariage de l'Empereur.

5. Een nieuwe cesuur

Tot dusver lag de nadruk op de traditionalisering van de politieke cultuur als reactie op het revolutionaire streven naar een breuk met het verleden. Lokale tradities en historische repertoires die tijdens de revolutionaire periode waren afgeschaft, verzwegen of publiekelijk veroordeeld, werden in ere hersteld met het oog op de creatie van continuïteit. Die diende zowel om de Belgen met de aanhechting bij Frankrijk te verzoenen als om het steeds monarchaler wordende bewind van Napoleon te legitimeren. Toch bracht 1799 geen complete breuk teweeg met de in de revolutieperiode ontwikkelde geschiedenispolitiek. Zoals in deel twee werd aangetoond, probeerden ook de revolutionaire bestuurders hun bewind te legitimeren door elementen uit de lokale geschiedenis in hun discours te integreren. Twee van de belangrijkste thema's die ze zich daarbij toe-eigenden, werden door de nieuwe bewindvoerders na 1799 overgenomen en verder ontwikkeld: het Scheldeverhaal en het artistieke verleden. De ontwikkeling daarvan onder het Consulaat en het Keizerrijk zal hierna worden besproken. Bovendien vertoonde de officiële omgang met het verleden na 18 brumaire ook op een andere, meer fundamentele manier continuïteit met de revolutionaire periode.

Libérateur de l'Escaut

*'Votre capitale, Anvers, fut jadis riche, populeuse et commerçante. Vous savez dans quel temps, sous quelle domination la prospérité s'est éloignée de ses murs; la France veut l'y ramener et l'y fixer à jamais. La France a brisé les chaînes sous lesquelles gémissait l'Escaut; il est libre! Et les trésors du monde vont arriver sur ses ondes.'*²⁴⁷

Dit citaat is afkomstig uit de eerste proclamatie waarmee de nieuwe prefect d'Herbouville zich na zijn installatie richtte tot de inwoners van het departement van de Twee Neten. In enkele zinnen vatte hij het voornaamste historische verhaal samen waarmee het Franse bewind in Antwerpen tijdens de voorbije jaren werd gelegitimeerd. Hij liet er geen twijfel over bestaan dat de overheid zich onder het Consulaat onverminderd zou inzetten voor de realisatie van die machtsaanspraak: het herstel van de vroegere Antwerpse voorspoed door het garanderen van de vrije scheepvaart op de Schelde. Dat de nieuwe prefect in zijn eerste officiële boodschap aan de bevolking naar het thema verwees, geeft aan dat het ook tijdens het Consulaat en het Keizerrijk van belang bleef. Het Scheldeverhaal stond sterk op de voorgrond in het officiële discours. Niet alleen in proclamaties en redevoeringen maar ook in publiek ceremonieel werd er veelvuldig naar verwezen. Wel werden er nieuwe accenten gelegd om het verhaal aan te passen aan de ideologische ontwikkelingen.

De ruggengraat van het door de Franse overheid toegeëigende Scheldeverhaal bleef ook na 1799 dezelfde. Prefect d'Herbouville, die als belangrijkste functionaris

²⁴⁷ SAA, AR, PK 2893, nr. 2606.

de ideologische lijn uitzette in het departement, deed uitgebreid het verhaal in zijn *mémoire statistique*. Zoals gebruikelijk was in de stedelijke traditie, identificeerde hij het welzijn van Antwerpen met de handel. Uiteraard ging het daarbij om de opulente zestiende-eeuwse zeehandel die sinds anderhalve eeuw niet meer was dan een herinnering. Aan het verval koppelde hij het vooruitzicht van een schitterende herleving: 'Le nom d'Anvers rappelle l'idée du commerce; mais c'est moins par son existence actuelle que par ce qu'elle fut, et ce qu'elle peut être, que cette ville doit tenir un rang dans les fastes du monde commerçant'.²⁴⁸

D'Herbouville toonde zich weliswaar kritisch voor de verhalen over de vermeende omvang van de handel in de bloeiperiode van de stad. Volgens sommige anekdotes zou de rij van schepen die hun beurt afwachtten om hun vracht te lossen op de Antwerpse rede soms tot in Hoboken hebben gereikt en kon de aanschuiftijd wel zes maanden bedragen. Dergelijke verhalen deed d'Herbouville af als fabels. Hij verbaasde zich bovendien over het gebrek aan grote gebouwen en haveninfrastructuur, hoewel die toch onmisbaar waren voor handelsactiviteiten van enige omvang.²⁴⁹ Enkel de Beurs en het Oosterlingenhuis verrieden zijns inziens dat de stad ooit handel had gekend. Verder schetste de prefect het klassieke verhaal van de bloei en vooral het verval van Antwerpen als wereldmarkt. Het einde van de voorspoed werd in de *mémoire statistique* als vanouds toegeschreven aan de afgunst en de inheligheid van de Hollanders. Het Verdrag van Munster had hun inspanningen bekroond en had het totale verval van de Antwerpse handel tot gevolg gehad. Uiteraard zou het Franse ingrijpen die nefaste situatie ongedaan maken. Op de vermelding van het fatale verdrag liet hij meteen de formule voor een oplossing volgen: 'Il ne falloit pas moins que l'ascendant de la France, et du premier magistrat qui la gouverne, pour briser des chaînes aussi odieuses'.²⁵⁰

De bevrijding van de stroom en het herstel van de vroegere voorspoed bleven onverminderd dienen als basis van de Franse machtsaanspraak in Antwerpen. D'Herbouville liet in zijn communicatie met de bevolking geen gelegenheid onbenut om dat punt te benadrukken. Toen hij in 1801 naar het voorbeeld van vele andere Franse steden een *Société d'émulation* stichtte, plaatste hij zijn openingsredevoering in het teken van de herleving van de Antwerpse handel. Het genootschap verzamelde een keur aan leden van de oude Antwerpse elite. Het stelde zich tot doel om door empirisch onderzoek en logisch redeneren bij te dragen tot de vooruitgang van de wetenschap, de landbouw, de kunsten, de handel en de nijverheid.²⁵¹ Oprichter en voorzitter d'Herbouville oordeelde dat het moment daarvoor rijp was. De stad was eens de beroemde stapelplaats van Europese rijkdommen geweest. Nadat ze door 'de jaloezie van haar burens en de zwakheid van haar meesters' van het handelstoneel was verdwenen, stond haar nu een grootse herleving te wachten: 'Enfin les tems sont

²⁴⁸ D'Herbouville, *Statistique*, 59.

²⁴⁹ Ibidem, 69.

²⁵⁰ Ibidem, 73.

²⁵¹ Société d'Emulation d'Anvers, *Règlement pour la Société d'Emulation d'Anvers, an IX, fondée dans le chef-lieu du Département des Deux-Nèthes, avec l'autorisation du Citoyen D'Herbouville, Préfet* (Antwerpen, 1801).

arrivés où la ville d'Anvers doit reprendre son ancien lustre et figurer de nouveau la première parmi ses rivales. Le génie du Commerce qui n'a cessé de planer sur son enceinte, n'attend que le signal de la paix, pour s'y fixer sans retour'.²⁵²

Hoewel de grote lijnen van het historische verhaal na 1799 dus dezelfde bleven, werden er toch andere accenten gelegd om aan te sluiten bij de ideologische lijn van het nieuwe regime. In de eerste plaats verdween de politieke laag. De revolutionaire bestuurders hadden een parallel gesuggereerd tussen de commerciële herleving van de stad en de politieke regeneratie van haar inwoners. De vrije handel uit het verleden hadden ze in verband gebracht met een regime van politieke vrijheid waarvan de onderliggende principes overeenkwamen met die van de Franse Revolutie. Hoewel ze weinig gedetails gaven over het precieze uitzicht van dat regime, stelden ze dat Antwerpen tijdens de zestiende eeuw een democratisch politiek systeem had gekend. Het verdwijnen van commerciële en politieke vrijheid was hand in hand gegaan. Na 1799 viel de koppeling tussen handel en politiek weg. De Scheldehistorie werd in zuiver commerciële termen beschreven, zonder de zestiende-eeuwse handelsbloei nog in verband te brengen met een bepaald politiek systeem. Van de idee van een democratisch regime was al helemaal geen sprake meer. Gezien de politieke ontwikkeling in Frankrijk na 18 brumaire kan dat ook niet verbazen. De tweede belangrijke accentverschuiving hing daarmee samen. Niet langer de revolutionairen maar Bonaparte werd opgevoerd als bevrijder van de stroom. De heropening van de Schelde onder het vorige regime kwam niet meer ter sprake.

In de politieke constellatie van na 1799 moest het Scheldeverhaal niet langer het exporteren van de Revolutie legitimeren maar wel de heerschappij van Bonaparte. De Scheldehistorie werd daarom rond zijn persoon herschreven. Als keerpunt in het verhaal diende niet langer de bevrijding van de rivier in 1792 of 1795, maar de door Bonaparte onderhandelde Vrede van Lunéville in 1801. Die bevestigde de aanhechting van België bij Frankrijk en herstelde de vrede op het continent, die noodzakelijk was voor het hernemen van het handelsverkeer. In zijn *mémoire statistique* voerde d'Herbouville het Verdrag van Lunéville daarom op als de pendant van dat van Munster. Hij schreef over de Scheldestad: 'Sa splendeur et sa décadence sont également célèbres; et par une singularité remarquable, le retour de sa prospérité se rattache au traité qui vient définitivement de donner la paix à l'Europe, comme sa ruine dépendait d'un autre traité, dans lequel toutes les puissances européennes étaient intéressées'.²⁵³ Door Bonapartes ingrijpen werd de historische cirkel gesloten en kon Antwerpen opnieuw aansluiten bij zijn glorieuze verleden.

De teruggevonden verwijzingen naar Bonaparte als Scheldebevrijder dateren dan ook allemaal van na Lunéville. Vooral vanaf 1802 kwam hij centraal te staan in de uitwerking van het Scheldethema. Zo was het thema prominent aanwezig in de decoratie voor het feest ter gelegenheid van de Vrede van Amiens in 1802. Dat vond

²⁵² 'Discours prononcé par le Citoyen Herbouville, Président de la Société d'Emulation d'Anvers, à l'ouverture de la Société, le 15 Messidor an IX', in: Société d'Emulation d'Anvers, *Règlement pour la Société d'Emulation d'Anvers*, 14.

²⁵³ D'Herbouville, *Statistique*, 73.

niet toevallig plaats op 18 brumaire, de dag waarop tevens het begin van het Consulaat werd herdacht. De zaal in het Antwerpse stadhuis waar het banket plaatsvond, was versierd met talrijke verzen en emblemen. Bij een personificatie van de Schelde was de volgende tekst aangebracht: 'Quel invincible bras vient de rompre mes chaînes? De l'Oise à l'Océan mes flots pourront errer!'.²⁵⁴ Elders stond te lezen: 'la Paix qui sourit à cent peuples vaincus fait couler librement l'Escaut dans nos murailles. Célébrons Bonaparte, d'Herbouville & la Paix'. Tijdens de maaltijd bracht burgemeester Werbrouck een toast uit op de Scheldevrijheid, die hij aangreep om de vereniging van België en Frankrijk te roemen. 's Avonds werden de prefectuur en de Beurs feestelijk verlicht. Op de binnenplaats van de Beurs was een piramide opgericht die was versierd met opschriften ter ere van Bonaparte en de vrede. Ook hier kwam het Scheldethema verschillende keren terug. Eén van de inscripties luidde: 'Il voulut, il obtint la liberté des mers. Il dit: et de l'Escaut on vit rompre les fers'. In 1802 werd ook een nooit uitgevoerd plan gelanceerd om per openbare inschrijving een standbeeld op te richten 'voor den eersten Consul Bonaparte, als Bevryder der Schelde'.²⁵⁵

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Bonapartes onthaal in Antwerpen het jaar daarop helemaal in het teken stond van zijn aandeel in het heropenen van de stroom. De majesteitelijke overtocht over de Schelde bij zijn aankomst sprak boekdelen. Het moment van zijn aankomst werd opgevoerd als de vervulling van het eeuwenoude verlangen van de Antwerpse bevolking naar bevrijding. De voorzitter van de strafrechtbank sprak hierover in zijn redevoering: 'L'Escaut dégagé des fers que vous avez rompus, est glorieux d'avoir porté son libérateur. La ville d'Anvers vous reçoit dans son sein, et comptera ce jour parmi ses jours heureux: sa nouvelle splendeur datera de cette époque'.²⁵⁶ Het aantreden van Bonaparte was het keerpunt in de geschiedenis van de stad dat het begin van haar nieuwe voorspoed zou markeren. Burgemeester Werbrouck vatte die idee samen in de woorden die hij tot de eerste consul richtte bij zijn ontvangst op de kade: 'Le pacte odieux de Munster nous avait anéantis, l'immortel 18 brumaire a relevé nos espérances'.²⁵⁷ En boven de grote Bierhoofdpoort, langs waar hij de stad betrad, prijkte het opschrift:

*Anvers réjouis-toi, l'auguste renommée
T'annonce le héros qui sut fixer ton sort
Plein de sa liberté, fier de lui rendre hommage
L'Escaut, en bouillonnant, porte son bienfaiteur
Peuple, rends grâce à Dieu, vole sur le rivage
Et dans Bonaparte vois ton libérateur.*²⁵⁸

²⁵⁴ SAA, MA 1074 B, Fête de la Paix, anniversaire du 18 Brumaire, nr. 6. Tevens te vinden in: SAB, IP, 2477, nr. 7, 'Précis de la fête célébrée à Anvers le 18 Brumaire an 10'.

²⁵⁵ *Gazette van Antwerpen*, 9 juli 1802.

²⁵⁶ [Bourceret], *Relation*, 15.

²⁵⁷ *Ibidem*, 4.

²⁵⁸ *Ibidem*, 7.

Ook tijdens de rest van het bezoek was de heropening van de Schelde het thema bij uitstek in redevoeringen en decoratie. Uiteraard werd daarbij op allerlei manieren verwezen naar de bestaande traditie. De blijde intredes van het ancien régime waren doorspekt geweest met verwijzingen naar de verhoopde heropening van de Schelde. Bij het bezoek van 1803 namen lofprijzingen de plaats in van smeekbedes. Niet zelden werden bestaande elementen uit de Scheldetraditie overgenomen en omgedraaid. Dit was het geval met het reeds eerder besproken opschrift op de kleine Bierhoofdpoort. Een aan de Spaanse koning Filips IV gerichte smeekbede werd herschreven om Bonaparte te danken voor de vervulling ervan.

Verder was er opnieuw een prominente rol weggelegd voor de aloude Beurs. De kooplieden organiseerden er een groots feest ter ere van de consul. Net als in 1792, toen daar de eerste heropening van de stroom werd gevierd, prijkte er een afbeelding die aansloot bij de picturale traditie rond de sluiting van de Schelde. Boven de hoofdingang was een transparantschildering aangebracht die Bonaparte voorstelde, rechtstaand op een overwinningswagen. De beschrijving ervan luidde: ‘Ce héros s’avance vers l’Escaut et aperçoit sur les rives un vieillard abattu, languissant, fidèle image du commerce de ce fleuve... Il ordonne à Mercure d’aller à son secours; ce Dieu marche vers le vieillard, lui tend la main et le relève’.²⁵⁹

Het oude thema van de bevrijding van de geboeide Scaldis werd eens te meer aangepast aan de politieke omstandigheden. De rol die aanvankelijk door de soevereinen van het ancien régime en in 1792 door de vrijheidsgodin werd vervuld, viel nu Bonaparte toe. Als welwillend alleenheerser kwam hij de smeekbede van de Antwerpenaren vervullen. Een ander voorbeeld van de toe-eigening van de traditionele Schelde-iconografie komt voor op een penning die in 1809 werd uitgegeven door de Antwerpse Kamer van Koophandel. Die toont op de ene zijde Napoleon als Romeins keizer en op de andere zijde een liggende Scaldis met rijkelijk gevulde hoorn des overvloeds, samen met de traditionele hand uit het oude stadswapen.²⁶⁰

In opschriften en huldedichten werd Bonaparte telkens opnieuw geprezen als bevrijder van de stroom en hersteller van de handel. De voorzitter van de Kamer van Koophandel stelde in zijn redevoering: ‘grâce à ce héros, les chaînes qui entravaient la navigation de notre fleuve sont brisées’.²⁶¹ En in een anoniem lofdicht op de eerste consul klonk het:

Penning uitgegeven door de Antwerpse Kamer van Koophandel in 1809.

²⁵⁹ Ibidem, 31.

²⁶⁰ F. Prims, ‘De handen in Antwerpen’s zegel en wapen’, in: Idem, *Antwerpiensia* 19 (1948) 14-18.

²⁶¹ [Bourceret], *Relation*, 18.

*Anvers, heureuse Anvers! Un héros aujourd'hui
Vient visiter tes murs et t'offrir un appui.
Sur son auguste front, tu lis l'heureux présage
De ton bonheur futur qui sera son ouvrage
Ton nom depuis longtemps déchu de sa grandeur
Verra renaître enfin son antique splendeur.*²⁶²

Bij zijn vertrek gaf de eerste consul de handel nog een duwtje in de rug door de aanleg te bevelen van twee handelsdokken in het noorden van de stad. Dit plan was al in 1797 geopperd door minster Bénézech tijdens diens bezoek aan de stad maar nooit ten uitvoer gebracht.²⁶³ De bestaande havenkaaien werden bovendien heraangelegd en uitgebreid.

Opvallend is dat de heropening van de Schelde en de herleving van de handel niet alleen in Antwerpen maar ook in Brussel een rol speelden bij de ontvangst van 1803. Zoals in deel twee duidelijk werd, had de heropening van de stroom een wijde resonans. Ze kreeg in de hele verenigde departementen bekendheid als een belangrijke verwezenlijking van het Franse regime. Dit blijkt ook uit de *mémoire statistique* van prefect Doulcet, waarin hij stelde dat het beruchte Schelde-artikel uit het Verdrag van Munster de hele Belgische handel in het verval had gestort.²⁶⁴ En ook hij legitimeerde de aanhechting van België bij Frankrijk met een beroep op het herstel van de Antwerpse handel. Uit verschillende elementen blijkt dat het Brusselse stadsbestuur er in 1803 alles aan deed om een graantje mee te pikken van de heropening. Net als in Antwerpen werd daarbij het argument gebruikt dat de Scheldehandel moest bijdragen tot het herstel van de stad in haar vroegere glorie.

Het stadsbestuur spande zich voornamelijk in om het winstgevendende stapelrecht terug te krijgen dat de stad in 1802 was ontnomen. In het verzoekschrift dat het in 1803 aanbood aan de eerste consul probeerde het daarom aan te tonen dat de economische roeping van Brussel in de eerste plaats commercieel was en dat het stapelrecht essentieel was voor de ontwikkeling daarvan. De centrale ligging van de stad in de verenigde departementen, de bereikbaarheid van de Schelde via een kanaal en de goede verbinding met Frankrijk via de binnenwateren werden aangevoerd om het commerciële potentieel van de stad te onderstrepen. Zonder stapelrecht zouden alle inspanningen om de handel te doen bloeien evenwel vergeefs zijn: 'il nous semble qu'il sera impossible que cette Cité parvienne jamais à son ancien état de splendeur, si ses habitans ne jouissent point des avantages qui, dans les villes maritimes, favorisent plus particulièrement le Commerce et en assurent le progrès et le succès'.²⁶⁵ Door de oude voorspoed van de stad in verband te brengen met de handel werd

²⁶² SAA, MA 1079/1, Fêtes publiques, Arrivée du Premier Consul, nr. 17.

²⁶³ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L86A4, Proces-verbaal van de zitting van de centrale administratie van het departement in aanwezigheid van Minister Bénézech, 16 pluviôse jaar V.

²⁶⁴ Doulcet, 'Extrait', 124.

²⁶⁵ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 8, 'Mémoire présenté au Premier Consul'.

de indruk gewekt dat Brussel kon bogen op een groots commercieel en maritiem verleden. In werkelijkheid was dit niet het geval. Met de creatie van zo'n verleden wilde de stad kennelijk in de eerste plaats de concurrentie aangaan met Antwerpen, dat zijn stapelrecht wel mocht behouden. Het volgende doemscenario werd voorzien indien het Brusselse niet zou worden hersteld: 'tous les Capitalistes, Négocians et Commerçans en gros abandonneront, aussi-tôt après la paix, un lieu où ils ne peuvent jouir de la plénitude de cette liberté, qui seule assura la prospérité du Commerce. Ils se retireront à Anvers ou dans tout autre endroit, même chez l'étranger'.

Behalve via het aangeboden verzoekschrift werd de boodschap op nog andere manieren verwerkt in de ontvangsteestelikheden. In de gelegenheidsdecoratie van de grote zaal van het stadhuis werd de stad Brussel voorgesteld als een vrouw die een bezorgde blik wierp op het gebroken anker aan haar voeten.²⁶⁶ Ook in het voor de Eerste Consul opgevoerde toneelstuk *La Joyeuse Entree* werd gealludeerd op de verhoopte voordelen van de heropening van de Schelde voor Brussel: 'Affranchi de son joug fatal, sûr de sa liberté nouvelle, l'Escaut vient par notre canal, te [Bonaparte] rendre grâces dans Bruxelles, son hymen par toi s'accomplit, au gré de cette ville heureuse, et déjà l'Escaut dans son lit, attend la nymphe de la Meuse'.²⁶⁷ In zijn mondelinge antwoord op het verzoekschrift logenstrafte Bonaparte echter de commerciële ambities van het stadsbestuur.²⁶⁸ Hij stelde dat er voor Brussel op commercieel vlak slechts een zeer secundaire rol was weggelegd en droeg het stadsbestuur op zich toe te leggen op het stimuleren van de plaatselijke nijverheid.

Bij het keizerlijke bezoek aan Antwerpen in 1810 speelde de Schelde opnieuw een belangrijke rol in het ceremonieel. Zo benaderde Napoleon de stad opnieuw langs het water en betrad hij haar via de Koninklijke of Scaldispoort, waarop de originele aan Filips IV gerichte smeebede prijkte, samen met een liggende stenen Scaldis.²⁶⁹ Bij dit bezoek herstelde hij de Beurs integraal in haar commerciële functies. Als gevolg van de terugloop van de handel hadden de lokalen van het gebouw door de tijd heen andere bestemmingen gekregen. De tijdens het Consulaat opgerichte Kamer van Koophandel kon de ruimte echter uitstekend gebruiken en daarom werd het hele gebouw opnieuw voor handelsactiviteiten bestemd. Onder meer de Academie moest daardoor uitwijken naar een nieuwe locatie.

Toch was de herleving van de handel niet langer het dominante thema van de politieke representatie in 1810. Ze moest het afleggen tegen de nieuwe functie van de Schelde die sinds enkele jaren op de voorgrond was getreden. Behalve een commercieel had de stroom inmiddels ook een militair belang gekregen. De aanzet voor dit nieuwe element werd gegeven tijdens het bezoek in 1803. In het kader van de dreigende nieuwe oorlog met Engeland nam Bonaparte toen maatregelen ter versterking van de

²⁶⁶ Barbet, *Voyage*, 53.

²⁶⁷ Ibidem, 163.

²⁶⁸ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 8, 'Mémoire présenté au Premier Consul'.

²⁶⁹ Fischer, *Napoléon*, 204.

Franse vloot. Vanwege zijn strategische ligging koos hij Antwerpen uit om er een grote militaire scheepswerf op te richten. Het arsenaal kwam in het zuiden van de stad, op de gronden van de voormalige Sint-Michielsabdij.²⁷⁰ In enkele jaren tijd verrees er een omvangrijk complex. Het telde meer dan tien scheepshellingen, waarop aan een hoog tempo lineschepen (het grootste type oorlogsschip) voor de Franse marine werden gebouwd. Het eerste lineschip, de *Commerce de Lyon*, liep er in 1807 van stapel.²⁷¹

In het lokale officiële discours kreeg het arsenaal meteen een prominente rol. Zo werden de inwoners door middel van grote feestelijkheden betrokken bij de eerstesteenlegging van het hoofdgebouw in 1804.²⁷² In opdracht van Napoleon vonden de feesten plaats op 15 augustus, zijn naamdag. Ze werden 's ochtends aangekondigd met een artilleriesalvo. De burgerlijke en militaire autoriteiten, waaronder commissaris-generaal van de marine Pierre-Victor Malouet (1740-1814), prefect d'Herbouville, de generale staf van het garnizoen en de magistraten van de verschillende rechtbanken verzamelden in de voormiddag aan de abdijgebouwen.²⁷³ Van daar begaven ze zich tussen een haag van soldaten in een plechtige stoet naar de scheepswerven, samen met verschillende legerkorpsen. Twintig kanonschoten weerklonken bij hun aankomst. Ter plaatse woonden ze een plechtige mis bij die door de marineaalmoezeniers werd opgedragen in het ruim van de in aanbouw zijnde *Commerce de Lyon*. Vervolgens ging het naar de centrale tent waar de eerstesteenlegging plaatsvond en commissaris Malouet een toespraak gaf.

Daarin onderstreepte hij dat de nieuwe militaire functie van de stroom rechtstreeks samenhang met de herwonnen handelsvrijheid: 'Ce n'était pas assez pour l'Empereur de rendre à l'Escaut sa gloire passée, et à la ville d'Anvers son ancienne industrie; Sa Majesté a voulu en assurer la protection'.²⁷⁴ Vanuit Antwerpen, waar de handel na jaren van verdrukking was teruggekeerd, zou de vrijheid van de zeeën worden verzekerd. De realisatie van de handelsvrijheid werd uiteraard op het conto van de keizer geschreven. Malouet stelde dat de bouw van het arsenaal moest dienen om de terugkeer van het Antwerpse handelsverleden te verzekeren: 'Tel est l'esprit et le motif du nouvel établissement formé dans vos murs. L'Escaut, redevenu français, devait recouvrer sa liberté; les communications de vos ancêtres avec l'Europe et l'Amérique devaient vous être restituées'. *En passant* legitimeerde hij de Franse aanwezigheid door erop te wijzen dat de Schelde oorspronkelijk tot Frankrijk behoorde. Aansluitend werden er een feestmaal en spelen ingericht voor de arbeiders van de werf. 's Avonds volgde voor de notabelen een groot diner met bal in het *hôtel de la Marine*.

---

²⁷⁰ L. Baudex, 'De Franse Commission de l'an V en het eerste concept van een marinebasis te Antwerpen (1797)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 72 (1989) 81-95; Lombaerde, *Antwerpen tijdens het Franse keizerrijk*.

²⁷¹ Fischer, *Napoléon*, 129.

²⁷² SAA, MA 740/2, Marine. Arsenal. Zie ook: Fischer, *Napoléon*, 88.

²⁷³ 'Malouet (Pierre-Victor baron)', in: Bouloton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 4 (1891) 245. Voor de proclamatie met het programma: SAA, MA, AF, 23 Thermidor jaar XII.

²⁷⁴ P.V. Malouet, *Discours prononcé par Mr. Malouët, Commissaire-général de la Marine, pour l'Inauguration de l'Arsenal d'Anvers, le 28 Thermidor, jour de St.-Napoléon* (Antwerpen, 1804).

Interessant is dat het discours van Malouet over het arsenaal sterk lijkt op dat van minister voor Binnenlandse Zaken Bénézec tijdens diens bezoek aan Antwerpen in 1797. Die presenteerde toen voor het eerst het plan voor de bouw van een militaire scheepswerf. Die moest er volgens hem komen om de Antwerpse handelsactiviteiten te beschermen. Bovendien had ook hij de verzekering van de vrije Scheldevaart dankzij de aanwezigheid van het arsenaal als een argument gebruikt voor de aanhechting van België bij Frankrijk. Het eerste op de nieuwe scheepswerven gebouwde fregat moest die boodschap verspreiden over de wereldzeeën: 'bientôt la frégate *la Réunion* lancée des chantiers d'Anvers annoncera sur les mers ce que peut la liberté pour la prospérité d'une grande nation et que la navigation de l'Escaut est protégée par une Marine Nationale créée dans son port'.²⁷⁵

Tijdens de jaren volgend op de eerstesteenlegging trad de militaire functie van de Schelde steeds nadrukkelijker op de voorgrond in de politieke representatie. In 1806 werden de eerste schepen voltooid: drie korvetten en het fregat *La Caroline*.²⁷⁶ Voor de tewaterlating van dat laatste vaartuig werd een grootse plechtigheid georganiseerd. Op Sint-Napoleonsdag werd het arsenaal uitzonderlijk opengesteld voor het publiek.²⁷⁷ De autoriteiten namen plaats onder tenten terwijl op het in aanbouw zijnde liniëschip de *Charlemagne* ruime publiektribunes waren voorzien. Een groot aantal toeschouwers zag hoe de touwen werden losgemaakt en het fregat foutloos de scheepshelling afschoof en het water in gleeed. In 1807 werden de eerste liniëschepen voltooid. Dit waren echte zee-reuzen met drie of vier masten die in Antwerpen nooit eerder te zien waren geweest. De overheid greep ook nu weer de gelegenheid aan om indrukwekkende plechtigheden te organiseren. Op 8 en 9 april liepen de *Commerce de Lyon* en de *Charlemagne* na door priesters te zijn gezegend van stapel in het bijzijn van de autoriteiten en een samengestroomde massa. 's Avonds gaf de marinecommissaris Malouet een schitterend diner voor vierhonderd genodigden.²⁷⁸ Tijdens het Sint-Napoleonsfeest van dat jaar werd voorafgaand aan het Te Deum een volgend liniëschip te water gelaten, de *Dantzig*.²⁷⁹ Religie, Schelddiscours en keizerlijke propaganda kwamen in de tewaterlatingen samen.

Het hoogtepunt van deze plechtigheden was de tewaterlating van de *Friedland* die in 1810 plaatsvond in aanwezigheid van het keizerlijke paar zelf. In de instructies die burgemeester Werbrouck in 1809 ontving om Napoleon en Marie-Louise ter gelegenheid van hun huwelijk naar Antwerpen uit te nodigen was al voorzien dat de hoge gasten een tewaterlating zouden bijwonen.²⁸⁰ De ceremonie vond plaats op de tweede dag van hun bezoek. De encenering van het gebeuren was groots.²⁸¹ Aan de

²⁷⁵ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L86A4, Proces-verbaal van de zitting van de centrale administratie van het departement in aanwezigheid van Minister Bénézec, 16 pluviöse jaar V.

²⁷⁶ Mertens en Torfs, *Geschiedenis*, dl. VI, 83.

²⁷⁷ Fischer, *Napoléon*, 119.

²⁷⁸ SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 28.

²⁷⁹ *Ibidem*, nr. 32.

²⁸⁰ SAA, MA 1076, Fêtes publiques, nr. 4, Mariage de l'Empereur.

²⁸¹ *Journal du Commerce d'Anvers*, 5 mei 1810.

rechterzijde van het voltooide vaartuig was op een verhoging het keizerlijke paviljoen opgesteld. Napoleon en Marie-Louise namen er plaats op vergulde zetels, terwijl een trapje lager zitplaatsen voorzien waren voor de koning en koningin van Westfalen. Het indrukwekkende keizerlijke gevolg, met onder meer de minister van Marine en talrijke andere hoogwaardigheidsbekleders, stelde zich op in een galerij rondom het paviljoen. Ter linkerzijde van het schip was een amfiteater opgesteld met zitplaats voor de geïnviteerde dames. Tegen de stevens van de twee in aanbouw zijnde schepen aan weerszijden van de *Friedland* waren publiektribunes opgesteld. Voorafgaand aan de tewaterlating werd het voltooide schip gezegend door de aartsbisschop van Mechelen. Na de foutloze tewaterlating kreeg het keizerlijke paar een schitterend versierde sloep ten geschenke die op de scheepswerven was gebouwd.

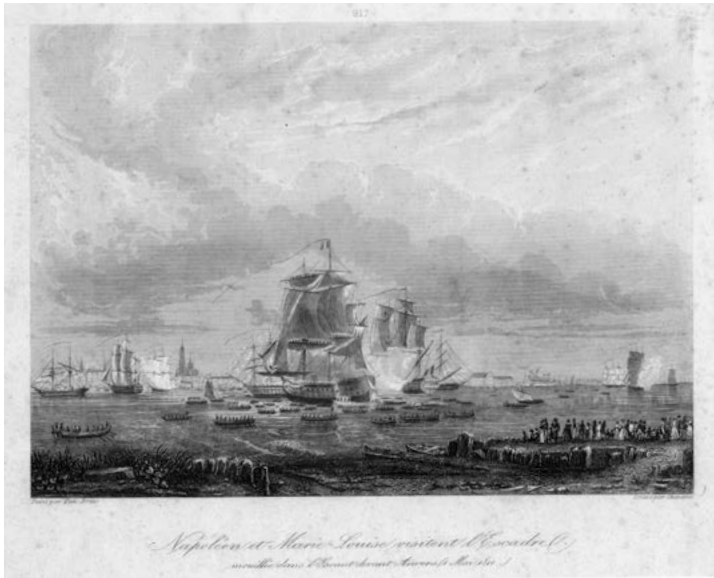
Hofschilder Mathieu-Ignace Van Brée maakte achteraf twee schilderijen naar aanleiding van het keizerlijke bezoek. Telkens stond de marinefunctie van de stad centraal. Het eerste schilderij heeft de tewaterlating van de *Friedland* als onderwerp.

Tewaterlating van het schip de *Friedland* op de Antwerpse scheepswerven op 2 mei 1810, in het bijzijn van Napoleon en Marie-Louise. Schilderij door Mathieu-Ignace Van Brée.

Het tweede toont hoe Napoleon en Marie-Louise vanuit hun nieuwe sloep aan boord gaan van de *Charlemagne*, die voor Antwerpen gemeerd ligt, om het eskader te schouwen.²⁸² Verwijzingen naar de handelsfunctie van de stad ontbreken.

²⁸² Musée du Château de Versailles, inv. nrs. 1078 (M.I. Van Brée, *Napoléon et Marie-Louise assistent au*

Bezoek van Napoleon en Marie-Louise aan de *Charlemagne* voor de rede van Antwerpen op 1 mei 1810. Gravure door Chavane naar het schilderij van Mathieu-Ignace Van Brée.

Niet alleen in de retoriek maar ook in het daadwerkelijke beleid had de militaire functie van de Schelde de nadruk gekregen. Zo werden de aanvankelijk voor de handelsvloot bestemde dokken in de praktijk gebruikt om oorlogsschepen te herbergen.²⁸³ Ze moesten het arsenaal van Vlissingen vervangen dat in 1809 was vernield tijdens de Engelse landing op Walcheren.²⁸⁴ Die had de inname van Antwerpen en de vernietiging van de scheepswerven tot doel gehad maar was stukgelopen op besluiteloosheid bij de aanvoerders en een uitbraak van moeraskoorts onder de manschappen.²⁸⁵ De handelsdokken kregen over de hele lijn minder aandacht in het discours dan het fel gepromote arsenaal. Wel werd er in 1809 een plechtige ceremonie georganiseerd voor de eerstesteenlegging van het grote bassin in aanwezigheid van de directeur-generaal van Bruggen en Wegen Montalivet, prefect Voyer d'Argenson, een auditeur

---

lancement du vaisseau Le Friedland au port d'Anvers, 2 mai 1810) en 1076 (M.I. Van Brée, *Napoleon et Marie-Louise visitent l'escadre mouillée dans l'Escaut devant Anvers, 1er mai 1810*). Zie ook: Cantarel-Besson, 'Les campagnes', in: Idem, *Napoléon*, 211-213.

²⁸³ P. Mengin Lecreux, 'Joseph Nicolas Mengin (1760-1842), Hoofdinspecteur van Bruggen en Wegen van het Departement der Twee Netten' (juli 1803-januari 1813)', in: Lombaerde, *Antwerpen*, 66.

²⁸⁴ *Ibidem*, 66.

²⁸⁵ Fischer, *Napoleon*, 153.

bij de Raad van State en de verzamelde stedelijke autoriteiten. De plechtigheid vond plaats onder een rijkelijk versierde tent waarop het initiaal van Napoleon prijkte. In de *Moniteur*, die verslag deed van het evenement, werd aan de bouw van het bassin echter uitsluitend een militaire functie toegekend.²⁸⁶

De Antwerpse inspecteur van Bruggen en Wegen Joseph-Nicolas Mengin (1760-1842) verzette zich tegen de functieverandering van de gloednieuwe haveninfrastructuur omdat hij vreesde dat dit als een signaal van de vernietiging van de Antwerpse handel zou worden opgevat.²⁸⁷ Die vrees leefde inderdaad, zoals blijkt uit de opdracht die Napoleon al in 1804 gaf om uitbreidingsmogelijkheden voor de handelsinfrastructuur te bestuderen. Die kwam door de ruimteverslindende militaire installaties onder druk te staan, wat bij de bevolking de indruk kon wekken dat aan Antwerpen een zuiver militaire functie was voorbehouden.²⁸⁸ En in 1810 richtte burgemeester Werbrouck aan de minister voor Binnenlandse Zaken het dringende verzoek om er in naam van de Antwerpse handelaren bij de keizer voor te pleiten het *bassin de commerce* exclusief ter beschikking te stellen van de handelsvloot, die anders grote hinder dreigde te ondervinden.²⁸⁹

Napoleon was Antwerpen inderdaad in de eerste plaats als een marinehaven gaan beschouwen, voornamelijk als gevolg van de dramatische situatie van de internationale handel.²⁹⁰ Vanaf 1800 kwam de zeehandel opnieuw op en ging de Antwerpse haventrafiek in stijgende lijn. De beloofde commerciële herleving – die er tijdens de revolutionaire periode niet was gekomen – leek eindelijk een realiteit te worden. In 1807 al kwam ze echter bruusk tot stilstand ten gevolge van de handelsoorlog tussen Frankrijk en Engeland.²⁹¹ Als onderdeel van de door Napoleon ingestelde Continentale Blokkade was de invoer van Engelse goederen in Frankrijk verboden. Van elk schip dat Engelse waren vervoerde, of dat van of naar een Engelse haven voer, mocht de hele lading worden aangeslagen.²⁹² Kapers profiteerden van die situatie door in het smalle Kanaal handelsschepen te onderscheppen en – vaak onder valse voorwendselen – de lading te confisqueren. Het risico was zo groot dat handelaars zich verplicht zagen de Antwerpse haven te mijden, waardoor de stad in de praktijk opnieuw was afgesloten van de zeehandel.

---

²⁸⁶ *Moniteur*, 4 augustus 1809.

²⁸⁷ Lecreulx, 'Joseph Nicolas Mengin', 67.

²⁸⁸ Maison, *Napoleon*, 141.

²⁸⁹ ANF, F1cIII Deux Netes, doos 4, brief van burgemeester Werbrouck aan de Minister voor Binnenlandse Zaken (12 april 1810).

²⁹⁰ H. Ben Toutouh, 'Met man en macht. De opvoeding van Brabantse vakmannen voor de oorlogshaven van Antwerpen (1803-1814)', in: M. De Koster, B. De Munck, H. Greefs, B. Willems en A. Winter (eds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden (1500-1900)* (Brussel, 2011) 119.

²⁹¹ K. Jeuninckx, 'De havenbewegingen in de Franse en Hollandse periode', in: Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXe eeuw* (Antwerpen, 1966) 94-102; Prims en Timmermans, *Schelde*, 40; Veraghtert, 'Het economische leven', 202.

²⁹² Jeuninckx, 'De havenbewegingen', 102.

Hoewel 18 brumaire een omslag veroorzaakte in de politieke cultuur, bleef het Scheldeverhaal kortom het voornaamste lokale thema waarmee in het officiële discours de Franse aanwezigheid in Antwerpen werd gelegitimeerd. De traditionalisering van de politieke cultuur onder Napoleon werkte de toe-eigening door de gezagsdragers zelfs in de hand. Het doel van die uiterlijke wending naar het verleden was immers een gevoel van continuïteit met het ancien régime te creëren en de door de Revolutie gezaaide verdeeldheden uit te wissen. Wel diende het verhaal enkele aanpassingen te ondergaan om het in lijn te brengen met de ideologische ontwikkelingen. Verwijzingen naar de vrijmaking van de stroom onder revolutionair bewind verdwenen, net als de idee dat de herleving van de handel samenhang met de terugkeer van een democratisch politiek systeem.

Voortaan was Bonaparte de nieuwe spil van de Scheldehistorie. Hij werd geëerd als de bevrijder van de stroom die het gehate Verdrag van Munster ongedaan had gemaakt en de loop van de Antwerpse geschiedenis had gekeerd. Deze weldaden waren het belangrijkste thema waarmee zijn heerschappij op lokaal vlak werd gelegitimeerd. De uitstraling van het Scheldeverhaal overschreed echter de grenzen van het departement der Twee Neten, zoals blijkt uit de Brusselse pogingen om een graantje mee te pikken van de verwachte commerciële heropleving. In de loop van het Keizerrijk kreeg de Schelde een nieuwe betekenislaag die de oorspronkelijke nadruk op het handelsverleden verdrong. Het nieuwe arsenaal zorgde ervoor dat de militaire functie van de stroom nadrukkelijk op de voorgrond trad. Deze tendens werd versterkt door de gelijktijdige terugval van de zeehandel.

De artistieke politiek

‘Les beaux-arts fleurirent toujours sous les grands princes: Alexandre, les Ptolomées, Périclès, Auguste, François Ier, Léon X, Louis XIV, les aimèrent, les favorisèrent, et c’est sous leurs règnes que les arts et les sciences placent leur siècle d’or. La grande âme de Napoléon, cet ardent foyer des plus hauts sentimens, des plus nobles pensées, serait-elle insensible à un genre de gloire dont furent si jaloux tous les princes auxquels l’histoire donne le nom de *Grands*? (...) combien vous devez vous féliciter de vivre sous un monarque qui veut rendre à votre profession son ancienne splendeur!’²⁹³

Deze woorden weerklonken op 22 april 1806 in de aloude Schilderszaal op de Antwerpse Beurs. Ze kwamen uit de mond van prefect Cochon in zijn redevoering ter gelegenheid van de jaarlijkse prijsuitreiking van de Academie. Die instelling betitelde hij als: ‘le berceau, le centre et le foyer de cette fameuse école flamande’. De leraren noemde hij: ‘les successeurs des Rubens, des Van Dyck, des Jordaens, des Teniers’. Het mag duidelijk zijn dat onder Napoleon niet alleen het commerciële maar ook het artistieke verleden van de Scheldestad volop werd toegeëigend in het officiële

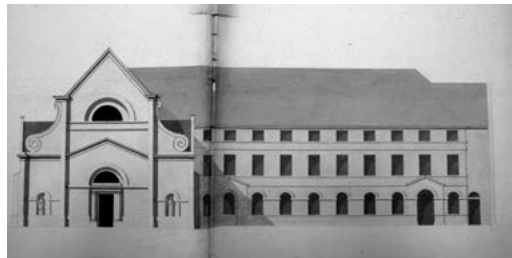
²⁹³ *Moniteur*, 18 juni 1806.

discours. En niet alleen in Antwerpen was dat zo. De aandacht die het vorige regime aan het Antwerpse kunstverleden besteedde was uitzonderlijk groot geweest. De meeste academies en tekenscholen in de verenigde departementen waren in de nasleep van de Franse inval gesloten. Na 1799 kon het kunstonderwijs zich echter verheugen op een vernieuwde aandacht van de overheid. Het artistieke verleden was aan de orde van de dag. Uiteraard diende ook dat verleden in overeenstemming te worden gebracht met de politieke evoluties.

De Antwerpse *Ecole spéciale de peinture, sculpture et architecture* bleef als onderdeel van de centrale school voortbestaan tot 1802, het jaar waarin het netwerk van centrale scholen werd opgeheven en vervangen door het systeem van lycea.²⁹⁴ Prefect d'Herbouville wierp zich op als de redder van de aloude Antwerpse schildersschool, waarvan hij de volgende jaren de sleutelfiguur zou worden.²⁹⁵ Onder zijn impuls opende de instelling in 1804 opnieuw de deuren onder de naam *Académie de peinture, sculpture et architecture de la ville d'Anvers*. Aan het hoofd ervan stelde hij Willem Herreyns. De nieuwe instelling was in alles de erfgenaam van de oude stedelijke Academie. Zo kreeg ze de beschikking over de lokalen en de archieven van die school, alsook die van het Sint-Lucasgilde.²⁹⁶ Als embleem voerde ze de gevleugelde os van de apostel Lucas die ook in het wapen van de oude Academie prijkte. In 1811 moest de instelling afstand doen van haar lokalen in de Beurs. Die werden opnieuw voor handelsactiviteiten bestemd en waren bovendien te klein geworden. De Academie week uit naar het vroegere klooster van de minderbroeders dat door Napoleon met dat doel aan de stad was geschonken. Daar werd tevens een museum ingericht met de collectie kunstwerken die Herreyns tijdens de revolutionaire periode had verzameld voor de centrale school.

Briefhoofd met het embleem van de Antwerpse Academie in 1805.

Plan voor de verbouwing van de kerk en het klooster van de Antwerpse minderbroeders tot museum en schoolgebouw voor de Academie (1807).

²⁹⁴ Zie hierover: Boudon, *Napoléon et les lycées*.

²⁹⁵ Van den Branden, *Geschiedenis der Academie*, 80.

²⁹⁶ Lampo, *Een tempel*, 12.

Ook de Brusselse Academie werd heropend, als gevolg van een petitie van de voornaamste Brusselse kunstenaars aan het stadsbestuur.²⁹⁷ Daarin vroegen ze de heroprichting van de school voor schilder-, beeldhouw- en bouwkunst die drie jaar eerder bij gebrek aan fondsen was gesloten. Ze riepen het voorbeeld in van Antwerpen, waar men er tijdens de revolutieperiode in was geslaagd om naast de centrale school een aparte kunstschool te laten bestaan. Burgemeester Jean-Nicolas Rouppe was het voorstel genegen en richtte de oude school bij besluit van 11 oktober 1800 opnieuw op onder de naam *Académie de peinture, sculpture et architecture de la ville de Bruxelles*.²⁹⁸ Net als haar voorgangster kreeg ze de beschikking over een aantal lokalen in het stadhuis om er de lessen te organiseren. Inspecteur van de nieuwe instelling werd Guillaume Bosschaert (1737-1815).²⁹⁹ Die was al in 1798 benoemd tot conservator van het museum van de centrale school, dat in 1803 onder zijn leiding werd omgevormd tot departementaal museum voor schone kunsten.³⁰⁰

Beide instellingen voerden de erfenis van de Vlaamse school hoog in het vaandel. Net als tijdens de Oostenrijkse periode bleef die de artistieke standaard in België.³⁰¹ Telkens opnieuw werd haar belang benadrukt als één van de drie grote Europese scholen, naast de Italiaanse en de Franse. Terwijl die twee laatste respectievelijk bekend stonden om hun zuivere tekening en hun gebalanceerde compositie, was de Vlaamse beroemd vanwege haar coloriet. De leerlingen werden systematisch aangewakkerd om in de voetsporen te treden van hun illustere voorgangers uit de zeventiende eeuw die deze school naar het toppunt van haar glorie hadden gevoerd. 'Les grands hommes dont vous suivez les traces' was één van de typische en vaak herhaalde formules waarmee de gewenste continuïteit met het artistieke verleden werd benadrukt.³⁰² In Antwerpen werd die idee extra in de verf gezet door de jaarlijkse prijsuitreikingen vanaf 1800 opnieuw te laten plaatsvinden in de met herinneringen beladen Schilderszaal. De lauwerkronen voor de winnaars rustten op de befaamde stoel van Rubens die centraal in de ruimte stond opgesteld.³⁰³ In het feestverslag van de uitreiking van 1807 schreef Herreyns daarover: 'Monsieur le Maire en les détachant sembloit cueillir des lauriers qu'il présentoit aux vainqueurs (...) en les engageant à marcher sur les traces de ce grand homme'.³⁰⁴

²⁹⁷ SAB, IP, 84, Académie royale de Bruxelles, petitie ondertekend door Lens, Godecharle, Henry en Cardon.

²⁹⁸ SAB, IP, 84, Académie royale de Bruxelles, oprichtingsbesluit van 19 vendémiaire jaar IX.

²⁹⁹ F. Stappaerts, 'Bosschaert (G.-J.-J.)', in: *Biographie nationale*, dl. II (1868) 745-749.

³⁰⁰ Mayer, 'Histoire', 29; M. Van Kalck en I. Goddeeris, 'Het museum onder het Frans bewind (1794-1814)', in: M. Van Kalck en V. Devillez (eds.), *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis* (Tielt, 2003) 45-80.

³⁰¹ Loir, *L'émergence*, 97.

³⁰² SAB, IP, 90, 'Procès-verbal de la Distribution des Prix, faite aux Elèves des Ecoles de Peinture, Sculpture et Architecture de la Ville de Bruxelles, du Cours de l'an 12'.

³⁰³ SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 27.

³⁰⁴ Loir, *L'émergence*, 97.

Het artistieke particularisme van de Belgische departementen moet overigens niet als een uiting van politieke subversiviteit worden geïnterpreteerd. Zowel de van oorsprong Belgische als de Franse bestuurders benadrukten de eigenheid van de Vlaamse school tegenover de andere twee. Talent en interesse voor de teken- en schilderkunst werden voorgesteld als typische karaktereigenschappen van de inwoners van de verenigde departementen, die ze meekregen bij de geboorte. In het verzoekschrift van het Brusselse stadsbestuur aan de eerste consul uit 1803 stond: 'La jeunesse de ce pays a des dispositions naturelles pour le Dessin et la Peinture'.³⁰⁵ Inspecteur Bosschaert noemde de schone kunsten in één van zijn redevoeringen 'des plantes qui se sont montrés dans tous les temps, indigènes au sol de la Belgique'.³⁰⁶

De trots op de artistieke erfenis van de Vlaamse (of occasioneel 'Belgisch' genoemde) school was vaak sterk vervlochten met gevoelens van lokale identiteit.³⁰⁷ Hoewel ze als een erfenis van de gehele Zuidelijke Nederlanden gold, werd ze tegelijkertijd gebruikt tot meerdere glorie van de eigen stad. Zo stak het Brusselse stadsbestuur de loftrumpet over de Vlaamse school om vervolgens te argumenteren dat Brussel vanwege zijn centrale ligging in het land van Rubens, Van Dyck en Jordaens de meest geschikte locatie was voor een nieuw op te richten kunstschool.³⁰⁸ Antwerpen spande op dit vlak de kroon. Als thuisbasis van de grote Rubens afficheerde de stad zich graag als de hoofdstad, of vaker nog, als de wieg van de Vlaamse schilderschool. Dit laatste epitheton dook om de haverklap op in het artistieke discours in de stad. Zo schreef Mathieu-Ignace Van Brée: 'La ville d'Anvers fut toujours le berceau de l'école flamande et la pépinière des peintres'.³⁰⁹ Prefect d'Herbouville stelde dan weer: 'Berceau de cette école flamande qu'ont illustré tant d'hommes célèbres, elle renferme encore dans son sein tous les élémens de leur gloire & de leurs triomphes'.³¹⁰

Net zoals tijdens de voorgaande decennia heerste de idee dat de Vlaamse school al lange tijd in verval was en nood had aan regeneratie. Dit verlangen naar herleving was een belangrijk thema in de redevoeringen ter gelegenheid van de prijsuitreikingen. De leerlingen werden aangemoedigd om de hoogtijdagen van Rubens en de zijnen te doen herleven. In Antwerpen werd dat streven naar artistieke herleving als automatisch in verband gebracht met het hervatten van de handel als gevolg van het heropenen van de Schelde.³¹¹ Sprekend is volgende formulering in een door het stadsbestuur aan

³⁰⁵ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 8, 'Mémoire présenté au Premier Consul'.

³⁰⁶ SAB, IP, 90, 'Procès-verbal de la Distribution des Prix, faite aux Elèves des Ecoles de Peinture, Sculpture et Architecture de la Ville de Bruxelles, du Cours de l'an 12'.

³⁰⁷ Loir, *L'émergence*, 98.

³⁰⁸ SAB, IP, II 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 8, 'Mémoire présenté au Premier Consul'.

³⁰⁹ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K 439A1, 'Aux amis des beaux-arts'.

³¹⁰ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439B4, brief van prefect d'Herbouville aan de Minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 22 germinal jaar IX.

³¹¹ Zie hierover: C. Piot, *Rapport à Mr. le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815* (Brussel, 1883); Schmook, *Hoe Tēun den Eyerboer*.

Napoleon gericht verzoekschrift: ‘Votre Majesté, Sire, a voulu que la Ville d’Anvers regagnât son antique prospérité commerciale, et votre gloire ne voudra pas moins lui perpétuer la splendeur dont elle fut décorée par la culture des beaux-arts’.³¹²

Het succes van enkele eigentijdse Zuid-Nederlandse kunstenaars werd verwelkomd als de vervulling van het verlangen naar herleving. De ster onder de contemporaine Antwerpse schilders was Van Brée, die in Parijs was opgeleid door David en er in 1797 een opgemerkte tweede prijs had behaald in de *Prix de Rome*. Andere coryfeeën waren de neoclassicist Andreas Cornelis Lens en de landschapsschilder Balthazar Ommeganck. Dat zij in een heel ander artistiek idioom werkten dan echte rubensianen zoals Willem Herreyns verhinderde niet dat ze werden opgevoerd als de waardige opvolgers van de zeventiende-eeuwse grootmeesters. Zo kreeg Bonapartes echtgenote Joséphine tijdens hun bezoek aan de stad in 1803 door het stadsbestuur een landschap van Ommeganck aangeboden, terwijl in de begeleidende redevoering werd verwezen naar de grote schilders ‘die Antwerpen in vroeger tijden zo beroemd hebben gemaakt’.³¹³

Toch werd de leerlingen op het hart gedrukt om vast te houden aan het veelgeroemde Vlaamse coloriet. Prefect d’Herbouville liet in de preambule van het reglement voor de heropgerichte Academie uitdrukkelijk opnemen ‘qu’il est d’un grand intérêt pour les arts que l’Académie de peinture d’Anvers conserve son caractère distinctif et qu’elle entretienne cette belle couleur qui fit toujours remarquer son école’.³¹⁴ Ook zijn opvolger Cochon bracht die boodschap in zijn redevoering bij de prijsuitreiking van 1806.³¹⁵ Zelfs de Brusselse inspecteur Bosschaert, die niet schroomde om de Vlaamse school en ook Rubens zelf bepaalde fouten aan te wijzen, hield vast aan het typische kleurgebruik als het belangrijkste principe van de Vlaamse school.³¹⁶

Uiteraard waren de meeste van de hier besproken opvattingen over de kwaliteiten en het belang van de Zuid-Nederlandse artistieke erfenis niet louter het resultaat van het door de Franse overheid gevoerde cultuurbeleid. Deze denkbeelden hadden een voorgeschiedenis die verder terugging dan de Franse inval in de Oostenrijkse Nederlanden. Ze kwamen grotendeels voort uit kunstinterne discussies die los van de politieke actualiteit werden gevoerd, al speelde op de achtergrond ook het ontstaan mee van protonationale sentimenten die zich entten op lokale artistieke tradities (al dan niet in oppositie met als ‘Frans’ of algemener ‘buitenlands’ beschouwde stijlidealen).³¹⁷ Wel werden de erfenis van de Vlaamse school en het verlangen naar een herleving ervan na 1799 op een handige manier toegeëigend door de lokale en departementale overheden. Net als bij het Scheldeverhaal continueerden ze daarmee

³¹² RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439A1, verzoekschrift van het stadsbestuur aan Napoleon, 27 vendémiaire jaar XIII.

³¹³ [Bourceret], *Relation*, 23.

³¹⁴ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439A1, ontwerpreglement van de Academie.

³¹⁵ *Moniteur*, 18 juni 1806.

³¹⁶ SAB, IP, 90, ‘Procès-verbal de la distribution des prix, faite aux élèves des écoles de peinture, sculpture et architecture de la ville de Bruxelles, du cours de l’an 13’.

³¹⁷ Loir, *L’émergence*, 97.

de politiek van de lokale vertegenwoordigers van het Directoire, al legden ze ook specifieke accenten.

In de eerste plaats – en enigszins ironisch – werd de herleving van de kunsten voorgesteld als een breuk met de barbaarse revolutieperiode. Hierboven werd al vermeld dat prefect d’Herbouville zich afzette tegen de vernielingen die onder het vorige regime in de Antwerpse kerken waren aangericht. In een administratief rapport uit 1804 benadrukte hij dat de nieuwe overheid de kunsten moest ondersteunen indien ze zich niet schuldig wilde maken aan ‘le vandalisme de ceux qui, dans une époque peu reculée, mutilèrent les monuments des arts’.³¹⁸ De Brusselse inspecteur Bosschaert voorspelde dat de kunsten, zoals in het verleden vaker was gebeurd, zouden herrijzen ‘du sein même de la destruction’. Hij nam het voorbeeld van de zestiende-eeuwse troebelen: ‘Sous Philippe II, les troubles avaient désolé la Belgique: les Artistes s’étaient éloignés de ces tristes contrées; mais le signal de la paix fut celui de leur retour; ils accoururent à la voix de la patrie; elle leur montra ses temples dévastés, et bientôt l’immortel Rubens et sa brillante école en rétablirent la splendeur’.³¹⁹ Net zoals de Vlaamse kunst na de chaos en het iconoclasme van de zestiende-eeuwse burgeroorlog een ongezien hoogtepunt had bereikt, zou ze na de vernietigingen van de revolutieperiode opnieuw tot bloei komen.

De verantwoordelijkheid voor die herleving werd uiteraard op het conto van het nieuwe bewind geschreven. Het benadrukken van de idee van een nieuwe artistieke bloei diende het prestige en de populariteit van de overheid te vergroten. Prefect Cochon formuleerde die gedachte in de brief waarin hij de minister van Binnenlandse Zaken verzocht om de Antwerpse kunstschool de titel van ‘Académie Impériale’ te verlenen (een project dat nog door zijn voorganger d’Herbouville was geïnitieerd).³²⁰ De prestigieuze titel was zijns inziens een uitstekend middel om zowel de hogere als de lagere klassen van de Antwerpse samenleving nader tot het bewind te brengen. Bij de eerste categorie was vooral het gevoel van persoonlijke betrokkenheid van belang. De rijke Antwerpse kunstliefhebbers deden er namelijk alles aan om erlid te worden van de bestaande Academie. Indien die instelling zich keizerlijk mocht noemen dan zou dit hen een gevoel van persoonlijke verbondenheid met Zijne Keizerlijke Majesteit bezorgen. Bij de armere klassen kon met de titel vooral worden ingespeeld op hun diepgewortelde trots op het stedelijke kunstverleden. Zij waren immers ‘encore fiers de la célébrité de l’ancienne école d’Anvers & le décret de Sa Majesté qui lui rendroit son antique splendeur par le titre seul d’académie impériale en flattant l’opinion avantageuse de cette partie du peuple fera jaillir des vœux pour Sa Majesté’.

Hoewel de Antwerpse Academie de felbegeerde titel niet kreeg toegekend, zetten de autoriteiten hun bijdrage aan het kunstonderwijs dik in de verf. De prijnsuitreikingen

³¹⁸ C. d’Herbouville, *Rapport administratif, présenté le 15 Germinal an XII, Au Conseil Général du département des Deux-Nèthes* (Antwerpen, jaar XII).

³¹⁹ *Procès-verbal de la distribution des prix, faite aux élèves de l’école de peinture, sculpture et architecture de cette ville de Bruxelles, du cours de l’an X* (Brussel, jaar X).

³²⁰ RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439A1, brief van prefect Cochon aan de Minister van Binnenlandse Zaken, 1 augustus 1806.

waren net als onder het Directoire plechtige gebeurtenissen die plaatsvonden in het bijzijn van de verzamelde burgerlijke en militaire overheden. De medailles en lauwerkronen werden uitgereikt door de prefect. In Brussel vonden de ceremonies op het stadhuis plaats en kregen de winnaars hun prijs uit handen van de burgemeester. De inspanningen van de Antwerpse prefect d'Herbouville voor de Academie maakten in 1805 (het jaar van zijn overplaatsing naar het departement van de Rhône) zelfs het voorwerp uit van een eigen ceremonie. Uit dankbaarheid voor zijn vele weldaden werd op initiatief van de directie zijn borstbeeld onthuld in de vergaderzaal. Burgemeester Werbrouck schetste in zijn begeleidende redevoering een rechtstreekse dialoog tussen de weldoener van de Antwerpse Academie en de prins der Vlaamse schilders: 'C'est vous, digne représentant du grand homme qui nous gouverne, qui (...) avez de son abaissement, relevé la célèbre académie d'Anvers. L'ombre de Rubens vous sourit'.³²¹ Die idee kwam ook tot uiting in een tekening die Van Brée het jaar voordien maakte ter ere van de prefect.³²² Het vel toont de geest van Rubens die het portret van prefect d'Herbouville tekent op het ereschild van de godin Minerva, waarop de muze Clio reeds zijn naam heeft graveerd.

De geest van Rubens tekent in opdracht van Clio het portret van prefect d'Herbouville op het ereschild van de godin Minerva. Tekening door Mathieu-Ignace Van Brée (1804).

³²¹ SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 4.

³²² De aanleiding voor het maken van de tekening was mogelijk Van Brées benoeming tot leraar aan de Academie. Zie: D. Coekelberghs, 'Un hommage néo-classique à Rubens et quelques autres dessins inédits de Matthieu Ignace Van Brée', *Annales de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. XLIVe session. Congres De Huy. 18-22 août 1976*, dl. III (s.l., 1978) 828-831; A. Van Ruysseveldt, *De roem van Rubens* (Antwerpen, 1977) 25-27.

De omschrijving van d'Herbouville als 'de waardige vertegenwoordiger van de grote man die ons regeert' maakt duidelijk dat het patroneren van de kunsten in de eerste plaats moest bijdragen tot het prestige van het staatshoofd. Net zoals de herleving van de Antwerpse handel werd de nieuwe kunstbloei voorgesteld als een weldaad die door Napoleon persoonlijk was bewerkstelligd. Hij was dan ook niet weg te slaan uit het officiële discours over de stedelijke academies. Zijn inspanningen voor de kunsten werden er telkens opnieuw in benadrukt en verheerlijkt. In zijn redevoering ter gelegenheid van de prijsuitreiking van 1807 vroeg burgemeester Werbrouck: 'comment louer les arts sans associer à leur gloire celle du héros qui les échauffe de son génie, les enrichit des ses conquêtes et les protège de sa toute-puissance?'³²³

Napoleons bescherming van de kunsten werd bovendien uitdrukkelijk gespiegeld aan de grote voorbeelden uit het monarchale verleden. Dit bleek al uit het eerder aangehaalde citaat waarin prefect Cochon hem in de rij plaatste van kunstminnende vorsten uit de Oudheid, het Franse ancien régime en zelfs het pausdom. In zijn redevoering bij de prijsuitreiking van 1805 deed eresecretaris van de Antwerpse Academie Joseph Van Ertborn (1778-1823) hetzelfde maar dan met betrekking tot de voormalige Zuid-Nederlandse vorsten. Hij stond stil bij 'de gunsten en voorregten, met dewelke de Souvereynen en de Bestierders van dit land deeze Konst-school hebben begiftigt', om vervolgens aan te tonen 'dat d'Academie bloeyt onder de bescherming van eenen magtigen en konst-minnenden Vorst, die niet zal naerlaeten haer te bevoordeelen even als zyne Koninglyke voorzaeten'.³²⁴ Continuïteit met zowel het monarchale verleden als met de artistieke traditie werden op die manier verenigd in de figuur van Napoleon.

De bijdrage van Napoleon aan de nieuwe kunstbloei ging verder dan het patroneren van de kunstschoolen en het voeren van een actieve aanmoedigingspolitiek. Hij wilde niet alleen de weldoener zijn van de schone kunsten, maar ook hun voornaamste onderwerp.³²⁵ Zoals eerder gezegd, werden de Parijse kunstenaars aangemoedigd om de recente geschiedenis tot onderwerp te nemen van hun werk.³²⁶ Het was met andere woorden de bedoeling de glorieuze daden van 'de held van zijn eeuw' onsterfelijk te maken. Ook in de verenigde departementen werd uitdrukkelijk aangestuurd op het beoefenen van de eigentijdse historieschilderkunst. Bosschaert noemde 'Arcole, Lodi, Aboukir, le Mont Tabor, le St Bernard, les plaines de Marengo, l'hôpital de Jaffa' de nieuwe thema's waarmee de schilderkunst zich moest bezighouden in plaats van onderwerpen ontleend 'aan verre streken of herinneringen aan de antieke Oudheid'.³²⁷ Prefect Cochon van de Twee Neten sprak in zijn redevoering bij de prijsuitreiking van 1806 over de malaise met betrekking tot de beschikbare onderwerpen voor de

³²³ SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 27.

³²⁴ *Antwerpsch Nieuwsblad*, 6 prairial jaar XIII.

³²⁵ Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 161.

³²⁶ Foucart, 'La grande alliance', 14; Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 164; Jourdan, 'Napoleon and his Artists', 185.

³²⁷ SAB, IP, 90, proces-verbaal van de prijsuitreiking van de Brusselse Academie van 1806.

hedendaagse schilderkunst. Antieke fabels, epische poëzie en religieuze voorstellingen hadden zijns inziens aan relevantie ingeboet. Hoop op regeneratie van de schilderkunst was echter aangebroken dankzij de verschijning van 'Napoleon de Grote': 'C'est en suivant toujours la route du grand et du beau dont sa vie est un parfait modèle, que vous pourrez mériter d'être associés à sa gloire, et de partager, comme Appelles et Lysippe, l'immortalité de cet autre Alexandre'.³²⁸

Met dit alles continueerden de departementale en lokale overheden de politiek van de nationale overheid in Parijs. Die voerde een actief aanmoedigingsbeleid om artiesten aan het regime te binden en tegelijk de uitstraling ervan te vergroten. Dit was echter sterk gericht op de hoofdstad en de gevolgen ervan werden in de departementen nauwelijks gevoeld.³²⁹ In België kwam de stimulans voor de kunsten overwegend van het departementale en het lokale niveau, met name van de prefecten en de burgemeesters. Zij omarmden uitdrukkelijk de lokale artistieke tradities en brachten ze in verband met het nieuwe regime. Dat ze doelgericht tewerk gingen, blijkt uit de hoop van prefect Cochon op het gunstige effect van de toekenning van de titel van keizerlijke academie op Napoleons populariteit. Zijn bewind werd gelegitimeerd door hem voor te stellen als de beschermer en de hersteller van de Vlaamse schilderschool. Ook op die manier kreeg zijn aantreden een plaats in het kader van de lokale geschiedenis.

Napoleon en de Tijd

De traditionalisering van de politieke representatie onder Napoleon kwam er als een bewuste poging om te breken met de Revolutie en haar politieke cultuur. De suggestie van continuïteit was echter grotendeels schijn. De Napoleontische staat was gebaseerd op moderne en door de Revolutie geïnitieerde politieke principes.³³⁰ Het teruggrijpen naar oudere historische repertoires was in de eerste plaats bedoeld om de eenheid onder de Fransen te herstellen in functie van de politieke stabiliteit. Ook in de omgang met de tijd bestond er na 1799 echter heel wat continuïteit met het vorige regime.

Ondanks hun verlangen om af te rekenen met het ancien régime en terug te keren naar de oorsprong van de menselijke samenleving, waren de revolutionairen bezeten door tijd en geschiedenis.³³¹ Ze besteedden de grootste aandacht aan het temporele kader van hun onderneming. De breuk met het verleden waar ze naar verlangden, hield tegelijk het ontstaan in van een nieuwe, toekomstige geschiedenis met de Revolutie als beginpunt.³³² De invoering van een nieuwe jaartelling en de constante bekommernis om herdenking (door middel van monumenten, commemoratieve feesten, de nieuwe

³²⁸ *Moniteur*, 18 juni 1806.

³²⁹ Loir, *L'émergence*, 100.

³³⁰ Lyons, *Napoleon*, 176.

³³¹ Jourdan, *Napoléon*, 57.

³³² Baker, *Inventing*, 223; Hunt, 'The language', 615.

kalender) getuigen daar ten overvloede van. Het oordeel van de geschiedenis en het nageslacht stond de revolutionairen voortdurend voor ogen.

Napoleon was niet minder dan de revolutionairen bezorgd om de plaats in de geschiedenis die hem na zijn dood zou worden toegekend. Niet toevallig had hij een voorliefde voor biografieën van grote mannen uit het verleden.³³³ De zorgvuldige fabricatie van zijn glorieuze imago was dan ook bedoeld om zowel zijn tijdgenoten als het nageslacht te imponeren. Het verlangen om een glorieus beeld na te laten van zijn persoon en zijn regering was alomtegenwoordig in zijn representatiepolitiek. Dat blijkt onder meer uit de grote aandacht voor zijn bewind in de gesubsidieerde geschiedenisboeken en het geschiedenisonderwijs, uit zijn patronage van eigentijdse historieschilderkunst die zijn daden verheerlijkte en uit de oprichting van talloze monumenten. De laatste jaren van zijn leven besteedde hij samen met zijn medewerkers aan het vastleggen van het beeld van zijn regering voor de komende generaties.³³⁴

Het mobiliseren van historische repertoires was niet enkel een uiting van een verlangen naar continuïteit. De selectie van historische figuren en episodes in de representatie van Napoleon was uitermate eclectisch en had als belangrijkste leidraad het verenigen van al het grootse en glorieuze uit de voorbije eeuwen. Alexander, Caesar, Karel de Grote en Lodewijk XIV: allen verenigde hij in zijn persoon. De boodschap was dat hij de grootsheid van deze historische voorbeelden evenaarde en overtrof.³³⁵ Tijdens het Keizerrijk keerde Napoleon zich zelfs gaandeweg af van vergelijkingen met historische voorbeelden. Historische parallellen waren niet langer van toepassing aangezien hij zichzelf was gaan beschouwen als een fundamenteel nieuw personage in de geschiedenis, zoals er voorheen nooit één was geweest.³³⁶

Ondanks de traditionalisering van de politieke representatie werd dus tegelijk de suggestie gewekt van een breuk met de geschiedenis. In dat opzicht lag het Napoleontische geschiedbeeld veel dichter bij het revolutionaire dan bij het reactionaire gedachtegoed. Deze tendensen in de politieke representatie werkten ook door in de verenigde departementen. Terwijl zijn aantreden enerzijds zorgvuldig werd ingebed in de Belgische en lokale geschiedenis, werd het anderzijds voorgesteld als volstrekt uniek en groter dan wat de geschiedenis ooit had vertoond.

De glorie van zijn persoon en zijn optreden werd zo uitzonderlijk genoemd dat ze hem reeds bij leven een plaats garandeerde in de geschiedenis. Zo sprak prefect d'Herbouville bij Bonapartes bezoek aan Antwerpen in 1803: 'L'histoire, appréciant vos vertus, marquera votre place parmi les plus grands noms'.³³⁷ Enkele dagen later werd hij aan de grens van het departement van de Dijle opgewacht door een standbeeld dat de rivier uitbeeldde, met op de sokkel de volgende begroeting: 'je

---

³³³ Burton, *Napoleon*, 4.

³³⁴ Gonnard, *Les origines*.

³³⁵ Burton, *Napoleon*, 113.

³³⁶ Jourdan, *Napoléon*, 141, 207.

³³⁷ [Bourceret], *Relation*, 11.

donne mon nom à ce département, tu donneras le tien à ton siècle'.³³⁸ Op de façade van het Brusselse stadhuis prijkte een transparantschildering met als thema: 'la muse de l'histoire assise sur un tronçon de colonne tenant sur ses genoux un grand livre ou elle achève d'écrire en lettres de feu: Vie de Bonaparte'.³³⁹ Onder de kroonlijst was het volgende opschrift aangebracht: 'la postérité, pour y croire, aura besoin du témoignage unanime des peuples contemporains'.

Het inroepen van het oordeel van het nageslacht was een klassieker. De komende generaties zouden vol bewondering terugkijken op het heden en het beschouwen als de oorsprong van hun samenleving. Zo glorieus was deze periode dat het risico bestond dat men het niet zou geloven. De prefect van het Scheldedepartement sprak tijdens het bezoek aan Brussel: 'nos petits neveux vous confondront avec ces personnages fabuleux, créés comme les Hercule et les Achilles, par une imagination épique'.³⁴⁰ Op feesten en plechtigheden werd de aanwezigen daarom op het hart gedrukt om hun kinderen en kleinkinderen te vertellen over Napoleons grootse daden, zodat de herinnering eraan bewaard zou blijven.

De uitzonderlijke glorie van zijn optreden maakte dat historische voorbeelden tekortschoten om het van een kader te voorzien. Napoleon maakte niet alleen geschiedenis, hij overtrof haar ook. Dit bleek al uit de aanmoedigingen aan de leerlingen van de Antwerpse en Brusselse academies om de eigen tijd tot onderwerp te nemen van hun werk omdat de Oudheid had afgedaan. Maar ook elders dook deze idee op. Zo stond in het huldeadres waarmee het Antwerpse stadsbestuur de eerste consul complimenteerde met zijn overwinning te Austerlitz: 'vos miracles de chaque jour surpassent non seulement tous les miracles dont parle l'histoire mais encore ceux aux quels vous avez jusqu'ici accoutumé le Monde'.³⁴¹ Door de geschiedenis te overtreffen bracht hij er ook een nieuwe cesuur in aan. De mobilisatie van allerlei historische repertoires ten spijt werden de verwezenlijkingen van Napoleon tegelijk als fundamenteel nieuw voorgesteld.

6. Nieuwe wijn in oude zakken

Dat het verleden na 18 brumaire zijn retour maakte in het Franse overheidsdiscours is welbekend. Het antihistorische element verdween na het aantreden van Napoleon als onderdeel van de afbouw van de revolutionaire politieke cultuur. De Revolutie was in de ogen van de nieuwe machthebber noodzakelijk geweest maar had tegelijk ook diepe verdeeldheid gezaaid in de Franse samenleving. De mislukking van het Directoire deed hem besluiten dat het herenigen van de Fransen noodzakelijk was voor de creatie van een stabiel politiek klimaat. Een beroep op de geschiedenis was

³³⁸ Barbet, *Voyage*, 99.

³³⁹ SAB, IP II, 2477bis, Feesten en ceremonies, portefeuille 5, Réception du premier consul, nr. 1, brief van 18 messidor aan *adjoint au maire* Spittaels.

³⁴⁰ Barbet, *Voyage*, 122.

³⁴¹ SAA, MA 13/2, Processen-verbaal der merkwaardige gebeurtenissen, nr. 18.

één van de middelen die daarvoor werden ingezet. De herinnering aan grote helden en roemrijke episodes uit de Franse geschiedenis diende het patriottisme aan te zwengelen en allen te verenigen rondom het vaderland.

In plaats van verder af te rekenen met het verleden werd daarom na 1799 de band met de geschiedenis opnieuw aangehaald. Dit gebeurde op vele manieren en terreinen, waaronder het scholencurriculum, geschiedenisboeken, historieschilderkunst, het theaterwezen en museale opstellingen. Als enige selectie criterium gold het benadrukken van de grootsheid van de Franse natie. Fransen van allerlei politieke gezindten en socio-economische achtergronden werden rond dit ideaal verenigd, zoals de stichting van een instelling als het *Légion d'honneur* illustreert. Aan dit streven naar eenheid beantwoordde ook de toe-eigening van uiteenlopende historische repertoires. De breuken die de Revolutie had geslagen in de tijd en in de samenleving dienden ongedaan te worden gemaakt door een beroep op het verleden.

Daarnaast moest de toe-eigening van het verleden dienen om het regime te legitimeren. Napoleons positie als nieuwe staatshoofd werd daarom in verband gebracht met de Franse geschiedenis. Zijn kwaliteiten werden verheerlijkt door hem te vergelijken met grote vorsten uit het ancien régime. Het beroep op de 'great man'-theorie voorzag hem van een geëigende plaats in het verloop van de Franse geschiedenis. Het inroepen van historische voorbeelden uit het monarchale verleden moest de geesten bovendien rijp maken voor de stichting van een nieuwe dynastie in 1804. Ten slotte werd er continuïteit gesuggereerd tussen het bewind van Napoleon en de pre-revolutionaire Franse geschiedenis door in de representatie van de macht op allerlei manieren terug te grijpen naar het monarchale verleden.

Deze processen waren al langer bekend en zijn gedetailleerd beschreven in de historiografie. Die is echter sterk gefocust op Parijs. Over de manier waarop de traditionalisering van de macht vorm kreeg in de departementen en in de aangehechte gebieden is veel minder geschreven. De resultaten van dit onderzoek brengen daar verandering in. Ze bevestigen de vaststellingen die Amin Owzar deed met betrekking tot de Duitse departementen en verbreden ze. De geschiedenispolitiek in de verenigde departementen lag in de lijn van het Parijse beleid maar kende tegelijk een eigen dynamiek. Ze werd gekenmerkt door een doelbewuste integratie van (delen van) het lokale en het Belgische verleden. De consulaire en keizerlijke representatiestrategieën werden trouw overgenomen maar tegelijk aangepast aan de plaatselijke omstandigheden en tradities.

Het in de verenigde departementen gevoerde representatiebeleid kreeg daardoor inhoudelijk een heel andere invulling dan in de rest van Frankrijk. Daar stond het naar continuïteit strevende Napoleontische regime een monarchaal repertoire ter beschikking dat door de verschillende gebieden werd gedeeld. Opvallend is dat er nauwelijks pogingen werden ondernomen om dit model over te plaatsen naar de aangehechte gebieden. De eigenheid daarvan werd juist erkend in de representatiepolitiek. Napoleon werd er niet ontvangen als een Franse koning maar als een Zuid-Nederlandse vorst. Dat is een opvallende vaststelling omdat het gebeurde in een periode die bekendstaat om haar centralisatie en uniformisering. Uit de

representatiepolitiek in de verenigde departementen komt eerder het beeld naar voren van eenheid in verscheidenheid.

Toch maakte het verschijnsel deel uit van de vanuit Parijs aangestuurde politiek. Rondzendbrieven over de nationale feesten droegen de lokale besturen uitdrukkelijk op om aansluiting te zoeken bij lokale feesttradities. Zo moesten voor de viering van het feest van 15 augustus 1806 typische spelen worden georganiseerd en moest bij het feest ter ere van de geboorte van de koning van Rome worden teruggegrepen naar de 'dierbare gewoontes' van de lokale inwoners. Onder meer het oude ambachtsceremonieel werd op die manier geïntegreerd in de overheidsrepresentatie. Ook Holtman stelde in zijn boek over de Napoleontische propaganda vast dat de minister van Binnenlandse Zaken vanaf 1805 het aanpassen van de viering van nationale feesten aan de lokale feesttradities aanmoedigde.³⁴²

Deze resultaten wijzen erop dat een nieuw facet moet worden toegevoegd aan het beeld van de Napoleontische representatiepolitiek. Dat die politiek veelzijdig was, is bekend. Owzar spreekt in dit verband van een *patchwork* van verschillende representaties, elk gericht op een eigen doelgroep.³⁴³ Uit dit onderzoek blijkt dat die eclectische representatie niet alleen was gericht op het overbruggen van politieke, sociale of confessionele breuklijnen. Ook aan geografische verschillen werd gedacht. Een beroep op elementen uit de lokale identiteit en traditie diende de representatie van de macht voor Fransen uit alle hoeken van het rijk herkenbaar te maken. Deze elementen werden op een bewuste manier in stelling gebracht om steun te winnen voor het regime.

De ontwikkeling van deze representatiepolitiek hing samen met het gebrek aan breed gedragen steun voor het Franse regime. Het Napoleontische bewind bouwde wat dit betreft voort op de erfenis van het Directoire. Uit rapporten van de prefecten over de *esprit public* blijkt dat de Belgen een specifieke behandeling behoeften om hen met het regime te verzoenen. Hoewel hen in deze rapporten over het algemeen een grote dosis dociliteit werd toegeschreven, werd meermaals gesteld dat de complete assimilatie van Fransen en Belgen nog niet voor morgen was. Prefect Frédéric-Séraphin de La Tour du Pin (1759-1837) van het Dijledepartement merkte in 1810 op: 'Ici l'on est peu français'.³⁴⁴ Drie jaar later schreef hij: 'que ce peuple n'est ni Anglois, ni Autrichien, ni anti-français, mais qu'il est Belge'.³⁴⁵ Zijn collega Jacques-Fortunat Savoye-Rollin (1759-1823) van de Twee Neten bevestigde in 1814 dat beeld: 'Il ne faut donc point compter sur l'affection des habitans; ils ne sont pas nés français; ils ne

³⁴² Holtman, *Napoleonic Propaganda*, 153.

³⁴³ Owzar, 'Par la grâce de Dieu', 125.

³⁴⁴ 'La Tour du Pin-Gouvernet (Frédéric-Séraphin, marquis de)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 3 (1891) 620-621; ANF, F1cIII Dyle, Brief van prefect de La Tour du Pin aan de Minister van Binnenlandse Zaken (30 oktober 1810).

³⁴⁵ ANF, F1cIII Dyle, Brief van prefect de La Tour du Pin aan de Minister van Binnenlandse Zaken (4 maart 1813).

se croyent pas obligés de souffrir pour une cause qui leur est étrangère'.³⁴⁶ De Belgen werden gekarakteriseerd als een volk dat weliswaar niet in opstand zou komen tegen zijn nieuwe meesters maar dat zichzelf toch in het geheel niet als Frans beschouwde.

Het inspelen op autochtone identiteiten en tradities diende de Belgen met hun nieuwe vaderland te verzoenen. Zoals in deel twee aan het licht kwam, deden ook de vertegenwoordigers van het voorgaande regime daar verrassend veel inspanningen voor. Ze selecteerden elementen uit de 'nationale' en (in Antwerpen) lokale geschiedenis en brachten die met de revolutionaire vrijheidsboodschap in verband. Onder invloed van de algemene wending naar het verleden werd die tactiek na 1799 op een grotere schaal toegepast. Inhoudelijk werden wel heel andere accenten gelegd. De door de revolutionairen zo benadrukte Belgische vrijheidsliefde verdween volledig uit het discours. Het Scheldeverhaal werd van zijn politieke component ontdaan en kreeg een louter economische invulling. De idee van een terugkeer naar de vroegere voorspoed bleef prominent (vooral in verband met de artistieke traditie en het Antwerpse handelsverleden) maar werd opgehangen aan de figuur van Napoleon. Om zijn bewind te legitimeren werden vooral het monarchale verleden en de daaraan gelieerde tradities toegeëigend.

Het staat vast dat de Napoleontische representatiepolitiek in de verenigde departementen daardoor inhoudelijk verschilde van die in Frankrijk. Het principe van inspelen op lokale tradities was daarentegen niet uniek. De ministeriële instructies hadden immers betrekking op het hele grondgebied en niet enkel op de verenigde departementen. Daarenboven bleek dat tijdens Bonapartes rondreis in 1803 ook in de Noord-Franse departementen allerlei lokale gebruiken uit het ancien régime in het consulaire ceremonieel werden geïntegreerd. Het inzetten op (historisch gewortelde) elementen uit de lokale identiteit was een integraal onderdeel van de binnenlandse representatiepolitiek. Naar die lokale representatie van het Napoleontische regime in Frankrijk is nog maar weinig onderzoek verricht. De hier gedane vaststellingen suggereren dat deze politiek een stuk pluriformer was dan tot dusver werd aangenomen. Verder onderzoek moet daarover duidelijkheid scheppen. Behalve naar lokale (stedelijke) repertoires moet daarbij zeker ook worden gekeken naar het eventuele doorleven van regionale identiteiten.

De verantwoordelijkheid voor de uitwerking van deze op de lokale geschiedenis en tradities geënte representatiepolitiek lag op het departementale en lokale niveau. Uit de organisatorische dossiers rond de feesten komt de prefect naar voren als spilfiguur. Hij beoordeelde de plannen van de stadsbesturen en instrueerde hen over de manier waarop de centrale instructies in concreet beleid moesten worden omgezet. Zijn persoonlijke invloed op het resultaat kon aanzienlijk zijn. Dat blijkt onder meer uit de verschillende accenten die de prefecten Doucet en d'Herbouville legden in de historische gedeelten van hun *mémoires statistiques*. Bovendien verschilde de manier

---

³⁴⁶ 'Savoie-Rollin (Jacques-Fortunat, baron)', in: Bourlonton, *Dictionnaire des parlementaires*, dl. 5 (1891) 80; ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 4, brief van prefect Rollin aan de Minister van Binnenlandse Zaken (7 januari 1814).

waarop ze deze historische informatie presenteerden ook sterk van die van hun collega's uit de Schelde- en Leiedepartementen. Zij bleven beschrijvender en probeerden veel minder om het Franse bestuur historisch te legitimeren.³⁴⁷

Hoewel hun plannen de voorafgaande prefectorale zegen dienden te krijgen, namen ook de burgemeesters heel wat initiatieven. Zij waren gewoonlijk van lokale afkomst en waren daarom het best geplaatst om oude tradities nieuw leven in te blazen. Hiervan getuigt onder meer de briefwisseling tussen de Antwerpse en Brusselse burgervaders in verband met het aanbieden van de erewijn aan de eerste consul bij diens bezoek in 1803. Naar aanleiding van het bezoek werd een breed gamma aan historische vertogen ontplooid. Naast de traditionele Napoleontische repertoires was vooral het grote aantal verwijzingen naar de lokale geschiedenis en tradities opvallend. Het ontvangstceremonieel was rechtstreeks ontleend aan de blijde intredes van het ancien régime. In decoraties en redevoeringen werd Bonaparte bovendien vergeleken met Karel V en andere grote vorsten uit het Zuid-Nederlandse verleden. Ook bij de latere keizerlijke bezoeken werden de lokale monarchale tradities gemobiliseerd.

Het inspelen op de lokale gewoonten bij de representatie van de macht gebeurde daarnaast ook op subtielere manieren. De stadsbesturen lijken op een selectieve manier toelating te hebben verleend aan de van onderop gestuurde organisatie van traditionele feesten. Ten minste vanaf 1803 gingen er in de bestudeerde steden opnieuw stoeten met reuzen en praalwagens uit. De organisatie daarvan was in handen van lokale inwoners die waren verenigd in heropgerichte genootschappen en broederschappen. In het geval van de feestelijkheden die plaatsvonden rond 10 augustus ging het om de viering van Sint-Laurentius en de Meyboom. Voor de stadsbesturen waren deze traditionele feesten interessant omdat ze samenvielen met de nieuwe nationale feestdag ter ere van Napoleon. Door het nieuwe thema op een traditionele manier te vieren werd de indruk gewekt van continuïteit met het verleden.

Dat laatste principe was typerend voor de Napoleontische representatiepolitiek in het algemeen. Achter de traditionalisering van de macht ging een staatsapparaat schuil dat was gestoeld op de principes van de Franse Revolutie en fundamenteel verschilde van dat van het ancien régime. Hoewel het nieuwe regime zich in woorden fel afzette tegen de bloedige en destabiliserende Revolutie, bouwde het op andere vlakken net voort op haar verwezenlijkingen. Ook in de geschiedenispolitiek was de continuïteit met de Revolutie soms verrassend groot. De lokale geschiedverhalen die in Antwerpen door het revolutionaire bestuur werden toegeëigend om de herkenbaarheid van het regime te vergroten, bleven ook na 1799 prominent in het overheidsdiscours. Uiteraard werden ze herschreven in dienst van de nieuwe politieke lijn. De revolutionaire politieke boodschap verdween. De figuur van Napoleon kwam centraal te staan, net zoals in de rest van de politieke representatie.

³⁴⁷ Zie: M. Faipoult, *Mémoire statistique du Département de l'Escaut, ingeleid door Dr. Paul Deprez* (Gent, 1960); Festjens, 'De mémoire statistique'.

Besluit

Tijdens de laatste maanden van 1813 was het lot van het Franse Keizerrijk erg onzeker geworden. Napoleons eens zo schitterend ster leek uitgedoofd. Zijn faam van onoverwinnelijkheid was samen met honderdduizenden manschappen ten onder gegaan tijdens de rampzalige Russische veldtocht van 1812. De kansen keerden finaal toen Frankrijk door de verenigde coalitielegers werd verslagen in de Slag bij Leipzig tussen 16 en 19 oktober 1813. Terwijl de troepen zich terugplooiden op het oude Frankrijk viel het Keizerrijk in sneltempo uiteen. De Franse departementen en vazalstaten in Duitsland en Italië werden één na één door geallieerde troepen ingenomen. In de Noordelijke Nederlanden brak een opstand uit die leidde tot het einde van de Franse heerschappij en de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden.

In de Belgische departementen bleef de toestand vooralsnog rustig. Wel vonden er regelmatig verkennende invallen plaats door kleine cavalerie-eenheden van het oprukkende Pruisische leger die groot opzien baarden bij de inwoners en de autoriteiten. Bij één van die gelegenheden liet de Pruisische generaal Von Bülow een proclamatie verspreiden gericht aan de inwoners van het oude Brabant. Daarin riep hij hen op om het Franse juk van zich af te werpen en net zoals de omliggende volkeren te strijden voor de vrijheid. Zijn discours klinkt bekend in de oren: 'Ah! Sans doute le sang de vos braves et dignes ancêtres coule encore dans vos veines! Vous êtes encore cet ancien peuple de héros, dont l'histoire c'est plu à nous conserver les belles actions, un peuple digne d'entrer dans la grande, dans l'auguste ligne des peuples, qui ont reconquis leur liberté'.¹ Behalve op de vrijheidsliefde van hun voorouders deed hij ook een beroep op het gezamenlijke verleden van de Brabanders en hun Germaanse broeders: 'Habitants du Brabant! De tous les peuples avec lesquels vous ne faisiez autrefois qu'un peuple et une famille, vous êtes le seul qui porte encore le joug de sa tyrannie'.

De Franse overheid had uiteraard geen monopolie op het inroepen van de geschiedenis. Nog vóór het definitieve einde van de Franse heerschappij in de Zuidelijke Nederlanden werd het Brabantse verleden al door een concurrerende grootmacht geclaimd en ingezet in de strijd om de harten van de inwoners. Overigens zonder effect: de Belgen toonden zich even ongevoelig voor de geallieerde pogingen om hen tot opstand te bewegen als voor het lot van de wankelende Franse administratie.² Overheden van allerlei slag beschouwden het verleden niettemin als een belangrijk overtuigingsmiddel en maakten er op een strategische manier gebruik van. Ook de vertegenwoordigers van de Franse overheid die tussen 1792 en 1814 de

---

¹ Geciteerd in: J. Olcina, *L'opinion publique en Belgique entre 1812 et 1814. Les Belges face à l'écrroulement de l'Empire* (Brussel, 2010) 269. Zie ook: Dubois, *L'invention*, 135.

² Olcina, *L'opinion publique*, 270.

dienst uitmaakte in de Zuidelijke Nederlanden onderkenden het politieke potentieel van de geschiedenis. Of ze nu van revolutionaire, consulaire of Keizerlijke signatuur waren, allen verwezen ze in hun publieke discours met grote regelmaat naar het verleden. Het was voor hen bruikbaar. Hoe ze zich van de voorbije eeuwen bedienden, welke historische interpretaties ze verspreidden en om welke redenen, werd in wat voorafging onderzocht.

Een streven naar herkenbaarheid

Geschiedenispolitiek werd in de inleiding gedefinieerd als het geheel van beleidsdaden met betrekking tot het verleden. Die beleidsdaden waren tijdens de Franse periode veelvuldig en hadden een doelgericht karakter, zo blijkt uit dit onderzoek. Niet alleen via talige handelingen (zoals redevoeringen en proclamaties) maar ook via het voeren van een symbolische politiek (zoals ingrepen in het stadsweefsel, feestelijkheden en tijdelijke decoraties) verspreidden de autoriteiten een boodschap over het verleden. Die waaier aan discursieve en symbolische ingrepen was het werk van een groot aantal actoren dat functioneerde op uiteenlopende bestuursniveaus. De Franse geschiedenispolitiek in België onderging een aantal chronologische en thematische evoluties. Die hingen samen met verschillende factoren, waaronder de ideologische lijn van het Franse regime, de lokale context waarin de historische boodschap functioneerde en bewuste politieke keuzes bij de bewindvoerders.

Het beleid ten aanzien van het verleden maakte deel uit van een breder geheel aan vertogen en strategieën dat kan worden omschreven als representatiepolitiek. Het belang van geschiedenis daarbij was groot. Daarop wijst om te beginnen de hoge frequentie van historische verwijzingen in het overheidsdiscours. Het verleden was een veelvoorkomend thema in de communicatie tussen overheid en bevolking. Zo bevatte drievierden van de geraadpleegde redevoeringen passages die uitdrukkelijk verwezen naar het verleden. Bovendien was de historische dimensie geen detail in de door de Franse bestuurders verspreide boodschap. Het verleden werd op een prominente manier ingezet bij het overbrengen van politieke boodschappen en denkbeelden. Het werd opgevoerd als een belangrijk argument ter legitimatie van nieuwe politieke constellaties. Bestuurslieden namen de moeite om specifieke, op hun doelpubliek toegespitste interpretaties van de geschiedenis te ontwikkelen. De concrete uitwerking ervan vertoonde soms zelfs significante afwijkingen van wat gebruikelijk was binnen de grenzen van het ideologische kader.

Het belang van historisch discours binnen de Franse representatiepolitiek hing samen met de politieke situatie waarin het functioneerde. Die situatie verschilde sterk van wat eraan vooraf ging en vereiste daarom een verduidelijking van de relatie tussen heden en verleden. De nieuwe bewindvoerders dienden zich bijna onvermijdelijk te positioneren tegenover het vorige regime, en dus de geschiedenis, van het gebied dat ze bestuurden. Zeker tijdens de twee bezettingsperiodes was dit het geval. In 1792 en begin 1793 kwam het erop aan om de Belgen te overtuigen van de noodzaak om met

Franse assistentie een eigen democratische republiek te vormen los van Oostenrijk. Vanaf het voorjaar van 1793, en ook in 1794-1795, diende vooral het belang van aanhechting bij Frankrijk te worden aangetoond. Ook tijdens de jaren nadien kon het Franse regime in België bij een groot deel van de bevolking niet vanzelfsprekend op steun rekenen. Daarom bleef het legitimeren ervan van belang, vaak met een beroep op de geschiedenis. Ook de vele regimewissels – en zeker het aanbreken van het Consulaat in 1799 – vroegen om een positionering ten aanzien van het verleden.

Daarnaast waren de ideologische ontwikkelingen in Frankrijk een belangrijke stimulans. De opeenvolgende regimes hadden elk hun eigen historische agenda die zich vertaalde in taalgebruik, ceremonieel en wetgeving. Over deze evoluties is dankzij het op cultuur en representatie gerichte onderzoek van de afgelopen decennia veel bekend (al blijven er vooral met betrekking tot het Directoire nog veel vragen). Uit de bronnen blijkt dat de grote lijnen ervan ook in België terug te vinden waren. Dit onderzoek maakt duidelijk dat er in de bezette gebieden een geschiedenispolitiek werd ontwikkeld die was toegespitst op de lokale omstandigheden. De idee van een contextloze overplaatsing van de opeenvolgende Franse politieke ideologieën naar de bezette gebieden wordt daarmee doorprikt. In de praktijk werden de politieke representatie en het bijbehorende historische discours aangepast aan de omgeving waarin ze functioneerden. Ze werden in lijn gebracht met lokale thema's en gevoeligheden. Met betrekking tot de revolutieperiode is bovendien gebleken dat het klassieke beeld van de antihistorische revolutie slechts gedeeltelijk waar is.

Uit dit onderzoek blijkt dat het aanpassen van de Franse geschiedenispolitiek aan het lokale niveau kaderde in een politiek streven naar herkenbaarheid. Meer dan voorheen werd gedacht, spanden Franse bewindvoerders in België zich in om hun politieke boodschap acceptabel te maken voor de bevolking. Ze deden dit door een verband te suggereren tussen hun eigen politieke gedachtegoed en elementen uit de lokale identiteit. Niet toevallig waren die vaak historisch van aard. In deel één werd het belang duidelijk van dergelijke historische thema's voor het Zuid-Nederlandse identiteitsgevoel. De Brabantse Omwenteling toonde de politieke explosiviteit aan van sommige ervan. De Franse functionarissen poogden een aantal van deze thema's te integreren in hun politieke discours.

Uit verschillende expliciete opmerkingen blijkt dat ze daarbij doelbewust te werk gingen. In tal van administratieve documenten formuleerden bewindvoerders uitdrukkelijk hun intentie om de publieke opinie te beïnvloeden door een beroep te doen op de lokale geschiedenis of traditie. Zo schreef minister voor Binnenlandse Zaken Lebrun in 1792 dat het Scheldethema moest worden gebruikt om de conservatieve publieke opinie in Antwerpen te bespelen. Het Antwerpse gemeenteraadslid Mesigh pleitte in 1796 voor de integratie van ommegangswagens in revolutionaire stoeten om zo de populariteit die ze onder het vorige regime genoten om te buigen in het voordeel van het nieuwe. Het departementsbestuur van de Dijle droeg de lokale besturen op om de bevolking te herinneren aan de eenheid die eeuwen geleden tussen België en Frankrijk had bestaan om haar op die manier te verzoenen met de aanhechting. Zowel de Antwerpse commissaris Dargonne als prefect Cochon van de Twee Neten

adviseerden om de stedelijke kunstacademie te patroneren met als bedoeling om de Franse overheid te kunnen opvoeren als de beschermer van een lokale traditie. En in 1811 instrueerde prefect Voyer d'Argenson de burgemeester van Antwerpen om bij de viering van de geboorte van de koning van Rome aansluiting te zoeken bij het ambachtsceremonieel en zo de oude gewoontes in herinnering te roepen.

Deze uitdrukkelijke motivaties maken voldoende duidelijk dat het bespelen van historische thema's als een geëigend middel werd beschouwd om de publieke opinie te beïnvloeden. Het verleden moest het Franse regime herkenbaar maken en legitimeren. Dat daar nood aan was, blijkt uit de rapporten over de *esprit public* die op gezette tijden naar Parijs werden gestuurd. De steun voor het Franse regime werd door de commissarissen en prefecten door de hele periode heen als beperkt omschreven. Hun rapporten getuigen van de zoektocht naar manieren om de kloof tussen overheid en burgers in de verenigde departementen te overbruggen. Het inzetten van herkenbare historische repertoires was daar één van.

Het optreden van de Franse bestuurders in België lijkt daarmee sterk op de handelwijze van de twintigste-eeuwse bezettingsregimes die werd beschreven door Conway en Romijn. Net zomin als die regimes beschikte het Franse bestuur over de publieke steun of over de dwangmiddelen die nodig waren om zijn politieke project op te leggen aan de bevolking. Om het minimum aan legitimiteit te verwerven dat vereist was voor het doen functioneren van de nieuwe bestuurlijke organisatie viel het terug op oudere vormen van politieke representatie. Via het herkenbaar maken van de macht en het teruggrijpen naar oude vormen streefde het naar een gunstige beïnvloeding van de publieke opinie.

Het toegeëigende verleden

In het eerste deel van dit boek werd een blik geworpen op de staatkundige debatten tijdens en na de Brabantse Omwenteling. Daarin was de waarde van het verleden een centraal thema. Statisten en democraten beriepen zich ter legitimatie van hun verzet tegen de Oostenrijkse keizer op de aloude constituties die ze beschouwden als de incarnatie van het voorouderlijke vrijheidsstreven en de garantie voor het behoud van hun vrijheid in het heden. Onder invloed van onder meer de Bataafse mythe ontwikkelde het constitutionalisme zich in die jaren tot een echte verzetsideologie. In het kader daarvan werden oudere, door de constitutionele bepalingen gelegitimeerde opstanden tegen het vorstelijke gezag (zoals tegen Jan IV en Filips II) onder de aandacht gebracht en opgevoerd als precedentes. Aan de bestaande historiografie ontleenden de opstandelingen de idee dat de Zuid-Nederlandse geschiedenis werd bepaald door een tweezijdig principe: enerzijds trouw aan de landsheer, anderzijds bereidheid tot opstand.

Beide partijen ontwikkelden een verschillende visie op de waarde van de oude grondwetten. De Statenpartij verdedigde een behoudsgezinde interpretatie die tegelijk werd beïnvloed door moderne ideeën als sociaal contract en volkssoevereiniteit. De

statisten hielden vol dat de constitutionele bepalingen en de standenvertegenwoordiging overeen waren gekomen tussen het volk en zijn vertegenwoordigers nog vóór er ooit sprake was geweest van een vorst. Het ging om onvervreemdbare rechten die de oorspronkelijk republikeinse Brabantse staatsopvatting weerspiegelden. Ze stelden dat de soevereiniteit ook na het aantrekken van een monarch in handen was gebleven van de provinciale Staten die haar uitoefenden in naam van het volk. Huns inziens had het verbreken van het contract met de monarch geen gevolgen voor de constituties en de erop gebaseerde staatsorganisatie. De Staten namen om die reden zelf de uitvoerende macht op na het afzetten van keizer Jozef II. Aanpassingen aan hun samenstelling beschouwden ze als strijdig met de oude landwetten.

De democratische of hervormingsgezinde groepering verwierp die interpretatie. Ze verzette zich tegen de in haar ogen nieuwe idee dat de constituties en het bestaan van de Staten chronologisch vooraf waren gegaan aan het contract met de monarch. Het verbreken van de overeenkomst impliceerde volgens hen dat het volk opnieuw over zijn soevereine rechten beschikte en vrij was om de landwetten te wijzigen. Dat laatste was nodig omdat de bestaande statenvertegenwoordiging volgens hen onevenredig was en niet overeenstemde met de realiteit. Ze betoogden bovendien dat de samenstelling ervan door de eeuwen heen allerlei veranderingen had ondergaan en dus niet rechtstreeks voortvloeide uit de constituties. De oude grondwetten bleven voor hen dienstdoen als basis maar moesten in democratische zin worden hervormd. Een deel van de democraten evolueerde onder invloed van de binnenlandse gebeurtenissen en het Franse voorbeeld naar een meer radicaal standpunt. Zij verwierpen het historische precedent ten voordele van natuurrechtelijke principes, wat hen er onder meer toe bracht om de Blijde Inkomst en de andere charters af te zweren.

Het constitutionalisme was een belangrijk referentiepunt voor de vertegenwoordigers van het Franse gezag tijdens de eerste bezettingsperiode. Het vormde het discursieve kader waarbinnen de staatkundige discussies zich tijdens de voorbije jaren hadden ontsponnen. Vanaf het begin positioneerden de Franse gezagsdragers zich in het debat. Om te beginnen verwierpen ze de oude grondwetten als basis voor het staatsbestel. Ze stelden ze voor als de onrechtvaardige uitdrukking van een onrechtvaardige tijd. De faliekante afloop van de Brabantse Omwenteling en de rol van clerus daarin grepen ze aan om de tekortkomingen van de grondwetten en de standenvertegenwoordiging te onderstrepen. De constituties garandeerden immers voorrechten en geen universele rechten. In de jakobijnse clubs, die dienstdeden als politieke pressiegroepen, werden de oude constituties eveneens fel veroordeeld.

Tegelijk spanden de Franse functionarissen zich echter in om het positief geachte deel van de constitutionalistische traditie te recupereren, namelijk de idee van de Belgische vrijheidsliefde. De vertegenwoordigers van het Franse gezag meenden in de bereidheid van het volk om de constituties te verdedigen tegen zijn monarchen een authentieke manifestatie te herkennen van het vrijheidsverlangen dat ook de Franse revolutionairen dreef. Tijdens de tweede Franse periode werd dit thema verder uitgewerkt. Het toe-eigenen van de Belgische vrijheidsliefde maakte het immers mogelijk om een verband te suggereren met het revolutionaire gedachtegoed. Dit

vrijheidsstreven zou in het verleden telkens zijn stukgelopen op een gebrek aan kennis over de ware vrijheid en op het gekonkel van de geprivilegieerde standen. Die idee diende tevens als legitimatie voor de aanhechting van België bij Frankrijk, zonder welke de Belgen nooit tot ware vrijheid zouden komen. De Franse gezagsdragers voerden de Brabantse Omwenteling op als het ultieme bewijs van die stelling. Bovendien grepen ze de aloude vrijheidsliefde aan om een diepe verbondenheid tussen Belgen en Fransen te suggereren. Ze interpreteerden haar immers als een Gallische eigenschap die terugging tot de oorspronkelijke eenheid van beide volkeren.

De tussenliggende periode van het ancien régime werd door de Franse functionarissen net als in Frankrijk veroordeeld als een periode van despotisme. Die boodschap werd verspreid in woorden (redevoeringen, proclamaties) en via symbolische ingrepen (de revolutionaire kalender, ceremonies, de revolutionaire beeldtaal). Een eerste aanzet tot een dergelijke antihistorische politieke cultuur werd tijdens de eerste bezettingsperiode gegeven door de jakobijnse clubs. Bij de uitwerking ervan toonden de bewindvoerders heel wat aandacht voor de lokale historische context. Dit blijkt uit de gerichte toe-eigening van plekken, objecten en thema's met een symboolwaarde in de lokale historische cultuur. Door aanpassing en hergebruik werd gestreefd naar een overdracht van sacraliteit en naar herkenbaarheid voor het publiek. Binnen de revolutionaire representatiepolitiek was dit een welbekend procedé.

In bepaalde omstandigheden bleken de Franse bewindvoerders zelfs bereid tot verregaande aanpassing van hun ideologische boodschap aan de plaatselijke context. Met name in Antwerpen werden twee lokale historische thema's toegeëigend op een manier die hoogst ongebruikelijk was in de revolutionaire politieke cultuur. De vrijmaking van de Schelde werd gebruikt als een metafoor voor de politieke bevrijding van de Antwerpenaren. De stedelijke handelsgeschiedenis werd toegeëigend en in verband gebracht met het revolutionaire streven naar het herstel van de oorspronkelijke vrijheid. Opvallend genoeg werd de zestiende eeuw daarbij opgevoerd als de ideale oorsprongstoestand waar door het Franse ingrijpen naar werd teruggekeerd. Deze idee werd kracht bijgezet door in het ceremonieel op allerlei manieren aansluiting te zoeken bij de lokale historische cultuur. Dit gebeurde onder meer door het inzetten van oude ommegangswagens en het toe-eigenen van gebouwen en plekken die verband hielden met het handelsverleden.

Ook door in te spelen op de stedelijke artistieke erfenis, die eveneens verband hield met de vroegere handelsbloei, werd herkenbaarheid nagestreefd. De lokale autoriteiten richtten met dat doel de oude Academie opnieuw op en patroneerden haar. Ze waren zich bewust van de belangrijke plek die het artistieke verleden bekleedde in het zelfbeeld van de inwoners en suggereerden ook op dit punt een verband met de revolutionaire ideologie. Net als op het vlak van de handel zou het Franse ingrijpen op artistiek gebied een herleving brengen van de oude glorie. Deze doorgedreven toe-eigening van thema's uit het lokale verleden in Antwerpen stond in schril contrast met het complete gebrek daaraan in de Brusselse representatiepolitiek.

De machtsovername door Napoleon bracht in de verenigde departementen, net als in de rest van Frankrijk, een algemene terugkeer van het verleden in het

overheidsdiscours. Het antihistorische denken van de Revolutie werd ingeruild voor de suggestie van continuïteit met het verleden in dienst van nationale eenheid. Geschiedverhalen, tradities en oudere vormen van politieke representatie werden op grote schaal ingezet ter legitimatie van het nieuwe regime. De figuur van Napoleon stond daarbij centraal. Die politiek werd vertaald naar de specifieke historische context van de verenigde departementen. Dat gebeurde door aansluiting te zoeken bij het ceremonieel van de blijde intredes en door het nieuwe staatshoofd onder te brengen in de rij van de Zuid-Nederlandse monarchen uit het verleden. Tal van tradities en voorstellingen uit het aloude intredeceremonieel werd nieuw leven ingeblazen, al was er van de oude constituties zelf geen spoor meer. Ook door middel van uitdrukkelijke vergelijkingen werd Napoleon in de lokale monarchale traditie geplaatst. De historische eigenheid van de verenigde departementen werd dus gerespecteerd en niet ondergeschikt aan geïmporteerde Franse modellen.

De historische thema's die het vorige regime zich in Antwerpen had toegeëigend, werden overgenomen en bijgewerkt in dienst van de nieuwe politieke situatie. Zo schrapten de nieuwe bewindvoerders de idee van politieke bevrijding uit het Scheldeverhaal en schreven ze de heropening van de stroom op het palmares van Napoleon. Ook de artistieke traditie namen ze over en gebruikten haar ter legitimatie van zijn heerschappij. In Brussel werd nu eveneens aansluiting gezocht bij het stedelijke kunstverleden. Op nog allerlei andere terreinen keerde het verleden terug in de overheidsrepresentatie, onder meer onder de vorm van lokale feesttradities en ambachtsceremonieel.

Randvoorwaarden voor een geschiedenispolitiek

Op welke manier ging dit proces van aanpassing aan de lokale context in zijn werk? Lag het initiatief in de eerste plaats bij lokale bestuurders die zich geconfronteerd zagen met een gebrek aan steun bij de bevolking of werd het van bovenaf gestimuleerd als onderdeel van een nationale politiek? Die vraag is des te relevanter omdat de ter plaatse ontwikkelde geschiedenispolitiek soms ver afweek van de Franse modellen. Het antwoord is niet eenduidig. Gezien de wijzigende politieke en ideologische omstandigheden moet er een onderscheid worden gemaakt tussen de revolutionaire en de napoleontische periodes.

In die eerste periode namen zowel de hogere als de lagere politieke echelons initiatieven tot aanpassing en toe-eigening. Zo toont de chronologie van het politieke gebruik van het Scheldethema aan dat de impuls daarvoor van bovenaf kwam. De idee om de politieke bevrijding van de Antwerpenaren te koppelen aan de vrijmaking van de Schelde was afkomstig van minister Lebrun en ontstond nog vóór de verovering van de stad. Eenmaal die een feit was, werd het thema ter plaatse uitgewerkt door generaal Dumouriez en door Franse volksvertegenwoordigers op missie die bij uitstek tot het 'nationale' niveau behoorden. Zij waren bovendien verantwoordelijk voor sommige van de meest verregaande en gedetailleerde interpretaties van de plaatselijke

geschiedenis. Lokale functionarissen begonnen in dit geval pas later een rol te spelen.

Aan het andere uiteinde van het spectrum vinden we de toe-eigening van het artistieke verleden in dezelfde stad. Het initiatief daartoe kwam van onderop. De strategie om de Academie te patroneren en de stedelijke artistieke erfenis op een politieke manier te hergebruiken werd bedacht en uitgewerkt door de commissaris van het Directoire Dargonne. Dit blijkt niet enkel uit de chronologie maar ook uit de moeite die het hem kostte om goedkeuring te krijgen van de hogere overheden. Het hergebruik van de historisch geladen ommegangswagens was een ander geval van toe-eigening dat voortkwam uit de inventiviteit van een lokale functionaris.

Een tussengeval was de toe-eigening van het thema van de Belgische vrijheidsliefde. De interpretatie van de Zuid-Nederlandse geschiedenis als een verhaal van opstand tegen het despotisme ontstond onder radicale democraten die na de teleurstellingen van de Brabantse Omwenteling en de Oostenrijkse restauratie naar Frankrijk keken voor politieke vernieuwing. Zij keerden zich af van de constituties maar behielden de idee dat de Belgen voor het behoud van hun vrijheid herhaaldelijk in opstand waren gekomen tegen hun vorsten. Via veelvuldige contacten tussen naar Frankrijk uitgeweken radicale democraten en de Franse politieke klasse tijdens de eerste en tweede bezettingsperiode drong deze interpretatie door tot het discours van Franse functionarissen. Minister Lebrun, die de inval mee voorbereidde, was zelf uit hun midden afkomstig. Hij was bovendien de auteur van het manifest van het Comité des Belges et Liegeois unis waarin de radicaal democratische interpretatie van de Belgische en Luikse geschiedenis op een programmatische manier werd geformuleerd. Tijdens de eerste inval keerden de radicale democraten samen met de Franse legers terug naar België, waar ze assisteerden bij de verspreiding van de revolutionaire boodschap en deel gingen uitmaken van de nieuwe politieke structuren. Zowel zijzelf als hun Franse collega's deden in redevoeringen en publicaties hun best om de revolutionaire bevrijdingsboodschap te enten op de traditionele Belgische vrijheidsliefde. In dit geval was er sprake van een wederzijdse beïnvloeding tussen het lokale en het centrale niveau.

Het initiatief kan dus niet aan een welbepaald bestuursniveau worden toegewezen. De actoren waren bovendien zeer divers. Onder de functionarissen die het verst gingen in het afstemmen van de Franse representatiepolitiek op de lokale context waren niet enkel geboren Belgen en Fransen met ervaring ter plaatse maar ook Franse volksvertegenwoordigers op missie en generaals die slechts een korte opdracht in het gebied vervulden. Het toe-eigenen van het lokale verleden was noch een puur lokaal verschijnsel, noch zuiver het verlengstuk van een op centraal niveau uitgestippeld beleid. Dit laatste wordt tevens uitgesloten door de grote geografische variatie van het fenomeen. Daar waar in Antwerpen zeer verregaande revolutionaire interpretaties van de lokale geschiedenis werden ontwikkeld, ontbrak het Brusselse lokale verleden nagenoeg volledig in het revolutionaire officiële discours.

De in de verenigde departementen ontwikkelde geschiedenispolitiek kwam dan ook grotendeels *ad hoc* tot stand en was niet het resultaat van een vooropgezet plan.

Daardoor had de toe-eigening van het verleden een onsystematisch en fragmentarisch karakter. Het samenspel tussen een aantal randvoorwaarden bepaalde de vorm van het concrete beleid. Uit het hier bestudeerde bronnenmateriaal komen met name drie elementen naar voren: de ideologische lijn van het Franse regime (met inbegrip van het door de verschillende binnenlandministers uitgestippelde beleid), de specifieke lokale context (waartoe onder meer de gezindheid van de bevolking en de lokale tradities en historische cultuur behoren) en de persoonlijkheid van de betrokken functionarissen.

Het eerste element, de ideologische lijn van het centrale regime, bepaalde de algemene principes van het officiële beleid ten aanzien van het verleden. Ze zorgden voor het kader waarbinnen zich een geschiedenispolitiek kon ontwikkelen. Tijdens de revolutionaire periode was dat kader fundamenteel anders dan onder Napoleon. Terwijl de eerste periode in het teken stond van afrekening met het verleden werd de tweede gekenmerkt door een streven naar continuïteit. Deze algemene principes werden concreter gemaakt door de richtlijnen uitgevaardigd door de opeenvolgende ministers van Binnenlandse Zaken. Die betekenden een belangrijke aanvulling want ze bepaalden de interpretatieruimte die de functionarissen ter beschikking stond. Uit deze instructies blijkt dat er van bovenaf niet noodzakelijk werd aangedrongen op uniformiteit. Zeker onder minister Bénézech werd het afstemmen van de representatiepolitiek op lokale gevoeligheden juist aangemoedigd. Hoewel zich op het centrale niveau niet een echte politiek ontwikkelde die was gericht op het toe-eigenen van lokale thema's, was de toegelaten speelruimte toch aanzienlijk.

Die vaststelling is niet enkel relevant voor het beeld van de representatiepolitiek in de verenigde departementen, maar ook voor die in Frankrijk zelf. Bénézechs instructies hadden immers niet enkel betrekking op de aangehechte departementen maar werden verspreid in het hele land. De ruimte voor een lokale invulling van de in Parijs bedachte representatiepolitiek was dus ook in de rest van Frankrijk niet gering. Mogelijk ging de aanpassing aan de lokale context ook daar (en dan vooral in streken waar het revolutionaire enthousiasme beperkt was) verder dan gedacht. Dat inzicht is fundamenteel nieuw. Anders dan zo dikwijls wordt benadrukt, was het fameuze streven naar uniformisering niet altijd even strikt. Het is daarom nodig om de bestaande kennis over de revolutionaire politieke cultuur in Frankrijk uit te diepen door middel van een verdere verkenning van het lokale niveau. Enkel door bijkomend vergelijkend onderzoek kan duidelijk worden of de in de verenigde departementen gevoerde geschiedenispolitiek fundamenteel afweek van die in de rest van Frankrijk.

De lokale context was een tweede belangrijke randvoorwaarde. Daaronder valt in de eerste plaats de gezindheid van de bevolking in het gebied in kwestie. De invloed daarvan op de gevoerde representatiepolitiek blijkt uit de rapporten over de *esprit public* en uit de hierboven geciteerde motivaties van bestuurders om zich van lokale thema's te bedienen. Het zoeken naar verbanden tussen die lokale thema's en het Franse politieke gedachtegoed was geen doel op zich maar een middel dat werd aangewend om een probleem te verhelpen. Dat probleem was het gebrek aan een breed gedragen steun voor het regime. Of al dan niet werd geprobeerd om het regime herkenbaar te

maken door de integratie van lokale thema's in de representatiepolitiek werd echter ook bepaald door die thema's zelf. De Franse functionarissen gingen selectief om met de lokale historische cultuur. Enkel wat in lijn kon worden gebracht met de eigen ideologische uitgangspunten kwam in aanmerking. Een groot deel van het verleden was om ideologische redenen onbruikbaar voor de bewindvoerders en werd veelal vermeden in het discours.

De traditionele Belgische vrijheidsliefde was een thema dat relatief eenvoudig kon worden toegeëigend. Weglating van de aloude constituties volstond om een verband tot stand te brengen tussen het revolutionaire verlangen naar bevrijding en de tumultueuze geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Ook het dominante thema van de lokale Antwerpse historische cultuur, namelijk het verlangen naar de heropening van de Schelde en de terugkeer van de handel, kon eenvoudig in lijn worden gebracht met de revolutionaire ideologie. De structuur van beide verhalen stemde overeen en beide hadden het verlangen naar vrijheid als motief. Heel anders was de situatie in Brussel. Het complete gebrek aan lokale thema's in het daar ontwikkelde overheidsdiscours toont het belang aan van inhoudelijke comptabiliteit tussen lokale historische thema's en het Franse discours. De Brusselse geschiedenis stond immers in het teken van haar functie als hof- en hoofdstad en was daardoor niet geschikt voor hergebruik. Het belang van inhoudelijke verenigbaarheid is één van de oorzaken van het opvallende verschil tussen de Antwerpse en Brusselse situatie.

De andere oorzaak is meteen de derde belangrijke factor die van invloed was op de concrete ontwikkelingen van de representatiepolitiek. Het gaat om de persoonlijkheid van de betrokken functionarissen. Het aandeel van individuele bestuurders op de toe-eigening van een bepaald lokaal thema was in veel gevallen doorslaggevend. Dat blijkt uit de hierboven al vermelde voorbeelden van de Antwerpse ommegangswagens en van de patronage van de Academie. Maar er zijn ook aanwijzingen *ex nihilo*: zo klaagde commissaris van het Directoire Mallarmé in het Dijledepartement dat de lokale functionarissen zich onvoldoende inspanden om de revolutionaire stoeten interessant te maken voor de toeschouwers. Ondanks de bewegingsruimte die bestuurders ter beschikking stond in de uitwerking van hun representatiepolitiek, bleef de eigenlijke totstandkoming ervan afhankelijk van het initiatief van individuen. De verschillen tussen de officiële omgang met het verleden in Antwerpen en in Brussel in de revolutionaire periode waren het gevolg van een ongelijke verhouding tussen de drie randvoorwaarden. Daarbij komt ook de uitzonderlijke positie van het Scheldethema, dat een grote regionale en internationale uitstraling had. Zoals eerder opgemerkt, is er bijkomend onderzoek nodig om uit te maken hoe uitzonderlijk de toe-eigening van het lokale verleden in Antwerpen was ten aanzien van andere steden in de verenigde departementen. Belangrijker is dat het Antwerpse geval aantoont dat de daadwerkelijke geschiedenispolitiek veel gevarieerder en genuanceerder kon zijn dan het eenvoudige antihistorische model waar de revolutionaire periode tot dusver mee werd geassocieerd.

Ook in de Napoleontische periode kwam de concrete geschiedenispolitiek tot stand als gevolg van het samenspel tussen de genoemde drie randvoorwaarden. Vooral

in de ideologische pool deden zich belangrijke verschuivingen voor. Vooreerst was er de traditionalisering van de politieke representatie van bovenaf. Oudere politieke repertoires en historische verhalen werden onder impuls van de overheid gerevitaliseerd ter legitimatie van de nieuwe politieke realiteit. Daarnaast werd er duidelijker dan tijdens de voorgaande periode aangestuurd op het voeren van een representatiepolitiek die was geënt op lokale tradities. Ministeriële instructies schreven het in ere herstellen van typische gebruiken voor om identificatie met het gezag te vergemakkelijken. Het aantal inzetbare historische repertoires werd door de nieuwe wending naar het verleden vanzelfsprekend sterk vergroot. Vooral de monarchale traditie was een bron van inspiratie voor de nieuwe representatiepolitiek.

De onder het vorige regime in Antwerpen toegeëigende thema's werden bijgewerkt in dienst van de nieuwe politieke situatie. Ook in Brussel verscheen het lokale verleden nu ten tonele, onder meer via het beschermen van het stedelijke kunstverleden. Voor de concrete uitwerking ervan bleef de inbreng van individuele functionarissen groot. Daarop wijst niet alleen de ambtelijke correspondentie die een blik gunt op de rol van de burgemeesters bij de vormgeving van het ceremonieel voor grote feestelijke gebeurtenissen. Het blijkt ook uit de verschillende accenten die in beide steden werden gelegd. Zo was het thema van de oorspronkelijke Gallische eenheid bij de ontvangsten van Napoleon in Brussel sterk aanwezig, terwijl het in Antwerpen geen enkele rol speelde. De eindverantwoordelijkheid lag bij de prefecten. Samengevat geldt voor beide periodes dat het concrete historische discours werd bepaald door de wisselende verhoudingen tussen de drie randvoorwaarden. De beschikbare interpretatieruimte was bovendien aanzienlijk.

Aanpassing en beïnvloeding

Deze bevindingen betekenen een belangrijke bijstelling van het beeld van de relatie tussen de bezettende overheid en de bevolking tijdens de Franse periode in België. Althans op het vlak van de representatie was die niet zo antithetisch als lange tijd werd gedacht. Analyses die zijn gebaseerd op de idee van nationale tegenstelling – zoals dat in de Belgische historiografie lange tijd het geval is geweest – komen daardoor onder druk te staan. In de praktijk was er veel meer ruimte van aanpassing en beïnvloeding. Met die vaststelling volgt dit onderzoek een internationale trend. Zoals eerder al bleek, verloor de idee van absolute tegenstelling tijdens de afgelopen jaren ook in de historiografie van de Nederlandse, Duitse, Italiaanse en Zwitserse departementen en zusterrepublieken terrein. In de plaats daarvan kwam er meer aandacht voor wederzijdse beïnvloeding, creatieve overname en toe-eigening.

Het blijkt dat de (vaak door patriottisme ingegeven) nadruk op tegenstelling tussen nationale karakters tot een te eenzijdig beeld heeft geleid. De idee dat de Franse expansie in de nasleep van de Revolutie gelijk stond aan het contextloos exporteren van Franse modellen naar de naburige gebieden, waar die zonder aanpassing of onderscheid van bovenaf werden opgelegd, is een fictie. De vaststelling dat er in

al deze gebieden ruimte was voor aanpassing en beïnvloeding nodigt uit om deze hele ontwikkeling te heroverdenken. De uitbreiding van de Franse invloedssfeer was een veelvormig en dynamisch gebeuren dat niet enkel werd bepaald door Franse ideologische posities en politieke drijfveren maar ook de invloed onderging van de confrontatie met lokale omstandigheden. Het voorliggende onderzoek bouwt voort op deze inzichten en voegt er nieuwe aan toe. Zo is het, op het artikel van Rapport na, de eerste keer dat dergelijke vaststellingen worden gedaan voor de Belgische gebieden. Bovendien heeft geen van de eerdere onderzoeken betrekking op geschiedenispolitiek.

Concepten als transfer en *creative relocation* zijn uitermate geschikt om dit soort beïnvloedingsprocessen in kaart te brengen. Hun waarde is niet zozeer verklarend als wel methodologisch. Ze trekken de aandacht op wederzijdse beïnvloeding in plaats van op confrontatie. Het bestudeerde representatiebeleid geeft inderdaad blijk van heel wat betekenis migraties. Het duidelijkst werd dit proces geïllustreerd door de evolutie van de idee van de Belgische vrijheidsliefde. Dit element uit de traditionele historische cultuur kreeg tijdens de Brabantse Omwenteling een bijkomende politieke lading, mede onder invloed van het toe-eigenen van de Bataafse mythe door de opstandelingen. Tijdens de constitutionele debatten in het kader van dat conflict gebruikten zowel conservatieven als hervormingsgezinden het ter verdediging van hun standpunt. Radicale democraten koppelden het vervolgens los van het constitutionele element, waarna Franse functionarissen het gebruikten om bij de bevolking sympathie op te wekken voor de Revolutie.

Maar ook het voorkomen van allerlei historische thema's uit de lokale context in het Franse discours getuigt van dit proces van betekenisverschuiving. Ideeën en concepten kwamen soms doelbewust, soms geleidelijk los uit hun oorspronkelijke omgeving en werden vervolgens geïnterpreteerd op een manier die hen geschikt maakte om te functioneren in een machtsdiscours. Het proces verliep trouwens in twee richtingen. Ook elementen uit het Franse overheidsdiscours vonden hun weg naar meer traditionele, lokale repertoires. Daarvan getuigt de integratie van de Franse vrijheidsgodin in de voorstelling die in 1792 op het feest van de kooplieden in de Antwerpse Beurs was aangebracht en die paste in de lokale iconografische traditie rond de sluiting van de Schelde. Het is wenselijk dat dit proces van wederzijdse beïnvloeding ook bij toekomstig onderzoek naar andere aspecten van de Franse periode onder de aandacht komt.

Tot slot wil dit onderzoek op nog een ander vlak een aanzet bieden tot verdere verkenningen. Het is een zeldzame analyse van de historische cultuur van een periode voorafgaand aan de Belgische natiestaat die niet in de eerste plaats gericht is op historiografie. Niet de professionele productie van geschiedverhalen door historici maar het pragmatische gebruik van historische vertogen door politieke actoren stond in wat voorafging centraal. Op deze manier kwam een gelaagde en veelvormige geschiedenispolitiek aan het licht. Die entte zich deels op de lokale historische cultuur maar kende onder invloed van externe factoren een heel eigen ontwikkeling. De aangetroffen rijkdom aan historische vertogen doet hopen op verder onderzoek naar de (niet-historiografische) historische cultuur tijdens de Franse, de Nederlandse

en de voorafgaande periodes. Niet enkel de politieke sfeer maar ook allerlei andere maatschappelijke sectoren moeten daarbij aan bod komen. Slechts door het gebruik van nieuwe bronnen en het stellen van andere vragen kan de historische cultuur van deze periodes in haar volle omvang worden doorgrond.

Afkortingen

AA	= Administratief Archief
AF	= Affiches
ANF	= Archives Nationales de France, Parijs
AR	= Ancien Régime Archief
AVA	= Audiovisueel Archief
BnF	= Bibliothèque nationale de France, Parijs
EHC	= Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen
GF	= Genealogisch Fonds
KB	= Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel
KBN	= Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KMSKA	= Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen
IP	= Instruction Public
MA	= Modern Archief
OA	= Oud Archief
PK	= Privilegiekamer
RAA	= Rijksarchief Antwerpen
RAB	= Rijksarchief Brussel te Anderlecht
RMN	= Réunion des Musées Nationaux
SAA	= Stadsarchief Antwerpen
SAB	= Stadsarchief Brussel

Bibliografie

Bronnen

Archiefbronnen

Archives Nationales de France, Parijs (ANF)

AFII

236

D/§2

4-5

F1cIII

Deux Nethes, Dyle

F/7

4420, 6354A, 7014, 8377, 8386

Stadsarchief Antwerpen (SAA)

Ancien Régime Archief (AR),

Privilegiekamer (PK)

467, 538, 1603, 1646, 2858, 2876-2894

Modern Archief (MA)

1/1, 6/1, 13/1-2, 17/1, 22/1, 25/1-2,
193/3, 196², 201², 382, 446-448, 667/2,
679, 740/2, 1032/1, 1040/1, 1060/2,
1074-1076, 1079/1-2

Modern Archief (MA), Affiches (AF)

7-9

Genealogisch Fonds (GF)

197

Stadsarchief Brussel (SAB)

Administratief Archief (AA),

Proclamations & ordonnances

1792 – 1814

Affiches (AF)

1792-1799

Instruction Public (IP)

I 7-8, I 84-85, I 90, I 94, II 2474-2478,
II 2480

Oud Archief (OA) – nummers

1448, 1161

Oud Archief (OA) – volumes

613-614, 722-724, 801, 3511-3512

Rijksarchief Antwerpen (RAA)

Provinciebestuur Antwerpen

Reeks A

3-5, 8, 11, 14, 17-18, 21-24, 95, 97, 99,
126, 135

Reeks K

439A-B

Reeks L

73, 86-89

Rijksarchief Brussel te Anderlecht (RAB)

Departement van de Dijle

18, 160, 166-167, 334, 559, 4654-4656,
4661, 4694, 4770, 4783, 4836-4837,
4843, 4904-4905, 4909-4910

Prefectuur van de Dijle

843, 920-921, 1004, 1006, 1030, 1197,
1228, 1230-1231, 1263, 1591, 1597-
1598, 1736, 1901

Handschriften

*Cronijk ofte Merkweerdige Geschiedenissen, 't
sedert het jaer 1780, inhoudende het
besonderste voorgevallen, ten tijde der
Brabantsche, en Fransche Revolutie* (SAB,
OA 3517).

*Dagverhael van het Beleg en Insluifinghe
der Stadt Anwerpen, sedert de Maend
December 1813 tot den 5 Mey 1814, dag
der Blijde Inkomste der Engelsche troepen.
Door eene Antwerpenaer* (SAA, HN 429).

*Opmerkingen van eenige zaeken in de stad
Brussel voorgevallen* (SAB, OA 3106).

F.I. De Coninck, *Notitieboek van alle*

*de gedenkweerdige geschiedenissen,
voorgevallen in onze stad Antwerpen en
elders, beginnende van het jaer 1771 tot
heden, Anno 1795* (SAA, AR, PK 137).

G.J. Gérard, *Journal de ce qui s'est passé dans
les Pays-Bas et nommément à Bruxelles*
(KBN, 71 C 42-44).

P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen* (KB,
Handschriften, II 1492).

Goetval, *Geschiedenissen van Brussel van het
jaar 1780 tot 1805* (KB, Handschriften,
13463-65).

Jan Van Aarssen, *Kroniek* (SAA, AR, PK 123).

Kranten

Antwerpsch Nieuwsblad.

Gazette nationale ou le moniteur universel
(uitg. C. Panckouke, originele editie).

Gazette van Antwerpen.

Journal du Commerce d'Anvers.

L'Oracle.

Le Républicain du Nord

Gedrukte bronnen

*Adresse aux Peuples Belges & Liégeois, de la
part & au nom du Comité réuni des deux
Nations* (s.l., s.d.).

*Adresse de l'Administration Centrale de la
Belgique, à la Convention Nationale,
adoptée à la séance du 26 pluviôse, 3me
année républicaine* (Brussel, 1795).

*Adresse et Réflexions des amis des droits de
l'homme à leurs concitoyens* (Antwerpen,
1793). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2858,
nr. 431.

*Adresse présentée aux Etats de Brabant, le
15 mars 1790, signée par quarante-une
Personnes, & dont les signatures ont servi de
Liste de Proscription* (Brussel, 1790).

*Adresse prononcée au peuple Anversois lors
de l'érection de L'arbre de la Liberté*
(Antwerpen, 1794).

*Almanach du département des Deux-Nèthes
pour l'an 1806, publié sous l'autorisation
de M. le Préfet, par M. L.P.X.* (Antwerpen,
1805).

*Almanach du département des Deux-
Nèthes pour l'an 1807, par M. L.P.X.*
(Antwerpen, 1806).

*Almanach du Département de la Dyle pour
l'an XIII, contenant un extrait du Mémoire
statistique du Département de la Dyle,
adressé par le Préfet au Ministère de
l'Intérieur en l'an 10* (Brussel, jaar X).

*A Son Altesse Royale l'Archiduc Charles le Jour
de son Retour à Bruxelles, 25 Mars 1793*
(Brussel, 1793).

*Balza dit la liberté de la presse ou la mort. La
nation repond la liberté constitutionnelle ou
la mort* (Brussel, 1792).

- Chanson réimprimée à Anvers, le jour de la dédication du temple de la raison, décadi, 10 Frimaire, troisième année républicaine* (Antwerpen, 1794).
- Copie Authentique du Procès-Verbal tenu par rapport aux Abominations, Sacriléges, Vols, &c. commis dans l'Eglise Collégiale & Paroissiale des SS. Michel & Gudule à Bruxelles, du temps de la plus exécration & inhumaine tyrannie de la soi-disante République Française* (Brussel, 1793). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2858, nr. 494.
- Copie van den brief van het statue aen Mannekenpis, patriot* (Brussel, 1790).
- Déclaration signée individuellement par les Belges & Liégeois, composant le comité général* (s.l., s.d.).
- Den luyster ende glorie van het hertogdom van Brabant, herstelt door de genealogique beschrijvinge van desselfs souvereine princen, ende door het ontdekken van den schat der privilegiën, ordonnantiën ende soo rechts, en staetkundige als oeconomische reglementen der staet Brussel, opgedragen aan den Koning, door de negen natien makende het derde lidt der selven* (Brussel, 1699).
- Den moed-scheppenden Antwerpschen Koopman tusschen de Aengewende Poogingen voor de Vrye Vaert langs de Schelde, opgeheldert in Neder-duytsche Veerzen* (s.l., s.d.).
- Département de la Dyle. Distribution des prix. An IX* (Brussel, 1801).
- De opening der Schelde geeycht door Joseph den II. Roomsche Keyzer, onder wiens voorzigtige Bestieringe wy welhaest verhoopen te zien herleven den bloeyende Koophandel in deze Nederlanden. Zal door eene vergelykenisse, getrokken uyt de Herscheppingsboeken van Ovidius Nazo, door de Konstminnende Jonkheyt vertoont worden op Zondag 13 Februarii, binnen Mechelen* (Mechelen, 1785).
- Discours de l'Accusateur Public au Magistrat d'Anvers, au jour de l'Inauguration du Drapeau tricolore à la maison de Ville, le 30 Vendémiaire de l'an troisième* (Antwerpen, 1794).
- Discours des Etats de Brabant à son Altesse Royale Monseigneur l'Archiduc Charles Louis d'Autriche, nommé Gouverneur Général des Pays-Bas, prononcé le 26 Avril* (Brussel, 1793).
- Discours prononcé à l'Assemblée des Etats de Brabant le 23 Avril 1787, par M. le C. de **** (s.l., 1787).
- Discours prononcé au Temple de la Raison, par le Président du Comité de Surveillance à l'occasion de la Fête du 10 Frimaire 3me Année de la République Française, Une & Indivisible* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2878.
- Discours prononcé dans la séance de l'Assemblée des Représentans provisoires du peuple de la ville libre de Bruxelles, par les Commissaires nationaux du pouvoir exécutif de France dans la Belgique, etc. le 19 Mars 1793* (Brussel, 1793).
- Discours prononcé par l'Accusateur Public le jour que la Ville d'Anvers a planté l'Arbre de la Liberté, 10 Brumaire de l'an 3me, adressé aux jeunes Citoyennes, qui accompagnaient l'arbre, & dont le Magistrat a demandé l'impression dans les deux langues* (Antwerpen, 1794).
- Discours Prononcé par l'Accusateur Public près du Tribunal criminel établi à Anvers, au moment où il va mettre le feu aux instrumens des anciens supplices, le 10 Frimaire de l'an 3me de la République Française, une & indivisible* (Antwerpen, 1794).
- Discours prononcé par le Président du Comité de Surveillance à l'occasion de la Fête du 10 Frimaire l'an 3me de la République une & indivisible* (Antwerpen, 1794).
- Discours prononcé par les Représentans du Peuple envoyés dans la Belgique le 15 thermidor, en publiant la paix avec le Roi d'Espagne en présence de la Garnison sous les armes* (s.l., 1795).
- Discours prononcé par les Représentans du Peuple, sur la Place de la Liberté, devant le Garnison de Bruxelles, relativement à la Fête qui a eu lieu le 28 Prairial, troisième année Républicaine, pour la prise de Luxembourg* (Brussel, 1795).

- Eclipse française. Commentaire impartial de la Lettre Pastorale de Jean Manassé. A l'usage de ceux, qui pourraient en avoir besoin* (s.l., 1793).
- EHC, inventarisnummer K 151560 (629) (s.a., s.l., s.t.).
- Eloge du Comte d'Egmont, dédié aux Etats de Brabant à l'occasion de la journée glorieuse du 30 mai 1787* (s.l., 1787).
- Entretien entre le Prince Charles et les Sans-Culottes qui viennent renverser sa Statue* (Brussel, 1793).
- Extrait du procès-verbal de l'assemblée de la section de Ste Gudule en la ville de Bruxelles, tenue le 29 Décembre 1792* (Brussel, 1792).
- Extrait du Procès-verbal de l'assemblée des Représentans provisoires du Peuple de la ville libre de Bruxelles. Publié extraordinairement* (Brussel, 1792).
- Extrait du procès-verbal de la séance permanente des représentans provisoires de Bruxelles, du Lundi 11 Mars 1793; an 1er, de la liberté Belgique* (Brussel, 1793).
- Extrait du registre des délibérations du conseil exécutif provisoire de la République Française, du 16 Novembre 1792* (s.l., 1792).
- Extrait du registre des seances du tribunal criminel d'Anvers du 29. Vendémiaire l'an 3e de la République Française, une & indivisible* (Antwerpen, 1794).
- Het Neerlandsch volk aen den Lieutenant Generael Dumouriez* (s.l., 1792).
- Histoire chronologique de Bruxelles et de ses habitans, renfermant les révoltes, les sièges, les bratailles, les tumultes & enfin tout ce qui est arrivé de remarquable dans cette ville ou à ses habitans* (Brussel, 1790).
- Installation du Tribunal civil du département des Nèthes an VI* (Antwerpen, 1797).
- Instruction de l'empereur Charles V à Philippe II, son fils* (s.l., 1787).
- Instructions générales pour les commissaires nationaux, nommés par le conseil exécutif, en conformité du décret de la Convention Nationale du 15 Décembre* (Brussel, 1793).
- Journal de la Société des Amis de la Liberté et de l'Egalité* (Brussel, 1792-1793).
- Keus der representanten van Antwerpen, geschied op den 15 December 1792* (Antwerpen, 1792).
- L'Anti-Balza, ou l'ami de la constitution brabançonne* (Brussel, 1793).
- L'Hommage de Bruxelles, scène lyrique. Exécutée sur le Théâtre de Bruxelles, par les Comédiens de la Cour, le Mardi 30 Avril 1793, en présence de S.A.R. l'Archiduc Charles d'Autriche Gouverneur des Pays-Bas* (Brussel, 1793).
- La Mort plutot que l'Esclavage* (Brussel, 1792).
- La Senne au Prince Charles, Archi-Duc d'Autriche Gouverneur des Pays-Bas* (Brussel, 1793).
- La Sentinelle des Belges Patriotes* (Brussel, 1793).
- Le canon ou guerre aux despotes couronnés, aux nobles et aux moines, le 17 Novembre 1792, l'an premier de l'égalité Belgique* (Brussel, 1792).
- Les Nuits de Jean de Nivelles, contes Belgiques, 5 vol.* (Brussel, 1793).
- Les Représentans provisoires de la ville libre de Bruxelles, à la Convention nationale de France* (Brussel, 1793).
- Lettre d'un Citoyen Français à son Ami. Anvers, ce 18 xbre, l'An 1er de la Rép. Franç.* (Antwerpen, 1792). Exemplaar in: SAA, MA 1032/1.
- Le peuple souverain de la ville libre de Bruxelles à Théodore D'Otrange* (Brussel, 1793).
- Le véritable peuple belge, au général Dumouriez, à l'occasion de sa lettre à la Convention, datée du 12 Mars 1793* (Brussel, 19 maart).
- Liste der provisionele representanten ofte verkiesers gekosen in de capelle van OLV van Bystand tot Brussel* (Brussel, 1792).
- Naem-lyste der Clubisten, de gene hun hebben willen toe-eygenen de Souvereyntheyt, tegen Dank van het Volk; ende die bestaen hebben het Volk van ANTWERPEN te verklaeren Verraeders van hun Vaderland onder het Presidentschap van den Monstrueusen Bult VERRIERES* (Antwerpen, 1793).
- Ordre des Cérémonies de l'Inauguration solennelle de Sa Majesté l'Empereur &*

- Roi Leopold II, glorieusement regnant en qualité de Duc de Lothier, de Brabant & de Limbourg, qui se célébrera en cette Ville de Bruxelles le 30 du mois de Juin 1791* (s.l., 1791).
- Proces-verbael gehouden in de Kerke der Cathuyzers &c wesende de Vyfde Verdeylinge der Stad Brussel* (Brussel, 1792).
- Proces-verbael gehouden in de Verdeylinge van Sinte Laurentius tot Brussel, gededigneert sub No.9* (Brussel, 1792).
- Proces-verbael nopens den keus gedaen door de borgers van Molenbeeke in de kerke van O.L.V. Laeken op Saterdag 29 Decembris 1792* (Brussel, 1792).
- Proces-verbael van de vergaedinge des volkx in de kerke van den H. Gaugericus, 4 verdeylinge, tot Brussel* (Brussel, 1792).
- Proces verbael van de vergaedinge gehouden Brussel den 29 December 1792 ten thien ueren voor Middagh in de Kerke van den Grooten Beggyn Hove door de Inwoonders der Sesde Verdeylinghe* (Brussel, 1792).
- Procès-Verbal de l'Ouverture de la Navigation de l'Escaut, dont la Liberté a été Proclamé par la République Française, le 30 Thermidor, jour de la Célébration de l'Immortelle Journée du 10 Août 1792 (Vieux Stile)* (Antwerpen, 1795).
- Procès-Verbal de la distribution des prix faite aux Elèves des Ecoles de Peinture, Sculpture et Architecture de la ville d'Anvers, le sept Prairial an douze* (Antwerpen, 1804).
- Procès-verbal de la Fête de l'Anniversaire de la destruction de la Royauté dans la personne de Louis Capet, dernier tiran des Français, célébrée à Bruxelles le 2 Nivôse, 3me année Républicaine, en vertu du Décret de la Convention Nationale du 28 Nivôse* (Brussel, 1794).
- Procès-verbal de l'inauguration de l'école centrale du département de la Dyle et discours prononcés à ce sujet* (Brussel, 1797).
- Procès-verbal descriptif de la fête nationale consacrée à la vieillesse, célébrée dans la Commune de Bruxelles, chef-lieu de Département de la Dyle, le 10 Fructidor, an IV; dans laquelle s'est faite la distribution des prix d'encouragement aux Elèves du Collège National d'Humanités en cette Commune et Discours prononcé à cette occasion, dans le Temple de la Loi, par le Citoyen Lesbroussart, Professeur dudit Collège National* (Brussel, 1796).
- Procès-Verbal descriptif de la Fête nationale dédiée à la Vieillesse, célébrée dans la Commune de Bruxelles, Chef-lieu du Département de la Dyle, le 10 Fructidor de l'an 7 de la République française, une et indivisible* (Brussel, 1799).
- Procès-verbal descriptif de la fête nationale de la fondation de la République célébrée à la commune de Bruxelles chef-lieu du Département de la Dyle, le 1er Vendémiaire an VI de la République Française, une et indivisible* (Brussel, 1797). Exemplaar in: SAB, IP II, 2474.
- Projet d'adresse à présenter à l'illustre assemblée des Etats de Brabant, par plusieurs Citoyens de tout rang & de tout état* (Brussel, 1790).
- Provisioneele Memorie van de Koop-Lieden der Stad Antwerpen* (Antwerpen, 1787).
- Qu'étions nous? Que sommes nous & qu'allons nous devenir? Discours prononcé dans la Société des Amis des Droits de l'Homme Etablie en cette Ville* (Antwerpen, 1793). Exemplaar in: SAA, PK 2858, nr. 441.
- Redenvoeringe uytgesproken door het Magistraet der Stad Brussel, aenbiedende den Wyn van Eere aen Syne Koninglyke Hoogheyd den Aerts-Hertog Carolus Ludovicus Van Oostenryk, Gouverneur-generael der Oostenryksche Nederlanden, den 1 Mey 1793* (Brussel, 1793).
- Redenvoering uytgesproken door het Magistraet der Stad Brussel, de Stads Sleutels aenbiedende aen Syne Koninglyke Hoogheyd den Aerts-Hertog Carolus Ludovicus Van Oostenryk, Gouverneur-generael der Nederlanden, als wanneer hy synen Solemnellen Intrede gedaen heeft den 28 April 1793* (Brussel, 1793).
- Relation de ce qui s'est passé en l'église de St. Waudru à Mons le 11 Février 1793* (s.l., 1793).
- Relation de la cérémonie de la bénédiction du drapeau des Sans-Culottes faite à Bruxelles*

- le 13 Janvier, l'an 2 des peuples libres* (Brussel, 1792).
- Réponse d'un Belge au Manifeste du Général Dumouriez* (s.l., 1792).
- Réponse du Magistrat d'Anvers au discours de l'Accusateur public*, gevolgd door: *Discours du Magistrat dans le Temple de la Raison* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, MA 1075B.
- Observations sur l'état actuel de la République des Provinces-Unies et sur la liberté de l'Escaut*, par un *Hollandois impartial* (s.l., 1784).
- Tableaux des campagnes des Français, depuis le 22 Fructidor de l'an 1er de la République, imprimés en exécution des Loix des 14 Ventôse an 3 et 30 Brumaire an 5, précédés du discours prononcé par le C.en J. Chateigner, Secrétaire de l'Administration municipale du Canton de Bruxelles, Chef-lieu du Département de la Dyle, le 23 Thermidor an 6, jour de l'exposition de ces Tableaux dans le Temple de la Loi, à Bruxelles, et de la Commémoration de la journée du 10 Août* (Brussel, 1798).
- Triple parallèle de la Révolution des Sept Provinces Unies en 1579, sous Philippe II, roi d'Espagne, de la Révolution des Treize Etats Unis en 1776, sous George III, Roi de la Grande-Bretagne, & de la Révolution des Onze Etats Unis en 1790, sous Joseph II, Empereur d'Allemagne, Roi d'Hongrie & de Bohême* (Brussel, 1790).
- Tweede deel der Uytpraeken van den Antwerpschen Eyer-boer, ten tyde der maend Juny, Hier by gevoegd de Feest der Plaetsing van het Maria-Beeld op de Eyer-merkt en hoek van de Zuer-stræet op 18 Juny 1814* (Antwerpen, 1814).
- Uytpraeken van den Antwerpschen Eyer-boer, die zyne heldere stem aen de Borgers der stad laet hooren: als ook het genoeg dat hy toont, om dat de Franschen vertrokken zyn* (Antwerpen, 1814).
- Un des discours prononcé à la fête donnée par les Anversois aux Français* (Antwerpen, 1792).
- Vive altercation aux enfers entre deux Ducs de Brabant déposés, Jean IV de la Maison de Bourgogne, & Joseph II, de la Maison d'Autriche. Sur la dignité des Ducs de Brabant: si elle étoit souveraine?* (Brussel, 1790).
- Voorstelling voor den wille ende keus te doen door de inwoonders der vry-stad Brussel* (Brussel, 1792).
- Arbeltier, T., *Discours prononcé à l'ouverture de l'Ecole Centrale du Département des deux Nêthes, le 10 Frimaire an 6 de la République Française, par le citoyen Arbeltier, Professeur des Belles-Lettres* (Antwerpen, 1797).
- Balza, A. e.a., *Adresse à l'armée Belgique et Liégeoise Unie* (Mons, 1792).
- Barafin, P., *Discours prononcé au temple de la loi, le premier vendémiaire de l'an VI de la République par le citoyen P.P.J. Barafin de Bruxelles* (Brussel, 1797).
- Barbet, *Voyage du premier consul à Bruxelles* (Brussel, jaar XI).
- Beerenbroek, A.B., *Sur l'ouverture de l'Escaut* (Parijs, 1801).
- Bochius, J., *Descriptio publicae gratulationis, spectaculorum et ludorum, in adventu... Ernesti archiducis Austriae... an. M.D.XCIII. XVIII. kal. julias, aliisque diebus Antverpiae editorum* (Antwerpen, 1595).
- Bonnot de Condillac, E., *Traité des sensations* (Parijs, 1754).
- Bonnot de Mably, G., *Observations sur l'histoire de France*, in: *Collection complète des œuvres de l'abbé Mably* (Parijs, jaar III).
- [Bourceret, J.], *Relation de la réception faite à Bonaparte, Premier Consul de la République Française et Président de la République Italienne, dans la ville d'Anvers, lors de son passage en l'an XI* (Antwerpen, jaar XII).
- Bouteville, L., *Discours prononcé par le Citoyen Bouteville, Commissaire du Gouvernement Français, dans la Salle des Séances de la Municipalité de Bruxelles, le 20 Nivose, 4me année Républicaine* (Brussel, 1796).
- Buirette de Verrières, C.R., *Discours prononcé par le Republicain Verrières, Colonel-Général de la Gendarmerie Nationale Parisienne, en garnison à Anvers, A*

- l'ouverture de la Société des Amis des Droits de l'Homme, ou Club de la Liberté de l'Escaut, Le 9 Décembre, l'An premier de la République & de la Liberté de l'Escaut* (Antwerpen, 1792).
- Chateigner, J., *Almanach de Bruxelles pour l'an XIII, 1804-1805* (Brussel, 1804).
- Chateigner, J., *Procès-verbal des séances des Représentans provisoires de la ville libre de Bruxelles, tenues matin et soir le 25 Janvier 1793, an premier de la République Belgique* (Brussel, 1793).
- Chateigner, J., *Procès-verbal de la Fête de l'Anniversaire de la destruction de la Royauté dans la personne de Louis Capet, dernier tiran des Français, célébrée à Bruxelles le 2 Nivôse, 3me année Républicaine, en vertu du Décret de la Convention Nationale du 28 Nivôse* (Brussel, 1794).
- Chateigner, J., *Procès-verbal descriptif de la fête des Victoires et de la Reconnaissance, célébrée dans la commune de Bruxelles* (Brussel, 1796).
- Chateigner, J., Peres, E. en Portiez, L., *Discours prononcé au temple de la loi, à Bruxelles, le Décadi 10 Brumaire, 4me année de la République Française, par J. Chateigner, Secrétaire-adjoint de la Municipalité de Bruxelles, chef-lieu du Département de la Dyle; ensuite de ceux prononcés par les Représentans du Peuple, Peres et Portiez (de l'Oise) arrivant en mission dans la Belgique* (Brussel, 1795).
- Chaussard, P.J.B., *Discours prononcé à la Société des Amis de la Liberté & de l'Egalité, & dont cette Société a voté la traduction & l'impression* (Antwerpen, 1793).
- Chaussard, P.J.B., *Mémoires historiques et politiques sur la révolution de la Belgique et du pays de Liège en 1793* (Parijs, 1793).
- Comité des Belges et Liégeois Unis séant à Paris, *Pouvoir révolutionnaire* (Parijs, 1792).
- C.L. Corbet, *Discours prononcé à Bruxelles, le 20 Messidor, 3me année Républicaine, jour anniversaire de l'entrée triomphante des Armées Françaises dans la Belgique par C.L. Corbet, Citoyen Français, chef du bureau d'instruction publique de l'administration centrale et supérieure de la Belgique* (Brussel, 1795).
- Corbet, C.L., *Discours prononcé au temple de l'Eternel à Bruxelles par le Citoyen C.L. Corbet, Français, Chef au Bureau d'Instruction Publique de l'Administration Centrale de la Belgique, le 20 Pluviose, 3me année Républicaine, à la gloire et à l'immortalité* (Brussel, 1795).
- Coppens, B., *Chronique des Révolutions belge et liégeoise 1789-1790: l'intégrale des articles du Moniteur universel sur les événements survenus dans les provinces Belges et le Pays de Liège entre le 24 novembre 1789 et le 18 janvier 1791* (Beauchevain, 1992).
- Curmer, F., *La Bonne Nouvelle ou le Bouquet à Bonaparte, vaudeville en un acte, par F. Curmer* (Antwerpen, 1803).
- D'Herbouville, C., *Copie d'une Lettre écrite par le Citoyen D'Herbouville, Préfet du Département des Deux-Nèthes, Au Citoyen Werbrouck, Maire de la Ville d'Anvers, Anvers, le 14 Germinal an X (s.l., 1802).*
- D'Herbouville, C., *Statistique du département des Deux-Nèthes* (Parijs, jaar X).
- D'Or, C., *Discours prononcé à Anvers, chef-lieu du Département des deux Nèthes, le 10 Ventôse 4me année Républicaine, à l'occasion de la replantation de L'arbre de la liberté et de l'ouverture du temple de la loi par Charles d'Or Juge au Tribunal Civil du Département, Directeur du Jury et Président du Tribunal Correctionnel de l'Arrondissement d'Anvers. Imprimé aux frais des Patriotes de 1789 de cette Commune* (Antwerpen, 1796).
- D'Or, C., *Discours prononcé par le citoyen Charles d'Or, membre du comité de surveillance d'Anvers, le 2 pluviôse troisième année de la République française une & indivisible à l'occasion de l'anniversaire de la mort de Louis Capet XVI dernier roi des français* (Antwerpen, 1795).
- D'Outrepoint, C., *Considérations sur les constitutions des duchés de Brabant et de Limbourg, et des autres Provinces des Pays-*

- Bas Autrichiens, Lues dans l'Assemblée Générale des Etats de Brabant, le 23 Mai 1787* (s.l., 1787).
- D'Outrepoint, C., *Discours sur la Frugalité prononcé au Temple National de Bruxelles, le 10 Ventôse de l'an troisième, par le Citoyen d'Outrepoint, Membre de l'Administration Centrale et supérieure de la Belgique* (Brussel, 1795).
- D'Outrepoint, C., *Fête décadaire. Discours prononcé à Bruxelles au Temple de la Raison, le 10 Frimaire, 3me année républicaine, par le citoyen D'Outrepoint* (Brussel, 1794).
- D'Outrepoint, C., *Qu'allons nous devenir? Ou avis essentiel d'un belge à ses concitoyens; dans lequel on examine si quelqu'un, dans l'état actuel des choses, a le droit d'exercer l'autorité souveraine dans la Belgique, et où l'on indique ce qu'il faudroit faire pour y entretenir la paix et l'union, et faire la bonheur de ces belles contrées* (Brussel, 1790).
- De Braeckenier, A.J.D., *Suite des Procès-Verbaux des (ci-devant) Représentans de Bruxelles* (Brussel, 1794).
- Delacroix, J.F., *Comte rendu par J.F. Delacroix, d'Eure et Loir, de sa conduite dans la Belgique* (s.l., 1793).
- Delacroix, J.F. e.a., *Rapport des citoyens Delacroix, Gossuin, Danton, Merlin (de Douai), Treilhard, Robert, membres de la Convention nationale, et nommés par elle Commissaires près l'armée dans les pays de la Belgique, de Liège, etc.* (Parijs, 1793).
- De Las Cases, E., *Le Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1953, orig. 1823).
- Delneufcour, P., *Discours prononcé par le citoyen Delneufcour, Membre de l'Administration centrale et supérieure de la Belgique, à Bruxelles, le décadi 30 prairial* (Brussel, s.d.).
- De Pape, L., *Traité de la Joyeuse Entrée dans lequel on voit à quoi le souverain s'oblige par sa Joyeuse Entrée de Brabant; les changements qui y ont été faits de temps à autre; de quelle manière les ecclésiastiques ont obtenu le premier rang aux états; de quelles personnes l'ancien Etat de Brabant a été composé; et comment on a accordé les subsides; les troubles qui sont survenus de commun peuple par le tiers-état au sujet des consentemens et généralement le devoir desdits Etats de Brabant* (Mechelen, 1787).
- De Rémusat, Madame, *Mémoires* (ed. P. de Rémusat) (Parijs, 1880).
- De Ségur, L.P., *Histoire des principaux événemens du règne de F. Guillaume II, roi de Prusse et tableau politique de l'Europe, depuis 1786 jusqu'en 1796, ou l'an 4 de la république. Contenant un précis des révolutions de Brabant, de Hollande, de Pologne et de France* (Parijs, 1800).
- Desmoulin, A., *Ode à Bonaparte, Premier Consul de la République Française, à son passage à Anvers, en messidor de l'an XI* (Antwerpen, 1803).
- De Villette, J.H., *Pétition de Jean-Henri de Villette, homme-de-loi de la commune de Bruxelles etc. au Corps Législatif de la République Française, du 26 brumaire 5me année* (s.l., 1796).
- De Walckiers, E., *Lettre de Mr. Edouard Walckiers à Mr. Le Brun, Rédacteur du Journal général de L'Europe, à Paris* (s.l., s.d.).
- De Walckiers, E., *Lettre du citoyen Edouard Walckiers* (Parijs, 1792).
- Dotrange, D. en Frison, A., *Proclamation au nom du peuple souverain* (Brussel, 1792).
- Doulcet, L., 'Extrait du mémoire statistique du Département de la Dyle adressé par le Préfet au Ministère de l'Intérieur en l'an 10. Description topographique et historique du Département', in: *Almanach du Département de la Dyle pour l'an XIII, contenant un extrait du Mémoire statistique du Département de la Dyle, adressé par le Préfet au Ministère de l'Intérieur en l'an 10* (Brussel, jaar X).
- Dumouriez, C., *La vie et les mémoires du général Dumouriez, avec des notes et des éclaircissements historiques* (Parijs, 1822).
- Dumouriez, C., *Le Général Dumouriez au peuple belge* (s.l., 1792) Ook gekend als: *Proclamation du général Dumouriez, pour la formation des assemblées primaires & provinciales & d'une convention nationale*

- dans la Belgique).
- Dumouriez, C., *Lettre du Général Dumouriez, Général en chef de l'Armée du Nord, à la Convention Nationale* (Leuven, 1793).
- Dumouriez, C., *Manifeste du Général Dumouriez au peuple de la Belgique. De Valenciennes, le 26 octobre 1792* (Valenciennes, 1792).
- Dumouriez, C., *Nous Charles-François Dumouriez* (Mons, 1792).
- Faipoult, M., *Mémoire statistique du Département de l'Escaut, ingeleid door Dr. Paul Deprez* (Gent, 1960).
- Fradin, J., *Strophes à Bonaparte, Premier Consul, lors de son passage à Anvers* (Antwerpen, 1803).
- Frison, J., *Motion d'ordre faite par J. Friso, Député des deux Nèthes, Tendante à proposer un message au Directoire exécutif, pour lui dénoncer les abus qui se commettent dans les départemens réunis, et à l'inviter à les faire cesser* (s.l., 1799).
- Galesloot, L., *Chronique des évènements les plus remarquables, arrivés à Bruxelles de 1780-1827* (Brussel, 2002). Origineel handschrift in: SAB, Oud Archief, nr. 3517, *Cronijk ofte Merkeveerdige Geschiedenissen 't sedert het jaer 1780, inhoudende het besonderste voorgevallen, ten tijde der Brabantsche, en fransche Revolutie*.
- Gevartius, J.C., *Pompa Introitus Ferdinandi* (Antwerpen, 1642).
- Gouget-Deslandes, M., *Discours prononcé par le citoyen Gouget-Deslandes, homme de loi, au tribunal de Commerce d'Anvers, à l'Ouverture des ses Séances, le premier Ventose An 7 de la Répub. Française* (Antwerpen, 1799).
- Gouget-Deslandes, M., *Discours prononcé par le citoyen Gouget-Deslandes, président de la commission municipale, au temple de la loi, le 30 ventose an 7* (Antwerpen, 1799).
- Gouget-Deslandes, M., *Discours prononcé par le citoyen Gouget-Deslandes, Président de l'Administration Municipale d'Anvers, Au Temple de la Loi, le 10 Germinal an 7, après la distribution des Prix déferés aux Elèves de l'Ecole de Dessin & d'Architecture, & à l'occasion de la Fête de la Jeunesse* (Antwerpen, 1799).
- Grotius, H., *Tractaet vande Oudtheyt vande Batavische nu Hollantsche Republique* (Den Haag, 1610).
- Guédon, *Discours prononcé dans le Temple de la Loi à Anvers, à la cérémonie funèbre des obsèques de Citoyen Roché Officier Municipal, assassiné dans l'Eglise Cathédrale par un scélérat fanatique le 6 Vendémiaire an six de la République, par le citoyen Guedon, Président de la Commission Municipale* (Antwerpen, 1797). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2885, nr. 1609.
- Guicciardini, L., *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen, 1581).
- Heuschling, *Discours d'ouverture de la classe de grammaire générale dans l'école centrale du département de la Dyle, le 17 Vendémiaire an 8* (Brussel, 1799).
- Lambrechts, C., *Discours prononcé au temple de l'Eternel, par le citoyen Lambrechts, membre de l'administration centrale et supérieure de la Belgique, le 10 Pluviôse, jour de la fête dédiée à la Pudeur, et dont on a généralement demandé l'impression* (s.l., 1795).
- Lambrechts, C., *Discours prononcé par les citoyen Lambrechts, Membre de l'Administration centrale et supérieure de la Belgique, le 23 thermidor, l'an trois de la République Française, à la fête célébrée pour l'anniversaire du 10 août, en présence de la Garnison sous les armes* (s.l., 1795).
- [Lebrun, P.], *Manifeste des Belges et Liégeois Unis* (Parijs, 1792).
- [Lebrun, P.], *Essai sur une Constitution à adopter par les provinces Belgiques & le pays de Liège* (Parijs, 1792).
- Lefebvre de Nantes, J., *Discours prononcé par J.Lefebvre (de Nantes), représentant du peuple, envoyé près les Armées du Nord et de Sambre et Meuse, le décadi, 20 messidor, à la fête célébrée pour l'anniversaire de l'entrée victorieuse des Armées Républicaines dans la Belgique* (s.l., 1795).
- Lefebvre de Nantes, J., *Discours prononcé par le Représentant du Peuple Lefebvre (de*

- Nantes), le 16 fructidor, en présence de la garnison et des administrations militaires, rassemblées au Temple de la Raison, pour y entendre la lecture de l'Acte constitutionnel (s.l., 1795).
- Lefebvre de Nantes, J. en Ramel, D., *Discours prononcé le 23 thermidor, an troisième de la République Française pour l'anniversaire du 10 août par les Représentans du Peuple Français envoyés dans la Belgique, en présence de la Garnison sous les armes* (Brussel, 1795).
- Le Franc, P., *Discours prononcé le 10 Prairial, 4me Année Républicaine, jour de la Fête de la Victoire & de la Reconnaissance, au Temple de la Loi à Anvers, par le Citoyen P. Le Franc* (Antwerpen, 1796). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2882, nr. 1320.
- Le Normand, F., *Discours prononcé dans l'Eglise des Jésuites par le Citoyen F. Le Normand, aide-de-camp, le 1 & 3 Décembre 1792* (s.l., 1792).
- Lesbroussart, J.B., *Discours prononcé dans le Temple de la Loi à Bruxelles, le 10 Fructidor, de l'an 4me., jour de la Fête consacrée à le Vieillesse, à l'occasion de la distribution des prix du Collège d'Humanités, par le Citoyen J.B. Lesbroussart, Professeur de Rhétorique* (Brussel, 1795).
- Lesbroussart, J.B., *Discours prononcé dans le Temple de la Loi à Bruxelles, le 10 Messidor, an VI, à l'occasion de la Fête de l'Agriculture, par le C. Lesbroussart, professeur des langues anciennes à l'Ecole centrale du Département de la Dyle* (Brussel, 1798).
- Linguet, S.N., *Dissertation sur l'ouverture et la navigation de l'Escaut* (Brussel, 1784).
- Linnig, J., *Historisch album der stad Antwerpen: verzameling van gezichten en gedenkteekens van vroegere tyden* (Antwerpen, 1868).
- Malouet, P.V., *Discours prononcé par Mr. Malouet, Commissaire-général de la Marine, pour l'Inauguration de l'Arsenal d'Anvers, le 28 Thermidor, jour de St.-Napoléon* (Antwerpen, 1804).
- Mann, T.A., *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles et de ses environs* (Brussel, 1785).
- Matthey, J.H., *Redevoeringe uytgesproken in den naem der municipaliteyt van Antwerpen (...) door haeren president J.H. Matthey, ter gelegenbeyd der plechtige uytvaardiging van de wet der vereniging van het Belgen-land aen de Fransche Republiek* (Antwerpen, 1795).
- Merlin de Douai, P.A., *Rapport à la Convention Nationale au nom du comité de salut public, sur la Belgique et le Pays de Liège* (Parijs, 1795).
- Michiels, J., *Sur les assemblées primaires dans la Belgique. Par le citoyen Belge J. Michiels, représentant provisoire du peuple de la ville libre de Bruxelles & membre de la société des amis de la liberté & de l'égalité, en ladite ville* (Brussel, s.d.).
- Moreu, J.D., *Réflexions soumises au comité de salut public par un citoyen belge, sur le rapport de Merlin de Douay, présenté à la Convention nationale, dans la séance du 2 vendémiaire, l'an IV, relatif à la réunion de la Belgique et du pays de Liège à la France* (Parijs, 1795).
- Oudiette, C., *Description géographique et topographique du département de la Dyle en forme de dictionnaire* (Brussel, jaar VII).
- Pèrès, E., *Discours prononcé au Temple de la loi, à Bruxelles, le 20 frimaire an 4, par Emmanuel Pèrès, représentant du peuple, commissaire du gouvernement dans les pays réunis par la loi du 9 vendémiaire, à l'occasion de l'installation de la municipalité et des juges-de-paix de Bruxelles* (Brussel, 1795).
- Pèrès, E., *Discours prononcé au Temple de la Loi, à Bruxelles, le 30 Brumaire, l'an 4, par Emmanuel Pèrès, Représentans du Peuple, Commissaire du Gouvernement dans les Pays réunis par la Loi du 9 Vendémiaire, à l'occasion de l'installation du Département de la Dyle* (Brussel, 1795).
- Pèrès, E., *Discours prononcé dans le Temple de la Raison à Bruxelles, le 30 Germinal,*

- l'an troisième de la République Française, une et indivisible, par Emmanuel Pérès, Représentant du Peuple, près les Armées du Nord et de Sambre et Meuse, à l'occasion de la Fête qui a été célébrée en réjouissance du traité de Paix conclu entre la République Française et le Roi de Prusse* (Brussel, 1795).
- Pérès, E., *Discours prononcé dans le Temple de la Raison de Bruxelles, le décadi, 10 germinal, de l'an troisième de la République Française, une et indivisible, par Emmanuel Pérès, Représentant du Peuple près les Armées du Nord et e Sambre et Meuse* (Brussel, 1795).
- Pérès, E., *Discours prononcé dans le temple de la raison de Bruxelles, le décadi, 30 pluviôse, de l'an troisième de la République Française, une et indivisible, par Pérès, Représentant du Peuple près les Armées du Nord et de Sambre et Meuse* (Brussel, 1795).
- Pérès, E., *Discours prononcé sur la place de la liberté, à Bruxelles, le dix-sept germinal, l'an troisième de la République Française, une et indivisible, par Emmanuel Pérès, représentant du peuple près les Armées du Nord et de Sambre et Meuse. En présence de la Troupe sous les armes, et des Autorités civiles et militaires. Au sujet de la proclamation de la Convention nationale, sur les évènements du 12 Germinal* (Brussel, 1795).
- Pérès, E. en Portiez, L., *Avantages de la réunion à la France de la ci-devant Belgique et Pays de Liège et Maestricht et compte de la seconde mission des représentants Pérès et Portiez dans les pays réunis* (s.l., jaar III).
- Pomard, J.B., *Den gemeenen wensch tot de vereening der goede borgers* (s.l., s.d.).
- Poringo, G. en Motouille, J., *Les commissaires de la société du bien public à leurs concitoyens* (Brussel, 1791).
- Poringo, G. en Motouille, J., *Observations sur la constitution primitive et originaire des trois Etats de Brabant, où l'on verra: 1° Que leur organisation actuelle n'est nullement contitutionnelle; mais qu'elle a considérablement dérogé, au contraire, à leur constitution respective et orginaire, et qu'il est conséquemment très-possible, sans blesser en rien cette constitution, de remédier aux défauts qui peuvent s'y rencontrer 2° Qu'en elle-même l'organisation actuelle des Etats de Brabant est défectueuse et peu conforme à la destination et à l'objet de ces Etas 3° Quels sont les moyens de remédier à la défectuosité de l'organisation actuelle des Etats de Brabant, sans enfreindre la constitution du pays* (Brussel, 1791).
- Portiez, L., *Discours du citoyen Portiez (de l'Oise), prononcé à Bruxelles, le 30 frimaire de l'an 4* (Brussel, 1795).
- Portiez, L., *Discours prononcé à Bruxelles, le 30 Brumaire, au Temple de la Raison, par Portiez (de l'Oise) Représentant du peuple, près les armées du Nord & de Sambre & Meuse, pour l'installation de l'Administration centrale de la Belgique* (Brussel, 1795).
- Portiez, L., *Discours prononcé à Bruxelles, le décadi 30 ventôse, l'an 3e de la République, par Portiez (de l'Oise), Représentant du Peuple, près les armées du Nord et de Sambre et Meuse* (Brussel, 1795).
- Portiez, L., *Discours prononcé au Temple de la Loi, à Bruxelles, le 10 Brumaire, l'an IV, par Portier (de l'Oise), Représentant du peuple, Commissaire du Gouvernement dans les pays réunis* (Brussel, 1795).
- Portiez, L., *Discours prononcé au Temple dans le loi, à Bruxelles, le 10 frimaire an 4, par Portiez (de l'Oise), représentant du peuple, commissaire du gouvernement dans les pays réunis par la loi du 9 vendémiaire, lors de l'installation des juges du département de la Dyle* (Brussel, 1795).
- Portiez, L., *Redevoering uytgesproken te Brussel in den Tempel der Rede, den 20 germinal, 3de Republikaensch jaer, door Portiez (de l'Oise), representant des volks, by de leger van 't Noorden en van de Samber en Maes* (Brussel, 1795).
- Portiez, L., *Vues sur la Belgique et autres pays conquis, par Portier (de l'Oise), représentant du peuple, imprimées par ordre de la Convention nationale* (Brussel, 1795).

- Raoux, A.P., *Mémoire sur le projet de réunion de la Belgique à la France, Remis au Comité du Salut Public, le 4 vendémiaire de l'an 4e* (s.l., 1795).
- Réal, P.F., *Discours prononcé par P.F. Réal lors de la Fête des Victoires, célébrée à Bruxelles le 10 Prairial An 4* (Brussel, 1796).
- Reynaud, J., *Redevoering uytgesproken op den feestdag van den Akkerbouw, op de hoogte buyten deezer Stads-Poorte ten diën opgemaakt, den 10den van Oogst-maend 4e jaar der Fransche Republieke, door den Borger Reynaud President der Municipaele Bestiering van het Canton deezer Stad Antwerpen* (Antwerpen, 1796).
- Riquetti, H.G., graaf van Mirabeau, *Doutes sur la liberté de l'Escaut réclamée par l'empereur; sur les causes & sur les conséquences probables de cette réclamation* (Londen, 1784).
- Roberjot, C., *Rapport fait à la Convention Nationale. Dans lequel il démontre que la France doit garder le cours du Rhin pour ses frontières* (Parijs, 1795).
- Rouillé, L., *Discours prononcé dans le temple de la loi à Bruxelles, le 10 fructidor, an 6, l'occasion de la distribution des prix, par le citoyen Rouillé, professeur de belles-lettres de l'école centrale du département de la Dyle* (Brussel, 1798).
- Rouillé, L., *Discours prononcé dans le Temple de la Loi, à Bruxelles, le 10 Prairial, an VI, à l'occasion de la fête de la Reconnaissance, par le C. Rouillé, professeur de belles-lettres l'Ecole centrale du Département de la Dyle* (Brussel, 1798).
- Rozin, *Discours d'ouverture de la classe d'histoire naturelle, dans l'école centrale du département de la Dyle, le 18 Vendémiaire an 8* (Brussel, 1799).
- Sieyès, E., *Qu'est ce que le Tiers état?* (Parijs, 1789).
- Société d'Emulation d'Anvers, *Règlement pour la Société d'Emulation d'Anvers, an IX, fondée dans le chef-lieu du Département des Deux-Nèthes, avec l'autorisation du Citoyen D'Herbouville, Préfet* (Antwerpen, 1801).
- Solvyns, M., *Discours prononcé au Temple de la Loi, le 30 Germinal, par le Citoyen Max Solvyns, Chef du Bureau de Commerce à l'Administration Centrale du Département des deux Nèthes. A l'occasion de l'Ouverture de l'Escaut et de l'Arrivée du premier Batiment neutre au Port d'Anvers, le 29 germinal an IV* (Antwerpen, 1796).
- Solvyns, M., *Réflexions sur la stagnation du Commerce maritime et de la Navigation étrangère au Port d'Anvers, et sur les moyens d'y remédier* (Antwerpen, 1799).
- Van Den Eynden, E.H., *Antwerpsch. Verzameling van aentekeningen betrekkelijk de geschiedenis dezer stad. Deels uyt onuytgegeven kronyken en handschriften, en deels uyt gedrukte oorkonden, by een vergaderd* (Antwerpen, 1887).
- Vander Noot, H., *Manifeste du Peuple Brabançon* (Hoogstraten, 1789).
- Vander Noot, H., *Mémoire sur les droits du Peuple Brabançon et les atteintes y portées au nom de S.M. l'Empereur et Roi* (Brussel, 1787).
- Van der Straelen, J.B. en J.F., *De kronijk van Antwerpen*, 8 delen (ed. F. Prims, J. Rylant en A. Van Berendoncks) (Antwerpen, 1926-1936).
- Van Dyck, J.P., *Aanteekeningen van J.P. van Dyck, kerksluiter en opperluidder der kathedraal van Antwerpen, over geschiedkundige en wetenswaardige voorgevallen deze kerk betreffende in den troebelen tijd (16 september 1782 tot 2 december 1804)* (ed. L. Theunissen) (Antwerpen, 1892).
- Van Essen, C., *Antwerpsche Ommegangh oft Lust-triumphe verthoonende het oudt welvaeren deser hooghloffelijcker vermaerde stadt* (Antwerpen, 1649).
- Van Eyck, P., *Copie d'une lettre écrite par P. Van Eyck, d'Anvers, le 5 Fructidor, an 4, au citoyen Perès* (Breda, 1797).
- [Van Lamoen, J.], *Bewys-reden van den nieuwen opgerechten wagen tot vermeerdering van den vermaerde Antwerpschen ommegang verbeldende het keyserlyk trouw-verbondt* (Antwerpen, 1766).
- Verachter, F., *Geschiedkundige aentekeningen, ordonnantien, collegiale resolution en*

- andere authentique bescheeden aengaende den Antwerpschen Ommegang en ook die processien van de stad sedert het jaar 1399 tot 1823* (Antwerpen, 1835).
- Verlooy, J.B.C., *Zyn geloof, vryheyd en eygendommen in gevaer?* (Brussel, 1793).
- Vidal, *Discours prononcé dans le temple de la loi à Bruxelles, après la distribution des prix de l'Ecole Centrale, par le Citoyen Vidal, élève de la classe de Belles-Lettres et de celle de Législation, le 10 Fructidor, an 6* (Brussel, 1798).
- Vonck, J.F., *Abrégé historique servant d'introduction aux Considérations impartiales sur l'état actuel du Brabant*, (Rijssel, 1792).
- Vonck, J.F., *Considérations impartiales sur la position actuelle du Brabant où l'on examine 1°. Si les Etats actuels du Brabant y représentent légalement le peuple brabançon, à l'effët de le gouverner comme souverains? 2°. S'il seroit compatible avec les regles de la justice & avec les avantages du Brabant, que les Etats actuels de cette province en exercassent la souveraineté? 3°.*
- Comment on pourroit organiser en Brabant une nouvelle forme de représentation qui, sans s'écarter de l'esprit de l'ancienne, seroit néanmoins conforme aux regles de la justice, & à ce qu'exige le bien-être du Pays? 4°. Quelle seroit la meilleure forme de gouvernement, que les Représentans légaux de la Nation pourroient établir relativement au régime intérieur du Brabant?* (Brussel, 1790).
- Vonck, J.F., *Essai d'institutions politiques par demandes et réponse à l'usage du Brabant, pour servir d'introduction à la brochure Considérations sur la position actuelle du Brabant* (Brussel, 1792).
- Vonck, J.F., *Naerdere onzeydige aenmerkingen of vervolg van staetkundige onderrigtingen voor het volk van Brabant; betrekkeelyk tot den Staet der Opperheerschappye aldaer in 1790, met merkelyke aentekeningen, een Historisch byvoegzel, en omtrent de 80 justificative stukken over den voorvan van Namen, en de gevangeni van den Generaal Van der Mersch op het Kasteel van Antwerpen* (Rijssel, 1792).

Redevoeringen die niet afzonderlijk voorkomen in de bronnenlijst (1794-1799)

- Aenspraek, aen het Volk gedaen, in den Tempel van de Reden den 30ste Frimaire laesleden, door een lid van het Magistraet van Antwerpen* (*Gazette van Antwerpen*, 24 december 1794).
- Discours du Général de division Songis, commandant la division de la Belgique, a ses frères d'armes* (KB, Handschriften, II 1492/4, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, f. 172).
- Discours prononcé à la fête de ce jour, 10 Prairial an IV* (SAA, MA 1074 B Fêtes Publiques, 'fête de la victoire et de la reconnaissance', nr. 8).
- Discours du citoyen Wauters Ecoutette d'anvers, au temple de la raison le 10 frimaire 3e année de la république* (SAA, MA 6/1).
- Discours du Commissaire du Directoire Exécutif près l'adm. centrale du Dept des Deux Netes, à la séance du 16 Pluviôse an 5* (RAA, Provinciebestuur Antwerpen, A 8/43).
- Discours prononcé à l'ouverture de l'Ecole Centrale du Département des deux Nêthes* (SAA, AR, PK 2885, nr. 1874).
- Discours prononcé au temple de la Loi en la commune de Bruxelles par le Citoyen Delneufcour, membre du Conseil de Gouvernement, le 30 Vendémiaire, an 4e de la République* (KB, Handschriften, II 1492/3, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, f. 204).
- Discours prononcé le 21 Janvier, par le Citoyen Lambrechts, Commissaire près l'administration centrale du Departement de la Dyle* (KB, Handschriften, II 1492/10, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, p. 431).

- Discours prononcé par le Citoyen Bouteville, commissaire au Gouvernement près les neuf départemens réuni par la loi du neuf vendémiaire, à la fête de l'agriculture, le 10 Messidor, l'an 4* (KB, Handschriften, II 1492/7, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, p. 280).
- Discours prononcé par le ministre de l'Intérieur, dans la séance publique de l'administration centrale du département de la Dyle, le 9 pluviöse, an 5* (KB, Handschriften, II 1492/10, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, p. 472).
- Extrait du registre des séances du tribunal criminel d'Anvers du 29. Vendémiaire l'an 3e de la République Française, une & indivisible* (Antwerpen, 1794). Exemplaar in: SAA, AR, PK 2877, nr. 739.
- Installation du Tribunal civil du département des Nèthes an VI* (Antwerpen, 1797).
- Procès verbal de l'anniversaire de la juste punition du dernier roi des Français célébré à Bruxelles dans le Temple de la Loi, le deux Pluviöse an Sept* (AN, F1cIII Dyle doos 3).
- Procès-Verbal de l'Ouverture de la Navigation de l'Escaut, dont la Liberté a été Proclamé par la République Française, le 30 Thermidor, jour de la Célébration de l'Immortelle Journée du 10 Août 1792* (*Vieux Stile*) (Antwerpen, 1795).
- Procès-Verbal descriptif de la Fête nationale dédiée à la Vieillesse, célébrée dans la Commune de Bruxelles, Chef-lieu du Département de la Dyle, le 10 Fructidor de l'an 7 de la République française, une et indivisible* (Brussel, 1799).
- Redevoering door commissaris Bouteville (KB, Handschriften, II 1492/4, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, f. 199).
- Redevoering door maire De Haan ter gelegenheid van de vrijheidsboomplanting (SAA, MA 6/1).
- Redevoering gehouden door het Magistraet, in den Tempel der Reden, den 30ste Frimaire* (*Gazette van Antwerpen*, 22 december 1794).
- Redevoering op het Feest der Ouderlingen, 10 fructidor IV* (KB, Handschriften, II 1492/8, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, p. 271).
- Redevoering van den commissaris van het uytvoerend directorium by de centraele administratie van het departement der Twee Nethen, in de zitting van den 16den pluviöse 5de jaer* (KB, Handschriften, II 1492/10, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, p. 458).
- Redevoering van den Minister der binnenlandsche zaeken in de zitting der centraele administratie van het departement der twee Nethen, tot Antwerpen den 16den pluviöse 5de jaer* (KB, Handschriften, II 1492/10, P.A.J. Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*, p. 453).
- Redenvoering van den Openbaeren Beschuldiger in den Tempel de Rede, gehouden op 10 Nivöse, 3de Jaer der Republiek* (*Gazette van Antwerpen*, 1 januari 1795).
- J. Chateigner, *Procès-verbal de la Fête de l'Anniversaire de la destruction de la Royauté dans la personne de Louis Capet, dernier tiran des Français, célébrée à Bruxelles le 2 Nivöse, 3me année Républicaine, en vertu du Décret de la Convention Nationale du 28 Nivöse* (Brussel, 1794).

Literatuur

- 'Brisson (Jean-Pierre)', in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 1 (Parijs, 1889) 496-498.
- 'Cambon (Pierre-Joseph)', in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 1 (Parijs, 1889) 561-562.
- 'Camus (Armand-Gaston)', in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des*

- parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 1 (Parijs, 1889) 568-569.
- ‘Carnot (Lazare-Nicolas-Marguerite)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 1 (Parijs, 1889) 583-586.
- ‘Danton (Georges-Jacques)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 2 (Parijs, 1890) 253-255.
- ‘Delacroix (Jean-François)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 2 (Parijs, 1890) 300-301.
- ‘Desmoulins (Benoit-Camille)’, in: Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 2 (Parijs, 1890) 360-361.
- ‘Ducos (Pierre-Roger, comte)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 2 (Parijs, 1890) 446-447.
- ‘Duhem (Pierre-Joseph)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 2 (Parijs, 1890) 468-469.
- ‘Eschassériaux (René)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 2 (Parijs, 1890) 561-562.
- ‘Gossuin (Constant-Joseph-César-Eugène)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 3 (Parijs, 1891) 211.
- ‘Harmand (Jean-Baptiste)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 3 (Parijs, 1891) 315.
- ‘Hausmann (Nicolas)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 3 (Parijs, 1891) 320.
- ‘La Fayette (Marie-Joseph-Paul-Roch-Yves-Gilbert du Motier, marquis de)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 3 (Parijs, 1891) 510-515.
- ‘La Tour du Pin-Gouvernet (Frédéric-Séraphin, marquis de)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 3 (Parijs, 1891) 620-621.
- ‘Lebrun-Tondu (Pierre-Hélène-Marie)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 21.
- ‘Lefebvre (Julien)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 48.
- ‘Lepeletier de Saint-Fargeau (Louis-Michel)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 101-102.
- ‘Lesage (Denis-Toussaint)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 126-127.
- ‘Louvet de Couvray (Jean-Baptiste)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 190-192.
- ‘Mailhe (Jean-Baptiste)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 226-227.
- ‘Malouet (Pierre-Victor baron)’, in: E. Bourloton, G. Cougny en A. Robert,

- Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 245.
- 'Marat (Jean-Paul)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 232-235.
- 'Merlin de Douai (Philippe-Antoine, comte)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 347-349.
- 'Mirabeau (Honoré-Gabriel Riqueti, comte de)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 380-381.
- 'Montalivet (Jean-Pierre Bachasson, comte de)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 405-406.
- 'Pères de Lagesse (Emmanuel, baron)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 582.
- 'Philippe-Delleville (Jean-François)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 4 (Parijs, 1891) 618.
- 'Portiez (Louis-François-René)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 28.
- 'Ramel de Nogaret (Dominique-Vincent)', E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 80-81.
- 'Ribié, Louis-François', in: H. Lyonnet, *Dictionnaire des comédiens français (ceux d'hier): biographie, bibliographie, iconographie*, dl. II (Genève, 1912) 597-599.
- 'Roberjot (Claude)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 157.
- 'Robespierre (Maximilien-François-Marie-Isidore-Joseph de)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 161-167.
- 'Romme (Charles-Gilbert)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 191-192.
- 'Savoie-Rollin (Jacques-Fortunat, baron)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 80.
- 'Sieyès (Emmanuel-Joseph, comte)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 316-318.
- 'Tallien (Jean-Lambert)', in: E. Bourlonton, G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, dl. 5 (Parijs, 1891) 361-362.
- Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.-19. September 1986* (Hannover, 1988).
- Académie Royale des Sciences, des Beaux-Arts et des Lettres de Belgique, *Biographie nationale de Belgique* (Brussel, 1866-1986).
- Agulhon, M., *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaine de 1789 à 1880* (Parijs, 1979).
- Agulhon, M., *Cultures et folklores républicains* (Parijs, 1995).
- Algemeen Rijksarchief, *Extrait du mémoire statistique du Département de la Dyle, adressé par le Préfet au Ministre de*

- l'Intérieur en l'an 10* (Brussel, 1999, orig. jaar X).
- Anderegg, S., *Der Freiheitsbaum. Ein Rechtssymbol in Zeitalter der Rationalismus* (Zürich, 1968).
- Anderson, B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen, 1983).
- Ankersmit, F., *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen, 1990).
- Antoine, F., *Les institutions publiques du Consulat et de l'Empire dans les départements réunis (1799-1814)* (Brussel, 1998).
- Applegate, C., *A Nation of Provincials: the German Idea of Heimat* (Berkeley, 1990).
- Assmann, A., 'Four Formats of Memory: from Individual to Collective Constructions of the Past', in: C. Emden en D. Midgley (eds.), *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500* (Bern, 2004) 19-37.
- Aulard, A., *Le culte de la raison et le culte de l'Être suprême (1793-1794). Essai historique* (Parijs, 1892).
- Azouvi, F., (ed.), *L'Institution de la raison* (Mayenne, 1992).
- Backhousse, I., 'Lebrun (Charles-François)', in: J. Tulard, *Dictionnaire Napoléon* (Parijs, 1987) 1043-1044.
- Baczko, B., 'Le calendrier républicain. Décréter l'éternité', in: Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl. I: *La République* (Parijs, 1984) 57-83.
- Baczko, B., *Comment sortir de la Terreur. Thermidor et la Révolution* (Parijs, 1989).
- Baczko, B., 'La Constitution de l'an III et la promotion culturelle du citoyen', in: F. Azouvi (ed.), *L'Institution de la raison* (Mayenne, 1992) 21-37.
- Baczko, B., 'Le tournant culturel de l'an III', in: R. Dupuy en M. Morabito (eds.), *1795: Pour une République sans Révolution* (Rennes, 1996) 17-38.
- Baker, K.M., 'Memory and Practice: Politics and the Representation of the Past in Eighteenth-Century France', *Representations* 11 (1985) 134-159.
- Baker, K.M., Furet, F., Lucas, C. en Ozouf, M. (eds.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture* (Oxford, 1987).
- Baker, K.M., *Inventing the French Revolution* (Cambridge, 1990).
- Balis, A., 'Het lot van Antwerpen. Halfmenselijke wezens in de kunst der Nederlanden van de middeleeuwen tot de barok', in: ASLK, *Van sirenen en meerminnen* (Brussel, 1992) 112-131.
- Balis, A., 'De stroom en de zee. De iconografie van Scaldis en Neptunus in de Antwerpse kunst', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer 'Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde') 504-519.
- Balteau, J., Barroux, M., Prevost, M. e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française* (Parijs, 1932-...).
- Barbier, J.P., *Des Châlonnais célèbres, illustres et mémorables* (s.l., 2000).
- Baruch, D., *Linguet ou l'Irrécupérable* (Parijs, 1991).
- Baudez, L., 'Hoe Vanstabel zijn konvooi handelsschepen naar Antwerpen bracht (1796)', *Sirene. Driemaandelijks maritiem tijdschrift* 40 (1989) 11-13.
- Baudez, L., 'De Franse Commission de l'an V en het eerste concept van een marinebasis te Antwerpen (1797)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 72 (1989) 81-95.
- Baudez, L., 'Inspanningen en frustraties van havenkapitein Max Solvyns, 1795-1801', *Sirene. Driemaandelijks maritiem tijdschrift* 77 (1994/3) 17-21 en 78 (1994/4) 15.
- Baudez, L., 'De Franse Scheldepolitiek tijdens de Republiek en het Keizerrijk, 1792-1814', *Bijdragen tot de geschiedenis* 79 (1996/1-2) 35-50.
- Bell, D., *The Cult of Nation in France. Inventing Nationalism 1680-1800* (Cambridge, 2003).
- Ben Toutouh, H., 'Met man en macht. De opvoeding van Brabantse vakmannen voor de oorlogshaven van Antwerpen (1803-1814)', in: M. De Koster, B.

- De Munck, H. Greefs, B. Willems en A. Winter (eds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden (1500-1900)* (Brussel, 2011) 119-134.
- Bernard, B., *Patrice-François de Neny (1716-1784). Portrait d'un homme d'état* (Brussel, 1993).
- Bernard, B., 'Het revolutionaire feest: van spontane bijeenkomst tot officiële betoging', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel, 1993) 487-492.
- Bernard, B., 'Pers en literatuur, onder het juk van de censuur', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel, 1993) 396-413.
- Bernstein, H.J., *Between Crown and Community. Politics and Civic Culture in Sixteenth-Century Poitiers* (Londen, 2004).
- Bertels, I., *Building the City. Antwerp, 1819-1880* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, 2008).
- Betros, G., 'Francois Furet: Finding 'Revolution' within the French Revolution', *Access: History 2* (1999/2) 53-64.
- Beyers, H., *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565): Architektur und Figurenprogramm* (Hildesheim, Zürich en New York, 1985).
- Beyen, M., 'Het bestuur van het verleden in oorlogstijd: België en Nederland, 1938-1947', *Onze Alma Mater* (2000/4) 441-466.
- Beyen, M., Duerloo, L., Van Goethem, H. en Van Loon, C., 'Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (eds.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen, 2010) 67-108.
- Bianchi, S., *Le révolution culturelle de l'an II. Elites et peuples 1789-1799* (Parijs, 1982).
- Biard, M., *Missionnaires de la République. Les représentants du peuple en mission (1793-1795)* (Parijs, 2002).
- Bindoff, S., *The Scheldt Question to 1839* (Londen, 1945).
- Blaas, P., 'Nederland en de Franse revolutie. Een curieuze lacune in de historiografie?', *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989/4) 554.
- Blanning, T.C.W., *The French Revolution in Germany. Occupation and Resistance in the Rhineland 1792-1802* (New York, 1986).
- Blanning, T.C.W., *Joseph II* (New York, 1994).
- Blanning, T.C.W., *The Origins of the French Revolutionary Wars, 1787-1802* (New York en Londen, 1996).
- Blickle, P., *Resistance, Representation and Community* (Oxford, 1997).
- Blondé, B., *Een economie met verschillende snelheden: ongelijkheden in de opbouw en ontwikkeling van het Brabants stedelijk netwerk (ca. 1750-ca.1790)* (Brussel, 1999).
- Blondé, B. en Deceulaer, H., 'The Port of Antwerp and its Hinterland: Port Traffic, Urban Economies and Government Policies in the 17th and 18th Centuries', in: R. Ertesvag e.a. (eds.), *Maritime Industries and Public Intervention* (Stavanger, 2000) 21-44.
- Bonnet, J.C. (ed.), *La carmagnole des muses. L'homme de lettre et l'artiste dans la Révolution* (Parijs, 1988).
- Bonnet, J.C., 'Introduction', in: Idem (ed.), *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 7-18.
- Bonnet, J.C. (ed.), *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004)
- Bonnet, J.C., 'Les honneurs de l'Empire', in: Idem, *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 293-314.
- Boppe, A., *Les vignettes emblématiques sous la Révolution. 250 reproductions d'en-têtes de lettres* (Parijs, 1911).
- Bordes, P. en Michel, R. (eds.), *Aux armes et aux arts! Les arts de la Révolution française 1789-1799* (Parijs, 1988).
- Bordes, P., 'Le musée Napoléon', in: J.C. Bonnet, *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 79-89.
- Borgnet, A., *Histoire des Belges à la fin du xviiie siècle* (Brussel, 1861-1862).

- Bosch, J., 'De sporen van de Blijde Inkomst in de hervormingsplannen van het strafproces op het einde der XVIIIe eeuw', *Standen en Landen* 16 (1958) 67-84.
- Bots, H. en Mijnhardt, W.W. (ed.), *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam, 1988).
- Boudon, J.O. (ed.), *Napoléon et les lycées. Enseignement et société en Europe au début du XIXe siècle* (Parijs, 2004).
- Boumans, R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Gent, 1965).
- Bourdin, P. en Gainot, B. (eds.), *La République directoriale* (Parijs, 1998).
- Bourguinat, N., 'Espace citadin, espace municipale et puissance souveraine: les entrées napoléoniennes', in: J.M. Mehl en N. Bourguinat (eds.), *Les mises en scènes de l'espace. Faux-semblants, ajustements et expériences dans la ville* (Straatsburg, 2006) 130-141.
- Bourlouton, E., G. Cougny en A. Robert, *Dictionnaire des parlementaires français, depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889* (Parijs, 1889-1891).
- Boyer, F., 'Les conquêtes scientifiques de la Convention en Belgique et dans les pays rhénans (1794-1795)', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 18 (1971) 354-375.
- Bracke, N., *Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België, 1795-1870* (Gent, 2008).
- Braham, A., 'Charles de Wailly and Early Neo-Classicism', *The Burlington magazine* 83 (1972/4) 670-686.
- Broadway, J., 'No Historie so Meete'. *Gentry Culture and the Development of Local History in Elizabethan and Early Stuart England* (Manchester, 2006).
- Broeckx, C., 'Notice sur Jean-Henri Matthey, docteur en médecine', *Annales de la Société de Médecine d'Anvers* (1855) 161-174.
- Broers, M., *Europe under Napoleon 1799-1815* (New York, 1996).
- Broers, M., *Napoleonic Imperialism and the Savoyard Monarchy 1773-1821: State Building in Piedmont* (Lewiston, 1997).
- Broers, M., *The Napoleonic Empire in Italy, 1796-1814: Cultural Imperialism in a European Context?* (Basingstoke, 2005).
- Brouwers, L., *De jezuiten te Brussel, 1587-1773, 1833* (Mechelen, 1979).
- Brown, H.G., 'The Search for Stability', in: Idem en J.A. Miller (eds.), *Taking Liberties. Problems of a New Order from the French Revolution to Napoleon* (Manchester, 2002) 20-47.
- Brown, H.G. en J.A. Miller, 'New Paths from the Terror to the Empire: an Historiographical Introduction', in: Idem, *Taking Liberties. Problems of a New Order from the French Revolution to Napoleon* (Manchester, 2002) 1-19.
- Brown, H.G., *Ending the French Revolution: Violence, Justice, and Repression from the Terror to Napoleon* (Charlottesville, 2006).
- Brulez, W., 'De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de zestiende eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960) 279-306.
- Brunel, F., 'L'histoire politique de la Révolution Française. Quelques réflexions sur l'historiographie récente', in: M. Lapied en C. Peyrard (eds.), *La Révolution française au carrefour des recherches* (Aix-en-Provence, 2003) 115-137.
- Bruneel, C., 'Des provinces Belges et de la principauté de Liège aux départements réunis. Approche des situations politiques', in: J. Bernet, J.P. Jessenne en H. Leuwers (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 1: *Le lien politique local dans la Grande Nation* (Villeneuve d'Ascq, 1999) 37-52.
- Bruter, A., 'L'enseignement de l'histoire dans les lycées napoléoniens', in: J.O. Boudon (ed.), *Napoléon et les lycées: Enseignement et société en Europe au début du XIXe siècle* (Parijs, 2004) 99-114.
- Buchholz, C., *Französischer Staatskult 1793-1813 im Linkerrheinischen Deutschland. Mit Vergleichen zu den*

- Nachbardepartements der Habsburgischen Niederlande* (Frankfurt, 1997).
- Burckard, F., 'Charles d'Herbouville, préfet des Deux-Nethes (1800-1805)', in: M. Aubry, P. Dupuy en B. Fontenaist (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 4: *L'institution préfectorale et les collectivités territoriales* (Villeneuve d'Ascq, 2001) 45-60.
- Burm, E., 'Feest in de stad. Festiviteiten te Brussel onder het Franse regime (1795-1815)', *Ons Heem* 4 (2008) 10-23.
- Burton, J.K., *Napoleon and Clio. Historical Writing, Teaching and Thinking during the First Empire* (Durham, 1971).
- Cabanais, A., *La presse sous le Consulat et l'Empire* (Parijs, 1975).
- Caldwell, J., *The Era of Napoleon. A Bibliography of the History of Western Civilization, 1799-1815* (New York en Londen, 1991).
- Callens, K., *Willem Jacob Herryens (1743-1827). Een monografische benadering* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1998).
- Carroll Joynes, D., *Jansenists and Ideologues: Opposition Theory in the Parlement of Paris, 1750-1775* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, University of Chicago, 1981).
- Cartwright, J., 'Forms and their Uses: the Antwerp Ommegangen, 1550-1700', in: M. Twycross (ed.), *Festive Drama* (Cambridge, 1996) 119-131.
- Castiglione, D., 'Historical Arguments in Political Theory', *Political Theory Newsletter* 5 (1993) 89-109.
- Censer, J., 'Social Twists and Linguistic Turns: Revolutionary Historiography a Decade after the Bicentennial', *French Historical Studies* 22 (1999/1) 139-167.
- Centre Guillaume Jacquemyns, *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980* (Parijs, 1981).
- Clark, E., *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn* (Cambridge, 2004).
- Clijmans, F., *Publieke wandelingen te Antwerpen. Gevangenissen, emigratie en ballingschap* (Antwerpen, 1944).
- Chaillou, D., *Napoléon et l'Opéra: la politique sur la scène, 1810-1815* (Parijs, 2004).
- Charliat, P., *Notice historique sur le tableau de Van Brée 1773-1829, entrée de Napoléon Bonaparte premier consul, a Anvers, 18 juillet 1803* (Antwerpen, 1903).
- Chastain Howe, P., *Foreign Policy and the French Revolution. Charles-François Dumouriez, Pierre LeBrun, and the Belgian Plan, 1789-1793* (New York, 2008).
- Château, J., *Jean-Jacques Rousseau. Sa philosophie de l'éducation* (Parijs, 1962).
- Chatelain, Y., 'Chaptal (Jean-Antoine-Claude)', in: J. Balteau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. VIII (Parijs, 1959) 448-451.
- Chatelain, J., *Dominique Vivant Denon et le Louvre de Napoléon* (Parijs, 1973).
- Choay, F., *L'allégorie du patrimoine* (Parijs, 1988).
- Clement, M., *Les commissaires du Directoire exécutif près les administrations, nommés dans le département de l'Ain (An VI et VII)* (onuitgegeven masterproef, Université de Paris I, 2010).
- Coekelberghs, D., 'Un hommage néo-classique à Rubens et quelques autres dessins inédits de Matthieu Ignace Van Brée', in: *Annales de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. XLIVe session. Congres De Huy. 18-22 août 1976*, dl. III (s.l., 1978) 828-831.
- Confino, A., 'Collective Memory and Cultural History: Problems of Method', *The American Historical Review* 102 (1997/4) 1386-1403.
- Confino, A., *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1918* (Londen, 1997).
- Confino, A. en P. Fritzsche, 'Introduction: Noises of the Past', in: Idem (eds.), *The Work of Memory. New Directions in the Study of German Society and Culture* (Chicago, 2002) 1-20.

- Conway, M. en P. Romijn, 'Political Legitimacy in Mid-Twentieth-Century Europe', in: Idem, *The War for Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946* (Oxford, 2008) 1-27.
- Coppejans-Desmedt, H., 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (1960).
- Coppejans-Desmet, H., 'De enquête van 1784 over het ambachtswezen in de Oostenrijkse Nederlanden. Bijdrage tot een kritisch onderzoek', *Archief- en bibliotheekwezen in België* 42 (1971) 34-46.
- Coser, L. en M. Halbwachs (eds.), *On Collective Memory* (Chicago, 1992).
- Craeybeckx, J., 'De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?', *Tijdschrift voor geschiedenis* 80 (1967) 303-330.
- Crane, S., 'Writing the Individual back into Collective Memory', *American Historical Review* 102 (1997/5) 1373-1385.
- Cressey, D., *Bonfires and Bells: National Memory and the Protestant Calendar in Elizabethan and Stuart England* (Berkeley, 1989).
- Crow, T. E., *Emulation: Making Artists for Revolutionary France* (New Haven, 1995).
- Cumont, G., *Les monnaies des Etats-Belgiques-Unis* (Brussel, 1885).
- Cuvelier, J., 'Le drapeau de la Belgique', *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques*, 5de reeks, dl. XIII (1927/5) 234-260.
- D'Amat, R., 'Bénézech (Pierre)', in: J. Balteau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. V (Parijs, 1951) 1407-1409.
- D'Amat, R., 'Chaussard (Pierre-Jean-Baptiste)', in: J. Balteau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. VIII (Parijs, 1959) 879.
- D'Hainaut-Zveny, B., 'Pierre-Antoine-Joseph Goetsbloets, *Tydsgebeurtenissen*', in: P. Delsaerd, J.M. Duvosquel, L. Simons en C. Sorgeloos (eds.), *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België* (Antwerpen, 2005) 179-180.
- D'Hondt, P., *L'Académie Royale des Beaux-Arts et Ecole des Arts Décoratifs de Bruxelles, Notice historique 1800-1900* (Brussel, 1900).
- D'Hulst, R.A., 'Jacob Jordaens en de Schilderskamer van de Antwerpse Academie', *Jaarboek van het Koninklijke Museum voor Schone Kunsten* (1967) 131-149.
- Dane, J., *1648. Vrede van Munster, feit en verbeelding* (Zwolle, 1998).
- Darquenne, R., 'Delneufcour (Pierre-François-Joseph)', in: *Biographie nationale*, dl. XXXVIII (Brussel, 1973) 158-165.
- Davis, J.A., 'Cultures of Interdiction: the Politics of Censorship in Italy from Napoleon to the Restoration', in: D. Laven en L. Riall (eds.), *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford en New York, 2000) 237-256.
- Davis, W.W., *Joseph II. An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands* (Den Haag, 1974).
- De Baere, C., *Onze Vlaamse Reusken* (Antwerpen, 1941).
- Deburat, R., *Napoléon et les manuels d'histoire* (Parijs, 1956).
- Defoort, E., 'Hendrik Van der Noot. Historiografische vingeroefeningen', in: F. Vanhemelryck (ed.), *Revolutie in Brabant* (Brussel, 1990) 121-131.
- De Keyser, M., 'Opportunisme, corporatisme en progressiviteit. Conflicten en vertogen van corporatieve belangengroepen in het stedelijk milieu van het achttiende-eeuwse Mechelen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 7 (2010/4) 3-26.
- De La Court, M., *Le département de la Dyle et son premier préfet, Doulcet de Pontécoulant, 1800-1805* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1954).
- De Lelys, E., 'De "Rosière" huwelijken', in: C. Bruneel, J. Craeybecks en D. Droixhe

- (eds.), *De erfenis van de Franse Revolutie 1794-1814* (Brussel, 1989) 223-224.
- Delen, A., *Iconographie van Antwerpen* (Brussel, 1930).
- Delmas, J., 'Citoyens, la Révolution est finie', in: *Terminer la Révolution? Actes du colloque organisé par le Musée de l'Armée les 4 et 5 décembre 2001 avec le concours de la Fondation Napoléon* (Parijs, 2003) 13-18.
- Delsaerd, P., L. Preneel en H. van de Voorde (eds.), *Bastille, Boerenkrijg en tricolore. De Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden* (Leuven, 1989).
- Delsaerd, P., 'Naar een nieuwe politiek', in: Idem, L. Preneel en H. van de Voorde (eds.), *Bastille, Boerenkrijg en tricolore. De Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden* (Leuven, 1989) 77-140.
- Delsaerd, P., 'Pedagogie en conformisme. Het revolutionair feest te Leuven (1794-1799)', *De Brabantse Folklore* 255 (1987) 217-251.
- Delsaerd, P., 'Beatus populus qui scit jubilationem'. De feesten van de Brabantse Omwenteling (1789-1790)', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (eds.), *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam, 1988) 116-132.
- Delsaerd, P. en Roegiers, J., *Brabant in revolutie, 1787-1801* (Leuven, 1988).
- Delsaerd, P., 'De feesten van de Brabantse Omwenteling: een zelfportret', in: F. Vanhemelryck (ed.), *Revolutie in Brabant, 1787-1793* (Brussel, 1990) 227-249.
- De Mets, A., *Note sur J.H. Matthéy, médecin, président du conseil municipal d'Anvers* (Antwerpen, 1926).
- De Munck, B., 'Erfgoed is van alle tijden. Ambachten en hun beeldcultuur in het Ancien Régime', in: A. Vandewalle (ed.), *Te Wapen! Heraldiek, teken van gezag en identiteit* (Brugge, 2004) 29-45.
- Deneckere, G., 'Het revolutionaire alternatief. De symboliek van feesten en vrijheidsbomen', in: H. de Smaele en J. Tollebeek (eds.), *Politieke representatie* (Leuven, 2002) 277-291.
- De Paepe, T., *'Une place pour les commedies...'. De relatie tussen inrichting, repertoire en gebruik van de Antwerpse theatergebouwen tussen 1610 en 1762* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011).
- De Potter, F., *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, deel VI (Brussel, 1975, orig. 1882-1901).
- Deruette, S., 'De Franse revolutie in de recente Belgische geschiedschrijving: een overzicht van de discussies', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind, 1792-1815* (Brussel, 1993) 439-468.
- De Saint-André, P., *Le général Dumouriez (1739-1823): d'après des documents inédits* (Parijs, 1914).
- Desan, S., 'What's after Political Culture? Recent French Revolutionary Historiography', *French Historical Studies* 23 (2000/1) 163-196.
- Desart, R., 'Les Géants du Mey-boom', in: Idem (ed.), *Les géants du Brabant* (Brussel, 1959) 43-45.
- Deschouwer, K., 'De beelden van de macht. De politieke symboliek in het Ancien Régime en in de Jacobijnse Republiek', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 38-59.
- De Schuyter, J., *Teun Koekoer vertelt: Antwerpse letterkundigen en kunstenaars in hun hemdsmouwen* (Antwerpen, 1944).
- Deseure, B., 'Boom van Vrijheid/Boom van Slavernij. De Antwerpse vrijheidsbomen tussen oud en nieuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* (2010/4) 221-251.
- Deseure, B., "'Ouvrez l'histoire". Revolutionaire geschiedenispolitiek in de Zuidelijke Nederlanden (1792-1799)', *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 125 (2010/4) 25-47.
- Deseure, B., "'Den ouden luijster is verdwenen". Geschiedenis, herinnering en verlies bij Jan Baptist Van der Straelen

- (1792-1817)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 10 (2010/4) 517-555.
- Deseure, B., "'Sa Splendeur et sa décadence sont également célèbres", Het Scheldeverhaal als politiek instrument tijdens de Franse periode', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer 'Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde') 535-553.
- Deseure, B., Marnef, G. en Verhoeven, G., 'Een pot vol mosselen: de Schelde en de stedelijke identiteit van Antwerpen (zestiende-twintigste eeuw)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4) 480-485.
- Deseure, B., Marnef, G. en Verhoeven, G., *Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde*, themanummer van het *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4).
- Deseure, B., *Een bruikbaar verleden. Geschiedenispolitiek in België tijdens de Franse periode* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011).
- Des Marez, G., *La place royale à Bruxelles. Genèse de l'œuvre, sa conception et ses auteurs* (Brussel, 1923).
- De Smedt, H., P. Stabel en I. Van Damme 'Zilt succes. Functieverhuizingen van een stedelijke economie', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (eds.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen, 2010) 109-144.
- Dethlefs, G., A. Owzar en G. Weiß (eds.), *Modell und Wirklichkeit. Politik, Kultur und Gesellschaft im Großherzogtum Berg und im Königreich Westphalen* (Paderborn, 2008).
- Devleeshouwer, R., *L'arrondissement du Brabant sous l'occupation française, 1794-1795. Aspects administratifs et économiques* (Brussel, 1964).
- Devleeshouwer, R. 'Occupants et occupés. La répression en Belgique en l'an III', *Annales historiques de la Révolution française* 215 (1967) 199-220.
- Devleeshouwer, R., 'Le cas de la Belgique', in: *Occupants-Occupés, 1792-1815: colloque de Bruxelles, 29 et 30 janvier 1968* (Brussel, 1969) 43-65.
- Devleeshouwer, R., 'Het einde van het Ancien Régime en de Franse periode', in: J. Stengers (ed.), *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen, 1979) 157-165.
- De Volder, J., *Algemene bibliografie van publicaties verschenen in de Zuidelijke Nederlanden voor de periode 1800-1820* (Gent, 1989).
- De Win, P., *De kaakstraf in België van de Franse Tijd tot 1867* (Brussel, 1992).
- Dhondt, L., 'Politiek en institutioneel onvermogen 1780-1794 in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IX (Haarlem, 1980) 139-159.
- Dhondt, L., 'De conservatieve Brabantse omwenteling van 1789 en het proces van revolutie en contrarevolutie in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1780 en 1830', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 422-450.
- Dhondt, L., 'Les débuts de la démocratie en Belgique et la figure de Jean-François Vonck', in: H. Hasquin en R. Mortier (eds.), *Jean-François Vonck (1743-1792)* (Brussel, 1996) 65-84.
- Digne, M., 'Herbouville (Charles-Joseph-Fortuné)', in: J. Balteau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. CI (Parijs, 1988) 1045.
- Donnet, F., 'Un quart de siècle de censure. La presse dans le département des Deux-Nèthes et au début du régime hollandais', *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* 9 (1907) 277-370.
- Dotzenrod, O., 'Republikanische Feste im Rheinland zur Zeit der Französischen Revolution', in: D. Düding, P. Friedmann en P. Munch (eds.), *Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg* (Hamburg, 1988).
- Dowd, D., *Pageant-Master of the Republic: Jacques-Louis David and the French Revolution* (Lincoln, 1998).

- Doyle, W., *The Oxford History of the French Revolution* (Oxford, 1990).
- Duchesne, E., 'Mérode (Charles-Guillaume-Ghislain, comte de)', in: *Biographie nationale*, dl. XIV (1897) 534-539.
- Duchesne, E., 'Noot (Henri-Charles-Nicolas, Vander)', in: *Biographie nationale*, dl. XV (Brussel, 1899) 835-865.
- Duchesne, E., 'Roquelaure (Jean-Armand de)', in: *Biographie nationale*, dl. XX (1908-1910) 87-83.
- Dubois, S., *L'invention de la Belgique. Genèse d'un état-nation, 1648-1830* (Brussel, 2005).
- Duerloo, L. (ed.), *Karel Alexander van Lotharingen: mens, veldheer, grootmeester* (Brussel, 1987).
- Duerloo, L., 'De kleuren en symbolen van de Brabantse Omwenteling', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (eds.), *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam, 1988) 93-97.
- Dunne, J., 'Recent Napoleonic Historiography: 'Poor Relation' Makes Good?', *French History* 18 (2004/4) 484-491.
- Duthoy, J.J., 'Un architecte néoclassique. F. Verly', *Belgisch tijdschrift voor Oudheid en kunstgeschiedenis* 41 (1972) 119-150.
- Duyvendak, J.W., 'Globalization and Transnational Diffusion between Social Movements', *Theory and Society* 31 (2002/6) 697-740.
- Dwyer, P.G., 'Napoleon Bonaparte as Hero and Saviour. Image, Rhetoric and Behaviour in the Construction of a Legend', *French History* 18 (2004/4) 379-403.
- Enhus, E., 'En de tiende dag vierden zij feest', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 140-156.
- Egret, J., *Louis XV et l'opposition parlementaire, 1715-1774* (Parijs, 1970).
- Ehrard, J. en P. Viallaneix, (eds.), *Les fêtes de la Révolution. Colloque de Clermont-Ferrand (juin 1974)* (Parijs, 1977).
- Ehrard, J. en P. Viallaneix (eds.), *Nos ancêtres les Gaulois* (Clermont-Ferrand, 1982).
- Elchardus, M., 'Inleiding: het veranderen van de tijden', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 15-26.
- Elchardus, M., 'De Republikeinse kalender', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 102-139.
- Espagne, M. en M. Werner, *Transferts: les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand* (Parijs, 1988).
- Faipoult, M., *Mémoire statistique du Département de l'Escaut, ingeleid door Dr. Paul Deprez* (Gent, 1960).
- Festjens, J., 'De mémoire statistique van het Leiedepartement', *Standen en Landen* 58 (1972) 135-171.
- Finley, M., *The Ancestral Constitution. An Inaugural Lecture* (Cambridge, 1971).
- Fischer, A., *Napoléon et Anvers 1800-1811* (Antwerpen, 1933).
- Forrest, A., 'Propaganda and the Legitimation of Power in Napoleonic France', *French History* 18 (2004/4) 426-445.
- Fox, A., 'Remembering the Past in Early Modern England: Oral and Written Tradition', *Transactions of the Royal Historical Society* 9 (1999) 233-256.
- Foucart, B., 'La grande alliance de Napoléon et des peintres de son histoire', in: Y. Cantarel-Besson, C. Constans en B. Foucart, *Napoléon. Images et histoire. Peintures du château de Versailles (1789-1815)* (Parijs, 2001) 14-23.
- Frants, P., 'Le théâtre sous l'Empire: entre deux révolutions', in: J.C. Bonnet (ed.), *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 173-196.
- Frederiks, J.G. en F.J. Van den Branden, 'Straelen (Jan Baptist Van der)', in: Idem, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam, 1888) 764.
- Frijhoff, W., 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur in de revolutietijd',

- Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.
- Frijhoff, W. en J. Rosendaal, 'La Révolution régénérée: nouvelles approches et nouvelles images de la Révolution néerlandaise', in: M. Vovelle (ed.), *L'image de la Révolution française*, dl. 1 (Parijs, 1990) 543-561.
- Frijhoff, W., 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding', *De achttiende eeuw* 24 (1992/1) 5-28.
- Frijhoff, W., 'Colloque "Les Républiques-Sœurs", Rome, 13-16 mai 1998', in: C. Santing, *Atti del Convegno internazionale 'Repubbliche Sorelle'* (Assen, 2002) 197-205.
- Frijhoff, W., 'La réforme de l'enseignement secondaire dans les départements hollandais', in: J.O. Boudon (ed.), *Napoléon et les lycées. Enseignement et société en Europe au début du XIXe siècle* (Parijs, 2004) 165-193.
- Fris, V., 'Roupe (Nicolas-Jean)', in: *Biographie nationale*, dl. XX (1908-1910) 230-236.
- Fritzsche, P., 'Chateaubriand's Ruins. Loss and Memory after the French Revolution', *History & Memory* 10 (1998/2) 102-117.
- Fritzsche, P., 'Spectors of History: On Nostalgia, Exile and Modernity', *American Historical Review* 105 (2001/5) 1587-1618.
- Fritzsche, P., *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History* (Harvard, 2004).
- Funkenstein, A., 'Collective Memory and Historical Consciousness', *History & Memory* 1 (1989/1) 5-21.
- Furet, F., *Penser la Révolution française* (Parijs, 1978).
- Furet, F., 'La naissance de l'histoire', in: Idem, *L'atelier de l'histoire* (Parijs, 1982) 101-127.
- Furet, F. en Ozouf, M., 'Deux légitimations historiques de la société française au XVIIIe siècle: Mably et Boulainvillers', in: F. Furet, *L'atelier de l'histoire* (Parijs, 1982) 165-183.
- Galand, M., *Charles de Lorraine, gouverneur général des Pays-Bas autrichiens, 1744-1780* (Brussel, 1993).
- Gallo, D., 'Pouvoirs de l'antique', in: J.C. Bonnet (ed.), *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 317-329.
- Gamboni, D., *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (Londen, 1997).
- Gedi N. en Elam Y., 'Collective Memory – What Is It?', *History & Memory* 8 (1996/1) 30-50.
- Gellner, E., *Nations and Nationalism* (Ithaca, 1983).
- Gembicki, D., *Histoire et politique à la fin de l'ancien régime: Jacob-Nicolas Moreau (1717-1803)* (Parijs, 1979).
- Gemeentekrediet van België, *De Schelde en Antwerpen. Getuigenissen van een opgang* (Antwerpen, 1966).
- Génard, P., 'L'ouverture de l'Escaut en 1792', *Revue d'Anvers* (23 januari 1862).
- Génard, P., 'Intrede van den Prins-Kardinaal Ferdinand van Spanje te Antwerpen op 17 april 1635', *Antwerpsch Archievenblad* 6 (1869) 400-472.
- Génard, P., *Le projet de démolition de la cathédrale d'Anvers en 1798* (Antwerpen, 1881).
- Génard, P., *Anvers à travers les âges* (Brussel, 1888).
- Germani, I. en R. Swales (eds.), *Symbols, Myths and Images of the French Revolution* (Winnipeg, 1998).
- Gerrits, L., *Levensbeschrijving van M.I. Van Brée* (Antwerpen, 1852).
- Gerson, S., *The Pride of Place, Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France* (Londen, 2003).
- Gerson, S., 'Une France locale. The Local Past in Recent French Scholarship', *French Historical Studies* 26 (2003/3) 539-559.
- Geurts, P.A.M., 'Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog', *Standen en Landen* 16 (1958) 1-15.

- Gildea, R., *The Past in French History* (New Haven, 1994).
- Gilli, M., 'L'occupation française à Mayence et dans le Palatinat, 1792-93', in: Y. Debrell, P. Allorante en Ph. Tanchoux (eds.), *France occupée, France occupante. Le gouvernement du territoire en temps de crise (de la guerre de Cent ans au régime de Vichy)* (Orléans, 2008) 115-130.
- Godechot, J., *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Parijs, 1951).
- Godechot, J., *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799* (Parijs, 1956).
- Godechot, J., *France and the Atlantic Revolution of the Eighteenth Century, 1770-1799* (New York, 1965).
- Gonnard, F., *Les origines de la légende napoléonienne: l'œuvre historique de Napoléon à Sainte-Hélène* (Parijs, 1906).
- Goris, J.A., *Lof van Antwerpen: hoe reizigers Antwerpen zagen, van de 15e tot de 20ste eeuw* (Brussel, 1940).
- Gorissen, L., *Een genealogische schets van de familie Werbrouck* (Aartselaar en Borgerhout, 1974).
- Greefs, H., 'Sociabiliteit. Informele netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830', *De Achttiende Eeuw* 39 (2007/2) 61-86.
- Greene, H., 'Alexandre Lenoir and the Musée des Monuments Français during the French Revolution', *French Historical Studies* 12 (1982/2) 203-222.
- Greenlaw, R., *The French Nobility on the Eve of the French Revolution: A Study of its Aims and Attitudes* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Princeton University, 1952).
- Grijzenhout, F., *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle, 1989).
- Grijzenhout, F. en N.C.F. Van Sas, *Voor vaderland en vrijheid: revolutie in Nederland, 1780-1787* (Utrecht, 1987).
- Grijzenhout, F. en N.C.F. Van Sas, *Denkbeeldig vaderland. Kunst en politiek in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813* (Den Haag, 1995).
- Grotius, H. en G. Molewijk (eds.), *De Oudheid van de Bataafse nu Hollandse Republiek* (Weesp, 1988).
- Guillaume, G.B., 'Fisco (Claude-Joseph-Antoine)', in: *Biographie nationale*, dl. VII (Brussel, 1883) 74-76.
- Guy, M., 'L'enseignement de l'histoire dans les écoles centrales (an IV-an XII)', *Annales historiques de la Révolution française* 53 (1981/1) 89-122.
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'Grotius, Hoof and the Writing of History in the Dutch Republic', in: J. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands. Some Political Mythologies* (Den Haag, 1975) 55-72.
- Haitsma Mulier, E.O.G., "'Hoofsche papegaaien" of "redelyke schepsels". Geschiedschrijvers en politiek in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987/3) 450-475.
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe in de Patriottentijd. De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden van E.M. Engelberts', *Theoretische geschiedenis* 19 (1992/1) 16-31.
- Hampsher-Monk, I., 'The History of Political Thought and the Political History of Thought', in: D. Castiglione en I. Hampsher-Monk (eds.), *The History of Political Thought in National Context* (Cambridge, 2001).
- Hanno, F., *Visite à Anvers de Bonaparte. Etude rétrospective* (Antwerpen, 1903).
- Hartog, F., 'Temps et histoire. Comment écrire l'histoire de France?', *Annales. Histoire, sciences sociales* 50 (1995/6) 1219-1236.
- Hartog, F., *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps* (Parijs, 2000).
- Haskell, F., *History and its Images. Art and the Interpretation of the Past* (New Haven en Londen, 1993).
- Hasquin, H., 'Van Fleurus tot de annexatie: een gekneusd land', in: Idem (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel, 1993) 41-72.

- Hasquin, H., *Historiographie et politique en Belgique* (Charleroi, 1996).
- Hasquin, H., 'La Révolution brabançonne ou quand l'Histoire marche à reculons', in: H. Hasquin en R. Mortier (eds.), *Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du xviiie siècle* (Brussel, 1988) 165-172.
- Hasquin, H., *Historiographie et politique en Belgique* (Charleroi, 1996).
- Hasquin, H., *Joseph II. Catholique anticlérical et réformateur impatient, 1741-1790* (Brussel, 2007).
- Hazareensingh, S., *The legend of Napoleon* (Londen, 2004).
- Heirwegh, J.J., *Les corporations dans les Pays-Bas autrichiens (1738-1784)* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, 1980).
- Heirwegh, J.J., 'Het einde van het Ancien Régime en de revoluties', in: H. Hasquin (ed.), *Oostenrijks België 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers* (Brussel, 1987) 476-504.
- Hélin, E., 'Relevé de documents pouvant intéresser l'histoire de Belgique et plus spécialement le département de l'Ourthe conservés aux Archives Nationales à Paris (Série F)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 129 (1963) 18-32.
- Hélin, E. 'Het staatsapparaat', in: C. Bruneel, J. Craeybecks en D. Droixhe (eds.), *De erfenis van de Franse Revolutie 1794-1814* (Brussel, 1989) 231-245.
- Hennebert, M., 'L'organisation administrative du département de la Dyle sous le Directoire', *Revue d'histoire moderne* 18 (1928/4) 413-419.
- Hennebert, A., 'Les représentants en mission en Belgique après Thermidor', *Annales historiques de la Révolution française* 8 (1931) 315-334.
- Hemmings, F.W., *Theatre and State in France, 1760-1905* (Cambridge, 1994).
- Henne, A. en Wauters, A., *Histoire de la ville de Bruxelles* (Brussel, 1968-1972, orig. 1845).
- Hesse, C., *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris, 1789-1810* (Berkeley, 1991).
- Heylighen, K., *De functie van sagen en legenden in de Vlaamse historische roman na 1830. Een comparatief onderzoek naar de legende van Geneveva van Brabant* (onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2008).
- Hobsbawm, E. en T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983).
- Hobsbawm, E., 'Inventing Traditions', in: E. Hobsbawm en T. Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983) 1-9.
- Holtman, R.B., *Napoleonic Propaganda* (Los Angeles, 1969, orig. 1950).
- Hould, C. en J.A. Leith (eds.), *Iconographie et image de la Révolution française* (Montréal, 1990).
- Hubert, E., *Le voyage de l'empereur Joseph II dans les Pays Bas (31 mai 1781-27 juillet 1781). Etude d'histoire politique et diplomatique* (Brussel, 1900).
- Hunt, L., 'Hercules and the Radical Image in the French Revolution', *Representations* 2 (1983) 95-117.
- Hunt, L., *Politics, Culture and Class in the French Revolution* (Berkeley, 1984).
- Hunt, L., 'Introduction: History, Culture and Text', in: Idem (ed.), *The New Cultural History* (Berkeley, 1989) 1-22.
- Hunt, L., 'The Language of Politics and Political Culture in France, England, the USA and the Dutch Republic', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 610-619.
- Huyseune, M., 'Het tableau van de werkelijkheid', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 60-93.
- Idzerda, S.J., 'Iconoclasm during the French Revolution', *American Historical Review* 60 (1954/3) 13-26.
- Jacobs, M., 'Oude structuren en verse vis. Representaties van corporaties te Nieuwpoort in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels: ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994) 283-320.

- Jacobs, M., “Zonder twijfel dat waarschijnlijk...”. Ambachtelijke geschiedenissen in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het ‘oude regime’, in C. Lis en H. Soly (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel, 1997) 243-292.
- Jacques, A. en J.P. Mouilleseaux, *Les architectes de la liberté* (Parijs, 1988).
- Jainchill, A., *Reimagining Politics after the Terror. The Republican Origins of French Liberalism* (New York, 2008).
- Janssens, A., *Cultuur en politiek in een moeilijke tijd. Het republikeinse feest te Antwerpen* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2002).
- Janssens, J., *De Belgische natie viert: de Belgische nationale feesten, 1830-1914* (Leuven, 2001).
- Jensen, L., *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen, 2013).
- Jeuninckx, K., ‘De havenbewegingen in de Franse en Hollandse periode’, in: Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXe eeuw* (Antwerpen, 1966) 94-102.
- Jourdan, A., ‘The Image of Gaul during the French Revolution: between Charlemagne and Ossian’, in: T. Brown (ed.), *Celticism* (Amsterdam en Atlanta, 1996) 183-206.
- Jourdan, A., *Les monuments de la Révolution, 1770-1804. Une histoire de représentation* (Parijs, 1997).
- Jourdan, A., ‘Images de la pucelle à l’époque révolutionnaire (1770-1830). Martyre illuminée, guerrière héroïque ou vierge céleste?’, T. Hoenselaars en J. Koopmans (eds.), *Jeanne d’Arc entre les nations* (Amsterdam, 1998) 53-76.
- Jourdan, A., *Napoléon. Héros, Imperator, Mécène* (Parijs, 1998).
- Jourdan, A. en J. Rosendaal, ‘La Révolution batave à l’entrée du troisième millénaire. Nouveaux problèmes, nouvelles approches, nouveaux objets’, *Annales historiques de la Révolution française* 326 (2001/4) 1-23.
- Jourdan, A., ‘Napoleon and his Artists: in the Grip of Reality’, in: H.G. Brown en J.A. Miller (eds.), *Taking Liberties. Problems of a New Order from the French Revolution to Napoleon* (Manchester, 2002) 20-47.
- Jourdan, A., *La Révolution: une exception française?* (Parijs, 2004).
- Jourdan, A., *Mythes et légendes de Napoléon. Un destin d’exception, entre rêve et réalité...* (Toulouse, 2004).
- Jourdan, A., *La Révolution batave entre la France et l’Amérique* (Rennes, 2008).
- Jourdan, A., ‘Politieke en culturele transfers in een tijd van revolutie’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009/4, themanummer ‘Nationale geschiedenis en internationalisering’) 559-577.
- Juste, T., ‘Eupen (Pierre-Jean-Simon, Van)’, in: *Biographie nationale*, dl. VI (Brussel, 1878) 733-737.
- Kaplan, S.L. en C.L. Koepp (eds.), *Work in France. Representations, Meaning, Organization and Practice* (New York, 1986).
- Kemp, A., *The Estrangement of the Past. A Study in the Origins of Modern Historical Consciousness* (Oxford, 1991).
- Kempers, B., ‘Assemblage van de Nederlandse leeuw. Politieke symboliek in heraldiek en verhalende prenten uit de zestiende eeuw’, in: Idem (ed.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam, 1995) 60-100.
- Kint, A., ‘The Ideology of Commerce: Antwerp in the Sixteenth Century’, in: P. Stabel e.a. (eds.), *International Trade in the Low Countries (14th-16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure* (Leuven, 2000) 213-222.
- Klein, C., ‘Napoléons Triumphbogen in Paris und der Wandel der Offiziellen Kunstanschauungen im Premier Empire’, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 59 (1996/2) 244-269.
- Kloek, J. en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001).

- Knops, W., *Marionetten en reuzen in Brabant* (Brussel, 1979).
- Koenigsberger, H.G., 'Dominium Regale' or 'Dominium Politicum et Regale': Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe', in: Idem, *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History* (Londen, 1986) 1-25.
- Koll, J., *Die belgische Nation: Patriotismus und Nationalbewusstsein in den südlichen Niederlanden im späten 18. Jahrhundert* (Munster, 2003).
- Koll, J., 'Revolution und Nation', in: Idem (ed.), *Nationale Bewegungen in Belgien. Ein historischer Überblick* (Munster, 2005) 15-40.
- Koselleck, R., 'Revolution, Rebellion, Aufbruch, Bürgerkrieg', in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, dl. 5 (Stuttgart, 1984).
- Koselleck, R. en R. Reichardt (eds.), *Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewusstseins* (München, 1988).
- Koselleck, R., 'Historical Criteria of the Modern Concept of Revolution', in: Idem, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (New York, 2004) 43-57.
- Koselleck, R., 'Historia Magistra Vitae: the Dissolution of the Topos into the Perspective of a Modernized Historical Process', in: Idem, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (New York, 2004) 26-42.
- Kossmann, R.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam, 1986).
- Krul, W., 'Tegen het erfgoed: over vooruitgang en vandalisme', in: F. Grijzenhout (ed.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam, 2007) 265-303.
- Kuijpers, E., J. Pollmann, J. Müller en J. van der Steen (eds.), *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe* (Leiden, 2013).
- Lamblot, M., 'Les belges face au "nouveau régime" et à la France: une approche de l'opinion publique (1787-1792)', in: R. Martinage (ed.), *Justice et institutions françaises en Belgique (1795-1815): Traditions et innovations autour de l'annexion* (Rijsel, 1996) 165-190.
- Lampo, J., *Het stadhuis van Antwerpen* (Brussel, 1993).
- Lampo, J., *Een tempel bouwen voor de muzen. Een korte geschiedenis van de Antwerpse Academie (1663-1995)* (Antwerpen, 1995).
- Landwehr, J., *Splendid Ceremonies: State Entries and Royal Funerals in the Low Countries, 1515-1791: A Bibliography* (Nieuwkoop en Leiden, 1971).
- Langereis, S., *Breken met het verleden. Herinneren en vergeten op het Valkhof in de Bataafse revolutiejaren* (Nijmegen, 2010).
- Lanzac de Laborie, L., *Un préfet indépendant sous Napoléon. Voyer d'Argenson à Anvers* (Parijs, 1894).
- Lanzac de Laborie, L., *La domination française en Belgique* (Parijs, 1895).
- Laudy, L., 'Napoléon à Bruxelles', *Revue des curiosités révolutionnaires* 3 (Parijs, 1912-1913) 119-155.
- Laven, D. en Riall, L., 'Restoration Government and the Legacy of Napoleon', in: Idem (eds.), *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe* (Oxford en New York, 2000) 1-25.
- Leclère, L., 'L'esprit public en Belgique de 1795 à 1800', *Revue d'histoire moderne* 15 (1940) 32-43.
- Lee, O., *Les comités et les clubs des patriotes belges et liégeois (1791-an III)* (Parijs, 1931).
- Leemans, G. en L. Rochtus, 'Vaderlands gevoel en natievorming: Matthias Ignatius van Brée (1773-1839) en de Vlaamse beweging', *Wetenschappelijke tijdingen* 59 (2000/3) 162-179.
- Leffler, P., 'French Historians and the Challenge to Louis XIV's Absolutism', *French Historical Studies* 14 (1985/1) 1-22.
- Lee Klein, K., 'On the Emergence of Memory in Historical Discourse', *Representations* 69 (2002) 127-150.

- Le Gall, D., *Napoléon et le Mémorial de Sainte-Hélène: analyse d'un discours* (Parijs, 2003).
- Leith, J.A., 'The Idea of Art as Propaganda during the French Revolution', *Report of the Annual Meeting of the Canadian Historical Association* 38 (1960) 30-43.
- Leith, J.A., 'Les étranges métamorphoses du triangle pendant la Révolution française', in: M. Vovelle (ed.), *Les images de la Révolution française* (Parijs, 1988) 252-259.
- Leith, J.A., 'Ephemera: Civic Education through Images', in: R. Darnton en D. Roche (eds.), *Revolution in Print. The Press in France, 1775-1800* (New York, 1989) 270-289.
- Leith, J.A., *Space and Revolution: Projects for Monuments, Squares and Public Buildings in France 1789-1799* (Montréal, 1991).
- Leith, J.A., 'The Terror: Adding the Cultural Dimension', in: I. Germani en R. Swales (eds.), *Symbols, Myths and Images of the French Revolution* (Winnipeg, 1998) 3-16.
- Leleux, F., 'Lambrechts (Charles-Joseph-Matthieu)', in: *Biographie nationale*, dl. XLVIII (1981) 461-478.
- Lelièvre, P., *Vivant Denon: homme des lumières, «ministre des arts» de Napoléon* (Parijs, 1993).
- Lemaire, C., 'Notes sur l'activité des 'agences d'extraction' adjointes aux armées de la République dans le Brabant entre 1792 et 1795', *Archives et bibliothèques de Belgique* 52 (1981) 34-50.
- Lemaire, C. (ed.), *Karel Alexander van Lotharingen: gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel, 1987).
- Lenders, P., 'De Zuidelijke Nederlanden onder Maria Theresia, 1740-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IX (Haarlem, 1980) 92-112.
- Lenders, P., 'Neny en de staatstheorie van zijn tijd', in: G. Van Dievoet (ed.), *Patrice de Neny (1716-1784) en de regering der Oostenrijkse Nederlanden* (Kortrijk, 1987) 83-122.
- Lenders, P., 'De aanhechting bij Frankrijk en de overgang naar het moderne regime', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel, 1993) 75-98.
- Léniaud, J.M., *Les archipels du passé. Le patrimoine et son histoire* (Parijs, 2002).
- Lerner, M.H., 'The Helvetic Republic: an Ambivalent Reception of French Revolutionary Liberty', *French History* 18 (2004/1) 50-75.
- Lerner, M.H., *A Laboratory of Liberty. The Transformation of Political Culture in Republican Switzerland, 1750-1848* (Boston, 2011).
- Leroux, S., 'L'envers du décor: tendances iconoclastes dans la pensée jacobine', in: C. Hould en J. Leith (eds.), *Iconographie et image de la Révolution française* (Montréal, 1990) 323-344.
- Levae, A., *Les jacobins, les patriotes et les représentants provisoires de Bruxelles, 1792-1793* (Brussel, 1846).
- Limberger, M., "'No Town in the World Provides More Advantages": Economies of Agglomeration and the Golden Age of Antwerp', in: P. Brien, D. Keene, M. 't Hart en H. Van der Wee (eds.), *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge, 1991) 39-62.
- Logie, J., 'L'après Brumaire dans le département de la Dyle', in: J.P. Jessenne en M. Aubry (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 3: *Brumaire dans l'histoire du lien politique et de l'état-nation* (Villeneuve d'Ascq, 1999) 431-450.
- Loir, C., *L'émergence des beaux-arts en Belgique. Institutions, artistes, public et patrimoine (1773-1835)* (Brussel, 2004).
- Loir, C., *Bruxelles néo-classique: mutation d'un espace urbain, 1775-1840* (Brussel, 2009).
- Lombaerde, P., 'De stedenbouwkundige werken van François Verly (1760-1822). Stadsarchitect van Antwerpen (1802-1814)', in: Idem (ed.), *Antwerpen tijdens het Franse keizerrijk 1804-1814. Marine-arsenaal, metropool en vestingstad* (Antwerpen, 1989) 101-127.

- Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam, 1998).
- Lorette, J., P. Lefevre en P. De Gryse, *Handelingen van het Colloquium over de Brabantse Omwenteling, 13-14 oktober 1983* (Brussel, 1984).
- Lottes, G., 'Damnatio historiae. Über den Versuch einer Befreiung von der Geschichte in der Französischen Revolution', in: W. Speitkamp (ed.), *Denkmalsturz. Zur Konfliktgeschichte politischer Symbolik* (Göttingen, 1997) 22-48.
- Lowenthal, D., *The Past is a Foreign Country* (Cambridge, 1985).
- Lowenthal, D., *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge, 2004).
- Lüsebrink H.J. en R. Reichardt (eds.), *Kulturtransfer in Epochenumbruch. Frankreich-Deutschland 1770-1815* (Leipzig, 1997).
- Luzzatto, S., *L'automne de la Révolution. Luttes et cultures politiques dans la France thermidorienne* (Turijn, 1994).
- Lyonnet, H., *Dictionnaire des comédiens français (ceux d'hier): biographie, bibliographie, iconographie*, dl. II (Genève, 1912).
- Lyons, M., *Napoleon Bonaparte and the Legacy of the French Revolution* (Londen, 1994).
- Mailly, E., *Histoire de l'Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, dl. I (Brussel, 1883).
- Maison, G., A. en P. van Ypersele de Strihou, *Napoleon in België* (Tielt, 2002).
- Mantion, J.R., 'Déroutes de l'art. La destination de l'œuvre d'art et le débat sur le musée', in: J.C. Bonnet, *La carmagnole des musées. L'homme de lettres et l'artiste dans la Révolution* (Parijs, 1988) 97-130.
- Marchand, P., 'Les louanges de l'instruction au service de la propagande Bonapartiste: exercices publics et discours des prix à l'école centrale de Lille (1796-1800)', in: J.P. Jessenne en M. Aubry (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 3: *Brumaire dans l'histoire du lien politique et de l'étatnation* (Villeneuve d'Ascq, 1999) 279-288.
- Margerison, K., 'History, Representative Institutions, and Political Rights in the French Pre-Revolution (1787-1789)', *French Historical Studies* 15 (1987/1) 68-98.
- Margairaz, D., *François de Neufchâteau. Biographie intellectuelle* (Parijs, 2005).
- Marinus, A., *L'Ommegang du Sablon, 16e siècle* (Brussel, 1929).
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Antwerpen, 1996).
- Martin, J.C., 'Introduction', in: N. Scholz en C. Schröer (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007) 1-19.
- Martin, J.P., *The Decorations for the Pompa Introitus Ferdinandi* (Brussel, 1972).
- Martineau, G., 'Mémorial de Sainte-Hélène', in: J. Tulard (ed.), *Dictionnaire Napoléon* (Parijs, 1987) 1162.
- Mathiez, A., *Les origines des cultes révolutionnaires (1789-1792)* (Parijs, 1904).
- Mathijssen, M., 'The Emancipation of the Past, as due to the Revolutionary French Ideology of Liberté, Egalité, Fraternité', in: L. Jensen, J. Leerssen en M. Mathijssen (eds.), *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden, 2010) 21-41.
- Matthieu, E., 'Raoux (Adrien-Philippe)', in: *Biographie nationale*, dl. XVIII (Brussel, 1905) 697-704.
- Mayer, G., 'Histoire de l'Académie de Bruxelles et évolution de son enseignement', in: Gemeentekrediet van België, *Académie royale des beaux-arts de Belgique. 275 ans d'enseignement* (Brussel, 1987) 21-37.
- McClellan, A., *Inventing the Louvre. Art, Politics, and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge, 1994).
- McGrath, D., 'Le déclin d'Anvers et les décorations de Rubens pour l'entrée du prince Ferdinand en 1635', in: J. Jacquot en E. Koningson (eds.), *Les fêtes de la*

- renaissance*, dl. 3 (Parijs, 1972) 172-186.
- McMahon, A., 'Bonaparte, l'utilisation de la presse et les héritages culturels autour de Brumaire', in: J.P. Jessenne en M. Aubry (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl. 3: *Brumaire dans l'histoire du lien politique et de l'état-nation* (Villeneuve d'Ascq, 1999) 267-278.
- Meadow, M.A., 'Ritual and Civic Identity in Philip II's 1549 Antwerp *Blijde Incompst*', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 49 (1998) 36-67.
- Meinzer, M., *Der Französische Revolutionskalender: 1792-1805. Planung, Durchführung und Scheitern einer politischen Zeitrechnung* (München, 1992).
- Meirlaen, M., 'Philosophical History in the Revolutionary School Curriculum: Claude-François-Xavier Millot's *Éléments d'histoire générale*', *History of European Ideas* 36 (2010/3) 302-310.
- Meirlaen, M., 'Reaping the Harvest of the Experiment? The Government's Attempt to Train Enlightened Citizens through History Education in Revolutionary France (1789-1802)', in: L. Jensen, J. Leerssen en M. Mathijssen (eds.), *Free Access to the Past: Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden, 2010) 247-276.
- Meirlaen, M., *Vlijt, voorzienigheid en vooruitgang. De genese van het vak geschiedenis in het secundair onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden, 1750-1850* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, 2011).
- Mengin-Lecreulx, P., 'Joseph Nicolas Mengin (1760-1842), Hoofdinspecteur van Bruggen en Wegen van het Departement der Twee Neten (juli 1803-januari 1813)', in: P. Lombaerde (ed.), *Antwerpen tijdens het Franse keizerrijk 1804-1814. Marine-arsenaal, metropool en vestingstad* (Antwerpen, 1989) 57-70.
- Mertens, F. en K. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden* (Antwerpen, 1975-1977, orig. 1853).
- Meyer, C., 'L'apparent (Charles Cochon de)', in: J. Baletau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. XIX (Parijs, 2001) 923-924.
- Michel, P., 'Barbarie, Civilisation, Vandalisme', in: R. Reichardt en E. Schmitt, *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, dl 8: *Barbarie, Civilisation, Vandalisme. Economie politique* (München, 1988) 7-49.
- Milet, A., 'Un jacobin montois, Pierre-François-Joseph Delneufcour (1756-1827)', *Annales du Cercle archéologique de Mons* 78 (1999) 159-221.
- Morelli, A. (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem, 1996).
- Morgan, V., 'The Construction of a Civic Memory in Early Modern Norwich', in: M. Kwint e.a. (eds.), *Material Memories* (Oxford, 1999) 183-197.
- Morineau, A., 'Les Bataves, des Gaulois réussis', in: J. Ehrard en P. Viallaneix (eds.), *Nos ancêtres les Gaulois* (Clermont-Ferrand, 1982) 59-68.
- Morrissey, R., 'Charlemagne et la légende impériale', in: J.C. Bonnet (ed.), *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 173-196.
- Morrissey, R., *L'empereur à la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et l'histoire de France* (Parijs, 1996).
- Morrissey, R., *Napoléon et l'héritage de la gloire* (Parijs, 2010).
- Mossé, C., *L'Antiquité dans la Révolution française* (Parijs, 1989).
- Mosser, M. en D. Rabreau, *Charles de Wailly. Peintre architecte dans l'Europe des lumières* (Parijs, 1979).
- Munro, L., 'Shakespeare and the Uses of the Past: Critical Approaches and Current Debates', *Shakespeare* 7 (2011/1) 102-125.
- Neve, J.E., *Gand sous la domination Française, 1792-1814* (Gent, 1927).
- Nippel, W., 'Die Antike in der amerikanischen und französischen Revolution', in: G. Urso (ed.), *Popolo e*

- potere nel mondo antico* (Pisa, 2005) 259-270.
- Nora, P. (ed.), 'Entre mémoire et histoire. Le problème des lieux', in: Idem, (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl I: *La République* (Parijs, 1984) XVII-XLII.
- Nora, P. (ed.), *Les lieux de mémoire* (Parijs, 1984-1992).
- O'Brien, D., *After the Revolution: Antoine-Jean Gros, Painting and Propaganda under Napoleon* (University Park, 2006).
- Olcina, J., 'De publieke opinie, van de aftocht uit Rusland tot de slag bij Waterloo', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel, 1993) 360-395.
- Olcina, J., *L'opinion publique en Belgique entre 1812 et 1814. Les Belges face à l'écroulement de l'Empire* (Brussel, 2010).
- Ojala, H., *Education for Revolution: Pamphlets and the Politicization of French Society, 1787-1789* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, State University of New York at Binghamton, 1974).
- Owzar, A., "'Par la grâce de Dieu et les constitutions, Empereur des Français". La représentation anachronique de l'Empire napoléonien dans les régions occupées de l'Allemagne', in: N. Scholz en C. Schröer (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007) 119-128.
- Owzar, A., 'Vom Topos der Fremdherrschaft zum Modernisierungsparadigma – Zur Einführung', in: G. Dethlefs, A. Owzar en G. Weiß (eds.), *Modell und Wirklichkeit. Politik, Kultur und Gesellschaft im Grossherzogtum Berg und im Königreich Westphalen* (Paderborn, 2008) 1-14.
- Owzar, A., 'Zwischen Gottesgnadentum und Verfassungspatriotismus. Politische Propaganda und kritische Öffentlichkeit im Napoleonischen Deutschland', in: V. Veltzke (ed.), *Napoleon. Trikolore und Kaiseradler über Rhein und Weser* (Keulen en Wenen, 2007) 133-146.
- Ozouf, M., 'Symboles et fonctions des âges dans les fêtes de l'époque révolutionnaire', *Annales historiques de la Révolution française* 42 (1970) 568-593.
- Ozouf, M., 'Du mai de la liberté à l'arbre de la liberté: symbolisme révolutionnaire et tradition paysanne', *Ethnologie française* 5 (1975) 9-32.
- Ozouf, M., *La fête révolutionnaire. 1789-1799* (Parijs, 1976).
- Ozouf, M., 'Le Panthéon. L'école normale des morts', in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl. I: *La République* (Parijs, 1984) 140-166.
- Ozouf, M., 'Passé, présent, avenir à travers les textes administratifs de l'époque révolutionnaire', in: Idem, *L'école de la France. Essais sur la Révolution, l'utopie et l'enseignement* (Parijs, 1984) 55-73.
- Ozouf, M., 'Thermidor ou le travail de l'oubli', in: Idem, *L'école de la France. Essais sur la Révolution, l'utopie et l'enseignement* (Parijs, 1984).
- Ozouf, M., 'La Révolution française et la formation de l'homme nouveau', in: Idem, *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française* (Parijs, 1989) 116-157.
- Ozouf, M., 'Regeneration', in: F. Furet en M. Ozouf (eds.), *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, 1989) 782.
- Palmer, R., *The Age of Democratic Revolutions. A Political History of Europe and America, 1760-1800* (Princeton, 1959).
- Pappenheim, M., *Erinnerung und Unsterblichkeit. Semantische Studien zum Totenkult in Frankreich (1715-1794)* (Stuttgart, 1992).
- Parker, H.T., *The Cult of Antiquity and the French Revolutionaries. A Study in the Development of the Revolutionary Spirit* (Chicago, 1937).
- Parmentier, J. (ed.), *Bonaparte aan de Schelde: Antwerpen in een Franse stroomversnelling* (Antwerpen, 2013).
- Peeters, E., *Het labyrint van het verleden* (Leuven, 2003).

- Pergameni, C., *Le voyage de Joseph II en Belgique* (Brussel, 1900).
- Pergameni, C., *Les fêtes révolutionnaires et l'esprit public bruxellois au début du régime français* (Brussel, 1913).
- Pergameni, C., *L'esprit public bruxellois au début du régime français* (Brussel, 1914).
- Pergameni, C., *Napoléon Bonaparte et la Belgique* (Brussel, 1921).
- Pergameni, C., *Le culte national à Bruxelles sous le Directoire* (Brussel, 1934).
- Pergameni, C., 'La réception du Premier Consul en l'an XI', *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 40 (1936) 193-225.
- Perovic, S., *The Calendar in Revolutionary France. Perceptions of Time in Literature, Culture, Politics* (Cambridge, 2012).
- Persoons, G., *Geschiedenis en uitstraling van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen, 1663-1963* (Antwerpen, 1963).
- Persoons, G., *De Koninklijke Vereniging tot Aanmoediging der Schone Kunsten te Antwerpen, sinds 1788* (Antwerpen, 1976).
- Petiteau, N., *Napoléon de la mythologie à l'histoire* (Parijs, 1999).
- Petiteau, N., 'Portée de la politique symbolique à l'égard des armées Napoléoniennes', in: N. Scholz en C. Schröer (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes, 2007) 147-156.
- Pil, L., 'The Metropolis Reviewed. The Creation of a Golden Age', in: P. Burke (ed.), *Antwerp. A Metropolis in Comparative Perspective* (Gent, 1993) 128-137.
- Piot, C., 'Bétune-Charost (Armand-Louis-François, prince de)', in: *Biographie nationale*, dl. II (1868) 371-376.
- Piot, C., 'Crumpipen Joseph-Ambroise-Henri-Jean-Népomucène de', in: *Biographie nationale*, dl. IV (1873) 571-578.
- Piot, C., *Rapport à Mr. le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815* (Brussel, 1883).
- Piot, C., 'Outrepoint (Charles-Lambert, d')', in: *Biographie nationale*, dl. XVI (Brussel, 1901) 401-404.
- Pirenne, H., *Histoire de Belgique* (Brussel, 1900-1932).
- Pirenne, H., 'Trautmansdorff (comte puis prince de)', in: *Biographie nationale*, dl. XXV (Brussel, 1930-1932) 547-553.
- Planert, U., *Der Mythos vom Befreiungskrieg, 1792-1841. Frankreichs Kriege und der deutsche Süden: Alltag - Wahrnehmung - Deutung 1792-1841* (Paderborn, 2007).
- Pocock, J.G.A., 'The Origins of the Study of the Past: a Comparative Approach', *Comparative Studies in Society and History* 4 (1961-1962) 209-246.
- Pocock, J.G.A., *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with Retrospect* (Cambridge, 1987).
- Poffé, E., *Antwerpen in de XVIIIe eeuw, na den inval der Franschen* (Antwerpen, 1897).
- Polasky, J.L., 'Providential history in Belgium at the End of the 18th Century', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 54 (1977) 416-424.
- Polasky, J.L., *Revolution in Brussels, 1787-1793* (Brussel, 1985).
- Polasky, J.L., 'The Success of a Counter-Revolution in Revolutionary Europe: the Brabant Revolution of 1789', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989/3-4) 413-421.
- Polasky, J.L., 'Pirenne (Henri) and Vercruyse (Jerôme). *Les Etats Belgiques Unis*', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 76 (1998/2) 634-636.
- Polasky, J.L., 'The Brabant Revolution, "a Revolution in Historiographical Perception"', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 25 (2005/4) 435-355.
- Pollmann, J., *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw, onatie uitgesproken door Prof. Dr. Judith Pollmann bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van de Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de*

- Universiteit Leiden vanwege de Stichting Legatum Perizonianum op vrijdag 27 juni 2008, Universiteit Leiden* (Leiden, 2008).
- Pollmann, J. en M. Stensland, 'Alba's Reputation in the Early Modern Low Countries', in: M. Ebben, M. Lacy-Bruijn en R. van Hövell tot Westerflier (eds.), *Alba. General and Servant to the Crown* (Den Haag, 2013) 309-325.
- Pommier, E., *L'art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française* (Parijs, 1991).
- Posselle, L. (ed.), *Dominique-Vivant Denon: l'œil de Napoléon* (Parijs, 1999).
- Pouillet, E., *Histoire de la Joyeuse-Entrée de Brabant et de ses origines* (Brussel, 1863).
- Pouillet, E., *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794* (Brussel, 1875).
- Pouillet, P., *Quelques notes sur l'esprit public en Belgique pendant la domination française (1794-1814)* (Gent, 1896).
- Pouillet, P., *Les institutions françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions belges contemporaines* (Brussel, 1907).
- Poulot, D., 'Alexandre Lenoir et les musées des monuments français', in: P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, dl. II: *La Nation*, dl. 2 (Parijs, 1986) 497-531.
- Poulot, D., 'Surveiller et s'instruire': *la Révolution française et l'intelligence de l'héritage historique* (Oxford, 1996).
- Poulot, D., *Musée, nation, patrimoine, 1789-1815* (Parijs, 1997).
- Prendegast, C., *Napoleon and History Painting: Antoine-Jean Gros' La Bataille d'Eylau* (Oxford, 1997).
- Prevost, M., 'Chaban (François-Louis-René Mouchard, comte de)', in: J. Balteau, M. Barroux, M. Prevost e.a. (eds.), *Dictionnaire de biographie française*, dl. VIII (Parijs, 1959) 88.
- Prims, F. en van K. Herck, *Geschiedenis van Sint-Jorisparochie en –kerk te Antwerpen (1304-1923)* (Antwerpen, 1923).
- Prims, F., 'De kronijken van Antwerpen', *Antwerpsch Archievenblad* (1926) 25-36.
- Prims, F., 'Inleiding', in: J.B. en J.F. Van der Straelen, *De kronijk van Antwerpen*, dl. 1 (ed. F. Prims en A. Van Berendoncks) (Antwerpen, 1926) 7-14.
- Prims, F., 'Wie heeft Brabo uitgevonden?', in: Idem, *Antwerpiensia* 1 (1927) 16-22.
- Prims, F., 'Voorwoord', in: J.B. en J.F. Van der Straelen, *De kronijk van Antwerpen*, dl. 2 (ed. F. Prims en A. Van Berendoncks) (Antwerpen, 1929) 3-4.
- Prims, F., 'Van de havenkapitein, 1785-1870', in: Idem, *Antwerpiensia* 3 (1929) 356-366.
- Prims, F., *Het stadhuis te Antwerpen* (Antwerpen, 1930).
- Prims, F., *Het Koninklijk Paleis te Antwerpen* (Antwerpen, 1931).
- Prims, F., 'De Fransche Vrijheidsbomen', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 231-238.
- Prims, F., 'De berechting in den Franschen tijd', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 246-257.
- Prims, F., 'De Antwerpsche geestelijkheid en de declaratie van 7 Vendémiaire an IV', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 258-274.
- Prims, F., 'Citoyen Charles d'Or', in: *Antwerpiensia* 8 (1935) 311-318.
- Prims, F., 'Citoyen Dargonne, 1749-1839', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 294-301.
- Prims, F., *De Antwerpsche verkiezingen van Germinal an V* (Gent, 1935).
- Prims, F., 'De redding van de kathedraal', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 256-264.
- Prims, F., 'Max en Jean-Pierre Solvyns', in: Idem, *Antwerpiensia* 8 (1935) 311-318.
- Prims, F., 'De fregat Ariël en de galioot Sainte Lucie', *De Binnenscheepvaart. Maandblad voor binnen- en Rijnvaart* 3 (1947/10) 21-23.
- Prims, F., 'De hoop op de "Doorvaart" in 1706', *De Binnenscheepvaart. Maandblad voor binnen- en Rijnvaart* 3 (1947/5) 100-102.
- Prims, F., 'De handen in Antwerpen's zegel en wapen', in: Idem, *Antwerpiensia* 19 (1948) 14-18.
- Prims, F., *De Oostenrijkse restauratie te Antwerpen in 1791* (Antwerpen, 1948).
- Prims, F., 'Van Lohengrin tot Brabo en tot Jef

- Lambeaux', in: Idem, *Antwerpiensia* 19 (1948) 5-13.
- Prims, F., *Antwerpen onder Jean Marassé (1792-1793)* (Brussel, 1949).
- Prims, F., 'Het historisch gebeuren', in: Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, *Antwerpen in de achttiende eeuw* (Antwerpen, 1952) 9-18.
- Prims, F. en J. Timmermans *Schelde en Antwerpen. Historisch en economisch* (Antwerpen, 1943).
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. VII: *Met Oostenrijk en onder de Fransen (1715-1814)* (Brussel, 1984, orig. 1927-1949).
- Rabreau, D., 'Architecture et fête dans la nouvelle Rome. Notes sur l'esthétique urbaine de la fin de l'Ancien régime et de la Révolution. Le Colisée. Le cirque. L'amphithéâtre', in: J. Ehrard en P. Viallaneix (eds.), *Les fêtes de la révolution. Colloque de Clermont-Ferrand (juin 1974)* (Parijs, 1977) 355-375.
- Ranum, O., *Artisans of Glory: Writers and Historical Thought in Seventeenth-Century France* (Chapel Hill, 1980).
- Rapport, M., 'Belgium under French Occupation: Between Collaboration and Resistance, July 1794 to October 1795', *French History* 16 (2002/1) 53-82.
- Raxhon, P., 'Fêtes civiques à Liège de la Révolution au Consulat. Rupture ou continuité?', in: J. Bernet, J.P. Jessenne en H. Leuwers (eds.), *Du Directoire au Consulat*, dl 1: *Le lien politique local dans la Grande Nation* (Rijsel, 1999) 137-149.
- Réau, L., *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français* (Parijs, 1894).
- Régaldo, M., 'Profil perdu: l'idéologie Chaussard', in: (J. Fabre), *Approches des Lumières. Mélanges offerts à Jean Fabre* (Parijs, 1974) 384-401.
- Regnier, J., *Les préfets du Consulat et de l'Empire* (Parijs, 1907).
- Reichardt, R., E. Schmitt e.a. (eds.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* (München, 1985-...).
- Reichardt, R., 'Die Französische Revolution und Deutschland. Thesen für einen komparatistischen, kulturhistorischen Neuansatz', in: K. O. Freiherr von Aretin en K. Härter (eds.), *Revolution und konservatives Beharren. Das Alte Reich und die Französische Revolution* (Mainz, 1990) 21-28.
- Reichardt, R., *Das Blut der Freiheit. Französische Revolution und demokratische Kultur* (Frankfurt a.M., 1998).
- Reichardt, R., 'Histoire de la culture et des opinions', in: M. Lapied en C. Peyrard (eds.), *La Révolution française au carrefour des recherches* (Aix-en-Provence, 2003) 205-234.
- Reichardt, R., R. Schmidt en H.U. Thamer, 'Symbolische Praxis und die Kulturgeschichte des Politischen. Frankreich im Zeitalter der Revolution', in: Idem (eds.), *Symbolische Politik und politische Zeichensysteme im Zeitalter der Französischen Revolution (1789-1848)* (Munster, 2005) 1-13.
- Reichardt, R. en H. Kohle, *Visualizing the Revolution. Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France* (Londen, 2008).
- Reinquin, A.M., G. Van Bockstaele en M. Wynants, *Le voyage de Joseph II dans les Pays-Bas Autrichiens, 1781* (Brussel, 1987).
- Renglet, A., *Les comités de surveillance du Brabant sous la seconde occupation française (1794-1795)* (Brussel, 2011).
- Renouvier, J., *Histoire de l'art pendant la Révolution, considéré principalement dans les estampes* (Parijs, 1863).
- Ribbens, K., *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum, 2002).
- Richet, D., 'Frontières naturelles', in: F. Furet en M. Ozouf (eds.), *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, 1989).
- Roegiers, J., 'Kerk en staat in de Oostenrijkse Nederlanden', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. IX (Haarlem, 1980) 361-375.
- Roegiers, J., 'De Brabantse Omwenteling

- in haar politieke, religieuze en culturele context', in: J. Lorette, P. Lefevre en P. De Gryse (eds.), *Handelingen van het Colloquium over de Brabantse Omwenteling, 13-14 oktober 1983* (Brussel, 1984) 75-90.
- Roegiers, J., 'Nederlandse vrijheden en trouw aan het Huis van Oostenrijk', in: R. Mortier en H. Hasquin (eds.), *Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel, 1988) 149-164.
- Roegiers, J., 'P.S. Van Eupen (1744-1804): van ultramontaan tot revolutionair', in: P. Lenders, *Het einde van het Ancien Regime* (Kortrijk, 1991) 263-328.
- Roegiers, J., 'Tussen vrijheid en trouw: het identiteitsbesef in de Oostenrijkse Nederlanden', in: K. Deprez en L. Vos (eds.), *Nationalisme in België, Identiteiten in beweging, 1780-2000* (Antwerpen, 1999) 29-42.
- Rooses, M., 'Ommeganck (Balthasar-Paul)', in: *Biographie nationale*, dl. XVI (1901) 167-170.
- Roppe, L., G.W.A. Panhuyzen en M. Nuyens (eds.), *Rapporten van de commissarissen in het departement van de Nedermaas, 1797-1800* (Hasselt, 1956).
- Rose, B., *The Making of the Sans-Culottes. Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789-1792* (Manchester, 1983).
- Rosendaal, J., *Bataven! De Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk (1787-1795)* (Nijmegen, 2005).
- Rosendaal, J., *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799* (Nijmegen, 2005).
- Rowe, M., *From Reich to State. The Rhineland in the Revolutionary Age, 1780-1830* (Cambridge, 2003).
- Rüsen, J., 'Was ist Geschichtskultur', in: K. Füssmann, H. Grütter en J. Rüsen (eds.), *Historische Faszination. Geschichtskultur Heute* (Keulen, 1994) 3-26.
- Rylant, W. en L. de Barsée, *Een eeuw openbare werken te Antwerpen, 1863-1963*, dl. 1 (Antwerpen, 1964-1968).
- Samoyault, J.P., 'La formation de l'emblématique napoléonienne et sa diffusion dans les arts décoratifs de l'époque impériale', in: O. Nouvel-Kammerer (ed.), *L'aigle et le papillon. Symboles des pouvoirs sous Napoléon, 1800-1815* (Parijs, 2007) 53-61.
- Samuel, R., *Theatres of Memory* (Londen, 1994).
- Sansterre, J.M., (ed.), *L'autorité du passé dans les sociétés médiévales. Actes du colloque, Rome 2-4 mai 2002* (Rome, 2004).
- Savant, J., *Les préfets de Napoléon* (Parijs, 1958).
- Schama, S., *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (Londen, 1977).
- Scheys, M., 'De mythe van de ontsluitende waarheid', in: TOR, *De opstand der intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989) 204-224.
- Schleich, T., *Aufklärung und Revolution: Die Wirkungsgeschichte Gabriel Bonnot Mablys in Frankreich, 1740-1914* (Stuttgart, 1981).
- Schmook, G., *Hoe Teun den Eyerboer in 1815 sprak tot de burgers van Antwerpen of het aandeel van de Rubens-viering in de wording van het Vlaams bewustzijn* (Antwerpen, 1942).
- Schoeffer, I., 'The Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Century', in: J. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands. Some Political Mythologies* (Den Haag, 1975) 78-10.
- Scholz, N. en C. Schröer (eds.), *Représentation et pouvoir. La politique symbolique en France (1789-1830)* (Rennes 2007).
- Schönplflug, D., 'So Far, and Yet So Near: Comparison, Transfer and Memory in Recent German Books on the Age of the French Revolution and Napoleon', *French History* 18 (2004/4) 446-462.
- Schoups, I., *Brabo en de reus. Het ware verhaal in woord en beeld* (Zwolle, 2002).
- Schutte, H.J., 'Van grondslag tot breidel der vrijheid. Opvattingen over de Unie van Utrecht in het laatste kwart van de achttiende eeuw', in: S. Groeneveld en H.L.P. Leeuwenberg (eds.), *De Unie*

- van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979) 199-225.
- Serna, P., 'Refaire l'Histoire, écrire l'Histoire, ou comme raconter le 18 Brumaire', in: A. De Francesco (ed.), *La democrazia alla prova della spada. Esperienza e memoria del 1799 in Europa* (Milaan, 2003) 203-227.
- Serna, P. (ed.), *Républiques en miroir. Le Directoire et la Révolution atlantique* (Rennes, 2009).
- Shafer, B., *The Pamphlet Literature at the Outbreak of the French Revolution* (onuitgegeven doctoraal proefschrift, State University of Iowa, 1932).
- Shaw, M., *Time and the French Revolution. The Republican Calendar, 1789-Year XIV* (Woodbridge, 2011).
- Siret, A., 'Brée (Mathieu-Ignace Van)', in: *Biographie nationale*, dl. II (Brussel, 1868) 929-937.
- Skinner, Q., *Visions of Politics*, dl. I: *Regarding Method* (Cambridge, 2002).
- Smekens, F., *Ommegangen en Blijde Inkomsten te Antwerpen* (Antwerpen, 1957).
- Smekens, F., 'De Antwerpse antwoorden op de ambachtsenquête van 1784', *Verzamelde geschriften Frans Smekens* (Borgerhout, 1980) 227-236.
- Smolar-Meynaert, A., *Onder de vrijheidsboom. De Belgische revolutionaire en patriottische geest, 1789-1830* (Brussel, 1980).
- Smolderen, L., 'La statue du duc d'Albe a-t-elle été mise en pièces par la population anversoise en 1577?', *Jaarboek van het Koninklijke Museum voor Schone Kunsten* (1980) 113-136.
- Soboul, A., 'Sentiment religieux et cultes populaires pendant la Révolution: saintes patriotes et martyrs de la liberté', *Annales historiques de la Révolution française* 29 (1957) 193-213.
- Soenen, M., 'Fêtes et cérémonies à Bruxelles aux Temps Modernes', *Bijdragen tot de geschiedenis* 68 (1985) 45-102.
- Soly, H., 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', in: Gemeentekrediet van België, *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België, 1795-1940. Handelingen van het 11de Internationaal Colloquium* (s.l., 1982) 605-631.
- Sorgeloos, C., *Les mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens de Patrice-François de Neny. Rédaction, diffusion et publication* (Brussel, 1989).
- Soyer, G., *Le drame révolutionnaire et napoléonien à Ostende* (Oostende, 1928).
- Sprigath, G., 'Sur le vandalisme révolutionnaire', *Annales historiques de la Révolution française* 242 (1980/4) 510-535.
- Staes, J., *Geschiedenis van Antwerpen op het einde der XVIIIe eeuw* (Antwerpen, 1889).
- Staes, J., *De sansculotten te Antwerpen 1792-1802* (Antwerpen, 1893).
- Stappaerts, F., 'Bosschaert (G.-J.-J.)', in: *Biographie nationale*, dl. II (Brussel, 1868) 745-749.
- Starobinski, J., *1789. Les emblèmes de la Raison* (Parijs, 1973).
- Stengers, J. (ed.), *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen, 1979).
- Stengers, J., 'Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 59 (1981/2) 382-401.
- Stengers, J., 'La genèse du sentiment national belge', in: J. Craeybeckx e.a. (eds.), *1585: op gescheiden wegen* (Leuven, 1988) 237-251.
- Stengers, J., 'La révolution brabançonne, une révolution nationale?', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* 6 (1992/3) 323-369.
- Stengers, J., *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918* (Brussel, 2000-2002).
- Stevens, F., F. Vanhemelryck en K. Veraghtert (eds.), *Vrijheid, gelijkheid of de dood: 1 oktober 1795, Brussel op een keerpunt* (Brussel, 1995).
- Stevens, F., 'Révolutions de France et de Brabant'. Heurs et malheurs de la Révolution brabançonne dans le tourbillon de la France', in: B. Jacobs, R. Kubben en R. Lesaffer (eds.), *In the*

- Embrace of France. The Law of Nations and Constitutional Law in the French Satellite States of the Revolutionary and Napoleonic Age (1789-1815)* (Tilburg, 2006) 53-68.
- Stevens, F., 'La scène scandaleuse qui vient de se passer à Bruxelles'. De zaak Werbrouck en het octrooi van Antwerpen (1813)', in: H. Van Der Eycken en E. Houtman (eds.), *LACH. Liber amicorum Coppens Herman* (Brussel, 2007) 991-1011.
- Stevens, F., 'L'organisation des administrations centrales directoriales dans les départements de la ci-devant Belgique (1795-1815)', in: Y. Debrell, P. Allorante en Ph. Tanchoux (eds.), *France occupée, France occupante. Le gouvernement du territoire en temps de crise (de la guerre de Cent ans au régime de Vichy)* (Orléans, 2008) 173-187.
- Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden, *Keizer Karel en de leeuw: de oorsprong van de Nederlandse cartografie en de Leo Belgicus* (Alphen a.d. Rijn, 2000).
- Streuvels, S., 'Over Genoveva van Brabant', in: L. Schepens en S. Streuvels, *Uit lustmet-depenne. Niet gebundelde opstellen, open brieven, boekbesprekingen, huldegroeten, enz.* (Beveren, 1982) 237-267.
- Stroud, P.T., *The Emperor of Nature: Charles-Lucien Bonaparte and his World* (University Park, 2000).
- Tackett, T., *Becoming a Revolutionary: the Deputies of the French National Assembly and the Emergence of a Revolutionary Culture (1789-1790)* (Princeton, 1996).
- Tassier, S., *Histoire de la Belgique sous l'occupation française en 1792 et 1793* (Brussel, 1934).
- Tassier, S., 'Vonck (Jean-François)', in: *Biographie nationale*, dl. XXVI (Brussel, 1936-1938) 822-833.
- Tassier, S., 'Walckiers (Edouard-Dominique-Sébastien-Joseph de)', in: *Biographie nationale*, dl. XXVII (Brussel, 1938) 37-42.
- Tassier, S., 'Edouard de Walckiers (1758-1837)', in: Idem, *Figures révolutionnaires* (Brussel, 1942) 17-46.
- Tassier, S., 'Jean-François Vonck (1743-1792)', in: S. Tassier, *Figures révolutionnaires* (Brussel, 1943) 1-16.
- Tassier, S., 'Aux origines de la première coalition: le ministre Lebrun-Tondu', *Revue du Nord* 36 (1954) 263-272.
- Tassier, S., *Les démocrates belges de 1789* (Brussel, 1989, orig. 1930).
- Telesko, W., *Napoleon Bonaparte: der "Moderne Held" und die Bildende Kunst, 1799-1815* (Wenen, 1995).
- Terdiman, R., *Present Past: Modernity and the Memory Crisis* (Londen, 1993).
- Te Velde, H., 'Political Transfer: an Introduction', *European Review of History* 12 (2005/2) 205-211.
- Thamer, H.U., 'Die Aneignung der Tradition. Destruktion und Konstruktion im Umgang der Französischen Revolution mit Monumenten des Ancien Régime', in: R. Reichardt, R. Schmidt en H.U. Thamer (eds.), *Symbolische Politik und politische Zeichensysteme im Zeitalter der Französischen Revolution (1789-1848)* (Munster, 2005) 101-111.
- Thielemans, M.R., 'Deux institutions centrales sous le régime français en Belgique. L'Administration Centrale et Supérieure de la Belgique et le Conseil de Gouvernement', *Revue belge de philologie et d'histoire* 41 (1963/4), 42 (1964/2), 43 (1965/4), 44 (1966/2).
- Thielemans, M.R., *Inventaire des archives de l'administration centrale et supérieure de la Belgique et du conseil du gouvernement* (Brussel, 1964).
- Thielemans, M.R., 'De Belgische geschiedschrijvers en de Franse periode', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind, 1792-1815* (Brussel, 1993) 436-457.
- Thielemans, M.R., 'De Jemappes (1792) à Waterloo (1815): courants de l'historiographie belge aux XIXe et XXe siècles', in: *La Storia sulla storiografia Europea sulla Rivoluzione Francese. Relazioni congresso associazione degli storici europei maggio 1989* (Rome, 1990) 209-260.

- Thiesse, A.M., *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique* (Parijs, 1997).
- Thiesse, A.M., 'Modernising the Past: the Life of the Gauls under the French Republic', in: L. Jensen, J. Leerssen en M. Mathijssen, *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden, 2010) 43-54.
- Thijs, A.K.L., 'The River Scheldt Closed for Two Centuries', in: F. Suykens, G. Asaert, A. De Vos, A.K.L. Thijs en K. Veraghtert (eds.), *Antwerp. A Port for All Seasons* (Antwerpen, 1986) 169-278.
- Thijs, A.K.L., 'Private en openbare feesten: communicatie, educatie en omgang met macht (Vlaanderen en Brabant, 16de-midden 19de eeuw)', *Volkskunde* 101 (2000/2) 81-145.
- Thijs, A.K.L., 'Lyn de melkboerin en de Brabantse Omwenteling (1789). Context en bron van een Antwerps liedfragment', *Volkskunde* 108 (2007/2) 153-162.
- Thofner, M., *A Common Art: Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle, 2007).
- Thys, A., *Een gerechtelijk drama in 1813. Zaak Werbrouck en consoorten, naar onuitgegeven oorkonden* (Antwerpen, 1897).
- Tihon, A., 'Religieuze pacificatie en herstel', in: H. Hasquin (ed.), *België onder het Frans bewind (1792-1815)* (Brussel, 1993) 173-197.
- Tihon, A., 'Bouteville (Louis-Ghislain de)', in: *Biographie nationale*, dl. XXXI (Brussel, 1961) 109-112.
- Tits-Dieuaide, M.J., 'Les archives nationales à Paris et l'histoire de notre pays sous le régime français (1789-1815)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 76 (1960) 74-96.
- Tollebeek, J., 'De conjunctuur van het historisch besef', in: B. Raymaekers en G. Van Riel (eds.), *De horizonten van weten en kunnen* (Leuven, 2002) 167-193.
- Tooley, R., *Leo Belgicus: an Illustrated List of Variants* (Londen, 1963).
- TOR, *De opstand van de intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen, 1989).
- Torfs, L., 'Herinneringen uit de Antwerpsche feesten van vroegere tijden', *De Vlaemsche school* (1864) 133-172.
- Trahard, P., *La sensibilité révolutionnaire (1789-1794)* (Parijs, 1936).
- Trenard, L., 'Les fêtes révolutionnaires dans une région frontière Nord-Pas-de-Calais', in: J. Ehrard en P. Viallaneix (eds.), *Les fêtes de la Révolution. Colloque de Clermont-Ferrand (juin 1974)* (Parijs, 1977) 191-221.
- Tulard, J., *Le mythe de Napoléon* (Parijs, 1971)
- Tulard, J., *Napoleon. The Myth of the Saviour* (Londen, 1984).
- Tulard, J. (ed.), *Dictionnaire Napoléon* (Parijs, 1987).
- Van Acker, L., 'Les Géants de l'Ommegang de Bruxelles', in: R. Desart (ed.), *Les géants du Brabant* (Brussel, 1959) 15-22.
- Van Brabant, J., *Rampspoed en restauratie. Bijdrage tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen, 1974).
- Van Bragt, R., 'De Blijde Inkomst van de Hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave', *Standen en Landen* 13 (Leuven, 1956).
- Van Buyten, L., 'Aspecten van de feestcultuur in Brabant en de Zuidelijke Nederlanden van ca. 1500 tot ca. 1800', *De Brabantse folklore en geschiedenis* 280 (Brussel, 1993) 347-354.
- Van Damme, I., 'Het vertrek van Mercurius. Historiografische en hypothetische verkenningen van het economisch wedervaren van Antwerpen in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *NEHA-Jaarboek* 66 (2003) 1-18.
- Van Damme, I., 'Scaldis geketend: percepties op het economische welvaren van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende - negentiende eeuw)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer 'Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen

- discours rond de sluiting van de Schelde') 486-503.
- Van den Abeele, A., 'De vier prefecten van het Departement van de Leie', *Biekorf* (2004/4) 333-356, (2005/1) 56-74.
- Vanden Berghe, Y., 'Het offensief van de steden tegen het corporatisme op het einde van de 18de eeuw. Een voorbeeld: de vruchteloze strijd van de Brugse beenhouwers', *Gemeentekrediet van België*, dl. 17 (1970) 151-158.
- Vanden Berghe, Y., *Jacobijnen en traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)* (Brussel, 1972).
- Van den Bossche, G., 'Historians as Advisors to Revolution? Imagining the Belgian Nation', *History of European Ideas* 23 (1998/3) 213-238.
- Van den Bossche, G., *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution. The Intellectual Justification of Revolution in Brabant (1787-1790)* (Wetteren, 2001).
- Van den Branden, F.J., *Geschiedenis der Academie van Antwerpen* (Antwerpen, 1867).
- Van den Branden, F.J., *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool* (Antwerpen, 1883).
- Van den Branden, F.J., *Le préfet d'Herbouville. Notice historique* (Antwerpen, 1903).
- Van den Gheyn, C., 'Le Voyage de Napoléon en 1810', *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* (1923) 126-137.
- Van den Nieuwenhuyzen, J., *Antwerpse schilderijen te Parijs (1794-1815)* (Antwerpen, 1962).
- Vander Auwera, J., 'Scaldis en Antwerpia', in: J. van der Stock e.a. (eds.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw* (Gent, 1993) 146-147.
- Vander Auwera, J., 'Rubens' Adoration of the Magi in Light of its Original Destination', in: A. Vergara e.a. (eds.) *Rubens. The Adoration of the Magi* (Madrid, 2004) 27-53.
- Van der Burg, M., *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorm in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam, 2009).
- Van der Heijden, H.A.M., *Leo Belgicus: an Illustrated and Annotated Carto-Bibliography* (Alphen a.d. Rijn, 1990).
- Van der Stock, J. e.a. (eds.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw* (Gent, 1993).
- Van der Velde, I., *Jean-Jacques Rousseau Pedagoog* (Amsterdam en Brussel, 1967).
- Van der Wee, H., *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth-Sixteenth Century)* (Den Haag, 1963).
- Van der Woud, A., *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam, 1990).
- Van der Zee, T.S.M. e.a. (eds.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988).
- Van de Sandt, U., 'Le salon', in: J.C. Bonnet, *L'Empire des muses. Napoléon, les arts et les lettres* (Parijs, 2004) 59-68.
- Van de Vijver, D., *Les relations franco-belges dans l'architecture des Pays-Bas méridionaux, 1750-1830* (Leuven, 2000).
- Vande Weghe, R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* (Antwerpen, 1977).
- Van Dievoet, G., *L'empereur Joseph II et la Joyeuse Entrée de Brabant. Les dernières années de la constitution brabançonne* (Leuven, 1958).
- Vanhemelryck, F., 'De Brabantse Revolutie: het verhaal van een mislukking', in: Idem (ed.), *Revolutie in Brabant 1787-1793* (Brussel, 1990) 9-82.
- Van Honacker, K., 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994) 179-228.
- Van Honacker, K., 'Stedelijke oproeren vóór en tijdens de Brabantse Omwenteling', in: P. Delsaerd, L. Preneel en H. van de Voorde (eds.), *Bastille, Boerenkrijg en tricolore. De Franse Revolutie in de*

- Zuidelijke Nederlanden* (Leuven, 1989) 187-203.
- Van Honacker, K., *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule, 1994).
- Van Kley, D., 'From the Lessons of French History to Truths for All Times and All People: the Historical Origins of an Anti-Historical Declaration', in: Idem (ed.), *The French Idea of Freedom. The Old Regime and the Declaration of Rights of 1789* (Stanford, 1994) 72-113.
- Van Kalck M. en V. Devillez (eds.), *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis* (Tielt, 2003).
- Van Nieuwenhuysse, L., 'Officiële feesten in de Franse Tijd. Volkscultuur en cultuurpolitiek in het Leiedepartement (1795-1814)', *Oost-Vlaamse Zanten* 76 (2001) 294-314.
- Van Nuffel, R., 'Arconati Visconti (Paul-Marie-Remy)', in: *Biographie nationale*, dl. XXXIV (1967) 17-25.
- Van Puyvelde, L., 'De Blijde Intrede van Ferdinand van Oostenrijk te Antwerpen in 1635 en Rubens' tussenkomst', *Standen en Landen* 16 (1958) 19-33.
- Van Rossem, S., *Revolutie op de koperplaat. Repertorium van politieke prenten tijdens de Brabantse Omwenteling 1787-1792* (Leuven, 2012).
- Van Rotterdam, J., 'De Eijerboer en de Melkboerin', *De Vlaamse school* 2 (1856) 53.
- Van Ruyssevelt, A., *De roem van Rubens* (Antwerpen, 1977).
- Van Sas, N.C.F., *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam, 2005).
- Van Strien, K., *De ontdekking van de Nederlanden: Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Utrecht, 2001).
- Van Vree, F., *De scherven van de geschiedenis: over crisisverschijnselen in de hedendaagse historische cultuur* (Amsterdam, 1998).
- Van Ypersele de Strihou, A. en P., *Laken. Een huis voor Keizer en Koning* (Brussel, 1970).
- Van Ypersele de Strihou, A. en P., 'Napoleon in Brabant', in: Provincie Brabant, *Napoleon en Brabant. Departement van de Dyle* (Brussel, 1983).
- Van Ypersele de Strihou, A. en P., *Laken. Een kasteel in het Verlichte Europa* (Brussel, 1991).
- Velema, W.R.E., 'Contemporaine reacties op het patriotse politieke vocabulaire', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (eds.), *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam, 1988) 32-48.
- Veraghtert, K., 'From Inland Port to International Port, 1790-1914', in: F. Suykens, G. Asaert, A. De Vos, A. Thijs en K. Veraghtert (eds.), *Antwerp. A Port for All Seasons* (Antwerpen, 1986) 279-422.
- Veraghtert, K., 'Het economische leven, 1789-1814', in: P. Delsaerd, L. Preneel en H. van de Voorde (eds.), *Bastille, Boerenkrijg en tricolore. De Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden* (Leuven, 1989) 179-216.
- Vercruyssen, J., 'Vander Noot, Holbach et le Manifeste du peuple brabançon', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 46 (1968/4) 1222-1227.
- Verhaegen, P., *La Belgique sous la domination française, 1792-1814* (Brussel en Parijs, 1924-1929).
- Verhaegen, P., 'Ursel (Charles-Joseph, quatrième duc d')', in: *Biographie nationale*, dl. XXV (1930-1932) 920-923.
- Verhelst, J., *De "Archives Nationales" te Parijs. Documenten betreffende de Leie- en Scheldedepartementen in de reeksen C en F, 1789-1815* (Brussel, 1969).
- Verhoeven, G., 'Een zoet verval. Nederlandse reizigers en hun visie op de stad aan de stroom (1650-1750)', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010/4, themanummer 'Stad en Stroom. Antwerpse identiteit(en) en vijf eeuwen discours rond de sluiting van de Schelde') 520-533.

- Verly, H., *La vie et les œuvres de François Verly* (Rijssel, 1869).
- Verschaffel, T., 'Passé composé. Geschiedschrijving in België in de Franse Tijd', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 47-59.
- Verschaffel, T., *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden, 1715-1794* (Hilversum, 1998).
- Verschaffel, T., 'De traditie in de Brabantse Omwenteling. De oude constitutie en het lange leven van artikel 59', in: H. de Smaele en J. Tollebeek (eds.), *Politieke representatie* (Leuven, 2002) 154.
- Viré, L., 'La statistique napoléonienne dans les neuf départements belges. Eléments pour une critique', in: Centre Guillaume Jacquemyns, *La statistique en France à l'époque napoléonienne. Journée d'étude, Paris, 14 février 1980* (Parijs, 1981) 13-44.
- Vlieghe, H., 'Het verslag over de toestand van de in 1815 uit Frankrijk naar Antwerpen teruggekeerde schilderijen', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* (1971) 273-283.
- Vlieghe, H., 'De voorgeschiedenis tot 1816', in: L. de Jong e.a. (eds.), *Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. Een geschiedenis 1810-2007* (Oostkamp, 2008) 12-28.
- Von Roeder-Baumbach, I., *Versieringen bij Blijde Inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw* (Antwerpen, 1943).
- Vos, L., 'De nationale identiteit in België: een historisch overzicht', in: R. Detrez en J. Blommaert (eds.), *Nationalisme. Kritische opstellen* (Berchem, 1994) 120-150.
- Vovelle, M., *Les métamorphoses de la fête en Provence de 1750-1820* (Parijs, 1976).
- Vovelle, M., 'Héroïsation et Révolution. La fabrication des héros sous le Révolution française', in: *Le mythe du héros. Actes du colloque interdisciplinaire du centre aixois de recherches anglaises* (Aix en Marseille, 1982).
- Vovelle, M., *La mentalité révolutionnaire: société et mentalités sous la Révolution française* (Parijs, 1986).
- Vovelle, M., *La Révolution française, images et récit* (Parijs, 1986).
- Vovelle, M., *La Révolution contre l'Église. De la raison à l'être suprême* (Brussel, 1988).
- Vovelle, M., *Les images de la Révolution française* (Parijs, 1988).
- Vovelle, M. (ed.), *L'image de la Révolution française. Bicentenaire de la Révolution française* (Parijs, 1990).
- Vovelle, M., 'Du tout social au tout politique', *Annales historiques de la Révolution française* 310 (1997/1) 545-554.
- Vovelle, M., *Les Républiques-sœurs sous le regard de la Grande Nation, 1795-1803* (Parijs, 2000).
- Waquet, F., 'La Bastille académique', in: J.C. Bonnet (ed.), *La carmagnole des muses. L'homme de lettres et l'artiste dans la Révolution* (Parijs, 1988) 19-36.
- Warmenbol, E., *Le lotus et l'oignon. Egyptologie et Egyptomanie en Belgique au XIXe siècle* (Brussel, 2012).
- Wauters, A., *L'ancien Ommeganck de Bruxelles* (Brussel, 1848).
- Wauters, A., 'Limminghe (les de)', in: *Biographie nationale*, dl. XII (1892-1893) 204-206.
- Wessels, L.H.M., 'Over heden en verleden in het tweede tijdvak. Historie, Verlichting en Revolutie: enkele impressies bij een beoordeling van de ideologische positie van de Nederlandse Patriotten', in: T.S.M. van der Zee e.a. (eds.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988) 218-245.
- Whyte, N., 'Contested Pasts: Custom, Conflict and Landscape Change in West Norfolk c.1550-1650', in: R. Hoyle (ed.), *Custom, Improvement and the Landscape in Early Modern Britain* (Ashgate, 2011).
- Willequet, J., 'Années d'instabilité (1794-1830)', in: M. Martens (ed.), *Histoire de Bruxelles* (Toulouse, 1976) 301-332.
- Wils, L., 'Het beroep op 'de oude Belgische vrijheden' in het midden van de 19^{de}

- eeuw', *Standen en landen* 32 (1964) 113-122.
- Wils, L., *Van Clovis tot Hapart: de lange weg van de naties in de Lage Landen* (Leuven, 1992).
- Wilson-Smith, T., *Napoleon and his Artists* (Londen, 1996).
- Woloch, I., *Napoleon and his Collaborators: the Making of a Dictatorship* (New York, 2001).
- Wood, G., *The Creation of the American Republic, 1776-1787* (Chapel Hill, 1969)
- Woolf, D., *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture 1500-1730* (Oxford, 2003).
- Woolf, D., 'From Hystories to the Historical: Five Transitions in Thinking about the Past, 1500-1700', in: P. Kewes (ed.), *The Uses of History in Early Modern England* (Berkeley, 2006) 31-60.

Verantwoording illustraties

- p. 116 KB
- p. 181 KB, ms. II 1492/8, f. 39
- p. 186 KB, ms. II 1492/7, f. 206
- p. 191 KB, ms. II 1492/4, f. 168
- p. 193 SAA, MA 1075B, *Arbre de la Liberté*, nr. 11²
- p. 194 Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen
- p. 195 KB, ms. II 1492/1, p. 137
- p. 196 KB, ms. II 1492/1, p. 144
- p. 198 KB, ms. II 1492/3, f. 142
- p. 198 KB, ms. II 1492/3, f. 207
- p. 201 BnF, Estampes, Qb1, janvier 1793
- p. 202 BnF, Estampes, Qb1, janvier 1793
- p. 205 KB, ms. II 1492/5, f. 54
- p. 208 RAB, Departement van de Dijle, 4661, bundel 'Bruxelles'
- p. 209 RAA, Provinciebestuur Antwerpen, L87A12
- p. 211 RAB, Departement van de Dijle, 4661, brief van 8 floréal jaar V
- p. 217 KB, S.II 47759
- p. 218 RAB, Prefectuur van de Dijle, portefeuille 1030
- p. 221 KB, ms. II 1492/7, f. 51
- p. 222 KB, ms. II 1492/9, f. 27
- p. 229 Uit: Jan Gaspar Gevartius, *Pompa Introitus Ferdinandi* (Antwerpen, 1642).
Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen
- p. 230 KMSKA
- p. 232 KB, ms. II 1492/2, f. 198
- p. 233 KB, ms. II 1492/6, f. 65
- p. 241 Uit: Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen, 1581). Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen
- p. 245 Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen
- p. 246 KB, ms. II 1492/9, f. 26
- p. 247 KB, ms. II 1492/9, f. 21
- p. 248 KB, ms. II 1492/9, f. 24
- p. 249 KB, ms. II 1492/9, f. 25
- p. 252 KMSKA
- p. 312 Musée du Mont-de-Piété, Bergues
- p. 313 Uit: Johannes Bochius, *Descriptio publicae gratulationis, spectaculorum et ludorum, in adventu Sereniss. Principis Ernesti Archiducis Austriae* (Antwerpen, 1595). Rijksmuseum, Amsterdam

- p. 314 MAS, Antwerpen. Foto: Musea en Erfgoed, Bart Huysmans & Michel Wuyts
- p. 318 SAA
- p. 326 ANF, F1cIII Deux Nethes, doos 4
- p. 330 Fondation Dosne, Parijs. © Rmn
- p. 331 Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen
- p. 331 Musée du Mont-de-Piété, Bergues
- p. 337 Locatie onbekend
- p. 342 Musée du château de Versailles, Versailles. © Rmn
- p. 343 Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen
- p. 346 RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439A1
- p. 346 RAA, Provinciebestuur Antwerpen, K439B10
- p. 351 KMSKA